

111878

The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library

Presented by

Sm. Surama Das Gupta

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A.,

LATE DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION, N. W. P. & OUDH,

& G. THIBAUT PH. DR.,

PRINCIPAL, BENARES COLLEGE.

Nos. 11, 19 & 24.

—*—

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

वाक्यपदीयं

साङ्गवैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं श्रीभर्तृहरिमहवैयाकरणविरचितं

श्रीपुण्यराजकृतप्रकाशख्यटीकायुतम् ।

VĀKYAPADĪYA

A TREATISE ON THE PHILOSOPHY OF SANSKRIT

GRAMMAR BY BHARTRIHARI,

WITH A COMMENTARY BY PUNYARAJA.

EDITED BY PANDIT GAṄGĀDHARA ŚĀSTRĪ MĀNAPĀLLI

PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES:

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS

BY CHHANNULAL.

1887.

Registered according to Act XXV. of 1867.

P. M. C. LIBRARY	
Acc. No.	111879
Class No.	291
Date	20.5.81
	Cls.
	89
Int.	100
Bk. Card	852
Checked	81

॥ श्रीः ॥

वाक्यपदीयस्य सटीकस्योपसंहारः ।

इदं वाक्यपदीयं काण्डद्वयात्मकमादौ काशिकराजकीयपाठशालायां सांख्यशास्त्राध्यापकेन श्रीयुतरामकृष्णशास्त्रिणा मुद्रयितुमुपक्रान्तम् । अथ स्तोकावशिष्टे प्रथमकाण्डमुद्रणे केन चित्कारणेन संजातवैरक्षेणामुना विरमिते तदुत्तरभागपरिशोधने काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः श्रीयुतशीबोसाहिबमहाशयैरेतत्कार्यसमापनायादिष्टो ऽहं रसगङ्गाधरस्य सटीकस्य परिशोधने व्यापृतोऽपि तत्रावश्यकटिप्पण्यादिनिवेशनमुपेक्ष्यैतत्कार्यसंपादनाय प्रावर्तिषि । अत्र चान्विष्यन् पुस्तकसाहायकं समासादयं समस्तवस्तुधातलविख्यातमदीयगुरुवरश्रीद्वबालशास्त्रिचरणसरस्वतीभवनस्थं द्वितीयकाण्डान्तमेकं पुस्तकमपरं च किं चित्खण्डितं तावदेव पण्डितवरश्रीदुष्टिराजाचार्याणां तृतीयं च काण्डत्रयात्मकं मूलमेव तुरीयं तु खण्डितमशुद्धं च तृतीयकाण्डमात्रस्य । तानि चालम्ब्य निर्वाहयन् कार्यमिदं समापयं पुण्यराजकृतव्याख्यया समलंकृतं द्वितीयकाण्डम् । मूलकारिकापुस्तके ऽत्रैव समाप्ता वाक्यपदीयकारिकेति लेखं वाक्यपदे अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यधिकारीयेण शिशुकन्दयमसम्बद्धेन्द्रजननादिभ्यश्च इति सूत्रेण विहितच्छप्रत्ययान्तवाक्यपदीयशब्दस्य वाक्यपदविचारकग्रन्थपरतया काण्डद्वयस्यैव तथात्वमत्रैव ग्रन्थसमाप्तावुपन्यसनीयानां ग्रन्थनिर्माणहेतुप्रयोजनविषयपरिगणनादीनां च निरूपणं तृतीयकाण्डे प्रायः कारकप्रकरणसम्बन्धिविचारं च समीक्ष्य युक्ततमं मन्यमानः समापयामि साम्प्रतमियतैवैतद्ग्रन्थसमुद्रणम् ॥

तृतीयकाण्डस्य तु पूर्वोदाहृतं हेम्वाराजकृतव्याख्यासहितं ख-
ण्डितमशुद्धं चेकमेव पुस्तकं न कार्यनिर्वाहायानमिति विरतो ऽपि
लभेय चेत्समग्रं शुद्धं च पुस्तकं संपादयेयमचिरेणैव तस्यापि सुदृष्ट-
मित्यर्थे शास्त्ररसिकान् विलुप्तप्रायसंस्कृतपुस्तकपुनरुज्जीवनमहो-
त्साहिनो महाशयान् स्वसमीपस्थितैतत्पुस्तकं मां प्रबोधयितुं येनो-
चितप्रबन्धेन तत्संगृहीतास्मि । प्रार्थये च गुणैकदर्शिनः परद्रष्टव्य-
चयमव्रतान् विपश्चितो मदीयमतिदोषेण सीसकाक्षरयोजकदोषेण
च सुलभान्यत्र खलितान्युपेक्ष्यास्वादयन्तु प्राचीनतमगम्भीरवैयाक-
रणसिद्धान्तसुधारसं सप्रमोदमिति ।

मानवह्युपाख्यो गङ्गाधरशास्त्री ।

सं० १९४४ आषाढ सुदि ११ शुके ।

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथो जयति ।

वाक्यपदीयं

पुण्यराजकृतप्रकाशाख्यटीकासहितं प्रारभ्यते ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्तते ऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ १ ॥

यतस्सर्वधर्मपरिकल्पनातीतं भेदसंसर्गसमतिक्रमेण सर्वाभिः शक्तिभिः समाविष्टं च विद्याऽविद्याप्रविभागरूपं च व्यवहारानुपातिभिर्धर्माधर्मैः सर्वावस्थास्वनाश्रितं च अत एवानादिनिधनं तद्वद्वेति प्रतिज्ञायते । यतो ऽनवच्छिन्नं रूपाभिमतानामपि विकाराणां प्रकृत्यन्वयाद् व्यापकं च । सर्वशब्दरूपतया सर्वशब्दोपग्राह्यतया च शब्दतत्त्वमभिधीयते । तच्चानिमित्तत्वादक्षरम् । अयं भावः । प्रत्यक्चैतन्यस्यान्तः सन्निविष्टस्य परबोधनाय शक्तिरभिध्यन्दतइति । तथा च श्रुतिः । 'सूक्ष्मार्थेनाप्रविभक्ततत्त्वामेकां वाचमभिध्यन्दमानाम् । उतान्ये विदुरन्यामिव च पूतां नानारूपामात्मनि सन्निविष्टा'मिति । विवर्ततेऽर्थभावेनेति । एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य भेदानुकारेणासत्या विभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तः स्वप्रविषयप्रतिभासवत् । उक्तं च । 'भूर्तिक्रियाविवर्तौ विद्याशक्तिप्रवृत्तिमाचगतौ । विद्यात्मनिष्ठरूपौ तत्त्वान्यत्वाभ्यामनाख्येयौ । एतच्च तदविद्याया अविद्यात्वमिति । प्रक्रियेति । यतः शब्दाख्यादुपसंहृतक्रमाब्रह्मणः

सर्वविकारप्रत्यस्तमये वर्तमानादद्याकृतात्पूर्वं विकारग्रन्थिरूपत्वे-
नाव्यपदेश्याजगदाख्या विकाराः प्रक्रियन्त इत्यर्थः । उक्तं च । 'ब्र-
ह्मिदं शब्दनिर्माणं शब्दशक्तिनिबन्धनम् । विवृतं शब्दमात्राभ्यस्ताखिव
प्रविलीयते' इति ॥ १ ॥

तदेवोपपादयति ॥

एकमेव यदान्नातं भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात् ।

अपृथक्त्वोऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ॥ २ ॥

यद्विकारविकारिविषयमेकत्वरूपं पृथक्तरूपं वा तत्सर्वं प्रकृत्येक-
त्वादेकमित्यान्नातम् 'एकमेवाद्वितीयम्' 'प्रणव एवैकस्तेषा ऽभि-
व्यज्यते' इत्यादिश्रुतिभिः । नन्वेवं पृथक्तरूपमनुपपन्नमत आह । भि-
न्नमिति । शब्दतत्त्वे ब्रह्मणि एकत्वाविरोधिभ्यः समुच्चिता आत्मभू-
ताः शक्तयः सन्ति मिथो भिन्नास्तद्भेदारोपेण भिन्नं पृथग्रूपमित्यर्थः ।
तद्यथा एकस्यामुपलब्धौ अर्थाकारप्रत्यवभासमात्रा पृथिवीलोका
इति नहि ज्ञेयगताकारावग्रहो ज्ञानस्यैकत्वेन विरुध्यते तथेत्यर्थः ।
शक्तिभ्यो ब्रह्मणोऽपृथक्त्वेऽपि आरोपितः पृथक्त्वावभास इत्यर्थः ।
न खलु जातिव्यक्तिवदन्याः शक्तयो ब्रह्मणो विद्यन्ते तत्तत्प्रकाशवत् ।
तद्वदेव च काल्पनिको भेदव्यवहार इति भावः ॥ २ ॥

ब्रह्मण एकत्वेऽपि शक्तिभेदनियामकमाह ॥

अव्याहताः कला बस्य कालशक्तिसुपाश्रिताः ।

जन्मादयो विकाराः षट् भावभेदस्य योनयः ॥ ३ ॥

तत्स्वरूपत्वेनाव्याहता निष्ठा अपि यस्य कलाः शक्तयः काल-
शक्तिमाश्रिता भावभेदस्य योनयः षट् जन्मादयो विकारा भवन्ती-
त्यन्वयः । कालाख्येन स्वातन्त्र्येण सर्वाः परतन्त्रा जन्मादिमध्यश-
क्तयः तत्समाविष्टाः कालशक्तिवृत्तिमनुपपत्तिं ततश्च प्रतिभावं स्वरू-

पस्य प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां शक्त्यवच्छेदेन क्रमवानिवाभासीपगमो
क्षयते । सर्वेषां हि विकाराणां कारणास्तरेषु सत्त्वपि अपेक्षावशा-
त् प्रतिबन्धजन्मानामभ्यनुज्ञया सहकारिकारणकालः तस्य क्रमव-
ह्निर्मात्ररूपैः शक्तिः प्रविभज्यमाना विकारगतं भेदं तत्राधारीप-
यति तुलासूत्रइव संयोगिद्रव्यान्तरगुरुत्वप्रतिबन्धकाले दण्डस्त्रिखा-
वच्छेदम् । एवं च अभूत् भविष्यतीति अपूर्वापरस्य पौर्वापर्यव्यव-
स्थाविकल्पे सति जन्मादयो विकाराः षट् परिणामाः सतां वि-
काराणां योनय उपप्लवन्तइत्यर्थः । भावविकाराश्च जातिसमुद्देशे
वक्ष्यन्ते ॥ ३ ॥

का सा कालशक्तिरत आह ॥

एकस्य सर्वबीजस्य यस्य चेयमनेकधा ।

भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थितिः ॥ ४ ॥

एकस्य सर्वबीजस्य ब्रह्मणस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यां चानि-
र्वाच्या शक्तिरूपा स्थितिरनेकधा भोक्तृभोक्तव्यभोगरूपेषु लोकाव्यव-
हाराय प्रवर्ततइत्यर्थः ॥ ४ ॥

व्याकरणस्य तत्राप्त्युपायतां परम्परया दर्शयितुमाह ॥

प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभिः ।

एकोप्यनेकवर्त्मव समान्नातः पृथक्पृथक् ॥ ५ ॥

ममाहमित्यहङ्कारग्रन्थिसमतिक्रमणमात्रं ब्रह्मणः प्राप्तिः । तदुपा-
यो वेदः । एवं ह्याह वेदाभ्यासात्परमान्तरं शुक्लमजरं ज्योतिरस्मि-
न्नेवापारे तमसि पीते विवर्ततइति । अनुकार इति । यां सूत्रां नि-
त्यामतीन्द्रियां वाचस्पयः साक्षात्कृतधर्माणो मन्त्रद्वयः पश्यन्ति ।
तामसाक्षात्कृतधर्माभ्यः परेभ्यः प्रतिवेदयिष्यमाणाः ब्रह्मं समामन-
न्ति । स्वप्ने वृक्षमिव दृष्टश्रुतानुभूतमाचिख्यासन्ते इत्येष मुराकल्प-

माह बिष्मः(१) । वेदवेदाङ्गानि बिष्मः । स वेद एकोपि महर्षिभि-
रनेकवर्षेव समाज्जातः । एकस्य वेदस्य स्वरूपेण भेदाभावादभिष्य-
क्तिलक्षणशब्दक्रमरूपं वागात्मत्वं प्रापय्य अध्येतृणामध्ययननिमित्तं
चरणसमाख्याव्यवस्था ऋषिभिः कृता ॥ ५ ॥

भेदानां बहुमार्गत्वं कर्माण्येकत्र चाङ्गता ।

शब्दानां यतशक्तित्वं तस्य शाखासु दृश्यते ॥ ६ ॥

भेदानां शाखानां बहुमार्गत्वं यतमध्वर्युशाखाः सहस्रं साम्नाः
एकविंशतिधा बह्वृचां पञ्चदशधेत्येके । नवधाथर्वणे वेदइत्येवं प्र-
तिभामार्गा बहवः सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति । एककर्माङ्गता
कल्पसूत्रकारैरुक्ता । तथा शब्दानां यतशक्तित्वं नियतार्थप्रत्यायन-
सामर्थ्यमभ्युदयहेतुतासामर्थ्यं च नियतं, तस्य शाखासु तद्विषयत्वे-
न व्याकरणं दृश्यते । 'देवसुक्नयोर्यजुषि काठके'सिमस्याथर्वणेऽन्त
उदात्त, इति । अयं शाखाभेदो विच्छेदे पुनःपुनर्भवतीत्यागमः, प्रा-
क् प्रविभागाख्येकत्वमेवेति भावः ॥ ६ ॥

एवं तर्हि स्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादत आह ॥

स्मृतयो बहुरूपाश्च दृष्टादृष्टप्रयोजनाः ॥

तमेवाश्रित्य लिङ्गेभ्यो वेदविद्भिः प्रकाशिताः ॥ ७ ॥

दृष्टप्रयोजनाधिकारिकादिविषयाः । अदृष्टप्रयोजना भक्ष्याभक्ष्या-
दिविषयाः । तमेवाश्रित्य लिङ्गेभ्य इत्यनेन सर्वासां स्मृतीनां वेद-
मूलकत्वेन प्रामाण्यं दर्शितम् ॥ ७ ॥

ननु सर्वस्य वेदमूलकत्वे तस्य चैकरूपत्वात् मतभेदो निर्मूलः
स्यादत आह ॥

तस्यार्थवादरूपाणि निश्चित्य स्वविकल्पजाः ।

(१) इत्येष पुराकल्पमाह बिष्म इत्यस्य स्थाने इत्येष पुराकल्पः इति पाठान्तरम् ।

एकत्विनां द्वैतिनां च प्रवादा बहुधा मताः ॥ ८ ॥

अर्थवादरूपाणि अर्थवादप्रकाराणि वाक्यानि तेभ्यः प्रवादाः पौरुषेयाः परस्परविरुद्धा दृश्यन्ते । पुरुषबुद्धिविकल्पाच्च प्रवादभेदाः सम्भवन्ति । तद्यथा । 'असद्वा इदमग्रआसीदि'त्यग्निचयनस्थान-स्तुत्यर्थोऽर्थवादः । 'सदेव सौम्येदमग्रआसीदि'तिचान्यत्र । 'तम एव खल्विदमग्रआसीदि'ति चान्यत्र । अन्यत्रोक्तम् । 'इदं पीनो न कश्चिद्वा बुहुदो वा न कश्चन । मायैषा बत दुष्पारा विपश्चिदिति पश्यति' । 'अन्धो मणिमविन्दत्तमनङ्गुलिरावयत् । तमग्नीवः प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोभ्यपूजयत्'(१) । 'तथा आप एवेदमग्रआसीदिति' । द्वैतिनः खल्वाहुः । 'नित्याद्यानित्याद्य मात्रायोनयः यासु रूपि चारूपि च सूक्ष्मं च स्थूलं चेदं भुवनं विषक्तमि'ति । तथा 'हासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति । इन्द्रियग्रामस्यान्तर्यामी च बुद्धिश्च क्षेत्रज्ञश्चेति । अथापरे विवृतं सत्त्वमेव बहुधा न किञ्चन चैतन्यमित्याहुः । एकत्विन आहुः । 'तदेजति तन्नेजति तद्गूरे तद्दन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यत'इति, एवं दर्शनविकल्पाः ॥ ८ ॥

तत एव खल्वेवं प्रवादिषु किं सत्यं तत्राह ॥

सत्या विशुद्धिस्तलोक्ता विद्यैवैकपदागमा ।

युक्ता प्रणवरूपेण सर्ववादाविरोधिनी ॥ ९ ॥

इहैकस्मिन्नब्रह्मणि सर्वं कल्पितं स चान्तरः पुरुषस्सर्वविकल्परहित इत्यत्र प्रणवः सर्वस्याभ्यनुष्ठाविषयः सर्वश्रुतिरूपः प्रकृतिसर्व-

(१) अन्धो मणिमविन्दत्तमनङ्गुलिरावयत् अग्नीवः प्रत्यमुञ्चत् तमजिह्वा अस्त-
शत इति तैत्तिरीयारण्यके पाठः ।

नामत्वात्सर्वदर्शनोदयप्रत्यस्तमययोनिः सर्वाविरुद्धार्थोपग्राही स-
र्वथेदं ब्रह्माभ्यनुजानाति सर्वथा च प्रतिषेधति । तथा च श्रुतिः ।
'तदेकं च न चैकं च तयोमे नाप्युमे ततः । कर्मस्य विषयं ब्रूयुः स-
त्त्वस्थाः समदर्शिनः' इति ॥ ८ ॥

प्रणवस्य सर्वरूपत्वमाह ॥

विधातुस्तस्य लोकानामङ्गोपाङ्गनिबन्धनाः ।

विद्याभेदाः प्रतायन्ते ज्ञानसंस्कारहेतवः ॥ १० ॥

प्रकृतित्वेन सर्वलोकविधाता प्रणवः । तदाहुः । 'स हि सर्वश-
ब्दार्थप्रकृति'रिति । एवं च विद्याभेदाः प्रणवात्मतया वेदं नातिक्रा-
मन्ति । तदाहुः । 'सर्वा वाचो वेदमनुप्रविष्टा नावेदविश्वानुते ब्रह्म
किञ्चिद्'िति । एवं च प्रणवादेव साङ्गोपाङ्गश्रुतिस्मृतिव्यन्ता विद्या
भागाः प्रभवन्ति सम्यग्ज्ञानहेतवः पुरुषसंस्कारहेतवश्च तस्य वेदा-
ख्यस्य प्रसिद्धस्य ब्रह्मणोङ्गिभ्यो ज्योतिषादयः उपाङ्गेभ्यश्चिकित्सादयो
विद्याभेदाः प्रभवन्ति ॥ १० ॥

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।

प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राज्ज्वर्यकरणं बुधाः ॥ ११ ॥

तस्य वेदाख्यस्य ब्रह्मणः साधुत्वप्रतिपत्त्यर्थं स्वरूपसंस्कारस्य सा-
क्षादुपकारकं व्याकरणमित्यासत्तिः । तपसां चान्द्रायणादीनां स्वा-
ध्यायादीनां च मध्ये दृष्टफलहेतुत्वादिदमधिकं तपः । यस्याक्षरस-
मान्ध्यायस्य ज्ञानमात्रेण सर्वपुण्यफलावामिरागमेन स्मर्यते । तच्छ-
न्दसां प्रथममङ्गं प्रधानत्वात् । एवं ज्ञाह भाष्यकारः । 'प्रधानं च ष-
ट्स्वङ्गेषु व्याकरणं प्रधाने च कृतो यत्नः फलवाग्भवती'ति ॥ ११ ॥

तस्य प्राधान्यमेवोपपादयति ॥

प्राप्तरूपविभागाया यो वाचः परमो रसः ।

यत्तत्पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गो ऽयमाञ्जसः ॥१२॥

अभिन्नात्संहतक्रमाच्छब्दतत्त्वाद्दर्शपदवाक्यलक्षणं रूपविभागं प्रा-
प्ताया वाचो ऽभिधेयत्वेनार्थविभागोपग्राहं नित्येनार्थसम्बन्धेन प्रा-
प्ताया वाचः यतो वागीवाविभागापन्ना गवादिरूपेणावतिष्ठते । ग-
वाद्यश्च बाह्यार्थविभागाः पुनः श्रुतिरूपत्वेन परिणमन्ते । अत ए-
व शब्दार्थयोः कार्यकारणभावसम्बन्ध इत्येके । श्रुतिरपि । 'नामिदं
रूपत्वेन च हस्तरूपं रूपं चेदं नामभावेन तस्ये । एके तदेकमविभक्तं
विभेजुः प्रागिवान्ये भेदरूपं वदन्ति' इति । तस्याः परमो रस इति
वाचकत्वादभ्युदयहेतुत्वाच्च व्यवस्थितसाधुभावः शब्दसमूहो ऽभिधी-
यते । एवं ह्याह । ऋजीषमेतद्वाचो यः संस्कारहीनशब्द इति । यत्त-
त्पुण्यतममिति । एवं ह्याह । त्रीणि ज्योतींषि त्रयः प्रकाशाः योयं जा-
तवेदा यश्च पुरुषेष्वान्तरः प्रकाशः यश्च प्रकाशयोः प्रकाशयिता शब्दा-
ख्यः प्रकाशः तत्रैतद्वर्त्ममुपनिबद्धं यावत्स्थासु चरिषु चेति । तस्य
मार्गो यमाञ्जसः । अयं सामान्यविशेषलक्षणवान्व्याकरणरूपः । तदु-
क्तम् । 'शब्दार्थसम्बन्धनिमित्ततत्त्वं वाच्याविशेषेपि च साध्वसाधून् ।
साधुप्रयोगानुचितान्श्च श्रिष्टान्न वेद यो व्याकरणन्न वेद' इति ॥ १२ ॥
तदेवाह ॥

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥ १३ ॥

अर्थप्रवृत्तितत्त्वं विवक्षा न तु वस्तुनः स्वरूपेण सत्त्वमसत्त्वं वा ।
विवक्षैव हि शब्दप्रयोगनिबन्धनम् । योग्यं हि शब्दं प्रयोक्ता विवक्षा-
प्रापितसाधुभावेष्वर्थेषु प्रयुङ्क्ते । यथा । प्रतिविषयं योग्यमेवेन्द्रिय-
मुपलब्धौ प्रणिधत्ते । यद्वा । अर्थप्रवृत्तितत्त्वं सामान्यं तस्य शब्दानि-
बन्धनमित्यर्थः । यद्वा । अर्थानां प्रवृत्तेराख्यातोपासजभादिक्रिया-

यास्तत्त्वं साध्यत्वं साधनाकाङ्क्षारूपं कालाभिव्यक्तिहेतुत्वं च तथा
शब्दानां तत्त्वं साधुत्वं स साधुर्यस्य व्याकरणावगतः संस्कारो ऽवि-
कलः तद्विकलास्वपभ्रंशा इति ॥ १३ ॥

पुनर्व्याकरणस्य प्राशस्त्यमाह ।

तद् द्वारमपवर्गस्य बाङ्गलानां चिकित्सितम् ।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥ १४ ॥

शब्दस्वरूपतत्त्वज्ञः क्रमसंहारेण योगं लभते साधुप्रयोगाच्चाभि-
व्यक्तधर्मविशेषो महान्तं शब्दात्मानमभिसंभवं कैवल्यं प्राप्नोति, सोऽ-
व्यतिकीर्णो वागवस्थां मध्यमाख्यामधिगम्य वाग्विकाराणां प्रकृतिं
पश्यन्धाव्यां प्रतिभामुपैति तस्माच्च सत्तामात्रात्प्रतिभाख्याच्छब्दा-
त्पूर्वयोगभावनाभ्यासात् प्रत्यस्तमितसर्वविकारोक्तेषां परां प्रकृतिं
प्रतिपद्यते । बाङ्गलानां चिकित्सितम् । आयुर्वेदइव शरीराणां,
व्याकरणज्ञो हि प्रत्यवायहेतून्शब्दान् प्रयुङ्क्ते ज्ञानं हि तस्यग्रण-
म् । पवित्रं सर्वविद्यानाम् । तन्निमित्तत्वात्संस्कारस्य, शब्दापगृही-
तो हि विद्यास्वर्यः । उक्तं च । 'आपः पवित्रं परमं पृथिव्यामपां प-
वित्रं परमञ्च मन्त्राः । तेषाञ्च सामर्ग्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं
निराहु'रिति । अधिविद्यं विद्यासु ॥ १४ ॥

पुनस्तदेव स्तीति ॥

यथार्थजातयः सर्वाः शब्दाकृतिनिबन्धनाः ।

तथैव लोके विद्यानामेषा विद्या परायणम् ॥ १५ ॥

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमाणा नामजिह्वा राजपद्धतिः ॥ १६ ॥

अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति ।

छन्दस्यच्छन्दसां योनिमात्माच्छन्दोमयीं तनुम् ॥ १७ ॥

प्रत्यस्तमितरूपाया यद्वाचो रूपमुत्तमम् ।

यदग्निनेव तमसि ज्योतिः शुद्धं प्रवर्त्तते ॥ १८ ॥

वैद्यतं समतिक्रान्ता मूर्तिव्यापारदर्शनम् ।

व्यतीत्यालोकतमसी प्रकाशं यमुपासते ॥ १९ ॥

यत्र वाचो निमित्तानि चिह्नानीवाक्षरस्मृतेः ।

शब्दपूर्वण योगेन भासन्ते प्रतिबिम्बवत् ॥ २० ॥

अथर्वणामङ्गिरसां साम्नामृग्यजुषस्य च ।

यस्मिन्नुच्चावचा वर्णाः पृथक्स्थितपरिग्रहाः ॥ २१ ॥

यदेकं प्रक्रियाभेदैर्वज्रधा प्रविभज्यते ।

तद्वाकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते ॥ २२ ॥

ननूत्यत्रविनष्टानां शब्दानां किं व्याकरणेनित्यत आह ॥

नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः समान्नाता महर्षिभिः ।

सूत्राणां सानुतन्त्राणां भाष्याणाञ्च प्रणेतृभिः ॥ २३ ॥

इह शब्दार्थशब्दाभ्यां तद्वता जातिरभिधीयते । सा च नित्येति केचित् । तथाहि । शब्दत्वद्वयाप्यहत्तशब्दत्वादयो जातयः सन्ति ताभिः स्वाश्रयतया वसुसम्बोहे(१) निमित्तस्वरूपतामापन्ना अभिव्यक्ताः शब्दा इत्यभिधीयन्ते । ननु व्यवस्थितावयवेषु घटादिष्ववयवी सामान्याभिव्यक्तिहेतुरसु । अनवस्थितावयवास्तु शब्दा इति । तैः क्रमजम्भिरयुगपत्कालाभिव्यक्तैर्वाऽविद्यमानानेकसमवायिकारणं शब्दान्तरमारब्धुं न शक्यते इति क्व तासां समवायः स्यात् । प्रत्यवयवं परिसमाप्तत्वे वर्णान्तरोच्चारणमनर्थकं स्यादिति चेन्न । उन्निपणभ्रमणादिकर्मवदुपपत्तेः । न च तत्र तावदवयवैः कर्मान्तरमवयविनि

(१) संबोधे इति पाठान्तरम् ।

किञ्चिदारभ्यते । न च तदव्यतिरेकेणोत्प्रेषणत्वादीनां समवायो नाभ्युपगम्यते । नापि कर्मावयवदर्शने तत्प्रत्यय उत्पद्यते । एवं च तत्र यथावयवकर्माणि उत्प्रेषणत्वादीनामाधारत्वमपि प्रतिपद्यमानानि न विशिष्टजातिविषयां बुद्धिं जनयन्ति । यदैवावयवसमूहः क्रमेणोपलब्धो भवति तदा तां जनयन्ति तद्वदिहापि । न चात्र शास्त्रान्तरपरिदृष्टा जाल्यभिव्यक्तिप्रक्रिया वैयाकरणैः परिगृह्यते । नाप्यभिव्यक्तिमतामभिव्यञ्जकैराश्रितानामेवाभिव्यक्तिर्दृश्यते । प्रदीपे व्यभिचारात् । तत्रासत्यपि शब्दव्यक्तिसमवाये क्रमगृहीतवर्णजसंस्कारसंस्कृते अन्तःकरणे चरमवर्णविज्ञानतः सा गृह्यते । तदस्तित्वे मानं तु शुक्लाद्युदीरितेषु वृत्तादिशब्देषु स एवायमिति प्रत्यभिज्ञैव । अपरे आकृतिमनङ्गीकुर्वाणा अनेकध्वनिव्यङ्गां नित्यां शब्दव्यक्तिमेव प्रतिजानते । तत्रापि शब्दव्यक्तिगतो वर्णभेदोऽभ्युपगम्यते कैश्चित् । अन्ये तु प्रतिवर्णं प्रतिपदं प्रतिवाक्यं चैक एव शब्दात्मा क्रमोत्पन्नावयवरूपप्रत्यवभासः प्रकाशते इत्याहुः । परे पुनर्व्यवहारानादित्वेनैषां नित्यत्वं स्वतोऽनित्यत्वं चेति मन्यन्ते । अर्थानामप्याकृतिनित्यत्वाद् व्यक्तिनित्यत्वाद्वा नित्यतां मन्यन्ते । सम्बन्धोपि नित्यः । स हि नेदंप्रथमतया शक्यः कर्तुम् अर्थादेशनस्याशक्यकर्तव्यत्वात् किन्त्वैत्यत्तिकः स्वभावसिद्धोऽनादिः प्राप्ताविच्छेद इति नित्य इत्यर्थः । यथेन्द्रियविषययोः प्रकाश्यप्रकाशकभावस्तथा समयोपाधिस्तादात्म्यरूपा योग्यता शब्दार्थयोः सम्बन्धः । यद्वा शब्दैरर्थानां बुद्धौ कल्पनाद् अर्थबुद्ध्या च तत्प्रतिपादनाय शब्दकल्पनात् कार्यकारणभावस्तयोः सम्बन्धः । तदुक्तम् । तेषामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाद् बुद्धीव्यापचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान्प्रकाशयन्ति इति । सूत्रादिप्रणेतृभिर्ऋषिभिरास्माता इत्यर्थः । सूत्रादीनि च प्रकृतत्वाद् व्याकरणस्यैव । सूत्रारम्भादेव शब्दस्य नित्यत्वमनुमीयते । नञ्चानित्यत्वे शब्दानां

शास्त्रारम्भे किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । किञ्च व्यवहारमात्रमनर्थकं शिष्टाः समनुगन्तुमर्हन्ति । क्रयविक्रयविषयकव्यवहारार्थमपि शास्त्रारम्भापत्तिः । तस्माद् व्यवस्थितसाधुत्वेषु शब्देषु स्मृतिशब्दं प्रवृत्तमिति । यद्वा 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादि'त्यादिसूत्राणि नित्यत्वं समर्थयन्ते । अनुतन्त्रं वार्त्तिकम् । तत्राप्युक्तम् । 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध'-इति । भाष्येप्युक्तम् । 'नित्येषु शब्देषु कूटस्थै'रित्यादि । अथ वा यैः प्रत्यक्षधर्मभिः शब्दैः तत्तत्सूत्रानुतन्त्रभाष्यप्रणेतृभिरेव व्याकरणं प्रणीतं तैरेव नित्याः शब्दार्थसम्बन्धा इति चोक्तम् । तेषाञ्च व्यवस्थितं लोके प्रामाण्यमिति ॥ २३ ॥

ननु वाक्यस्यैव लोके प्रयोगान्नित्यत्वमर्थसम्बन्धस्येति प्रकृतिप्रत्ययाद्यन्वाख्यानमफलमत आह ॥

अपोद्धारपदार्था ये ये चार्थाः स्थितलक्षणाः ।

अन्वाख्येयाश्च ये शब्दा ये चापि प्रतिपादकाः ॥ २४ ॥

कार्यकारणभावेन योग्यभावेन च स्थिताः ।

धर्मो ये प्रत्यये चाङ्गं सम्बन्धाः साध्वसाधुषु ॥ २५ ॥

ते लिङ्गैश्च स्वशब्दैश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुपदर्शिताः ।

स्मृत्यर्थमनुगम्यन्ते के चिदेव यथागमम् ॥ २६ ॥

अपोद्धारपदार्थो नामात्यन्तसंसृष्टानुमानबुद्ध्या परिकल्पितमसंसृष्टरूपं भेदवत् विविक्तस्य हि तस्य वस्तुतो व्यवहारातीतं रूपं, तत्तु प्रत्ययानुसारेण यथागमं भावनाभ्यासवशादुल्लेख्यया प्रायेण व्यवस्थाप्यते । तथैव चार्थरूपं कार्यार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां समुदायादपोद्धृतानां शब्दानामभिधेयत्वेनाश्रीयते । सोयमपोद्धारपदार्थः शास्त्रव्यवहारमनुपतति । शास्त्रव्यवहारं दृष्ट्वैव लौकिका अपि भेदव्यवहारं कुर्वन्ति । स चैकैकपदनिबन्धनः सत्यासत्यभावेनानुपाख्येयः

केवलं वृत्त इत्युक्ते क्रियापदं विनार्थनिरूपणाभावात् क्रियाविशेषापेक्षानियमात् । अनुपात्तक्रियेष्वप्यस्ति भवतिपरोक्षेव । एवं च तानि एकपदस्वरूपाणि आक्षिप्तक्रियापदानि वाक्यानीति पदानि व्याख्यायन्ते तथा पूर्वपदोत्तरपदार्थः प्रातिपदिकार्थो धात्वर्थः प्रत्ययार्थ इति । एकपदवाच्योयमनियतावधिर्बहुधा प्रविभज्य कैश्चित्शब्दिदपोद्भियते । स्थितलक्षणस्तु वाक्यार्थः सत्यामपि विच्छेदप्रतीतावविच्छिन्नत्वेन प्रत्ययविषयः तत्रापोद्धृतपदस्यैवार्थवत्त्वमिति मत्वा 'कृतक्षितान्तं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तक्षिता वेति' भाष्ये उक्तम् । ततो ऽपोद्धृतप्रकृत्यादीनामप्यर्थवत्त्वेन व्यवहारोर्थवत्सूत्रे भाष्ये । अन्वाख्येयाश्चेति । प्रकृतिप्रत्ययादय इत्यर्थः । तत्र केषाञ्चित्पदावधिकमन्वाख्यानं केषाञ्चिद्वाक्यावधिकम् । तत्र पदावधिकेन्वाख्याने सामान्यमात्रे लब्धसंस्काराणि पदानि पदान्तरसम्बन्धप्राप्तेषु विशेषेषु सामान्यलब्धमन्तरङ्गं संस्कारमादायैव प्रवर्तन्ते । तत्रैकवचनान्तो नपुंसकलिङ्गश्च शब्दो भिन्नलिङ्गसङ्ख्यैराश्रयैः सम्बन्धं प्रतिपद्यते । तदर्थं 'विशेषणानां चाजाते'रित्यनेन बहिरङ्गे भाविन्याश्रये प्रक्रान्ते गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनान्युच्यन्ते । वाक्यावधिके तन्वाख्याने नित्यसंसृष्टस्य गुणाश्रयेणाविवेकात्सामान्यार्थत्वमेव नास्ति । तदुक्तम् स्वाभाविकमेतदिति । तथा प्रत्ययवयवं हन्वपदानां संस्कारे हन्वे बहुषु लुग्वचनमुपन्यस्तम् । वाक्यसंस्कारमादाय न वा सर्वेषां हन्वे बहुर्थत्वादित्युक्तम् । तथा 'विशेषणं विशेष्येण' 'उपमानानि सामान्यवचनै'रित्याद्युक्तम् । प्रतिपादकाः शब्दाः भूतिर्भूपतिरित्यादीनि पदानि वाक्यानि च । ते कार्यकारणभावेन अर्थकारनिर्भासमानानुगतप्रत्ययस्यार्थेषु प्रत्यस्तमितरूपस्यार्थत्वेनाध्यवसायात्स्वार्थात्मनः शब्दो निमित्तम् । तथा बुद्ध्या गृहीतार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगादर्थः शब्दस्य निमित्तम् । कार्यकारणयोश्चाभेदाध्यवसाया-

त्तीयमिति प्रतीयमानं तादात्म्यमेव शब्दार्थयोः सम्बन्धः नादाभिव्यक्तस्यान्तःकरणसन्निवेशिनः शब्दस्यार्थबोधने कारणम् । इन्द्रियविषयवच्च प्रकाशप्रकाशकभावेन तद्योग्यताग्रहः । एवं विशिष्टानां शब्दानां विशिष्टेष्वर्थेष्वव्यभिचरितप्रसिद्धसाधुभावानां वाचकानां वाच्येषु योग्यत्वम् अप्रसिद्धानां समयोपाधिकम् । तत्र साधोर्थेर्थेन सम्बन्धः स ज्ञाने शास्त्रपूर्वकप्रयोगे वा धर्माभिव्यक्तौ अङ्गत्वं प्रतिपद्यते विशिष्टप्रत्ययोत्पत्तौ च । अपभ्रंशास्तु प्रत्ययमात्र एव । ते लिङ्गैश्चेति । ते अपोद्धारपदार्था अपोदृतपदैस्तेषां सम्बन्धाश्च । तत्र शास्त्रव्यवहारार्थेऽपोद्धारो समुदाये संसृष्टायाः कस्याश्चिदर्थमात्राया अपोद्धारो क्रियमाणे तत्तदवधेस्तत्तदर्थकल्पने नानाविधाः पुरुषविकल्पाः । तथाहि । व्यापारेभिधेये णिच् द्योत्ये वा । स्त्रियां टाबादयः स्त्रार्थवृत्तेः प्रातिपदिकाद्वा । तथा नञ्समासः किंप्रधानइति । तथैकत्वकर्मादयो विभक्त्यर्थाः । पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः चतुष्कः त्रिक इति । तथा क्रियासाधनकालादयोपि कैश्चित्कथं चिदभिधेयत्वेन प्रविभक्ताः । तथा भावकर्म्मणोरात्मनेपदम् । कर्त्तरि परस्मैपदमिति । ते के चन सूत्रकारादिभिर्लिङ्गैः के चन स्वशब्देन प्रतिपादिता अपोद्धारकल्पनायां व्यवस्थामाश्रित्य स्वार्थद्रव्यादीनां क्रमिको बोध इति प्रतिपत्तिक्रमानुगममात्रं लक्ष्यसंस्काराय कल्पितम् । नहि शब्दस्य क्रमवती विरम्यविरम्य स्वार्थादिवृत्तिः सम्भवति सकृदुच्चारणात् । नाप्ययं क्रमः श्रोतुरभिधातुर्वा व्यवस्थितः । सर्वार्थकलापस्य पदाद्वा वाक्याद्वा युगपदेव बुद्धिविषयत्वादुत्तरकालं शास्त्रजवासनया प्रविभज्यते । विभक्तस्याप्यनुसन्धानमन्तरेणार्थक्रियाविषयप्रतिभानुत्पत्तिः पुनः पुनः समुदायमेव परामृशति । योग्यभिधाता श्रोता वा विभागेनार्थमात्रासु प्रतिपत्तिं लभते तस्यापि याद्वासु अर्थमात्रासु अनियमेनैव बुद्धिक्रमो द्यवतिष्ठते । तदुक्तम् ।

‘एकोऽयं शक्तिमिदेन भावात्मा प्रविभज्यते । बुद्धिदृष्ट्यनुसारेण बहुधा ज्ञानवादिभि’रिति । स्थितलक्षणस्तु पदार्थो वाक्यार्थो वा । तदुक्तम् । पदस्यार्थे प्रयोगाद्यदत्राधिकं वाक्यार्थः स इति । तत्रापि वाक्यं वाक्यार्थो वा मुख्यः । तदुक्तं सङ्ग्रहे । ‘नहि किञ्चित्पदं नाम रूपेण नियतं क्वचित् । पदानामर्थरूपं च वाक्यार्थादेव जायते’इति । किञ्चापोद्धृतस्य पदस्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेऽनियमो दृश्यते । ऐकागारिकगिरिशयोत्रियादिषु । ‘अर्थात्पदं साभिधेयं पदाद्वाक्यार्थनिर्णयः । पदसङ्घातजं वाक्यं वर्णसङ्घातजं पद’मित्यभियुक्तैः कार्यकारणभावः सम्बन्धो दर्शितः । तथा तेषामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादुद्दीर्घाचक्षाणां सतो बुद्धिविषयाग्रकाशयन्तीत्यनेन योग्यतापि सम्बन्धो दर्शितः । अभिधानं पुनः स्वाभाविकमिति च भाष्ये उक्तम् । केचिदर्थैर्युज्यन्ते परे नेत्यादि च तत्रोक्तम् । तथाजातीयकाः स्वल्प्याचार्येण स्वरितञितः पठिताः । येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्तीति । सङ्ग्रहेष्युक्तम् । ‘शब्दार्थयोरसम्भेदे व्यवहारे पृथक्क्रिया । यतः शब्दार्थयोस्तत्त्वमेकं तत्समवस्थितम् ॥ सम्बन्धस्य न कर्त्तास्ति शब्दानां लोकवेदयोः । शब्दैरेव हि शब्दानां सम्बन्धः स्यात्कृतः कथम्’इति । स्मृत्यर्थं स्मृतिप्रणयनाय ये उपदर्शितास्ते लोकैरपि कैश्चिन्ने चिदेवानुगम्यन्तइत्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वेषा साध्वसाधुव्यवस्था निर्मूलेत्यत आह ॥

शिष्टेभ्य आगमात्सिद्धाः साधवो धर्म्मसाधनम् ।

अर्थप्रत्यायनाभेदे विपरीतास्त्वसाधवः ॥ २७ ॥

यथान्यानि धर्म्माधर्म्मसाधनानि शिष्टमन्वाद्युक्तान्यविगीतानि । एवं साध्वसाधुव्यवस्थापि अविच्छिन्नपारम्पर्यां शिष्टस्मृतिमूलागमादेव सिद्धेत्यर्थः । अर्थप्रत्यायकत्वस्य तुल्यत्वेपि शास्त्रानुगता असाधव इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु व्याकरणनिष्पाद्याः शब्दा इति मते कथमस्या आगममूल-
कात्वमत आह ॥

नित्यत्वे कृतकत्वे वा तेषामादिर्न विद्यते ।

प्राणिनामिव सा चैषा व्यवस्थानित्यतोच्यते ॥ २८ ॥

ये अभिव्यक्तिवादिनः ये च जन्मवादिनस्तेषां सर्वेषामप्रवृत्तशब्द-
व्यवहारा प्रथमा कोटिर्विद्यते । यथा ये ईश्वरकालपुरुषाविद्याक्षेप-
त्रादिभक्तत्वात् प्राणिनामुत्पत्तिमाहुः येपि केवलमविद्यामात्रं मन्य-
न्ते तेषां प्राणिव्यवहारो यथानादिरित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये । 'तदपि
नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यत' इति ॥ २८ ॥

ननु लोकेत एव साध्वसाधुव्यवस्थान्नानं भविष्यति किं शास्त्रेण-
त्यत आह ॥

नानर्थिकामिमां कश्चिद्

व्यवस्थां कर्तुमर्हति ।

तस्मान्निवध्यते नित्या

साधुत्वविषया स्मृतिः ॥ २९ ॥

को हि सन्निवृत्तिर्लोके प्रत्यभिनिविष्टः शिष्टो दुर्ज्ञेयं दुरध्येयं
दुरनुष्ठेयं च स्वरसंस्कारादिनियमं लौकिकवैदिकानां प्रयोगविषयं
व्यवस्थापयितुमुत्सहते । नाप्यनर्थकोयं नियमः । तस्मादनादिर्गुरु-
पूर्वक्रमागता शिष्टप्रयोगानुमानहेतुर्लक्षणप्रपञ्चाभ्यां व्याकरणस्मृ-
तिर्निवध्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु तर्केणैवैषा व्यवस्था कार्येत्यत आह ॥

न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते ।

ऋषीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमहेतुकम् ॥ ३० ॥

आगमिनः सर्वे सुदूरमपि गत्वा स्वभावं न व्यतिवर्तन्ते । अष्ट-
ष्टार्थानां कर्मणां फलनियमे स्वभावज्ञानं न तर्कैः साध्यम् । अनव-
स्थितसाधर्म्यवैधर्म्येषु नित्यमलब्धनिश्चयेषु पुरुषतर्कैश्चनाशासाद् इ-
त्यागममूलक एव धर्माधर्मनिश्चय इत्यर्थः । न च ऋषयो ऽतीन्द्रियद्र-
ष्टारः स्वभावं निर्णयन्ति तद्वचसा चान्ये इति न दोषः । आगमोक्त-
धर्मसंस्कृतानामेव ऋषित्वेन तज्ज्ञानस्याप्यागमपूर्वकत्वात् ॥ ३० ॥

न ह्यागमस्तर्कबाध्य इत्याह ॥

धर्मस्य चाव्यवच्छिन्नाः पन्थानो ये व्यवस्थिताः ।

न तांल्लोकाप्रसिद्धत्वात्कश्चित्तर्केण बाधते ॥ ३१ ॥

आगमाच्च लोकविरुद्धं तर्कविरुद्धमप्याचरणं प्रतिपद्यन्ते शिष्टाः ।
तस्मादागमो न तर्कबाध्य इति भावः ॥ ३१ ॥

अनुमानादीनां व्यभिचारमाह ॥

अवस्था देशकालानां भेदाङ्गिनासु शक्तिषु ।

भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा ॥ ३२ ॥

पूर्वं विलक्षणबलत्वादिमतामवस्थान्तरे विपर्ययो दृश्यते । एवं दे-
शभेदादपि, हिमवति जलस्यर्शोऽतिशीतलः । बलाहकाग्निकुण्डा-
दिषु उष्णः । कालादपि, ग्रीष्मे वङ्गेरत्युष्णः स्पर्शः न तथा हिमन्ते ।
एवं च स्वभावो नानुमानाद्वन्तुं शक्यः किंत्वागमादेवेति भावः ॥ ३२ ॥

निर्ज्ञातशक्तेर्द्रव्यस्य तांतामर्थक्रियां प्रति ।

विशिष्टद्रव्यसम्बन्धे सा शक्तिः प्रतिबध्यते ॥ ३३ ॥

यथाग्नेर्दाहकताशक्तिरभ्रपटलादिषु प्रतिबध्यते तथा मन्त्रौषधा-
दिभिरपि । अतोनुमानादीनामव्यापार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यत्नेनानुमितो ऽप्यर्थः कुशलैरनुमादभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ ३४ ॥

यथाऽन्यद्वयं गुणेभ्यो व्यपदेशात् । तद्यथा, सति विशेषणविशेष-
भेदे राज्ञा राष्ट्रं विशेष्यते न परिव्राजकेन । तथा चन्दनेन गन्धो न
रूपादिभिरिति । केन चिदनुमानेन साधिते अपर आह । विशिष्टो
विशिष्टाभिधेयनिबन्धन इति । विशिष्टरूपादिवचनेन चन्दनशब्देन
न विशेषणमनर्थकम् । रूपादिभिस्त्वनर्थकमिति । तावतीर्थस्य नि-
र्ज्ञातत्वात् । यथा कस्यायं पुरुष इतिप्रश्ने विशेषान्तरविच्छेदाय राज्ञ
इति व्यपदिश्यते न तु निर्ज्ञातत्वात्पुरुषस्येति । अपर आह । यथा
पदेन ऋचः समुदायैकदेशभावेऽपि पदस्यैव व्यपदिश्यते न पदेन ऋ-
क्, तद्वदिदमिति । अपर आह । एकत्वाभ्युपगमेनैव चन्दनेन व्यप-
देशो गन्धादीनां न रूपादिभिर्यपदेश इति । तस्मादागम एव मुख्यं
प्रमाणं नानुमानमिति भावः ॥ ३४ ॥

नन्वेवमृषीणामपि ज्ञानस्यानुमानिकत्वेन तत्राप्यविश्वासः स्या-
दत आह ॥

परेषामसमाख्येयमभ्यासादेव जायते ।

मणिरूप्यादिविज्ञानं तद्विदं नानुमानिकम् ॥ ३५ ॥

यथा रूपतर्काणां मणिरूप्यादिविज्ञानमभ्यासादेव जायते परेभ्य
आख्यातुं च न शक्नुवन्ति । यथा च षड्जादिस्वरभेदं प्रत्यक्षविषयम-
पि शास्त्रज्ञानसहकृताभ्यासादेव जायते तथा ऋषीणामपि योगज-
प्रत्यक्षगम्यमेव नानुमानगम्यमिति न तदप्रमाणमितिभावः ॥ ३५ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं च व्यतिक्रम्य व्यवस्थिताः ।

रक्षःपितृपिशाचानां कर्मान्ता एव सिद्धयः ॥ ३६ ॥

तेषां यत्कुडादीनामवयवविभागमन्तरैवान्तर्वैश्वस्यसूक्ष्मविषयकं
दर्शनं तददृष्टशक्तिसाधनकमेव नान्यसाधनकं, तददृष्टीणामपि तपः-
सम्पाद्यादृष्टनिष्पाद्यमित्यर्थः । प्रत्यक्षं चात्र लौकिकसामग्रीजन्यं वि-

वक्षितम् ॥ ३६ ॥

तदेवाह ॥

आविर्भूतप्रकाशानामनुपद्रुतचेतसाम् ।

अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते ॥ ३७ ॥

उत्पत्तिपक्षेऽभिव्यक्तिपक्षे वा कथमपदमवस्तु निरात्मकम् अविद्य-
मानादृष्टशक्तिं नावगन्तुं शक्यते । तपसा निर्दग्धदोषा निरावरण-
ख्यातयः शिष्टाः प्रतिबिम्बन्यायेन प्रत्यक्षमिव सङ्क्रान्ताः परिग्रहं प-
श्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नन्वनुमानविरुद्धं तेषां प्रत्यक्षमत आह ॥

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्पणं चक्षुषा ।

ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥ ३८ ॥

अन्तर्याम्यणु अनभिव्यक्तं शक्त्यधिष्ठानं शब्दब्रह्म व्यावहारिकाद-
न्येन चक्षुषा मुक्तसंशयमुपलभन्ते तेषां वचनव्यभिचारिणानुमाने-
नापाकर्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तत्र दृष्टान्तभूतं तदीयं लौकिकप्रत्यक्षमाह ॥

यो यस्य स्वमिव ज्ञानं दर्शनं नाभिशङ्कते ।

स्थितं प्रत्यक्षपक्षे तं कथमन्यो निवर्तयेत् ॥ ३९ ॥

आप्तानां ज्ञानं स्वप्रत्यक्षमिव नाभिशङ्कनीयम् । अन्यस्तर्कशर-
णः ॥ ३९ ॥

लोकान्तरभावीष्टानिष्टमपि आप्तवचनादेव निर्णीयतइत्याह ॥

इदं पुण्यमिदं पाप-

मित्येतस्मिन् पदद्वये ।

आचण्डालं मनुष्याणां

समं (१) शास्त्रप्रयोजनम् ॥ ४० ॥

तस्मादार्थं प्रत्यक्षं च विरोधे अनुमानस्य बाधकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

चैतन्यमिव यस्यायमविच्छेदेन वर्तते ।

आगमस्तमुपासीनो हेतुवादैनं बाध्यते ॥ ४१ ॥

यथा ऽहंममेत्यादिप्रत्ययानुगतं चैतन्यं न केनापि बाध्यते एवं
श्रुतिस्मृतिलक्षण आगमः शिष्टपरिगृहीतो भक्ष्याभक्ष्यादिविषयको
यस्तमुपासीनः स नानुमानेन ततः प्रत्यावयितुं शक्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

हस्तस्पर्शादिबाधेन (२) विषमेष्यभिधावता ।

अनुमानप्रधानेन विनिपातो न दुर्लभः ॥ ४२ ॥

यथाभ्यो विषमे गिरिमार्गे चक्षुषन्तं नेतारमन्तरेण त्वरया प-
रिपतन् कञ्चिदेवमार्गैकदेशं हस्तस्पर्शनावगम्यं समतिक्रान्तस्तत्प्र-
त्ययादपरमपि तथैव परिपतन्वथापतनं लभते । तद्वदागमचक्षुषा
विना तर्कानुपाती केनकेनानुमानेन क्वचिदाहितप्रत्ययो दृष्टफले-
षु कर्मस्वागममुत्क्रम्य प्रवर्तमानो महता प्रत्यवायेन संयुज्यत इ-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्मादक्षतकं शास्त्रं स्मृतिं वा (३) सनिबन्धनाम् ।

आश्रित्यारभ्यते शिष्टैः शब्दानामनुशासनम् ॥ ४३ ॥

अक्षतकमनादिपरंपरया आगतत्वात् पुरुषहितोपदेशाय प्रवृत्त-
मान्नायं प्रमाणीकृत्य साधुशब्दप्रयोगेषु शिष्टाचरितमविच्छिन्नपा-
रंपर्यं स्मरणसमाचारं परिगृह्य पूर्वकृषीणां स्मृतिशास्त्राणि च स-
माश्रित्याचार्यैः शब्दानुशासनमारभ्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

(१) अल्पमिति पाठान्तरम् ।

(२) बन्धनेति पाठान्तरम् ।

(३) चेति पा० २ ।

तत्र कः शब्द इत्यत आह ॥

द्वावुपादानशब्देषु शब्दौ शब्दविदो विदुः ।

एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थे प्रयुज्यते ॥ ४४ ॥

उपादीयते येनार्थः स्वरूपेऽध्यारोप्यते तद्भावमिवापन्नः स उपादानशब्दः । तदुक्तं, वाचक उपादानस्वरूपवानिति । उपादेयो वा समुदाय उपादानः । तथाहि । स्वरूपपदार्थकेष्ववयवानामनुपादेयत्वादिभागानामप्रतिपत्तिः । एको निमित्तमिति । यदुपाश्रयाः पदादिश्रुतयः प्रत्याय्यमर्थं प्रतिपद्यन्ते तस्य निमित्तं कारणं व्यापारव्यक्तः श्रोत्रानुपाती तत्प्रकाशकत्वेन कारणं बोध्यः । अपरः प्रकाशः । एवं ह्याह 'अविभक्तो विभक्तेभ्यो आयतेऽर्थस्य वाचकः । शब्दस्तत्रार्थरूपात्मा सन्नेदमुपगच्छती'ति ॥ ४४ ॥

आत्मभेदस्तयोः के चिदस्तीत्याहुः पुराणगाः ।

बुद्धिभेदादभिन्नस्य भेदमेके प्रचक्षते ॥ ४५ ॥

कार्यकारणयोरन्यत्वपक्षे भेदः पञ्चान्तरे त्वेकस्यैवात्मनः शब्दप्रविभागरूपपरिग्रहे कृताभ्यवच्छेदानानात्वकल्पना ॥ ४५ ॥

इदमेव प्रपञ्चयति ॥

अरणिस्थं यथा ज्योतिः प्रकाशान्तरकारणम् ।

तद्वच्छब्दोपि बुद्धिस्थः श्रुतीनां कारणं पृथक् ॥ ४६ ॥

एकत्वपक्षे नानात्वपक्षे वा बीजरूपस्याविवृतस्य ज्योतिषो यथोत्तरेण प्रकाशात्मनाभिज्वलितस्य स्वरूपप्रतिपत्तिकारणत्वं प्रागसंवेद्यं पश्चादुपजायमानं दृश्यते तथैव शब्दभेदभावनाख्यतत्त्वानुगते बुद्धितत्त्वे योयः स्थानकरणाद्यनुगृहीतो विवर्तते स व्यञ्जकध्वनिभेदानुपातेन पीर्वापर्यवानुपलभ्यमानः स्वरूपपररूपयोः प्रकाशको भवति ॥ ४६ ॥

वितर्कितः पुरा बुद्ध्या क्व चिदर्थे निवेशितः ।

कारणेभ्यो विवृत्तेन(१) ध्वनिना सोऽनुगृह्यते ॥४७॥

शब्दार्थयोस्तादात्म्यानुपगमे यच्छब्दरूपं यत्रार्थे निवेशं लभते तत्र रूपविपर्याये तदर्थनिवेशो न दृश्यते । अर्थान्तरे निवेशश्च दृश्य-
तद्वतीयं व्यवस्था न स्यात् । तस्माद्बुद्धिकृतमर्थसंस्पर्शं प्रापित एव
क्व चिदर्थविशेषे निवेशितो भवतीत्यर्थः । कारणेभ्य इति । अविक्लि-
याधर्मकं हि शब्दतरङ्गं ध्वनिधर्मेऽनुगृह्यते दीर्घत्वकत्वादिभिरित्य-
र्थः । क्रमिके ध्वनौ प्रतीयमानेऽभ्रसङ्घातवदुपलभ्यते । प्राप्तविव-
र्तेन नादात्मना तद्विवर्तानुसारेणाप्राप्तविवर्तमपि विवर्तमानमि-
व गृह्यतइति वार्थः ॥ ४७ ॥

नादस्य क्रमजातत्वा(२)न्न पूर्वी नापरश्च सः ।

अक्रमः (३) क्रमरूपेण भेदवानिव गृह्यते ॥ ४८ ॥

नादव्यङ्ग्यः स्फोट एकोपि नित्योपि नादाभिव्यक्तिगतक्रमेण
सक्रमो भेदवांश्च गृह्यते न स्वतस्तस्य पूर्वत्वपरत्वकृतक्रमो भेदश्च
वास्तवोस्ति नित्यत्वैकत्वाभ्यां विरोधात् ॥ ४८ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह ॥

प्रतिबिम्बं यथान्यत्र स्थितं तोयक्रियावशात् ।

तत्प्रवृत्तिमिवान्वेति स धर्मः स्फोटनादयोः ॥ ४९ ॥

तत्त्वपक्षेऽन्यत्त्वपक्षे वा चन्द्रादिप्रतिबिम्बं यत्राधारे संसृष्टं त-
त्क्रियावशात्स्वतो निष्क्रियमपि क्रियावदुपलभ्यते । एवं नादस्य
ऋक्षदीर्घभ्रुतत्वोदात्तत्वादिभिर्द्रुतादिप्रवृत्तिभिश्च तावानेव स्फोटो

(१) करणेभ्यो निवृत्तेनेति पा० २ ।

(२) क्रमजन्मत्वात् इति पा० २ ।

(३) सक्रम इति पाठांतरं युक्तम् ।

विविधां वृत्तिमनुविधत्तइत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आत्मरूपं यथा ज्ञाने ज्ञेयरूपं च दृश्यते ।

अर्थरूपं तथा शब्दे स्वरूपं च प्रकाशते ॥ ५० ॥

यथा ज्ञाने ज्ञेयं घटादिरूपमतीतमनागतं वर्तमानं च गृह्यते ।
ज्ञानस्वरूपं च स्वप्रकाशत्वात् तद्वच्छब्दोप्यभिधेयतन्त्रस्तद्रूपोपग्राही
स्वरूपमपि प्रत्यवभासयति । स तु सन्निहितप्रत्यवभासोपि लोके
भुज्यादिक्रियासम्बन्धाद्विशेषणत्वेन भासते । व्याकरणे त्वर्थे कार्य-
स्य बाधात्तं प्रति विशेषणत्वेनाश्रीयतइति भावः ॥ ५० ॥

प्रकारान्तरमाह ॥

अण्डभावमिवापन्नो यः क्रतुःशब्दसंज्ञकः ।

वृत्तिस्तस्य क्रियारूपा भागशो भजते क्रमम् ॥ ५१ ॥

सर्वविभागप्रतिसंहारेण बाह्यव्यावहारिकः शब्दोन्तःकरणे म-
यूराद्यण्डरसवद्विभागीदृष्ट्याहमात्रामतिक्रामन् लीनस्तिष्ठति । स
चैवंभूतः प्रत्यस्तमितभागः प्राप्तविवक्षो वाक्यपदादिविवर्तमुद्गृह्य प्र-
त्येकमवयवोद्गाहेण क्रमशक्तिं प्रतिगृह्णाति । सा चास्तीदयप्रत्यस्त-
मयनिर्ज्जासमात्रा क्रियारूपेणावसीयते ॥ ५१ ॥

शब्दस्य स्वग्राह्यत्वे दृष्टान्तपूर्वकं युक्त्यन्तरमाह ॥

यथैकबुद्धिविषया मूर्तिराक्रियते पटे ।

मूर्त्यन्तरस्य त्रितयमेवं शब्देऽपि दृश्यते ॥ ५२ ॥

यथा मूर्त्यन्तरस्य पुरुषादेर्मूर्तिरालिखितुमिष्टा क्रमोपलब्ध्या-
कबुद्धिविषयत्वं प्राप्ता पटकुष्मादिषु क्रमेणाक्रियते । तथा व्यावहा-
रिको वैखरीरूपः शब्दः क्रमग्राह्योपि प्रतिसंज्ञतक्रम एकबुद्धिविष-
यो भूत्वा निरवयवाक्रमरूपेण बुद्धिविषयोऽन्तःकरणे भूत्वाऽन्तःकर-
णवृत्तिरूपक्रमरूपध्वनिधर्मप्रतिपत्त्या पुनरपि व्यवहारमवतरति ।

एवं चावस्थानयावच्छेदाद्वाङ्मयाहकभावं नातिवर्त्ततइति ॥ ५२ ॥
तत्रैव युक्त्यन्तरमाह ॥

यथा प्रयोक्तुः प्राग्वुद्धिः शब्देष्वेव प्रवर्तते ।

व्यवसायो ग्रहीतृणामेवं तेष्वेव जायते ॥ ५३ ॥

यथा प्रयोक्ता शब्दविशेषं विषयं प्रतिपादयितुकामः मनःप्रणिधानेन बुद्धिविषयीकरोति । तथा प्रतिपत्तापि शब्दरूपपरिच्छेदाधीनमर्थग्रहणं मन्यमानः शब्दं जानाति । तत्र शब्दः सर्वैः सम्बन्धिभिराश्रितः संसर्गं निर्धारयति । तत्र भावनावशाच्छब्दरूपविशेषणावच्छिन्नमेव प्रत्येति । तस्मात्प्राधान्यमनुभूय सर्वार्थयोनयः सर्वे शब्दाः गुणभावं प्रपद्यन्ते ॥ ५३ ॥

नन्वेवं शब्दस्यापि क्रियान्वयः स्यादत आह ॥

अर्योपसर्जनीभूतानभिधेयेषु केषु चित् ।

चरितार्थान् परार्थत्वान्न लोकः प्रतिपद्यते ॥ ५४ ॥

यथायं शुक्ल इति शब्दरक्तगुणे गुणिनि प्रतीयमाने क्रियाविशेषविषयमुपलक्षणत्वमपि प्रतीयते शुक्लवाससं भोजयेत्यादौ तथा योयो गोशब्दः सोऽयं पिण्ड इत्यभिसम्बन्धेन शब्दविशिष्टार्थप्रतीतावपि क्रियाविशेषं प्रत्युपलक्षणत्वेन चरितार्थं शब्दमभिधेयमिव क्रियासाधनभावेन न लोकः प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तत्रैव प्रकारान्तरं वदन्नुपसंहरति ॥

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगव(१)स्थिते ॥ ५५ ॥

यद्यपि घटादयो ग्राह्या एव चक्षुरादीनि ग्राहकाश्चैव तथापि तेजो यथा उपलब्धौ विषयीभावमापन्नमेव विषयोपलब्धौ कारणत्वं

प्रतिपद्यते । तथा शब्दोऽपीत्यर्थः । ते चास्य प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
त्वशक्ती नित्यमात्मभूते पृथगिव प्रत्यवभासेते ॥ ५५ ॥

यतश्चैवं तस्मात् ॥

विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रतीयते ।

न सत्तयैव तेर्थानामगृहीताः प्रकाशकाः ॥ ५६ ॥

यदि शब्दा विशेषणं न स्युस्तदा ते सत्तासम्बन्धभावेणोपलब्धा
अनुपलब्धाश्च स्वंस्वमर्थं प्रत्याययेयुः न तु प्रत्याययन्ति । उपस्थितौ
च स्तोपस्थितेतरपदार्थवत्स्वस्याविशेषणत्वे न किञ्चिन् मानमित्यर्थः
॥ ५६ ॥

अतो ऽनिर्ज्ञातरूपत्वात्किमाहेत्यभिधीयते ।

नेन्द्रियाणां प्रकाशेर्थे स्वरूपं गृह्यते तथा ॥ ५७ ॥

शब्दस्वरूपं प्रत्ययाधीनमेवार्थप्रत्यायनं मन्यमाना लौकिकाः
प्रयुक्तेष्वपि शब्देष्वप्रतीतिषु तत्प्रतिपत्तये किं भवानाहेत्याहुः । इ-
न्द्रियाणां त्वज्ञातानामेव कारणत्वेनोपस्थित्यभावान्न तद्ग्राह्यविष-
योपलब्धौ तानि विशेषणभावं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु स्वरूपमित्यादिविषये अग्नेर्दृगित्यादौ समानानुपूर्विकयोः
सञ्ज्ञासञ्ज्ञिभावो ऽनुपपन्नोऽत आह ॥

भेदेनावगृहीतौ द्वौ शब्दधर्मावपोद्भूतौ ।

भेदकार्येषु हेतुत्वमविरोधेन गच्छतः ॥ ५८ ॥

धर्मपदेनार्थः, यथा व्यपदेशिवद्भावविषयेष्वर्थालसु निमित्तभेदा-
द्वृत्तिप्रकल्पनयाङ्गीकृतभेदेषु लोके शास्त्रे च भेदविषयाणि क्रियन्ते
तथा शब्देष्वपि बुद्ध्या परिगृहीतग्राह्यग्राहकशक्त्यपोद्वारे मुख्यार्थ-
विषयाणीव शास्त्रे सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धादीनि भेदकार्याणि क्रिय-
न्त इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तदेवाह ॥

दृष्ट्यादयो यथा शब्दाः

स्वरूपोपनिबन्धनाः ।

आदैश्चप्रत्यायितैः शब्दैः

सम्बन्धं यान्ति सञ्ज्ञिभिः ॥ ५६ ॥

स्वरूपरूपार्थेनार्थवन्तः स्वरातुनासिक्वभिन्नैराकारादिभिरादै-
च्छब्दप्रत्यायितैर्येन प्रकारेण सम्बन्धमुपयान्ति तेनैव प्रकारेण भे-
दाभावेऽपि ॥ ५६ ॥

तदाह ॥

अग्निशब्दस्तथैवा(१)यमग्निशब्दनिबन्धनः ।

अग्निश्रुत्यैति सम्बन्धमग्निशब्दाभिधेयवा(२) ॥ ५७ ॥

काल्पनिकभेदेनेति भावः । अर्थपरस्य सञ्ज्ञिता केवलशब्दस्व-
रूपपरस्य सञ्ज्ञात्वमिति तात्पर्यम् ॥ ५७ ॥

ननूच्चारितस्यैव कार्यभाक्त्वमस्त्वित्यत आह ॥

यो य उच्चार्यते शब्दो नियतं न स कार्यभाक् ।

अन्वप्रत्यायने शक्तिर्न तस्य प्रतिबध्यते ॥ ५८ ॥

कार्यभाक्ताभाववत् प्रत्यायकत्वमपि न स्यादत उक्तम् अन्वप्र-
त्यायने इति । प्रतिबन्धकाभावादिति भावः ॥ ५८ ॥

कार्यभाक्ताभावे हेतुमाह ॥

उच्चरन्परतन्वत्वाद्गुणः कार्यैर्न युज्यते ।

तस्मात्तदर्थैः कार्यैणां सम्बन्धः परिकल्प्यते ॥ ५९ ॥

तथैव गामानयेत्यादावर्थतन्वा युतिः क्रियासु साधनत्वं न प्रति-

(१) तदर्थे इति पा० २ ।

(२) योरिति पाठान्तरम् ।

पद्यते तथा श्रद्धार्यिकापि पारार्थस्याविशिष्टत्वात् तस्मान्नन्वस्य
प्रत्यायस्य चक्षुरादिग्राह्यस्य श्रोत्राग्राह्यस्य वा क्रियासु साधनत्वमि-
त्यर्थः ॥ ६२ ॥

नन्वर्थभूतस्याप्यग्निशब्दस्योच्चारणे उच्चारणपरतन्त्रत्वात्कार्यव्यो-
गो न स्यात् । अनुच्चारितेन तु कार्यबोधनमयत्नमत आह ॥

सामान्यमाश्रितं यद्यदुपमानोपमेययोः ।

तस्य तस्योपमानेषु धर्मान्यो व्यतिरिच्यते ॥ ६३ ॥

यथा ब्राह्मणइवाधीते क्षत्रिय इत्युपमेये श्रूयमाणं सामान्यम-
ध्ययनमुपमानेपि प्रतीयते ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यं क्षत्रियाध्ययनमि-
त्यादावध्ययनयोस्तत्त्वे सौष्ठवादयो धर्माः साधारणत्वेन प्रतीयन्ते ।
सौष्ठवादीनामप्यध्ययनसम्बन्धिनां तत्त्वे परिनिष्पत्त्यादयो धर्मा इ-
ति नास्ति तस्य विच्छेदः ॥ ६३ ॥

यथा वा ॥

गुणः प्रकर्षहेतुर्यः स्वातन्त्र्येणोपदिश्यते ।

तस्याश्रिताङ्गुणादेव प्रकृष्टत्वं प्रतीयते ॥ ६४ ॥

यदिदं तदिति प्राधान्येनोपादीयते तद् द्रव्यम् । न च द्रव्यस्य प्र-
कर्षापकर्षौ स्त इत्याश्रितैर्भेदहेतुभिः परतन्त्रैः संसर्गिभिर्गुणैः प्रक-
र्षेण सव्यापारैस्तत्प्रकृष्यते । यथा शुक्लः पट इति शुक्लेन रूपेण सत्त्व-
पि परतन्त्रत्वे प्रकर्षं प्रति सव्यापारेण तद्गानप्रकृष्टव्यपदेश्यः प्रकृ-
ष्टव्यपदेशं लभते । शुक्लतरं रूपमस्येत्यत्र तु रूपस्य द्रव्यत्वेनोपादा-
नाद्रूपाश्रितनिमित्तात्प्रकृष्टव्यपदेशः । यतो गुणः प्रकर्षहेतुरतो यः
पदार्थः स्वातन्त्र्येण द्रव्यरूपेणोपदिश्यते तस्य स्वाश्रितगुणादेव प्र-
कर्ष इत्यन्वयः । यद्यपि श्वेतादिसमवायिखैत्याद्येकं तथापि संस-
र्गिधर्मान्तराश्रयएकस्यापि तस्य भेदः परिकल्प्यते । एवं तावद्वि-

च्छिकोऽयं निमित्तान्तरकल्पनामार्गः । ते च धर्माः संविज्ञातपदा-
न्तराभावात् भावप्रत्ययैरनिर्देश्याः शुक्लादिशुभ्रपट्टहीताः शौक्ल्य-
वदेव प्रकर्षव्यपदेशहेतवो भवन्ति ॥ ६४ ॥

एवं प्रकृतेपीत्युपसंहरति ॥

तस्याभिधेयभावेन यः शब्दः समवस्थितः ।

तस्याप्युच्चारणे रूपमन्यत्तस्माद्विविच्यते ॥ ६५ ॥

तस्योच्चार्यमाणस्य तस्यापि अभिधेयभूतस्यापि यदा निदर्शना-
र्थमुच्चारणं क्रियते तदा सर्वस्यैवीच्चार्यमाणस्यैवं धर्मत्वात्तस्यापि
निबन्धनरूपं स्वरूपान्तरमन्यत्प्रविविच्यते । यथा अग्नेर्दृग्गित्यस्य
विवरणे अग्निशब्दाद्भूतभवतीत्यादौ । सङ्ग्रहकारस्तु अभिधेयं स्वरूपं
नाभिधेयतां प्रतिपद्यते तत्त्वभिधेयमेव गोपिण्डादिवत्तुल्यरूपतया
अभिधानतामनापन्नमपि समुच्चार्यमाणत्वेनावसीयतइत्याह ॥ ६५ ॥

इदानीमभिधेयान्तरस्य प्रविवेकेऽपि अभिधानस्य स्वरूपेणाविवेकं
दर्शयति ॥

प्राक् संज्ञिताभिसम्बन्धात्सञ्ज्ञा रूपपदार्थिका ।

षष्ठ्याश्च प्रथमायाश्च निमित्तत्वाय कल्पते ॥ ६६ ॥

उपसर्जनीभूतस्वरूपार्थो हि शब्दोर्थान्तरे वर्तते । अतो यावत्स-
ञ्ज्ञा संज्ञिना सम्बद्धत्वेन न ज्ञाता तावन्न संज्ञिन्नपदार्थकत्वम् ।
एवं चार्थान्तराभावे ऽर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावान्न विभक्तिः
स्यात् अतस्त्वरूपेणैवार्थवत्त्वमभ्युपेयमित्यव्यतिरिक्तः सोर्थ इति भा-
वः ॥ ६६ ॥

अथ ते विभक्ती उपपादयति ॥

तत्रार्थवत्त्वात्प्रथमा सञ्ज्ञाशब्दाद्विधीयते ।

अस्येति व्यतिरेकश्च तदर्थादेव जायते ॥ ६७ ॥

वाच्यव्यर्थान्सु शब्दानां शास्त्रादिभिः स्वरूपाधारोपचिकीर्षार्थं स्वरूपिणार्थवत्त्वात्प्रथमा विधीयते । गौर्वाहीक इतिवत्तोऽयमिति सञ्ज्ञना शक्त्यवच्छेदलक्षणः सम्बन्धी नियम्यते । अतो न शब्दार्थ-सम्बन्धनिश्चयताहानिः । प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकविवक्षायां च षष्ठी-त्यर्थः । यथोअ इत्यादौ स्वरूपार्थेनार्थवदुज्ज्वलस्य प्रगृह्यमिति स-ञ्ज्ञेति हि तदर्थः । एवं ह्याह । अर्थवता व्यपदेशः सोऽयं तस्येति वा इति ॥ ६७ ॥

स्वं रूपमिति सूत्रविषये प्रकारान्तरमाह ॥

स्वं रूपमिति कैश्चित्तु व्यक्तिस्सुञ्ज्ञोपदिश्यते ।
व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिसु प्रतिपद्यते ॥ ६८ ॥
सञ्ज्ञिनीं व्यक्तिमिच्छन्ति सूत्रग्राह्यामथापरे ।
जातिप्रत्यायिता व्यक्तिः प्रदेशेषूपतिष्ठते ॥ ६९ ॥

इह के चिद्वृत्तिकाराः पठन्ति स्वं रूपं शब्दस्य प्रत्यायकमिति । अपरे स्वं रूपं शब्दस्य प्रत्याय्यमिति । तदनेन श्लोकद्वयेनोपन्यस्तम् । जातावपि द्वैधं के चिदाहुः । प्रतिनियतस्वरूपभेदा व्यक्तयो ऽनन्ताः नह्यसंवेद्यमव्यपदेश्यमविद्यमानं वा व्यक्तीनां स्वरूपं, व्यक्तिरेव हि गौर्न जातिः । गुण एव हि नीलो न नीलत्वम् । जातिर्हि भेदवत्स्व-र्थेषु स एवायमिति बुद्धिनिमित्तमिति । अन्ये तु जातौ प्रतिलब्धस्व-रूपाः शब्दास्तद्रूपतयैव व्यक्तिमव्यपदेश्यस्वरूपां प्रत्याययन्ति । सर्व-त्रैव हि निमित्तान्निमित्तवत्त्वर्थे निमित्तस्वरूपः प्रत्यय उत्पद्यते । तथा च स्वं रूपमिति जातिरेव कैश्चिद्व्यपदिश्यते । शब्दस्येति । शब्द-शब्देन व्यक्तिरुच्यते । केषां चित्तु विपर्ययेष्वप्यपदेशः । एवं च जाते-व्यक्तिः सञ्ज्ञा व्यक्तेर्वा जातिः, सा च प्रदेशेषूपचरिता व्यक्तिः कार्ययो-गेन प्रत्याययति । सा च जातिरसंसृष्टा व्यक्ता नोच्चरितेति व्यक्ति-

एपि जात्याऽसंख्यता प्रयोगविषयं नावतरति । तात्पर्येण तु विव-
क्षा भिद्यते । किञ्चिदत्र प्रधानं किञ्चिद्विज्ञानरीयकमिति तच्च प्रति-
ज्ञाभेदमात्रं स्वरूपार्थरूपमात्रासमुदायः शब्दः तदेकदेशः स्वरूपा-
दयो मात्राः । अस्ति च मात्राभिर्मात्रावतां भेदव्यपदेशः वार्त्ता
शाखेति यथा । विस्तरभयात्त्वेतत्कूत्रविषया अन्ये मतभेदा नोदा-
क्रियन्त इति दिक् ॥ ६१ ॥

येषामेकशब्दत्वं तेषामयं जातिव्यक्तिव्यवहारो न सम्भवतीति
वक्तुमाह ॥

कार्यत्वे नित्यतायां वा

के चिदेकत्ववादिनः ।

कार्यत्वे नित्यतायां वा

के चिन्नानात्ववादिनः ॥ ७० ॥

तत्र नित्यतायां मुख्यमेकत्वं कार्यत्वे तु उच्चारितस्य वर्णस्य प-
दस्य वा पुनरुच्चारणे स एवायमित्यव्यभिचारिप्रत्ययाभेद उत्पद्य-
मान एकत्वं प्रकल्पयति । तस्मान्नानात्ववादिमते उक्तो जातिव्य-
क्तिव्यवहार इति भावः ॥ ७० ॥

इदानीं शब्दाभिव्यक्तिप्रक्रियां प्रतिजानीते ॥

पदे भेदेऽपि वर्णानामेकत्वं न निवर्त्तते ।

वाक्येषु पदमेकं च भिन्नेष्वप्युपलभ्यते ॥ ७१ ॥

तद्वर्णव्यतिरेकेण पदमन्यत्र विद्यते (१) ।

वाक्यं वर्णपदाभ्यां च व्यतिरिक्तं न किञ्चन ॥ ७२ ॥

परमतमुक्त्वा स्वमतमाह ॥

(१) न वर्णव्यतिरेकेण पदमन्यत्र विद्यते इति पा० २ ।

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवाद्भेदः (१) ।

वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥ ७३ ॥

किंत्वपीडारकल्पनयैव विवेक इति भावः ॥ ७३ ॥

भिन्नं दर्शनमाश्रित्य व्यवहारो ऽनुगम्यते ।

तत्र यन्मुख्यमेकेषां तन्नैतेषां विपर्ययः ॥ ७४ ॥

पदानि सत्त्वानीति परे । तन्नैतेषां वैयाकरणानां विपर्ययः ।

तानि असत्त्वानि वाक्यमेव सत्यमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः ।

ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते ॥ ७५ ॥

स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।

प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते ॥ ७६ ॥

वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥ ७७ ॥

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृताः ।

ध्वनयस्सुमुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥ ७८ ॥

इन्द्रियस्यैव संस्कारः

शब्दस्यैवोभयस्य वा ।

क्रियते ध्वनिभिर्वादा-

स्त्वयोऽभिव्यक्तिवादिनाम् ॥ ७९ ॥

तत्र के चिन्नान्यन्ते ध्वनिरुत्पद्यमानः श्रोत्रं संस्कुर्वच्छब्दोपलब्धौ
धारतां प्रतिपद्यतइति । अन्ये तु मन्यन्ते शब्द एव ध्वनिसंसर्गाभा-

संस्कारः श्रोत्रस्य विषयत्वमापद्यते । के चित्तु मन्यन्ते ध्वनिरुभयो-
रपि श्रोत्रशब्दयोः संस्कारे वर्त्ततइति ॥ ७८ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह ॥

इन्द्रियस्यैव संस्कारः समाधानाञ्जनादिभिः ।

विषयस्य तु संस्कारस्तद्वन्धप्रतिपत्तये ॥ ८० ॥

समाधानं चित्तस्यैकाग्रता सा अञ्जनादिद्रव्यं च चक्षुरेव सं-
स्करोति विषयानुग्रहे हि तस्यान्यैरपि ग्रहणं प्रसज्येत विशेषा-
भावात् तथात्रापीति केषां चिन्मतम् । पृथिव्या उदकेन संस्कार-
स्तद्वन्धप्रतिपत्तये दृष्टः न तु घ्राणेन्द्रियस्य तथा सति संस्कृतासंस्कृ-
तेषु प्रतिपत्तिभेदो न स्यात् विशेषाभावात् तथात्रापीति अन्येषां
मतम् ॥ ८० ॥

अन्यमुपपादयति ॥

चक्षुषः प्राप्यकारित्वे तेजसा तु द्वयोरपि ।

विषयेन्द्रिययोरिष्टः संस्कारः स क्रमो ध्वनेः ॥ ८१ ॥

तेजसा आलीकेन यथा सन्तमसेऽवस्थितो य आलीकानुगृहीतं
घटादिविषयं पश्यति तत्रालीकेन विषयेन्द्रिययोरुभयोरपि संस्कारः
क्रियते । इन्द्रियस्यापि संस्कारे प्राप्यकारित्वं हेतुः । न च विषय-
संस्कारे मानाभावः । आलीके स्थितस्यान्धकारस्य घटादर्शनात् ॥ ८१ ॥

तत्र ध्वनिस्फोटयोर्ग्रहणप्रकारमुपपादयति ॥

स्फोटरूपाविभागेन ध्वनेर्ग्रहणमिष्यते ।

कैश्चिद्वनिरसंवेद्यः स्वतन्त्रोन्यैः प्रकाशकः ॥ ८२ ॥

यथा जवाकुसुमरूपानुषक्तमेव स्फटिकादीनां ग्रहणं तथा ध्वनि-
रूपानुषक्त एव स्फोटस्तदविभागिनोपलभ्यतइति केषां चिन्मतम् ।
अन्येषां तु यथेन्द्रियगुणा असंवेद्यस्वरूपा एव विषयोपलब्धिहेतवः ।

तथा ध्वनिरगृह्यमाण एव शब्दग्रहणे निमित्तं भवति । अन्ये तु दूर-
त्वदोषात्स्फोटस्वरूपानवधारणे केवलध्वनेरुपलब्धिर्दृष्टेत्याहुः । अपरे
तु स्फोटो भासतएव तत्रापि, किं तु दूरत्वदोषादस्फुटः । यथा दूर-
त्वदोषाद्भव्यस्यापचितपरिमाणतया ग्रहणमिच्छाहुः ॥ ८२ ॥

इदानीं क्रमिकस्वैपि ध्वनीनां पदादिग्रहणमुपपादयति ॥

यथानुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ।

आवृत्त्या न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्त्या निरूप्यते ॥ ८३ ॥

सोढत्वमेकबुद्धिविषयत्वम् । एवं वर्णपदवाक्यविषयाः प्रयत्नविशि-
षसाध्या ध्वनयो वर्णपदवाक्याख्यान् स्फोटान् पुनःपुनराविर्भावयन्ती
बुद्धिष्वधारोपयन्ति । क्रमेण तु वर्णग्रहणे सति समुदायाभावादवि-
षयत्वं तेषां बुद्धौ स्यादिति संहितासूत्रभाष्ये स्पष्टम् । न त्वेतावता
ऽऽनन्त्यं स्फोटानाम् । यथा वृत्तौ न श्लोकाद्यानन्त्यम् । तदेवाह । न
तु प्रत्यावृत्त्या स ग्रन्थः श्लोकसमुदायात्मको भेदेन निरूप्यतइत्यर्थः ।
तत्रान्यध्वनिना सम्यग्बुद्धौ निवेशः । यावच्चानुपगृहीतविशेषं बुद्धा-
वसन्निविष्टं तावदनुपलब्धमेव नहि तेन कश्चिदपि व्यवहारः प्रक-
ल्प्यतइति भावः ॥ ८३ ॥

नन्ववान्तरप्रच्छया यदि स्फोटविषयाः क्षतमन्येन ध्वनिनेत्यत
आह ॥

प्रत्ययैरनुपाख्यैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा ।

ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥ ८४ ॥

अनुपाख्यैरनुपाख्येयाकारैरुपायभूतैः प्रत्ययैस्तद्वारा ध्वनिभिः
सम्यक्प्रकाशिते शब्दे स्वरूपावग्रही भवतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

तत्र क्रममाह ॥

तादैराहितबीजायामन्येन ध्वनिना सह ।

आष्टत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दो ऽवधार्यते ॥ ८५ ॥

नादैर्ध्वनिभिर्बीजं व्यक्तपरिच्छेदानुगुणसंस्कारः ततश्चान्त्यो ध्व-
निः पूर्वपूर्वसंस्कारसङ्घकतायामावृत्तिलाभप्राप्तयोग्यतापरिपाका-
यां बुद्धौ शब्दस्वरूपं सन्निवेशयति ॥ ८५ ॥

नन्वान्तरस्य स्फोटस्याखण्डतया मध्येमध्ये वर्णपदावभासोऽसङ्ग-
तः स्यादत आह ॥

असतश्चान्तराले याञ्छब्दानस्तीति मन्यते ।

प्रतिपत्तुरशक्तिस्मा ग्रहणोपाय एव सः ॥ ८६ ॥

इह निर्भागेऽपि वर्णपदवाक्येषु ध्वनिभिर्व्यक्तेषु वर्णे तावद्वर्णस-
रूपभागाभिनिवेशिनी बुद्धिर्जायते पदे वर्णरूपभागाभिनिवेशिनी
वाक्ये पदरूपभागाभिनिवेशिनी ताभिश्च बुद्धिभिरुपलब्ध्वारो भाग-
भूतानसतः शब्दान्तराले मध्ये ऽस्तित्वेन मन्यन्ते । सा खलु तेषां
प्रतिपत्तृणामशक्तिः । यतस्तथाभूतोपायसाध्यमेव तेषां शब्ददर्शन-
मिति भावः ॥ ८६ ॥

नन्वेवं वाक्यानां पदानां च परस्परं भेदो न स्यादत आह ॥

भेदानुकारो ज्ञानस्य वाचस्योपप्लवो ध्रुवः ।

क्रमोपसृष्टरूपाया ज्ञानं ज्ञेयव्यपाश्रयम् ॥ ८७ ॥

यथा यतो ज्ञानं ज्ञेयव्यपाश्रयमतो ज्ञानस्य भेदानुकारस्तथा क्र-
मोपसृष्टरूपाया वाच उपप्लवो भेदो ध्रुव इत्यन्वयः । यथा अभिन्न-
मपि ज्ञानमरूपं नानाज्ञेयरूपोपग्राहित्वाङ्गेदरूपतया प्रत्यवभासते
घटज्ञानं पटज्ञानमिति । तथा संहृतसर्व्वबीजोऽयमान्तरः शब्दाणां
व्यञ्जकध्वनिभेदक्रमानुकारेणाविर्भावकाले नानेव प्रत्यवभासते ।
एवं च ब्रह्माख्यं शब्दतत्त्वमेवावाङ्मनसगोचरमन्यदीयरूपभेदोपग-
्रहणान्यथान्यथा प्रतीयतइति । एवं आह । 'ज्ञेयेन न विना ज्ञानं

व्यवहारेऽवतिष्ठते । जालव्यक्रमया वाचा कश्चिद्दर्थोऽभिधीयते' इ-
ति ॥ ८७ ॥

ग्रहणोपाय एव स इति उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपप्रादयति ॥

यथाद्यसङ्ख्याग्रहण-

मुपायः प्रतिपद्यते ।

सङ्ख्यान्तराणां भेदेऽपि

तथा शब्दान्तरश्रुतिः ॥ ८८ ॥

यथा । दशशतादिसङ्ख्याभ्रतिपित्तमानोऽपेक्षावृद्धिविषयतया
तदुपायभूतानेकत्वादीन् भिन्नकार्याञ्छतादीनामवयवानिव प्र-
तिपद्यते तथा वाक्यादौ देवदत्तादिशब्दान्तरश्रुतिरुपायभूतापि अ-
वयवत्वेन प्रतिपद्यते ग्रहीद्वभिरित्यर्थः ॥ ८८ ॥

इदानीं वाक्यपददिविषयदेवदत्तादिश्रुतीनां ध्वनिभेदेपि ऐक्य-
मुपपादयति ॥

प्रत्येकं व्यञ्जका भिन्ना वर्णा वाक्यपदेषु ये ।

तेषामत्यन्तभेदेपि सङ्कीर्णा इव शक्तयः ॥ ८९ ॥

पदवाक्यविषया हि विशिष्टाः प्रयत्नास्त्येरिताश्च वायवः तत्स्थान-
नभिघातेन ध्वनीनुत्पादयन्ति अभिव्यञ्जन्ति वेति ते परस्परव्या-
वृत्तस्वभावा यद्यपि तथापि गोत्वादित्यालुपव्यञ्जकानामिव भ्रम-
श्चत्वादित्यालुपव्यञ्जकानामिव च तेषामुपव्यञ्जकानां दुर्ज्ञानो भेदः
कया चित्तामान्यमात्रयानुगतत्वात् । न च सामान्यमात्राणां शक्ति-
रूपाणासम्याश्रयभेदेन कार्यभेदेन च भेद एव । प्रविभक्तकार्याणामपि
शक्तीनां कुतश्चित्कार्यविशेषासङ्करेणैव स्थितेः । एवं च निरवयवेष्वपि
वर्णपदवाक्येषु मात्राविभागो वर्णविभागः पदविभागश्च तत्कृत एव
काव्यनिको मियेति भावः ॥ ८९ ॥

अमुनेवार्धं दृष्टान्तपूर्वकमुपपादयति ॥

यथैव दर्शनैः पूर्वैर्दूरात्सन्तमसेपि वा ।

अन्यथाकृत्य विषयमन्यथैवाध्यवस्यति ॥ ६० ॥

यथा चक्षुषा दूरादन्धकारि वा आकृतिमोचोपसम्भौ वृक्षादीन्
हृत्पादिवत्प्रतिपद्यन्ते । ततः प्रणिधानाद् व्यक्तालोकाश्च क्रमेण पुन-
र्यथावदुपलभन्ते । यथा च रज्ज्वादीन् पूर्वं सर्पत्वेन प्रतिपद्य ततः
प्रणिधानाच्चक्षुषि प्रकृतिस्थे रज्ज्वत्वेनोपलभन्त्येति ॥ ६० ॥

दृष्टान्तं व्युत्पाद्य दार्ष्टान्तिके आह ॥

व्यज्यमाने तथा वाक्ये वाक्याभिव्यक्तिहेतुभिः ।

भागावग्रहरूपेण पूर्वं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

निर्भागवाक्याद्यभिव्यक्तिविषयैः प्रयत्नविशेषैर्जायमाना ध्वनयः
सत्यपि भेदे सामान्यशक्तिसमन्वयशक्तिसमन्वयाद्वर्णपदप्रत्यवभासाव-
ग्रहरूपां बुद्धिं पूर्वं प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । ततः प्रणिधानादिना वास्तव-
मखण्डमेव बुद्ध्या विषयीकुर्वन्तीति तात्पर्यम् । तादृशप्रणिधानस-
मर्थास्त्वस्मदादयः सावयवत्वमेव सत्यतया मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

अमुमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति ॥

यथानुपूर्वीनियमो विकारे क्षीरबीजयोः ।

तथैव प्रतिपत्तृणां नियतो बुद्धिषु क्रमः ॥ ६२ ॥

क्रम आनुपूर्वी । यथा क्षीरं दधिरूपविकारमापद्यमानं मन्द(१)
कानिस्तीनकोत्तरकालैरवस्थाविशेषैर्मन्द(२)कत्वमिदंक्रमानतिक्रमेणैव
दधिप्रयोजिकां विकारशक्तिं दर्शयति । यथा च बीजं वटादिरू-
पतामापाद्यमानमङ्गुरावस्थाक्रमेणैव तद्रूपमापद्यते । तथैषामवगन्ध-

(१) मण्डेति पा० २ ।

(२) मण्डेति पा० १ ।

श्रनानां प्रतिपत्तृणां स्फोटविषयासु बुद्धिषु क्रम इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इयं सरणिः परेषामप्यावश्यकीत्याह ॥

भागवत्स्वपि तेष्वेवं रूपभेदो ध्वनेः क्रमात् ।

निर्भागेष्वप्युपायो वा भागभेदप्रकल्पनम् (१) ॥ ८३ ॥

येपि गौरित्यत्र गकारौकारविसर्गमात्रमेव प्रतिपन्नाः नान्यस्त-
द्व्यतिरिक्तो वर्णरूपग्रहणोपायग्राह्यो निर्भागः शब्दात्मा विद्यत-
इति मन्यन्ते नित्यत्वं च शब्दानामवगच्छन्ति तेषामपि क्रमेण
वर्णाभिव्यक्तौ पदस्वरूपानवधारणमेव प्रसज्यते । युगपत्सर्वावयवा-
भिव्यक्तौ तु नदीदीनयोरविशेषप्रसङ्गः । तस्मादभिव्यक्तकध्वनिक्र-
मकृतैव भेदप्रतिपत्तिर्वाच्या । पूर्वपूर्ववर्णाभिव्यक्तिस्तूपायोऽन्यवर्ण-
प्रत्यक्षकाले समुदायग्रहस्येति वाच्यम् । दृष्टो हि मण्डूकवसासम्ब-
द्धप्रदीपाभिव्यक्तरज्ज्वां सर्पादिप्रतिपत्तिभेदः । एवं च तव पूर्वपूर्व-
वर्णाभिव्यक्तेरुपायत्ववत् निर्भागशब्दात्मग्रहणोपायो भागभेदकल्प-
नमित्यर्थः । उपपादितं चैतत् पूर्वमेव ॥ ८३ ॥

मतान्तरमाह ॥

अनेकव्यक्त्यभिव्यज्या जातिः स्फोट इति स्मृता ।

कैश्चिद्व्यक्त्य एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥ ८४ ॥

आकृतिनित्यत्वाच्छब्दनित्यत्वं व्याचक्षाणाः के चिदुभयतः स्फोट-
मात्रं निर्दिश्यते रश्चतेर्लश्चतिरित्येवमादिष्वेओष्ठित्यादिसूत्रस्थभा-
ष्येषु स्फोटशब्देन शब्दाकृतिमाचक्षते । उत्पत्तिमत्यसु शब्दव्यक्तयो
जातिरूपं स्फोटं द्योतयन्त्वो ध्वनिव्यपदेशं लभन्ते । सा च क्रमोत्प-
न्नैस्तथैवानुभूतैरनेकवर्णैरन्यवर्णप्रत्यक्षकाले पूर्वपूर्ववर्णानुभवजसं-
स्कारसहकारेणाभिव्यज्यतइति तात्पर्यम् ॥ ८४ ॥

सिद्धान्तिसम्मतत्वेन मुख्यत्वं च तस्य दर्शयितुं पुनः पूर्वमतमेवाह ॥

अविकारस्य शब्दस्य निमित्तैर्विद्वतो ध्वनिः ।

उपलब्धौ निमित्तत्वमुपयाति प्रकाशवत् ॥ ६५ ॥

अन्ये त्वाकृतिमसहमाना एकमेव शब्दतत्त्वं नित्यं मन्यन्ते । तच्च स्वनिमित्तेभ्यः प्राप्तविकारैर्ध्वनिभिर्ध्वनिष्वनाश्रितमेव प्रकाशन्यायेन व्यञ्जकध्वनिरूपानुपपन्नमेवाभिव्यज्यते । यथा प्रकाशेन स्वानुपपन्नमेव घटाद्यभिव्यज्यतइत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ननु शब्दोऽभिव्यज्यते उत्पद्यते वा । उभयथाप्यनित्य एव । आद्ये अनित्यः शब्दोऽभिव्यज्यत्वात् घटादिवत् । अनित्यानां हि घटादीनां प्रदीपादिभिरभिव्यक्तिर्दृष्टा । शब्दश्चायं ध्वनिव्यङ्ग्य उच्यते । तस्मादनित्यः । अथ नाभिव्यज्यते तदोत्पद्यतइति प्राप्तमेवमप्यनित्य एवेत्यत आह ॥

न चानित्येष्वभिव्यक्तिर्नियमेन व्यवस्थिता ।

आश्रयैरपि नित्यानां जातीनां व्यक्तिरिष्यते ॥ ६६ ॥

उक्तमनुमानं जातौ व्यभिचारीति भावः ॥ ६६ ॥

ननु तात्त्वोष्ठपुटव्यापारेण ध्वनयोऽभिव्यज्यन्ते श्रीवदेशइत्युक्तम् । समानदेशस्थानामेव घटादीनां तादृशैः प्रदीपादिभिरभिव्यक्तिर्दर्शनात् । प्रकृते च भिन्नदेशत्वं स्पष्टमेव । एवमेव ध्वनिभिरान्तरशब्दात्मा अभिव्यज्यतइत्यप्युक्तम् । शब्दस्यैकदेशस्थत्वात् ध्वनीनां नानादेशत्वात् अतिविप्रकृष्टत्वाच्चेत्यत आह ॥

देशादिभिश्च सम्बन्धो दृष्टः कायवतामिह (१) ।

देशभेदविकल्पेपि न भेदो ध्वनिशब्दयोः ॥ ६७ ॥

कायवतां मूर्तानामेव देशैक्यनानादेशत्वव्यवहारो दृष्टः । अमूर्त-

योसु ध्वनिशब्दयोस्तथा व्यवहार एव नास्तीत्यर्थः । सत्यपि तथा व्यवहारे न क्षतिरित्याह । देशभेदेति । तयोरसौ भेदो न विद्यते । आकाशरूपैकदेशत्वात्तयोः ध्वनिरूपेणान्तरस्यैवाभिव्यञ्जनाहेत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वभिव्यञ्जके प्रदीपादावनियमेन पटघटाद्यभिव्यञ्जकता दृश्यते । ध्वनीनां नियताभिव्यञ्जकता दृश्यते । कादिवर्णाभिव्यक्तिहेतुभिर्नादैर्वर्णान्तरानभिव्यक्तेस्तस्मान्नाभिव्यज्यतइत्यत आह ॥

ग्रहणग्राह्ययोः सिद्धा योम्यता नियता यथा ।

व्यञ्ज्यव्यञ्जकभावेन तथैव स्फोटनादयोः ॥ १८ ॥

यथा चक्षुःसमवेतं रूपमेव बाह्यरूपाभिव्यक्तौ निमित्तम् । न गुणान्तराणि नापीतराणीन्द्रियाणि नापीन्द्रियान्तरगुणाः नाप्यन्याभिव्यक्तेः तथा प्रकृतेपि नियम इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु तुल्येन्द्रियग्राह्येष्वप्ययं नियमो नेति पर्यनुयोगआह ॥

सदृशग्रहणानां च गन्धादीनां प्रकाशकम् ।

निमित्तं नियतं लोके प्रतिद्रव्यमवस्थितम् ॥ १९ ॥

तुल्येन्द्रियग्राह्येष्वप्ययं धर्मी दृश्यते । तद्यथा । शैलेयादीनां द्रव्याणां किञ्चिदेव संयोगि द्रव्यान्तरं कस्य चिदेव द्रव्यस्य नन्वविशेषाभिव्यक्तौ समर्थं भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

नन्वेवमपि नाभिव्यज्यते शब्दः । अभिव्यञ्जकानां वृद्धिज्ञाससङ्ख्याभेदेपि अभिव्यञ्ज्यस्य तत्समन्वयाभावात् । यथा प्रदीपस्य वृद्धिज्ञासयोर्न घटादीनां तौ नापि प्रदीपसङ्ख्याभेदे घटादीनां सङ्ख्यान्तरयोगः । शब्दस्य त्वभिघातभेदादृश्यते सङ्ख्यापरिमाणभेदोऽत आह ॥

प्रकाशकानां भेदांश्च प्रकाशयोऽर्थोऽनुवर्तते ।

तैलोदकादिभेदे तत्प्रत्यक्षं प्रतिबिम्बके(१) ॥ १०० ॥

अभिष्यञ्जानामप्यभिष्यञ्जकभेदानुविधानं दृष्टं यथा निम्नेष्वादर्शतलेषु मुख्यप्रतिबिम्बमुन्नतं दृश्यते । उन्नते निम्नं प्रियङ्गुतैले श्यामं च । शस्त्रकाचादिपरिमाणभेदात्प्रतिबिम्बे परिमाणभेदोपि दृष्टः । आदर्शादीनां जलतरङ्गाणां च सङ्ख्याभेदोपि दृष्ट इत्यर्थः ॥ १०० ॥

ननु प्रतिबिम्बमादर्शादिषु चन्द्रादिभ्यो भावान्तरमेव सन्निविष्टमुपलभ्यत इति न तेऽभिष्यञ्जका इत्यत आह ॥

विरुद्धपरिमाणेषु वज्रादर्शतलादिषु ।

पर्वतादिसरूपाणां भावानां नास्ति सम्भवः ॥ १०१ ॥

नहि वज्रादिष्वाधारेषु विरुद्धपरिमाणानामन्तःसन्निवेशिनां पर्वतादिसरूपाणां भावानामुत्पत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । तस्मात्तेष्वभिष्यञ्जका एवेति भावः ॥ १०१ ॥

नन्वेवं स्फोटस्य पौर्वापर्याभावात्पूर्वपरादिव्यवहारोऽसङ्गतः स्याद इकोयणचीत्यादौ तथा ऋक्षदीर्घादिव्यवहारो द्रुतविलम्बितादिव्यवहारश्च न स्यादत आह ॥

तस्मादभिन्नकालेषु वर्णवाक्यपदादिषु ।

वृत्तिकालः स्वकालश्च नादभेदाद्विभज्यते ॥ १०२ ॥

नादकृतपौर्वापर्यव्यवहारः प्राकृतध्वनिभेदकृतश्च ऋक्षदीर्घादिव्यवहारः वैकृतध्वनिकृतस्तु द्रुतमध्यमविलम्बितव्यवहार इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

इदानीं नादस्फोटयोः स्वरूपमाह ॥

यः संयोगविभागाभ्यां

करणैरुपजन्यते ।

स स्फोटः शब्दजाः शब्दा

ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः ॥ १०३ ॥

अनित्यत्वपक्षे स्थानकरणप्राप्तिविभागहेतुकाः प्रथमाभिव्यक्तौ यः शब्दः स स्फोट इत्युच्यते । तस्य मुख्यः समवायिदेश आकाशः । आकाशस्यापि संयोगिद्रव्यान्तरकृते भेदे सति तन्निमित्तस्तेषां पौर्वापर्यव्यवहारः । ततस्तु सर्वदिक्कास्तद्रूपप्रतिबिम्बावग्राहिणो मन्दप्रदीपप्रकाशितरूपभानक्रमेण प्रभासमाना ये वर्णश्रुतिं विभजन्ति ते ध्वनय इत्युच्यन्ते । नित्यत्वपक्षे तु संयोगविभागजध्वनिव्यञ्जस्फोट इति केषां चिन्ततम् । अन्येषां संयोगविभागफलजध्वनिसम्भूतनादाभिव्यञ्ज इति मतम् । तत्र पूर्वावस्थास्ते ऋक्षदीर्घादिव्यवहारहेतवः यथोत्तरमुपचीयमानाभिव्यक्तयस्तु ध्वनयो नादा वा द्रुतादिवृत्तिभेदव्यवस्थाहेतव इति बोध्यम् ॥ १०३ ॥

इदानीं प्राक्तनवैकृतयोर्विशेषं श्लोकद्वयेनाह ॥

अल्पे महति वा शब्दे स्फोटकालो न भिद्यते ।

परस्तु शब्दसन्तानः प्रचयापचयात्मकः ॥ १०४ ॥

देशव्याप्तिसामान्यादल्पत्वमहत्वे शब्दस्योपचर्येते लोकप्रसिद्धेर्वा लोकप्रसिद्धिरेव हि सर्वत्र व्यवस्थाकारणं, शब्दोऽत्र ध्वनिः स च द्विविध उत्तरोत्तरशब्दानां कारणरूप आद्यः कार्यरूप उत्तरश्च । तत्राद्यः स्फोटव्यञ्जकः स्फोट एव वा । तस्य कारणरूपस्य कार्यारम्भे शक्तिः सामर्थ्यं निमित्तभेदाद्भिद्यते । यथा भेरीदण्डाभिघातजस्य कार्यपरम्परा दूरमुपपतति । लोहकंसाभिघातजस्तु प्रत्यासन्नदेश दीर्घकालग्राह्यमविच्छेदेनारभते । तदाह । परस्त्विति । तत्राद्यः प्राक्ततः परो वैकृत इति बोध्यम् ॥ १०४ ॥

मतान्तरमाह ॥

दूरात्प्रभेव दीपस्य ध्वनिमात्रं तु लक्ष्यते ।

घण्टादीनां च शब्देषु व्यक्तौ भेदः स दृश्यते ॥ १०५ ॥

इह के चिदाचार्या मन्यन्ते । यथा एकैव दीपप्रभा दूराद्गृह्यते
तथा प्राक्तत एव ध्वनिः सर्वतो दूरव्यापी लक्ष्यते । तस्मिन् वैक्ततो
नास्त्येव । अस्तीत्याह । घण्टादीनां चेति । घण्टायामिव सर्ववर्ण-
निष्पत्तौ प्राक्ततवैक्ततौ ध्वनिनादौ द्रष्टव्यावित्यर्थः ॥ १०५ ॥

इदानीं तयोः कार्यविशेषमाह ।

द्रव्याभिघातात्प्रचितौ भिन्नौ दीर्घमुक्तावपि ।

कम्पे तूपरते जाता नादा दृष्टेर्विशेषकाः ॥ १०६ ॥

नित्येपि शब्दे नैव शब्दानां प्रचयेन दीर्घमुक्तौ प्रचीयेते किं तु द्र-
व्याभिघातप्रचयादेव, स्वरूपमेव हि तयोस्तावन्निरभिघातैर्निष्पाद्य-
ते । तत्र करणानामभिघातविशेषादितरेतरसंस्पर्शजव्यक्तावाक्प्रत्य-
न्दनानुगतः कम्पोऽनुवर्तते । तस्मिन्नुपरते ये नादजा नादास्ते दु-
तादिदृष्टिभेदव्यवस्थाहेतवो भवन्तीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

मतान्तरमाह ।

अनवस्थितकम्पेऽपि

करणे ध्वनयोपरे ।

स्फोटोद्भवोपजायन्ते

ज्वाला ज्वालान्तरादिव ॥ १०७ ॥

कम्पे ऽविच्छेदेनानुवर्तमानेपि यो ऽभिघातजः शब्दो नासौ कदा
चिदपि अनारब्धकार्यो निवर्तते । तत्र ये कम्पजाः शब्दसमानकाला
ध्वनयः स्फोटमभिधृज्यन्ति ताननुषङ्गानित्याचक्षते । तेषामपि
व प्रत्यनुषङ्गं कार्यपरम्परा यावत्कम्पो न विच्छिद्यते तावत्स्फोटानु-
प्रवृत्त्यानुवर्तत इत्याहुः । अन्ये सा चेयमुत्पत्तिरित्यनज्वालाप्रव-
त्प्रवृत्तिधर्मेणास्थासते । तद्यथेक्ष्मनात्रितज्वालाभिर्ज्वालाकार्यस-

ज्ञानसमुद्भवा ज्वालाः संप्रवर्तन्ते प्रकाशेन चार्धादुपकुर्वन्ति । तथे-
यमपि भेदप्रवृत्तिरिति ॥ १०७ ॥

इदानीं शब्दविषये मतभेदानाह ।

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः ॥ १०८ ॥

तत्र वायोः शब्दत्वमुपपादयति ।

लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।

स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥ १०९ ॥

वक्तुरिच्छेत्यनेन एकस्यैव वायोरनेकरूपशब्दत्वोपपत्तिः ॥ १०९ ॥

ननु कथं वायोः कत्वादिनाभिव्यक्तिरत आह ॥

तस्य कारणसामर्थ्याद्देगप्रचयधर्मिणः ।

सन्निपाताद्विभज्यन्ते सारवत्योपि मूर्तयः ॥ ११० ॥

सन्निपातात्प्रयत्नविशेषरूपकारणसम्बन्धादित्येवमादि सर्वमनुग-
न्तव्यम् ॥ ११० ॥

अणूनां शब्दत्वमुपपादयति ॥

अणवः सर्वशक्तित्वाद्देदसंसर्गवृत्तयः ।

क्यायातपतमःशब्दभावेन परिणामिनः ॥ १११ ॥

स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।

अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥ ११२ ॥

इत्येवमादि सर्वमनुगन्तव्यम् ॥ ११२ ॥

ज्ञानस्य शब्दत्वमुपपादयति ॥

अथेदमान्तरं ज्ञानं सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् (१) ।

व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन निवर्तते ॥ ११३ ॥

स मनो(१)भावमापद्य तेजसा पाकमागतः ।

वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते ॥ ११४ ॥

अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।

तद्वर्मेण समाविष्टस्तेजसैव विवर्तते ॥ ११५ ॥

विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् (२)

श्रुतिरूपैः पृथग्विधैः ।

प्राणो वर्णानभिव्यज्य

वर्णेष्वेवोपलीयते ॥ ११६ ॥

इत्येवमादि सर्वमनुगन्तव्यम् । मतान्तराख्यप्यत्र सन्ति । तथा-
ह । अन्तर्वर्तिना प्रयत्नेनोर्ध्वमुदीरितः प्राणो वायुस्तेजसानुगृही-
तः शब्दतामापद्य शब्दघनसंहन्यमानया प्रकाशमात्रया युक्तस्यान्तः-
त्रिवेशिनः शब्दस्याविभक्तं बिम्बमुपगृह्णातीत्येकेषां मतम् । ना-
नप्रदेशावयवप्रेरितो वायुरूर्ध्वमाक्रमन्तुरः प्रवृत्तीनि स्थानान्वाह-
त तेन चान्तःस्थितशब्दस्य कत्वादिनाभिव्यक्तिरित्यपरमतम् । आ-
र्यः खल्वप्याह । 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्ष-
तः । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुत'मिति । अपर आ-
ह । मनोभिहतः कायाग्निः प्राणमुदीरयति स नामेक्यबूर्धन्य-
हृतो ऽव्येन पुनरेक्यताभिहन्यमानः ख इति क इति वा ध्वनिः
मप्यतइति ॥ ११६ ॥

मतान्तरमाह ॥

(१) समता इति पा० २ ।

(२) विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थान् इति पा० २ ।

अजस्रवृत्तिर्यः शब्दः सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यते (१) ।

व्यञ्जनाद्वायुरिव स खनिमिसात्मतीयते ॥ ११७ ॥

सूक्ष्मो वायुरिव सर्वमूर्तीनामन्तर्बहिश्च ध्वनिरवस्थितः । स एव कैश्चिदाकाश इति पश्यते । तत्र यथा सूक्ष्मस्य वायोर्यञ्जनादभिव्यक्तिः तथा सूक्ष्मो ध्वनिः खनिमित्तैरभिव्यक्तप्रचित्तविक्रियारूपः श्रोत्रदेशं प्राप्त उपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

पुनः पञ्चान्तरमाह ॥

तस्य प्राण्ये च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यवस्थिता ।

विवर्त्तमाना स्थानेषु सैषा भेदं प्रपद्यते ॥ ११८ ॥

शब्दः प्राणाधिष्ठानो बुद्ध्यधिष्ठानश्च द्वाभ्यां प्राणबुद्धिशक्तिभ्यामभिव्यक्तौर्थं प्रत्याययति । तत्र बुद्धितत्त्वान्तरासन्निविष्टः प्राण ऊर्ध्वमभिप्रवृत्तस्तत्तत्स्थानेषु प्रयत्नानुविधाय्याघातेनानित्यशब्दरूपेण विवर्तते स च प्राप्तविवर्तः पृथिवीकललन्यग्रीधादिवद्भेदं प्राप्य परस्मिन् शब्दात्मनि भेदाशुरागं संनिवेशयति ॥ ११८ ॥

इदानीं शब्दस्यैव जगद्भूतत्वं प्रपञ्चयति ॥

शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी (२) ।

यन्नेत्रः प्रतिभात्मायं भेदरूपः प्रतीयते ॥ ११९ ॥

सर्वा अप्यर्थजातयः सूक्ष्मरूपेण शब्दाधिष्ठानाः । ताः किलात्माभिव्यक्तिमधिष्ठानपरिणामिन प्रतिबलमाना वाच्यवाचकभावरूपेण भेदेन प्रतीयन्ते । एवं ज्ञाह । 'वागीवार्थं पश्यति वाग्ब्रवीति वागीवार्थं सन्निहितं सन्तनोति । वाचैव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपभुङ्क्त' इति ॥ ११९ ॥

(१) सूक्ष्मत्वेनोपलभ्यते सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते इति च पा० २ ।

(२) निबन्धनम् । इति पा० २ ।

षड्भादिभेदः शब्देन

व्याख्यातो रूष्यते यतः ।

तस्मादर्थविधाः सर्वाः

शब्दमात्राः सुनिश्चिताः ॥१२०॥

संविज्ञातपदनिबन्धनो हि सर्वो ऽर्थः शब्देन निरूप्यमाणो व्यव-
हारमवतरति । अत एवासंविज्ञातपदानां विशेषावधारणं निबन्ध-
नपदप्रत्ययमन्तरेण न जायते । गोपालादयोपि हि निबन्धनपदानि
प्रकल्प्य गवादिविशेषविषयं व्यवहारमीहन्ते । तस्मात्सर्वत्र शब्दा-
ध्यातुो भेदवानर्थः शब्दशक्तिसंसृष्टः शब्दविषयया बुद्ध्या प्रकाश्य-
तइत्यर्थः ॥ १२० ॥

शब्दस्य (१) परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।

छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विष्णुं व्यवर्तत ॥ १२१ ॥

यथैव सृष्टर्मसमन्वयाभृद्वितं घटं व्यवस्थापयन्ति तथैवान्नाये स-
भृतभोग्यभोक्तृशक्तेर्वागात्मनो बहुधा करणत्वमान्नातं सर्वत्र शब्दमा-
त्रासमन्वयात् । तमान्नायमेवाह । छन्दोभ्य इत्यादि । अन्यथापि ।
'ऋषयो यशुर्मयः साममयो वैराजः पुरुषो वै यज्ञस्तस्यैता लोकांष्ट्र-
णास्तिस्त्र आहुतयस्ता वै त्रयो लोका' इति । तथा 'एष वै छन्दस्यः
साममयः प्रथमो वैराजः पुरुषो योन्नमसृजत तस्मात्पशवो जायन्त
पशुभ्यो वनस्पतयो वनस्पतिभ्यो दिश' इति । ऋग्वर्णोपि 'वागिव
विष्वा भुवनानि जज्ञे वाच इत्सर्वमसृतं यच्च मर्त्यमि'ति । पुराकल्पो-
प्याह । 'विभज्य बहुधात्मानं सच्छन्दस्यः प्रजापतिः । छन्दोमयीभि-
र्मात्राभिर्बहुधैव विवेश तम् ॥ शाब्दी वाग्(२) भूयसी येषु पुरुषेषु

(१) छन्दस्य इति पा० २ ।

(२) साध्वी वा इति पा० २ ।

व्यवस्थिता । अधिकं वर्तते तेषु पुण्यं रूपं प्रजापतेः ॥ प्राजापत्यं मह-
त्तेजस्तत्पात्रैरिव (१) संहतम् । शरीरभेदे विदुषां स्वां योनिमुपधाव-
ति ॥ यदेतन्मण्डलं भास्वधाम चित्रस्य राधसः (२) । तन्नावमभि-
सम्भूय विद्यायां प्रतिलीयते ॥' (३) इति ॥ १२१ ॥

सर्वत्र शब्दमात्रासमन्वयमुपपादयति ।

इतिकर्तव्यता लोके सर्वा शब्दव्यपाश्रया ।

यां पूर्वाहितसंस्कारो बालोऽपि प्रतिपद्यते ॥ १२२ ॥

सदपि व्यवहारेणानुपगृहीतमसता तुल्यम् । अत्यन्तासञ्च लोके
शशविषाणादि प्राप्ताविर्भावतिरोभावं च गन्धर्वनगरादि वाचा स-
संख्याप्यमानं मुख्यसत्तायुक्तमिव तेषुतेषु कार्येषु प्रत्यवभासते बाला-
नामपि स्त्रस्त्रजातिषु पूर्वपूर्वतनशब्दावेशभावनासंस्कारेण यातार्थ-
क्रियायामनाख्येयशब्दनिबन्धना प्रवृत्तिरिति न दोषः ॥ १२२ ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

आद्यः करणविन्यासः प्राणस्थोर्ध्वं समीरणम् ।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥ १२३ ॥

प्रथमोत्पन्नस्य बालस्यायमिन्द्रियविन्यासादि उपदेशाभावेऽपि
ज्ञानसाध्यं जायमानं दृश्यते । तस्मादनादिज्ञानबीजशब्दपरिग्रहा
शब्दभावना प्रतिपुरुषमवस्थितेति मन्तव्यम् । अर्थस्मरणस्यापि श-
ब्दोक्तेरेवैव दर्शनात् ॥ १२३ ॥

तदेवाह ॥

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

(१) तस्माच्चैरेवेति पा० २ ।

(२) धाम चित्रस्य राधस इति पा० २ ।

(३) विप्रलम्भ्यत इति प्रविच्छीयते इति च पाठान्तरम् ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ १२४ ॥

का चिदेव सा ज्ञानावस्था सविकल्पकावस्था यस्याभिसुखीभूतशब्दभावनाबीजायामाविर्भूतास्तु प्रत्यर्थनियतास्तु अर्थोपग्राहिणीषु शक्तिषु शब्दानुविद्धेन शब्दशक्त्यनुपातिना ज्ञानेनोपगृह्यमाणो वस्त्विका ज्ञानानुगतो व्यक्तरूपप्रत्यवभासो ज्ञायतइत्यभिधीयते तादृश एव च स्मृतिविषयो भवति । अनुभवसमानाकारत्वात्तस्याः । अत एव के चिदाचार्याः सुप्तस्यापि जाग्रदृत्त्या सदृशो ज्ञानवृत्तिप्रतिबन्धः केवलं तु शब्दभावनाबीजानि तदा सूक्ष्मां वृत्तिं लभन्ते सा च तामसी अवस्थेत्याहुः । तदेषा ज्ञानावस्था शब्दप्रकृतिविकृतिविकारभावनाविर्भावतिरोभावावजस्रमनुभवति ॥ १२४ ॥

तदेव पुनरुपपादयति ॥

वाग्रूपता चेदुक्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥ १२५ ॥

यथान्तर्यामिणः प्रकाशत्वस्वरूपं चैतन्यम् । तथा प्रकाशो ज्ञानमपि सर्ववाग्रूपानुगतं, योपि प्रथमनिपाती बाह्येष्वर्थेषु प्रकाशः स विशेषनिमित्तापरिग्रहेपि वस्तुमात्रमिदं तदिति प्रत्यवभासयति । स्मृतिकालेपि च तादृशानामुपलब्धिबीजानामाभिसुख्ये स्मर्तव्याः श्लोकादयः कोप्यसावनुवाकः श्लोको वेति बुद्धौ विपरिवर्तते । वाग्रूपतायां च सत्यामुत्पन्नोपि प्रकाशो विशेषवाग्रूपमस्वीकुर्वन् प्रकाशक्रियासाधनतायां न व्यवतिष्ठते । सा हि वाग्रूपता हि प्रत्यवमर्शः सविकल्पकज्ञानं तत्संपादिकेत्यर्थः । तदेव च प्रकाशनक्रियासाधनमित्यर्थः ॥ १२५ ॥

पुनरपि सर्वस्य वाग्रूपत्वे बीजमाह ॥

सा सर्वविद्या शिल्पानां कलानां चोपबन्धनी ।

तद्वशादभिनिष्पत्तौ (१) सर्वं वस्तु विभज्यते ॥१२६॥

विद्याशिल्पकलादिभिर्लौकिकेषु वैदिकेषु वार्धेषु मनुष्याणां प्रायेण व्यवहारः प्रतिबद्धः मनुष्याधीनाचेतरस्य भूतग्रामस्य स्थावरजङ्गमस्य प्रवृत्तयः विद्यादयश्च वायूपयां बुद्धौ निबद्धाः । घटादीनां चाभिनिष्पादने प्रयोज्यप्रयोजकानामुपदेशसमीक्षादि वायूपतानुसारेणैव प्रकल्प्यते । अभिनिष्पन्नवस्तूनां समानाकाराणां विभागोपि वाकृत एवेत्यर्थः ॥ १२६ ॥

सैवा संसारिणां सञ्ज्ञा बहिरन्तश्च वर्तते ।

तन्मात्रामप्यतिक्रान्ते चैतन्यं सर्वजन्तुषु (२) ॥१२७॥

योयं चैतन्ये वायूपतानुगमस्तेन लोके ससञ्ज्ञो विसञ्ज्ञ इति च व्यपदेशः क्रियतइत्यर्थः ॥ १२७ ॥

अर्थक्रियासु वाक् सर्वा

समीह्यति देहिनः ।

तदुत्क्रान्तौ विसञ्ज्ञोयं (३)

दृश्यते काष्ठकुशवत् ॥ १२८ ॥

सुखदुःखसंविभवावरूपान्तःसञ्ज्ञापि यावद्वायूपतानुवृत्तिस्तावदेव भवति । बहिःसञ्ज्ञा लोकव्यवहारः सोपि वागधीन एव तदभावे विसञ्ज्ञत्वं गदवहरन्ति । नहि वाक् चैतन्यानाविष्टा सञ्ज्ञास्ति यतश्चितिक्रियारूपमसम्बवाक्शक्तिपरिग्रहं विद्यतइति वायूपत्वमेव चितिक्रियारूपमित्येके । एवं ब्रूह । 'भेदोद्वाहविवर्तेन सत्त्वाकारपरिग्रहा । आत्माता सर्वविद्यासु वागेव प्रकृतिः परा ॥ एकत्वमभिनि-

(१) तद्वशादभिनिष्पन्नमिति पाठान्तरम् ।

(२) तन्मात्रामप्यतिक्रान्तं चैतन्यं सर्वजन्तुषु इति पा० २ ।

(३) तदुत्क्रान्तौ विसंज्ञेयमिति पाठान्तरम् ।

ष्क्रान्ता वाङ्मनेत्रा वाङ्निबन्धनाः । पृथग्वदवभासन्ते (१) वाग्वि-
भागा गवादयः । षड्द्वारां षडधिष्ठानां षट्प्रबोधां षडन्ययाम् । ते
मृत्युमतिवर्तन्ते ये वै वाचमुपासतइति ॥ १२८ ॥

प्रविभागे यथा कर्ता तथा कार्ये प्रवर्तते ।

अविभागे तथा सैव कार्यत्वेनावतिष्ठते ॥ १२९ ॥

प्रविभक्तसाध्यसाधनभावरूपो हि शब्दब्रह्मणो विवर्तः । प्राप्तजन्मा-
दिक्रिया वाक् यतो जागरणाजागरणयोर्वृत्तिकाले वाग्रूपतामनुग-
च्छति चैतन्यं निर्वृत्तिक्रियाप्राप्तिभिश्च कार्येषु प्रवर्तते । स्वरूपावि-
भागे तु सैव वाक् बाह्यवस्तुस्वरूपतया निर्वृत्तिविक्रियाप्राप्तिषु कर्म-
भावं प्रपद्यतइत्यर्थः । एवं ह्याह । प्रविभज्यात्मनात्मानं (२) मृष्टा भा-
वान् पृथग्विधान् । सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्ने भोक्ता प्रवर्ततइति ॥ १२९ ॥

पुनरपि शब्दस्यैव जगत्कारणत्वमुपपादयति ॥

स्वमात्रा परमात्रा वा श्रुत्या प्रक्रम्यते यथा (३) ।

तथैव रूढतामेति तथा ह्यर्थो विधीयते ॥ १३० ॥

सर्वो हि विकार आत्ममात्रेति केषां चिद्दर्शनम् । स च प्रतिपु-
रुषमन्तःसन्निविष्टो बाह्यैव प्रत्यवभासते वस्तुतस्तस्यैकत्वादमूर्तत्वा-
दरूपत्वाच्च व्यवहारमात्रमिदमन्तर्बहिरिति अपरेषां मतम् । एक-
स्य चित्तितत्त्वस्यायं परिणाम इत्यादिस्वमात्रावादिनां दर्शनम् । चै-
तन्यं भूतयोनितिलक्षोदरसवग्रविभज्यतइत्येकेषां मतम् । अन्येषा-
न्तु दर्शनं यथा महतोन्नेर्विस्फुलिङ्गाः सूक्ष्मा वायोरभ्रसंघातसङ्घ-
क्रान्ताद्विभागिन्यस्तोयधाराः पृथिव्या वासावारीहप्रसवान्यग्रीवा
इत्येवमादिपरमात्रावादिनाम्दर्शनं विद्याभाषेभ्यः प्रतिपत्तव्यम् । ए-

(१) पृथग्वदेव भासन्त इति पा० २ ।

(२) अविभज्यात्मनात्मानमिति पा० २ ।

(३) श्रुत्या प्रक्रम्यते यथा इति पा० २ ।

बन्धूतः सर्वोपि प्रपञ्चः यथा श्रुत्या प्रक्रम्यते । श्रुत्यान्तःसन्निवेशिना
शब्देन सुखदुःखादिभावेन प्राणिषु बहुधा प्रक्रम्यते दर्शयति स तथैव
तत्र शब्दे रूढतामेति । अत एव तया श्रुत्यार्थो विधीयते निश्चीयते
न सङ्कीर्यत इत्यर्थः ॥ १३० ॥

तदेवोपपादयति ॥

अत्यन्तमतथाभूते निमित्ते श्रुत्यपाश्रयात् ।

दृश्यते ऽलातचक्रादौ वस्त्वाकारनिरूपणा ॥ १३१ ॥

श्रुतौ सर्वमर्थस्वरूपं संनिविष्टं यतः सा तमर्थं जनयतीव स हि
तस्यां प्रत्याख्यात्मना नित्यमवस्थितः । नहि बाह्यं वस्तुगतं सत्त्वं श्रु-
तिरपेक्षते । यथा सर्वप्रदेशव्यापिक्रियायां शब्दभावनानुगतायाम-
लातचक्रादिश्रुतिरवतिष्ठमाना व्यावहारिकाणां तेषां शब्दानां स्वा-
नुगतार्थेनार्थवत्तां प्रकल्पयति । तथा च श्रुत्या कल्पितो वस्त्वाकारः
सत्यप्यनुमानबलीयस्त्वे रूढो भवति । अत्यन्तासक्तु च शशविषाणा-
दिषु श्रुतिरिवार्थं नयति प्रत्यक्षविरोधेपि । एवं च सर्वत्र प्रत्यक्षसिद्धे
ऽत्यन्तासिद्धे वार्थे बोधोपयोगिशब्द एव कारणमिति तात्पर्यम् ॥ १३१ ॥

अन्तर्यामिण एव शब्दत्वे युक्त्यन्तरमाह ॥

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते (१) ॥ १३२ ॥

इह ही शब्दात्मानौ कार्यौ नित्यश्च तत्रादौ व्यावहारिकः पुरुष-
स्य धागात्मनः प्रतिबिम्बोपग्राही अस्यस्तु सर्वव्यवहारयोगिः सङ्ग-
तक्रमः सर्वेषामन्तःसंनिवेशी प्रभवो विकाराणामाश्रयः । सर्वकर्म-
णामधिष्ठानं सुखदुःखयोः सर्वत्राप्रतिहितकार्यशक्तिः परिगृहीत-
भोगक्षेत्रावधिः सर्वमूर्तीनामपरिणामा प्रकृतिः बोधरूपतया नित्य-

प्रवृत्तप्रत्यवभासप्रवृत्तिनिवृत्तिपदाभ्यां पर्जन्यवदग्निवच्च प्रसवोच्छेद-
शक्तियुक्तः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभस्तस्मिन् खलु वाग्योग-
विदो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थीनत्यन्तं संसृज्यन्ते । आह च । 'चत्वारि
शृङ्गा त्रयो अस्य पादा' इत्यादिच्छेदग्वर्णः ॥ १३२ ॥

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मावृतममृते ॥ १३३ ॥

व्यवस्थितसाधुभावे हि शब्दतत्त्वे संस्क्रियमाणे ऽपभ्रंशापगमादा-
विर्भूते धर्मविशेषे नियतोभ्युदयः । तदभ्यासाच्च शब्दपूर्वकं योगम-
धिगम्य प्रतिभातत्त्वप्रभवां भावविकारप्रकृतिसत्तां साध्यसाधनश-
क्तियुक्तां सम्यगवबुध्य नियतं क्षेममाप्नोतीत्यर्थः । आह च । 'प्राक्स्व-
प्तिमतिक्रान्ते वाचस्तत्त्वे व्यवस्थितः । क्रमसंहारयोगेन संहृत्यात्मा-
नमात्मनि ॥ वाचः संस्कारमाधाय वाचः स्थाने निवेश्य च (१) ।
विभज्य बन्धनान्यस्याः कृत्वा तां छिन्नबन्धनाम् ॥ ज्योतिरान्तरमा-
साद्य छिन्नग्रन्थिपरिग्रहम् । परेण ज्योतिषैकत्वं (२) छित्त्वा ग्रन्थी-
प्रपद्यत (३)' इति ॥ १३३ ॥

न जात्वकर्तृकं कञ्चिदा(४)गमं प्रतिपद्यते ।

बीजं सर्वागमापाये(५) तथ्येवादौ व्यवस्थिता ॥ १३४ ॥

अनेन सर्वागमानां प्रवाहानादित्वं व्यवस्थापयति । सर्वप्रवादे-
वागमवाक्यानां स्मृतिवाक्यानां प्रणेतृपरिग्रहेण पौरुषेयत्वमुपगम्य-
ते । वेदवाक्यान्त्येव त्वपौरुषेयाणि । तानि पूर्वागमेषु विच्छिन्नेषु अ-

(१) वाचं ज्ञाने निवेश्य चेति पा० २ ।

(२) कारणज्योतिषैकत्वमिति पा० २ ।

(३) प्रवर्त्ततइति पा० २ ।

(४) न जात्वकर्तृकं कश्चिदिति पा० २ ।

(५) सर्वागमोपाये इति पा० २ ।

खेषु प्रणेतृषु आगमास्तरानुसंधाने बीजवद्वतिष्ठन्ते । तान्येव बी-
जान्यासाद्य पुनः प्रणेतृभिरागमा निबध्यन्तइति प्रवाहानादित्वं
सिद्धमिति नागमा अप्रमाणमिति भावः ॥ १३४ ॥

तमेवार्थं युक्त्यन्तरेण साधयति ॥

अस्तं यातेषु वादेषु कर्तृष्वन्येष्वसत्स्वपि ।

श्रुतिस्मृतिगतं धर्मं लोको न व्यतिवर्तते ॥ १३५ ॥

इह प्रणेतृवदागमानामपि प्रवादेषु विच्छेदो नावगम्यते । तेषु
प्रत्यस्तमितेषु यावदन्ये प्रणेतारो नीत्यद्यन्ते आगमास्तराणि च न
प्रतायन्ते । तच्चाप्यन्तरा श्रुतिविहितानि कर्माणि स्मृतिनिबन्धनांश्च
भक्ष्यादिनियमावातिक्रामन्ति शिष्टा इत्यर्थः ॥ १३५ ॥

ज्ञाने स्वाभाविके नार्थः (१)

शास्त्रैः कश्चन विद्यते ।

धर्मो ज्ञानस्य हेतुश्चे-

त्तत्रास्त्रायो (२) निबन्धनम् ॥ १३६ ॥

अनुपदेशं हि ज्ञानं कस्य चिदभ्युपगच्छतामहितप्रतिषेधार्थानां
हितप्रतिपादनार्थानां चोपदेशशास्त्राणां वैयर्थ्यं प्रसज्येत । यदि तु
धर्मविशेषात्कस्य चिदेवोपदेशमन्तरापि ज्ञानमुत्पद्यते कस्य चित्त्वता-
दृशस्य शास्त्रेण तथापि तस्य धर्मस्य व्यवस्थितेन निबन्धनेन भवित-
व्यम् । विच्छिद्यन्ते चान्यानि निबन्धनानि । तस्मादास्त्रायनिबन्धनं
धर्ममासेवमानाः पृथक् प्रवादानाम्प्रणेतारस्त्रांतां बहुविकल्पां सि-
द्धिं लभन्तइत्येष्टव्यमिति भावः ॥ १३६ ॥

ननु तर्क एव ज्ञानसाधनमस्त्वत आह ॥

(१) स्वाभाविके कोर्थ इति पा० २ ।

(२) तस्य स्तेय इति पा० २ ।

वेदशास्त्राविरोधी च तर्कश्चक्षुरपश्यताम् ।

रूपमात्राद्वि वाक्यार्थः केवलान्नावतिष्ठते ॥१३७॥

एवं चागमाविरोधी तर्क एव प्रमाणम् । अतर्कश्चागमो विफल्गु-
इति भावः ॥ १३७ ॥

तदेवोपपादयति ॥

यतो विवक्षा पारार्थ्यं (१) व्यक्तिरर्थस्य लैङ्गिकी (२) ।

इति न्यायो बहुविधस्तर्केण प्रविभज्यते ॥ १३८ ॥

‘कर्तुरीक्षिततमं कर्म’ ‘तस्यापत्यं’ ‘ग्रहं सम्भार्षि’ ‘कर्मणा यम-
भिप्रेति’ इत्यादौ लिङ्गसङ्ख्याकालानामविवक्षा क चित् क चिच्च
विवचेति लक्षणव्यवस्था तर्काधीना । पारार्थ्यं यथा ‘नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं
विसृजेद्दि’त्यादौ कालोपलक्षणार्थं नक्षत्रग्रहणम् । अतः सत्यपि
दिवा नक्षत्रदर्शने न सा विसृज्यते । यथा वा काकेभ्यो दधि रक्ष्य-
तामित्यादौ उपधातप्रतिषेधस्य चिकीर्षितत्वात्काकेष्वसत्सपि श्व-
भ्यो रक्ष्यते । यथा वा पात्राणि सम्भृज्यन्तामिति भुजिक्रियाङ्गोपसं-
हारपरत्वात्पात्राभावेऽङ्गान्तराण्युपसंक्रियन्ते । लैङ्गिकी खल्वपि
व्यक्तिः । अक्ताः शर्करा उपदधातीति सर्वाञ्जनद्रव्यप्रसङ्गे तेजो वै
घृतमिति लिङ्गाद्विशेषप्रतिपत्तिरिति । एवञ्च तर्काधीना शास्त्रव्यव-
स्थेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

शब्दानामेव सा शक्तिस्तर्को यः (३) पुरुषाश्च यः ।

स शब्दानुगतो न्यायो ऽनागमेष्वनिबन्धनः ॥१३९॥

शब्दसामर्थ्यमेवानुगच्छन्तो वक्तारो ऽविवक्षादौ वर्तन्ते । नियता-

(१) वागर्थेति पा० २ ।

(२) लौकिकीति पा० २ ।

(३) तत्कार्य इति पा० २ ।

ननु शब्दशक्तिमर्थप्रकरणलिङ्गवाक्यादिभिरनुगच्छन्ति । शब्दाश्रित-
मेव सामर्थ्यं पुरुषाश्रयो ऽयं तर्क इति मन्यन्ते । शब्दशक्तिरूपापरि-
गृहीतस्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्रानुसारी सर्वागमोपघातहेतुत्वादनित्य-
त्वेनः शुक्ततर्क इत्युच्यते । यथा । 'यदुदुम्बरवर्णानाङ्गटीनाम्नल-
म्बहत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं किन्तु क्रतुगतं नयेद्'ति ॥ १३८ ॥

रूपादयो यथा दृष्टाः प्रत्यर्थं यतश्शक्तयः (१) ।

शब्दास्तथैव दृश्यन्ते विषापहरणादिषु ॥ १४० ॥

इहैषां रूपरसगन्धस्पर्शानामत्येकं समुदितानाञ्च दृष्टादृष्टफलाः
प्रत्यर्थनियतशक्तयो दृश्यन्ते । दृष्टफलास्तावत् विषौषध्यस्त्वान्तप्रभृ-
तीनाम् अदृष्टफलास्तीर्थोदकादीनां शब्दानाञ्च विषापहरणादि
दृष्टं फलमुपलभ्यते । तथा सूक्तादीनामभ्यासादभ्युपगम्यते विशिष्ट-
मदृष्टफलं शास्त्रज्ञानपूर्वके प्रयोगे ऽभ्युदय इत्यागमादेव प्रतिपन्नम् ।
उपोद्बलकमात्रं त्विदमुक्तम् ॥ १४० ॥

यथैषान्तत्र सामर्थ्यं

धर्मेष्वेवमतीयते (२) ।

साधूनां साधुभिस्तस्मात्

वाच्यमभ्युदयार्थिभिः (३) ॥ १४१ ॥

सन्ति च दृष्टफलाः काश्चिच्छब्दशक्तय इत्यागमावतीतम् एवमा-
गमादेव साधूनामाश्रीयतात्थर्मसाधनत्वम् । अत आगमादेवाभ्युद-
यार्थिभिः साधव एव प्रयोक्तव्या इति सिद्धम् ॥ १४१ ॥

ननु विषापहरणादिषु सामर्थ्यवद्भर्मेऽपि कस्मात् प्रतीयते किञ्चा-

(२) प्रत्यर्थयतश्शक्तय इति पा० २ ।

(३) प्रतीयताम् इति पा० २ ।

(४) वाच्यमभ्युदयार्थिनामिति पा० २ ।

स्मादेव दृष्टान्तादसु शब्दविपर्ययप्रतिपत्तिरत आह ॥

सर्वा दृष्टफलानर्थानागमात्प्रतिपद्यते ।

विपरीतञ्च सर्वत्र शक्यते वक्तुमागमे (१) ॥ १४२ ॥

सर्वेष्वगमेषु अदृष्टफलासु प्रतिपत्तिषु विपरीतफलप्राप्तिः शक्य-
ते वक्तुम् । तस्मादागमस्यमाणीकृत्य का चिद्युक्तिरुच्यमाना उपोद्-
लकत्वं लभतइति तात्पर्यम् ॥ १४२ ॥

किमेतावता प्रकृते समागतमत आह ॥

साधुत्वज्ञानविषया

सैषा व्याकरणस्मृतिः ।

अविच्छेदेन शिष्टाना-

मिदं स्मृतिनिबन्धनम् (२) ॥ १४३ ॥

यथैव भङ्गाभक्ष्यगम्यागम्यवाच्यावाच्यविषया व्यवस्थिताः स्मृत-
यस्तासु निबन्धं समाचारं शिष्टा न व्यतिक्रामन्ति । तथेयमपि वा-
च्यावाच्यविशेषविषया व्याकरणस्मृतिः । स्मृतो ह्यर्थः पारम्पर्याद्वि-
च्छेदेन पुनःपुनर्निबध्यतइत्यनादिरागममूला चेयमपि स्मृतिः स्मृ-
त्यन्तरवदत्यादरणीयेति तात्पर्यम् ॥ १४३ ॥

व्याकरणमेव स्तौति ॥

वैखर्या मध्यमायाञ्च

पश्यन्त्याश्चैतदङ्गुतम् ।

अनेकतीर्थभेदाया-

स्त्वय्या वाचः परं पदम् (३) ॥ १४४ ॥

(१) वक्तुमागतइति पा० २ ।

(२) व्याकरणं धनमिति पा० २ ।

(३) अनेकतीर्थभेदायास्त्वयीवाचः परम्पदमिति पा० २ ।

यस्याः श्रोत्रविषयत्वेन प्रतिभियतं श्रुतिरूपं सा वैखरी स्निग्ध-
 क्तवर्णसमुच्चारणप्रसिद्धसाधुभावा भ्रष्टसंस्कारा च दुन्दुभिवेणवीणा-
 दिशब्दरूपा चेत्यपरिमितभेदा । मध्यमा त्वन्तःसन्निवेशिनी परिष्ट-
 हीतक्रमेव बुद्धिमात्रोपादाना सूक्ष्मा प्राणवृत्त्यनुगता प्रतिसंहतक्र-
 मा सत्त्वप्यभेदे समाविष्टक्रमशक्तिः । पश्यन्ती तु सा चलाचलाप्रति-
 बद्धसमाधाना सन्निविष्टज्ञेयाकारा प्रतिलीनाकारा निराकारा च
 परिच्छिन्नार्थप्रत्यवभासा संस्पृष्टार्थप्रत्यवभासा च प्रशान्तसर्वार्थप्रत्य-
 वभासा चेत्यपरिमितभेदा । तत्र व्यावहारिकीषु सर्वासु वागवस्था-
 सु व्यवस्थितसाध्वसाधुप्रविभागा पुरुषसंस्कारहेतुः परन्तु पश्यन्त्या
 रूपमनपभ्रंशमसङ्कीर्णं लोकव्यवहारातीतम् । तस्या एव वाचो
 व्याकरणेन साधुत्वज्ञानसम्येन शब्दपूर्वेण योगिनाधिगम इत्येकेषा-
 मागमः । तदुक्तमितिहासे आश्वमेधिके पर्वणि ब्राह्मणगीतासु ।
 'गौरिव प्रचरत्येका रसमुत्तमशालिनी । दिव्यादिव्येन रूपेण भार-
 ती गौः शुचिस्मिता ॥ एतयोरन्तरम्पश्य सूक्ष्मयोः सन्दमानयोः ।
 प्राणापानान्तरे नित्यमेका सर्वस्य तिष्ठति ॥ अन्या त्वपरिमाणेव (१)
 विना प्राणेन वर्त्तते । जायते हि ततः प्राणो वाचमाप्याययन्पुनः ॥
 प्राणेनाप्यायिता सैव व्यवहारनिबन्धनम् (२) । सर्वस्योच्छ्वासमा-
 साद्य न वाग्वदति कर्हि चित् ॥ घोषिणी (३) जातनिर्घोषा अघो-
 षा च प्रवर्तते । तयोरपि च घोषिण्या निर्घोषैव गरीयसी'ति ॥
 पुनश्चाह । 'स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा । वैखरी वाक् प्र-
 योक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी (४) ॥ केवलम्बुद्ध्युपादानक्रमरूपानु-

(१) अन्या त्वप्रेर्यमाणेवेति पा० २ ।

(२) प्राणेनाप्याययत्सैव व्यवहारनिबन्धिनीति पा० २ ।

(३) घोषिणामिति पा० २ ।

(४) प्राणवृत्तिनिबन्धनेति पा० २ ।

पातिनी । प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ॥ अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतस्मिन्तत्क्रमा । स्वरूपज्योतिरेवान्तस्त्रैषा वागनपायिनी ॥ सैषा सङ्कीर्णभाषापि नित्यमागन्तुकैर्मलैः (१) । अग्न्या कलेव सोमस्य नात्यन्तमभिभूयते ॥ तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते । पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृताङ्गलाम्' (२) इति ॥ सैषा जयीवाक् चैतन्यग्रन्थिविवर्तवदनाख्येयपरिमाणा तुरीयेण भागेन मनुष्येषु प्रत्यवभासते । तत्रापि चास्याः किञ्चिदेव व्यावहारिकमग्न्यस्तु सामान्यव्यवहारातीतम् । आह खल्वपि । चत्वारि वाक्परिमिता पदानीत्यादि । तस्याश्चासङ्कीर्णं वाचो रूपं सामान्यविशेषवत्यस्मिन् लक्षणे व्याकरणाख्ये निबन्धनम् । अर्वावदर्शिनां तु पुरुषाणाम्प्रायेण सातिशयाः प्रतिघातिन्यः सापराधाः शक्तयः निरपराधशास्त्रमार्गो यः शब्दानां प्रतिपत्त्युपायो व्याकरणाख्यः ॥ १४४ ॥

तद्विभागाविभागाध्याङ्कियमाणमवस्थितम् ।

स्वभावज्ञैश्च (३) भावानां दृश्यन्ते शब्दशक्तयः ॥ १४५ ॥

विभागो नाम परप्रत्यायनाय कल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादिभेदः । यथा धातोस्तव्यदादय इति । अविभागस्तु यत्र स्वरूपेणोच्चारणम् । यथा दार्धर्त्तिं दर्धर्तीति । तत्र कानि विद्वद्वाकरणानि बहून् शब्दान् विभागेन बह्वन्प्रत्यक्षपक्षेण प्रतिपादयन्ति कानि चित्तु विभज्यविभज्यानुमानपक्षेण बहुतरं समुदायानाम्प्रतिपादनकुर्वन्ति । सैषा स्मृतिर्यथाकालम्पुरुषशक्त्यपेक्षया साधुप्रयोगानुमेयैः शिष्टैस्सर्वज्ञेयेष्वप्रतिबद्धान्तःप्रकाशैः विशिष्टकालावधि प्रविभागं यथाकालमन्यर्थाधर्मासाधनभावेन समन्वितं शब्दस्वभावमव्यभिचारेण ये पश्यन्ति तैस्तथा

(१) नित्यमागन्तुभिर्मलैरिति पा० २ ।

(२) तामाहुरमृतां कलाभिति पा० २ ।

(३) तु इति पा० २ ।

अवस्थाप्यते ॥ १४५ ॥

अनादिमथ्यवच्छिन्नां श्रुतिमाज्जरकर्तृकाम् ।

श्रुष्टैर्निबध्यमाना तु न व्यवच्छिद्यते स्मृतिः ॥ १४६ ॥

ये केवलं शब्दप्रमाणकाः सर्वमेव पुरुषदर्शनमदृष्टफलेष्वर्थेषु अति-
शङ्कनीयत्वादप्रमाणान्यन्ते ते श्रुतिस्मृत्योरविच्छेदाविशेषे तुल्येपि
उभयोरप्यर्थस्य नित्यत्वेपि श्रुतिरव्यभिचरितस्वरवर्णानुपूर्वीं अदेश-
कालनियमा न केन चित्कर्त्ता प्रकारान्तरेणावस्थापितपूर्वा स्मृति-
स्त्वेतद्विपरीता सर्वेषु च देशेषु शास्त्रादेव केवलमर्थार्थाधर्माभिव्यक्तिः
शास्त्रीयानुष्ठाने च धर्मः तदतिक्रमे च प्रत्यवायः येषामेव हि गोव-
धादीनां विषयान्तरे पापजनकत्वन्तेषामेव विषयान्तरेभ्युदयहेतुत्वं
शास्त्रेणोच्यते इति न विना शास्त्रमर्थार्थावगम इति तात्पर्यम् ॥ १४६ ॥

मतान्तरमाह ॥

अविघाताद्विवृत्तानामभिख्या स्वप्नवच्छ्रुतौ (१) ।

भावतत्त्वन्तु विज्ञाय लिङ्गेभ्यो विहिता स्मृतिः ॥ १४७ ॥

कायवाग्बुद्धिविषया

ये मलास्सुमवस्थिताः ।

चिकित्सालक्षणाध्यात्म-

शास्त्रैस्तेषां (२) विशुद्धयः ॥ १४८ ॥

यथा शरीरे दोषशक्तिं रत्नौषधादिषु दोषप्रतीकारसामर्थ्यञ्च दृष्ट्वा
चिकित्साशास्त्रमारब्धम् । यथा च रागादीन्बुद्धेरुपपन्नान्दृष्ट्वा तदुप-
घातहेतुज्ञानोपायभूताग्न्यात्मशास्त्राण्युपनिबद्धानि । तथेदमपि सा-

(१) अविभागाद्विवृत्तानामभिधा स्वप्नवच्छ्रुभाविति पा० २ ।

(२) चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रे तेषाम् इति पा० २ ।

धुवाकसंस्काराणां प्रापनार्थमपभ्रंशानाञ्चोपघातकानां विवक्ष्यते । लक्षणाभ्यामर्थः ॥ १४८ ॥

के पुनरपभ्रंशास्तत्राह ॥

शब्दसंस्कारहीनो यो गौरिति प्रयुयुक्षिते ।

तमपभ्रंशमिच्छन्ति विशिष्टार्थनिवेशिनम् ॥ १४९ ॥

शब्दप्रकृतिरपभ्रंश इति सङ्ग्रहकारोक्तेरपभ्रंशो नाम न स्वतन्त्रः कश्चन विद्यते । सर्वस्य अपभ्रंशस्य साधुरेव प्रकृतिः प्रसिद्धेषु कृटिमापाद्यमानाः स्वातन्त्र्यमिव के चिदपभ्रंशा लभन्ते । एवञ्च गौरिति प्रयोक्तव्ये अशक्त्या प्रमादादिभिर्वा गोण्यादयस्तत्प्रकृतयोपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते । ते च व्यवहारात्तावत्येव ब्रह्मस्वरूपाः साधुत्वं विजहतीत्यर्थः । अर्थान्तरे तु प्रयुज्यमानाः के चित्साधव एव विज्ञायन्ते ॥ १४९ ॥

न ह्येषां रूपमात्रप्रतिबद्धमसाधुत्वमित्याह ॥

अस्वगोण्यादयः (१) शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।

निमित्तभेदात्सर्वत्र साधुत्वन्तु व्यवस्थितम् ॥ १५० ॥

आवपने गोष्पीति स्ववियोगाभिधाने च अस्य इति साध्वेव । सास्त्रादिमति क्लेषितादिमति च निमित्तान्तरात्प्रवृत्तयोरत्र विषये लब्धसंस्कारयोः साधुत्वमेव विज्ञायते । गोष्पीवेयं गौः गोष्पी बहु-क्षीरधारणविषयादावपनत्वसामान्यादभिधीयते । तथा अविद्यमानं स्वमस्वास्व इति । यदा तु निमित्तं विनैव गवादिष्वपि प्रयुज्यन्ते तदा असाधव एव । न त्वेषामनियतं साधुत्वमसाधुत्वं वा व्यवस्थितमस्ति ॥ १५० ॥

अथ तेषां बोधजनने उपायमाह ॥

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।

तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ॥ १५१ ॥

अविनिकोचादिवदपभ्रंशा अपि साधुप्रनाडिकयार्थमन्त्रायय-
न्ति ॥ १५१ ॥

ननु साक्षादेव वाचकाः सन्तु गाव्यादयश्च गोशब्दस्य पर्याया-
स्मान्नु अत आह ।

न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्यायाद्वै साधवः ।

न यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः ॥ १५२ ॥

एते यदि पर्यायाः स्युस्तदा स्मृतिशास्त्रेण लक्षणेनानुगम्येरन् शि-
ष्टैश्च गोशब्दतुल्यतया प्रयुज्येरन् नैवं दृश्यते तस्मान्न पर्यायाः । अत
एव साक्षादवाचका इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

साधुनुमानेनैव वाचकत्वं सदृष्टान्तमुपपादयति ।

अम्बाम्बेति यदा बालः शिष्यमाणोपभाषते ।

अव्यक्तान्तद्विदान्तेन व्यक्ते (१) भवति निश्चयः ॥ १५३ ॥

बालो हि करणशक्तिवैकल्यादव्यक्तां श्रुतिम्रयुङ्क्ते प्रतिपत्तारश्च
तत्प्रकृतिं व्यक्तं शब्दमवधारयन्ति तमेव चार्थबोधकमन्यन्ते न बा-
लप्रयुक्तमव्यक्तम् ॥ १५३ ॥

एवं साधौ प्रयोक्तव्ये यो ऽपशब्दः (२) प्रयुज्यते ।

तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोभिधीयते ॥ १५४ ॥

सङ्कीर्णयां वाचि ये ऽपशब्दाः प्रयुज्यन्ते तैः शिष्टा लक्षणविदः
साधूप्रतिपद्यन्ते । तैश्च साधुभिरर्थमभिधीयमानमपश्यन्ति अनुमा-
नन्तु धूमइवान्ते ॥ १५४ ॥

केषाञ्चित्त्वसाधुरेव साक्षाद्वाचका इत्याह ।

- (१) व्यक्तेरिति पा० २ ।

(२) अपभ्रंश इति पा० २ ।

प्रारम्भ्यादपभ्रंशा निर्गुणेष्वभिधातुषु (१) ।

प्रसिद्धिमागता ये तु तेषां साधुरवाचकः ॥ १५५ ॥

इहाभ्यासात् स्त्रीशूद्रबालादिभिरपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते प्रमादवद्भिश्च
भ्रमृभिस्तेषां च तैरेव प्रसिद्धतरो व्यवहारः । अत एव प्रयुक्ते साधौ
भ्रंशे यः तस्यापभ्रंशस्तेन सम्प्रति निर्णयः क्रियते । ते तमेवासाधु-
प्रत्यक्षपक्षेण वाचकमन्यन्ते । साधुं त्वसाधुमुमानेनेत्यर्थः ॥ १५५ ॥

दैवी वाग् व्यवकीर्णयमशक्तैरभिधातुभिः ।

अनित्यदर्शनां त्वस्मिन्वादे (२) बुद्धिविपर्ययः ॥ १५६ ॥

श्रूयते हि पुराकल्पे स्वशरीरज्योतिषामनुष्णाणां यथैवानृतादि-
भेरसङ्कीर्णां वागासीत् एवं सर्वैरपभ्रंशैरिदानीन्तु तत्सङ्कीर्णां वक्त-
व्यः कालवशाच्च प्रकृतिरेव प्रयोक्तृणां तथा रूढिसुपागता । अ-
नित्यवादी तु स यः साधूनां धर्महेतुत्वं न प्रतिपद्यते । स हि सर्व-
पदानां समूहं स्वाभाविकमाचष्टे ॥ १५६ ॥

तस्मत्तेपि ।

उभयेषामविच्छेदे

ऽप्यन्यशब्दविवक्षया (३) ।

योऽन्यः प्रयुज्यते शब्दो

न सो ऽर्थस्याभिधायकः ॥ १५७ ॥

येषामपि दैवी वाक् कदा चिदप्यसङ्कीर्णां तेषापपि गम्यागम्या-
दिव्यवस्थावदियं साध्वसाधुव्यवस्था नित्यमविच्छेदेन स्मर्यते शिष्टैः ।
तच्चान्यशब्दविवक्षया बालप्रलापवदन्यः साधुरसाधुसार्थबोधाय प्रयु-

(१) द्विगुणेष्वभिधातृष्विति पा० २ ।

(२) यस्मिन्वादे इति पा० २ ।

(३) अशब्दविवक्षयेति पा० २ ।

ज्यमानो नार्थस्य वाचक इत्यर्थः ॥ १५७ ॥

इति श्रीमहावैयाकरणहरिवृषभविरचितवाक्यपदीयप्रकाशे आ-
गमसमुच्चयो नाम ब्रह्मकाण्डं प्रथमं समाप्तम् ॥

श्रीः अथ सटीके वाक्यपदीये

द्वितीयकाण्डप्रारम्भः ।

अविघ्नमस्तु ।

एवं शब्दस्य प्रयोजनसहितं स्वरूपादिकं लेशतो निर्णीतं तस्य च साधारण्येन वाचकत्वं व्यवस्थापितम् इदानीं मतभेदेन केषां चि-
त्पदं वाचकमन्येषां वाक्यमिति वाचकात्मनो वाक्यस्वरूपस्य ताव-
द्वित्य स्वरूपप्रतिपादनाय द्वितीयकाण्डप्रारम्भः । तत्राचार्यमतभे-
दाश्रयेण तावद्वाक्योद्देशार्थमाह ॥

आख्यातशब्दः सङ्घातो जातिः सङ्घातवर्त्तिनी ।

एकोनवयवः शब्दः क्रमो बुद्धानुसंहृतिः ॥ १ ॥

पदमाद्यं पृथक् सर्वपदं साकाङ्क्षमित्यपि ।

वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायवादिनाम् ॥ २ ॥

एते ऽष्टौ वाक्यविकल्पा आचार्याणाम् । तत्राखण्डपक्षे जातिः स-
ङ्घातवर्त्तिन्येकोनवयवः शब्दो बुद्धानुसंहृतिरिति त्रीणि लक्षणानि ।
खण्डपक्षे तु आख्यातशब्दः क्रमः सङ्घातः पदमाद्यं पृथक् सर्वपदं सा-
काङ्क्षमिति पञ्च लक्षणानि । अत्रापि सङ्घातः क्रम इत्यभिहितान्वय-
पक्षे लक्षणद्वयम् । आख्यातशब्दः पदमाद्यं पृथक् सर्वपदं साकाङ्क्षमित्य-
न्विताभिधानपक्षे लक्षणत्रयमिति विभागः । इह च पदप्रकृतिः सं-
हितेति प्रातिशाख्यम् । तत्र पदानां प्रकृतिः कारणं पदप्रकृतिः सं-
हितेत्यखण्डपक्षः । पदानि प्रकृतिर्यस्याः सेति खण्डपक्षः प्रादुर्भव-

ति । तत्राख्यातशब्दो वाक्यमिति परस्ताच्छब्दार्थनिर्णयइति प्रकर-
णे दर्शयिष्यति । यथा “आख्यातशब्दो नियतं साधनं यत्र गम्यते ।
तदप्येकं समाप्तार्थं वाक्यमित्यभिधीयत” इति । केवलेन पदेनार्थं
इत्यादिना श्लोकाष्टकेन सङ्घातो वाक्यमिति दर्शयिष्यति । यथैक एव
सर्वार्थं इत्यादिना देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका इत्यन्तेन
ग्रन्थेन । तथा अन्वयः क्रमवानित्यादिना व्यावृत्तभेदो येनार्थं इत्यन्ते-
न चाखण्ड एव स्फोटलक्षणः शब्दो वाक्यमिति दर्शितम् । उक्तञ्च
येनोच्चरितेन साम्बालाङ्गलसुरकुदविषाण्यर्थरूपं प्रतिपाद्यते स
शब्दः । तथा स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुण इति । स्फोटश्च द्विविधो
बाह्य आभ्यन्तरश्चेति । बाह्योपि जातिव्यक्तिभेदेन द्विविधः । तत्र
जातिलक्षणस्य जातिः सङ्घातवर्त्तिनीति । व्यक्तिलक्षणस्यैकोनवयवः
शब्द इति । आभ्यन्तरस्य तु बुद्ध्यनुसङ्गतिरित्यनेनोद्देशः । तत्र जाति-
व्यक्तिलक्षणस्य बाह्यस्य यथैक एवेत्यादिना पुनरन्वयः क्रमवानित्या-
दिना ग्रन्थेन स्वरूपमुक्तम् । यदन्तःशब्दतत्त्वमित्यादिना श्लोकचतुष्ट-
येन आन्तरस्य स्वरूपमुक्तं, संप्रत्ययेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन क्रमो वाक्य-
मिति दर्शयिष्यति, नियतं साधने साध्यमित्यनेन च श्लोकद्वयेन पद-
मात्रं पृथक् सर्वपदं साकाङ्क्षमिति लक्षणद्वयं व्याख्यास्यति । अन्यद्-
पि वार्त्तिककारीयं पारिभाषिकं शास्त्रे वाक्यलक्षणमस्ति । आख्यातं
साध्यकारकविशेषणं वाक्यमेकतिङ्गिति च । जरन्मीमांसकोक्तं
लौकिकमप्यस्ति ‘अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति’ ।
अनयोः सङ्घातपक्षे ऽन्तर्भावः । एतेपि प्रथममेव निघातादिव्यवस्था-
र्थमित्यादिना विचारयिष्यन्ते । इत्यमष्टावेव वाक्यविकल्पा मतभेदेन
सम्प्रत्ययन्तइति बोद्धव्यम् । यत्पुनरनेन वृत्तावुक्तम् उदाहरणमा-
त्रमेतत् अन्यान्यपि वाक्यलक्षणानि दर्शयिष्यतीति । तद्वार्त्तिक-
कारीयवाक्यलक्षणादेरन्तर्भावमनपेक्ष्येति मन्तव्यम् । उद्दिष्टानां च

वाक्यलक्षणानां यथान्यासमर्थे कारिकाभिरपि दर्शितक्रमेण स्वरूप-
मुक्तीरुचिष्यतीति नार्थ इह तत्रदर्शनेन, वाक्यलक्षणप्रसङ्गेन च त-
त्र वाक्यार्थस्य सम्बन्धस्य च मतमिदं दर्शयिष्यति । तथाखण्डपक्षे वि-
ष्यपि लक्षणेषु प्रतिभा वाक्यार्थः । यथा दर्शयिष्यति “विच्छेदग्रहणे
ऽर्थानां प्रतिभान्वैव जायते । वाक्यार्थ इति तामाहुः” इति । अथशि-
ष्टेषु पक्षेषु लक्षणेषु मध्यादाख्यातशब्दो वाक्यमित्यस्मिन्पक्षे क्रिया
वाक्यार्थः । यथा वक्ष्यति, क्रिया क्रियान्तराभिन्नेत्यादि । यथा च “प्र-
तिभा यत्प्रभूतार्था यामनुष्ठानमाश्रितम् । फलं प्रसूयेत यतः सा क्रि-
या वाक्यगोचरः” इति । सङ्घातपक्षे क्रमपक्षे च संसर्गो वाक्यार्थः ।
स च “सम्बन्धे सति यत्स्वन्वदाधिक्यमुपजायते । वाक्यार्थनिर्णयं सम्प्रा-
प्यनेकपदसंश्रयः” इत्यादिना दर्शयिष्यते । तथा सङ्घातपक्षेण सर्वभे-
दानुगुण्यमित्यादिना प्रकारान्तरैराभिहितान्वयपक्षे प्रतिपाद्यमाने
“कार्यानुमेयः सम्बन्धो रूपं तस्य न विद्यतः” इत्यनेन श्लोकेन विशेष-
विश्रान्तः पदानामेवार्थो वाक्यार्थ इति लक्ष्यते । पदमाद्यं दृष्टवत्सर्व-
पदं साक्षाद्वमित्यस्मिन् तु (१) पक्षद्वये संसृष्ट एव प्रथमतः प्रक्रम्यते
वाक्यार्थः । यथा निरूपयिष्यति “तेषां तु कृत्स्नो वाक्यार्थः प्रतिभेदं
समाप्यते” । तथा “पूर्वरथैरनुगतो यथार्थात्मो परः परः । संसर्गो
एव प्रक्रान्तस्तथाद्येव्वर्थवस्तुष्वि” (२) इति । “अभिधेयः (३) पदस्यार्थो
वाक्यस्यार्थः प्रयोजनम्” इत्यनेन प्रयोजनं वाक्यार्थत्वेन प्रदर्शितम् ।
तत्त्वेषास्मिन् सत् सर्वलक्षणसाधारणमिति न प्रयोजनवाक्यार्थो वाक्य-
लक्षणेषु दृष्टव्यमभ्यस्यते । तदेवं प्रतिभा संसर्गः संसर्गवशाच्चि-
राकाङ्क्षो विशेषावस्थितः पदार्थ एव संसृष्ट एवार्थः क्रिया

(१) तु इति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

(२) तथाद्येष्वपि वस्तुष्विति पा० २ ।

(३) अवधिष्य इति पा० २ ।

प्रयोजनं चेति षड्वाक्यार्था इहोपदर्शिताः । संसर्गे संसर्गव-
 शादिशेषावस्थिते पदार्थे च वाक्यार्थेभिहितान्वयः । संसृष्टे क्रियायां
 चान्विताभिधानम् । प्रतिभायां त्वेकरसैव प्रतिपत्तिरिति न तत्र का
 चिदभिहितान्वयान्विताभिधानचर्चा । प्रयोजने त्वभिहितान्वय एव
 विधिनियोगभावनासंज्ञास्तु वाक्यार्था न निरूपिताः । यस्माद्भावना-
 क्रिययोः पर्यायता प्रायशो लक्ष्यते । केवलं प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थतायामत्र
 वैयाकरणमीमांसकयोर्विवादः । किञ्च भावना सकर्मिकैवाकर्मि-
 कापि क्रियेति सत्यपि भेदे साध्यत्वाविशेषादभेद एवानयोः । यथा
 धात्वर्थभूता क्रिया साध्यरूपैव तथा भावनापीति कथमवान्तरभेदा-
 न्नेदोनयोर्भवेत् । विधिनियोगौ तु लिङ्गोट्कृत्यान्त्येव वाक्येष्वर्थावि-
 त्त्वसर्वविषयत्वादनादृताविहेति न तदप्रदर्शनं कृतम् । तत्तदनादिवा-
 क्यार्थविकल्पाहितवासनाप्रबोधजन्मा क्रमवद्भिरिवाक्रमैर्बह्वीरूपतया
 ऽध्यस्तैः पदार्थैश्चिनीकृत इव विकल्पविशेषोल्लिख्यमान आकारो बह्वी-
 रूपतयाऽध्यस्तो निर्विभाग एव शाक्यानां वाक्यार्थ इति प्रायशः प्र-
 तिभासोदर एवासौ मन्तव्यः । वाक्यमपि तत्तदनादिवाक्यविकल्पा-
 हितवासनाप्रबोधजन्म क्रमवद्भिरिवाक्रमैः पदैश्चिनीकृत इव बह्वीरू-
 पतया ऽध्यस्तमानो विशिष्टविकल्पोल्लिख्यमान आकारविशेष एव ब-
 ह्वीरूपतयाऽध्यस्त इति प्रायशो बुद्ध्यनुसंज्ञतिरित्यस्य सोदरमेवेति न
 तन्मतानुसारेण वाक्यवाक्यार्थयोरिहासङ्ग्रहो वेदितव्यः । नैयायि-
 कादीनां तु पूर्वपूर्ववर्णचतृतिसचिवोक्त्यो वर्णो नश्यदवस्थानुभवविष-
 यीक्रियमाणः पदं यथा तथैव पूर्वपूर्वपदचतृतिसचिवमन्त्यमेव पदं
 नश्यदवस्थानुभवविषयीक्रियमाणं वाक्यमिति प्रायशः संसर्गपक्षए-
 वान्तर्भवति । तथा पूर्वपूर्वपदार्थस्मरणसचिवेनाख्येन पदेनोपजन्म-
 माना प्रतीतिर्वाक्यार्थ इति प्रायशः संसर्गपक्षएवास्यान्तर्भाव इति
 न तदसङ्ग्रहेणाव्याप्तिरत्र वक्तव्या । अथाचानवयवएव एकस्मिन्

स्मोटात्मके वाक्ये प्रतिभालक्षणे च वाक्यार्थे वाक्यवाक्यार्थयोर-
ध्यासरूपः सम्बन्धः । यहस्यति वाक्यवृत्तस्य वाक्यार्थे वृत्तिरित्या-
दि । अवशिष्टेषु पक्षेषु वाच्यवाचकभावलक्षणो योग्यतास्य एव
शब्दार्थयोः सम्बन्धो मीमांसकदृष्ट्या । शाक्यदर्शनानुसारेण तु वि-
ज्ञानवादमयेन बौद्धे शब्दार्थे सर्वत्र कार्यकारणभाव एव । वाक्यार्थ-
वादे तु तत्र संकेतलक्षणोसौ बोद्धव्यः । नैयायिकाद्यनुसारेण च
संकेतलक्षण एवासावित्येवमत्र वाक्यवाक्यार्थसम्बन्धानां संक्षेपतः
स्वरूपं बोद्धव्यं सम्बन्धेषु मध्यादन्नाध्यासमेव दर्शयिष्यति पदकाण्डे
तु सर्वानभिधास्यति । तत्र वैयाकरणस्याखण्ड एवैकोनवयवः शब्दः
स्मोटात्मको वाक्यं प्रतिभैव वाक्यार्थो ऽध्यासश्च सम्बन्ध इति पदवा-
दिपक्षदूषणपरः परं टीकाकारो व्यवस्थापयतीत्यस्य काण्डस्य सं-
क्षेपः ॥ २ ॥

अथ वार्त्तिककारमीमांसकोक्तयोर्वाक्यलक्षणयोः किं समावेश उ-
त भिन्नविषयतेति विचारार्थमाह ॥

निघातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत्परिभाषितम् ।

साक्षाद्भावयवं तेन (१) न सर्वं तुल्यलक्षणम् ॥ ३ ॥

इह पदविधिः सामर्थ्ये सति परिभाषितः । तत्र सत्यपि पदानां
सामर्थ्यं निघातादयः क्व चिक्षेयन्ते । यथा । अयं दण्डो हरानेन ।
ओदनं पच मम भविष्यति । ओदनं पच तव भविष्यतीति । अत्रा-
नेनेति सर्वनाम्ना दण्डस्य परामर्शाद्वरतिना सह तस्य सामर्थ्यम् ।
तथा युष्मदर्थस्योदनेन सम्बन्धात्पचत्यर्थस्य तेन सह सामर्थ्यम् । एवं
च सति सामर्थ्यं तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातः प्राप्नोति । तेमयावेकव-
चनस्येति चादेशो । नक्षेयन्ते । वाक्यभेदात् । सामर्थ्याभावेपीष्यन्ते ।
यथा, नद्यास्तिष्ठति कूले शालीनां ते ओदनं दास्यामीति । अत्र न-

(१) साक्षाद्भावयवविधानेनेति पा० २ ।

आस्तिष्ठतीत्यस्य च सम्बन्धानुपपत्तेः सामर्थ्यं नास्ति । इत्यते च नि-
घातः । तथा शालीनां युष्मदस्य सामर्थ्याभावः । इत्यते च तेमयावेक-
वचनस्येति युष्मदादेश इत्यासीत्येव वार्त्तिकज्ञता निघातादिव्यवस्था-
र्थमारब्धं 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या' इति । एवं
चायं दण्ड इत्यत्र सत्यपि सामर्थ्यं नास्ति निघातस्य प्रसङ्गो ऽवध्यव-
धिमतोर्भिन्नवाक्यतयावस्थानात् । अस्तीत्यध्याहारेण अयं दण्ड इ-
त्येकं वाक्यम् । हरानेनेति च द्वितीयं वाक्यम् । नद्यास्तिष्ठतीत्यादौ
स्ववध्यवधिमतोः पदयोः सामर्थ्याभावेप्येकवाक्यव्यवस्थितौ प्रवर्त्तत-
एव निघातादय इति नास्त्येषामव्यवस्था । समानवाक्ये निघाताद-
शो वक्तव्या इत्युक्तम् । तत्र वाक्ये विघाते समानवाक्यत्वं ज्ञायतइति
प्रसङ्गात्तत्र वार्त्तिककारेणादावेव वाक्यलक्षणमुक्तम् 'आख्यातं सा-
व्ययकारकविशेषणं वाक्यमेकतिष्ठिति चे'ति । एवं च मीमांसको-
क्तेनास्य सर्वत्र समावेशास्ति न वेति विचार्यते । आसन्ने वाक्यकारेण
निघातादिव्यवस्थार्थं यद्वाक्यलक्षणं परिभाषितं । तेन मीमांसकोक्तं
वाक्यलक्षणं सकलं न तुल्यलक्षणम् । साकाङ्क्षावयवमित्यनेन मीमां-
सकोक्तं वाक्यलक्षणं सूचितम् । तत्र क्व चिदेते समाविशतः । यथा
नद्यास्तिष्ठति कूले शालीनां तद्भोदनं दास्यामीति । अयं दण्डो ह-
रानेन भोदनं पच तव भविष्यतीत्यादावंसमावेशः । मीमांसक-
वाक्यलक्षणसमाश्रयणेनात्र प्राप्नुवन्ति निघातादय एकप्रयोजनत्वा-
त् । न चेथन्ते । तस्माद्वार्त्तिककारीयमेव वाक्यलक्षणं ज्यायः ॥ ३ ॥

अथान्न प्रसङ्गात्मीमांसकवाक्यलक्षणमर्थद्वारेण प्रदर्शयितुमाह ॥

साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।

कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते (१) ॥ ४ ॥

भेदे विभागे विशेषजिज्ञासायां यत्साकाङ्क्षावयवम् । अविभासी तु

परानाकाङ्क्षाः शब्दाः पदानि यस्मिन् तत्परानाकाङ्क्षशब्दकम् । कर्मप्रधानं क्रियापदप्रधानमित्यर्थः । तस्यैव प्रधानाभिधेयप्रयुक्तत्वादित्यभिप्रायः । गुणवद्विशेषणपदयुक्तम् । एकार्थमेकप्रयोजनम् ॥ ४ ॥

इदानीं आर्त्तिककारीयस्य वाक्यलक्षणस्याव्याप्तिमाशङ्क्याह ॥

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विश्लेषकम् ।

व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सति ॥ ५ ॥

व्रजानि देवदत्तेत्यत्र देवदत्तेत्येतत्पदं नाव्ययं न च कारकं नापि तद्विशेषणमिति वाक्यलक्षणेनासंगृहीतत्वादाष्टमिक आमन्त्रितस्य चेति निघातो न प्राप्नोतीति चोद्यम् । आख्यातं साव्ययं सकारकं सविशेषणमिति सामान्येनाभिधानात्क्रियाविशेषणस्याप्याख्यातस्य वाक्यतेत्यदोषः । तथाहि । अत्र संबोध्यमानदेवदत्तविषया व्रजतिक्रिया असंबोध्यमानदेवदत्तविषयायाः संबोध्यमानयद्देवदत्तविषयाया वा पृथगेवेति विशिष्टैवात्र व्रजतिक्रिया । क्रियायाश्च विशेषणं कदा चित्त्वामानाधिकरण्येन भवति । यथा सुष्ठु करोति शोभनं करोतीति । अत्र करोत्यर्थस्य सुष्ठुत्यादिविशेषणविशिष्टस्यैव प्रतीतिः सुष्ठुत्यादीनां करोत्यादिक्रियाया सामानाधिकरण्यम् । एवं चासत्त्वभूतायाः क्रियाया विश्लेषणमित्यसत्त्वप्रधानत्वात्किङ्कसर्वनाम्ना नपुंसकेन योगः क्रियायाश्च निर्वर्त्यत्वात्कर्मत्वमिति न्यायसिद्धमेव कर्मत्वं नपुंसकता चेति 'क्रियाविश्लेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता चे'ति नारभणीयं वचनम् । वैयधिकरण्येनापि विश्लेषणं भवति यथा व्रजानि देवदत्तेति । अत्र हि देवदत्त व्रजानीति देवदत्तस्य व्रजत्वक्रियायाश्च सामानाधिकरण्यं नास्ति । केवलमामन्त्र्य देवदत्तं व्रजत्वसाविति देवदत्तामन्त्रणविश्लेषिता केवला या विलक्षणा व्रजनक्रियेत्याख्यातं सविश्लेषणमेवेति वाक्यलक्षणसङ्गावाक्यवर्त्तते एव निघा-

तः । देवदत्त ब्रजानीत्येवमुदाहरणं न प्रदर्शितम् । आमन्त्रितं पूर्व-
मविद्यमानवदिति न निघातः स्यादिति ॥ ५ ॥

पुनरप्यव्याप्तिं वार्त्तिककारलक्षणस्याशङ्क्य परिहर्तुमाह ॥

यथानेकमपि क्लान्तं तिङन्तस्य विशेषकम् ।

तथा तिङन्तं तत्राहुस्तिङन्तस्य(१) विशेषकम् ॥ ६ ॥

इह पूर्वं स्मृति पचति ततो ब्रजति तत इत्यत्र तत इत्येतस्मादु-
त्तरस्य ब्रजतीत्यस्य निघातो न प्राप्नोति वाक्यभेदात् । इत्थं च ।
अत्र तिङन्तादुत्तरस्य तु तिङन्तस्यातिङिति प्रतिषेधान्निघातनि-
वृत्तिः सिद्धेति नात्र स्मृतीत्यस्मादुत्तरस्य पचतिशब्दस्य निघातः
प्राप्नोतीति चोद्यमुक्तावनीयम् । इष्टस्य निघातस्याप्राप्तिरेवात्रोक्ता-
वनीया । अत्रोच्यते । नास्त्यत्र वाक्यभेदः ब्रजतीत्येतत्प्राधान्येनेकं
क्रियापदमत्र स्थितम् अन्यानि क्रियान्तराणि तद्विशेषणान्येव ।
यथा स्नानभोजनपानैः कृदन्तैर्विशिष्यते ब्रजतिक्रिया तथाच ति-
ङन्तैः स्मृतिप्रभृतिभिः प्रधानं ब्रजतिक्रियैव विशिष्यतइत्येकैवात्र
सविशेषणा ब्रजतिक्रिया । केवलायास्त्वस्याः पृथगेवेत्येतत्सविशेषण-
मेकमेव वाक्यमिति वाक्यभेदाभावाच्चास्ति निघातासिद्धिदोषः ।
एकवाक्यत्वे च तिङन्तादुत्तरस्य तिङन्तस्यातिङिति प्रतिषेधान्नि-
घाताभावः । यथा वक्ष्यति । ‘बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेष्वेकवा-
क्यता । तिङां तिङ्भ्यो निघातस्य पर्युदासस्तथार्थवान्’ इति एवं
चातिङ्गुह्ये सप्रयोजने स्थिते वार्त्तिककारेण यदुक्तमतिङ्गुह्यम-
नर्थकं समानवाक्याधिकारादिति तत्राभिप्रायो वाच्यः । एवं वा-
दिनस्तस्य वाक्यभेदोच्चाभिमत इत्यभिप्राय आख्यातं साव्ययकार-
कविशेषणमित्यत्रैकवचनस्य विवक्षितत्वादिति । तथा च टीकाका-

दः प्रदर्शयिष्यति । “एकतिष्ठस्य वाक्यं तु शास्त्रे नियतलक्षणम् । तस्यातिङ्ग्रहणे नार्थो वाक्यभेदाच्च विद्यतः” इति । सूत्रकारस्य त्वतिङ्ग्रहणादेकमेवाखण्डं वाक्यमर्थैकत्वादाख्यातभेदेऽप्यभिप्रेतमिति गम्यते । तदभिप्रायानुसारेणैव निरूपयिष्यति । “अनेकाख्यातयोगेऽपि वाक्यं न्यायपथानुगैः । एकमेवेत्येते कैश्चिन्निरूपमिव स्थितम्” इति ॥ ६ ॥

टीकाकारश्चासुमेव पक्षं सूत्रकाराभिप्रायसमाश्रयेण युक्तियुक्तं मन्यमानो बह्वीरूप आन्तरो वा निर्विभागः शब्दार्थमयो बोधस्वभावः शब्दः स्फोटलक्षण एव वाक्यमिति क्रमेण व्याजिहीर्षुश्चिन्नज्ञानचित्ररूपदृष्टान्तप्रदर्शनं पूर्वमुपक्रमते । तत्र चित्रबुद्धिदृष्टान्तप्रदर्शनार्थमाह ॥

यथैक एव सर्वार्थप्रत्ययः (१) प्रविभज्यते ।

दृश्यभेदानुकारेण वाक्यार्थानुगमस्तथा ॥ ७ ॥

चित्रज्ञानं सर्वाकारमेकमेव । प्रविभागस्त्वस्य दृश्यभेदसमाश्रयेण क्रियते । नीलपीताद्यनेकाकारमेव विज्ञानमुपजातमिति । वस्तुस्थित्या तत्र ज्ञानाकारभेदो नास्ति । तथा वाक्यवाक्यार्थयोः स्वरूपं बोद्धव्यम् । वाक्यार्थानुगमस्तथेत्यनेन हि वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डत्वं पानकरसमयूराण्डरसचित्ररूपनरसिंहगवयचित्रज्ञानवत्त्वमानमेवेत्युच्यते यथा वाक्यं निर्विभागं स्फोटलक्षणं वाचकं तथा वाक्यार्थोऽपि तथाविध एवेत्यनयोरेकयोगक्षेमत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

एवमान्तरं दृष्टान्तमुपदर्श्य बाह्यमप्युपदर्शयितुमाह ॥

चित्रस्यैकस्वरूपस्य यथा भेदनिर्दर्शनैः (२) ।

(१) सर्वार्थप्रकाश इति पा० २ ।

(२) चित्रस्यैकस्य रूपस्य यथा भेदनिर्दर्शनमिति पा० २ ।

नीलादिभिः समाख्यानं क्रियते भिन्नलक्षणैः ॥ ८ ॥

चित्रं हि रूपमवयविगतमनंशमेकमेव । तस्यैवावयवगतैर्यथा
नीलादिभिः भेदेन निदर्शनं प्रदर्शनं येषां तैः पृथगूपैरेव समाख्यानं
क्रियते ॥ ८ ॥

तथा प्रकृते किमित्याह ॥

तथैवैकस्य वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्य सर्वतः ।

शब्दान्तरैः समाख्यानं साकाङ्क्षैरनुगम्यते ॥ ९ ॥

एकस्य निर्विभागस्य वाक्यस्य सर्वतः परिपूर्णस्य वाक्यान्तरगतैः
पदान्तरैरेव समाख्यानं तथैव क्रियतइति ॥ ९ ॥

न वा पदस्यार्थे प्रयोगादित्यस्मिन् दर्शने यथाखण्डमेव पदं प्रकृ-
तिप्रत्ययादिभिः कल्पितैरेव विभज्यते । तथा वाक्येष्वसत्यभूतानामे-
वाबुधबोधनाय पदानां विभागो द्रष्टव्य इति प्रदर्शयितुमाह ॥

यथा पदे विभज्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययादयः ।

अपोद्धारस्तथा वाक्ये पदानासुपवर्ण्यते ॥ १० ॥

पदे हि यथा प्रकृतिप्रत्ययविभागो ऽसत्य एव बालव्युत्पादनाय
क्रियते । तथा वाक्ये वाक्यार्थप्रतिपादनायापोद्धारः पदानासुपव-
र्ण्यतइति बोद्धव्यम् ॥ १० ॥

तत्र वाक्यादपोद्घृतानां पदानां केवलमितरपदसारूप्यमात्रं दृश्य-
तइति प्रतिपादयितुमाह ॥

वर्णान्तरसरूपं च वर्णभागेषु दृश्यते ।

पदान्तरसरूपाश्च पदभागा अवस्थिताः ॥ ११ ॥

यथा संध्यक्षरेषु भागा वर्णान्तरसरूपा दृश्यन्ते परमार्थतत्त्वव्यव-
ष्टुतत्वान्निर्विभागा एव । एवं वाक्ये पदान्तरसरूपाः पदरूपा भा-
गाः पदभागाः । पदे क्व निरंशे ये भागाः प्रकृतिप्रत्ययरूपास्तेव-

क्षिता इति ॥ ११ ॥

एतदेव व्यक्तीकुर्वन्माह ॥

भागेरनर्थकैर्युक्ता वृषभोदकयावकाः ।

अन्वयव्यतिरेकौ तु (१) व्यवहारनिबन्धनम् ॥ १२ ॥

नहि वृषभे ऋषभस्योदकयावकयोर्वोदयावशब्दयोरर्थानुगमः कश्चिदस्ति । अपि तु शास्त्रे पदस्य प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विना कथमग्नौ व्युत्पाद्येत । एवं च निरंशमेव वाक्यं वाचकमित्येव युक्तम् ॥ १२ ॥

अथ वाक्यार्थस्यापि तथैव निर्विभागत्वं प्रतिपादयितुमाह ॥

शब्दस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य भविष्यति ।

विभागैः प्रक्रियाभेदमविद्वान्प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

शब्दस्य स्फोटलक्षणस्य विभागो नास्ति । तद्वाच्यस्य प्रतिभारूप-
स्यार्थस्य कुतो भविष्यति । यथा निदर्शयिष्यति । 'विच्छेदग्रहणार्थानां
प्रतिभान्येव जायते । वाक्यार्थ इति तामाहु'रिति । तस्य पदानुरो-
धेन पदार्थस्यापि प्रकृतिप्रत्ययानुरोधेन भागकल्पना । मूढस्तु वि-
भागेन प्रक्रियाभेदं प्रक्रियाभेदे चार्थभेदमसत्यमपि प्रतिपद्यत इति ।
किं कुर्मः ॥ १३ ॥

युक्तं चेत्तत् यद्वाक्ये पदार्थभेदो नास्तीति दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वक-
माह ॥

ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले ।

देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्थिरनर्थकाः ॥ १४ ॥

यथा ब्राह्मणकम्बलशब्दे ब्राह्मणशब्दस्य न कश्चिदर्थो विद्यते । त-
थैव देवदत्त गामभ्याजित्यादौ वाक्ये देवदत्तादीनां पृथगर्थो नास्ती-

लघनर्थकान्येव पदानि । अतश्च स्थितमेतत्, पदखण्डं निराकाङ्क्ष-
कं पदव्यतिरिक्तं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तो वाक्यार्थश्च तथैवेति ॥ १४ ॥

यत्पुनर्मीमांसकैरुच्यते । यथा पदसंघात एवाकाङ्क्षायोग्यतास-
न्निधानवशात्परस्परसमन्वितो वाक्यं संसर्गश्च वाक्यार्थ इति तदूष-
यितुमाह ॥

सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेवतिष्ठते ।

उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तः क्वावतिष्ठताम् ॥ १५ ॥

इह देवदत्त गामभ्याज शृङ्गां दण्डेनेति देवदत्तादीन्येव पदानि
वाक्यम् । तत्र देवदत्तपदं तावद्यदि सामान्यमात्रे प्रथमं वर्तते तत्तस्य
गवादिपदकाले वाचः क्रमवर्त्तिस्त्वाप्तिरोधानादसत्त्वमेवेति कुतः
पदान्तरव्यवणकाले तदर्थप्रतीतिरसत्त्वादेव च न पदान्तरसंनिधा-
ने तस्य विशेषे ऽवस्थानम् । अभ्युपगम्यापि स्मर्यमाणपदान्तर-
संनिधाने विद्यमानत्वं पदस्य न विशेषेवस्थानं युज्यतइत्याह । उ-
पात्तस्येति । सामान्यलक्षणस्य सकलपदार्थसाधारणस्यार्थस्य पू-
र्वमुपात्तस्य वाचत्वेन परिगृहीतस्येदानीं पदान्तरसंनिधाने त्या-
गः कुतो युज्यते शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यताप्राप्तेः । न च तथा
मीमांसकस्याभ्युपगम इति । तदप्यभ्युपगम्योच्यते । निवृत्त इति ।
स्वार्थान्निवृत्तौ पदान्तरसंनिधाने शब्दः क्लेदानीमवतिष्ठताम् ।
शब्दान्तरबोधैर्ये तस्य वाचकभावविरहात्स्थितिः कथं युज्यते ॥ १५ ॥

अथोच्यते अर्थप्रतिपत्तिर्दृष्टा देवदत्तेत्यादिकास्तमुदायात् सा क-
थमपह्नूयते तत्राह ॥

अशब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेत् ।

एवं च सति सम्बन्धः शब्दस्यार्थे न ङीयते ॥ १६ ॥

उक्तानीत्या शब्दा न युज्यन्ते वाचकाः । तदभावाच्चाशब्दो वाक्या-

र्त्तुं शब्दभ्युपगम्यते । तदयमपरस्ते दोषः । पदार्थोऽपि पदप्रतिपाद्यो न कश्चिदनेकवर्णवर्तित्वाद्वाच्य उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानामिति पदमप्येकं नास्ति तदभावात्कः पदार्थः स्यात् । इत्यमशब्दो ऽवाच-
को वाक्यार्थ इति वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः शब्दार्थयोस्तथा-
स्यास्मीमांसकेनेत्याह । एवं चेति ॥ १६ ॥

एवं तावदभिहितान्वयवादी निरस्तः इदानीमन्विताभिधान-
समाश्रयणेन पदमाद्यं पृथक्पूर्वपदं साकाङ्क्षमित्युद्दिष्टे वाक्यलक्षणे
प्रदर्शयितुकाम आह ॥

विशेषशब्दाः केषां चित्सामान्यप्रतिरूपकाः ।

शब्दान्तराभिसम्बन्धाद्वाच्यन्ते प्रतिपत्तृषु ॥ १७ ॥

इह देवदत्त गामभ्याजेत्यत्र देवदत्तपदं गां बधानेत्यस्माद्विशिष्ट-
मेव वक्त्रा समुदीरितं भ्रमात् तु सकलसाधारणं प्रतिभाति । उत्त-
रकालं गवादिपदसम्बन्धाद्विशिष्टा प्रतिपत्तिरभिव्यज्यतइति तदेव
वाक्यम् । सकलविशेषणखचितञ्च प्रथमतः प्रतीतिपदान्तः संसृष्ट एवा-
र्थो वाक्यार्थ इति । यथा वक्ष्यति “पूर्वरथैरनुगतो यथार्थात्मापरः
परः । संसर्ग एव प्रक्रान्तस्तथाद्येष्वर्थवस्तुषु” इति ॥ १७ ॥

एतदेव स्फुटीकर्तुमाह ॥

तेषां तु कृत्स्नो वाक्यार्थः प्रतिभेदं समाप्यते ॥ १७ऽऽ ॥

उपक्रम एव विवक्षितार्थप्रत्यायनाय विशिष्टपदोदीरणमारभत-
इत्याद्य एव पदे प्रत्येकं वा सकलस्य वाक्यार्थस्य समाप्तिरवगन्त-
व्या ॥ १७ऽऽ ॥

यद्येकस्मादेव पदात्सकलवाक्यार्थप्रतीतिः तर्हि इतरपदवैयर्थ्य-
मित्याशङ्क्याह ॥

व्यक्तोपव्यञ्जना सिद्धिरर्थस्य प्रतिपत्तृषु ॥ १८ ॥

प्रतिपक्षेषु वाक्यार्थस्य स्थितिरवगतिर्व्यक्तीपव्यञ्जना । व्यक्ता सं-
दीरिता उपव्यञ्जना अभिव्यञ्जकाः पदविशेषा यस्याः सा तथो-
क्ता । अभिव्यक्ताभिव्यञ्जका वाक्यार्थावगतिरिति पदान्तराणां वा-
क्ये नास्त्येव वैयर्थ्यमित्यन्विताभिधानप्रदर्शनम् । दूषणमस्यापि तत्रत-
त्राभिधास्यति । यथा, नियमार्थां श्रुतिर्भवेदित्यादि । तथाहि । य-
द्येकेन पदेन सकलवाक्यार्थस्याशेषविशेषखचितस्यावगतिस्तद्दीप्ते-
षां पदानां नियमायानुवादाय बोद्धारणं स्यात्, न चैतद्युक्तमिति
वक्ष्यामः । एकस्मादेव पदात्मस्य विशेषखचितस्य वाक्यार्थस्य प्रती-
तिरुत्तरेषामानर्थक्यं स्यादेव । न च तस्मादेव वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते ।
व्यक्तीपव्यञ्जनेत्यसमाधानमेव । यतः किमेकस्माद्वाक्यार्थावसायोन्ये-
षामुपव्यञ्जकत्वम् । अथ समस्तेभ्य एव तेभ्यः सर्वथोत्तराणि पदानि
वाक्यार्थप्रतीतय उपादीयन्तएवेत्यन्विताभिधानमसमञ्जसमेव । ए-
कस्य वा परपदोच्चारणकाले तिरोधानादभिहितान्वयस्याप्यसम्भव
इत्यर्थभागे दूषणं शब्दभागसमाश्रयणेन द्वयोरपि पक्षयोर्दूषणं
पदानि वाक्ये तान्येवेत्यादि श्लोकद्वयेनाभिधास्यति ॥ १८ ॥

सम्प्रति प्रतिभाभेदव्याचिख्यासया ऽखण्डपक्षमेवानुबध्नन्नाह ॥

अव्यक्तः क्रमवान् शब्द उपांश्वयमधीयते (१) ।

अक्रमस्तु वितत्येव बुद्धिर्यत्रावतिष्ठते ॥ १९ ॥

इह निरंश एवाभिन्नो व्यक्तिस्रोतो जातिस्रोतो वा बह्वीरूप
आन्तरः शब्दार्थमयो वा बुद्ध्यानुसंहारो वाक्यमिति स एव वाचक
उपपन्नः । यस्तु भेदप्रतिभासः सो ऽसावुपाधिकृत एवेत्यर्थः । तथो-
पांशुपरमोपांशुव्यक्तो व्यक्ततरश्च विलम्बितो विलम्बिततरश्च द्रुतो
द्रुततरश्चेत्यादिकाः प्रतिभासा अभिव्यञ्जकध्वनिकता न पुनः स-

त्वा इति बोध्यम् । तस्माच्चः शब्दो व्यक्त उपाधु ज्ञत्वाधीयते । सो
ऽभिव्यञ्जकध्वनिकतात्क्रमात्क्रमवाक्यानाविधायक्यायुक्तः प्रतीयते ।
परमार्थतत्त्वसावक्रम एव स्फोटिका प्रतिभास उपाधिवशात् तत्र
बुद्धिर्विततेवानुगम्यतइति बोध्यम् । अनेनैकोनवयवः शब्द इत्युद्दि-
ष्टस्य व्यक्तिसफोटस्य स्वरूपमुक्तमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥

अथ जातिः सङ्घातवर्त्तिनीत्युद्दिष्टस्य जातिसफोटस्यापि दृष्टान्त-
प्रदर्शनद्वारेण स्फुटीकरणायाह ॥

यथाक्षेपविशेषे ऽपि कर्मभेदो न गृह्यते ।

आवृत्तौ व्यज्यते जातिः कर्मभिर्भ्रमणादिभिः ॥ २० ॥

वर्णवाक्यपदेष्वेवं तुल्योपव्यञ्जना श्रुतिः ।

अत्यन्तभेदे तत्त्वस्य सरूपेव प्रतीयते ॥ २१ ॥

इह भ्रमणलक्षणा कर्मजातिर्यथा विशिष्टप्रयत्नजनितेन क्षेपवि-
शेषेणाभिव्यक्ता प्रत्येकपरिसमाप्तत्वात् । न च पार्श्वस्थेन सा विज्ञा-
यते । भ्रमणानामावृत्तौ तु भ्रमणंभ्रमणं प्रति प्रतिपन्ना सा गृ-
ह्यते । एवं वर्णपदवाक्येषु श्रुतिरभिव्यञ्जको ध्वनिरत्यन्तभेदे तत्त्वस्य
वर्णपदवाक्यस्फोटलक्षणस्य साभिव्यञ्जिका सरूपेव प्रतीयते । परमा-
र्थतो भिन्ना ऽपि (१) सती । कीदृशी, तुल्योपव्यञ्जनेति । तुल्यः सदृश
उपव्यञ्जनः स्थानकरणाभिधातलक्षणो यस्याः सा तथेति । तेन
भिन्नप्रयत्नोदीरितध्वन्यभिव्यक्तो ऽयं जातिस्फोटो विलक्षण एवेति
बोध्यम् । युक्तं चैतत्, यथा निरंशस्यास्य स्फोटस्य पूर्वापरभाव उ-
पाधिकृतो न स्वतो नित्यत्वादिति ॥ २१ ॥

वैतल्येन नित्यत्वसमर्थनार्थमाह ॥

नित्येषु तु कुतः पूर्वं परं वा परमार्थतः ।

एकस्यैव तु सा शक्तिर्यदेवमवभासते ॥ २२ ॥

नित्येषु हि परमार्थतः पूर्वापरभावो ऽसंभव्युपाधिक्ततो दृश्यत-
एव । ननु सदैकरूपतया किं नावभासते नहि तत्र स्वभावभेद-
स्य संभव इत्याशङ्क्योक्तमेकस्येत्यादि । एकस्वभावोपि तथाविधश-
क्तियुक्त एव वस्तुस्वाभाव्यात् । यदेवं वैतल्येन पूर्वापरभावस्वरूपतया
उपाधिभेदानुवर्तनेनावभासतइति ॥ २२ ॥

पुनरप्युपाधिभेदेनैव शब्दस्य भेदप्रतिभासो न स्वतो नित्यत्वादि-
ति दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकमाह ॥

चिरं क्षिप्रमिति ज्ञाने कालभेदादृते यथा ।

भिन्नकाले प्रकाशेते स धर्मो ह्रस्वदीर्घयोः ॥ २३ ॥

चिरमिति ज्ञानं क्षिप्रमिति च यथा ज्ञानत्वाविशेषादेककालम-
पि ज्ञेयसमाश्रयणेन भिन्नकालमिव प्रथते । चिरज्ञानं विततप्रति-
भासमिवाभाति । क्षिप्रज्ञानमेतद्विपरीतम् । तद्वद्द्वस्वदीर्घयोर्धर्मः
स्वभावो ऽवगन्तव्यः । न तु ह्रस्वादिरूपता का चित्स्फोट इति ना-
स्ति स्फोटस्य स्वतो भेदः ॥ २३ ॥

अथोच्यते न नित्यमुपाधिवशाद्विन्नं वक्तुं युक्तं स्वभावभेदप्रसङ्गादि-
त्याशङ्गाह ॥

न नित्यः परमात्राभिः कालो भेदमिहार्हति ॥ २३ ॥

इह कालोपि नित्य एवाभ्युपगतो नित्यमेकमित्यादिलक्षणकथ-
नात् तस्येदानीं क्षणलवनिमेषेत्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यते । अथ
परमात्राभिस्तस्य भेद उपचर्यते । यथा परमाणोः स्वावरुद्धनभेदे-
शत्यागोपलक्षितः कालः क्षणः क्षणद्वयं च लव इत्यादि । तथा नि-
रंशे वाक्यग्रीपाधिकभेदपरिकल्पनायां कः प्रहेषः ॥ २३ ॥

अथ ब्रूवे न वयं नित्यमेकमित्यादिलक्षणलक्षितं कालं व्यतिरिक्तं

जानीमः पूर्वापरीभूताः पदार्थमात्रा एव स्वभावभिन्नाः कालस्त-
त्समाश्रयणेन चायं क्रमयोगपद्यव्यवहारः न पुनस्तद्व्यतिरिक्तनित्य-
स्वभावकालकृत इति, तत्राप्याह ॥

व्यावर्त्तिनोनां मावाणामभावे कीदृशः क्रमः ॥ २४ ॥

ताः पूर्वापरीभूताः पदार्थमात्रा उदयव्यययोगिन्य एवेति विश-
रारूणान्तासां कीदृशः क्रमः कथं च तत्समाश्रयणेन कालव्यवहार
इति यत्किञ्चिदेतत् ॥ २४ ॥

अथ तथाविधपदार्थसमाश्रयणेन बुद्धिरुपजायमाना कालव्यव-
हारं निर्वर्तयिष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

ताभ्यो या जायते बुद्धि-

रेका सा भागवर्तिनी (१) ॥ २४९९ ॥

ताभ्यः पदार्थमात्राभ्यो या जायते बुद्धिः सापि न शक्नोति का-
लव्यवहारं निर्वर्त्तयितुं यत एकासौ बुद्धिर्निर्विभागेति कथं पूर्वाप-
रव्यवहारं निर्वर्तयेत् ॥ २४९९ ॥

तत्राह ॥

सा हि स्वशक्त्या भिन्नेव

क्रमप्रत्यवमर्शिनी ॥ २५ ॥

क्रमोक्तेखानुषङ्गेण ॥ २५९ ॥

बुद्धिर्हि भिन्नेव स्वशक्त्या क्रमप्रत्यवमर्शिनी भविष्यति यतः क्रमो-
क्तेखानुषङ्गेणैवासावनुभवासनावशादुपजायतइति कालव्यवहार-
निवर्तनचतुरैव सा ॥

एतद्व्ययितुमाह ॥

तस्यां यद्वीजमाहितम् ।

तत्त्वनानात्वयोस्तस्य

निरुक्तिर्नावतिष्ठते ॥ २६ ॥

तस्यां बुद्धौ यदाहितं पदार्थमात्राभिरनुभववशाद्बीजं वासनारूपं संस्कारस्वभावं तत्किं व्यतिरिक्तं तस्या उताव्यतिरिक्तमिति द्वयी गतिः । व्यतिरेके तस्यास्तेन न किञ्चिदिति कथं तद्वशात्क्रमादिको व्यवहारः । अव्यतिरेके पुनरपि सैवैका निर्विभागेति पदार्थमात्रावत् कालव्यवहारं कथं निर्वाहयेदिति तत्त्वनानात्वाभ्यां निर्वचनं बुद्धेः कर्तुं न पार्यतइति यत् किञ्चिदेतत् ॥ २६ ॥

पुनश्चातकाण्डकललवदविभक्त एव युक्त इति प्रतिपादयितुमाह ॥

भावनासमये त्वेतत् क्रमसामर्थ्यमक्रमम् ।

व्यावृत्तभेदो येनार्थो भेदवानुपलभ्यते ॥ २७ ॥

ब्रह्मकाण्डे सर्वशङ्कानिवारणपूर्वकं स्फोटस्वरूपं निरूपितमेव । तस्मादेतद्वाक्यमक्रमं स्फोटस्वभावमेकं वाचकं स्वपदार्थभावनावसरे तूपाधिवशात्क्रमसामर्थ्यं क्रमे सामर्थ्यं शक्तिर्यस्य तत्क्रमसामर्थ्यमवगतम् । येनार्थो वाच्यस्वरूपो व्यावृत्तभेदो ऽखण्ड एव पदार्थोपाधिवशान्निवोपलभ्यते न परमार्थतः ॥ २७ ॥

यस्य पुनस्तानि पदान्येवोपलभ्यमानानि वस्तुसन्ति वाक्ये ऽभिमतानि न तद्व्यतिरिक्तमेकमनंशमस्यखण्डस्वभावं वाक्यम् । तस्य पदान्यपि न वर्णव्यतिरेकेण विद्यन्ते । वर्णा अपि भागवन्त इति प्रकर्षप्राप्तो भेद एव सर्वत्र स्यादिति पदवादिनं दूषयितुमाह ॥

पदानि वाक्ये तान्येव वर्णास्ते च पदे यदि ।

वर्गेषु वर्णभागानां भेदः स्यात्परमाणुवत् ॥ २८ ॥

यथावयवव्यतिरेकेणावयविन एकस्यानङ्गीकरणे ऽवयवानामपि भागवत्स्वाङ्गागपरिकल्पनाया अतिप्रसङ्गात् परमाणूनामवशेषः । ते-

कामपि केषां चिकीर्षते वट्केन दुग्धस्योगात्तायतायामचीवसोप्यवय-
वस्यानुपपत्तिः । अतश्च व्यपदेश्यपदार्थविरहितं निरीहमेव जगदा-
पतितम् ॥ २८ ॥

तथैव वर्षभागानामनुपपत्तेर्वाच्यं वर्षं एकः कश्चिद्व्याप्तः तदभावे
पदमपि न भवेदिति प्रतिपादयितुमाह ॥

भागानामनुपपत्तेष्वान्न वर्षो न पदं भवेत् ।

तेषामव्यपदेश्यत्वात्किमन्यदपदिश्यताम् ॥ २९ ॥

अतश्चोक्तरीत्या भागानामसत्त्वाद्वाग्रपदेशविरहात्किमत्र वाचकमे-
तद्व्यतिरिक्तमन्यदपदिश्यताम् । अस्त्वण्डस्यानङ्गीकरणात्पदानामुक्तौ न
न्यायेनानुपपत्तेरिति न कश्चिद्वाचकः स्यात् । अस्ति च वाक्यार्थस्य
प्रतीतिः सा समिभित्ता भवितुमर्हतीत्येक एव नित्यः पदभिधेयो
(१) ऽखण्डो व्यक्तिस्कोटो जातिस्कोटो वा वाचको ऽङ्गीकार्य इति
सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

एवं तावद्वहीरूपं व्यक्तिस्कोटं जातिस्कोटं वा वाचकमाश्रित्य वा-
क्यं व्याख्यातम् । इदानीमन्तरे वानवयवं बोधस्वभावं शब्दार्थमभं
निर्विभागं शब्दतत्त्वमिति यद्गीतं तदेव नादैर्बहिः प्रकाशितं वाक्य-
माहुराचार्या इत्यान्तरं बुद्ध्यनुसंहतिरित्युद्दिष्टं व्याख्यातुमाह ॥

यदन्तः शब्दतत्त्वं तु नादैरेकं (२) प्रकाशितम् ।

तदाज्जरपरे शब्दं तस्य वाक्ये तथैकता (३) ॥ ३० ॥

वाक्यविचारे प्रसुते तस्यान्तरस्यैकतास्तु निरंशतैव प्रतिपाद्यतइति
तदेव सत्यत्वाद्वाक्यमस्तु किं तद्व्यतिरिक्तेनासत्येन वाक्येनेत्यर्थः ॥ ३० ॥

(१) पदभिधेयः इति पा० २ ।

(२) भागैरेकमिति पा० २ ।

(३) तथैकतामिति पा० २ ।

न केवलं वाक्यं तथा यावद्वाक्यार्धोप्यस्यः प्रतिभासकः पदा-
र्धभागेरभिव्यज्यतइति प्रसङ्गादाह ॥

अर्थभागेस्तथा तेषामान्तरोर्थः प्रकाशयते ॥ ३०५५ ॥

तेषामान्तरवाक्यवादिनामाचार्याणां मते आन्तर एवात्रापि वा-
क्यार्ध इति बोधव्यम् ॥ ३०५५ ॥

तौ च शब्दार्थावभिन्नाविकस्यान्तरस्य तत्त्वस्य सम्बन्धिनौ वस्तुतः
वहिः स्थितौ भेदाविव प्रतिभासेते इति बोध्यमित्याह ॥

एकस्यैवात्मनो भेदौ शब्दार्थावष्टयक्स्थितौ ॥ ३१ ॥

ननु शब्दार्थौ वाच्यवाचकाविति प्रसिद्धमतः कथं तयोरभेद इ-
त्याशङ्गाह ॥

प्रकाशकप्रकाश्यत्वं कार्यकारणरूपता ।

अन्तर्मात्रात्मनस्तस्य शब्दतत्त्वस्य सर्वदा ॥ ३२ ॥

तस्य हि शब्दतत्त्वस्यान्तरस्य ज्योतीरूपस्य शक्तिभेदादयं भेदप्रति-
भासो न विरुद्धः । एतच्चादावुक्तं (१) मागमकाण्डे एकस्य सर्वबीज-
स्येत्यादिना ॥ ३२ ॥

इदमपि तस्य शक्तिभेदादवभासतइति प्रसङ्गादाह ॥

तस्यैवास्तित्वनास्तित्वसामर्थ्ये समवस्थिते ।

अक्रमे क्रमनिर्भासे व्यवहारनिबन्धने ॥ ३३ ॥

तस्य तदेवैकं निर्धिभागं परं तत्त्वमाश्रित्याशयं सकललोकसंव्य-
वहारः शक्तिभेदात्प्रतीयते । किं पुनरयं वाच्यवाचकविभागमाचरूप
इत्यस्यैकपक्ष एव युक्तः ॥ ३३ ॥

इदानीं पदवादिमतमाशङ्क्य पुनरपि दूषयितुमाह ॥

संप्रत्ययप्रमाणत्वात्पदार्थास्तित्वकल्पने ।

(१) एवेति पुस्तकान्तरे ऽधिकमत्र ।

पदार्थाभ्युच्चये त्यागादानर्थक्यं प्रसज्यते ॥ ३४ ॥

यदि पदार्थसंप्रत्ययः प्रमाणं पदपदार्थसत्तायामुच्यते तदा दे-
वदत्त गामभ्याज शृङ्गा दण्डेनेत्यस्मिन्वाक्ये पूर्वपूर्वपदार्थानामुत्तरो-
त्तरपदार्थाभ्युच्चये स्वार्थत्यागात्तत्त्वदोषादानस्यानर्थक्यं प्रसज्यते ।
तत्त्वज्ञानार्थकस्योच्चारणवैकल्यादुच्चारिताहा तस्माच्छब्दमात्रात्पदार्थ-
प्रत्ययस्यानुपपत्तेः किंनिबन्धना वाक्यार्थप्रतीतिः स्यादिति यत्किं
चिदेतत् ॥ ३४ ॥

तथा च पदानामव्यवस्थितेः पदवादोऽनुपपन्न एव लक्ष्यते इत्य-
भिधातुमाह ॥

राजशब्देन राजार्थो

भिन्नरूपेण गम्यते ॥ ३४९९ ॥

राजा राजानं राज्ञा राज्ञे राज्ञो राज्ञि राजनीत्येवमनियतस्वरू-
पेण राजपदेन राजार्थप्रतीतिर्दृश्यते । यदि पदस्य सत्यता स्यात्त-
दा नियतं तत्परिदृश्येत सर्वत्र न च दृश्यते ऽतो मन्थामहे मिथैव
पदानीति ॥ ३४९९ ॥

इतोपि नास्ति पदमित्याह ॥

वृत्तावाख्यातसदृशं पदमन्यत्र युज्यते ॥ ३५ ॥

राजपुरुष इत्यस्यां वृत्तौ राजशब्द आख्यातसदृशः ततश्च हे रा-
जपुरुषेत्यत्र राज आजस्य पुरुषेत्यर्थप्रतीतिः स्यात् न चैतदिष्टं त-
स्मात्पारमार्थिकानि पदानि न सन्त्येव ॥ ३५ ॥

न केवलं केवलानां नियतरूपासंभवस्तीर्षा यावदुक्तावपि स्थिता-
नामित्याह ॥

यथान्वक्तव्यं इत्युक्ते विनैवान्वेन गम्यते ।

कश्चिदेव विशिष्टोर्धः सर्वेषु प्रत्ययसंज्ञा ॥ ३६ ॥

अथवा कथं इत्यत्रापि पदार्थेन विनैव वाक्यगतविशिष्टः कश्चिदर्थो
गम्यते । तस्मात्कर्तृष्वपि पदेषु परामृष्टविभागेषु वाक्याभिव्यक्तकेषु
अस्त्वस्त्ववाक्यावगतिपूर्वको वाक्यार्थप्रत्यय इत्येव युक्तम् ॥ ३६ ॥

ननु एवं सति योयं रूढिरुद्विगताः शब्दानामुच्यते स वृथेत्या-
शङ्क्याह ॥

वाक्ये त्वर्थान्तरगतेः सादृश्यपरिकल्पने ।

केषां चिद्रूढिशब्दत्वं शास्त्रएवानुगम्यते ॥ ३७ ॥

वृत्तिवाक्ययोः सादृश्यपरिकल्पने केषां चिच्छब्दानां वाक्ये विग्र-
हरूपे ऽर्थान्तरप्रतीतेः रूढिशब्दत्वमुच्यते यथा तैलपायिकेति । अत्र
तैलं पिबतीति वाक्यवेलायामर्थप्रादुर्भावात् । इत्यत्र वाक्यां तैलपा-
यिकेति जात्यन्तरयुक्तार्थस्य कस्य चिन्नतीति । न च तस्मात् तैलपान-
क्रिया लभ्यतइति रूढिरूपतास्योच्यते । केषां चित्तु वृत्तिवाक्ययोर-
र्थस्य सादृश्यात् यौगिकत्वम्, यथा राजपुरुष इति । परिकल्पनइ-
त्यनेन सर्वमेतदवयवविभागादिकं शास्त्रसमयएव कल्पनामात्रम् ।
परमार्थतस्तु व्यवहारकाले निर्विभागमेवोपलभ्यतइति प्रतिपाद्य-
ते । एतदेव शास्त्रएवानुगम्यतइत्यनेन व्यक्तीकृतम् ॥ ३७ ॥

कथमेतदुच्यतइत्याह ॥

उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते ॥ ३८ ॥

शास्त्रमुपायः शब्दपरिचयानि । ज्ञातेषु च तेषु प्रयोजनसंपत्तेरनुप-
योग इति तस्य परित्यागः ॥ ३८ ॥

उपायाश्च न नियता इत्याह ॥

उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठते ॥ ३९ ॥

अर्थं कथं चित्पुरुषः कश्चित्संप्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

अन्विताचार्यः प्रसिद्धिनिष्ठिरिति न तस्य वाक्येन प्रत्यक्षनिष्ठिर-
ति न तस्य वाक्येन प्रत्यक्षनिष्ठिर-
ति न तस्य वाक्येन प्रत्यक्षनिष्ठिर-

तिः कश्चिदप्येति न नियमः । एतदेव अष्टीकतन्त्रं त्रयं चिदि-
त्वादिना ॥ ३८ ॥

तस्मात्संस्पृष्टस्य विभक्तस्य वार्थविशेषस्य वाक्यनियमनंशमेव प्रती-
तिनिबन्धनमिति पदपदार्थप्रविभागकल्पनमसमञ्जसमेवेति प्रति-
पादयितुमाह ॥

संस्पृष्टा वा विभक्ता वा भेदा वाक्यनिबन्धनाः ॥ ३९ ॥

अतश्च निरंश एवायं पदार्थशून्यो वाक्यार्थोऽध्यासमात्रसंबन्धगर्भ-
एकस्मादपि वर्णात्प्रतीयतएवेत्यभिधातुमाह ॥

सोयमित्यभिसंबन्धो बुद्ध्या प्रक्रम्यते यदा ।

वाक्यार्थस्य तदैकोपि वर्णः प्रत्यायकः क्वचित् ॥ ४० ॥

सोयमित्यभिसंबन्धो ऽध्यासरूपो वाक्यार्थस्य वाक्येन सह यदा
वक्त्रा प्रक्रम्यते । तदैकोपि वर्णो वाक्यार्थस्य वाचको भवत्येव ।
किं पुनरनेकमशेषविशेषा (१) भिधानविबन्धयोदीरितं पदमि-
ति । एवमध्यासवशाद्वाक्यवाक्यार्थयोरभिव्यक्तरूपत्वाद्वाक्यार्थाभिव्य-
क्तौ वाक्यमपि स्फोटककमभिव्यक्तमेवेत्युक्तं वाक्यार्थस्य तदैकोपी-
त्यादि ॥ ४० ॥

इदानीमभिहितान्वयपक्षसमाश्रयणेन संघातपक्षस्य प्रदर्शना-
याह ॥

केशलेन पदेनार्थो यावानेवाभिधीयते ।

वाक्यस्य तावतो ऽर्थस्य तदाज्जरभिधायकम् ॥ ४१ ॥

संबन्धे सति यत्त्वन्यदाधिक्यमुपजायते ।

वाक्यार्थमेष तं प्राज्जरनेकपदसंख्यम् ॥ ४२ ॥

केवलं पदं यस्यैवार्थस्य वाचकम् । वाक्यस्यमपि तमेवामिदधाति

ततः संसृद्धे पदानां परस्परान्वये पदार्थवशाद्यदाधिक्यं संसर्गः से
वाक्यार्थः । उक्तं च । यद्वाधिक्यं वाक्यार्थः स इति । अनेकपदसं-
श्रयमित्यनेन संघातो वाक्यमिति दर्शितम् ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थस्य जातिवत्पक्षेकपरिसमाप्तिः केषां चिन्तते संख्यावत्स-
मुदायपरिसमाप्तिरिति पक्षद्वयं दर्शयितुमाह ॥

स त्वनेकपदस्थोपि प्रतिभेदं समाप्यते ।

जातिवत्समुदायेपि संख्यावत् कल्प्यते परैः ॥ ४३ ॥

अथान् संघातपक्षेऽप्यप्रकारान्तरेणान्विताभिधानप्रदर्शनात्पदा-
र्थ एव वाक्यार्थ इति प्रक्रमितुमाह ॥

सर्वभेदानुगुण्यं तु सामान्यमपरे विदुः ।

तदर्थान्तरसंसर्गाद्भजते भेदरूपताम् ॥ ४४ ॥

सर्वेषां भेदानामनुगुण्यं यस्मिन् तत्तथाविधं सामान्यं संसर्गलक्ष-
णमाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधानवशेन पदान्तरसंसर्गाद्वियतस्वरूपं वा-
क्यार्थः ॥ ४४ ॥

तत्र चाकाङ्क्षावसरे येयमस्फुटरूपता वाक्यार्थस्य तामितरपदा-
र्थसन्निधिनिवारयतीत्याह ॥

भेदानाकाङ्क्षतस्तस्य या परिल्लवमानता ।

अवच्छिन्नन्ति संबन्धस्तां विशेषे निवेशयन् ॥ ४५ ॥

पूर्वच पदानां वाक्ये तावानेवार्थो यावानेव केवलानां संसर्गस्तु
संघातवाच्यः । इह तु तथाभूत एव सामान्यरूपः पदस्यार्थः यस्तत्त-
द्विशेषसन्निधौ तत्तद्विशेषविश्रान्त इति ॥ ४५ ॥

संघातपक्षे संसर्गो वाक्यार्थ इत्युक्तं स च पूर्वच जातिवत् सं-
ख्यावद्वा पदार्थव्यतिरेकेण वाक्यार्थत्वेन कल्पित इदानीं पदार्थ-
व्यतिरेकेणान्वेकान्तानुमेयो न समुदायवाच्यः किं तर्हि सर्वभे-

दानुशुचसामान्यरूपो विशेषान्तरसन्निधानाद्विशेषविश्रान्तः पदार्थ
एव वाक्यार्थ इति दर्शयितुमाह ॥

कार्यानुमेयः संबन्धो रूपं तस्य न दृश्यते ।

असत्त्वभूतमत्यन्तमतस्तं प्रतिजानते ॥ ४७ ॥

कार्येण पदार्थानां विशेषविश्रान्तिलक्षणेनानुमीयतइति कार्यानु-
मेयः । इदं तदिति तु रूपं तस्य न दृश्यते । अत एवासत्त्वभूतं पदा-
प्रत्यतिरेकेण सत्त्वं नास्ति यस्य तमेवंभूतमाचार्याः प्रतिजानते ॥ ४७ ॥

एतदेव व्यक्तीकर्तुमाह ॥

नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसाधना ।

स सन्निधानमात्रेण नियमः सन् प्रकाशते ॥ ४८ ॥

साध्यं साधनं च परस्परं नियतमेव केवलमाकाङ्क्षावशादितरप-
दार्थसन्निधाने सति नियमः सन्नेव प्रकाशतइत्याक्षिप्तपदान्तराणि
पदान्येव वाक्यं, पदार्थाच्च वाक्यार्थ इत्यव्यतिरिक्तः संवाहपक्षो-
यम् ॥ ४८ ॥

अथात्र परस्परपेक्षायां समानायां विशेषमभिधातुमाह ॥

गुणभावेन साकाङ्क्षं तत्र नाम प्रवर्त्तते ।

साध्यत्वेन निमित्तानि क्रियापदमपेक्षते ॥ ४९ ॥

नाम कारकपदं क्रियायां गुणभूतं सत् पदान्तरमाकाङ्क्षति ।
क्रियापदं तु प्रधानभावेनावस्थितं कारकपदान्यपेक्षते इति ॥ ४९ ॥

क्रमो वाक्यमित्युद्दिष्टम् । क्रमपक्षं व्याख्यातुमाह ॥

सन्त एव विशेषा ये पदार्थेषु व्यवस्थिताः ।

ते क्रमादनुगम्यन्ते न वाक्यमभिधायकम् ॥ ५० ॥

पदार्थेषु देवदत्तादिपदवाच्येषु गौकर्मिकायामभ्याजक्रियायां देव-

इत्थपदार्थस्य कर्तृत्वं शीपदार्थस्य देवदत्तकर्तृत्वात् कर्मत्वमित्या-
दयो विशेषाः सन्त एव पदेभ्यः क्रमेण प्रतीतिभ्योऽवगम्यन्त इति क्रम
एव वाक्यं न वाक्यमभिधायकमित्यनेन क्रमव्यतिरेकेण शब्दात्मकं न
वाक्यमभिधायकमस्तीत्युच्यते ॥ ५० ॥

एतदेव स्फुटीकुर्वन्नाह ॥

शब्दानां क्रममात्रे च

नान्यः शब्दोऽस्ति वाचकः ॥ ५०९९ ॥

अनपेक्षितविशिष्टानुपूर्वीकः क्रमः क्रममात्रम् । तस्मिन्सत्यर्थप्रती-
तेर्नान्यस्तद्व्यतिरिक्तः कश्चिदस्फुटादिः शब्दो वाचकोभ्युपगन्तुं युक्तः ।
अपि तु क्रम एवोपलभ्यमानो वाचकः ॥ ५०९९ ॥

अथ क्रम इति किमुच्यत इत्याह ॥

क्रमो हि धर्मः कालस्य तेन वाक्यं न विद्यते ॥ ५१ ॥

क्रमवत्पदपदार्थोपाधिवशेनापि कालस्य स धर्म उच्यते ॥ ५१ ॥

युक्तं चैतत् । यत्क्रम एव वाक्यमित्याह ॥

ये च संभविनो भेदाः पदार्थेष्वविभाविताः ।

ते संनिधाने व्यज्यन्ते न तु वर्ण्य्यक्रमः ॥ ५२ ॥

पदार्थेषु ये भेदाः पूर्वीकताः सन्ति ते केवलेष्वविभाविताः सन्तः क्र-
मवत्पदार्थान्तरसंनिधानेभिव्यज्यन्त इति दर्शनात्क्रम एव वाक्यमिति
पदक्रमो वाक्यमुक्तम् । वर्ण्यक्रमसु न तथित्युक्तं न तु वर्ण्य्यक्रम
इति ॥ ५२ ॥

एतदेवोपसंहारीण स्फुटयितुमाह ॥

वर्णीनां च पदानां च

क्रममात्रनिवेशिणी ।

पदास्वा वाक्यसंज्ञा च ॥ ५२९९९ ॥

वर्णक्रमः पदसुबता नाम । वाक्यसंज्ञा पदक्रमएव युक्ता तद्यार्थ-
प्रतीतिदर्शनात् ॥ ५२९९ ॥

क्रम एव शब्दो न वर्णपदे इत्युक्तमुपसंहरतुमाह ॥

शब्दत्वं नेष्यते तयोः ॥ ५३ ॥

तयोर्वर्णपदयोः शब्दत्वं श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वेपि वाचकत्वलक्षणं ने-
ष्यते अपि तु क्रमस्यैव ॥ ५३ ॥

पदक्रमस्य शब्दत्वं वाक्यार्थेनार्थवत्तायाम् । वाक्यार्थभागैस्तु पदा-
नामर्थवत्त्वम् । एवं वर्णक्रमस्यापि शब्दत्वं पदार्थेनार्थवतः तदर्थवतां
वर्णानां किं नाङ्गीक्रियतइत्याह ॥

समानेपि तु शब्दत्वे दृष्टः संप्रत्ययः पदात् ।

प्रतिवर्णं त्वसौ नास्ति पदस्यार्थमतो विदुः ॥ ५४ ॥

वर्णपदलक्षणस्योभयरूपस्यास्य शब्दत्वे समाने पदानां क्रमाद्वा-
क्यार्थस्यावगमो दृश्यते न वर्णादित्यतः पदान्येवार्थवन्ति । तत्क्रम-
स्यैव वाक्यं संसर्गो वाक्यार्थ इति ॥ ५४ ॥

इदानीं संघातः क्रमस्तथैकोनवयवश्च शब्दः स्फोटारमेति व्या-
ख्यातानि त्रीणि वाक्यलक्षणानि श्लोकत्रयेणोपसंहरति । तत्र संघा-
तपक्षमुपसंहरतुं तावदाह ॥

यथा सावयवा वर्णा विना वाच्येन केन चित् ।

अर्थवन्तः समुदिता वाक्यमध्येवमिष्यते ॥ ५५ ॥

वर्णानां समुदायार्थवत्त्वे केवलानामनर्थकत्वं यथा तथा पदानां
केवलानामर्थासंभवात्समुदाय एव वाक्यमिति ॥ ५५ ॥

व्याख्यातं क्रमपक्षमप्युपसंहरतुमाह ॥

अनर्थकान्युपायत्वात्पदार्थेनार्थवन्ति वा ।

क्रमेणोच्चरितान्याहुर्वाक्यार्थं भिन्नलक्षणम् ॥ ५६ ॥

पदानि केवलान्यनर्थकानि केषां चिकते स्वार्थेनार्थवन्ति क्रमेणो-
च्चरितानि वाक्यम् । तथाविधाहाकाहाक्यार्थं भिन्नलक्षणं व्यति-
रिक्तस्वरूपं संसर्गात्मकं विशिष्टमेव वा संसर्गवशान्निराकाङ्क्षविशे-
षावस्थितपदार्थस्वरूपमेव व्यतिरिक्तमवगम्यतइति ॥ ५६ ॥

स्फोटपञ्चमप्युपसंहर्तुमाह ॥

नित्यत्वे समुदायानां

जातेर्वा परिकल्पने ।

एकस्यैवार्थतामाहु-

र्वीक्यस्याव्यभिचारिणीम् (१) ॥ ५७ ॥

इह देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यादिकानि भिन्नवदुदीरि-
तानि पदसमुदायात्मकानि शब्दरूपास्त्रिन्नान्येव । अयमर्थः । तत्र-
तत्र वक्तरि भिन्ना अपि ध्वनय एकमेव स्फोटं व्यक्तिस्फोटात्मकं नि-
त्यमभिव्यञ्जन्ति । देवदत्त गामभ्याजेत्यादिकेषु भिन्नवक्त्रुदीरितेषु
वा स्फोटजातिर्नित्या देवदत्तपदसमुदायाभिव्यङ्गा वाक्यार्थस्यैकस्य
प्रतिभात्मकस्य प्रतिपादिकेति मतभेदाज्जातिव्यक्तिस्फोटोपसंहा-
रः ॥ ५७ ॥

तदेवं संघातादीनि त्रीणि वाक्यलक्षणानि व्याख्यातानि आ-
ख्यातं वाक्यमिति व्याख्यास्यति । एषां च मध्यादिति (२) सूत्रका-
राभिप्रायमनुसृत्याखण्डपञ्च एव वाक्यवाक्यार्थयो (३) रभ्युपगम्यतइ-
ति प्रदर्शितम् । इदानीं भाष्यकाराभिप्रायेणापि न एवाभ्युपगम्य

(१) एकस्यैवार्थतामाहुर्वीक्यस्याव्यभिचारिणीमिति प्रा० २ ।

(२) पूर्वोक्तमिदम् ।

(३) उभयोरिति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

इत्युपपन्नमिति । तथा च भाष्यं 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्ताः पद-
कारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्तन्' । तथा । 'यथासंख्यमप्रयुक्त' इति । अथ
यदि पदानां सत्यता स्यात् तदा तेषां स्वत एव सिद्धत्वात् पदानि
कुर्वन्तीति पदाकारा इत्येतदसङ्गतं स्यात् । लक्षणेन च तदननुवर्त्तनं
वस्तुसत्त्वात्तेषां पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्तमित्यप्यसंगतम् । तथा
ऽप्रयुक्तपदविषये पदानां सत्यत्वात् तत्प्रविभागे ऽयं न सिद्ध इति ।
यथालक्षणं लक्षणानुसारेण पदकरणमप्रयुक्तमित्येतदनुपपन्नमेव ।
आह चैवं भाष्यकारः । तस्मान्नन्यामहे पदान्यसत्यानि एकमभिन्न-
स्वभावकं वाक्यम् । तदबुधबोधनाय पदविभागः कल्पित इति । त-
देवाभिधातुमाह ॥

अभेदपूर्वका भेदाः

कल्पिता वाक्यवादिभिः ॥ ५७९९ ॥

यत एवं सूत्रकारस्य भाष्यकारस्य चाखण्डपक्षो ऽभिरुचितः ।
तस्माद्वाक्यवादिभिः स्फोटवादिभिरभेदकल्पनमाश्रितम् । काल्प-
निकः पदवादो ऽभ्युपगत इत्यर्थः ॥ ५७९९ ॥

पदवादिमतमपि प्रसङ्गादुपदर्शयति ॥

भेदपूर्वानभेदांस्तु मन्यन्ते पददर्शिनः ॥ ५८ ॥

भेदप्रतिभासपूर्वकानभेदान् स्वाभिमतान् पददर्शिनः पदमेव स-
त्यं ये मन्यन्ते तेऽनेकमखण्डं वाक्यं नाम काल्पनिकमाहुः ॥ ५८ ॥

अथ यदि नैवं स्थितिः तत्कारणं पदप्रकृतिः संहितेति प्रातिशब्ध्य-
म् । अत्र हि पदानि प्रकृतिर्यस्याः संहिताया इत्यर्थो व्याख्यायते ।
पदानां चासत्यत्वात् तत्कारणिका संहिता ऽप्ययुक्ता स्यादित्यालो-
प्याखण्डपक्षेणाप्येतत्संवादयितुमाह ॥

पदप्रकृतिभावश्च दृष्टिभेदेन वर्ण्यते ॥ ५८९९ ॥

वृत्तिमेव प्रदर्शयितुमाह ॥

पदानां संहिता योनिः संहिता वा पदाश्रया ॥ ५६ ॥

अखण्डपक्षे पदप्रकृतिः संहितेति षष्ठीसमासेन व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इदानीं येनाभिप्रायेण भाष्ये न लक्षणेत्यादिकमुक्तं तमभिव्यञ्जितुमाह ॥

पदान्नायश्च यदन्यः संहिताया निदर्शकः ।

नित्यस्तत्र कथं कार्यं पदं लक्षणदर्शनात् ॥ ६० ॥

यदि हि पदान्नायः संहिताप्रदर्शको नित्यः सत्यभूतोभ्युपगतस्तदा कथं लक्षणदर्शनात् पदं कार्यमिति न लक्षणेन पदकारा इत्यादिना भाष्यकारो दर्शयेत् । यतश्च पदान्यसत्यानि तस्य प्रतिभासन्ते तत एवमभिहितमिति भाष्यकारस्याप्यखण्डपक्षोभिप्रेत इति दर्शितम् ॥ ६० ॥

इदानीं पदवादिनं प्रति दूषणमाह ॥

प्रतिवर्णमसंवेद्यः पदार्थप्रत्ययो यथा ।

पदेष्वेवमसंवेद्यं वाक्यार्थस्य निरूपणम् ॥ ६१ ॥

देवदत्तादौ पदे यथा न दकारादि वर्णवर्णं प्रति देवदत्तप्रत्ययो जायते । तथैव देवदत्त गामभ्याजित्यादिवाक्यार्थस्य देवदत्तादि पदंपदं प्रति नास्ति प्रत्ययो ऽत उच्यते एतान्यनर्थकान्येव वाक्यादेवार्थप्रतीतिदर्शनात् वाक्यमेवार्थवदिति ॥ ६१ ॥

एतावत् प्रतिविधातुं पदवाद्याह ॥

वाक्यार्थः संनिविद्यते पदेषु सहवृत्तिषु ।

यथा तथैव वर्णेषु पदार्थः सहवृत्तिषु ॥ ६२ ॥

इह पदे वर्णा ग्रथ्यन्तो वाक्ये पदान्यपीति द्रष्टव्यम् । केवलं य-

वा सलुदितेषु पदेषु सक्तु वाक्यार्थः संनिविश्यते स्वरूपं प्रतिपत्तमती ।
तथैव वर्षेष्वपि बुद्धौ सहस्रसित्वेव पदार्थ उपजायतइति । नैताव-
ता वर्षदृष्टान्तेन पदानामनर्थकत्वम् ॥ ६२ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयितुमाह ॥

सूक्ष्मं ग्राह्यं यथा ऽन्येन संसृष्टं सह गृह्यते ।

वर्षाः ऽप्यन्येन वर्षेन संबद्धो वाचकस्तथा ॥ ६३ ॥

ग्राह्यमपि सूक्ष्मं वस्तु रजःप्रभृति यथा ऽन्येन केन चित्सजातीयेन
विलक्षणेन वा संसृष्टं सद गृह्यते एवमर्थवानपि वर्ष एकैकं न संप्र-
त्यायको ऽन्येन संसृष्टस्तु वाचक एव । एतदुक्तं भवति । अर्थवन्त एव
वर्षाः प्रतिपक्षा तु पाटवविरहादेकैकं न तथा गृह्यन्तइति नात्र
तेषामपराधः ॥ ६३ ॥

न चानर्थकमेव पदमिति वक्तुं युक्तं प्रत्यक्षविरोधादित्याह ॥

पदस्योच्चारणादर्थो यथा कश्चिन्निरूप्यते ॥ ६३ऽऽ ॥

नहि किं चित् पदं केन चिदर्थेनानिरूपितमिति युज्यते वक्तुम-
नुभवविरोधात् ॥ ६३ऽऽ ॥

यथा चेवं पदोच्चारणकाले ऽस्ति का चिदर्थप्रतीतिरेवं तेनैवार्थेन
संहता अप्यर्थवन्त इति प्रतिपादयितुमाह ॥

वर्णानामपि सान्निध्यात्तथा सो ऽर्थः प्रतीयते ॥ ६४ ॥

केवलं सान्निध्यात्तदोच्चारणादसावर्थस्तेषां प्रतीयते । तस्माद्यथा
समुदिताः परस्परशक्त्यावेशाद्वर्णा वाचका एवं पदान्यपि तथैवेति
वर्णपदव्यतिरेकेण वाक्यं नाम नास्तीति । तदुक्तम् । “यावन्तो यादृ-
शा ये च यदर्थप्रतिपादने । वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोध-
का” इति ॥ ६४ ॥

यदि च पदार्थनिबन्धनो वाक्यार्थावभासो नाङ्गीक्रियते तदा प्र-

तिनिधिक्षयनं पिकादिनिवृत्तपदप्रभः श्रुतिवाक्ययोर्विरीये श्रु-
तिर्वक्ष्यसीत्यवान्तरवाक्यानामर्थवत्त्वं च न स्यात्तथापातुपपत्ति-
चेति पञ्च चोद्यान्यापतन्ति । तानि क्रमेण प्रदर्शयितुमाह ॥

प्राप्तस्य यस्य सामर्थ्यान्नियमार्थो यतः(१) श्रुतिः ।

तेनात्यन्तं विशेषेण सामान्यं यदि बाध्यते ॥ ६५ ॥

इह यजेतेत्याख्यातपदप्रतिपादो यजनविधिरुपदिश्यते । तत्र
क्रियाप्रधानमाख्यातमित्यत्र यजतिक्रिया साधननिर्वर्त्येत्यसौ कार-
कमात्रस्याच्चेपिका । कदा चिद्विशिष्टस्यैवेति द्वयी गतिः । तत्र यस्य
व्रीहिलस्य यजतिक्रियासामर्थ्यात्प्राप्तस्य व्रीहिभिर्यजेतेति पुनर्व्रीहि-
श्रुतिरुच्चरन्ती नियममवगमयति व्रीहिभिरेव न यवैरिति । ततश्च
तेन द्रव्यविशेषेणात्यन्तं द्रव्यसामान्यमात्रं यदि बाध्यते ॥ ६५ ॥

अतः किमित्याह ॥

यजेतेति यदा (२) द्रव्यं प्राप्तं सामर्थ्यलक्षणम् ।

व्रीहिश्रुत्या निवर्त्तेत न स्यात्प्रतिनिधिसदा ॥ ६७ ॥

यजेतेत्येतया क्रियया निःसाधना क्रिया न भवतीति साम-
र्थ्याद्यदाक्षिप्तं द्रव्यमात्रं तद्व्रीहिभिर्यजेतेति पुनर्व्रीहिश्रुत्या बाधितं
सन्निवर्त्तेत तदभावे प्रतिनिधिर्न स्यात् । क्रियया द्रव्यमात्राच्चेपे व्री-
हिलक्षणस्य द्रव्यस्याभावे तत्सदृशं द्रव्यान्तरमेव नीवारादिकं समा-
नीय तन्निवर्त्तनं क्रियते । विशिष्टद्रव्याच्चेपे तु तया कृते तदुपादानं
नियमाय पर्यवस्यतीति कथं व्रीहिकरणकं यजनमन्यो निवर्त्तयेदि-
ति प्रतिनिध्यभावः । तस्माद् द्रव्यमात्राच्चेपे प्रतिनिध्युपपत्तिः ॥ ६७ ॥

तदेतदेव दर्शयितुमाह ॥

(१) पुनरिति पा० २ ।

(२) तत इति पा० २ ।

तस्माद् ब्रीहिवमधिकं ब्रीहिशब्दः प्रकल्पयन् (१) ।

द्रव्यत्वमविरुद्धत्वात्प्राप्त्यर्थः सन्न बाधते ॥ ६८ ॥

तस्माद्द्रव्यमात्राद्येपि ब्रीहिशब्दो ऽत्र प्राप्त्यर्थो ब्रीहिवमात्रप्रापणप्र-
योजनो ब्रीहिवमैवाधिकं कृत्वा ऽभ्युपकल्पयन् प्रकटीकुर्वन् द्रव्यत्वं
न बाधते अविरुद्धत्वात् । सामान्यस्य विशेषेण सहाविरोधात् ॥ ६८ ॥

अतश्च किमित्याह ॥

तेन चापि व्यवच्छिन्ने द्रव्यत्वे सहचारिणि ।

असंभवाद्विशेषाणां तत्रान्येषामदर्शनम् ॥ ६९ ॥

तेन च ब्रीहिशब्देन व्यवच्छिन्ने कृताभ्युच्चये दत्तोपचये द्रव्यत्वे स-
ति । कीदृशे सहचारिणि अविरुद्धैकार्यसमवेते । द्रव्यविशेषाणां त-
त्रान्येषां समस्तानामसंभवाददर्शनमनाद्येप एव ॥ ६९ ॥

एतदेवोन्मीलयितुमाह ॥

न च सामान्यवत्सर्वे क्रियाशब्देन लक्षिताः ।

विशेषा नहि सर्वेषां सतां शब्दो ऽभिधायकः ॥ ७० ॥

यजतिना हि क्रियाशब्देनात्र द्रव्यत्वसामान्यवत्सर्वे विशेषास्तद-
न्तर्गता न लक्षिता आक्षिप्ता अपि तु द्रव्यत्व(२)मेव । तदेव चाभ्यु-
च्चयीकृतं ब्रीहिशब्देन । सामान्यमात्राद्येपः किमिति नाङ्गीक्रियत-
इत्याशङ्क्याह । नहीत्यादि । नहि सकलसंनिहितविशेषाभिधायकः
शब्दः परिदृष्टः तथा ऽप्रतीतेः ॥ ७० ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्फुटीकर्तुमाह ॥

शुक्लादयो गुणाः सन्तो यथा तत्राविवक्षिताः ।

तथा ऽविवक्षा भेदानां द्रव्यत्वसहचारिणाम् ॥ ७१ ॥

(१) प्रकल्पयेदिति पा० २ ।

(२) द्रव्यत्वमात्रमिति पा० २ ।

ब्रीहिभिरित्यत्र यथा शुक्लकण्ठादिगुणयोगो न विवक्षितः तद्यथा ब्रीहिभिर्यजेतेति भेदानां द्रव्यविशेषाणां सामान्याविरोधिनामविवक्षेवेति । ततश्च स्थितमेतत् । यदत्र यजतिक्रियाक्षिप्तद्रव्यमात्राभ्युच्चयाभिधायको ब्रीहिशब्दो न द्रव्यविशेषवचन इति । ततश्च न क्रिया प्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयतइति मुख्यभावे तत्सदृशनीवारादिद्रव्यान्तरोपादानेन यागनिर्वृत्तिरिति प्रतिनिधिसमाश्रयेन विध्यर्थानुष्ठानं सिध्यतीति न तदवसादः ॥ ७१ ॥

तदेतदेव प्रतिनिधिप्रयोजनमाह ॥

असंनिधौ प्रतिनिधिर्मा भून्नित्यस्य कर्मणः ।

काम्यस्य वा प्रवृत्तस्य लोप इत्युपदिश्यते (१) ॥ ७२ ॥

मुख्यस्यासन्निधाने ऽभावे मा भून्नित्यस्य कर्मणो लोप इति प्रतिनिधिरुपपद्यते । काम्यस्य वा प्रवृत्तस्य तथैव लोपो मा भूदिति । प्रवृत्तस्य काम्यस्येत्यनेनैतदाह । यन्मुख्याभावे काम्ये ऽप्रवृत्तिरेव न ज्ञायसी । प्रवृत्तौ वा केन चिद्वैगुण्येनासंपत्तौ समुदायस्य (२) प्रतीतेः तत्रापि प्रतिनिध्युपादानेन तन्निर्वर्त्तनं विधेयम् । अन्यथा शिष्टविगर्हणलक्षणः प्रत्यवायः ॥ ७२ ॥

एवं द्रव्यमात्राक्षेपपक्षे प्रतिनिधिमुपपाद्येदानीं पदपदार्थानामनङ्गीकरणे ऽखण्डवादिनो दूषयमाह ॥

विशिष्टैव क्रिया येन वाक्यार्थः परिकल्प्यते ।

द्रव्याभावे प्रतिनिधौ तस्य तत्स्यात्क्रियान्तरम् ॥ ७३ ॥

येनाखण्डवाक्यवादिना ब्रीहिकरणिका यजतिक्रिया निरस्तावयवार्था ब्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र वाक्यार्थ इत्युच्यते । तेन द्रव्यस्य ब्रीहि-

(१) उपपद्यते इति पा० २ ।

(२) कर्तव्यतयेति शेषोत्र बोध्यः ।

लक्षणाभावे यदा प्रतिनिधिसमाश्रयणेन तन्निर्वर्तनं कार्यं तदा त्रीहिरिभिर्यजेतेति त्रीहिकरणकयागलक्षणास्य वाक्यार्थस्य त्यागात् प्रतिनिधिना तन्निर्वर्तने नीवारकरणिका यजतिक्रिया ऽन्यैवानुष्ठिता भवतीति न क्रिया प्रतिनिधीयते द्रव्यं तु प्रतिनिधीयतइति न्यायस्योपेक्षणात् चोदितस्याकरणमेव स्यात् । अथ त्वया प्रतिनिधिर्नाश्रीयतइत्युच्यते, तन्न । मा भूक्तित्यस्येत्यादिना तदाश्रयणस्य समयोजनत्वादवस्थाश्रयणीयः प्रतिनिधिरिति पदपदार्थानामभावे कस्याखण्डरूपस्याभ्युपगमे प्रतिनिध्यभाव इति चोद्यम् ॥ ७३ ॥

पिकादिनियतपदप्रश्नो नोपपद्यतइत्यप्यभिधातुमाह ॥

विज्ञातार्थं पदं यच्च तदर्थं प्रतिपादिते ।

पिकादि यदविज्ञातं (१) तत्किमित्यनुयुज्यते ॥ ७४ ॥

वनात् पिक आनीयतामित्युक्ते वनादानीयतामिति पदद्वयं विज्ञातार्थं तदर्थं सावगते कः पिक इति कस्य चित्वागरिकस्य प्रश्नो नोपपद्यते किल । वनादित्याद्यखण्डमेव निरस्तपदप्रविभागं वाक्यमनंशमेव वाचकं वैयाकरणस्य मतम् । अतः किं पिकपदार्थः पृथगविज्ञातः कश्चिदस्ति । तदविज्ञातपिकपदार्थानुयोगो नोपपद्येत । अस्ति च तदर्थं कस्य चित्संदेह इति पृथगेवार्थवन्ति पदानि विज्ञातानि वाक्यमित्येव वक्तुं युक्तमिति ॥ ७४ ॥

इदानीं श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे श्रुतिरेव बलीयसीति न्यायो न स्यादिति प्रदर्शयितुमाह ॥

सामर्थ्यप्रापितं यच्च व्यक्त्यर्थमनुषज्यते ।

श्रुतिरेवानुषङ्गे सा बाधिका लिङ्गवाक्ययोः ॥ ७५ ॥

इह श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यालक्षणाः संहिन्धवाक्या-

वैविचारे वाक्यविदां प्रसिद्धाः । तेषां च परस्परविरोधे पूर्वं पूर्वी ब-
लीयानिति व्यवस्थाप्यते । तत्र खेतं छागमालभेत्यलालभनक्रिय-
या यो द्रव्यस्य सम्बन्धः स द्वितीयया (१) श्रुत्या साक्षात्प्रतिपादितः ।
शुक्लस्य तु तत्त्वामानाधिकारस्याहाक्यीयः । निर्गुणस्य हि द्रव्यस्याभा-
वाङ्गुणस्य च निरधिकरणस्यासम्भवाहाक्यीय आश्रयाश्रयिणोः सम्ब-
न्धः । 'तदुच्यते । आश्रयाश्रयिणोर्वाक्यान्वयमस्त्ववतिष्ठत' इति । य-
दा तु द्रव्यगुणयोर्द्वयोरप्यालभनक्रियया साक्षात्सम्बन्धः । यद्वक्ष्यति ।
'क्रियया यो ऽभिसम्बन्धः स श्रुतिप्रापितस्तयो'रिति । ततश्च खेता-
भावे ऽन्यगुणस्य छागस्यालभनमनुष्ठियते । छागाभावे च खेतगुण-
युक्तस्य मेघस्याप्यालभनमिति प्रतिनिधिसमाश्रयणेन श्रुतिबाधः ।
वक्ष्यति च । "तत्र द्रव्यगुणाभावे प्रत्येकं स्याद्विकल्पनम् । श्रुतिप्राप्तो
हि सम्बन्धो बलवान्वाक्यलक्षणा"दिति । यदि च वाक्यीयः सम्बन्धो
बलवान्वाक्या(२)त्तदा ऽन्यतराभावे नालभनमनुष्ठियेतेति । विध्यर्थः
श्रुतिः । अतः श्रौतस्यैव सम्बन्धस्य वाक्याहलीयत्वादन्यतराभावे
ऽपि श्रुतिप्रापितमालभनमनुष्ठितमिति न कश्चिच्छ्रुतिबाधः । तदे-
तत्प्रतिपादयितुमुक्तम् । सामर्थ्यप्रापितमित्यादि । निर्गुणस्य द्रव्य-
स्याभावाच्छेतगुणयुक्तस्यालभनं क्रियासामर्थ्यप्रापितं श्रौतमेव व्य-
क्तार्थस्फुटीकरणाय खेतमालभेतेति खेतादि तत् संबध्यते । ततः
किमित्याह । श्रुतिरित्यादि । ततश्च साक्षाद् द्रव्यगुणयोः श्रुतावनु-
षङ्गो ऽभिसम्बन्धः श्रुतिरेव तत्र लिङ्गवाक्ययोर्बाधिकेति न वाक्यीय-
सम्बन्धस्तत्र भवति ॥ ७५ ॥

श्रौतवाक्यीययोर्भेदमुपदर्शयितुमाह ॥

अप्राप्तो यस्तु शुक्लादिः सन्निधानेन गम्यते ।

(१) द्वितीयाभुत्वेति पा० ३ ।

(२) बलवान् स्यादिति पा० ३ ।

स यत्प्रप्रापितो वाक्ये श्रुतिधर्मविलक्षणः ॥ ७६ ॥

काममालभेत्यत्र द्रव्यस्यैव साक्षात्सम्बन्धः शुक्लादिगुणस्य तु सम्बन्धानवशाद्वाक्यीयो यत्प्रतिपाद्यः स वाक्ये यत्नादवगतः श्रुतिधर्मविलक्षणः साक्षात्सम्बन्धविलक्षण इति व्यक्तम् ॥ ७६ ॥

इदानीं प्रकृते योजयितुमाह ॥

अभिन्नमेव वाक्यं तु यद्यभिन्नार्थमिष्यते ।

तत्सर्वं श्रुतिभूतत्वान्न श्रुत्यैव विरोत्स्यते ॥ ७७ ॥

यदि पुनरभिन्नमखण्डमेव निरस्तपदविभागं वाक्यमभिन्नार्थं श्वेतगुणविशिष्टच्छागालम्भनरूपकएव नाना अर्थो यस्य तत्तथाभूतमभ्युपगम्यते । तदा कुत्रायं प्रविभागो ऽयं श्रौतो ऽयं वाक्यीय इति । ततश्च सर्वस्य (१) श्रौतत्वात्केन कस्य बाध इति न श्वेतगुणाभावे छागालम्भनं छागाभावे च श्वेतगुणयुक्तस्यान्यस्य स्यादिति श्वेतं छागमालभेत्यत्रान्यतराभावे आलम्भनानुपपत्तिर्विध्यस्य संकोच इति ॥ ७७ ॥

अवान्तरवाक्यार्थानुपपत्तिमप्यनोपदर्शयितुमाह ॥

वाक्यानां समुदायश्च य एकार्थप्रसिद्धये ।

साकाङ्क्षावयवस्तत्र वाक्यार्थो ऽपि न विद्यते ॥ ७८ ॥

एकस्य मुख्यार्थस्य प्रसिद्धये यः प्रतीतये ऽयमवान्तरवाक्यानां समुदायः साकाङ्क्षावयवः साकाङ्क्षा अवयवा यस्मिन्समुदाये स तथाभूतो ऽभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वक्ष्याम इत्याद्यात्मको ऽत्रावयवार्थो ऽवान्तरवाक्यार्थात्मको न विद्यते कश्चित् । ततश्च युगपत्कलशोपप्लव्य ग्रहणं प्रतिपादनं वा न संभवतीति (२) सकलव्यवहा-

(१) सर्वत्रेति पा० २ ।

(२) वाऽसंभवीति पा० ३ ।

रोच्येद् ॥ ७८ ॥

किं चामी पदार्थोपनिबन्धना वाक्येषु न्यायाः सकलशास्त्रीयसौ-
क्तिकव्यवहारनिबन्धनभूताः पदपदार्थानङ्गीकरणे न प्रकल्पन्ते इ-
त्याह ॥

प्रासङ्गिकमिदं कार्यमिदं तन्त्रेण लभ्यते ।

इदमावृत्तिभेदाभ्यामत्र बाधासमुच्चयौ ॥ ७९ ॥

ऊहो ऽस्मिन्विषये न्याय्यः सम्बन्धो ऽस्य न बाध्यते ।

सामान्यस्यातिदेशो ऽयं विशेषो ऽत्रातिदिश्यते ॥ ८० ॥

अर्थित्वमत्र सामर्थ्य-

मस्मिन्नर्थो न भिद्यते ।

शास्त्रात् प्राप्ताधिकारो ऽयं

व्युदासो ऽस्य क्रियान्तरे ॥ ८१ ॥

इयं श्रुत्या क्रमप्राप्तिरियमुच्चारणादिभिः ।

क्रमोपमत्र बलवानस्मिंस्तु न विवक्षितः ॥ ८२ ॥

इदं पराङ्मैः सम्बन्ध(१)मङ्गानामप्रयोजकम् ।

प्रयोजकमिदं तेषामत्रेदं नान्तरीयकम् ॥ ८३ ॥

इदं प्रधानं शेषो ऽयं विनियोग(२)क्रमस्त्वयम् ।

साक्षादस्योपकारीदमिदमाराद्विशेषकम् ॥ ८४ ॥

शक्त्यव्यापारभेदो ऽस्मिन्फलमत्र तु भिद्यते ।

संबन्धाज्जातभेदो ऽयं भेदस्तत्रा(३)विवक्षितः ॥ ८५ ॥

(१) संबन्धमिति पा० २ ।

(२) यमिति योगेति पा० ३ ।

(३) स्त्वनेति पा० ३ ।

एतैश्च निष्प्रतिर्विक्रमोचरो ऽर्थात्मा यथावत्संख्यते निश्चीयतइत्ये-
तानि मीमांसकैर्लक्षणानीत्युच्यन्ते । तत्र षड् द्वादश चतुर्विंशतिर्वि-
तानि लक्षणानि तावदिह प्रदर्श्यन्ते । एतेषां च वितत्य सोपपत्ति-
कां सनिदर्शनं स्वरूपं पदकाण्डे लक्षणसमुद्देशे विनिर्दिष्टमिति अ-
न्यक्ततैव स्ववृत्तौ प्रतिपादितम् । आगमभ्रंशास्त्रेखकप्रमादादिना
वा लक्षणमुद्देशश्च पदकाण्डमध्ये न प्रसिद्धः । तत्र तावद् द्वादशल-
क्षणानि द्वादशस्वध्यायेषु सप्रपञ्चं प्रासङ्गिकविचारसहितानि नि-
र्णीतानि । तथा च तत्रा 'ऽथातो धर्मजिन्नासे' ल्युपक्रमात् को धर्मः
किंलक्षणश्चेत्याद्याशङ्का(१)निरासार्थं [चोदनालक्षण इत्युक्ता प्रथमे-
नाध्यायेन] (२) चोदनालक्षणे निश्चीति चोदनैव प्रमाणमित्युक्तम् ।
मतभेदेनापि विधिनियोगेत्यादिका अप्यत्रास्याः संज्ञा उपवर्णिताः ।
तत्रैव च स्वतः प्रामाण्यं व्यवस्थापितम् । तदगुरोर्धेन च प्रत्यक्षादी-
नामपि स्वतः एव प्रामाण्यमुपपादितम् । चोदना च शब्दादिवैचि-
न्याङ्गिकरूपेति भेदप्रतिपादनायास्या एव द्वितीयो ऽध्यायः । भिन्न-
स्य च शेषशेषिभावेन विनियोगप्रतिपादनाय तृतीयो ऽध्यायः ।
विनियुक्तस्य प्रयोजकाप्रयोजकभावप्रतिपादनाय चतुर्थः । श्रुत्युच्चा-
रणादिभिः क्रमेण विनियोग इति तदर्थं पञ्चमः । एतत्समग्रं यदर्थ-
मसावर्धी समर्थः शास्त्रेणापर्युद्दसो ऽधिकारीति तत्प्रतिपादनाय
षष्ठ इति । एवं विधिभेदशेषशेषिभावप्रयुक्तिप्रमाधिकारिणां प्रति-
पादनायाध्यायाः षड्विंशति षड्लक्षणानि । तत्र प्रकृतिषट्कमुपदेश-
षट्कमिति चोच्यते । तदनन्तरमनुक्तैकैर्न्यताकमपि कर्मान्यतो
विध्यन्तमाप्नोति सामान्यातिदेशादिति प्रतिपादनाय सप्तमः । क-
चिन्नामर्थ्याद्विशेषा एवातिदिश्यन्तइति निरूपणायाष्टमः । अति-

(१) शङ्कयेति पा० २ ।

(२) [] एतन्मध्यस्थं २ पुस्तके नास्ति ।

देशप्राप्ति मन्त्रे प्रकृतिदेवता विकृतियागदेवतात्वेन विपरिणमयित-
व्येत्यादिसमर्थनाय नवमः । सामान्यस्य विशेषेण बाधाभिधानात्
दशमः । येन सक्तदगुष्ठानादुभयसिद्धिस्तत्तन् तदर्धमिकादशः । यद्-
न्यदर्धमारब्धमन्यदप्येकेनैव प्रयत्नेन संभवाच्चवाभ्यां निष्पादयति
तत्प्रासङ्गिकम् । तदुक्तये द्वादशो ऽध्याय इत्यनेनातिदेशषट्केन सह
द्वादशलक्षणानि । एतत्प्रतिपक्षभूतान्यन्यानि द्वादश यथायोगमते-
ष्वेवाध्यायेषु दर्शितानि । तत्र प्रमाणस्य प्रतिपक्षासंभवः । न ह्यप्र-
माणं प्रमाणस्थाने नियुज्याभिमतसंपत्तिर्भवति । भेदस्य तु शास्त्रा-
दिभेदमिदस्य तदभेदादभेदः प्रतिपक्षः । तत्र भेदस्य स्वरूपं निर्दिष्टं
“शक्तिव्यापारभेदो ऽस्मिन् फलमत्र तु भिद्यते । संभवाज्जातभेदो
ऽय”मिति । भेदस्तत्राविवक्षित इति तत्प्रतिपक्षः । तथा शेषशेषि-
भावस्य गुणप्रधानभावाविवक्षा प्रतिपक्षः । सा प्रतीयमानत्वाच्च
नोक्ता । तत्र शेषशेषिभावस्येदं प्रधानं शेषो ऽयमिति स्वरूपकथनं
“विनियोगक्रमस्वयम् । साक्षादस्योपकारीदमिदमारादिशेषक”
मित्यस्यैवेतिकर्तव्यतायाः प्रमेदस्य च निर्देशः । प्रयुक्तेरप्रयोजकः प्र-
तिपक्षः । तत्रेदं पराङ्मैः संबद्धमङ्गानामप्रयोजकमित्यनेनैकफलतया
प्रयोजकाप्रयोजकप्रदर्शनं कृतम् । “प्रयोजकमिदं तेषामचेदं नान्त-
रीयक”मित्यनेन फलभेदेन प्रयोजकाप्रयोजकोपन्यासः । तदेवं प्रबु-
द्धिर्भेदायाः सापवादायाः स्वरूपं (१) निर्दिष्टमनेन लोकेनेति वि-
ज्ञेयम् । क्रमस्याविवक्षा प्रतिपक्षः । अस्येवं श्रुत्या क्रमप्राप्तिरियमुच्चा-
रणादिभिरिति स्वरूपम् । क्रमो(२)यमत्र बलवानिति [तस्यैव ब-
लावच्छिन्ता] (३) अस्मिन् न विवक्षित इति प्रतिपक्षः । अधिकारि-

(१) स्वरूपमिति पा० २ ।

(२) स्वरूपक्रमार्थमिति पा० २ ।

(३) [] एतन्मध्यस्थं २ पुस्तके नास्ति ।

यः स्वरूपपवादौ “शास्त्राभ्यामाधिकारो ऽयं व्युदासीत्य क्रियान्त-
र” इति कृतौ । सामान्यातिदेशविशेषातिदेशयोस्वरूपवादविरहितं
स्वरूपं निर्दिष्टं “सामान्यस्यातिदेशोऽयं विशेषोच्चातिदिश्यते” इति ।
लक्षस्य संबन्धाबाधो ऽपवादः । अस्य “उच्चीकृन्विषये न्याय्य” इति
स्वरूपम् । संबन्धोऽस्य न बाध्यतइत्यपवादः । तुल्यबलानामविरो-
धात्मसुचयो बाधस्यापवादः । तुल्यबलानामचरितार्थानां विरोधा-
द्विकल्पोपि बाधस्यापवादत्वेन दर्शितः । अत्र बाध(१)समुच्चयावि-
ति बाधस्य स्वरूपमपवादोक्तः । तन्मस्याप्यावृत्तिः प्रतिपक्षः ॥

तस्य इदं तन्त्रेण लभ्यतइतिस्वरूपम् । “इदमावृत्तिभेदाभ्या”
मित्यनेन तन्मस्यावृत्तिः प्रतिपक्ष उक्तः । एकप्रयत्ननिर्वर्त्यमपीच्छाव-
शाद्भेदेनेच्छतीति प्रासङ्गिकस्यापवादो भेदः । तत्र “प्रासङ्गिकमिदं
कार्य”मिति प्रासङ्गिकस्वरूपनिर्देशः ॥

आवृत्तिभेदाभ्यामित्यस्माद्भेदः प्रासङ्गिकस्यापवादो योजनीयः ॥

यद्यपि परिषां चोदनेव प्रमाणं प्रसिद्धं तथापीह टीकाकारो न्या-
यमात्रस्य प्रमाणत्वमङ्गीकरोति । अतः प्रकृतशास्त्रव्याख्योपयोगि
तत्तत्स्थाने न्यायजातं प्रसज्य प्रतिषेधोयमित्यादिना प्रदर्शयति ।
अत एव चोदनायामेव प्रमाणत्वस्याभावात्प्रथममेव लक्षणनिर्दर्शनं
न कृतम् । सामान्येन वाक्यधर्माणां प्रासङ्गिकादीनां सापवा-
दानामत्र निर्देशः कृत इत्यभिप्रायः ॥

एतदुक्तं भवति । पदपदार्थव्यवस्थापनाप्रस्तावे यो यः कश्चित्पद-
व्यवस्थापने न्यायः प्रभवति स संकीर्तनीयः । तच्च चोदनायाः कीदृ-
शं प्राथम्यं प्राधान्यं वा तन्मप्रसङ्गौ तु सूत्रे कृताविति तत्पुरःसरत्वे-
नैव पदपदार्थावधानमिति । समुच्चयो विकल्प आवृत्तिश्चेत्येवमादि-
भिः सह द्वाविंशतिर्लक्षणानि भवन्ति । हे लक्षणे समुद्देशादूह्ये । अ-

अ वा सामान्यातिदेशस्य तदभाव एवापवादः । विशेषातिदेशस्य सामान्यातिदेश एव विशेषान्तरातिदेशो वेत्यनयोः सप्रतिपक्षत्वमाश्रित्य चतुर्विंशतिः संपद्यन्तइत्येवमनेन क्रमेणैतानि लक्षणाणि । एतदेव मनसिक्तस्य षड् द्वादश चतुर्विंशतिर्वा लक्षणानीत्युक्तम् । अथैषां निदर्शनार्थं लेखतः स्वरूपसहितान्युदाहरणानि टीकाकारेण प्रदर्शितानि । तत्र द्वयोरर्थिनोः कार्येण संभविना प्रयोजकत्वेन निष्पातिसामर्थ्ययोर्यत्रान्यतरप्रयुक्तेनार्थेनापरो ऽभिसंबध्यमानः कृतार्थत्वात्पृथक्प्रयोजकत्वं नोपैति स प्रसङ्गः । तत्प्रयोजनकं प्रासङ्गिकम् । तद्यथा संघाताध्ययनम् । तत्र हि कं चिदेव शिष्यमुद्दिश्य प्रवृत्ते ऽध्यापने ऽभेदेनाध्यायनान्तरस्य प्रयोजने समर्थतरा अभ्येतारः सत्यप्यर्थित्वे पृथग्ध्यापनं संभवास्माधवाच्च न प्रवर्त्तयन्ति (१) ॥

अत्राग्नीषोमीयपञ्चर्थः प्रयाजानुयाजविध्यन्तः प्रसङ्गादग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमप्युपकरोति । श्रद्धानुशासनेपि यथा ॥

सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र णत्वाभावं प्रासङ्गिकमुदाहरन्ति । तत्र हि संज्ञासंज्ञिसंबन्धविधानपरे वाक्ये रूपविशेषमात्रादकृतणत्वादुभयसाधनत्वं विज्ञायते । शक्यो ह्यस्य स्वरूपनिर्देशात्पृथग् णत्वप्रतिषेधो वक्तुमित्येकेनैव प्रयत्नेनोभयमत्र वर्त्ततइति । अथ तन्त्रम् । यच्चार्यिनः सर्वे प्रयोजकामेदेनाहृत्या वा योर्थः प्रतिपत्तव्यस्तमर्थमेकमेव सभवास्माधवाच्च प्रयोजयन्ति तत्तन्त्रम् । तद्यथा । शालायामेकं प्रदीपं (२) व्याकरणाध्यायिनः प्रयोजयन्ति । वेदे यथा । प्रधानभूता ये षड् यागा आग्नेयादयस्तदर्थं ये प्रयाजादयः ते (३) पूर्वं प-

(१) अपि त्वेकेनैव यत्नेन तदनुतिष्ठन्ति । वेदेपि यथा ऽग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्या ऽग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति । इत्यधिकं पु० २ ।

(२) एकप्रदीपमिति पा० ३ ।

(३) तदिति पा० ३ ।

वाच्यः कृतः सर्वेषां तन्त्रेषु साधारण्येनोपकारका भवन्तीत्युच्यते ।
 शास्त्रे यथा भिन्नार्थयोस्तत्परमार्थयोस्तत्परमार्थत्वात्तस्मिन्नेति तन्त्रिणोः
 सूत्रप्रपादानं क्रियत इति । एवं च तत्र तत्र सूत्रेष्वपि (१) तन्त्र-
 लक्षणं प्रभवत्येवेति विज्ञेयम् । तद्यथा । संख्यासंज्ञायां रूपविशेषा-
 नुरोधात्तत्पदेषु तन्त्रेष्वेव युगपदुभयप्रतिपत्तिरिति । अथावृत्तिभेद-
 योस्तन्त्रप्रसङ्गप्रतियोगिनोर्निर्दर्शनमुच्यते । आहृतौ तावत्तन्त्र(२)
 प्रतिपन्नभूतायां निर्दर्शनम् । यथा एकं वस्त्रमाभरणं वा रणभूमिषु
 भटानामुपयोगाय कल्पत इति । वेदे यथा सप्तदश सामिधेन्यो भव-
 न्तीति । अथैकशब्ददर्शने सामिधेनीषु सप्तदशत्वमावृत्तिसंख्यानाप-
 कल्प्यते । यदुच्यते । त्रिः प्रथमामन्वाहं त्रिदशमामन्वाहेति । व्या-
 करणे यथा । संप्रसारणसंज्ञायां प्रापकपक्षानाश्रयणेन वर्णवाक्यवि-
 शयया आहृत्या कृत्स्नस्य भिन्नप्रतीयमानोपस्कारा प्रवृत्तिराख्याय-
 ते । यथा चैकशब्ददर्शने एकाजनेकाजग्रहणेषु आहृतिसंख्यानादि-
 ति परिहार उच्यते । भेदस्य तन्त्रप्रतियोगिनोर्निर्दर्शनम् । यथा ।
 भिन्नानि पाचाण्यसहभुजां भुजिक्रियायां भेदेनाधिकरणभावं प्रति-
 पद्यन्ते । वैदिकेपि विषये यथा । ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र यः संमार्गो ग्रह-
 विषये चोदितः स भेदेनैव व्यवतिष्ठत इति । शास्त्रे यथा । न वेति
 विभाषेत्येतस्मिन् योगे प्रत्याख्यातसंभयविभाषाणां क्वचिद्विधिसु-
 खेन क्वचित् प्रतिषेधसुखेन विभक्तानां विभक्तावृत्तिराश्रीयत इति ।
 अथ बाधानिर्दर्शनं क्रियते । अर्थित्वात्सामान्योपदेशाद्वा सति प्रवृ-
 त्तिसंभवे दृष्टादृष्टार्थमप्राप्त्यनुमानमात्रं (३) यत्र सा बाधा । यथा-
 र्थित्वात्प्रवृत्ते सामान्येन भक्षणे अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट इति ग्राम्यकुक्कु-

(१) तत्तत्क्षणेऽप्यपीति पा० ३ ।

(२) प्रसङ्गेति पा० ३ ।

(३) प्राप्त्यनुमानमिति पा० २ ।

टमक्षयं सुप्रतिपातार्थमर्चित्वाप्यात्मनेन बाध्यतइति वैदिकमुदा-
हरणम् । लौकिकं यथा । ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तन्नं कौण्डिन्या-
येत्यत्र दधिदानमौत्तर्गिकं तद्वदानेन विशिष्टे विषये बाध्यतइति ।
शास्त्रे यथा । कर्मण्यपि त्वत्वाऽऽतो ऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययेन
बाधेति । एषा च टीकाकृता स्ववृत्तौ सा च तुल्यबलत्वसम्भवादित्या-
दिना बहुप्रकारा दर्शिता । न चेयत्ता प्रकाराणां शास्त्रेणापि (१)
तत्र दर्शिता । यस्मादुक्तम् । सेयमपरिमाणविकल्पा बाधा विस्तरेण
बाधासमुद्देशे समर्थयिष्यते इति । अथ समुच्चयः । तुल्यबलानामवि-
रोधिनां समुच्चयः । तद्यथा । देवदत्तं भोजय सवर्षेण सर्पिषा शा-
क्नेन चेति । वेदेपि । ब्राह्मणेभ्यः पायमाचमनं च दीयतामिति ।
शास्त्रे ऽप्यविरोधात्फलमेदाच्च । प्रत्ययलतृत्वसंज्ञाः । प्रत्ययतद्धित-
तद्राजसंज्ञाश्चैकत्र समुचीयन्तइति । विकल्पोपि बाधाप्रतियोगी ।
स च तुल्यप्रमाणविशिष्टानां विरुद्धानां भवति । वेदे यथा । व्री-
हिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति । लोके दधितक्रे कौण्डिन्याय दीयेतामि-
त्येकफलदधितक्रदानचोदने । शास्त्रे ऽपि । खुष्टृषावित्यादि । वि-
धिप्रतिषेधयोरपि तुल्यबलत्वे विरोधाद्विकल्पो भवत्येव । यथा । वेदे
बोद्धशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति । लौकिके ऽपि किं चिदस्य दीय-
तां न दीयतामिति । शास्त्रे ऽपि वाग्रहणानर्थक्यं विधिनिषेधसा-
मर्थ्यादुभयोः सिद्धत्वादिति । यथाप्रदर्शितं स्ववृत्तौ टीकाकारेण ।
विविधप्रतिषेधयोः स्वत्वमपि तुल्यबलत्वे विरोधाद्विप्रतिषेधमाह । ना-
सिकादिभ्यो विभावया सहनञ्चिद्विमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो विप्र-
तिषेधेन । अयं विधिः स प्रतिषेधः विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रति-
षेधः । अयमपि विधिर्न गृह्णामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविष-

(१) उपलब्धपुस्तकद्वयपुत्रमेव पाठः । परं तु प्रकाराणामस्त्यतरेणापि सा नीति
युक्ता पाठकल्पना ।

वर्णवारम्भते । स यथैव ब्रह्मलक्षणं संयोगीयधलक्षणं च बाधते एवं विद्यमानपूर्वलक्षणमपि । तत्र पुरस्तादध्वे उपवादा इति बाधकत्वे प्रतिषिद्धे विप्रतिषेधाभावा व्यवस्थाप्यतइति ॥ ७१ ॥

अहः खल्वपि प्रकृतौ समर्थाणां विकारे सामर्थ्याभावात्प्रकृतिरूप-
लिङ्गवचनान्तरोपादानेन क्रियते । तद्यथा । प्रकृतावन्मय इत्यन्वि-
ग्रहः समर्थो ऽकारार्थो (१) दृष्टः । तत्र विकारे सूर्यायेत्यूहः । इत्ये-
वमादिना निमित्तभेदेन बहुभेदी भवत्यूह इति वैदिकमुदाहरणम् ।
लोकै ऽपि यथा देवदत्तस्योष्ठानि गृह्णाणि । आम्बो वैधवेय इत्यत्र
वध्यन्तमपोद्वा निमित्तवशात्प्रथमान्त (२) उच्यते । व्याकरणे ऽपि
अहविषयत्वमापन्नाः सर्वे विभक्तिविपरिचामाः । तेषु हि योगान्तरे
यथा विभक्त्या सम्बन्धो यः ग्रह्य उपसम्बन्धस्तत्त्वबन्धत्वाग्नेव विभक्त्य-
न्तरयोगं स प्रतिपद्यते । तद्यथा । उपदेशे ऽजनुनासिक इत् । इतो
लोपः । भूवादयो धातवः । धातोरनुदात्तेतो ङित आत्मनेपदमि-
ति । अथोहप्रतिपन्नभूतं सम्बन्धाबाधनमपि निदर्शयते । यथा देव-
दत्तस्योष्ठानि गृह्णाणि युक्तं तान्धभिजातस्येति । अथ यद्विभक्त्यन्त-
स्यैव श्रुतिः तथा वाक्यान्तरे ऽप्यभिसम्बन्ध इति । तथा बदरीसूत्र-
कण्टका मधुरा वृक्षः । पञ्चाला जनपद इत्येवमादिषु सम्बन्धाबा-
धनं भवतीत्याहुः । वेदेपि यथा यजमानं दण्डेन दीक्षयति, अग्नि-
दीक्षयति, मेखलया दीक्षयती, त्यत्र यजमानमित्यबाधितमेव सम्ब-
ध्यते । आग्नेपि बहुमन्त्रवतुडतिसंख्येति योगे विधीयमानसम्बन्धस्य
स्वरूपपदार्थकस्य संख्याग्रहस्य श्रुतस्य योगान्तरे सञ्चिविशेषणत्वं
विज्ञायते । आत्मन्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति । अथातिदेशनिर्देशः
क्रियते । अन्यत्रान्यधर्मपरिप्राप्यमतिदेशः । तस्य च द्वौ प्रकारौ

(१) गीतार्थ इति पा० ३ ।

(२) प्रथमान्तमिति पा० २ ।

सामान्यातिदेशो विशेषातिदेशश्चेति । सामान्यातिदेशो यथा । अ-
न्यत्र कूटसम्बन्धा धर्मा निर्ज्ञातभेदेभ्यस्तु प्रसिद्धेरनुमेयभेदसम्भवेः
सम्बन्धिभिर्व्यपदिश्यन्ते । तथाया । ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तित-
व्यमित्यत्र यावानर्थो ब्राह्मणशब्दं न (१) व्यभिचरति तावत्पर्यं या-
नि सम्बन्धानि कार्याणि तान्यत्यन्तमसम्बन्धाब्राह्मणव्यपदेशे क्षत्रिये
ऽतिदिश्यन्ते । तथा गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्त्तितव्यमिति । वेदे यथा । दर्शपू-
र्णमासवदन्येष्वपि यागेषु प्रचरितव्यमिति । शास्त्रे ऽपि । स्थानि-
वदादेशो ऽनस्विधाविति । अथ विशेषातिदेशः । निर्ज्ञातसामान्य-
कार्येषु ब्राह्मणादिषु पुनरतिदेशसामर्थ्याद्विशिष्टप्रकृतिगतकार्याति-
देशः । यथा (२) ब्राह्मणवदस्मिन् ब्राह्मणे वर्त्तितव्यमिति । अत्र ये
ब्राह्मणे ब्राह्मणवदेव वर्त्तन्ते तान् प्रत्ययमेवंभूतो ऽतिदेशो विज्ञाय-
ते । येषां तु बुद्ध्यसंभेदात्प्रसङ्गाद्वा व्यतिकरः तेषु नियम एव क्रिय-
ते । उक्तं च “सामान्यमात्रं शब्दार्था विशेषा व्यभिचारिणः । साम-
र्थ्यमन्तरेणातो विशेषो नातिदिश्यत” इति । तत्र वेदे यथा । आग्ने-
यवत्सौर्य इत्यत्रैकदेवताकस्यैकदेवताकसंबन्धेन विध्यन्त इति । वि-
ध्यन्तमितिकर्त्तव्यतोच्यते । शास्त्रे रूपातिदेशादिभिः षड्भिः प्रकारै-
र्विशेषातिदेशः परिदृश्यते । तत्र रूपातिदेशो यथा । द्विर्वचने ऽची-
त्यत्र हि धातुरूपमेवादेशस्यातिदिश्यते । ततश्च या क इत्यादीनामे-
व द्विर्वचनं भवति । यथा । ययतुश्चक्रतुरिति । निमित्तातिदेशो
यथा । पूर्ववत्तन इति । अत्र पूर्वस्य यन्निमित्तमात्मनेपदे ककारादि
तदेव सनन्तस्यातिदिश्यतइति । तादात्म्यातिदेशो यथा । सुवाम-
न्त्रिते पराङ्गवत् स्वरइति । सुवन्तमामन्त्रितस्य मृत्पांसूदकवत् ता-
दात्म्यमापद्य तत्स्वरं सभतइति । शास्त्रातिदेशः कार्यातिदेशो वा

(१) शब्देनेति पा० २ ।

(२) यथेति २ पु० नास्ति ।

यथा । कर्मयत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति । अत्र हि शास्त्रातिदेशे यत्कः
श्रपा बाधनं स्यादिति यन्विधौ कर्मकर्तर्युपसंस्थानमारभ्यते । विप्र-
तिषेधाच्च श्रपो बलीयस्त्वमिति । कार्यातिदेशे तु कर्मयत्कर्मणेत्य-
मेनैव यन्विधीयतइति यत्क एव परत्वान्नास्त्यस्य श्रपा बाधेति ना-
पसंस्थानारम्भः । व्यपदेशातिदेशसु व्याकरणे नैव सम्भवति । सं-
न्नापत्तादविशेषाद्वत्करणवैफल्यप्रसङ्गाच्चेति ॥ ८० ॥

अन्नाधिकारस्य निर्दर्शनम् । अर्थित्वं सामर्थ्यं शास्त्रापर्युदासयो-
मित्वमधिकारः स विद्यते यस्यासावधिकारी । अर्थित्वमधिकारका-
रणम् । परं हि पुरुषार्थमन्नापवर्गमाचक्षते । अन्नादप्यर्थी प्रमाद्यति
कश्चिदिति सत्वेवार्थित्वे सामर्थ्यमधिकारकारणम् । उत्पन्नायामपि
ह्यभिनयन(१)दिदृष्टायामन्यो दर्शने नाधिक्रियते । अर्थिनः स्वस्व-
पि सामर्थ्याभावः केषु चित्कर्मसु शास्त्रेण पर्युदासात् । यथा गृह्णास्व-
त्यां नाधिक्रियन्ते । अदृष्टार्थविशेषे हि सामर्थ्यासामर्थ्ये शास्त्रादेव
समधिगम्यते । तस्मात् प्रधानमधिकारकारणं शास्त्रीपदेशमाचक्षते ।
तत्र लोके यथा । अद्यप्रभृति त्वमत्र ग्रामे नगरे वा ऽधिकृत इति
राजा नियुङ्क्ते । वेदे यथा 'ऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो [ब्राह्मण'
इत्यत्र] (२) ब्राह्मणस्यार्थित्वादिभिरधिकार इति । शास्त्रस्य तु शब्दा-
र्थपुरुषधर्मेभ्यधिकारः । तत्र षोढा शब्दः । साधुरसाधुषः । साधुरपि
शास्त्रीयः प्रायोगिकश्च । शास्त्रीयो ऽपि चेधा प्रतिपाद्यः प्रतिपादक
उभयरूपश्च । तत्र प्रतिपाद्यो यथा । दाधत्वादिर्निपात्यमानः । प्र-
ति पादको यथा । प्रकृतिप्रत्ययादिः । तेन हि कुम्भकारादिः प्रयोग
स्वः प्रतिपाद्यते । उभयरूपो यथा । इतव्यशब्दः । स हि तव्यशब्देन
प्रतिपाद्यते । प्रयोगस्थं च स इतव्यशब्दं प्रतिपादयति । प्रायोगिकश्च

(१) अभिनये इति पा० २ ।

(२) [] एतन्मध्यस्थं २ पुस्तके नास्ति ।

लौकिकवैदिकभेदेन द्विधेस्त्वेवमसाधुना सह षोढा शब्दः । तेषु मध्ये प्रतिपाद्येषु व्याकरणशास्त्रस्याधिकारः । न प्रकृत्यादिषु । न हि ते व्याकरणेन व्युत्पन्नन्त इति । अर्धो ऽष्टादशधा । तत्र वलुमाचमभिधेयश्च । अभिधेयो ऽपि द्विधा । शास्त्रीयो लौकिकश्च, पुनरपि विशिष्टावग्रहसंप्रत्ययहेतुस्तद्विपरीतश्च, मुख्यः परिकल्पितरूपविपर्यासश्च, व्यपदेश्यो ऽव्यपदेश्यश्च, सत्त्वभावमापन्नो ऽसत्त्वभूतश्च, स्त्रिरलक्ष्यो विवक्षाप्रापितसंनिधानश्च, अभिधीयमानः प्रतिपाद्यमानश्च, अभिसंहितो नाम्नीयकश्चेति । तत्र वलुमाचं बाह्यार्थो यो वक्तुं प्रतिपादयितुं न समीहितः । यस्तु समीहितो ऽसावभिधेयः । तत्रैव च शब्दस्याधिकारः । स च द्विधा शास्त्रीयलौकिकभेदेन । तत्र शास्त्रीय आवापोद्धारिकः । लौकिकस्वस्वच्छः । लौकिके चार्थे शब्दस्याधिकारो न शास्त्रीये । शास्त्रीयो हि पौरुषेयः परिकल्पितः । एवमतथाभूतोपि शब्दसाधुत्वस्य निमित्तभावेन प्रतिपादको विज्ञायते । अतश्च तस्य व्यभिचारे ऽप्यश्वभिचार एव स्मर्तृत्वम् । स चा, नियतावधि बहुधा प्रविभज्यते व्याख्यातृभिः । विशिष्टावग्रहसंप्रत्ययहेतुर्यथा । कंसं घातयति । बलिं बन्धयतीति । अथ ह्यर्धो न तथाभूतो ऽपि तु विशिष्टाकारेणैव सम्प्रत्ययेन गोचरीकृतो व्यवहारविषयतामनुपपत्ति । तद्विपरीतो यो बहिरिव तथा व्यवस्थितः । यथा गौः शुक इत्यादि । मुख्यो (१) यथा साक्षादिमान् गौरिति । परिकल्पितो निमित्तवशेन रूपविपर्यासो यस्यासौ परिकल्पितनिमित्तरूपविपर्यासो गौश्चो ऽर्थ उच्यते । यथा गौर्वाहीक इति । व्यपदेश्य आवापोद्धारिक एव जातिर्वा द्रव्यं वेत्तेवमुक्त इति । अव्यपदेश्यस्वस्वच्छ एव वाक्यार्थलक्षण इति । सत्त्वभावमापन्नो व्यपदेश्य एवावापोद्धारिकसंज्ञकः । असत्त्वभूतो वाक्यार्थलक्षण एव । उक्तिभेदादे-

कात्र प्रायशो भेदकथनम् । स्त्रिरलक्ष्यो यथा । राजपुरुष इत्यत्र राजसम्बन्धित्वं पुरुषस्य तद्धि न व्यभिचरति । विवक्षाप्रापितसन्निधानो यथा । राज्ञः पुरुषस्येति । अत्र हि सम्बन्धित्वं व्यभिचरति । विशेषणविशेषयोर्यथेष्टत्वात् । अभिधीयमानो यथा । राजसस्य इत्यत्र राज्ञः सखा ऽयमित्यर्थोऽभिधीयते । तस्मिंस्त्वभिधीयमाने राजा सखा ऽस्येत्यमर्थः प्रतीयमान एव । अभिसंहितो यथा । गोशब्दे जातिर्द्रव्यं वेति । नान्तरीयको यथा तत्रैव वर्णसंस्थानादिः । इत्येवमभिधेयभेदा उपदर्शनीयाः । पुरुषधर्मा वक्तृत्वप्रतिपत्तृत्वप्रभृतयः । तत्र वक्तृधर्मा आवाहः । असूयासंमतिकोपकुक्षनभर्त्सनादयश्चेति । प्रतिपत्तृधर्मास्तु कुत्स्यमानत्वप्रभृतय एव । तत्र (१) शास्त्रस्य भुतद्विषयनादिविधायकत्वेनाधिकार इति । अत्र च य-
एव धर्माः शब्दानां शास्त्रस्य वा ऽनधिकारविषयत्वेनोक्तास्तानेवापेक्षीयते । व्युदासो ऽस्य क्रियान्तरइति ॥ ८१ ॥

अथ क्रमस्य निर्द्देशनम् । “इयं श्रुत्या क्रमप्राप्तिरियमुच्चारणादि-
भि” रिति । श्रुत्यादिभेदेनायं क्रमो नैकप्रकारः । तथा च । श्रु-
तिक्रमो ऽर्थक्रमः पाठक्रमः काण्डक्रमः प्रवृत्तिक्रमः प्रतिपत्तिक्रमः
प्रयोगक्रमो बुद्धिक्रमश्चेति । तत्र श्रुतिक्रमो यथा । ज्ञात्वा व्रजती-
ति । अत्र त्वाप्रत्ययेनैव श्रुत्या क्रम उक्तः । वेदे यथा । हृदयस्याग्रे
ऽवयवत्वञ्च जिह्वाया इत्यत्र श्रुत्येवाग्रेऽवयवशब्दाभ्यां क्रम उक्तः । शास्त्रे
ऽपि च परस्मैपदानां वल्लतुसित्वादी यथासंस्थमनुदेशः समाना-
मिति श्रुत्येव क्रमः । अर्थः सामर्थ्यं तन्निमित्तः क्रमो ऽर्थक्रमो यथा ।
भुक्त्वा ज्ञात्वा व्रजतीत्यत्र ज्ञानादीनामन्यथाशब्दोपात्तानामप्यर्थ-
स्वरूपपर्यालोचनया ज्ञानादिक्रमो लक्ष्यते । वेदे यथा । अग्निहोत्रं
शुहोति यथागूं अपयतीत्यत्र अपयणं पश्चाद्विनिर्दिष्टमपि पूर्वमनु-

हीयते ततो ऽग्निहोत्रमित्यर्थक्रमः । शास्त्रे ऽपि गुणकर्मणि लादि-
विधिरित्युक्तम् । तथा हि गां दोम्नि पय इत्यत्र गवा कर्मणा पूर्वं दु-
हेर्योगस्ततः पयसः । न ह्यनुपादाय गां कश्चित्पय आदातुमर्हति ।
तस्मादत्र गोपयसोर्दुहिना क्रमेण सम्बन्धः सोर्धसामर्थ्यादुपजा-
यते । तस्मात्सत्यपि प्रधाने पयसि दुहेर्गवैव पूर्वं सम्बन्ध इति तत्रैव
लादयोन्तरङ्गत्वादुत्पद्यन्ते गौर्दुग्धा सुदोहा गौरिति । उच्चारणक्रम
एव पाठक्रमो यथा । “इन्दुस्त्वर्षेणमातङ्गपुंस्कोकिलकलापिनः । व-
क्रकान्तीक्ष्णगतिस्वरकेशैस्त्वया जिता” इत्यत्र यथापठितानां यथा-
पठितैरेव सम्बन्ध इति । वेदे यथा । समिधो यजति, तनूनपातं
यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजती, त्वेवमात्मके-
षु प्रयाजेषु यथापाठमेव क्रमेणानुष्ठानम् । शास्त्रे यथा । विप्रतिषे-
धे परं कार्यं पूर्वत्वासिद्धमिति च । अत्र हि शास्त्रपाठमेवापेक्षेदं पू-
र्वमिदं परमिति व्यवस्थाप्यते । काण्डक्रमो यथा । येनैव क्रमेण ब्रा-
ह्मणक्षत्रियविशां वर्णसमाचारप्रतिपादकानि प्रकरणान्युद्दिष्टानि ते-
नैवाभिधीयन्तइति । वेदे तु कुत्र चिज्ज्ञाते कर्मणि येनैव कण्डिका-
क्रमेण कर्माणि चोच्यन्ते तेनैव क्रमेण प्रवर्त्तन्ते । यथा याज्यानुवा-
क्यावामाग्नेयादीनां च । अत्र येनैव क्रमेण याज्यानुवाक्यानां सन्नि-
वेशः तेनैव क्रमेणाम्नेयादीनां संनिवेशात्काण्डक्रमेण सम्बन्धः । शा-
स्त्रे यथा । दिव्यचनकाण्डात्सम्प्रसारणकाण्डमिति । तदेव विप्रति-
षेधे सति पूर्वं भवतीति । प्रवृत्तिक्रमो यथा । येन (१) क्रमेण ब्राह्म-
णाः समानाः प्रविशन्ति तेनैव क्रमेण यथास्वं चोदितं कार्यं प्रतिल-
भन्तइति । वेदे यथा । सप्तदश प्राजापत्वान् पशूनां (२) लभेतेत्यत्र
सप्तदशानामजानां प्रोक्षणविशसनपर्यन्तिकरणानि क्रमेण चोदि-

(१) येनैवेति पा० ३ ।

(२) तूपरानिति पा० २ ।

तानि । अनुष्ठानतः पुनरिच्छावशात्तेषु प्रवर्त्तमानस्य यत एवारभ्य प-
शोस्तेनानुष्ठाना तेषामाद्यस्यानुष्ठानमारब्धं तेनैव प्रवृत्तिक्रमेण पु-
नरपरयोरप्यनुष्ठानं विधत्तइति सो ऽयं प्रतिपत्तुरिच्छावशात् प्रवृत्तः
क्रमः प्रवृत्तिक्रम इत्युच्यते । शास्त्रे यथा । भाष्यउक्तं ययैवानुपूर्व्या
ऽर्चनां प्रादुर्भावः । तथैव (१) शब्दानामपि । यथा पट्ट्या मृद्व्येत्य-
च प्रथमं लिङ्गसंबन्धात् प्रत्यय उत्पद्यते तदनु कर्मसंख्यादिसम्बन्धा-
देकवचनमुत्पद्यते । तथैव च यणादेशादि कार्यं तेनैव क्रमेण प्रवर्त्त-
तइति । प्रतिपत्तिक्रमो यथा । लुङ्लङ्लङ्लङ्लुदात्त इत्यत्र यद्यपि
प्रयोगे पूर्वमडागम उच्चार्यते तथापि वयं विधिवाक्यार्थं प्रतिपद्य-
माना लुङादीन् प्रतिपद्यामहे पश्चादडागममिति शास्त्रीयमुदाहर-
णम् । लोके यथा । पुरुषो राज इत्युक्ते ऽप्युच्चारणक्रममतिक्रम्य रा-
जार्थव्यवच्छेदेनैव पुरुषस्य प्रतिपत्तिः । वेदे यथा । प्रधानयागाः पू-
र्वमुक्ता अथवान्तरयागनिर्वर्त्तनानुसारेणैव प्रतिपत्तिमुपारोहन्ति ।
यथा दीक्षणीयादीनां सोमस्य च । अत्र हि सोमयागस्य प्रधानस्य
पूर्वं बुद्ध्युपारोहे ऽपि दीक्षणीयादियागनिर्वर्त्तनपूर्वकमेव सोम-
प्रतिपत्तिः । प्रयोगक्रमस्तु यथा । हुक्तञ्चित्यादौ यया ऽऽनुपूर्व्या अनु-
बन्धाः प्रयुक्तास्तथैवेत्संज्ञां लभन्तइति शास्त्रीयमुदाहरणम् । वेदे य-
था । दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धा ऽन्येन यजेतेत्यत्र दर्शपूर्णमासयागपूर्वक-
मन्यानुष्ठानं विज्ञेयम् । बुद्धिक्रमो यथा । शास्त्रे वर्णानामिको यण-
चीत्यादौ बुद्ध्या पौर्वापर्यं कल्प्यते । तथा च पौर्वापर्यमकालव्यपेतं
संहिता चेत् पूर्वपराभावादसंहितम् । एकवर्णवर्त्तित्वाद्वाच उच्चरि-
तप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानामित्याशङ्कोक्तं भाष्यकारेण । बुद्धौ कृत्वा सर्वा-
शेषाः वक्ता धीरस्तन्वकीतिः । शब्दानर्थान्वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौ-
र्वापर्यम् इति । शास्त्रे बुद्धिक्रमः । लोके ऽपि विद्युतः क्रमेण प्रवृत्ताः

बुद्धौ संकलयति । वेदे प्रयाजादीनामुत्पन्नप्रध्वंसिनां बुद्धैश्च संकलनमिति बौद्धः क्रमः । सर्व एव वा बौद्धः क्रमो न वस्तुसमुत्थ इति । यदाहुः । प्रतिपत्तिक्रमो न वस्तुसमुत्थ इति । अथ एषां क्रमाणां बलाबलचिन्तां करोति । “क्रमो ऽयमत्र बलवानि”ति । यथा वेदे । प्रथमं भोजयितव्यस्ततोभ्यस्त्वनमिति । अथ क्रमप्रतियोगिनं दर्शयितुमाह । “अस्मिंसु न विवक्षित” इति । क्रम इति प्रकृतम् । अविवक्षा-क्रमस्य प्रतिपक्षः । तद्यथा वेदे ऽनुष्ठातॄणां क्रमाविवक्षा निमित्तवशाद्दृश्यते । लोके प्रतिपत्तृणामपि दृश्यते । शास्त्रे यथोक्तं वार्त्तिककृता । अतिप्रसङ्गो गुणवृत्तिप्रतिषेधे कृङ्क्षतीत्यादि ॥ ८२ ॥

अथ प्रयोजकाप्रयोजके निदर्श्यते । “इदं पराङ्गैः संबन्धमङ्गानामप्रयोजकम् । प्रयोजकमिदं तेषामन्नेदं नान्तरीयक”मिति । तत्र राजा कृत्रञ्छायायाः प्रयोजकः हस्त्यादयस्तदाधारा अप्रयोजका अपि कृत्रञ्छायायाः संबन्ध्यमानाः प्रयोजका उच्यन्तइत्येकफलतया प्रयोजकभावः फलभेदेऽप्युक्तमुदाहरणमिति लोके वेदशास्त्रयोरप्युक्तम् ॥ ८३ ॥

अथ शेषिशेषौ दर्शयितुमाह । “इदं प्रधानं शेषोयमि”ति । वेदे यथा व्रीहीनवहन्तीति व्रीहयः शेषि, अवघातः शेषस्तदर्थत्वात् । लोकशास्त्रयोरुक्तमुदाहरणम् ॥

अस्यैव शेषिशेषभावस्येतिकर्त्तव्यतां प्रदर्शयितुमाह । “विनियोग-क्रमस्त्वयमि”ति । तदेवं गुणप्रधानभावस्य परिकरबन्धसहितस्थोपदर्शनं कृत्वा तत्रैवावान्तरभेदमाह । “साक्षादुपकारीदमिदमारविशेषकमि”ति । तत्र लोके साक्षादुपकारकं यथा स्वात्मन्यलंकारादि । आराध(१)तदेव पुत्रदारादिषु । शास्त्रेऽपि साक्षादुपकारकं प्रत्ययस्य प्रकृत्यादि । यत्तु प्रकृत्यादेर्विशेषणं तदारादुपकारकम् ।

यथा एरजित्वादाविवर्णान्त्वादि धातोर्विशेषणम् । कर्तृविशेषणं च पश्चादिति । वेदेष्ववघातादि दर्शपूर्णमासयोः साक्षादङ्गं प्रयाजादिकं त्वारा(१)दुपकारकम् ॥ ८४ ॥

इत्थेवं सप्रभेदं सपरिकरवत्त्वं शेषशेषिभावमुपदर्शयितुं भेदं प्रदर्शयितुमाह । “शक्तिव्यापारभेदोऽस्मिन्”ति । शक्तिव्यापारभेदाश्रयेण बहुविधो भेदो लभ्यते । तत्र लोके बलाहकाद्विद्योतते बलाहके विद्योतते बलाहको विद्योततइत्यत्र बलाहकस्यापादानाधिकरणकर्तृशक्तीनां भेदः । शास्त्रे चात्रैव विवक्षावशात् व्यापारभेदश्चेत्येवं शक्तिव्यापारभेदः । शक्तिभेदमात्रं न तु व्यापारभेदः यथा । धनुषा विध्यतीति । अत्र हि गर्भीकतापादानशक्तिः करणशक्तिर्विध्यत्वार्थाभेदेन व्याप्रियते । न ह्यन्यथानाश्रितापादानशक्तिधनुषः (२) करणत्वं संभवति । अत एवात्र सञ्ज्ञयोर्विप्रतिषेधो वर्ण्यते । व्यापारभेदस्तु शुद्धो न संभवति । शक्तिभेदमन्तरेण व्यापारभेदस्यासंभवात् ॥

अथ फलभेदेन भेदमाह । “फलमत्र तु भिद्यत”इति । बधैकस्य दानस्यायुरारोग्यैश्वर्याणि भिन्नानि फलानि । अन्ये त्वायुष्यप्रभृतिषु सन्तु प्रीतिविशेषमेवैकं फलमाहुः । तथा बह्वीनां क्रियाणामेकं फलं यथा व्यवहारदर्शने प्रजानामेको निर्णयः । यथा वक्ष्यति “भिन्नव्यापाररूपाणां व्यवहारादिदर्शने । कर्तृणां दर्शनं भिन्नं संभूयार्थस्य साधक”मिति ॥

प्रकारान्तरेणापि भेदं दर्शयितुमाह । “संबन्धाज्जातभेदोऽयमिति । यथा ऽऽव्यातेषु धातूपात्तायाः क्रियायाः प्रत्ययवाच्यकर्तृभेदे सति सम्बन्धात् (३) क्रियाया अपि भेदः प्रतीयते । पचतः पचन्तीति ।

(१) चारादिति पा० ३ ।

(२) धनुषेति पा० २ ।

(३) संबन्धादिति २ पु० नास्ति ।

यद्योक्तं साधनभेदात्तिष्ठु फलाभावात्फलं भवत्येवात्रवीथचेत्साधने-
भ्यः प्रसिद्धो ऽसाविति ॥

इदानीमस्यैव प्रतिपक्षभूतमभेदं दर्शयितुमाह । “भेदस्त्वत्राविव-
क्षित” इति । अत्र शक्त्यभेदो यथा । समानकर्तृकयोरित्यत्र पक्षोदनं
शुद्धादिति कर्तृकर्मणोः क्रियाभेदेन प्राप्तः शक्तिभेदो वक्ष्या न विव-
क्षितः । तथा च सत्यत्र समानकर्तृकत्वमुपपन्नं भवति । व्यापाराभेदः
प्रागेव दर्शितो धनुषा विध्यतीत्यत्र फलाभेदोपि पूर्वमुक्त एव । यथा
दानस्यैका प्रीतिः फलमिति के चिदिति । संबन्धाज्जातभेदत्वस्य प्र-
तिपक्षो यत्र न संबन्धभेदाज्जातभेदत्वम् । यथा ऽऽस्यते देवदत्तेनेत्यत्र
भावे लकार उत्पन्नः साधनभेदानुपादानात् क्रियाभेदमपि गमयि-
तुं न शक्नोति । देवदत्तेनेत्यस्मात्तत्प्रतीतिरिति चेदेकपदापेक्षयैत-
दुक्तमस्माभिरित्यदोषः । तदेवं शक्त्यादिभेदेन बहुविधो ऽयं भेद इति
लक्ष्यैः स्वयमेवोपेक्ष्यः । तथा तत्रप्रतिपक्षभूतस्तदभेदोपि बहुविध
एव विज्ञेयः । अनयोश्च भेदाभेदयोः क्व चिद्वास्तवत्वं क्व चिद्विवक्षा-
मात्रशरणत्वम् । विवक्षापि क्व चिन्नौकिकी । क्व चिन्प्रायोक्तीत्येत-
दप्यत्रानुसर्त्तव्यमिति । वेदेपि भेदव्यवहारो दृश्यते । यजते (१) द-
दाति क्षुहोतीत्यादौ यागदानहोमरूपादनुबन्धभेदादपूर्वस्य भेदः ।
अभेदोपि यथा । षष्ठ्यामप्याग्नेयादियागानामेकस्मिन्नेवापूर्वं साध्ये
ऐक्यमिष्यतइति । एवं षड् द्वादश चतुर्विंशतिश्च लक्षणानि प्राक्त-
तानि वैकृतानि च सप्रतिपक्षाणि दर्शितानि ॥ ८५ ॥

इदानीं षड्द्वादशचतुर्विंशतिव्यतिरिक्ता अप्यमी बहुप्रकारा न्या-
याः पदार्थनिश्चयहेतवः सन्तीति प्रौढवादितया टीकाकारः प्रद-
र्शयितुमाह ॥

प्रसज्य प्रतिषेधोऽयं पर्युदासो ऽयमत्र तु ।

इदं गौणमिदं मुख्यं व्यापीदं गुरु लघ्विदम् ॥ ८६ ॥

भेदेनाङ्गाङ्गिभावोऽस्य वज्रभेदं विकल्प्यते ।

इदं नियम्यते ऽस्यात्र योग्यत्वमुपजायते ॥ ८७ ॥

अस्य वाक्यान्तरे दृष्टास्त्रिङ्गाङ्गेदोनुमीयते ।

अयं शब्दादपोहृत्य पदार्थः प्रविभज्यते ॥ ८८ ॥

इति वाक्येषु ये धर्माः पदार्थोपनिबन्धनाः ।

सर्वे ते न प्रकल्पेरन्पदं चेत्स्यादवाचकम् ॥ ८९ ॥

तत्र “प्रसज्य प्रतिषेधोयमि”ति । यत्र क्रियापदेन नञः संबन्धो वाक्यभेदश्च । शास्त्रे यथा । अकर्त्तरि च कारकइति । वेदे यथा । ब्राह्मणो न हन्तव्यः । नानृतं वदेदित्यादि । लोके यथा । असुर्यं पश्या राजदारा इति । “पर्युदासीयमत्र त्वि”ति । पर्युदासः (१) खलु प्रसज्य प्रतिषेधविपरीतस्तत्र ह्याख्यातेनैव नञः संबन्धः एकवाक्यता च । उक्तं च । “नामधात्वर्थयोगेन (२) नैव नञ् प्रतिषेधक” इति । तत्र शास्त्रे यथा । आतो ऽनुपसर्गे क इति । वेदे यथा । अब्राह्मणः सोमविक्रयीत्यत्र जातिमात्रानुगमेन ब्राह्मणसदृशस्य कस्य चिदेव प्रतिपत्तिः । यथा च नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेत्येवमादि स्मार्त्तमुदाहरणमदूरविप्रकर्षादत्र वैदिकमेव । लोके यथा । अब्राह्मणमानयेति । “इदं गौणमि”ति । शास्त्रे यथा । तत्पुरुषः समानाधिकरण इति । अत्रावयवानां समानाधिकरणत्वात्तत्पुरुषस्यापि समानाधिकरणत्वम् । वेदे यथा । आदित्यो यूयः यजमानः प्रस्तर इति । अत्र गुणाक्षकचक्यादेर्यूपादिरादित्यादिरित्युच्यते । लोके च सिंहो माणवकः गङ्गायां घोष इत्यादि । “इदं मुख्यमि”ति । अत्र शास्त्रे यथा । धा-

(१) पर्युदासोऽस्तीति २ पु० पा० ।

(२) योगी तु इति २ पु० पा० ।

तोः प्रातिपदिकादित्यादावभिधेयस्य मुख्यत्वम् । वेदे यथा । यजमानोऽध्वर्युमन्वाल्मभतइत्यन्वाध्वर्युयजमानौ मुख्यत्वेन । लोके यथा गुरो माणवक इति । “व्यापीदमि”ति । शास्त्रे यथा । एकश्रुति दूरात्संबुद्धाविति तत्र हि लौकिक्याः संबुद्धेर्यहणं व्यापित्वात् । तद्गृहणे हि शास्त्रीयापि संबुद्धिः परिगृहीता भवति । वक्ष्यति च “विषयं क्वचिन्मस्यापि लौकिकः क्वचिदुच्चरन् । आप्नोति दूरात्संबुद्धौ तथा च ग्रहणं द्वयोरिति । यावत्सु चोभयानुग्रहस्तत्र सर्वमनुगन्तव्यं व्यापित्वेनेति । वेदेपि सर्वे प्रधानयागविषयाः ज्योतिष्टोमेनेत्याद्यधिकारविधयः । लोकेपि यथा । कया चिदितिकर्त्तव्यतया सन्निहत्याममरसिंधुस्नानम् । यदुच्यते । “उपोष्य रजनीमेकां सन्निहत्यां नरोत्तमः । सौर्ये तमसि गङ्गायां चान्द्रे चापि विमुच्यत”इति । अत्र सकृदेव स्नानास्त्रैलोक्याभ्यन्तरगतसर्वतीर्थस्नानमिति व्याप्युदाहरणं प्रसङ्गादुक्तम् । “गुरु लघ्विदमि”ति । तत्र शास्त्रे यथा । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमिति शिष्टप्रसिद्धसाधुशब्दौघप्रतिपादने लघुरुपायः । स एव तु प्रातिपादिकादनभिहितकर्मादिगतैकत्वाद्गौ स्वादय इत्यादिना गुरुरुपायः । (१) लोकेपि लोहितशालिमानयं ग्राम इत्यादिवचनव्यक्तिषु कर्मधारयमत्वर्थीययोरेकत्र क्रियमाणयोः गुरुक्रम उपजायते लघुत्वं तु प्रक्रमस्य बहुव्रीहि(२)स्तत्रेति । वेदे तु गुरुलाघवव्यवहारस्तन्मप्रसङ्गावृत्तिषु । तत्रावृत्तौ गुरुः प्रक्रमो (३) यथा । त्रिः प्रथमामन्वाह चिरुत्तमामिति । तन्मप्रसङ्गयोस्तु लाघवव्यवहारो यथा निदर्शितं प्रागिति । “भेदेनाङ्गाङ्गिभावोऽस्ये”ति । यथा शास्त्रे । संयुक्तविधानेषु तस्यापत्वं कर्त्तरि क्तदित्यादि । वेदे यथा । एकस्यैवा-

(१) उपाय इति २ पु० नास्ति ।

(२) बहुव्रीहिरिति २ पु० पा० ।

(३) क्रम इति २ पु० पा० ।

यथैवः संबन्धमानो व्यवहितैरपि वाक्यान्तरैः संबन्धमुपयाति । यथा । अष्टिद्वेष्टेत्यादिश्चित्पत्यादिभिरिति । पूर्वमेकैकस्यैवाङ्गाङ्गिभाव इदानीं बह्वनामङ्गिनां यथाप्रदर्शितमेकमङ्गमिति पुनरस्योपादानं लोकेपि ॥

मणिः शाणोल्लीटः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः

कलाशेषचन्द्रः सुरतमृदिता बालललनाः ।

मदचीणो नागः समरविजयी हृतिनिहत-

स्तान्निष्ठा शोभन्ते गलितविभवास्त्रार्थिषु नराः ॥

इत्यादिदीपकालंकारेष्वेकस्या एव क्रियाया बहुभिर्वाक्यैः संबन्ध इति । बहुभेदं विकल्प्यतइति । तत्र शास्त्रे । क्व चित्प्राप्तविकल्पः । क्व चिदप्राप्तविकल्पः । क्व चिदुभयविकल्पः । वेदे यथा । यत्किञ्चित् प्रागग्नीषोमीयात्तत्सर्वमुपांशु कर्त्तव्यमित्यत्रोपांशुस्वरे प्राप्ते दीक्षणीयायां यथेष्टमुच्चैः स्वरविधानमित्यादि । लोके यथा । किं तारुण्यतरोरियमित्यादौ महाकविभिरुपेक्षिता विकल्पाः । “इदं नियम्यत”-इति । शास्त्रे यथा । पतिः समासएव ते प्राग्धातोर्इत्यादि । वेदे यथा । नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति । अत्र नियतएव काले वाग्विसर्गो नियमितः । लोकेपि यथा । पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र धानुष्कत्वं पार्थे नियम्यते । “अस्यात्र योग्यत्वमुपजायत”इति । यथा शास्त्रे । उः स्थाने ऽणः प्रसज्यमानस्यैव रपरत्वं प्रति योग्यत्वमुपजायतइति । यथा वा पदएकस्मिन्नुदात्ते स्वरिते वा क्रियमाणे वर्ज्यमानशेषस्य निघाते योग्यत्वमुपजायते । वेदे यथा । ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र जैवर्णिकस्यैव योग्यत्वम् । लोके यद्योच्यते धुरि धुर्यो नियुज्यतइति । यो यः कश्चिदर्थी समर्थः शास्त्रेणापर्युदस्तः स योग्य इत्युच्यते ॥ ८७ ॥

“अस्य वाक्यान्तरे दृष्टासिङ्गाद्भेदः प्रतीयत”इति । शास्त्रे यथा । ओः पुयण्ज्यपर इति वचनाख्यौ कृतं स्थानिवद्भवतीति । वेदे यथा ।

प्रज्ञाः शर्करा उपदधाति इत्यत्र कीनात्ता इत्यकाङ्क्षायां तेजो वै घृत-
मिति घृतसुतेर्वाक्यान्तरास्तिङ्गात् घृतेनात्ता इति विशेषः प्रतीयते ।
लोके यथा । रासी ऽसौ भुवनेष्वित्यादौ दाशरथिः परशुरामो वेति
संशये वाक्यान्तरगादेकवाणाहतश्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः
स्वरैः सप्तभिरिति लिङ्गाद्दाशरथिप्रतिपत्तिरेवेति । “अयं शब्दादपोषु-
त्य पदार्थः प्रविभज्यते” इति । शारङ्गे यथा । छषशसी वैयात्यइत्य-
स्माद्द्वैयात्यशब्दादपोषुत्य वियातभावो वैयात्यमिति विभज्यते । वेदे
यथा । वायव्यं खेतमालभेतेत्यस्माद्वाक्यादायव्यपदार्थादपोषुत्य वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवतेति प्रविभज्यते । लोकेपि राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञः
शूद्रकस्येति प्रश्नोत्तरयो राजपदार्थप्रविभागः ॥ ८८ ॥

इदानीं प्रकृते चोद्यमुपसंहरतुमाह । “इति वाक्येषु ये धर्माः पदा-
र्थोपनिबन्धनाः । सर्वे ते न प्रकल्पेरन्पदं चेत्स्यादवाचकम्” । अनंशे
वाक्ये ऽभ्युपगम्यमाने वाक्येषु पदसमुदायरूपेषु सत्यपदार्थोपनिब-
न्धनेषु ये धर्मा वाक्यार्थानुग्राहिणः शब्दार्थविशेषसंप्रत्ययप्रतिबद्धास्ते
सर्वेना ऽविद्यमानोद्देशप्रविभागे न प्रतिष्ठां लभेरन् यदि सत्यं पदं
वाचकं न स्यादिति पदवादी प्रत्यवतिष्ठते ॥ ८९ ॥

एवं पदवादिना ऽखण्डवाक्यवादिनी दूषणजाते (१) समापिते इ-
दानीमेतत्समाधातुमखण्डवाक्यवाद्याह ॥

अविभक्ते ऽपि वाक्यार्थे शक्तिभेदादपोषुते ।

वाक्यान्तरविभागेन यथोक्तं न विरुध्यते ॥ ९० ॥

एतत्सर्वं यथोक्तमस्मत्पक्षे न विरुध्यते । तथा चास्मत्पक्षे अविभक्ते
निर्विभागे वाक्यार्थे एकस्मिन्पानकरसादिवत्समाश्रीयमाणे शक्तिभे-
दसमाश्रयणेन चापोषते कृतापोक्षारे सत्यवान्तरवाक्यार्थोपजनना-
स्तर्कमेतस्मिध्यतीति तात्पर्यम् । यथा शाक्यदर्शने निर्विभागमेव स-

कलत्रैलोक्यविलक्षणं सत्त्वं सलक्षणमभ्युपगम्यते । तत्तद्वितरपदार्थ-
व्यावृत्तिसमाश्रयणेन च जात्यादिव्यवहारः कश्चिद्विर्वाह्यते तथैवाख-
ण्डवाक्यवादिना शक्तिभेदाद्वाक्यार्थप्रविभागे कृते सर्वं युज्यतइति न
कश्चिद्विषयः । 'वाक्यान्तरविभागेना' 'विभक्तेऽपि वाक्यार्थ' इति च वाक्य-
वाक्यार्थयोरेकयोगक्षेमत्वादुक्तम् । पदार्थासंभवपूर्वके चोद्ये 'वाक्या-
न्तरविभागेने'त्युत्तरमसमीचीनमिव लक्ष्यतइति चेत् । बाध्यबाधक-
भावादित्यायो वाक्येष्वपि दृश्यते । ततो महावाक्यापेक्षयावान्तरवा-
क्योपप्लवनेन(१) तदपि न विरुध्यतइत्युपदर्शितं तदुपदर्शनेन परि-
मितपरिमाणेऽपि वाक्ये पदार्थापोहारनिबन्धना श्रियेते न्यायाः स-
म्भवन्तीत्युपदर्शितमेव भवति ॥ ६० ॥

एतदेव प्रसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनेन द्रढयितुमाह ॥

यथैवैकस्य गन्धस्य भेदेन परिकल्पना ।

पुष्पादिषु तथा वाक्येष्वर्थभेदो ऽभिधीयते ॥ ६१ ॥

सूत्रचन्द्रनादावेक उपसंनिविष्ट एव गन्धस्तस्य त्वपोहारसमाश्रये-
ण भेदः कल्प्यते ऽयं पुष्पगन्धो ऽयश्चन्दनगन्ध इत्यादि । [तथा वाक्य-
एवार्थापोहारसमाश्रयणेन पदार्थभेद उपपद्यते अयं देवदत्तपदार्थो
ऽयङ्गोपदार्थ इत्यादि] (२) ॥ ६१ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह ॥

गवये नरसिंहे वाप्येकज्ञानावृत्ते यथा ।

भागं जात्यन्तरस्यैव सदृशं प्रतिपद्यते ॥ ६२ ॥

एकज्ञानेनाभिज्ञेनैवावृत्ते विषयीकृते परिच्छिन्ने गवयादौ सति
तदेकदेशं प्रसिद्धं जात्यन्तरस्यैव प्रतिपद्यते । एवमपोहारसमाश्रयणेन

(१) प्रावनेति १ पु० पा० ।

(२) [] एतन्मध्यस्थं २ पुस्तके नास्ति ।

सर्वव्यायसमर्थने कृते तत्कृमानयोगक्षेमतया प्रतिनिधिः सुतिवाक्य-
विरोधश्च समर्थित एव । अग्रे त्ववान्तरवाक्यानामर्थवत्त्वं समर्थयिष्य-
ते ॥ ८२ ॥

अधुना तमेवापोद्धारमाश्रित्य पिकादिसंदेहे चोद्य(१)मुहर्तुं प्र-
स्तरवनां करोति ॥

अप्रसिद्धं तु यद्भागमदृष्टमनुपश्यति ।

तावत्त्वसंविदं मूढः सर्वत्र प्रतिपद्यते ॥ ८३ ॥

तत्र च गवयादौ भागमप्रसिद्धमदृष्टमनिश्चितमनुपश्यति मूढः । प-
रमार्थतस्तु संपित्तस्य सर्वत्र निर्विभागे तस्मिन् कुतश्चिन्तारणाद्धीत्य-
क्ता । सर्वव्यायमसंविदं तावत्पुनः प्रतिपद्यतइति ॥ ८३ ॥

प्रकृते योजयितुमाह ॥

तथा पिकादियोगेन वाक्ये ऽत्यन्तविलक्षण्ये ।

सदृशस्येव संज्ञानमसतो ऽर्थस्य मन्यते ॥ ८४ ॥

वनात्पिक आनीयतामित्येतदनादृष्ट आनीयतामित्येतस्मादा-
क्यान्तरादत्यन्तविलक्षणमेव । वनादानीयतामिति चान्नासन्नेवार्थी
वनादृष्ट आनीयतामित्यस्य क्रमवशात्सदृश इति मन्यते । परमार्थत-
स्तु पिकादियोगात्सकलमेवात्यन्तविलक्षणम् । एकपदार्थसंदेहे सक-
लमेवान्नातं वाक्यमित्युच्यते ॥ ८४ ॥

दृष्टान्तमाह ॥

एकस्य भागे सादृश्यं भागे भेदश्च लक्ष्यते ।

निर्भागस्य प्रकाशस्य निर्भागेनैव चेतसा ॥ ८५ ॥

यथैकमेव नीलपीतादिज्ञानं प्रकाशस्वभावात्(२) निरंशमेवोपजातं

(१) संदेहचोगमिति २ पु० पाठः ।

(२) स्वभावे इति २ पु० पाठः ।

तस्य ज्ञानत्वेन सादृश्यं मन्यते । नीलपीतादिना च भेदः । वस्तुतः पु-
नर्भिन्नमेव नीलज्ञानं पीतज्ञानादिति न तत्रानुगमः कश्चित् । अत्र वा
चित्रज्ञानयोरेव भागे सादृश्यं भागे भेदं प्रतिपद्यते । किञ्चिच्चित्र-
ज्ञानं(१) नीलहरितोक्तेष्विति । किञ्चिच्चित्रनीलपीतोक्तेष्विति नीलादिना
तत्र सादृश्यं हरितादिना भेदं प्रतिपद्यतइति ॥ ८५ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयितुमाह ॥

तथैव भागे सादृश्यं भागे भेदो ऽवसीयते ।

भागाभावेऽपि वाक्यानामत्यन्तं भिन्नधर्मणाम् ॥ ८६ ॥

प्रतीतार्थः श्लोकः ॥ ८६ ॥

इदानीमखण्डवादी पदवादिनं दूषयितुमाह ॥

रूपनाशे पदानां स्यात्कथं चावधिकल्पना ।

अगृहीतावधौ शब्दे कथमर्थो विविच्यते ॥ ८७ ॥

यदि पदान्वेव सत्यानि तदा दध्यानयेत्यादिसंहितायां रूपवि-
नाशात्पदस्य नियतत्वाभावे कमवधिं गृहीत्वा तदर्थो विविच्यते अतः
प्रविभागशून्यं वाक्यमेवैकं सत्यमभ्युपगन्तव्यम् ॥ ८७ ॥

अथाखण्डपक्षे श्वेतो धावतीत्येतद्व्यापकाकरणाय कथमेकं वा-
क्यं अत्र हि श्वा इत्येतद्रूपं संहितावशाद्दिनष्टमित्येतत्पदार्थासंभवा-
त्कथं तदवगतिः तत्राह ॥

संसर्ग इव रूपाणां शब्दे ऽन्यत्र व्यवस्थितः ।

नानारूपेषु तद्रूपं तन्नेणापरमिष्यते ॥ ८८ ॥

श्वेत इत्यादौ शब्दे अन्यत्राखण्डपक्षे रूपाणां संसर्ग इव व्यवस्थितः
अतश्च तद्रूपमपरं तन्नेणावस्थितं तेषु नानारूपेषु प्रत्यायकमिष्यत-
इत्यदोषः ॥ ८८ ॥

तदेव व्याचिख्यासुराह ॥

तस्मिन्नभेदे भेदानां संसर्ग इव वर्तते ।

रूपं रूपात्तरात्तस्मादनन्यत्प्रविभज्यते ॥ ६६ ॥

तस्मिन्नभेदे एकस्मिन्नेव खेत इत्येव रूपे भेदानां ग्राह्यतः खेतश्च
इत्येतेषां संसर्ग इव स्थितः । तस्मात्तद्वृथं रूपात्तरादनन्यदपि तन्म-
न्यायसमाश्रयणेनोभयार्थप्रत्यायकतया प्रविभज्यत इत्यस्मिन् पक्षे खेत
इत्येतदखण्डमेव प्रत्यायकम् ॥ ६६ ॥

अथात्रैव प्रसङ्गात्प्रत्याय्यप्रत्यायकयोर्विषयभेदेन भेदाभेदौ स्मृता-
वित्वाह ॥

शास्त्रे प्रत्यायकस्यापि क्वचिदेकत्वमाश्रितम् ।

प्रत्याय्ये तु क्वचिद्भेदो ग्राह्यग्रहणयोः स्मृतः ॥ १०० ॥

तत्राभेदं प्रत्याय्यप्रत्यायकयोः प्रदर्शयति ॥

जडत्वभेदमाश्रित्य यथासंख्यं प्रकल्पितम् ॥ १००५५ ॥

अकारालो ऽब्रह्मस्वदीर्घभूत इत्यचोक्तम् । ऋस्वादिषु समसंख्या ऽप्रसि-
द्धे (१) रुद्देशनिर्देशवैषम्यात् । सिद्धं तु समसंख्यत्वात्तयाणां हि विकार-
निर्देशः । ततश्च अकाराल इत्यत्र मात्रिकदिमात्रचिमात्राणां संसृज्य नि-
र्देशात्प्रत्याय्यप्रत्यायकयोरभेदे समसंख्यत्वादिर्देशसाम्ये संख्यातानुदे-
शे सिद्धे ऋस्वदीर्घभूतसंज्ञाः पृथगवतिष्ठन्त इति न कश्चिद्दोषः ॥ १००५५ ॥

प्रत्याय्यप्रत्यायकयोर्भेदं निदर्शयितुमाह ॥

लङ्कुटोर्ग्रहणे भेदो ग्राह्याभ्यां परिकल्पितः ॥ १०१ ॥

स्यतासी लुटोरित्यत्र लङ्शब्देन लङ्कुटौ प्रत्याख्येते इति नि-
मित्तनिमित्तिनोर्वैषम्यात्संख्यातानुदेशाभावः प्राप्नोति । यथासं-
ख्यमनुदेशः समानामित्यचोक्तम् । “संख्यासाम्यं शब्दतत्त्वेत् षष्ठादयः

परस्मैपदानाम् । डारौरसः प्रथमस्य एचोयवावाव इत्यनिर्देशः । अर्थ-
तद्येत् लुटोर्नन्वरीहणसिंधुतच्चशिलादिषु” इति चोद्यमेवं पञ्चदश-
उपस्थितं तत्रोच्यते लुटोरित्यत्र लरूपसुलुष्टानुबन्धसामान्यमात्रं प्र-
त्यायकमभिव्यमेव न पुनः प्रत्याय्यभेदाद्भिन्नमत्राभ्युपगम्यते । ततश्च
निमित्तिनिमित्तिनोः साम्यात्संख्यातानुदेशः सङ्गच्छतइति न कि-
ञ्चिदनिष्टम् ॥ १०१ ॥

अथ प्रत्याय्यप्रत्यायकयोरन्यत्राप्यभेदं दर्शयितुमाह ॥

यस्येत्येतदणो रूपं संज्ञिनामभिधायकम् ।

न हि प्रतीयमानेन ग्रहणस्यास्ति सम्भवः ॥ १०२ ॥

इह अथ तद्यं तस्य यस्य यदेतत्संछटेकाराकारयोरूपमणोः प्र-
त्यायकम् तत्संज्ञिनामिवर्णावर्णानामभेदाप्रत्यायकं भवति तेन ई-
काराकारयोरपि सौपर्ण्येयो वैततेय इत्यत्र लोपः प्रवर्तते । यदि चात्र
प्रत्याय्यप्रत्यायकयोरभेदो नाश्रीयते तदा प्रतीयमानेन प्रत्याय्यमाने-
नान्येषां ग्रहणस्य प्रत्यायनस्य संभव इति नाचेष्टं सिध्येत् । तस्मात्त-
न्नेषोच्चारितमेकमेवोभयोः प्रत्यायकं संछष्टरूपत्वादित्यस्यैव खेतो
धावतीत्येतच्चादुभयार्थप्रतीतिः ॥ १०२ ॥

अवान्तरवाक्योपप्लावनेनैतदुभयार्थप्रत्यायकं भविष्यतीति दृष्टा-
न्तेन प्रदर्शयितुमाह ॥

जडृत्येतदभिन्नं च भिन्नवाक्यनिबन्धनम् ।

भेदेन ग्रहणं चास्य पररूपमिव द्वयोः ॥ १०३ ॥

जकाल इत्येतदुपात्तम् । तद्वत्स्वदीर्घभुतानां त्रयाणां सामान्येना-
भिकं रूपं बोद्धव्यम् । ततश्चैतदेकं ग्रहणकवाक्यस्थानीयं, अवान्तरवा-
क्यनिबन्धनं भवतीत्याह । ‘भिन्नवाक्यनिबन्धनमि’ति । उक्तालो ऽजभ्र-
स्वसंज्ञः । जकालो दीर्घसंज्ञः । जङ्कालः भुतसंज्ञो बोद्धव्य इति ।

अतश्च यदा संसृष्टत्वाद्वाभेदेनैव ग्रहणं प्रत्यायकी स्थितं तदा अद-
त्येतद्रूपं भिन्नवाक्यनिबन्धनमेव भवति । यथा पररूपं संसृष्टत्वादेक-
मपि द्वयोः प्रत्यायकं दृश्यते । तथैतद्वोद्वध्यम् । ततश्च खेतो धावतीत्या-
दाववात्तरवाक्योपप्लावनेनोभयार्थता भविष्यतीति योजनीयम् ॥ १०३ ॥

शब्दानां भेदपक्ष एव वार्तिककारस्याभिरुचित इति दर्शयितुमाह ॥

लुप्तस्याङ्गविट्ठिं च समाहारमचोस्तथा ।

व्युदस्यता पुनर्भेदः शब्देष्वत्यन्तमाश्रितः ॥ १०४ ॥

मुतावैच द्रुतावित्यत्रोक्तम् । “अङ्गविट्ठिर्नोपपद्यते । न ह्येचोवयवो
ऽकार इकार उकारो वे”त्येवमङ्गविट्ठिं व्युदस्यता तावैव शब्दावैकत्र
संमिलिताविति उपदर्शितः प्रागभेदः स पराकृतः । तथा ऽचोः समा-
हारं व्युदस्यता भेद एवेत्यत इति । यदाह “समाहारो ऽचोश्चेन्नाभा-
वादि”ति । तस्मात् खेतो धावतीत्यादौ सदृशयोर्मेलनमनुपपदमवात्त-
रवाक्योपप्लावनेन तन्मन्वायसमाश्रयणेन वा समर्थनं तज्ज्याय इति
॥ १०४ ॥

अथ तन्मनुपसंहर्तुमुपक्रमते ॥

अर्द्धर्चादिषु शब्देषु रूपभेदः क्रमाद्यथा ।

तन्वात्तथैकशब्दत्वे भिन्नानां श्रुतिरन्यथा ॥ १०५ ॥

यथा क्रमवशेन अचो ऽर्द्धं अर्द्धर्च इति एकस्यैव शब्दस्य रूपभेदस्तथा
तन्मन्वायाश्रयणेनैकशब्दत्वे भिन्नानां रूपाणामन्यथा श्रुतिरभिन्ना
श्रुतिर्बोध्यतीति तन्मनुपसंहतम् ॥ १०५ ॥

एतदेव स्फुटीकर्तुमाह ॥

संहिताविषये वर्णाः स्वरूपेणाविकारिणः ॥

शब्दान्तरत्वं यान्तीव शक्त्यन्तरपरिग्रहात् ॥ १०६ ॥

स एव शब्दो ऽनेकशक्तिवर्धतया संहिताविषये प्रतिभासत इत्ये-

कस्यैव श्वेतशब्दस्य संहितयोच्चारणाच्छब्दन्तरपरिग्रहेषोभयार्थप्र-
त्यायकत्वं मन्यते ॥ १०६ ॥

एकस्यापि निमित्तभेदाद्भेद उपजायतइति दृष्टान्तप्रदर्शनेनाह ॥

इन्द्रियादिविकारेण दृष्टं ग्राह्येषु वस्तुषु ।

आत्मत्यागादृते भिन्नं ग्रहणं स क्रमः श्रुतौ ॥ १०७ ॥

यथा काचाद्युपहतचक्षुषामेकाकारमपि वस्तु नानारूपतयावभा-
सते । तथा संहितावशादेकोपि शब्दो रूपान्तरेणावभासते ॥ १०७ ॥

एतदेवोपसंहर्तुमाह ॥

अभिधानक्रियाभेदाच्छब्देष्वविकृतैष्वपि ।

रूपमत्यन्तभेदेन तदैवैकं (१) प्रकाशते ॥ १०८ ॥

अभिधानक्रिया संहितयोच्चारणमेव तथा योगात्तत्सम्बन्धादवि-
कृतैष्वपि शब्देष्वेकमेव शब्दन्तरपरिग्रहादत्यन्तभेदेन प्रकाशते
॥ १०८ ॥

अथैतदेवागमविषये दृश्यते तेन संवादयितुमाह ॥

ऋचो वा गीतिमात्रं वा साम द्रव्यान्तरं न तु ।

गीतिभेदाद्विगृह्यन्ते ता एव विकृता ऋचः ॥ १०९ ॥

ऋच एव तथोदीरिताः सामाख्यां यथा प्रतिलभन्ते । विशेषेणो-
दीरणमात्रं वा साम । यद्योच्यते “गीतिषु सामाख्ये”ति । ऋचो वासा-
मेत्येतत् प्रापयितुमाह । ‘गीतिभेदादि’त्यादि । तदेवं भेदाभेदविव-
क्षाभिन्नेन प्रत्याय्यप्रत्यायकभावेन अत्यन्तभेदरूपेण वा ‘संहितावि-
षये वर्णा’ इत्युक्तं प्रकाशेण (२) तत्प्रतिपक्षेण वा ऽवान्तरवाक्योपप्ला-
वनरूपेण श्वेती धावतीत्यनैकत्वेपि वाक्यस्यार्थभेदो भविष्यतीति ना-

(१) तदैवैकमिति २ पु० पाठः ।

(२) उक्तप्रकारेणेति २ पु० पाठः ।

कल्पन्ते धदानामनभ्युपगमेपि काचित् क्षतिः ॥ १०१ ॥

अथ पुनरपि तन्मन्त्राद्येनैतत् समर्थयितुमाह ॥

उपायाच्छ्रुतिसंहारे भिन्नानामेकशेषिणाम् ।

तन्त्रेणोच्चारणे तेषां शास्त्रे साधुत्वमिष्यते ॥ ११० ॥

उपायात्तन्त्रलक्षणाभिन्नानामपि शब्दानामेकस्यां श्रुतौ संहारः संश्लेषो गीर्षत्वं । कीदृशानां भिन्नानामित्याह । एकशेषिणामिति । एकशेषसाधर्म्यात्तन्त्रेणोच्चारिता अग्रे एकशेषिण उच्यन्ते । यथोक्तं वा-
र्त्तिकज्ञता । “हलन्त्यमेकशेषनिर्देशादे”ति तेनैकशेषिणां तन्त्रन्याय-
वतामिति यावत् । उपायादित्यादेः पूर्वस्य श्लोकस्य स्फुटीकरणायीक्तं
तन्त्रेणोच्चारणइत्यादि ॥ ११० ॥

तस्मादेवंविधे विषये भिन्नानामपि शब्दानां किञ्चित्सादृश्यमुपा-
दाय तन्त्रेणैव प्रतिपादनं कार्यमित्याह ॥

परिलभ्य श्रुतिं चैकं रूपं भेदवतामपि ।

तन्त्रेणोच्चारणं कार्यमन्यथा ते न साधवः ॥ १११ ॥

यद्यपि च सरूपाणां वाक्यानां शास्त्रेण साक्षात्तन्त्रेण प्रतिपादनं
न कृतम् । नाप्येकशेषस्य प्रतिपादनम् । तथापि समानन्यायत्वात्स-
र्वमपि शब्दानुशासनोपयोगीति प्रतिपादितमुक्तमेवेत्युच्यते इति प्र-
तिपादयितुमाह ॥

सरूपाणां च वाक्यानां शास्त्रेण प्रतिपादितम् ।

तन्त्रेणोच्चारणादेकं रूपं साधूपलभ्यते ॥ ११२ ॥

एतदेव दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकमुपसंहरतुमाह ॥

एकस्यानेकरूपत्वं नालिकादिपरिग्रहात् ।

यथा तथैव तत्र स्यात् बहुनामेकरूपता ॥ ११३ ॥

यद्येकोपि ध्वनिर्नालिकादिपरिग्रहीपधानवशात्त्राणाविधयङ्ज-
कटपभादिरूपभेदवानुपजायते । तथा तन्मसमाश्रयणेन श्ला इतः
श्वेत इत्येवमात्मकानां भिन्नानामपि शब्दानामेकरूपता श्वेत इत्ये-
वंरूपतेति न कश्चित्तत्र दोषः ॥ ११३ ॥

इदानीं यदुक्तमवान्तरवाक्यानामर्थवत्त्वं न स्यादिति तत्प्रतिवि-
धातुमाह ॥

तथा पदसरूपाणां वाक्यानां सम्भवः पृथक् ।

तथा वाक्यान्तराभावे स्यादेषां पृथगर्थता ॥ ११४ ॥

यथा ऽखण्डपक्षे वाक्यानां पदसरूपाणामवान्तरवाक्यानामपो-
द्धारबुद्ध्या सम्भवमुपकल्प्यार्थस्तेषां महावाक्योपयोगी व्यवस्थाप्यते ।
यदि तथा न प्रकल्पेत (१) न तदा महावाक्यार्थसम्प्रत्ययः स्यात् ।
तथा वाक्यान्तराभावएषां पृथगर्थता स्यात् । यावता ऽपोद्धारस-
माश्रयणेन वाक्यान्तराख्युपकल्प्य पृथगर्थत्वमसत्यमप्येषामभ्युपगम्य-
तइति नास्त्यवान्तरवाक्यानुपपत्तिर्चोद्यम् ॥ ११४ ॥

इदानीं प्रयोजनं वाक्यार्थ इति पक्षे दूषयितुमाह ॥

अभिधेयः पदस्यार्थो वाक्यास्यार्थः प्रयोजनम् ।

यस्य तस्य न सम्बन्धो वाक्यानामुपपद्यते ॥ ११५ ॥

वाक्यस्यार्थो वाक्यप्रयोजनमुच्यते । न त्वभिधेयः । कस्यायमर्थः
स्यादित्याह 'अभिधेयः पदस्यार्थ' इति । पदानामर्थो ऽभिधेय उच्यते ।
एतन्निराकरोति । 'यस्य तस्ये'त्यादि । एवंवादिनः परस्परं वाक्या-
नां सम्बन्धो न स्यात् । कीलायःशलाकाकल्पानां वाक्यानां किञ्चित्तः
सम्बन्धो भवति । अभिधेयद्वारकः परस्परं सम्बन्धः स्यात् । अभिधे-
यं च वाक्यानां नास्तीत्यसम्बन्धानि वाक्यानि प्राप्नुवन्तीति यत्किं

(१) प्रकल्प्येतेति २ पु० पाठः ।

चित् ॥ ११५ ॥

अथान्विताभिधानसमाश्रयणेनैतत्समर्थयितुमाह ॥

तत्र क्रियापदान्येव व्यपेक्षन्ते परस्परम् ।

क्रियापदानुषक्तञ्च सम्बन्धो ऽतः प्रतीयते ॥ ११६ ॥

क्रियापदमाक्षिप्तसमस्तसाधनव्रातं निराकाङ्क्षं संपद्यते क्रिया-
पदानुषक्तः परस्परसम्बन्धो निराकाङ्क्षस्तस्मादुपपन्न इति न का-
चित् क्षतिः ॥ ११६ ॥

ननु चान्विताभिधानं न युक्तमिव प्रतिभाति । तथा हि । यदि
प्रथममेव सकलविशेषयुक्तो वाक्यार्थोऽवगतः स्यात् । तदुत्तरकाल-
भाविनां गवादीनामभिधाने न किं चिन्नयोजनमुत्पश्यामः । अव-
गतार्थानां हि पदानां पुनर्वचने वैयर्थ्यमापद्यतइत्याशङ्क्य समर्थ-
यितुमाह ॥

आवृत्तिरनुवादो वा पदार्थव्यक्तिकल्पने ।

प्रत्येकं तु समाप्तो ऽर्थः सङ्गभूतेषु वर्तते ॥ ११७ ॥

अवगतार्थानामप्यावृत्तिर्नियमाय भविष्यति । उक्तस्य वार्थस्य स्फु-
टीकरणायानुवादस्तेषामसाविति नास्त्यानर्थक्यम् । एवमपि पूर्वस्य
तिरोहितत्वात्सङ्गत्वासम्भवादन्वयस्यासम्भवादर्थानवगम एव । एक-
स्मादेव च पदात्ममस्तविशेषान्वितस्य वाक्यार्थस्याप्रतीतेरुत्तरेषां चा-
नवगतार्थानां नियमानुवादपरिकल्पनायोगादसमञ्जस एवान्विता-
भिधानपक्षः । यदा पुनः सङ्गभूतेष्वेवासौ प्रत्येकं समाप्तोर्थ इत्युच्यते ।
यद्योक्तम् “व्यक्तोपपञ्चना (१) सिद्धिरर्थस्य प्रतिपत्तुषु” इति । तदा
नास्त्येव सङ्गभूतानामुपादाने वैफल्यमिति न कश्चिद्दोषः ॥ ११७ ॥

तदेवं सङ्घातादीन्युद्दिष्टानि वाक्यलक्षणानि प्रासङ्गिकविचारस-

हितानि व्याख्यातानि । व्याख्यातं वाक्यमिति दर्शयिष्यते । वाक्य-
व्याख्याप्रसङ्गेन च वाक्यार्था अपि संसर्गसंरुष्टिनिराकाङ्क्षपदा-
र्थप्रयोजनलक्षणसत्त्वार उपदर्शिताः । प्रतिभां क्रियां च दर्शयिष्य-
ति । नन्वेकस्यैव वाक्यार्थस्य कथं विकल्पप्रपञ्च इत्याशङ्क्य निरु-
पयितुमाह ॥

अविकल्पे ऽपि वाक्यार्थे

विकल्पा भावनाश्रयाः ॥ ११७५५ ॥

वाक्यार्थो ऽविकल्प एव निर्विभाग एवाभ्युपगन्तुं युक्तः तस्मिंश्च
तथाभूतेपि येमी विकल्पास्ते पुरुषाणामनेकशास्त्रभावनासमाश्रया
बोद्धव्याः । न वस्त्वनुपातिन इति तद्वाक्यार्थे एक एव युक्तः । एत-
देव प्रतिपादयितुमाह ॥

अत्राधिकरणे वादाः पूर्वेषां बहुधा गताः ॥ ११८ ॥

अस्मिन्नधिकरणे विचारस्थाने पूर्वेषामाचार्याणां प्रवादा बहुधा
गताः शास्त्रसंस्कारवासितचेतसां तेषामिति कस्य पर्यनुयोगः क्रि-
यते ॥ ११८ ॥

परमार्थतस्तु वाक्यार्थे एक एव सर्वो ऽपि शब्दः प्रतिभाया एव
हेतुरिति तत्स्वरूपमिदानीं प्रस्तावयितुमाह ॥

अभ्यासात्प्रतिभाहेतुः शब्दः सर्वो ऽपरैः स्मृतः ।

बालानां च तिरश्चां च यथार्थप्रतिपादने ॥ ११९ ॥

अपरैराचार्यैः । सर्वः यः कश्चिच्छब्दः स प्रतिभाहेतुः । जडाना-
मपि प्रतिभाहेतुरित्याह । बालानामित्यादि । आस्तां विदितसमय-
स्य किं न भविष्यत्वसौ प्रतिभाहेतुः । येय्यविदितसंकेता अमी बा-
ला जडप्राया वा तिर्यञ्चः तेषामप्यनादिवासनावशात्सदर्थः प्र-
तीयमानो दृश्यते शब्दः । तथा च जडानामपि प्राणिनां नियतपदः

शब्दः सम्बोधनायोदीर्यते । तेन प्रतिनिवृतजात्यनुसारेणैव नियतैव
का चित्प्रतिभा प्रबोध्यतइति तन्मूल एव सर्वः कश्चित्तेषां व्यवहारः ।
अनेनैतदुच्यते । यद्वियं प्रतिभा सर्वप्राणिसंवेद्या शब्दनिमित्ता स-
कलव्यवहारमूलभूता ऽनपङ्कवनीया तदपङ्कवे स्नामैव विप्रसज्यते ।
तत्प्रतिभाभ्युपगमोवश्याश्रयणीयः ॥ ११८ ॥

अभ्यासात्प्रतिभाहेतुरित्युक्तं तत्राभ्यासः किमिदानींतनः उत
जन्मान्तरभावी तस्य च किं स्वरूपं इत्याशङ्क्य स चाभ्यासो ऽनागम
इदानींतनो न भवति । नहि बालस्य तदेवोपदिष्टं केन चिदिति
जन्मान्तरभावेव । स च समय इत्युच्यते । संकेतस्वरूपोसाविष्यतइति
स्वरूपमेवास्य स्फुटयितुमाह ॥

अनागमश्च सो ऽभ्यासः समयः कैश्चिदिष्यते ।

अनन्तरमिदं कार्यमस्मादित्युपदर्शनम् ॥ १२० ॥

स चानन्तरमिदं कार्यमित्युपदर्शनस्वभावः । यथा कशाभिघात-
मात्रसमनन्तरमेव वाजिनो ऽभियान्ति अशाभिघट्टातेन च गजा ए-
वमन्येपि यथास्वं प्राणिनो ऽनादिवासनाभ्यासवशेन प्रतिभातः स-
मुचितव्यवहारं कुर्वन्तो लोकयात्रां निर्वाहयन्तीति स्थितम् । एवम-
खण्डमेव वाक्यं प्रतिभा च वाक्यार्थ इति समाश्रयणीयं पदपदार्था-
पोद्धारमाश्रित्य प्रतिनिध्यादिकल्पनं प्रासङ्गिकादिन्यायनिर्वाहश्च
भविष्यतीति व्यवस्थापितम् ॥ १२० ॥

अथ पदार्थप्रविभागखेत्तमाश्रितस्तदुच्यतां पदस्यार्थ इति प्रवि-
भागप्रसङ्गात्पदार्थविवेचनं मतमेदेन कर्तुमाह ॥

अस्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याय्यलक्षणम् ।

अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाज्जगद्वादिषु ॥ १२१ ॥

सर्वशब्दानामपरावृष्टाकारविशेषमर्थमात्रं वाच्यमिति के चिद-

हुः । एतत्सर्वशब्दानां प्रत्याख्यलक्षणं प्रत्याख्यस्य वाच्यस्य लक्षणं बोद्ध-
व्यम् । केन तुल्यमेतत्त्यादित्याह । अपूर्वदेवतेत्यादि । अपूर्वदेवतादि ।
अपूर्वदेवतादिषु हि नाकारप्रथनम् । यत्तु गवादिपदेषु आकारप्र-
थनं तन्नान्तरीयकतया बोद्धव्यम् । अन्यथा ऽपूर्वशब्दाद्देवताशब्दात्
स्वर्गशब्दादश्वगवादिशब्दवदाकारादिप्रथनं स्यात् । यतश्च तेभ्यो ना-
ख्याकारादिप्रथनं अतीर्थमात्रमेव तैः प्रत्याख्यतइति युक्तम् ॥ १२१ ॥

अथ गवादिशब्देभ्य आकारादिप्रथनं दृष्टं ततश्च तद्वक्तुं शक्यं य-
द्विशिष्टपदार्थप्रत्ययो युक्त इत्याशङ्क्याह ॥

प्रयोगदर्शनाभ्यासादाकारावग्रहस्तु यः ।

न स शब्दस्य विषयः स हि यत्नान्तराश्रयः ॥ १२२ ॥

साम्नादिमत्स्वेव यदा गोशब्दप्रयोगं पश्यति तद्दर्शनाभ्यासाच्च
यत्राकारपरिग्रही यः स शब्दस्य प्रत्ययो न भवति । कस्मादित्याह ।
'स ही'त्यादि । तस्मात्प्रयोगाभ्यासेन यत्नान्तरेण शब्दावगम्यातिरि-
क्तेन स प्रथते ततश्च शब्दाव्यापारो ऽसौ न भवतीति शब्दस्यार्थमा-
त्रमेवापरामृष्टाकारविशिषं वाच्यं युक्तमित्येकः पक्षः ॥ १२२ ॥

इदानीं कश्चिच्छब्दवाच्यः कश्चित्त्राकारोनुनिष्पादीति पक्षान्त-
रमाह ॥

के चिद्भेदाः प्रकाशयन्ते

शब्दैस्तदभिधायिभिः ।

अनुनिष्पादिनः कांश्चि-

च्छब्दार्थ इति मन्यते ॥ १२३ ॥

के चिद्भेदा जाल्यादयः शब्दवाच्याः के चित्त्रार्थप्रयोजकाः अनु-
निष्पादिन एव तथा तांश्च शब्दार्थ इत्यपरे मन्यन्ते ॥ १२३ ॥

एतदेव प्रत्याख्यातुमाह ॥

जातिप्रत्यायके शब्दे

या व्यक्तिरनुषङ्गिणी ।

न तान् व्यक्तिगतान् भेदान्

जातिशब्दो ऽवलम्बते ॥ १२४ ॥

जातिशब्दा जातिमात्रं प्रत्याययन्ति । व्यक्तिस्तु तच्चानुषङ्गिणी ।
निरधिकरण्याया जातेरसम्भवादिति कृत्वा तद्व्यक्तिगतानाकार-
विशेषान् जातिपदार्थपक्षे जातिशब्दो नावलम्बते ॥ १२४ ॥

एतदेव व्यक्तीकर्तुमाह ॥

घटादीनां न चाकारान् प्रत्याययति वाचकः ।

वस्तुमात्रनिवेशित्वात्तद्गतिर्नान्तरीयकी ॥ १२५ ॥

घटादीनां प्रसिद्धानामाकारान्वाचकः शब्दो घटादिर्न प्रत्यायय-
ति । पृथुबुधोदराकारमात्रनिवेशित्वात् । न हि सकलविशेषसहि-
तमर्थं शब्दः प्रत्याययितुमलमिति तत्राकारविशेषावगतिर्नान्तरीय-
क्येवानुनिष्पादिष्येव बोद्धव्या ॥ १२५ ॥

नान्तरीयकत्वमेव प्रदर्शयितुमाह ॥

क्रिया विना प्रयोगेण न दृष्टा शब्दचोदिता ।

प्रयोगस्त्वनुनिष्पादी शब्दार्थ इति मन्यते ॥ १२६ ॥

यजेतेति शब्दचोदिता क्रिया कर्तृकर्मसाधनसामग्रीं विना न
दृश्यते । ततश्चासौ साधनयोगो यथा तत्रानुनिष्पादी तथा शब्दार्थो
ऽवगन्तव्य इत्युपसंहृतम् ॥ १२६ ॥

अथ सर्वणवाकारा गुणप्रधाने भावेन (१) पदस्यार्थ इति तृतीयं
पक्षं दर्शयितुमाह ॥

नियतास्तु प्रयोगा ये नियतं यच्च साधनम् ।

तेषां शब्दाभिधेयत्वमपरैरनुगम्यते ॥ १२७ ॥

येन केन चिदिना शब्दस्याभिधेयं न निर्वहति तत्सर्वं साध्यसाधनात्मकं शब्दाभिधेयं वक्तुं युक्तम् । किं चित्प्रत्याख्यते अन्यस्य नान्तरीयकतयावगम्यतइत्यपि न शोभनं किं तु सर्वाकारमेवाभिधेयं गुणप्रधानभावेन यस्मात्प्रतीतमित्यर्थं पक्षः शोभनः ॥ १२७ ॥

समुदाय एव तुल्यकश्चतया शब्दस्यार्थ इति चतुर्थं पक्षं दर्शयितुमाह ॥

समुदायो ऽभिधेयः स्या-

दविकल्पसमुच्चयः ॥ १२७ऽऽ ॥

ननु यद्याकारसमुदायं समुच्चितमेव प्रत्याययति तर्हि बहुवचनमेव तत्र स्यात् । अथ विकल्पितं प्रत्याययति तदा वचनविकल्पः स्यादित्याशङ्गाह । 'अविकल्पसमुच्चय' इति । अविद्यमानो विकल्पसमुच्चयो यस्यासौ तथाभूतस्तस्मात्प्रतीयतइति सम्भाव्यते । एतच्चोपमासमुद्देशेऽप्यर्थविचारणावसरे सविस्तरं प्रदर्शयिष्यति ॥ १२७ऽऽ ॥

अथ जातिगुणक्रियात्मकस्यार्थस्यासत्यभूतः संसर्ग एव शब्दार्थ इति पक्षमं पक्षं दर्शयितुमाह ॥

असत्यो वा ऽपि संसर्गः

शब्दार्थः कैश्चिदिष्यते ॥ १२८ ॥

षटादिभिः शब्दैर्षटादीनां जात्यादिसंसर्ग उच्यते । स चात्र तदव्यतिरेकेणानुपलम्भादसत्यभूत एवोच्यते । तस्मात्संसृष्टः पदार्थ एव सत्यभूत इति ॥ १२८ ॥

अथ सत्यमेवासत्योपाधिविचित्रितं शब्दवाच्यमिति षष्ठं पक्षमाह ॥

असत्योपाधि यत्सत्यं

तद्वा शब्दनिबन्धनम् ॥ १२८९९ ॥

शब्दस्य वा स्वरूपमेवाभिधेयमिति सप्तमं पञ्चं दर्शयितुमाह ॥

शब्दो वाच्यभिजन्यत्व-

मागतो याति वाच्यताम् ॥ १२९० ॥

अभिजन्यत्वमध्यासरूपत्वमागतः शब्द एव स्वरूपलक्षणः शब्द-
स्य वाच्यः ॥ १२९० ॥

अभिजन्यस्वरूपमाह ॥

सो ऽयमित्यभिसम्बन्धाद्रूपमेकीकृतं यदा ।

शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते ॥ १२९० ॥

सो ऽयमित्यभिसम्बन्धो ऽध्यासाख्य उच्यते । तेन पदार्थस्वरूपमा-
च्छादितमेकीकृतमिव प्रत्याख्यते तदा ऽभिजल्पः शब्द उच्यते । अध्या-
सवशाच्छब्दार्थयोरैकात्म्येऽप्यर्थः । शब्दैव प्राधान्यमुपयोगवशात् ॥ १२९० ॥

क्वचित्तु विषयभेदेन द्वयोरपि दृश्यत इति प्रसङ्गादभिधातुमाह ॥

तयोरपृथगर्थत्वे रूढेरव्यभिचारिणि ।

किं चिदेव क्वचिद्द्रव्यं प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ १२९१ ॥

तयोः शब्दार्थयोरध्यासवशाद्रूढेर्नियमादेवाव्यभिचारिण्यपृथगर्थ-
त्वे एकरूपत्वे सति किं चिदेव रूपं योगवशात् क्वचिदेव लोके शास्त्रे
वा प्राधान्येनोद्दिक्ततया ऽवतिष्ठते ॥ १२९१ ॥

तत्र लोकेर्थांशस्यैव प्राधान्यमित्यपि दर्शयितुमाह ॥

लोकेर्थरूपतां शब्दः प्रतिपन्नः प्रवर्त्तते ॥ १२९१९९ ॥

अर्थरूपतां प्रतिपन्नोर्थेन सहेकत्वमिव प्राप्तः शब्दः प्रवर्त्तते । अयं
गौरित्यादि । तत्रार्थ एव वाङ्मतस्या प्रधानमवसीयते ॥ १२९१९९ ॥

शास्त्रे तु शब्दस्योभयरूपतापि विभागेन परिदृश्यतइत्याह ॥

शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्तं विवक्षया ॥ १३२ ॥

शास्त्रे हि स्वरूपप्रधानो निर्देशः क्व चित् क्व चिच्चार्थप्रधानोपी-
त्युभयरूपता शब्दस्य दृश्यते ॥ १३२ ॥

इदानीमर्थेषु न शक्तिः पृथगस्ति किं तु शब्दाधीनेति यथा ते
शब्दैर्विधीयन्ते तथैवावगम्यन्तइति स्वमाहात्म्योपस्थापित एव श-
ब्दार्थ इत्यष्टमं पक्षं दर्शयितुमाह ॥

अशक्तेः सर्वशक्तेर्वी शब्दैरेव प्रकल्पिता ।

एकस्यार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥ १३३ ॥

अथ चासर्वशक्तिरर्थो व्यवस्थितः । तस्य प्रतिनियतशक्त्यभिधानं
शब्देनेति नवमं पक्षं दर्शयितुमत्रैवोक्तं 'सर्वशक्तेर्वे'ति । शक्त्यर्थः क-
दा चित् क्रियारूपतयाभिधीयते । कदा चित्सिद्धरूपतयेति नियता
क्रियादिरूपता शब्दार्थतया प्रतिपाद्यते ॥ १३३ ॥

अथ बुद्ध्युपाकूट एव शब्दस्यार्थो न बाह्य इति दशमं पक्षमुपद-
र्शयितुमाह ॥

यो वार्थो बुद्धिविषयो

बाह्यवस्तुनिबन्धनः ।

स बाह्यवस्त्विति ज्ञातः

शब्दार्थः कैश्चिदिष्यते ॥ १३४ ॥

शब्दस्य बुद्ध्युपाकूटस्य वैकल्पिकस्य यो बुद्ध्युपाकूटो बाह्यवस्तु-
निबन्धनः बाह्यवस्तु विकल्पजननद्वारेण निबन्धनं यस्य स तथाभू-
तः । स च वैकल्पिको ऽर्थो भ्रमवशात् दृश्यविकल्पैकाकारेणाबहीरू-
पोपि बहीरूपतया ऽध्यस्तो ऽध्यस्तमेव वस्त्ववगच्छामि शब्दादिति
शब्दनिमित्तमिति शब्दार्थ इत्यते ॥ १३४ ॥

इदानीं शब्दानामाकारविशेषवानर्थां पूर्वं प्रभृतीनां संविम्बान-
मपरावृष्टाकारविशेषसर्थ इत्येकादशं पञ्चमाह ॥

आकारवन्तः संवेद्या व्यक्तस्मृतिनिबन्धनाः ।

ये ते प्रत्यवभासन्ते संविम्बात् त्वतो न्यथा ॥ १३५ ॥

कैश्चिच्छब्दैः संवेद्याः प्रत्याख्या आकारविशेषवन्तो व्यक्तस्मृतिनि-
बन्धनाः प्रत्यवभासन्ते । कैश्चिन्निराकाराः संविद्रूपाः प्रत्याख्यन्ते । ते-
षां तथैवार्था व्यवस्थाप्यते ॥ १३५ ॥

इदानीं प्रतिनियतवासनावशेनैव प्रतिनियताकारोर्थस्तत्त्वतस्तु
कश्चिदपि नियतो नाभिधीयत इति द्वादशं पञ्चमाह ॥

यथेगिद्र्यं सन्निपतद्वैचित्र्येणोपदर्शकम् ।

तथैव शब्दार्थस्य प्रतिपत्तिरनेकधा ॥ १३६ ॥

अविपरीतमप्यर्थमिन्द्रियं दोषवशाद्वा नारूपमवभासयति यथा
तथैव नियतवासनावसितचेतसां शब्दार्थप्रतीतिरिति नास्ति क-
श्चिन्नियत एकः शब्दस्यार्थः ॥ १३६ ॥

एतदेव व्याख्यातुमाह ॥

वक्तान्यथैव प्रक्रान्तो भिन्नेषु प्रतिपत्तृषु ।

स्वप्रत्ययानुकारेण शब्दार्थः प्रविभज्यते ॥ १३७ ॥

तथा हि । सांख्यजैनसौगतप्रभृतयः प्रतिपत्तनुसारिणान्यथैव श-
ब्दार्थं प्रतिपद्यन्ते वक्तान् तु वैशेषिकादिना स्वप्रत्ययानुसारेण वक्तुं प्र-
क्रान्तः तथा च वैशेषिकेणावयविनं प्रतिपादयितुं षट्शब्दः प्रयुक्तः
सांख्यैर्गुणसमाहारमात्रमभिमन्यते जैनसौगतैः परमाणुसंचयमात्र-
मिति तथैव तस्मात्तेषामर्थप्रतिपत्तिः ॥ १३७ ॥

एतदेव व्यक्तयितुमाह ॥

एकस्मिन्नपि दृश्ये ऽर्थे दर्शनं भिद्यते षष्ठकम् ।

कालान्तरेण वैकोपि तं पश्यत्यन्यथा पुनः ॥ १३८ ॥

बलुत एकस्मिन्नेकरूपे दृश्येयं शास्त्रवासनाभेदाद्दर्शनं ज्ञानमस्मिन् भिद्यते एकोपि च पुरुषः सुगतदर्शनसंस्कृतमतिरन्यथाध्यवस्यत्यर्थं, कालान्तरेण वैशेषिकशास्त्रश्रवणादन्यथेति ॥ १३८ ॥

अतः किमित्याह ॥

एकस्यापि च शब्दस्य निमित्तैरव्यवस्थितैः ।

एकेन बहुभिन्नार्थो बहुधा परिकल्प्यते ॥ १३८ ॥

एकस्य घटशब्दस्य निमित्तैः शास्त्रसंस्कारैरव्यवस्थितैरेकेन पुरुषेणानियतशास्त्रवासनावशात् क्रमेण बहुधार्थः प्रकल्प्यते बहुभिन्नानानाशास्त्रसंस्कृतबुद्धिभिर्युगपत् स्वप्रत्ययानुसारेण बहुधापि परिकल्प्यतइति किमत्र कुर्मः ॥ १३८ ॥

अतः किमित्याह ॥

तस्माददृष्टतत्त्वानां सापराधं बहुच्छलम् ।

दर्शनं वचनं चापि नित्यमेवानवस्थितम् ॥ १४० ॥

यत एवं तस्माददृष्टतत्त्वानां पुरुषाणां दर्शनमनवस्थितम् । अदृष्टतत्त्वतया च सापराधं अत एव बहुच्छलं बहुविधबाधकाघ्रातं तथा सति वचनमपि तेषां तथैवेति तत्त्वकथनं सुदूरमवस्थितम् ॥ १४० ॥

ननु सन्त्येव परावरज्ञा मुनयः तदनुसारेण सर्वं व्यवस्थापयिष्याम इति तदर्थमाह ॥

कृत्वाणीं दर्शनं यच्च तत्त्वे किं चिदवस्थितम् ।

न तेन व्यवहारोस्ति न तच्छब्दनिबन्धनम् ॥ १४१ ॥

परमर्षीणां भगवतां दर्शनं तात्त्विकं भवति किं तु परमार्थेन व्यवहारासंभवः व्यवहारसाधनानां शब्दानां निबन्धनं न भवतीति न तेन व्यवस्था । व्यवहारवेलायां वा केऽप्यदृष्टतत्त्वसदृशा इति पुन-

रव्यवस्थेव । यदुच्यते “रूपणव्यपदेशाभ्यां लौकिके वर्त्मनि स्थितौ,
ज्ञाने प्रत्यभिलापे च सदृशौ बालपण्डितौ” इति । ननु पुरुषबुद्धयो
विचित्रा भवन्तु प्रत्यक्षेण खलु वयं यथावदर्थो दृष्टः तथैव च व्यवह-
रिष्याम इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षस्याव्यवस्थितिमाह ॥

तलवद् दृश्यते व्योम

खद्योतो हव्यवाडिव ।

न चेन्नास्ति तलं व्योम्नि

न खद्योते ज्ञताशनः ॥ १४२ ॥

अतिनिर्मलं गगनतलमित्यविभ्रुतदृश्यामप्युक्तिर्दृश्यते तदत्र किं
कुर्मः ॥ १४२ ॥

यत्पुनरुपपत्त्या निश्चीयते तद् दृष्टमित्येव तथैवोपगम्येतेत्युपसंह-
रन्नाह ॥

तस्मात्प्रत्यक्षमप्यर्थं

विद्वानीक्षेत युक्तितः ।

न दर्शनस्य प्रामाण्यात्

दृश्यमर्थं प्रकल्पयेत् ॥ १४३ ॥

तस्माद्व्यवहारवेलायामसमाख्येतत्त्वानामर्थानां यथा लौकिकै-
रन्वाख्यानं क्रियते तथैव तदनुसारेण शब्दार्थमाश्रित्य व्यवहारं नि-
र्वाहयेन्न पिष्टपेषणमाचरणीयमिति ॥ १४३ ॥

यस्य यथैव स्वदर्शनानुसारेण प्रतिभाति तथैव तस्य स शब्दार्थ
इत्येवाश्रयणीयमित्यलं निर्वस्तुबहुविकल्पप्रदर्शनेनेत्याह ॥

असमाख्येतत्त्वाना-

मर्थानां लौकिकैर्यथा ।

व्यवहारे समाख्यानं

तत्प्राज्ञो न विकल्पयेत् ॥ १४४ ॥

एवं मतभेदेन प्रदर्शितस्य द्वादशधा पदार्थस्य पदकाण्डे जात्या-
दिप्रपञ्चैः प्रविभज्य स्वरूपं निर्णेष्यति एतदत्र वैयाकरणस्याखण्ड
एव स्फोटलक्षणो वाक्यार्थो ऽध्यासः सम्बन्धः पदार्थस्त्वसत्य एवेति
निर्णयः ॥ १४४ ॥

अथ प्रतिभास्वरूपमेव पूर्वोपक्रान्तमनुवध्नाह ॥

विच्छेदग्रहणे ऽर्थाणां प्रतिभा ऽन्यैव जायते ।

वाक्यार्थ इति तामाहुः पदार्थैरुपपादिताम् ॥ १४५ ॥

देवदत्तादिपदेभ्यो विच्छिन्नेभ्यस्तदर्थानां विच्छेदेनैव ग्रहणे प्रत्य-
यवेलायामेका प्रतिभा पदार्थमतिव्यतिरिक्तैव जायते तां च वा-
क्यार्थं वैयाकरणा आहुः । कस्तस्या उपाय इत्याह । “पदार्थैरुपपा-
दितामि”ति पदार्थैरसत्यैरेवोपाधिभूतरूपपादितामभिव्यक्त्यामिति
॥ १४५ ॥

कीदृशीं तामित्याह ॥

इदं तदिति सान्येषामनाख्येया कथं चन ।

प्रत्यात्मवृत्तिसिद्धा सा कर्त्तापि न निरूप्यते ॥ १४६ ॥

सा चोपजायमाना आख्यातुमन्यस्य न शक्यते केवलं स्वसंवेदन-
सिद्धैवासा प्रतिपन्नापि स्वसंवेदनसमये नियतेन रूपेण निरूपयि-
तुमशक्यैव सा ॥ १४६ ॥

किंस्वभावासावित्याह ॥

उपश्लेषमिवार्थानां सा करोत्यविचारिता ।

सार्वरूप्यमिवापन्ना विषयत्वेन वर्त्तते ॥ १४७ ॥

असंख्येयानां पदार्थानामसावुपश्लेषं मेलनं करोति सर्वरूपे च

वाक्ये पदार्थानां वासी विषयत्वेन वर्त्तते तन्निष्ठास्ती सात्त्विक्यं भजन्त-
इति ॥ १४७ ॥

तां च न किं चित्पाणिमात्रमतिवर्त्तते अतिक्रम्य तिष्ठतीत्याह ॥

साक्षाच्छब्देन जनितां भावनानुगमेन वा ।

इतिकर्त्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्त्तते ॥ १४८ ॥

सा साक्षाच्छब्देन कदा चिदावधारकाले जन्यते जन्मान्तरभाव-
नावशेन वा गजवाजिप्रभृतीनां तन्मूल एवेतिकर्त्तव्यतारूपः सर्वस्य
व्यवहारः ॥ १४८ ॥

एतदेव स्फुटयति ॥

प्रमाणत्वेन तां लोकः सर्वः समनुपश्यति ।

समारम्भाः प्रतीयन्ते तिरश्चामपि तद्वशात् ॥ १४९ ॥

सर्वः कश्चित्तामेव भगवतीं स्वप्रतिभां प्रमाणत्वेन पश्यति तथा
चोच्यते 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' इ-
ति । तिरश्चां च जातमात्राणां तन्मूल एव व्यवहार इति न तद-
पङ्गवेन आत्मा वञ्चनीयः ॥ १४९ ॥

सिद्धेव चेयं सर्वस्य प्रतिभेत्युपपादयितुमाह ॥

यथा द्रव्यविशेषाणां परिपाकैरयत्नजाः ।

मन्दादिशक्तयो दृष्टाः प्रतिभास्तद्वतां तथा ॥ १५० ॥

यथा द्रव्यविशेषाणां परिपाकव्यतिरिक्तयत्नान्तरनिरपेक्षा मन्दा-
दिशक्तयो दृश्यन्ते तथैवेयं प्रतिनियतसंस्कारजन्या प्रतिभावतां स्फुट-
मुपलभ्यतएव जन्मान्तराभ्यासहेतुकेयमिति ॥ १५० ॥

सनिदर्शनमुपपादयितुमाह ॥

स्वरष्ट्तिं विकुरुते

मधौ पुंस्कोकिलस्य कः ।

जन्त्वादयः कुलायादि-

करणे केन शिञ्जिताः ॥ १५१ ॥

पञ्चमस्वरविरावी मधुमासे पुंस्कोकिल इत्ययन्नजमेतत्सिद्धं लूता-
तन्तूनां कुलायरचना च प्रतिभामाहात्म्यादेव दृश्यते ॥ १५१ ॥

एतदेव स्फुटयितुमाह ॥

आहारप्रीत्यभिद्वेषप्लवनादिक्रियासु कः ।

जात्यन्वयप्रसिद्धासु प्रयोक्ता ऋगपञ्चिणाम् ॥ १५२ ॥

प्रतिप्राण्याहारादिक्रिया नियता ऽनादिप्रतिभावशादेवेति प्र-
सिद्धम् ॥ १५२ ॥

प्रतिभायाश्च शब्द एव मूलमित्याह ॥

भावनानुगतादेतदागमादेव जायते ।

आसत्तिविप्रकर्षाभ्यामागमस्तु विशिष्यते ॥ १५३ ॥

स चागमः कदा चिदासन्नोस्मिन्नेव जन्मन्यवगतः कदा चिज्जन्मा-
न्तरइत्यासत्तिविप्रकर्षाभ्यां शब्द एव प्रतिभाहेतुः ॥ १५३ ॥

तस्याश्च निमित्तभेदेन षाड्विधं दर्शयितुमाह ॥

स्वभावचरणाभ्यासयोगादृष्टोपपादिता ।

विशिष्टोपहिता चेति प्रतिभां षड्विधां विदुः ॥ १५४ ॥

स्वभावेन यथा कपिः । चरणादिषूदाहरणान्युद्धानि । एवमख-
ण्डेपि वाक्येभ्युपगते पदपदार्थप्रविभागमन्तरेण व्यवहारो न निर्व-
हतीति पदार्थः सामान्येन मतभेदप्रदर्शनपूर्वकं निर्णीतः ॥ १५४ ॥

इदानीं मुख्यनान्तरीयकविभागेन पदार्थविचारोपक्रममाह ॥

यथा संयोगिनि द्रव्यैर्लक्षिते ऽर्थे प्रयुज्यते ।

गोशब्दो न त्वसौ तेषां विशेषाणां प्रकाशकः॥१५५॥

इह शब्दस्य सामान्यं वाजप्यायनमतेनार्थः व्यक्तिर्वा व्याडिमते-
नार्थः । तत्रेह सामान्यमात्रं वा व्यक्तिमात्रं वा तस्य प्रयोजकमर्थत्वे-
नावबुध्यते विशेषास्तु नान्तरीयकतया ततोवगम्यन्ते ततः शब्दस्या-
दृष्टव्यभिचारं सामान्यमात्रमेवार्थः । यथा संयोगिनो द्रव्यविशेषाः
सूक्ष्मा मण्यादय उपलक्षणमात्रभावेन गवादीनामर्थानां स्थिताः न
गवादिशब्दवाच्या भवन्ति तथान्तरङ्गा अप्याकारावर्त्तसंस्थानादय
इति न तेषामसौ प्रकाशक उच्यते ॥ १५५ ॥

एतदेव स्फुटीकर्तुमाह ॥

आकारवर्णावयवैः संस्पृष्टेषु गवादिषु ।

शब्दः प्रवर्त्तमानो ऽपि न तानङ्गीकरोत्यसौ॥१५६॥

आकारादयो व्यभिचारित्वाच्छब्दवाच्या न भवन्तीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

नन्वाकारवाचकानां स्थूलकृत्स्नकर्तृशबलादीनां शब्दानां किमा-
कारादिवाचकत्वं नाङ्गीकार्यमेवेत्याशङ्गाह ॥

संस्थानवर्णावयवैर्विशिष्टे यः प्रयुज्यते ।

शब्दो न तस्यावयवे प्रवृत्तिरूपलभ्यते ॥ १५७ ॥

स्वशब्देराकारादय उच्यन्ते एवेति न सर्वत्र वयं तदप्रतीतिं ब्रूमः
यद्वि प्रयोजकं शब्दस्य तदेव तस्य वाच्यं अन्यन्नान्तरीयकमिति ब्रूमः
अत आकारादिवाचकानां नावयवमात्रे एकदेशमात्रे प्रवृत्तिरङ्गी-
कार्या अतः शब्देरर्थस्य क्वचिद्विशेष उच्यते क्वचित्सामान्यमात्रम्
॥ १५७ ॥

एवं च न शब्दस्यैवंरूपं प्रत्यक्षमप्यर्थसाक्षात्कारोपनायकमेवमेवा-
र्थस्वरूपपरिच्छेदकं दृष्टमित्याह ॥

दुर्लभं कस्य चिच्छ्लोके सर्वावयवदर्शनम् ।

कैश्चिच्चवयवैर्दृष्टैरर्थः कृत्स्नो ऽनुमीयते ॥ १५८ ॥

युगपत्सर्वावयवदर्शनस्यासंभवात्कतिपयावयवदर्शनेन सकलार्थपरिच्छेदस्तथानुमानिक एवेति प्रत्यक्षमपि नैव सकलमर्थस्वरूपं परिच्छिनत्ति ॥ १५८ ॥

तथैव शब्दादेकदेशावसायेन नित्यसहचारिधर्मान्तरावगमो जायत इत्याह ॥

यथा जात्युत्पलादीनां गन्धेन सहचारिणाम् ।

नित्यसंबन्धिनां दृष्टं गुणानामवधारणम् ॥ १५९ ॥

जातिगन्ध उत्पलगन्ध इति शब्दादिशिष्टस्य गन्धमात्रस्यावगतिः तत्सहचारिरूपस्यैवावधारणं तत्र नान्तरीयकं न मुख्यमिति बोध्यम् ॥ १५९ ॥

ततश्च शब्दो ऽपरामृष्टविशिषे वस्तुमात्रे एव प्रवर्तत इत्याह ॥

संख्याप्रमाणसंस्थाननिरपेक्षः प्रवर्तते ।

बिन्दौ च समुदाये च वाचकः सलिलादिषु ॥ १६० ॥

एकापि जलकणिका ऽऽपो बहलमपि सरित्स्त्रोतस्तथैवोच्यत एकापि शिला शुक्ला हिमवानपि शुक्ल इति ॥ १६० ॥

शब्दः प्रयोजकमात्रमेव जात्यादिकं स्वार्थीकृत्य प्रवर्तते आकारादिविशेषावभासस्तु नान्तरीयक इति स्थितम् । ननु समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते यथा तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कपिल इत्युक्तं तदेतत्कथम् । उक्तं च ॥

“न जातिगुणशब्देषु मूर्त्तिभेदो विवक्षितः ।

ते जातिगुणसंबन्धभेदमात्रनिबन्धनाः” ॥

तथा “नेक्षिता जातिशब्दानां समुदायानुपातिनाम् । जातिमापद्यते ते हि व्यक्तीर्षा जातिसंगताः” ॥

इति । इह च “संख्याप्रमाणसंख्याननिरपेक्षः प्रवर्तते । विन्दी च समुदाये च वाचकः सलिलादिषु” इति तदेतदाशङ्काह ॥

संस्कारादिपरिच्छिन्ने तैलादौ यो व्यवस्थितः ।

आहैकदेशं तत्त्वेन तस्यावयववर्तिता ॥ १६१ ॥

संस्कारोपघातादिपरिच्छिन्ने तैलादौ तैलघृतादिः शब्दो व्यवस्थितो ऽसावेकदेशं समुदायाध्यारोपेणाह । एतदुक्तं भवति । न ते जातिशब्दाः अपि तु तत्सदृशा एव ते नियतपरिमाणाभिधायिनस्तदध्यारोपेण तदेकदेशवाचिन उच्यन्तइति अतस्तेषामवयववर्तिता भाष्यउक्तेति न कश्चिद् दोषः उक्तं च “संस्कारादुपघाताद्वा वृत्ती-
क्तपरिमाणके । तैलादौ जातिशब्दो ऽत्र समत्वादवगम्यत”इति ॥ १६१ ॥

एतदर्थं परमार्थत इदं बोद्धव्यमित्याह ॥

येनार्थेनाभिसंबद्धमभिधानं प्रयुज्यते ।

तदर्थोपगमे तस्य प्रयोगो विनिवर्तते ॥ १६२ ॥

येनार्थेन जात्यादिना प्रयोजकेन ॥ १६२ ॥

वक्तुरिच्छया धर्मान्तर्भावनेन तु प्रयुज्यमानोपि शब्दो न तेषां सर्वेषां (१) नियमेन प्रत्यायनं करोतीत्याह ॥

यांस्तु संभविनो धर्मा-

नन्तर्नीयि(२) प्रयुज्यते ।

शब्दस्तेषां न सान्निध्यं

नियमेन व्यपेक्षते ॥ १६३ ॥

एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटीकुर्वन्नाह ॥

(१) सर्वेषामिति २ पु० नास्ति ।

(२) अन्तर्णीयेति २ पु० पाठः स एव च युक्तः ।

यथा रोमशफादीनां व्यभिचारे ऽपि दृश्यते ।

गोशब्दो न तथा जातेर्विप्रयोगे प्रवर्तते ॥ १६४ ॥

उपसंहर्तुमिदानीमाह ॥

तस्मात्संभविनो ऽर्थस्य शब्दात्संप्रत्यये सति ।

अदृष्टविप्रयोगो ऽर्थः सम्बन्धित्वेन वर्तते ॥ १६५ ॥

नैयत्येनादृष्टविप्रयोगो जात्यादिरेव शब्दस्य सम्बन्धित्वेन वाच्यत्वे-
न गम्यतइति बोद्धव्यम् ॥ १६५ ॥

एवं नामपदस्यार्थविचारं कृत्वेदानीं तस्यैव भागार्थविचारं प्र-
सीति । तत्र प्रत्ययभागस्यार्थविचारं तावदाह ॥

वाचिका द्योतिका वा स्यु-

द्वित्वादीनां विभक्तयः ॥ १६५ऽऽ ॥

तेन प्रत्ययभागस्य संख्याकर्मादयो वाच्यत्वेन द्योत्वत्वेन वार्था
इति ज्ञेयम् ॥

इदानीं प्रकृतिभागस्यार्थमभिधातुं प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव सं-
ख्यादिविशिष्टस्यार्थस्याभिधायक इत्याह ॥

स्याद्वा संख्यावतो ऽर्थस्य

समुदायो ऽभिधायकः ॥ १६६ ॥

अथ वा संख्याद्युपलक्षितमेवार्थं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायो ऽभिधत्त-
इत्यभिधातुमाह ॥

विना संख्याभिधानाद्वा संख्याभेदसमन्वितान् ।

अर्थान् स्वरूपभेदेन कांश्चिदाज्जर्गवादयः ॥ १६७ ॥

स्वरूपभेदेन द्वित्वादिभेदेनेत्यर्थः ॥ १६७ ॥

ननु यदा शब्दा नित्यसम्बन्धा विवेकेन ज्ञातव्यतयः स्वार्थस्य प्र-

तीती तदा कथमेतद्वगतमयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इत्याशङ्का-
पोद्धारस्यान्वयव्यतिरेकौ निमित्तमिति प्रतिपादयितुमाह ॥

ये शब्दा नित्यसम्बन्धा विवेके ज्ञातशक्तयः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषामर्थो विभज्यते ॥ १६८ ॥

विवेके सति शब्दार्थविभागे कृते सति च प्रातिपदिके प्रत्यये
चासत्येकत्वादिविरहितं वृत्तत्वमात्रमवगम्यत इत्येवमन्वयव्यतिरेका-
भ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थप्रविभागो व्यवस्थाप्यते ॥ १६८ ॥

तत्रापि शक्यत्वाशक्यत्वाभ्यामन्वयव्यतिरेकावाश्रित्य तत्प्रतिपादनं
कर्त्तव्यमित्याह ॥

यत्र चाव्यभिचारेण

तयोः शक्यं प्रकल्पनम् ।

नियमस्तत्र

यत्रान्वयव्यतिरेकावुपलभ्येते तत्रैव नियतः न त्वशक्ये विषयइ-
त्याह ॥

नत्वेवं

नियमो नुट्शवादिषु ॥ १६९ ॥

भवतामस्तीत्यादावसति नुडादावर्थदर्शनाह्वानार्था पचतीत्यादौ
तस्य साहाय्यमात्रं स्थापितं न पृथगर्थतेति उक्तं च “भावकर्मकर्त्तार-
ः सार्वधातुकार्था इति चेदेकहिबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वात्,
शब्दविकरणार्था(१) इति चेत् कृताभिहितेषु विकरणाभाव” इति
॥ १६९ ॥

यच्च तु पृथगेव तयोः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्त्वं दृश्यते तच्च पृथग-

र्थाभिधानमेवाङ्गीकार्यं न तूपलक्षणार्थत्वं कल्पनीयमित्याह ॥

सम्भवे वाभिधानस्य लक्षणं तु न कस्यते(१) ।

आपेक्षिक्यो हि संसर्गे नियताः शब्दशक्तयः ॥१७०॥

प्रकृतिप्रत्यययोः पृथग्दर्शाभिधानसम्भवे प्रकृत्यर्थ एव पदवाच्यः प्रत्ययार्थस्तूपलक्ष्यमाणः प्रत्ययार्थ एव पदवाच्यः प्रकृत्यर्थस्तूपलक्ष्यमाण इति न युक्ता कल्पना । ननु यदि प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक् पृथगर्थ-मभिधातुं शक्तिरस्ति तत्किमिति परस्परापेक्षितया स्वार्थाभिधान-मित्याह । 'आपेक्षिक्य' इत्यादि । यस्मात्संसर्गे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः शब्दशक्तयोऽन्वयव्यतिरेकापेक्षिता नियता एव प्रातिस्विक्य इव(२) प्रतीयन्तइति ॥ १७१ ॥

यत्र त्वपेक्षायामपि न पृथगर्थतोपलभ्यते तत्रापीद्वारो नाश्रयणी-य इत्याह ॥

न कूपसूपयूपानामन्वयो ऽर्थस्य दृश्यते ।

अतो ऽर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यते ॥ १७१ ॥

न हि एकापगमे क्व चिद्या का चिदर्थानां वेदनोपजायते ॥ १७१ ॥

तदेवं शक्यशक्यावन्वयव्यतिरेकावाश्रित्यापीद्वारेणान्वाख्यातं प-दभागयोः कार्यमित्युक्तं ततश्च किं सनिमित्तं अथ निर्निमित्तमेवेत्या-शङ्क्य सनिमित्तमेव पदभागयोः पदस्य चान्वाख्यानं कार्यमिति दा-नीसुपपादयितुमाह ॥

अन्वाख्यानानि भिद्यन्ते

शब्दच्युत्पत्तिकर्मसु ।

(१) कल्पतइति २ पु० पाठः ।

(२) एवेति २ पु० पाठः ।

बहूनां सम्भवे ऽर्थानां

निमित्तं किं चिदुच्यते ॥ १७२ ॥

यत्र खलु बहूनि निमित्तानि सम्भवन्ति तत्र किं चिदेव नैयत्ये-
ना(१)श्रित्यान्वाख्यानं क्रियत इत्युच्यते ॥ १७२ ॥

एतदेव दर्शयितुमाह ॥

वैरवासिष्ठगिरिशा-

स्तथैकागारिकादयः ।

कैश्चित्कथं चिदाख्याता

निमित्तावधिसंकरैः ॥ १७३ ॥

वीरस्येदं वैरं वीराया वा, तथा वसिष्ठस्येदं वसिष्ठेन कृतं प्रोक्तं व-
वासिष्ठं, गिरौ शेतइति 'गिरौ डम्बन्दसी'ति डप्रत्यये ऽथ वा गिरि-
श्यतीति 'आतोनुपसर्गे क' इति के गिरिश, इत्येवं निमित्तावधिसां
कर्येणान्वाख्यानं कृतम् ॥ १७३ ॥

ननु नियतमेव निमित्तमत्र किं चिदुच्यतामित्याशङ्कोपायाना-
मनियतत्वादनियतमिति प्रतिपादयितुमाह ॥

यथा पथः समाख्यानं वृक्षवल्मीकपर्वतैः ।

अविरुद्धं गवादीनां भिन्नैश्च सहचारिभिः ॥ १७४ ॥

यथा वृक्षादिभिर्भिन्नैरुपायभूतैरेव कस्य चित्पथः समाख्यानम-
विरुद्धं तथा गवादीनां शब्दानां भिन्नैरेव सहचारिभिरन्वाख्यानमि-
ति बोद्धव्यम् ॥ १७४ ॥

अर्थस्य चावस्थाभेदा बहवः सन्ति येन च योवस्थाभेदः परिदृष्ट-
स्तेनैवासौ तत्समाख्यातं करोतीत्याह ॥

अन्यथा च समाख्यान-

भवस्याभेददर्शिभिः ।

क्रियते किंशुकादीना-

मेकदेशे ऽवधारणात्(१) ॥ १७५ ॥

किंशुको नेति किंशुकशब्दं प्रयुञ्जते इति भिन्नमेव निमित्तम्

॥ १७५ ॥

एतदेव व्यक्तीकर्तुमाह ॥

कैश्चिन्निर्वचनं भिन्नं गिरतेर्गर्जतेर्गमेः ।

गुवतेर्गदतेर्वापि गौरित्यत्रानुदर्शितम् ॥ १७६ ॥

गोलक्षणस्यार्थस्य नानाविधा अवस्था दृष्टाः तदनुगमेनैवार्थमाहु-
राचार्याः ॥ १७६ ॥

एवं शब्दस्य प्रकृतिवाच्यमेव निमित्तं ततश्च बहुविधनिमित्तप्रद-
र्शनम् । इदानीं स्वरूपमेव शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमन्वाख्यानान्यो-
पादीयतइति पक्षं प्रदर्शयितुमाह ॥

गौरित्येव स्वरूपाद्वा

गोशब्दो गोषु वर्तते ।

व्युत्पाद्यते न वा सर्वं ॥ १७६ऽऽऽ ॥

अथ कस्मान्नौरित्युच्यते गौरित्येव हि गौर्गवि वर्ततइत्यौविश-
क्याः । अतश्च स्वरूपमात्रप्रयुक्ताः सर्वे शब्दा इत्यव्युत्पत्तिपक्ष एवेत्या-
ह 'व्युत्पाद्यते न वा सर्वमि'ति ॥ १७६ऽऽऽ ॥

कैश्चित्स्वरूपं वाच्यं च निमित्तमुच्यतइत्याह ॥

कैश्चिच्चोभयमिष्यते ॥ १७७ ॥

एवं सनिमित्तमन्वाख्यानं निमित्तं च वाच्यं बहुधा कैश्चित्कथं चि-
त् किं चिदुक्तं स्वरूपं वा निमित्तं उभयमेव वेति दर्शितम् ॥ २७७ ॥

इदानीं किं भिन्नमेव रूपं शब्दस्य आहो खिन्दभिन्नमिति विचा-
र्यते यदि भिन्नमेव तदा गमनं गरलं गज इत्यादिषु गादीनां भि-
न्नत्वाद्भेदेनैवोपादानं प्राप्नोति ततश्चानन्त्यादशक्यत्वमन्वाख्यानस्ये-
त्याह ॥

सामान्येनोपदेशश्च शास्त्रे लघ्वर्थमाश्रितः ।

जात्यन्तरवदस्यापि विशेषाः प्रतिपादकाः ॥ १७८ ॥

शब्दभेददर्शने भिन्नानां सामान्यसमाश्रयेण लाघवादुपदेशः शा-
स्त्रे क्रियते विशेषा ये ते ऽस्यैव जात्यन्तरवत्प्रतिपादका उच्यन्ते
॥ १७८ ॥

एतदेवाह ॥

अर्थान्तरे च यदुक्तं तत्प्रकृत्यन्तरं विदुः ।

तुल्यरूपं न तद्रूपावन्यस्मिन्ननुषज्यते ॥ १७९ ॥

रूढौ च तुल्यरूपं स्वरूपेणान्यस्मिन्ननुषज्यते तत्त्वतस्तस्मिन्नमेव
सादृश्यात्तत्रैकत्वं मन्यते परमार्थतस्तु भिन्नाः शब्दा गवादयः ॥ १८० ॥

स्वतश्च यजिर्भिन्न एवेत्याह ॥

भिन्नाविजियजी धातू

नियतौ विषयान्तरे ।

कैश्चित्कथं चिदुद्दिष्टौ

चित्रं हि प्रतिपादनम् ॥ १८० ॥

अन्यो यजिरन्य इजिरिति नियतौ बोद्धव्यौ । इजिः कित्येव य-
जिसु तदितरस्मिन्निति । आचार्यैः पुनः क्व चिन्नेदाश्रयेण निर्दिष्टौ

क्व चिदभेदेनेति प्रतिपादयितुमाह । 'कैश्चिदि'त्यादि । कश्चिद्व्यजेः किति संप्रसारणं शास्ति इष्टः इष्टेति, तज्जादौ तस्य तन्नेच्छति यष्टा यष्टं यष्टव्यमिति, कश्चिदिजिमेवोपदिशति तस्य तज्जादौ यददेशं विदधाति, इति प्रतिपादनवैचित्र्यम् ॥ १८० ॥

अवस्थाभेदाश्रयेणापि प्रतिपादनं दृश्यतइत्याह ॥

एवं च बालवायादिजित्वरीवदुपाचरेत् ।

भेदाभेदाभ्युपगमे न विरोधो ऽस्ति कश्चन ॥ १८१ ॥

इह विदूराग्रभवति वैदूर्य इति वैदूर्यशब्दं व्युत्पादयन्ति । न च विदूरादसौ प्रभवति । बालवायादुत्पत्तौ विदूरे केवलं संस्क्रियते त-
त्रोक्तं "बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव सा । न वै तत्रेति चेदू-
पाजित्वरीवदुपाचरे"दिति । बालवायो वृत्तिविषये विदूरमापद्यते
ततश्च बालवायाग्रभवति वैदूर्यो मणिरिति सिद्धम् । अतो बालवा-
यविदूरयोरभेदो ऽभ्युपगतः । अथ वान्यो वृत्तिविषये विदूरशब्द उ-
च्यते । यथा वणिग्भिर्बाराणसी जित्वरीति । आदिशब्दाद्विश्रवणरव-
णशब्दाविति भेदो ऽवगन्तव्यः । अतो ऽभेदाभ्युपगमे भेदाश्रयणे वा
न कश्चिद्दोषः । भेदपक्षाश्रयणे च सामान्यमाश्रित्य लाघवेनोपदे-
शः क्रियते । अभेदपक्षे त्वभिन्नरूपसमाश्रयणेनैवेति न किं चिदव-
श्यम् ॥ १८१ ॥

ततो यदि शब्दभेदपक्षः तदा धातूपसर्गयोः यथोक्तकल्पनमि-
त्याह ॥

अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन विकल्पनम् ।

धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः ॥ १८२ ॥

अङ्घ्रिर्वचनव्यवस्थार्थं केवलं धातवः पृथगुपदिष्टा वस्तुतः पुनर्वि-
शिष्टक्रियावचना एव तद्वति सोपसर्गाणामेव धातुत्वम् ॥ १८२ ॥

एतदेव प्रतिपादयितुमाह ॥

तथा हि सङ्ग्रामयतेः

सोपसर्गाद्विधिः स्मृतः ।

क्रियाविशेषाः संघातैः

प्रक्रम्यन्ते तथाविधाः ॥ १८३ ॥

असङ्ग्रामयत्, सिसङ्ग्रामयिषते, सोपसर्गस्यैवाङ्घ्रिर्वचनदर्शनात्सो-
पसर्गस्यैवास्य धातुत्वं अत उपक्रमएवाख्याते विशिष्टैव धातुवाच्या
क्रिया निर्वर्त्तयितुमुपक्रम्यतइत्याख्यातानां स्वरूपप्रदर्शनार्थमाह
'क्रियाविशेषा' इत्यादि । संघातैर्धातूपसर्गसमुदायैरित्यर्थः । तथा-
विधा अभिन्ना भिन्ना वा ॥ १८३ ॥

अतः किं भवतीत्याह ॥

कार्याणामन्तरङ्गत्व-

मेव(१)धातूपसर्गयोः ॥ १८३ऽऽ ॥

एवं धातूपसर्गाश्रयाणि यानि कार्याण्यन्तरङ्गाणीत्युच्यन्ते इति
पूर्वं तान्येव प्रवर्तन्ते यथा सुडादयः ॥ १८३ऽऽ ॥

तथाभूतैव च सा क्रिया साधनसंबन्धं गच्छतीत्याह ॥

साधनैर्याति संबन्धं तथाभूतैव सा क्रिया ॥ १८४ ॥

तथाभूतैव उपसर्गविशिष्टैव कारकसंबन्धमुपगच्छति । एवं चा-
नुभूयतइति कर्मणि लकारः सिध्यति तथा 'षत्वतुकोरसिद्ध' इत्या-
रम्भणीयम् । 'अङ्गभ्यासव्यवायेपी'त्यनारम्भणीयमेवेति स्थितम्, उ-
क्तं च "कारकाणां प्रवृत्तिर्विशिष्टक्रियायामन्यथा(२) कृत्वा मांसो-
दने प्रवर्त्तन्ते अन्यथा च शुष्कौदन इति हृत्तोपसर्गसम्बन्धायाश्च त-

(१) एवमिति २ पु० पाठः ।

(२) क्रियाया अन्यथेति २ पु० पाठः ।

स्या वैशिष्ट्यमिति क्रमाश्रयणेन पूर्वमेवोपसर्गेण सम्बन्धः ॥ १८४ ॥

इदानीं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइति क्रमसमाश्रयणेनाख्या-
तस्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ॥

प्रयोगार्हेषु सिद्धः स-
न्भेत्तव्यो ऽर्थो विशिष्यते ।

प्राक् च साधनसम्बन्धा-
त्क्रियां नैवोपजायते ॥ १८५ ॥

लब्धात्मनस्तस्या विशेषत्वोपपत्तेः प्रयोगार्हेषु धातुषु सिद्धः सन्न-
र्थो भेत्तव्यो विशिष्यो भवत्युपसर्गादिभिः, न तु (१) पूर्वकालाख्याते
विशेषणयोगः । यदि प्राक्साधनसम्बन्धात् क्रियाविशेष इत्युच्यते त-
दा ऽव्युत्पन्नायास्तस्याः स्वरूपाभावेन कथं चित् (२) शेषसम्बन्धः
स्यादित्याह 'प्राक् चे'त्यादि । उक्तं च 'साधनं क्रियां निर्वर्त्तयति
तामुपसर्गो विशिनष्टी'ति । पूर्वं साधनसम्बन्धः तत उपसर्गैस्तद्वि-
शेषणमुपपन्नम् । अस्मिंश्च पक्षे 'ऽडभ्यासव्यवायेपी'त्यारम्भणीयं 'ष-
त्वतुकोरसिद्ध' इति तुकि कर्त्तव्ये एकादेशासिद्धत्वं न वक्तव्यं, प्रत्यय
इत्यन्तरङ्गत्वात्साधनाभिधायकार्धधातुकाश्रयो गुणः प्रवर्त्ततइति
सिद्धम् ॥ १८५ ॥

अथ पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यतइत्यमुं पक्षं समाधातुमाह ॥

धातोः साधनयोगस्य भाविनः प्रक्रमाद्यथा ।

धातुत्वं कर्मभावश्च तथान्यदपि दृश्यताम् ॥ १८६ ॥

क्रियावचनो धातुरित्युक्तं साधनसम्बन्धाच्च प्राक् क्रियानिर्वृत्तेर-
सम्भवाद्यथा भाविसाधनसम्बन्धसमाश्रयणेनोपक्रमएव धातुत्वं धातु-

(१) नन्विति २ पु० पाठः ।

(२) विदिति २ पु० नास्ति ।

संज्ञोच्यते, यथा च धातोः कर्मण इत्युच्यते कर्म यो धातुरितीषिक-
र्मत्वस्य भावित्वादुपक्रमएवेषिकर्मत्वमुक्तां तथान्यदपि दृश्यतां भावि-
सम्बन्धादुपक्रमएव विशिष्टक्रियावचनत्वं दृश्यतां को दोषः । एवं च
भिन्नपक्षाश्रयणेन तथाविधविशेषनिर्वर्त्तनं शोभतइत्युच्यते । 'क्रिया-
विशेषाः सङ्घातैः प्रक्रम्यन्ते तथाविधा' इति ॥ १८६ ॥

उपक्रम एव चासौ क्रिया विशिष्टैवाभ्युपगन्तुं युक्तेति दृष्टान्तप्र-
दर्शनपूर्वकमाह ॥

बीजकालेषु सम्बद्धा यथा लाक्षारसादयः ।

वर्णादिपरिणामेन फलानामुपकुर्वते ॥ १८७ ॥

बीजवापकालएव यथा लाक्षारसादयो बीजसम्बन्धादुत्तरकालं
वर्षरसादिपरिणामेन फलोपकारं कुर्वन्ति ॥ १८७ ॥

तथा दार्ष्टान्तिके योजयितुमाह ॥

बुद्धिस्थादभिसम्बन्धात्तथा धातूपसर्गयोः ।

अभ्यन्तरीकृतो भेदः पदकाले प्रकाशते ॥ १८८ ॥

धातूपसर्गयोः सम्बन्धबुद्ध्या समुल्लिखितो यो ऽन्तर्णीतः केवलं
तस्मात्सम्बन्धात्तयोर्धातूपसर्गयोः सम्बन्धे(१) पदकाले पदनिष्पत्तौ
सत्त्यामसौ भेदः प्रकाशते न तु स्वत इति वृत्तौपसर्गसम्बन्धाया एव
साधनयोग उपपन्नः ॥ १८८ ॥

एवमपोद्धारप्रस्तावे वाक्ये पदस्य पदभागयोः प्रकृतिप्रत्यययोः श-
क्याशक्यान्वयव्यतिरेकसमाश्रयणेन सनिमित्तमन्वाख्यानं कर्तुमने-
कधार्थः क्व चिन्निमित्तं स्वरूपं वेत्याख्यातं, ततश्च पदमेकमनेकं वेति
नामपदं लेशतो निर्णीतम्, आख्यातमपि 'क्रियाविशेषाः सङ्घातैः
प्रक्रम्यन्ते तथाविधा' इत्यादिना भेदाभेदविचारपूर्वकमपि निदर्शि-

तत्रायम्, इदानीं 'नामाख्यातोपसर्गनिपाताच्चेति चत्वारि पदजा-
तानी'ति निरुक्तकारः तत्र नामाख्यातस्वरूपे प्रदर्शिते, उपसर्गाणां
प्रदर्शनीयमिति तत्स्वरूपं प्रदर्शयितुमाह ॥

क्व चित्संभविनो भेदाः केवलैरभिदर्शिताः(१) ।

उपसर्गेण सम्बन्धे व्यज्यन्ते प्रपरादिना ॥ १८६ ॥

क्व चित्यचत्वादौ प्रकर्षादीनां सम्भवात् केवलैस्तेषामप्रतीतेरुप-
सर्गसम्बन्धात्तद्वगम इति तेषूपसर्गाणां विशेषद्योतकत्वमुच्यते अत
एव चोक्तं 'तमेव विशिनध्यन्य' इति ॥ १८६ ॥

तर्हि द्योतकत्वमेव किं तेषामाहो स्तित्यचान्तरमपीत्याह ॥

स वाचको विशेषाणां सम्भवाद्द्योतको ऽपि वा ।

शक्त्याधानाय धातोर्वा सहकारी प्रयुज्यते ॥ १८७ ॥

केवलं न द्योतकाः यावद्वाचका अपि दृश्यन्ते । यथा प्रतिष्ठतइ-
त्यादौ धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकत्वं प्रेण तु गतिवाचकत्वं व्यवस्थाप्य-
ते । तथा चोक्तं 'धात्वर्थं बाधते कश्चि'दिति 'सम्भवाद द्योतकोपि
वे'त्येतदादावेव कारिकायां व्याख्यातम् । अथ तृतीयमपि पञ्च द-
र्शयितुमुक्तं 'शक्त्याधानाये'त्यादि । सम्भूय धातूपसर्गावर्थमाहतुरिति
शक्तिमात्रमुपसर्गः कुरुतइत्यर्थाभिधाने सहकारिण उपसर्गाः । अ-
त्राप्युक्तं 'कश्चित्तमनुवर्त्तत'इति ॥ १८७ ॥

प्रतिष्ठतइत्यादौ प्रसिद्ध्या धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकत्वे उपसर्ग-
स्य गतिवाचकत्वं स्थापितम्, इदानीमनुमानेन द्योतकत्वमेव सर्व-
त्रास्य व्यवस्थापयितुमाह ॥

स्थादिभिः केवलैर्यच्च गमनादि तु गम्यते ।

तत्रानुमानाद्विविधात्तद्वर्मा प्रादिरुच्यते ॥ १८८ ॥

(१) अनिदर्शिता इति २ पाठः ।

तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तिं प्रसिद्ध्याभिधाति अतः केवलेन तेन गम-
नं न प्रतिपाद्यते इत्यनेकार्था धातव इति कृतवानुमानादितिवाचक-
त्वमपि तस्य व्यवस्थाप्यते उपसर्गस्तु तदुद्योतक एव । गतिनिवृत्तौ तु
प्रसिद्धत्वात्तिष्ठतेः प्रशब्दस्य गतिवाचकत्वमुच्यते, वस्तुस्थित्या त्वनुमा-
नेन प्रादेद्योतकत्वमेव सामान्यतो दृष्टेन विशेषतो दृष्टेन चेत्याह
'तत्रे'त्यादि । धातुरनेकार्थः उपसर्गश्च द्योतक इत्यनुमानेन व्यव-
स्थाप्यते । द्विविधमनुमानं भवति विशेषतो दृष्टं सामान्यतो दृष्टं चे-
ति । तत्राविशेषणोपसर्गाणां द्योतकत्वं तथा च प्रशब्दे धर्मी आदि-
कर्मद्योतक इति साध्यो धर्मः प्रशब्दत्वात् पूर्वोदितपच्यादिदृष्टप्रश-
ब्दवदिति । विशेषतो दृष्टेनानुमानेन तद्धर्मप्रशब्दस्य समानधर्मा स-
र्वोपि प्रादिरुपसर्गो द्योतकत्वधर्मयुक्त उच्यतइति । धातुश्च सामान्य-
तो दृष्टेनानुमानेनानेकार्थः । यथा तिष्ठतिर्द्धर्मी अनेकार्थ इति
साध्यो धर्मः धातुत्वाद् उभयवादिसम्मतानेकार्थः^(१) यजत्यादिधातु-
वदिति । एवं सामान्यतो दृष्टानुमानात्तद्धर्मान्यो धातुरप्यनेकार्थ
उच्यतइति योजना ॥ २६१ ॥

इदानीं संभूयार्थाभिधायकत्वमपि दर्शयितुमाह ॥

अप्रयोगे ऽधिपर्योश्च यावद् दृष्टं क्रियान्तरम् ।

तस्याभिधायको धातुः सह ताभ्यामनर्थकः ॥१६१॥

अध्यागच्छति पर्यागच्छतीत्यधिपरी अनर्थकायागच्छतीत्य-
स्मादेवोपरिभावविशिष्टस्य वा सर्वतोभावविशिष्टस्य वाप्यागमनस्य
प्रकरणादिनावगतत्वात् लौकिकशब्दव्यवहारे लाघवं प्रत्यनादरा-
दिति स्पष्टार्थमेवाधिपर्योः प्रयोगः । समुदाय एव विशिष्टार्थाभिधा-
यक इत्यधिपर्योः केवलयोर्धातोश्चाऽज्ञानार्थकत्वमनर्थान्तरवाचकत्व-

(१) अनेकार्थेति २ पु० नास्ति ।

मित्यर्थः । अतो धातूपसर्गौ सन्भूयैवार्थविशेषं ब्रूत इति धातोर्धर्मा-
भिधाने सहकारिण उपसर्गाः । उपसर्गाणां रूढितो ऽर्थवत्त्वएव
तावधिपरी अनर्थकाविति केवलानर्थकतया । न हि तयोरुप-
सर्गयोः केवलयोस्तत्रार्थोस्ति अत एवोक्तं 'कश्चित्तमनुवर्तत'इ-
ति ॥ १६३ ॥

प्रसङ्गात्स्वार्थिकप्रत्ययानां स्वरूपमाह ॥

तथैव स्वार्थिकाः के चित्संघातान्तरवृत्तयः ।

अनर्थकेन संसृष्टाः प्रकृत्यर्थानुवादिनः ॥ १६३ ॥

यावक इत्यादौ कनादयः सन्भूयैवार्थबोधका बोद्धव्याः । यावश-
ब्दात्केवलात्पृथगेव कप्रकृतिर्यावशब्दो ऽध्यवसित इति सङ्घातान्तर-
वृत्तयस्ते बोद्धव्याः । अत एवाह 'अनर्थकेन संसृष्टा' इति । यावशब्दः
कप्रकृतिरनर्थक एव समुदायसु परस्परशक्त्याहितविशेषस्तत्रार्थवा-
न् नासंभूय स्वार्थमाहेत्याह 'प्रकृत्यर्थानुवादिन' इति । ननु प्रकृति-
भागस्येदानीमेवानर्थकत्वमुक्तमतः कथं प्रकृत्यर्थानुवादिन इत्युच्यते,
सादृश्यमात्रादित्यभिप्रायः । कप्रकृतिः केवला यावशब्देन सदृशम-
भिमन्यतइति तदभिप्रायेण प्रकृत्यर्थानुवादिन इत्युक्तं वस्तुतस्तु सङ्घा-
तान्तरवृत्तय इत्येव बोद्धव्यम् ॥ १६३ ॥

अथ निपातानामनैयत्येन स्वरूपं प्रदर्शयितुमाह ॥

निपाता द्योतकाः के चि-

ट्पृथगर्थाभिधायिनः ।

आगमा इव के ऽपि स्युः

संभूयार्थस्य वाचकाः ॥ १६४ ॥

तेषामुपसर्गवद् द्योतकत्वं क चित् यथा वृक्षश्च प्लक्षश्चेत्यादौ ।
चादीनां केवलानां च केषां चित् पृथगर्थाभिधायित्वं वाचकत्वमेव

सिद्धमित्याह 'के चिदि'त्यादि । के चिन्निपाता आगमवर्कभूव वा-
चकाः यथा येषां पृथगर्थं प्रकल्पतइति पाठः तेषां मते निपातानां
हैविध्यं के चिदर्थवन्तः के चिदनर्थका इति । तत्र के चिन्निपाताः
पृथगर्थप्रकल्पने सत्यर्थाभिधायिनः ततो द्योतका इत्यर्थवतां स्वरूप-
कथनं ये त्वनर्थकास्तेषां स्वरूपमाह 'आगमा' इत्यादि ॥ १२४ ॥

तथा च लौकिके प्रयोगे ऽनियम इत्याह ॥

उपरिष्ठात्पुरस्ताद्वा द्योतकत्वं न भिद्यते ।

तेषु प्रयुज्यमानेषु भिन्नार्थेष्वपि सर्वथा ॥ १२५ ॥

पूर्वं पश्चाद्वा प्रयुक्तास्तदर्थद्योतनं कुर्वन्तीति तेषु विकल्पसमुच्चया-
द्यर्थेषु द्योतकत्वमेव प्रयुज्यमानेषु स्थितम् ॥ १२५ ॥

अथ वाचका एव कस्मान्नोच्यन्ते किं द्योतकत्वेनेत्यर्थद्योतकत्वं दृ-
ढीकर्तुमाह ॥

चादयो न प्रयुज्यन्ते पदत्वे सति केवलाः ।

प्रत्ययो वाचकत्वे ऽपि केवलो न प्रयुज्यते ॥ १२६ ॥

एते हि चादयः केवला न प्रयुज्यन्ते ततो वाचका न भवन्तीति
बोद्धव्यम् । चादयो धर्मी वाचका न भवन्तीति साध्यो धर्मः केवलाना-
नामप्रयोगात् । यदि हि वाचकाः स्युस्तदा गवादिवत् केवलानाम-
पि तेषां प्रयोगः स्याद् इत्यनुमानम् । नन्वत्र प्रत्यनुमानमस्ति चाद-
यो धर्मी द्योतका न भवन्तीति साध्यो धर्मः केवलानामप्रयोगात् ।
प्रत्ययवक्तत्राह 'पदत्वे सती'ति । एतदुक्तं भवति । न निर्विशेषणोयं
हेतुरपि तु पदत्वे सति केवलानामप्रयोगात् द्योतका एतइति पद-
त्वे सतीत्यनेन प्रत्ययव्यावृत्तिः । एतदेव दर्शयितुमाह 'प्रत्ययो वाच-
कत्वेपी'त्यादि । प्रत्ययस्य कस्य चिद्वाचकत्वेपि पदत्वाभावात्केवल-
स्याप्रयोगः ॥ १२६ ॥

अथ शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चादिपदस्यासत्त्वभूतो यः पृथगर्थः त-
द्वाचकत्वाद्वाचकत्वं व्यवस्थाप्यते तदनुपपन्नं, शक्त्यनुग्रहाद्यथा तदर्थ-
वाचकानां समुच्चयादीनां प्रयोगे षष्ठी श्रूयते, वृक्षस्य समुच्चयः वृक्ष-
स्य समुच्चय इति तद्वन्निपातप्रयोगे षष्ठी श्रूयते वृक्षस्य च वृक्षस्य चे-
ति । स्यादेवं यदि समुच्चयाभिधायकाः स्युः, न चैवं, किं तर्हि, स-
मुच्चिताभिधायिन एतद्वत्युच्यते तदभिधाने च व्यतिरेको नास्ती-
त्याह ॥

समुच्चिताभिधाने ऽपि

व्यतिरेको न विद्यते ॥ १६६ ॥

यद्येवं समुच्चितस्य सत्त्वभूतस्याभिधाने ऽसत्त्वइति प्रतिषेधान्नि-
पातसंज्ञाया अभावे तत्पूर्विकाया अव्ययसंज्ञाया अभावाच्चादेरपि
विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोतीत्याह ॥

असत्त्वभूतो भावश्च

एतदुक्तं भवति । इह शब्दैरर्थाभिधानं स्वाभाविकमिति स्थितम् ।
अत्र निपाताः शब्दशक्तिस्वभावादेवासत्त्वभूतार्थाभिधायिनः प्रतीय-
न्तइति सनिदर्शनमाह ॥

क्रिया ऽन्येनाभिधीयते ॥ १६७ ॥

अत्र यथेत्यनुषङ्गः । यथा पाक एवोभयत्र नामपदस्याख्यातस्य च
वाच्यः शब्दशक्तिस्वाभाव्यास्तथा पचतीत्याख्यातेनासत्त्वभूतो ऽसाव-
भिधीयते, पाक इत्यत्र नामपदेन परिनिष्ठितस्वभावः सिद्ध इति,
तद्वन्निपातैः समुच्चितादेरसत्त्वभूतस्याभिधानमिति न विभक्तेरुत्प-
त्तिः । उक्तं च । 'नेदं वाचनिकं लिङ्गसंख्यादि स्वाभाविकमेव । त-
द्यथा समानमधीयानानां के चिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे ने'ति । एवं वा-
चकत्वात्समुच्चिताभिधाने ऽप्याख्यातपदवदसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वा-

द्विभक्तैरभावः ॥ ११७ ॥

अस्त्वेवमपि समुच्चिताभिधायित्वाद्यथा स्वतन्त्राणां तदभिधाय-
कानां विशेषणेन योगस्तथा निपातानामपि स्यात्, अथ च गुणव-
चनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यसत्त्ववाचकत्वादिभक्त्यभा-
वात् शोभनं च वृक्ष इति प्राप्नोति । तथा चान्यचोक्तम्, प्रतिप्रयो-
गं(१) जात्यङ्गे सम्बन्धमुपगच्छति । विशेषणं ततो धर्मान् जाति-
स्था(२)प्रतिपद्यते, ततश्च पञ्चाला जनपदो बहुधनो रमणीय इति
भवति । अथ लुब्धस्य विशेषणं न जातेः ततः पञ्चाला रमणीया
बहुधना जनपद इति भवति । एतदाशङ्क्य समर्थयितुमाह ॥

समुच्चिताभिधाने ऽपि विशिष्टार्थाभिधायिनाम् ।

गुणैः पदानां सम्बन्धः परतन्त्रास्तु चादयः ॥ ६८ ॥

गुणैर्विशेषणैः पदानां विशिष्टार्थाभिधायिनां सम्बन्ध उपपद्यते ।
निपातानां तु शक्तिस्वाभाव्यादसत्त्ववाचित्वेपि नियतपरतन्त्रत्वादि-
शेषणयोगो नास्तीति न कश्चिद्दोषः । एतदुक्तं भवति । एतदपि
शक्तिस्वाभाव्यमेव यत्तेषां नित्यपरतन्त्रत्वं नामिति । अतः समुच्चि-
ताभिधानेपि न केवलः प्रयोगो नापि विशेषणसम्बन्ध इति स्थि-
तम् ॥ ११८ ॥

एवं च नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणं पदचतुष्टयं व्याख्यातं, अ-
थ कर्मप्रवचनीयाः पञ्चमं पदमभ्युपगतमिति तद्विचारयितुमाह ॥

जनयित्वा क्रियां कां चि-

त्सम्बन्धो वि(३)निवर्त्तते ।

(१) प्रतिप्रयोगइति २ पु० पाठः ।

(२) जातिस्तानिति २ पु० पाठः ।

(३) क्रिया का चित्सबन्धित्वे इति २ पु० पाठः ।

श्रूयमाणे क्रियाशब्दे

सम्बन्धो जायते क्व चित् ॥ १६६ ॥

सम्बन्धावच्छेदहेतवः कर्मप्रवचनीया इत्यन्ते । यद्वक्ष्यति 'सम्बन्ध-
स्य भेदका' इति । सम्बन्धश्च सर्वः क्रियाकारकपूर्वको भवति । तत्र
क्व चित्सम्बन्धं जनयित्वा क्रिया विनिवर्तते यथा राजपुरुष इति ।
अत्र हि राज्ञः पुरुषो ऽयं यस्मात्स राजा पुरुषं विभर्त्ति, अतो भर-
णलक्षणा क्रिया ऽऽश्रयाश्रयिभावलक्षणं सम्बन्धं जनयित्वा निवृत्ता ।
क्व चित् क्रियापदं श्रूयमाणसम्बन्धमुपजनयति, यथा मातुः स्मरती-
ति । अत्र हि मातुरिति कर्मपदमतो मातृसम्बन्धिस्मरणमिति नि-
मित्तनिमित्तिभावलक्षणं सम्बन्धं स्मरतिक्रिया श्रूयमाणैव जनयति ।
एतदेवान्यत्रोक्तं "सम्बन्धः कारकेभ्यो ऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रु-
तायामश्रुतायां वा क्रियायां सो ऽभिधीयते" इति ॥ १६६ ॥

सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति किमर्थमधीगर्थद्वयेशां कर्मणीत्यादिप्रक-
रणारम्भ इति प्रसङ्गाद्विचारयितुमाह ॥

तत्र षष्ठी प्रतिपदं समासस्य निवृत्तये ।

विहिता दर्शनार्थं तु कारकं प्रत्युदाहृतम् ॥ २०० ॥

मातुः स्मरणमित्यादौ कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते सिद्धैव षष्ठीति
पुनः प्रातिपद्येनाधीगर्थेत्यादिना या षष्ठी विहिता सा निसमाय
भवति । कर्मादौ शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठ्याव भवति यदन्यत्प्राप्नोति
तन्निषिध्यते । किं चान्यत्प्राप्नोति, लुगादि, तत्र निदानोच्छेदनं वि-
ना न लुगादिनिवृत्तिः कर्तुं शक्येति समासनिवृत्तिरेव क्रियते ततश्च
षष्ठ्याव भवति, यदन्यतः पृष्ठा ऽऽयाति समासलुगादि प्राप्नोति, त-
न्निवार्यतद्व्यतः प्रतिपदं पुनः षष्ठी समासस्य निवृत्तये विहितेति
बोध्यम् । अतश्च 'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत' इति नार-

अणीयमेव । यद्येवं 'कर्मणीति किं मातुर्गुणैः स्मरण'मिति कथं प्र-
त्युदाहृतं, यथा गुणानां स्मर्तव्यत्वस्यासम्भवः, तथा शेषत्वस्यापि ।
यदि शेषत्वस्यापि (१) यदि शेषत्वेनास्य (२) विवक्षिताः सुस्तदा ते-
षां षष्ठी स्यात्, तृतीया न भवेत् । ततश्च द्वाङ्गवैकल्यमेतस्येत्येतदाश-
ङ्गाह 'दर्शनार्थं त्वि'त्यादि । मातुर्गुणानां स्मरणमित्युक्ते संदिह्यते,
गुणाः कर्म करणं वेति । तत्रोक्तं गुणैः स्मरणमिति, गुणैरिति कर-
णं यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा प्रतिपदविधाना षष्ठी मा भूदित्ये-
वमर्थं कर्मणीत्युक्तमिति द्वाङ्गवैकल्याभावः । पुनः षष्ठीविधानं समा-
सादिनिवृत्तयएवेति स्थितम् । उक्तं च । "साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूय-
माणक्रिये पुनः । प्राप्ता (३) प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तय" इति ।
साधनैर्व्यपदिष्टे शेषसम्बन्धे इत्यर्थः । एवं कर्मस्थेव शेषत्वेन विवक्षि-
ते षष्ठी, कारकान्तरे त्वेकैवेति वृत्तिकाराः । तेषां मते गुणैः स्मरणं
न तु गुणानां स्मरणमिति का चिदपि षष्ठी । टीकाकारमते तु
करणस्य शेषत्वविवक्षायां गुणानां स्मरणं गुणस्मरणमित्यपि भवती-
ति मतभेदः ॥ २०० ॥

एवं क्रियया सम्बन्धो जन्यतइति स्थितं, ततः किमित्याह ॥

स चोपजातः सम्बन्धो विनिवृत्ते क्रियापदे ।

कर्मप्रवचनीयेन तत्र तत्र नियम्यते ॥ २०१ ॥

स च क्रिययोपजनितः सम्बन्धः तस्मिंश्चोपजाते यदा क्रियापदं
क चिन्न श्रूयते, तदा क्रियाजनितो ऽयं स्यादिति संदेहे कर्मप्रवच-
नीयेन तत्र तस्यां क्रियायां नियम्यतइति सम्बन्धविशेषः कर्मप्रवच-
नीयैः प्रत्याख्यते । अत एव कर्म प्रोक्तवन्तः, क्रियाकृतं विशेषसम्बन्धं

(१) यदि शेषत्वस्यापीत्यधिकमिति भाति । परं तु दृष्टपुस्तके सत्त्वान्नविशतम् ।

(२) अस्य स्मरणस्येत्यर्थः ।

(३) प्रोक्ते इति पाठान्तरम् ।

द्योतयन्तीति कर्मप्रवचनीया उच्यन्ते ॥ २०१ ॥

अथा ऽम्रूयमाणयाः क्रियाया आक्षेपकाः कर्मप्रवचनीयाः क-
स्मान्नाश्रीयन्तइत्याह ॥

येन क्रियापदाक्षेपः स कारकविभक्तिभिः ।

युज्यते विर्यथा तस्य लिखावनुपसर्गता ॥ २०२ ॥

इह येन शब्देन क्रियापदस्याक्षेपः क्रियते स कारकविभक्त्या यु-
ज्यतइति दृश्यते(१) । यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति । अत्र विशब्दो
मानक्रियाया आक्षेपकः । प्रादेशं विमाय परिलिखतीत्यर्थावगतेः ।
ततो विमानक्रिययात्र प्रादेशलक्षणं कर्माक्षिप्तमिति तस्य कारकवि-
भक्त्यैव द्वितीयया योगः । यदा च क्रियान्तराक्षेपको विशब्दस्तदास्य
लिखत्यसम्बन्धात् प्रत्यनुपसर्गत्वमेव । ततश्च गतिर्गताविति निघा-
ताभावः । तद्वत्कर्मप्रवचनीयैर्यदि क्रियापदमाक्षिप्येत, तदा तद्योगे
कारकविभक्तिरेव स्यात्, ततश्च 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति ना-
रम्भणीयमेव स्यात् । किं तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठी प्राप्नोति तद्वाध-
नाय द्वितीया ऽऽरभ्येत तदारम्भः शोभेत ॥ २०२ ॥

क्रियापदाक्षेपकत्वमन्यत्रापि दृष्टमिति तदेव दृढीकुर्वन्नाह ॥

तिष्ठतेरूपयोगश्च दृष्टो ऽप्रत्यययन्निति ॥ २०२ऽऽ ॥

अप्रत्यययन्नित्यत्र प्रतिशब्दः स्थितिक्रियाया आक्षेपकः परिदृष्टः ।
देवा असुरानप्रतितिष्ठतः प्रतिष्ठामलभमानानजयन्निति तिष्ठतेरु-
पयोगः आक्षेपः(२) परिदृष्टः ॥ २०२ऽऽ ॥

तथा धातुना सम्बन्धेऽपि सुन्वन्तीत्यत्राभिशब्दस्य केवलस्य चाभि-
मुख्ये वृत्तिः परिदृष्टेति प्रसङ्गादाह ॥

(१) दृश्यतामिति २ पु० पाठः ।

(२) व्याक्षेपइति २ पु० पाठः ।

मुन्वतीत्याभिमुख्ये ऽभिः

केवलो ऽपि प्रयुज्यते ॥ २०३ ॥

तदेवं कर्मप्रवचनीयानां सम्बन्धनियामकत्वमन्वर्थसंज्ञाश्रयेणैव
स्थापितम् ॥ २०३ ॥

अथ स्वत्यादीनां तद्रूपत्वासम्भवे कथं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्यादि-
त्याह ॥

कर्मप्रवचनीयत्वं

क्रियायोगे विधीयते ।

षत्वादिविनिवृत्त्यर्थं

स्वत्यादीनां विधर्मणाम् ॥ २०४ ॥

अत्र स्वत्यादीनां कर्मप्रवचनीयत्वं विधीयते संज्ञान्तरव्युदासायै-
वेत्यतश्चैकसंज्ञाधिकाराद्व्युत्पत्तिसंज्ञाभावे तदाश्रयं षत्वादिकं “मुप-
सर्गा”दित्यादिना न भवति ॥ २०४ ॥

अन्यदपि प्रसङ्गादाह ॥

हेतुहेतुमतोर्योग-

परिच्छेदे ऽनुना कृते ।

आरम्भाद्वाध्यते प्राप्ता

तृतीया हेतुलक्षणा ॥ २०५ ॥

लक्षणैल्यंभूतेत्यादिना सिद्धा ऽनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । लक्षणं हि
ज्ञायकं यथा तथा हेतुरप्युच्यते, ततश्च यथा ज्ञाप्यज्ञापकभावे वृद्धम-
नुविद्योतते विद्युदित्यत्रानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तथा शाकल्यस्य
संहितामनुप्रावर्षदित्यत्रापि । तत्र हेतुहेतुमद्भावलक्षणव्यतिरेकव्यव-
च्छेदे ऽनुना कृते हेतुतृतीयैव परत्वाप्राप्नोति तथा च तृतीयाया अ-

वकाशः धनेन कुलमित्यादि, लक्षणेत्यंभूतेत्यस्यावकाशो ऽनुष्णाप्यज्ञापकभावलक्षणस्य सम्बन्धस्यावच्छेदकः, यथा ह्यक्षमनुविद्योतते विद्युदिति, इहोभयं प्राप्नोति शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति, अत्र हेतुहेतुमज्ञावसम्भवात् तृतीया प्राप्नोति, परत्वात् 'अनुर्लक्षण' इति पुनर्विधानान्न भवति ॥ २०५ ॥

एवं कर्मप्रवचनीयानां प्रासङ्गिकं विचारं कृत्वा वाचकत्वादिप्रकारत्रितयनिराकरणेन सम्बन्धविशेषकत्वमेव व्यवस्थापयन्नाह ॥

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥ २०६ ॥

प्रपञ्चतीत्यादावुपसर्गवद् नैवायं^(१) क्रियाद्योतकः । षष्ठ्यपवादभूतया च द्वितीययैवोक्तः सम्बन्ध इति न तस्य कर्मप्रवचनीयो वाचकः । नापि प्रादेशं विपरिलिखतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियापदस्याक्षेपकः । किं तर्हि विशिष्टक्रियाजनितो ऽयं सम्बन्ध इति सम्बन्धस्य भेदको विशेषकः कर्मप्रवचनीयः ॥ २०६ ॥

इत्येवमपोद्धारप्रसङ्गेन पञ्चधा पदविभागः प्रदर्शितः । एवं दर्शितं पदप्रविभागमग्रे ऽनूद्य सप्रपञ्च^(२)पदार्थभेदमुपपादयिष्यति । यथा “द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि च । अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् । पदार्थानामपोद्धारे जातिर्वा द्रव्यमेव चे”^(३) त्यादि । एवमखण्डवाच्य^(४)वादिना ऽपोद्धारसमाश्रयेण प्रासङ्गिकादिकार्यसमर्थने विहिते तत्प्रसङ्गात्पदपदार्थपदभागपदभागार्थवि-

(१) नायमिति २ पु० पाठः ।

(२) सप्रपञ्चमित्यसमस्तम् २ पु० ।

(३) वेति २ पु० पाठः ।

(४) वाक्येति २ पु० पाठः स चाञ्जसः ।

चारः कृतः निरुक्तकारमतानुसारेण^(१) च नामाख्यातोपसर्गनिपा-
तलक्षणप्रदर्शनं कृतं, कर्मप्रवचनीयाः पञ्चमपदजातमिति के चि-
त्यतिजानतइति तदपि प्रदर्शितं, एवं च दूषितेषु परपक्षेषु स्वपक्षे
च दूषणनिराकरणपूर्वकं स्थापिते पुनरप्यखण्डपक्षमेव समर्थयितु-
कामो वार्त्तिकविरोधमाशङ्क्याह ॥

अनर्थकानां सङ्घातः सार्थको ऽनर्थकस्तथा ।

वर्णानां पदमर्थेन युक्तं नावयवाः पदे ॥ २०७ ॥

किं च ॥

पदानामर्थयुक्तानां सङ्घातो भिद्यते पुनः ।

अर्थान्तरावरोधेन सम्बन्धविगमेन च ॥ २०८ ॥

अर्थान्तरस्य संसर्गलक्षणस्यावरोधेन परिग्रहणेन कश्चिदेव देवद-
त्त गामभ्याजित्यादिकः पदसङ्घातोर्थवान्, कश्चित्तु दश दाडिमादिः
परस्परसम्बन्धविगमेनानर्थक इति सम्बन्धाद्यपेतः ॥ २०८ ॥

तदेव दर्शयितुमाह ॥

सार्थकानर्थकौ भेदे सम्बन्धं नाधिगच्छतः ।

अधिगच्छत इत्येके कुटीरादिनिदर्शनात् ॥ २०९ ॥

भेदे क्रियमाणे सति यौ वर्षसमुदायौ सार्थकानर्थकौ यथा कुटी-
शब्दो रशब्दश्च तौ सम्बन्धमनर्थकत्वान्नाधिगच्छत इति के चित् ।
द्यौत्येनार्थनार्थवत्त्वादपरे सम्बन्धमधिगच्छत इत्याहुः ॥ २०९ ॥

सङ्घातार्थवत्त्वादवयवार्थवत्त्वमपि दर्शयितुमाह ॥

अर्थवद्भ्यो विशिष्टार्थः सङ्घात उपजायते ।

नोपजायतइत्येके समासस्वार्थिकादिषु ॥ २१० ॥

राजपुरुष इत्यादावर्थवद्भ्यः सङ्घातो ऽर्थवानुपजायते । स्वार्थि-
कादिषु त्ववयवार्थप्रकृतिकमर्थान्तरं नाविर्भूतमिति नास्त्यवयवार्थव-
द्भ्यो व्यतिरिक्तः सङ्घातार्थस्य(१) सम्भवः ॥ २१० ॥

द्विविधरूपतया ऽवस्थितास्तद्व्याह ॥

के चित्तु युतसिद्धार्यो

भेदे निर्ज्ञातशक्तयः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

के चित्कल्पितशक्तयः ॥ २११ ॥

युतः सिद्धो ऽर्थो येषां ते तथाविधाः यथा शमीवृक्षो दाडिमीवृक्ष
इत्यादयः । कस्मादेवमित्याह । भेदइत्यादि । भेदे, वाक्ये सति रूप-
स्याऽविनष्टत्वात्पृथगेव निर्ज्ञातशक्तयः के चित्संशुप्रज्ञादयोन्वयव्यति-
रेकाभ्यां कल्पितशक्तय इति । अत्र हि प्रगते जानुनी यस्य सङ्घते
जानुनी यस्य 'प्रसंभ्यां जानुनोर्भूरि'ति लक्षणानुगमेनार्थः कल्प्यः, न
तु पृथगेव, वाक्ये दृष्टस्य जानुशब्दस्य नष्टत्वात् । तस्मात्संघातार्थव-
त्वादिति भागासिद्धमनैकान्तिकं च बोद्धव्यम् ॥ २११ ॥

यदप्युक्तं "अर्थवन्तो वर्णाः धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामे-
कवर्णानामर्थदर्शना"दिति तच्चाह ॥

शास्त्रार्थ एव वर्णाना-

मर्थवत्त्वे प्रदर्शितः ।

धात्वादीनां विशुद्धानां

लौकिको ऽर्थो न विद्यते ॥ २१२ ॥

उक्तद्वितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः ।

(१) अवयवार्थव्यतिरिक्तसंघातार्थेति २ पु० पाठः ।

प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते ॥ २१३ ॥

अभिव्यक्ततरो यो ऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते ।

अर्थवत्ताप्रकरणादाश्रितः स तथाविधः ॥ २१४ ॥

वर्णानामर्थवत्त्वाभ्युपगमे पदवाक्ययोरभिधायकता भज्येतेत्याह ॥

आत्मभेदो न चेत्कश्चि-

द्वर्त्तेभ्यः पदवाक्ययोः ।

अन्योन्यापेक्षया शक्त्या

वर्त्सः स्यादभिधायकः ॥ २१५ ॥

सुबोधम् ॥ २१५ ॥

इदानीं मतभेदं प्रदर्शयितुमाह ॥

वर्त्सेन केन चिन्न्यूनः सङ्गतो यो ऽभिधायकः ।

न चेच्छब्दान्तरमसावन्यूनस्तेन गम्यते ॥ २१६ ॥

यदि केन चिद्वर्त्सेन न्यूनः सङ्गात इष्कर्त्तारमित्यादावभिधायकस्तदा द्वयी गतिः । शब्दान्तरत्वमेकशब्दत्वं वा । यदि न शब्दान्तरत्वमिष्कर्त्तारमित्यस्य तदा न्यूनवर्त्सोपि पूर्णवर्त्सो निष्कर्त्तारमिति शब्द एव गम्यते तस्मात्स्वार्थप्रतीतिरिति बोद्धव्यम् ॥ २१६ ॥

एतदेव प्रतिपादयितुमाह ॥

स तस्मिन् वाचके शब्दे

निमित्तात् स्मृतिमादधत् ।

साक्षादिव व्यवहितं

शब्देनार्थमुपोहते ॥ २१७ ॥

यदि केन चिद्वर्त्सेन न्यूनः स न्यूनवर्णः परिपूर्णशब्दवाचकरूपं निमित्ताच्छास्त्राभ्यासात् स्मृतिमुपजनयन् साक्षादिव व्यवहितमप्यर्थं

शब्देन स्मृत्युपस्थापितेनोपोहते समर्पयतीति । अथ शब्दान्तरत्वं तदा यथा परिपूर्ववर्षी वाचकस्तथा तत्सम्बन्धाद् न्यूनवर्षीपीति न कश्चिद्विशेषः ॥ २१७ ॥

तस्मादवयवानां तदर्थप्रतिपादनमनुपपन्नमेवेति प्रतिपादयितुमाह ॥

पदवाच्यो यथा नार्थः कश्चिद्गौरखरादिषु ।

सत्यपि प्रत्यये ऽत्यन्तं समुदाये न गम्यते ॥ २१८ ॥

समन्वित इवार्थात्मा पदार्थैर्यः प्रतीयते ।

पदार्थदर्शनं तत्र तथैवानुपकारकम् ॥ २१९ ॥

गौरखरः कृष्णसर्प इत्यादी यथा नैव पदानां वाच्यः (१) कश्चिदर्थो ऽस्ति, सत्यपि वा तच्छ्रवणकाले तदर्थप्रत्यये गौरखर इत्यस्मिन् समुदाये ऽत्यन्तं सर्वथा नैवायमर्थो गम्यते, जात्यन्तरमेव हि पदार्थसंस्पर्शमात्रविरहितं समुदायात्तत्रावगतं, तथैव देवदत्त गामभ्याजित्यादिभिः पदार्थैर्यः प्रतिभालक्षणो ऽर्थः समन्वित इव परमार्थतस्तु निर्विभागः पानकरसादिष्वप्यतीयते, तत्र पदार्थदर्शनमवयवार्थप्रतिभासो ऽनुपकारक एव भवत्यर्थः ॥ २१९ ॥

यदि चैतन्नाभ्युपगम्यते तदा समुदायावयवयोर्भिन्नार्थत्वे सति वृत्तौ समकालमेव विरुद्धधर्मसंसर्गः प्राप्नोतीति पदवादिमतं दूषयितुमाह ॥

समुदायावयवयोर्भिन्नार्थत्वे च वृत्तिषु ।

युगपद्भेदसंसर्गो विरुद्धावनुप्रवृत्तिर्गौ ॥ २२० ॥

वृत्तिषु समासादिकास्तु । तुल्यकालं समुदायेन पांसुदकवद्विभागापन्नस्थार्थस्य प्रतिपादनात्संसर्गः समासार्थः पदेभ्यश्च भिन्नस्था-

र्थस्य प्रतीतिर्भेदसंसर्गो विबुधो युगपन्नाप्तुतः । न चैतद् युक्तं प्रतीत्य-
भावादिति ॥ २२० ॥

पदपदार्थानां च सत्यत्वे ऽध्यादीनां वाक्ये साधनाभिधायित्वं
प्राप्नोति । न चैतद् दृष्टं साधनाभिधायकत्वेन स्वतन्त्राणां तेषां प्र-
योगादर्शनादित्याह ॥

कश्च साधनमात्रार्थानध्यादीनपरिकल्पयेत् ।

अप्रयुक्तपदस्यार्थो ब्रह्मब्रीहौ कथं भवेत् ॥ २२१ ॥

अधिल्लीत्यादौ समुदायस्याधिकरणवृत्तित्वं परिदृष्टं न कदा चि-
दप्यवयवस्येति । यदा(१) च पदानि सत्यार्थानि विद्यन्ते तदा बहु-
ब्रीह्यर्थो नावकल्प्येत्याह । अप्रयुक्तेत्यादि । चित्रगुरित्यादाववयवा-
नां सत्यर्थत्वे(२) चित्रशब्दस्य गुणः कश्चिदभिधेयो गोशब्दस्य गोजा-
तयः काश्चिदित्यप्रयुक्तं वाचकं पदं यस्यासावप्रयुक्तपदो देवदत्तार्थः
कस्याभिधेयः स्यात् ॥ २२१ ॥

यदि चावयवानामर्थवत्त्वं स्यात्तदा प्रक्षुः संक्षुरित्यत्रापि क्षुशब्द-
स्यार्थः पृथगुपलभ्येत न चोपलभ्यतइति प्रतिपादयितुमाह ॥

प्रक्षुसंक्ष्वाद्यवयवैर्न चास्त्यर्थावधारणम् ॥ २२१SS ॥

उपसंहर्तुमाह ॥

तस्मात्संघात एवैको विशिष्टार्थनिबन्धनम् ॥ २२२ ॥

तस्मात्समासेषु विरुद्धार्योपस्थापनादध्यादीनां साधनमात्रार्थवृ-
त्तित्वासम्भवाद्बहुब्रीह्यर्थस्यासङ्गतेः प्रक्षुसंक्ष्वित्यादाववयवार्थानुपल-
ब्धादित्युपपत्तिचतुष्टयेन सत्यार्थानां पदानामनुपपत्तेः सङ्घात एवै-
को ऽखण्डः प्रविभागशून्यः स्फोटिकात्मा विशिष्टस्यैव प्रतिभात्मकस्यार्थस्य

(१) यदि चेति २ पु० पाठः ।

(२) सत्यार्थत्वइति २ पु० पाठः ।

निवन्धनमभ्युपगन्तुं युक्त इति सिद्धम् । सङ्घातसाधर्म्याच्च स्फोट ए-
वान्न सङ्घातशब्देनोक्तः सङ्घातो ह्यवयवैराच्छुरितो भवति, स्फोटश्चा-
पि ध्वनिभिराच्छुरित इति सङ्घातसाधर्म्यम् ॥ २२२ ॥

इदानीमखण्डवाद्यात्मीयपक्षे परकीयचोद्यसप्तकमाशङ्क्य क्रमेण
समर्थयितुमुपक्रमते । तथा च यदि पदार्थो नैव विद्यते तदा देवद-
त्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्यत्र द्वन्द्वेनैक एवाखण्डः समुदायो वा-
क्यार्थो(१)भिधीयते, ततश्च पदार्थभेदस्यानभ्युपगमादेकत्वे च सति
बहुवचनं नोपपद्येतित्याशङ्क्य समर्थयितुमाह ॥

गर्गा इत्येक एवायं

बह्वध्वर्थेषु वर्तते ।

द्वन्द्वसंज्ञो ऽपि सङ्घातो

बह्वनामभिधायकः ॥ २२३ ॥

यथा गर्गस्यापत्यानि बह्वनि गर्गा इत्येकशेषे कृते गर्गशब्द ए-
क एव निरस्तावयवविभागो बह्वर्थवृत्तित्वाद्बहुवचनात्, स्तथैव द्व-
न्द्वसंज्ञः सङ्घातो निरस्तावयवभेदोपि शब्दशक्तिमाहात्म्याद्बहुत्वम-
भिधत्तइति सत्यपि बहुवचने नास्ति तावता वाक्यार्थव्यतिरेकेण प-
दार्थसङ्गावः ॥ २२३ ॥

अथ धवस्त्रद्विरपलाशाः सिध्यन्तामित्यत्र वाक्यार्थव्यतिरेकेण प-
दार्थासम्भवात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्ययोगात्समुदायस्य च युगपत्प्रच-
नक्रियाऽसम्भवाद्वाक्यार्थस्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्य समर्थनार्थमाह ॥

यथैकदेशे भुज्यादिः प्रत्येकमवतिष्ठते ।

क्रियैव द्वन्द्ववाच्ये ऽर्थे प्रत्येकं प्रविभज्यते ॥ २२४ ॥

ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यत्र यथा विनापि वाक्यार्थव्यतिरेकेण प-

दार्थसङ्गावं पदार्थानां भुजिक्रिया प्रत्येकमवतिष्ठते, तथा इन्द्रवाक्ये
समुदायलक्षणे ऽर्थे प्रत्येकं प्रविभज्यतइति न कश्चिद्दोषः । एतदुक्तं
भवति । ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यत्र यथा सत्यामपि समुदायप्रतिप-
त्तावपोक्षारबुद्ध्या प्रकल्प्यावयवान् प्रत्येकं भुजिक्रिया समाप्यते, त-
थैव इन्द्रात्मसुदाये प्रतिपन्ने बुद्धिपरिकल्पितप्रविभागसमाश्रयणेन
प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्वाहव्या ॥ २२४ ॥

पुनरप्याशङ्क्य परिहर्तुमाह ॥

यच्च इन्द्रपदार्थस्य

तच्छब्देन व्यपेक्षणा ।

सा ऽपि व्यावृत्तरूपे ऽर्थे

सर्वनामसरूपता ॥ २२५ ॥

इन्द्रान्तर्वर्तिनः पदार्थस्य वाक्यार्थं (१) व्यतिरेकेणासम्भवात्सर्वना-
म्ना परामर्शो नोपपद्यते । यथा जनपदतदवध्योरिति । अत्र हि
जनपदात्तच्छब्देन परामृष्टाच्च तस्मादेवावधिभूतात्प्रत्यय इष्यते ।
वाक्यार्थव्यतिरेकेणासति च पदार्थे कथमसतः सर्वनाम्नाऽपेक्षणमि-
ति पराभिप्रायमनूद्य समाधत्ते । सापीत्यादिना । नात्र किं चित्स-
र्वनाम विद्यते तत्कुत एव तत्र इन्द्रपदार्थपरामर्शः स्यात्किंवल (२) व्या-
वृत्तरूपे विशिष्टएवात्र वाक्यार्थे प्रतिभामात्रे ऽन्वयात्सर्वनामसारूप्य-
मात्रमाभाति न तु वास्तवो ऽत्र तत्पदार्थप्रत्ययः कश्चित्प्रतिपन्नः ।
यद्वक्ष्यति “यदन्तराले ज्ञानं तु पदार्थेषूपजायते । प्रतिपत्तिरुपायोसौ
प्रक्रमानवधारणादि”ति ॥ २२५ ॥

नन्वसति पदार्थे भवच्छदिरपलाशान्छिद्यन्तामित्यत्राक्रमिकनि-

(१) वाक्यार्थेति २ पु० पाठः ।

(२) केवलम् इति २ पु० पाठः ।

विभागे वाक्यार्थ इष्टस्तस्य यथैव शब्दादवगतो ऽर्थस्तथैवानुष्ठान-
मिति युगपदेव च्छिदिक्रिया प्राप्नोति न चैवमनुष्ठातुं पार्यत-
त्याह ॥

यथा च खदिरच्छेदे भागेषु क्रमवांश्छिदिः ।

तथा हन्द्पदार्थस्य भागेषु क्रमदर्शनम् ॥ २२६ ॥

यत्रापि भवतः पदार्थवाक्यार्थयोर्भेदः खदिरश्छिद्यतामित्यादौ,
तत्रापि युगपदेवानुष्ठातुं न याति । यावता खदिरस्य प्रथमं त्वभागं
छिन्दन्ति ततोऽप्यस्थिभागं तदनन्तरं सारभागमिति क्रमवर्त्तिन्येव
छिदिक्रिया पर्यवस्यति । तथैव हन्द्दे यः पदार्थो ऽपोद्धारबुद्धिपरिक-
ल्पितस्तस्य क्रमेण दर्शनं व्यवस्थितिरनुष्ठानमिति यावत् ॥ २२६ ॥

अथास्मिन्पर्वते धवखदिरपलाशाश्छिद्यन्तामिति धवखदिरपला-
शच्छेदनं निरूपितं वाक्यार्थः । तत्रैकदेशमात्रेऽपि च्छिन्ने यदादिष्टं
तत् कृतमिति ब्रुवन्ति, तदेतदनं वाक्यार्थं कथमुपपत्तिमदित्याश-
ङ्गाह ॥

सङ्घैकदेशे प्रक्रान्तान्यथासङ्घानुपातिनः ।

क्रियाविशेषान्मन्यन्ते स हन्द्वावयवे क्रमः ॥ २२७ ॥

यथा ब्राम्हणा भोज्यन्तामित्यत्र सङ्घातानुपातिन्यपि भुजिक्रिया
तदेकदेशे प्रक्रान्ता प्रवर्त्तिता अतो भुक्तं ब्राह्मणैरित्युच्यते, तथा ह-
न्द्वाच्यसमुदायान्तर्गतावयवप्रवर्त्तितापि शब्दार्थपरित्यागकारणतां
न प्रतिपद्यतइति विज्ञेयम् ॥ २२७ ॥

यदि च पद(१)पदार्थासम्भवस्तदा पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः,
उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष, इत्यादिकं समासेष्वर्थाभिधानमनुपपन्न-
मित्याशङ्गं परिहर्तुमाह ॥

प्रतिपाद्यता वृत्तिमबुधान्वाच्यपूर्विकाम् ।

वृत्तौ पदार्थभेदेन प्राधान्यमुपदर्शितम् ॥ २२८ ॥

वाक्यपूर्विकां वृत्तिं समासलक्षणामबुधान्प्रतिपाद्यता तद्भेदेन समासेषु पदार्थप्राधान्यमाचार्येणोपदर्शितम् । वाक्यपूर्विकामिति । यदा वाक्यमिव वृत्ती भवति कार्यवशादन्वाख्यानपक्षे तदैवमुक्तमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अबुधबोधनाय तथा शास्त्रे प्रक्रियामात्रप्रदर्शनं कृतं न पुनस्तावता पदपदार्थसत्ता ऽभ्युपगता ॥ २२८ ॥

अब्राह्मण इत्यादौ नञ्समासे ऽपि यत् पदार्थप्राधान्यं बहुधा भाष्ये विकल्पितं तदप्यबुधबोधनाय शास्त्रप्रक्रियामात्रप्रदर्शनमेव बोद्धव्यमित्वाह ॥

अभेदादभिधेयस्य

नञ्समासे विकल्पितम् ।

प्राधान्यं बहुधा भाष्ये

दोषास्तु प्रक्रियागताः ॥ २२९ ॥

परमार्थस्त्विकमेव तत्राभिधेयरूपं सकलजनप्रसिद्धं स्थितमिति न तत्र कश्चित्पूर्वोत्तरपदार्थव्यवहार उपपद्यतइति बोद्धव्यम् । प्रतिपादयिष्यते(१) “शास्त्रवृत्तिप्रभेदेन लौकिकीर्थो न भिद्यते । नञ्समासे यतस्तत्र त्रयः पक्षा विचारिता” इति ॥ २२९ ॥

अथ पदार्थासम्भवे वृत्तिषु जहत्स्वार्थविकल्पो नोपपद्यते किल पदार्थासम्भवे कुत्रैतदुच्यतइत्याशङ्क्य समर्थयितुमाह ॥

जहत्स्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता ।

बहुव्रीहिपदार्थस्य त्यागः सर्वस्य दर्शितः ॥ २३० ॥

यत एवमत एव तद्वदर्थनायाचार्येण उक्तिषु जडहस्वार्थपक्षे सर्वार्थत्यागमिच्छता बहुव्रीहौ समासे सर्वस्य पदार्थस्य त्याग उपदर्शितः । तत्र हि पदार्थव्यतिरेकेणान्य एव समुदायार्थो विशिष्ट एव प्रतिभातीत्यतः सर्वथा न वास्तवः कश्चित्पदार्थव्यवहारो ऽङ्गीकार्य इति । तदेवं दृग्दे बहुवचनं प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वनामप्रत्ययमर्थः क्रमेणानुष्ठानमेकदेशानुष्ठाने समुदायार्थानुष्ठानाभिमानश्चेति पञ्च चोदान्यपोद्धारसमाश्रयेणाखण्डवादिना परिहृतानि । बहुव्रीहौ च जडहस्वार्थपक्षे सर्वार्थत्यागोपदर्शनादखण्डमेव वाक्यमभिप्रेतमिति लक्ष्यते ॥ २३० ॥

इदानीं सर्वो ऽयं पदपदार्थव्यवहारः काल्पनिको ऽसत्यभूत एव नानाविधशास्त्रप्रक्रियामात्रशरणो ऽवगन्तव्य इत्युपपादयितुमाह ॥

शास्त्रे क्व चित्प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

प्रकृतौ विनिवृत्तायां प्रत्ययार्थश्च धातुभिः ॥ २३१ ॥

तथा च पदस्य प्रकृतिभागान्वितमभिधेयं प्रकृत्यसङ्गावेपि प्रत्यय एवाभिधधाति, यथा इयानित्यादौ । तथा प्रत्ययार्थश्च विनिवृत्तेऽपि प्रकृत्यैवाभिधीयते यथा ऽहन्निति ॥ २३१ ॥

पुनरप्यव्यवस्थां प्रदर्शयितुमाह ॥

यमर्थमाह तुर्भिन्नौ

प्रत्ययावेक एव तम् ।

क्व चिदाह पचन्तीति

धातुस्ताभ्यां विना क्वचित् ॥ २३२ ॥

तत्र पचन्तीत्यादौ भिन्नौ प्रत्ययौ श्रमिङ्गौ यमर्थं कर्तृलक्षणमाह-
तुस्तमेवैकोप्याह भक्ति जुहोतीत्यादौ । क्व चिच्चातुरेव तमर्थं ताभ्यां
विनैवाह अहन्वृत्रमिन्द्र इत्यादाविति । किमेतत्पदार्थानां वास्तवत्वे

प्रमाणधुरामवगाह्यतइति यत्किं चिदेतत् ॥ २३२ ॥

शास्त्रप्रक्रियाणामप्यवास्तवत्वमुपपादयितुमाह ॥

अन्वाख्यानस्मृतौ ये च

प्रत्ययार्था निबन्धनम् ।

निर्दिष्टार्थप्रकृत्यर्थाः(१)

स्मृत्यन्तरउदाहृताः ॥ २३३ ॥

कस्यां चिच्छब्दानुशासनस्मृतौ ये प्रत्ययविधाने प्रत्ययार्था निबन्धनं निर्दिष्टास्तएव स्मृत्यन्तरे प्रकृत्यर्था निबन्धनमुदाहृता इति नास्त्येव नैयत्यं पदपदार्थानाम् ॥ २३३ ॥

प्रसिद्धत्वाच्च शास्त्राभ्यासाधिवासितमानसाः शास्त्रव्यवहारेषु पदविभागमपि प्रयुञ्जतएव । यथा उद्दमीतीत्येवं प्रयोक्तव्ये उद्दमीति लाघवार्थं प्रयुञ्जते । करोषि करोमीति प्रयोक्तव्ये करीत्येतदेकदेशमात्रं प्रयुञ्जतएवेत्यभिधातुमाह ॥

प्रसिद्धेरुद्दमिकरी-

त्येव शास्त्रे ऽभिधीयते ॥ २३३५५ ॥

ननु वस्तुभूताः शास्त्रप्रक्रियाः किमिति नाश्रिता इत्याह ॥

व्यवहाराय मन्यन्ते

शास्त्रार्थप्रक्रिया यतः ॥ २३४ ॥

शास्त्रार्थप्रक्रियाः केवलमबुधानां व्युत्पादनाय । अतो न शास्त्राणि तत्त्वं वक्तुं पारयन्ति ॥ २३४ ॥

अथाविद्यैवासत्या प्रक्रियाभेदेनोपवर्ण्यतइत्याह ॥

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ॥ २३४५५ ॥

यद्येवं किमविद्योपदर्शकशास्त्रप्रक्रियासमाश्रयेण प्रेक्षापूर्वकारि-
णामित्याह ॥

अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपवर्त्तते ॥ २३५ ॥

अविद्योपमर्देन ह्युत्तरकालमागमविकल्परहिता शास्त्रप्रक्रिया
प्रपञ्चशून्या विद्योपावर्त्तते प्रकटीभवति । एतदुक्तं भवत्यविद्यैव वि-
द्योपाय इति ॥ २३५ ॥

ननु कथमविद्या विद्यास्वरूपविलक्षणा विद्याया उपायः स्यादि-
त्याह ॥

अनिबद्धं निमित्तेषु

निरुपाख्यं फलं यथा ।

तथा विद्या ऽप्यनाख्येया

शास्त्रोपायेव लक्ष्यते ॥ २३६ ॥

न हि कारणेषु कार्यं केन चिदपदेश्येन रूपेण सम्बद्धं वस्तुं पार्य-
ते । यत्र यथा कार्यलक्षणं फलं निमित्तेषु कारणेषूपान्याविरहितं
करणसमन्वयविरहितमप्यद्भुतेन रूपेणोपजायते । तथैवाविद्याविलये
स्वयं विद्योपावर्त्तमाना शास्त्रादुपजातेति नाख्यातुं शक्यते, केवल-
मदूरविप्रकर्षेण शास्त्राभ्यासाद्यदसावनुशील्यते ततो विद्यायां शा-
स्त्रोपाया(१) इव लब्धन्ते वस्तुस्थित्या तु प्रविवेकादसौ प्रकाशतइति
बोद्धव्यम् ॥ २३६ ॥

‘शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते’ इत्युक्तं ततश्च शास्त्राभ्यासा-
नतिक्रमेणैव लोकस्य वाक्शब्दोर्थप्रतिपत्तिं समीहतइत्याह ॥

अथाम्यासं(२) हि वागर्थे

(१) शास्त्राण्युपाया इति २ पु० पाठः ।

(२) यथाऽभ्यासमिति ३ पु० पाठः ।

प्रतिपत्तिं समीहते ॥ २३६॥

स चानादिरभ्यासो मिथ्याभूत एव स्वाभाविक इव प्रतिभाती-
त्याह ॥

स्वभाव इव चानादि-

मिथ्याभ्यासो व्यवस्थितः ॥ २३७ ॥

मिथ्यात्वमेव प्रतिपादयितुमाह ॥

उत्प्रेक्षते सावयवं परमाणुमप्रणिद्धतः ।

तथावयविनं युक्तमन्यैरवयवैः पुनः ॥ २३८ ॥

तारतम्ययोगादपकर्षप्राप्तिं परिमाणस्यानुमाय परमाणुः स्था-
पितस्तस्याप्यन्यः सावयवत्वमुत्प्रेक्षतइति नास्त्येव पुरुषबुद्धीनां वा-
स्तवत्वम् । अवयविनमप्यवयवान्तरयोगिनमुत्प्रेक्षते ॥ २३८ ॥

तथा परिमितपरिमाणं घटादिकं दृष्ट्वा लोच्यते इति लोको ऽयं
विश्वप्रपञ्चरूपः परिच्छिन्नतयावस्थितो ऽध्यवसीयतइत्याह ॥

घटादिदर्शनाल्लोकः

परिच्छिन्नो ऽवसीयते ।

समारम्भाच्च भावाना-

मादिमद् ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २३९ ॥

उपायाः शिञ्जमाणानां बालानामपलापनाः ।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ २४० ॥

समारम्भादुत्पादाच्च भावानामिदं शाश्वतमपि ब्रह्मादिमदिति
लोके व्यपदिश्यते(१) । तस्मादुपायाः शास्त्राणि जिज्ञासूनामबुधाना-
मपलापनाः प्रतारणा एव बोद्धव्याः । यस्मात्तत्तासत्यरूपे शास्त्रप्र-

(१) लोकेर्व्यपदिश्यतइति २ पु० पाठः ।

क्रियामात्रेणै स्तित्वा अविद्यामुक्तृण्य सत्यं विद्यास्वरूपं ब्रह्म समीहते
प्राप्नोतीति यावत् ॥ २४० ॥

इदानीं पुनरपि पदपदार्थनिराकरणं प्रतिपादयितुमाह ॥

अन्यथा प्रतिपदार्थं पदग्रहणपूर्वकम् ।

पुनर्वाक्ये तमेवार्थमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ २४१ ॥

यदि च सत्यभूताः (१) पदार्थाः स्युस्तदा पदार्थप्रतिपत्त्यवसरे स-
र्वमन्यथा प्रतिपद्यते (२) वाक्यार्थावसरे तत्परित्यागेनान्यथैव प्रतिप-
त्तिर्दृश्यमाना नोपपद्यते । एतच्चाग्रे सुतिनिन्देत्यादिना व्यक्तीकरि-
ष्यति ॥ २४१ ॥

यथा च पदग्रहणपूर्वकमादौ पदार्थः प्रतिपन्नः पश्चादाक्यार्थप्र-
तिपत्त्यवसरे तदर्थपरित्यागेनान्य एवार्थ उपजायतइति प्रतिपाद-
यितुमाह ॥

उपात्ता बहवो ऽप्यर्था

येष्वन्ते प्रतिषेधनम् ।

क्रियते ते निवर्तन्ते

तस्मात्तास्तत्र (३) नाशयेत् ॥ २४२ ॥

इहाद्य धवस्वदिरपलाभाच्छेदनीया नेत्यत्र पदार्थप्रतिभास(४)-
समये ऽन्य एव धवादिच्छेदनलक्षणार्थं उपादीयते, पश्चान्निषेधेन त-
न्निवर्तनं क्रियते, न चैतद्युक्तं, उपात्तस्य त्यागे शब्दार्थसंबन्धस्यानित्य-
त्वप्राप्तेरिति तेषां तत्तानाशयणमेव युक्तमित्याह 'तस्मात्तास्तत्र नाश-
येदि'ति ॥ २४२ ॥

(१) सत्यभूता इति २ पु० पाठः ।

(२) प्रतिपद्येति २ पु० पाठः ।

(३) तस्मात्तास्तत्रेति २ पु० पाठः ।

(४) प्रतिभासमयइति २ पु० पाठः ।

अतो वाक्यवाक्यार्थयोरेव सत्यत्वमत्र (१) युक्तमभ्युपगन्तुमित्याह ॥

वृत्तो नास्तीति वाक्यं च विशिष्टाभावलक्षणम् ।

नार्थेन बुद्धौ सम्बन्धो निवृत्तेरवतिष्ठते ॥ २४३ ॥

एतद्वाक्यमेवाखण्डं विशिष्टाभावलक्षणमिति वृत्ताभावावगति-
रूपस्य वाक्यार्थस्य लक्षणं प्रत्यायकमिष्यते । यदि पुनः पदार्थो ऽव-
ध्यतिरिक्तो ऽभ्युपगम्यते, तदा वृत्तलक्षणे पदार्थे (२) व्यवस्थिते न सम्ब-
न्धस्तस्य नोपपद्यते, तस्य हि स्वकारणालम्बात्मलाभस्य न जातनि-
वृत्तिः कर्तुं शक्यते । अथासत एव नचा सम्बन्धस्तदा ऽसत्त्वादेव
निवृत्तासाविति (३) नचो वैयर्थ्यं, यदुच्यते “सतां च न निषेधोस्ति
सो ऽसत्सु च न विद्यते । जगत्यनेन न्यायेन नचर्थः प्रलयं गत”
इति । तस्मादर्थस्य स्वत एव निवृत्तेस्तेन सह निवृत्तिवाचकस्य स-
म्बन्धो न विद्यते ॥ २४३ ॥

अथोच्यते विच्छेदेन पदार्थविषयास्तिबुद्धिरवष्टता सा नचा नि-
वार्यतइत्याह ॥

विच्छेदप्रतिपत्तौ च

यद्यस्तीत्यवधार्यते ॥ २४३ ॥

एवं च बुद्धावपि नञ्सम्बन्धो नोपपद्यते इत्याह ॥

अशब्दवाच्या सां बुद्धि-

निवर्त्तेत स्थिता कथम् ॥ २४४ ॥

नचा शब्दवाच्योर्थः प्रतिषिध्यते, न च बुद्धिः शब्दवाच्या, शब्देन
हि बाह्योर्थो ऽभिधीयते बुद्धिस्त्वर्थालम्बनात् शब्दाभिधेयत्वमर्हती-

(१) सत्यत्वमात्रमिति २ पु० पाठः ।

(२) वाक्यइति २ पु० पाठः ।

(३) निवृत्तोसाविति २ पु० पाठः ।

त्यतः कथं नञा सा प्रतिषिध्यते ॥ २४४ ॥

अथ बुद्धिर्न निवर्त्तते ऽपि तु तस्या नञा मिथ्यात्वमावेद्यतइ-
त्याह ॥

अथ यज्ज्ञातमुत्पन्नं

तन्मिथ्येति नञा कृतम् ॥ २४४५५ ॥

एतदपि निराकर्त्तुमाह ॥

नञो व्यापारभेदे ऽस्मि-

न्नभावावगतिः कथम् ॥ २४५ ॥

नञ एवमात्मके व्यापारविशेषे बुद्धिनिषेधात्मके ऽङ्गीक्रियमाणि
सति वृक्षस्याभावावगतिर्न स्यात् किल, पर्युदासे सदृशप्रतिपत्तिवि-
धायिनि नञ्वाच्येतदुपपद्यते । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नैतदुपपद्यते वृ-
क्षाभावो हि तत्र वाक्यार्थ इति ॥ २४५ ॥

अथ निवर्त्त्यमान एवास्याधारो ऽभिधेयः कल्प्यते तत्राप्याह ॥

निराधारप्रवृत्तौ च

प्राक्प्रवृत्तिर्नञो भवेत् ॥ २४५५५ ॥

आधारमनपेक्षैव नञ् प्रवर्त्ततइति यद्युच्येत तदा नञः प्रागिव
प्रवृत्तिः प्रयोगः स्यात् । प्रतिषेधुमिष्ट सर्वत्र नेत्वेवाभिदध्युरि-
ति ॥ २४५५५ ॥

अथ विषयनियमार्थमाधारप्रयोगो न वृक्ष इति वृक्षस्य निषेधो
न घटादेरिति प्रतिपादयितुमाह ॥

अथाधारः स एवास्य

अत्रापि दूषणमभिधातुमाह ॥

नियमार्था श्रुतिर्भवेत् ॥ २४६ ॥

नञैव तदर्थनिषेधे जाते पुनरसौ तच्छ्रुतिर्नियमाय वा स्या-
त् ॥ २४३ ॥

निपाता द्योतकाः के चिदित्यभिप्रायेणाह ॥

नियमद्योतनार्था वा

अथ वा ऽनुक्रम्य विस्मष्टार्थं पुनर्यचनमनुवादः स्यादित्याह ॥

अनुवादो ऽथ वा भवेत् ॥ २४६५५ ॥

सर्वथैवमानर्थक्यमेव पदार्थानां स्यादित्याह ॥

कश्चिदेवार्थवांस्तत्र

शब्दः शेषास्त्वनर्थकाः ॥ २४७ ॥

न ब्राह्मण इत्यादौ नञ एवार्थवत्त्वमित्यन्येषामानर्थक्यं स्यान्नचै-
तदुपपन्नं, तस्माद्बुद्धौ नास्तीत्यस्मादखण्डादखण्ड एव विशिष्टाभाव-
रूपो वाक्यार्थः न पुनस्तत्त्वतः पृथगेव पदार्थः सत्यभूतः कश्चिदुपप-
न्नः ॥ २४७ ॥

अथान्यथा प्रतिपद्यार्थमित्येतदव्याख्यातुमाह ॥

विरुद्धं चाभिसम्बन्धमुद्धार्यादिभिः कृतम् ।

वाक्ये समाप्ते वाक्यार्थमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ २४८ ॥

उद्धार्यादिभिः पदैर्विरुद्धवदार्थप्रतिभासावसरे ऽभिसम्बन्धमव-
गच्छति । यथा उद्धारि भगिनि या त्वं शिरसानङ्गवाहं वहसि सा
त्वं प्राचीनं कुम्भमभिधावन्तमद्राक्षीरित्यनोत्तरकालं वाक्यार्थप्रतिप-
त्त्यवसरे ऽन्यथैवार्थप्रतिपत्तिरिति न पदार्थः कश्चिदुपपन्नः ॥ २४८ ॥

एतदेवान्यथा प्रतिपादयितुमाह ॥

स्तुतिनिन्दाप्रधानेषु वाच्येष्वर्थो(१) न तादृशः ।

पदानां प्रविभागेन यादृशः परिकल्प्यते ॥ २४९ ॥

(१) वाक्येष्वर्थ इति २ पु० पाठः ।

स्तुतिप्रधानं वाक्यं किं चिन्नवति यत्र पदार्थो निन्दा “इन्दोर्लक्ष्म
स्मरविजयिनः कण्ठमूलं मुरारिर्दिग्भागानां मदमलमधीभाञ्चि ग-
ण्डस्थलानि । अद्याप्युर्वीवलयतिलकं श्यामलिङ्गानुलिप्तान्युक्तासन्ते
वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः” । अत्र पदार्थप्रतिभासवेलायां
निन्दावगम्यते, यस्मात् राजन्नलीकमेवोद्धतां कम्हरां वहसि तथा
हि न सर्वव्यापि त्वदीयं यशः यदि हि तथा स्यात्तदा किमित्यद्या-
पि प्रसिद्धा एव शशलक्ष्मादयः पदार्थाः श्यामलतया भासन्ते, यशसो
ह्यवदाततया तदीयस्य व्यापितायां तद्भासास्ते श्वेता भवेयुरेवेति प-
दार्थो ऽत्र निन्दा, स्तुतिस्तु वाक्यार्थः । तथा च राजन् सर्वमेव जग-
द्यशसा त्वदीयेन धवलितं केवलं स्वभावस्य दुस्त्यजत्वाद्यदि परं च-
त्वार्येव वस्तूनि त्रिजगति श्यामगुणयुक्तान्यन्यत्सर्वमेव त्वदीयेन यश-
सा व्याप्तमिति सर्वत्र त्रिलोक्यामपि प्रथितप्रतापस्त्वमिति वाक्यार्थः
निन्दाप्रधाने स्तुतिः पदार्थे यथा “देहे लाजितबोधिसत्त्ववचसां किं
विस्तारैस्तोयधे नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
दृष्टत्पान्यजनोपकारघटनादीर्मुख्यलब्धाऽयशोभारप्रोदहने करोषि
क्षपया साहायकं यत्नरोः” । अत्र बोधिसत्त्वचरितस्यापि त्वदीयेना-
नेन तोयनिधे परार्थसम्पादनषाड्गुण्येन पराजय इति पदेभ्यः स्तु-
तिरवगम्यते, वाक्यार्थस्तु निरतिशयगर्हापात्रत्वमुद्धरेवेष्यत इति ।
ततश्च पदपदार्थानां वास्तवत्वे कथमेतत्सङ्गच्छत इति ॥ २४८ ॥

अथात्र पदवादिमतमाशङ्कितुमाह ॥

अथासंसृष्ट एवार्थः पदेषु समवस्थितः ।

वाक्यार्थस्याभ्युपायो ऽसावेकस्य प्रतिपादने ॥ २५० ॥

पदेष्वर्थो ऽसंसृष्ट एव वाक्यार्थस्यैकस्य संसर्गलक्षणस्य प्रतिपादने
अभ्युपायः स्थितः । पदार्थपूर्वको हि वाक्यार्थावसायो व्यवस्थित इ-
ति ॥ २५० ॥

एतन्निराकर्तुमाह ॥

पूर्वं पदेष्वसंसृष्टो यः क्रमादुपचीयते ।

क्लिन्नग्रथितकल्पत्वान्न विशिष्टतरं विदुः ॥ २५१ ॥

आदौ पदेष्वसंसृष्ट एव स्थितः क्रमाच्च संसृज्योपचीयते यो वा-
क्यार्थः स विशिष्टतरः सृष्टं विशिष्ट एव, कस्मात्, क्लिन्नग्रथितकल्प-
त्वादिति पूर्वं क्लिन्नः पञ्चाङ्गुलधितो यस्तत्तुल्योसावित्यसंसृष्टपदार्थपूर्व-
को वाक्यार्थावसायो न युज्यतइति ॥ २५१ ॥

तदेवं प्रकृतिप्रत्यययोः परस्परमेकापायेनाप्यर्थावगतेः, उभयतो
ऽर्थस्य सम्प्रत्यये सत्येकस्मादेव प्रत्ययात् कचिदर्थप्रतिपत्तेः, प्रकृति-
प्रत्ययार्थयोश्च साङ्ग्येण शास्त्रेष्वभिधानात्, वाक्यार्थस्य च पदार्थप्र-
तिपत्तिविलक्षणत्वात्, नञर्थानुपपत्तेः, सर्वत्रोपात्तत्यागप्रसक्तेः, रित्यु-
पपत्तिषट्केन हस्तिषु विरुद्धार्थोपपादनादिना च पूर्वोक्तोपपत्तिचतु-
ष्टयेन सत्यभूतानां पदार्थानामनुपपत्तेः, अखण्डपत्रे च प्रतिनि-
ध्यादिचोदपञ्चकस्य तथा इन्द्राग्रयेण चोदसप्तकस्य परिहरणात्रि-
रवद्यमखण्डमेव स्फोटात्मकं वाक्यं प्रतिभैव च वाक्यार्थ इति स्थि-
तम् ॥ २५१ ॥

इदानीमपीष्टारसमाश्रयेणापि पदार्थस्याभ्युपगतत्वान्मुख्यगौण-
विचारमप्यासूचयितुमाह ॥

एकमाह्वरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः ।

निमित्तभेदादेकस्य सार्वार्थ्यं तस्य भिद्यते ॥ २५२ ॥

अत्रैकशब्ददर्शनमनेकशब्ददर्शनं चेति द्वौ पक्षौ । तत्रापि पदप-
दार्थयोः सत्यत्वं पदवादिमतेन, असत्यत्वं च वैयाकरणमतेनेति च-
त्वारः पक्षाः । प्रतिक्षिप्तमपि पक्षं व्यवहारार्थमङ्गीकरोत्येव टीका-
कारः । यतः सर्वपार्षदमिदं हि व्याकरणं शास्त्रं, तत्र चायं स्थित

इत्यत्र पुनः पदपदार्थावलीकरोति । तत्रैकशब्ददर्शने शब्दोपचारः प्रसिद्धप्रसिद्धिनिमित्तकः । तत्रैव चार्थोपचारो द्विधा स्वरूपार्थत्वेन बाह्यार्थत्वेन चेति त्रयः पक्षाः । एवमन्यत्र । तदेवमेतैस्त्रिभिः पक्षैश्चत्वारोपि पक्षाभिहितः^(१) द्वादश सम्प्रदायस्तद्वति बोद्धव्यम् । तत्रैकशब्ददर्शनसमाश्रयणेन तावन्गौणमुख्यविचारमेकमाहुरित्यादिना करोति सर्वेष्वप्यर्थेष्वेक एव गोशब्दो वाचकः । यद्येवं युगपदेव सर्वार्थप्रकाशनं कस्मान्न करोतीत्याह “निमित्तभेदादि”त्यादि । निमित्तभेदो वक्ष्यमाणस्तस्मात्सर्वार्थं भिद्यतइति ॥ २५२ ॥

ततश्च किमित्यत आह^(२) ॥

यौगपद्यमतिक्रम्य पर्याये व्यवतिष्ठते ॥ २५२ऽऽ ॥

निमित्तवशात् युगपत् सर्वार्थप्रकाशनं न करोतीत्यर्थः ॥ २५२ऽऽ ॥

निमित्तभेदमाह ॥

अर्थप्रकरणाभ्यां वा

योगाच्छब्दान्तरेण वा ॥ २५३ ॥

यौगपद्यमतिक्रम्य पर्याये व्यवतिष्ठतइत्यस्योदाहरणमाह ॥

यथा साक्षादिमान् पिण्डो

गोशब्देनाभिधीयते ।

तथा स एव गोशब्दो

बाहीके ऽपि व्यवस्थितः ॥ २५४ ॥

यद्येवं गौणमुख्यविभागः कुत इत्याह ॥

सर्वशक्तेस्तु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मणः ।

प्रसिद्धिभेदाङ्गौणत्वं मुख्यत्वं चोपवर्ण्यते ॥ २५५ ॥

(१) भेदिता इति २ पु० पाठः ।

(२) किमित्याहेति २ पु० पाठः ।

सर्वशक्तिमत्त्वं चानेकधर्मण इत्यनेन व्याख्यातम् । प्रसिद्धिभिदात्म-
सिद्धिविशेषाद्गोजातीये सातिशया गोशब्दस्य प्रसिद्धिः । बाह्यीके
त्वीषदिति । तस्मात्प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिज्ञातो गौणमुख्यभावः ॥ २५५ ॥

तथैकदर्शनएव प्रक्रियां दर्शयति ॥

एको मन्त्रस्तथाध्यात्म-

मधिदैवमधिकृतु ।

असङ्कारेण सर्वार्थो

भिन्नशक्तिर्व्यवस्थितः ॥ २५६ ॥

तथा चेक एव मन्त्र आत्मन्यपि जपावसरे दैवेष्वपि कृतौ यजन-
समये ऽपि विनियुज्यते, भिन्नशक्तित्वादसांकर्येण प्रतिनियतार्थतया
व्यवस्थितिं लभतइत्यर्थः ॥ २५६ ॥

एवं शब्दोपचारः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिमित्तकः प्रदर्शितः । एतस्मिं-
श्च शब्दोपचारे शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वं स्यादित्याशङ्कार्थोपचार-
माश्रित्याह ॥

गोत्वानुषङ्गो बाह्यीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते ।

अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थितः ॥ २५७ ॥

अर्थः शब्दस्य द्विविधः स्वरूपं बाह्यश्च(१) । तत्र निमित्ताज्जाध्या-
देर्गोत्वं बाह्यीकेष्यनुषज्यते, शब्दस्तु गोत्वमेवाभिधत्तइति बाह्यार्थोप-
चारः । इयांस्तु विशेषः । गौरित्यत्र मुख्यमेव गोत्वं गौर्बाह्यीक इत्यत्र
तूपचरितं तदेव वाच्यमिति ॥ २५७ ॥

अथ स्वरूपोपचारमाह ॥

तथा स्वरूपं शब्दानां

सर्वार्थेष्वनुषज्यते ।

अर्थमात्रं विपर्यस्तं

स्वरूपे तु स्थितिः स्थिरा ॥ २५८ ॥

शब्दानां स्वरूपमेव सर्वत्र वाच्यं तत्तु गोजातीये कदा चिदनुष-
ज्यते कदाचिद्वाहीक इत्यनित्यत्वं नास्ति शब्दार्थसम्बन्धस्य प्रसिद्ध-
प्रसिद्धिकृतसु गौणमुख्यविभागो बोद्धव्यः ॥ २५८ ॥

अथानेकशब्ददर्शनमाश्रित्याह ॥

एकत्वं तु स्वरूपत्वाच्छब्दयोगौणमुख्ययोः ।

प्राञ्जुरत्यन्तभेदे ऽपि भेदमार्गानुदर्शिनः ॥ २५९ ॥

भेदमार्गानुसारिणः शब्दभेदवादिनः । गौणमुख्यार्थाभिधायिनो-
र्गौणशब्दयोर्भेदमेवाहुः । ते द्वयभेदाच्छब्दभेदं मन्यते, यतः शब्दार्थयो-
रिहाध्यासलक्षणः सम्बन्धो व्यवस्थितः । एकत्र चेदध्यस्तस्तस्मिंस्तेनै-
वाभेदमापन्नः कथमन्येन सहाध्यासमुपेयादित्यर्थः । तदेवं शब्दभेद
एवोपपन्नः । एतच्च भेदाभेदस्वभावं दर्शनद्वयं शब्दानां भाष्यकारेण
वार्तिकव्याख्यानावसरे दर्शितं तत्र ह्युक्तं 'तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णा-
ग्रहणमनन्तात्' अत्रोत्तरम् 'एकत्वादकारस्य सिद्ध'मिति । यद्येवं
अनुबन्धसङ्करसु, एकाजननेकाजग्रहणेषु चानुपपत्तिरित्यादीनि
चोद्यानि प्राप्नुवन्ति तत्रैवैतानि परिहृतानि, विषयेण तु नानालि-
ङ्गकरणास्तिष्ठम्, एकाजनेकाजग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानादित्येवमेक-
शब्ददर्शनं स्थापितम्, अथानेकदर्शनमाश्रित्य तत्रैवोक्तम्, आन्यभा-
ष्यं तु कालशब्दव्यावायात्, युगपच्च देशपृथक्तादर्शनादित्येव भेदाभेदौ
शब्देषु व्यवस्थापितौ तद्व्याख्यानायैव च टीकाकारः स्वतन्त्रपक्षद्वय-
दर्शनं करोतीति बोद्धव्यम् ॥ २५९ ॥

अथेतदेव शब्दभेददर्शनं प्रसङ्गाद्भेदिकेष्वपि शब्देषु योजयितु-

माह ॥

सामिधेन्यन्तरं चैवमावृत्तावनुषज्यते ॥ २५६ऽऽ ॥

अयोदशैकादश वा समिधनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तत्र त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमामन्वाह एवं चावृत्त्या सप्तदश पञ्चदश वा सामिधेन्यो भवन्तीति स्थितं, तत्रावृत्तं सामिधेन्यन्तरमेव विभिन्नस्वरूपमनुषक्तं बोद्धव्यं, न तत्त्वैकैवासी पुनरावृत्तेति शब्दभेदवादिनः ॥ २५६ऽऽ ॥

एवं च मन्त्राणामपि भेदमाहुरिति प्रदर्शयितुमाह ॥

मन्त्राश्च विनियोगेन लभन्ते भेदमूहवत् ॥ २६० ॥

विनियोगिनाभ्युपयोगादिनोपलक्षिता अपि मन्त्रा भिन्ना एव बोद्धव्याः । यथा आह देवीरापः शुद्धा इत्यस्मादन्य एव सुत्यर्थवादीभ्युह्यते देव आज्यं शुद्धमित्यादि । एवमूहमन्त्राणामन्यत्वं तथैव विनियुक्तानां मन्त्राणामन्यत्वमेव ॥ २६० ॥

अन्यत्वे च तेषां किं वेदत्वं स्यान्न वेत्याशङ्क्य वेदत्वमेव तेषां बोद्धव्यमित्याह ॥

तान्यान्नायान्तराण्येव पठ्यते कश्चिदेव तु ॥ २६०ऽऽ ॥

मन्त्राणां सर्वेषां वेदत्वमेव वेदे तु कश्चिदेव मन्त्रः पठ्यते न चैतावता तेषामेव वेदत्वं अन्यथा वेदे ऽनर्थका एव सर्वे पठिता इत्याह ॥

अनर्थकानां पाठो वा शेषस्त्वन्यः प्रतीयते ॥ २६१ ॥

उपलक्षणभूता अनधिकारा एव वेदे मन्त्राः (१) पठिता, स्तैस्तु विनियोगावसरे प्रतीयमानानामन्येषामेव वेदत्वं बोद्धव्यम् ॥ २६१ ॥

तदेवमर्थभेदाच्छब्दस्य भेदे मन्त्राणां भेद एव, पठितानां (२) चोपलक्षणार्थतेति प्रदर्शितम् । अथ स्वरूपार्थमेव पाठः सर्वेषां वैदि-

(१) वेदमन्त्रा इति २ पु० पाठः ।

(२) अपठितानामिति २ पु० पाठः ।

कानां कैश्चिदुच्यतइत्याह ॥

शब्दस्वरूपमर्थस्तु

पाठो ऽन्यै(१)रूपवर्ण्यते ॥ २६१५५ ॥

ततश्च सर्वेषां स्वरूपवतां भेद एवेत्याह ॥

अत्यन्तभेदः सर्वेषां

ननु पठ्यमानानामेव स्वरूपार्थत्वात्स्वरूपवत्ता युज्यते, इतरेषां तु यागादौ विनियुक्तानां कथं स्वरूपवत्त्वमेव स्यादित्याह ॥

तत्सम्बन्धात्तु तद्वताम् ॥ १६२ ॥

तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वरूपस्यैव विद्यमानत्वात्तद्वत्त्वमेव बोद्धव्यम् ॥ २६२ ॥

तस्मान्मन्त्रेषु संस्कारादिविनियोगभेदात्पाठोपलक्षितानां चाभिन्नानामेव प्रतीतिः स्वरूपार्थत्वाद्वा, भिन्नानामेषां भेद एव मन्तव्य इत्युपसंहर्तुमाह ॥

अन्या संस्कारसावित्री कर्मण्यन्या प्रयुज्यते ।

अन्या जपप्रबन्धेषु सा त्वेकैव प्रतीयते ॥ २६३ ॥

सारूप्यात्वेकत्वव्यवहार(२)स्तत्र बोद्धव्यः ॥ २६३ ॥

तदेवमनेकशब्ददर्शने ऽर्थभेदाच्छब्दभेदे गौणो ऽर्थो ऽन्यः मुख्यार्थ-
स्यान्व एव, किं तु सारूप्यादभेदे मुख्यार्थस्य प्रसिद्धत्वात्तद्वाचकउप-
चर्यतएवेति शब्दोपचार एव तत्र कल्पयितुं शक्यः । न त्वेकशब्ददर्श-
नइव शब्दसम्बन्धस्यानित्यत्वादुपचारो ऽर्थस्याश्रीयते । अत एवा-
भिप्रायवता टीकाकृता तत्र तत्र शब्दोपचारार्थोपचारौ व्याख्या-
तौ ॥ २६३ ॥

(१) पाठोऽन्यैरिति २ पु० पाठः ।

(२) एकत्वं व्यवहारइति २ पु० पाठः स चायुक्तः ।

तत्सम्बन्धात् तद्वतामित्यत्र स्वरूपेण प्रवृत्तिनिमित्तेन सम्बन्धः
प्रतिपादितः । तदेव च सर्वेषां शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं बोद्धव्यमिति
विस्पष्टयितुमाह ॥

अर्थस्वरूपे शब्दानां

स्वरूपावृत्तिरिष्यते ॥ २६३५ ॥

अर्थस्वरूपे ऽर्थवस्तुनीति यावत् । तत्र सर्वेषां स्वरूपादेव निमि-
त्ताप्रवृत्तिर्बोद्धव्या ॥ २६३५ ॥

न केवलं पदानां सर्वत्र स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तं, यावद्वाक्यरूप-
स्यापि शब्दस्य वाक्यार्थे वर्तमानस्य वृत्तिरन्यानपेक्षया स्वरूपेणैव
बोद्धव्येति प्रसङ्गेन प्रतिपादयितुमाह ॥

वाक्यरूपस्य वाक्यार्थे

वृत्तिरन्यानपेक्षया ॥ २६४ ॥

इदानीमेकशब्ददर्शने गौणमुख्यविभाग इत्युपसंहर(१)माह ॥

अनेकार्थत्वमेकस्य यैः शब्दस्यानुगम्यते ।

सिद्धसिद्धिद्वया तेषां गौणमुख्यप्रकल्पना ॥ २६५ ॥

सिद्धसिद्धिभ्यां प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां तत्र गौणमुख्यविभागी
बोद्धव्यः । अनेनैकशब्ददर्शनेपि (१) सादृश्यादभेदे पुनरपि प्रसिद्ध-
प्रसिद्धिभ्यामेव गौणमुख्यविभाग इत्युक्तमेव ॥ २६५ ॥

अधोभयत्रापि गौणमुख्यविभागे निमित्तान्तरं दर्शयितु(३)माह ॥

अर्थप्रकरणापेक्षो यो वा शब्दान्तरैः सह ।

युक्तः प्रत्याययत्यर्थं तं गौणमपरे विदुः ॥ २६६ ॥

(१) उपसंहरन्नित्येवेति पदराहितः २ पु० पाठः ।

(२) अनेकशब्ददर्शनेपीति २ पु० पाठः ।

(३) निमित्तान्तरमुपदर्शयितुमिति २ पु० पाठः ।

अथ प्रकरणशब्दान्तरसंनिधानानि गौणमुख्यभावमुभयत्रापि प्र-
योजयन्तीत्युच्यते ॥ २६६ ॥

एतदेव संग्रहकारोक्तश्लोकप्रदर्शनेन संवादयितुमाह ॥

शुद्धस्योच्चारणे स्वार्थः प्रसिद्धो यस्य गम्यते ।

स मुख्य इति विज्ञेयो रूपमात्रनिबन्धनः ॥ २६७ ॥

एतन्मुख्यार्थशब्दलक्षणम् ॥ २६७ ॥

गौणार्थशब्दस्वरूपमप्याह ॥

यस्त्वन्यस्य प्रयोगेण

यत्नादिव नियुज्यते ।

तमप्रसिद्धं मन्यन्ते

गौणार्थाभिनिवेशिनम् ॥ २६८ ॥

यद्वादिवेति । अर्थप्रकरणादेरित्यर्थः ॥ २६८ ॥

अथ प्रकारान्तरेण गौणमुख्यविभागमाह ॥

स्वार्थं प्रवर्त्तमानस्य

यस्यार्थं यो ऽवलम्बते ।

निमित्तं तत्र मुख्यं स्याद्

निमित्ती गौण इष्यते ॥ २६९ ॥

यो वाहीके प्रवर्त्तमानः स्वार्थं साम्रादिमति वर्त्तमानस्य गोशब्द-
स्य सम्बन्धिनमर्थं निमित्तत्वेनावलम्बते तत्र विषये मुख्यो ऽर्थो नि-
मित्तं स्यात् । गौणस्तु निमित्तीत्युच्यते । एतदुक्तं भवति । यत्रा ऽखल-
लङ्घतिः शब्दस्तत्र मुख्यो ऽर्थः खललङ्घित्वे तु गौणार्थतेति बोद्धव्यम् ।
नन्वेतेनार्थोपचार उक्तः स चैकशब्ददर्शने स्थितः, तत्र यस्मार्थं योवल-

स्वतद्भूति शब्दभेद उक्तः स्यात् (१) । असदेतत् । अत्रापि शक्तिभेदा-
श्रयणे (२) कल्पितस्य भेदस्योपपत्तेर्युज्यतएतदिति न कश्चिद्दो-
षः ॥ २६१ ॥

अथार्थप्रकरणादेः शुद्धस्य गौणमुख्यविभागहेतुत्वे ऽतिप्रसङ्गमा-
ह ॥

पुरारादिति भिन्ने ऽर्थे यौ वर्तेते विरोधिनि ।

अर्थप्रकरणापेक्षं तयोरप्यवधारणम् ॥ २७० ॥

पुराराच्छब्दौ भाविभूतदूरान्तिकलक्षणेषु यथायोगं परस्परविरु-
द्धेष्वर्थेषु वर्तेते । तत्रैतयोरर्थ[प्रकरणादिनार्थनिर्णयः । ततश्चात्रापि
गौणमुख्यभागः स्यात्, न चैतदिष्टम्, अनयोरुभयत्रापि मुख्यार्थः (३)
त्वमिष्यतइत्यतो ऽर्थप्रकरणादीन् केवलान् गौणमुख्यभावो न प्रयो-
जयतीति बोद्धव्यम् ॥ २७० ॥

इदानीमखण्डपक्षमाश्रित्य गौणमुख्यतामाह ॥

वाक्यस्यार्थात्पदार्थानामपोद्गारे प्रकल्पिते ।

शब्दान्तरेण सम्बन्धः कस्यैकस्योपपद्यते ॥ २७१ ॥

पूर्वमेकशब्ददर्शने ऽनेकशब्ददर्शने वा पदपदार्थयोः सत्यत्वमभ्युप-
गम्योक्तं, तत्र त्वसत्यौ पदपदार्थौ बोद्धव्या, वतश्चाखण्डमेव वाक्यं वा-
क्यार्थस्य प्रत्यायकमिति पदपदार्थासङ्गावे (४) कीदृशो गौणमुख्यभा-
वः किल, गौर्बाहीक इत्यत्र पदपदार्थाभ्युपगमे विरुद्धसामानाधि-
करणाभ्यामापपत्त्या गोपदस्योपचरितार्थत्वमुच्यते । यदा तु गौर्बा-
हीक इत्यनेनाखण्डेनैव गोगतधर्मावच्छिन्नो बाहीकलक्षणोर्थो ऽख-

(१) असदेतत्त्वमिति २ पु० पाठः ।

(२) शक्तिभेदाश्रयेणेति २ पु० पाठः ।

(३) [] एतन्मध्यस्थं २ पु० नास्ति ।

(४) पदपदार्थसद्भावइति २ पु० पाठः ।

खण्ड एव प्रतिपाद्यते तदा पदपदार्थानामसत्यत्वात् कस्यैकस्याविद्य-
मानस्यैव तथाभूतेनैवेतरेण सम्बन्ध इति कुतस्थो गौणविभागः ।
यद्येवमेतस्मिन्पक्षे कथं गौणमुख्यविभागः स्यात् । उच्यते । अपोद्वा-
रसमाश्रयणेन पदपदार्थविभागः(१)मुपकल्प्य प्रसिद्धप्रसिद्धिनिमि-
त्तको गौणमुख्यविभागो ऽभ्युपगन्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ २७१ ॥

ननु स्वतन्त्रं पदं पदान्तरमन्तरेण प्रयुज्यतएवातस्तत्र वास्तवः
पदपदार्थप्रविभाग इत्याह ॥

यच्चायेकं पदं दृष्टं चरितास्तिक्रियं क्व चित् ।

तद्वाक्यान्तरमेवाज्जनं तदन्येन युज्यते ॥ २७२ ॥

एकं पदं चरितः(२)क्रियत्वादाक्यमेवाखण्डमिति प्रतिपादयिष्य-
ति । अतस्तदन्येन नैव युज्यतइति बोद्धव्यम् ॥ २७२ ॥

एतदेव स्फुटीकृत्य प्रतिपादयितुमाह ॥

यच्च को ऽयमिति प्रश्ने गौरश्च इति चोच्यते(३) ।

प्रश्न एव क्रिया तत्र प्रक्रान्ता दर्शनादिका ॥ २७३ ॥

को ऽयमिति प्रश्ने दृश्यते भवतीति वा कापि क्रिया गर्भीकृता
सैवोत्तरेपि गर्भीकृतेति तदपि चरितक्रियमेकं वाक्यमेवेति मन्तव्य-
म् ॥ २७३ ॥

इदानीं न्यूनाधिकभाव एव गौणमुख्यविभागकारणं कैश्चिदभ्युप-
गतमित्याशङ्क्य निराकर्तुमाह ॥

नैवाधिकत्वं धर्माणां

न्यूनता वा प्रयोजिका ॥ २७३ ॥

(१) पदपदार्थविभागमिति २ पु० पाठः ।

(२) चरतीत्ययुक्तो २ पु० पाठः ।

(३) बोध्यतइति २ पु० पाठः ।

कस्मादित्याह ॥

आधिक्यमपि मन्यन्ते

प्रसिद्ध्यन्यनतां क्व चित् ॥ २७४ ॥

आपेक्षिकत्वादस्याव्यवस्थितत्वमेवेति न तेन गौणमुख्यव्यवहारः
कल्पयितुं शक्यः ॥ २७४ ॥

सादृश्यमिदानीं निमित्तत्वेनाह ॥

जातिशब्दो ऽन्तरेणापि जातिं यत्र प्रयुज्यते ।

सम्बन्धिसदृशाद्धर्मात्तं गौणमपरे विदुः ॥ २७५ ॥

गोशब्दो गोत्वजातिं विनापि स्वव्यक्तिगतगुणसादृश्याद्वाहीके
प्रयुज्यतइति सादृश्यं गौणमुख्यभावे निमित्तम् ॥ २७५ ॥

अथ विपर्ययसमेव निमित्तत्वेनाह ॥

विपर्ययादिवार्थस्य

यत्पर्यान्तरतामिव ।

मन्यन्ते स गवादिस्तु

गौण इत्युच्यते क्व चित् ॥ २७६ ॥

अर्थस्य बाहीकलक्षणस्यार्थान्तरतां गौरूपतां विपर्ययादिव यत्र
मन्यन्ते तत्र तस्मिंस्तद्वाचको गोशब्दः प्रवृत्तो गौण इति क्व चिन्नतं,
विपर्ययादिव्यवसायेन भवत्याध्यारोपेण च । रजतमिदमित्यत्र वि-
पर्ययाध्यवसाय एव । इह त्वध्यारोप्यगोगतान् गुणान् बाहीके ऽध्य-
वस्यतीत्यध्यारोपिततद्भावो ऽयं विपर्ययः (१) । अत एव विपर्यया-
द्विवेक्तं, तस्मादध्यवसिततद्भावनिमित्तप्रयुक्तो नास्ति गौणमुख्यव्य-
वहार इति ॥ २७६ ॥

(१) विपर्यय इति २ पु० पाठः ।

अथ रूपशक्तिनिमित्तको गौणमुख्यव्यवहार इति पञ्चान्तरं दृष्टा-
न्तप्रदर्शनपूर्वकं दर्शयितुमाह ॥

नियताः साधनत्वेन रूपशक्तिसमन्विताः ।

यथा कर्मसु गम्यन्ते सीरासिसुसलादयः ॥ २७७ ॥

खड्गमानयेत्युक्ते संनष्टानां संग्रामकथा वर्त्ततइति रूपशक्तिमा-
हारम्यादभिधीयते । एवं सीरादिषु ॥ २७७ ॥

क्रियान्तरे लताच्छेदादौ नैतेषां शक्तयो भवन्तीति वक्तुं पार्यते ।
ततश्च रूपेण नियतएव कर्मणि सामर्थ्यमेषां व्यवसीयतइत्याह ॥

क्रियान्तरेण चैतेषां

भवन्ति न हि शक्तयः ।

रूपादेव तु तादर्थ्यं

निधनेन (१) प्रतीयते ॥ २७८ ॥

प्रकृते योजयितुमाह ॥

तथैव रूपशक्तिभ्या-

मुत्पत्त्या समवास्थितः ।

शब्दो नियततादर्थ्यः

शक्त्या ऽन्यत्र प्रयुज्यते ॥ २७९ ॥

उत्पत्त्या स्वभावेनैव । यद्योच्यते “श्रौत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सम्ब-
न्धः” सहज एवेति गम्यते । अनेकशक्तिसङ्गावासान्यत्रापि प्रयुज्य-
ते ॥ २७९ ॥

ततश्च गौणमुख्यभावः कथमत्र ज्ञायतेत्याह ॥

श्रुतिमात्रेण यत्रास्य तादर्थ्यमवसीयते ।

मुख्यं तमर्थं मन्यन्ते गौणं यत्रोपपादितम् ॥ २८० ॥

“गौणं यत्रोपापादितमि”ति तदभिधानशक्तिसङ्गाविष्यप्रसिद्धत्वा-
द्यत्नेन प्रकरणादिना गौणत्वाध्यवसाय इत्यर्थः । तदेवमर्थप्रकरणश-
ब्दान्तरसन्निधानमात्रं प्रसिद्धप्रसिद्धिसहितं चार्थप्रकरणादिकम-
नानादिसमुच्चयेन अङ्गाङ्गिभावेन चेति द्वौ पक्षौ । न्यूनाधिकभावः
सादृश्यं विपर्यासः रूपशक्तिः इति सप्त पक्षाः । अन्वर्थप्रकरणमात्रं
पुरारादित्यादिभिरतिप्रसङ्गादनिमित्तमेव । न्यूनाधिकभावस्याव्यव-
स्थितेरनिमित्तत्वमेव । सादृश्यस्यापि काश्यपप्रतिकृतिः काश्यप इ-
त्यादौ निमित्तयुक्तेषु गौणत्वासङ्गावादनित्तमेव । पारिशेष्याप-
सिद्धप्रसिद्धिसहिताः प्रकरणादयः प्रकरणादिसहिते वा प्रसिद्ध-
प्रसिद्धी विपर्यासो ऽध्यारोपलक्षणो रूपशक्तिरिति चत्वारः प्रकाराः
गौणमुख्ययोर्निमित्तत्वेन परिगृहीताः । इत्येतैर्निमित्तैः शब्दोपचारो
ऽर्थोपचारो वा । स च द्विविधः वाक्यार्थोपचारः स्वरूपोपचारो वे-
त्येवं गौणमुख्यविभागो मन्तव्यः ॥ २८० ॥

इदानीमेतदेव लक्ष्ये योजयितुमाह ॥

गोयुष्मन्महतां च्यर्थे स्वार्थादर्थान्तरे स्थितौ ।

अर्थान्तरस्य तद्भावस्तत्र मुख्ये ऽपि दृश्यते ॥ २८१ ॥

गवादीनां शब्दानां स्वार्थादर्थान्तरे ऽगवाद्यलक्षणे आश्रितपूर्वाव-
स्थोपचरितोत्तरावस्थात्मके स्थितौ प्रवृत्तौ सत्यामर्थान्तरस्य बाही-
कादेस्तद्भावो गवादिरूपतापत्तिलक्षणो यदा तदा गौणोर्थस्तेषां दृ-
श्यतइति बोद्धव्यम् । न केवलं गौणोर्थस्तथा, यावन्मुख्येऽपि दृश्यतइति
बोद्धव्यम्, तत्रागौर्गौः समपद्यत, गो ऽभव,दत्वं त्वं सम्पद्यते, त्वद्भव-
तीत्यत्रागवि अयुष्मदि च गोरूपता युष्मद्रूपता चोत्तरावस्थाविद्यमा-
नैवोपचर्यतइति गौणार्थता । अमहान्महा,नशुक्तः शुक्तः सम्पद्यते,

महद्भूतसङ्ग्रहमाः, शुक्ली भवति पट, इत्यत्र तूत्तरावस्था वस्तुसत्त्वेति मुख्य एवार्थं महच्छुक्लीशब्दौ स्थिताविति नास्ति गौणत्वम् । अतश्च गोभवदित्यत्र गौणार्थत्वादोदस्तस्य निपातत्वे ऽप्योदिति प्रगृह्यसंज्ञाया नास्त्येव प्राप्तिः । तथा त्वद्भवतीत्यत्रोपचरितस्य युष्मदर्थस्य प्रतीतिर्गौणार्थत्वादेव मध्यमपुरुषस्याप्यभावः । यतो गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति भाष्ये स्थापितम् । वार्त्तिककारस्तु गो ऽभवदित्यत्र च्-व्यर्थवृत्तित्वान्निपातस्य गोशब्दस्य च्-व्यर्थलक्षणं मुख्यमेव सर्वमर्थमवगच्छन् गौणमुख्यभावासम्भवमेवाभिमान्यमानः प्रगृह्यसंज्ञानिवृत्तये 'अतिशब्दप्रतिषेध' इति यत्नमारब्धवान् । भाष्यकारस्त्वभिप्रायानभिन्न एवान्तरङ्गत्वाद्गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इत्येवमत्र प्रगृह्यसंज्ञा अतो ऽन्तरङ्गस्य कार्यस्य प्राप्तिरिति स्थितम् । ननु गौणार्थत्वे शब्दानां कार्याप्रवृत्तौ गोर्बाहीकस्तिष्ठति गां बाहीकमानयेत्यत्र वृद्ध्यात्वे प्राप्नुतः । अत्र ह्युपचरितार्थो गोशब्द इति । उच्यते । द्विविधं हि शब्दानां कार्यमस्ति प्रातिपदिककार्यं पदकार्यं च । तत्र पदकार्येषु गौणमुख्यन्यायः न प्रातिपदिककार्येषु । पदस्य विरुद्धपदसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या गौणार्थताप्रतिपादकस्य प्रयोगानर्हस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यासम्भवाद्गौणार्थता नैव निश्चेतुं शक्यते प्रातिपदिककार्यं च वृद्ध्यात्वे इति तत्प्रवर्त्ततएव । तदुक्तम् । 'अर्थाश्रयएतदेवं भवति तद्वि शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे' इति ॥ २८१ ॥

तदेवं गो ऽभवत् त्वद्भवतीति चात्र गौणार्थत्वे सिद्धयतीष्टं महद्भूतसङ्ग्रहमा इत्यत्र तु चन्द्रमसः पौर्णमास्यां महत्त्वस्य सङ्गावादनुपचरितत्वमिति महच्छब्दस्यान्वहात इत्यादि न प्राप्नोत्येवात्वमित्याशङ्कान्नापि गौणार्थतां प्रतिपादयितुमाह ॥

महत्त्वं शुक्लभावं च

प्रकृतिः प्रतिपद्यते ।

भेदेनापेक्षिता सा तु

गौणत्वस्य प्रयोजिका ॥ २८२ ॥

महद्भूतश्चन्द्रमाः शुक्ली भवति पट इत्यत्रापि प्रकृतिर्महत्त्वं शुक्लभ-
वनं च भेदेनाश्रितपूर्वावस्थोपचारितोत्तरावस्थतयैव प्रतिपद्यते, तत-
श्च यद्यपि वस्तुवृत्त्या एक एवार्थः, तथापि वक्त्रापेक्षिता आश्रिता
सती गौणत्वं प्रयोजयति । एतदुक्तं भवति । यद्यप्यत्र महत्त्वं शुक्ल-
भावश्च तथैव विद्यते तथाप्यत्र शब्दवृत्त्योन्मज्जद्रूपा प्रकृत्यवस्थैवोच्यत-
इति तदाश्रयेणोपचरितत्वान्महत्त्वस्य न भवत्यत्र महच्छब्दस्यात्वं
शुक्ली भवति पट इत्यस्य कार्यं न किं चिदस्ति अर्थप्रदर्शनाय केवल-
मत्र प्रदर्श्यते ॥ २८२ ॥

अथाग्निसोमौ माणवकावित्यत्र संज्ञाशब्दत्वान्मुख्यार्थत्वे “ऽग्नेः
सुतस्त्वोमसोमा” इति षत्वं कस्मान्न क्रियतइत्याह ॥

अग्निसोमादयः शब्दा ये स्वरूपनिबन्धनाः ।

संज्ञिभिः संप्रयुज्यन्ते प्रसिद्धेस्तेषु गौणता ॥ २८३ ॥

इहाग्निसोमादयः शब्दा देवतावाचकाः स्वरूपनिमित्तकाश्च सं-
ज्ञाभूतार्थवृत्तयश्चेति त्रिविधाः सश्ववन्ति । तत्र देवतायां स्वरूपनि-
मित्तेषु संज्ञासु चैते मुख्यार्था एव तत्र संज्ञाया गौणतेति देवताया-
मग्निसोमादयः प्रकृष्टिमुपगता माणवके चाप्रसिद्धा इत्येवमप्रसिद्-
ध्या तेषां गौणार्थत्वमुच्यते न त्वध्यारोपेणेति बोद्धव्यम् । अतश्च ष-
त्वाप्रवृत्तिरेव ॥ २८३ ॥

यत्र त्वतस्मिंस्तदध्यारोपेणाग्निसोमादयः प्रवर्त्यन्ते तत्र स्फुटैव
गौणार्थता तेषामित्याह ॥

अग्निदत्तस्तु यो ऽग्निः स्यात्तत्र स्वार्थोपसर्जनः ।

शब्दो दत्तार्थवृत्तित्वाङ्गीकृतं प्रतिपद्यते ॥ २८४ ॥

स्वार्थं देवतालक्षणमुपसर्जनीकृत्यार्थान्तरमेव तदध्यारीपेण यत्रा-
भिदधति तत्र गौणार्थत्वं स्फुटमेवैते शब्दाः प्रतिपद्यन्त इति बोद्धव्य-
म् ॥ २८४ ॥

अथ हरिश्चन्द्रो माणवक इत्यत्र सुट्समर्थनार्थं प्रस्तौतुमाह ॥

निमित्तभेदात्प्रक्रान्ते

शब्दव्युत्पत्तिकर्मणि ।

हरिश्चन्द्रादिषु सुटो

भावाभावौ व्यवस्थितौ ॥ २८५ ॥

हरिश्चन्द्रादिषु सुटोभावाभावौ नियतावेव, यस्माच्छब्दव्युत्पत्ति-
क्रियायां तत्र निमित्तभेदः समाश्रीयते ऋषावनादिभूते प्रसिद्धो ह-
रिश्चन्द्रः साधुः हरिश्चन्द्रो यस्येत्येतस्मिंस्तु व्युत्पत्तिकर्मण्यभाव एव
स्फुट इत्यसांकर्यमेव ॥ २८५ ॥

अथ यदा पुरातनहरिश्चन्द्रगतगुणसंदर्शनेन साक्षादहरिश्चन्द्रो ऽयं
माणवक इत्युच्यते तदा किं गौणार्थत्वान्न भवितव्यमेव सुटेत्यसाङ्ग्यं
दर्शयितुमाह ॥

कृष्यादौ प्राप्तसंस्कारो यः शब्दो ऽन्येन युज्यते ।

तत्रान्तरङ्गः संस्कारो बाह्ये ऽर्थे न निवर्त्तते ॥ २८६ ॥

हरिश्चन्द्रशब्दस्तावद्भाववैव संस्कृतः उत्तरकालं प्राप्तसंस्कारः (१)
सन्नसौ यदा हरिश्चन्द्रगुणसधर्मण्यन्यत्र प्रयुज्यते तदान्तरङ्गः संस्कारो
वाक्यार्थवेलायामर्थान्तरसंबन्धावसरे न निवर्त्तत इति वैयाकरणसम-
यः । यथा करिष्यति श्वः, वर्षेण गमिष्यती, त्यत्र श्वःशब्दसन्निधाना-
द्भविष्यदनद्यतनलक्षणकालप्रादुर्भावे भविष्यत्सामान्यसमाश्रयणेन वि-

(१) उत्तरकालमप्राप्तसंस्कार इति २ पु० पाठः ।

हितस्य लटो न निवृत्तिः शक्या कर्त्तुमिवमत्रापि हरियन्द्रो माण-
वक इति गौणार्थत्वेपि सट्सिद्धेरेवेति ॥ २८६ ॥

इदानीं न्यायदर्शनच्छायया बौद्ध एव शब्दार्थो नास्ति कश्चिच्छ-
ब्देषु गौणमुख्यविभाग इत्याशङ्गाह ॥

अत्यन्तविपरीतो ऽपि यदा योर्थो ऽवधार्यते ।

यथासंप्रत्ययं शब्दस्य मुख्यः प्रवर्त्तते ॥ २८७ ॥

इह वक्तुरिच्छया विषयीकृते ऽर्थे कश्चिद्यावच्छब्दः प्रवर्त्तते ता-
वद्यदा यथा विपर्ययेण चार्थावधारणं क्रियते तदा (१) यथासंप्रत्ययं
प्रत्ययानुसारेणैव शब्दः प्रवर्त्तमानः सर्वत्र मुख्यतयैव प्रवृत्त इति वा-
क्ये न शब्देषु गौणमुख्यविभागः कश्चित् ॥ २८७ ॥

इदानीमत्रापि गौणमुख्यविभागं समर्थयितुं सत्यासत्यविभागं
तावदुपक्रमितुमाह ॥

यद्यपि प्रत्ययाधीनमर्थतत्त्वावधारणम् ।

न सर्वः प्रत्ययस्तस्मिन्नसिद्ध इव जायते ॥ २८८ ॥

दर्शनं सलिले तुल्यं मृगतृष्णादिदर्शनैः ।

तुल्यत्वे दर्शनादीनां न जलं मृगतृष्णिका ॥ २८९ ॥

यदसाधारणं कार्यं प्रसिद्धं रज्जुसर्पयोः ।

तेन भेदः परिच्छेद्यस्तयोस्तुल्येपि दर्शने ॥ २९० ॥

अथ दर्शनस्य विषयासत्यत्वेनाप्यसत्यत्वमुपदर्शयितुमाह ॥

प्रसिद्धान्यविपर्यासनिमित्तं यच्च दृश्यते ।

यस्तस्मान्मूल्यते भेदस्तमसत्यं प्रचक्षते ॥ २९१ ॥

यच्च नैमित्तिकदर्शनं (१) प्रसिद्ध्यर्थविपर्ययसनिमित्तमिति प्रसि-
द्धः सत्वरूपोर्थः । तस्य विपरीतो यो मिथ्यात्वलक्षणस्तस्य निमित्तं
कारणमिन्द्रियविषयगतो दोष इति, यच्च तस्माद्भेदो विशेषो लक्ष्यते
द्विचन्द्रादिः तं तथाभूतं दर्शनविषयं प्रचक्षते ॥ २११ ॥

पुनरपि दर्शनभेदमाह ॥

यच्च निम्नोन्नते चित्रे सरूपं पर्वतादिभिः ।

न तत्र प्रतिघातादि कार्यं तद्वत्प्रवर्तते ॥ २१२ ॥

पर्वतादिभिः सरूपं (२) निम्नोन्नतचित्रभित्तौ दृश्यते न च ताव-
ता तत्र प्रतिघातादिकार्यभेदः ज्ञानान्तरेण तत्र भेदावगतिर्वैय-
र्थः ॥ २१२ ॥

एतदेव दृष्टान्तान्तरैः प्रतिपादयितुमाह ॥

स्पर्शप्रबन्धो हस्तेन

यथा चक्रस्य संततः ।

न तथा ऽलातचक्रस्य

विच्छिन्नं स्मृश्यते हि तत् ॥ २१३ ॥

वप्रप्राकारतल्पैश्च स्पर्शनावरणे यथा ।

नगरेषु त ते तद्भुज्जन्ध्वनगरेष्वपि ॥ २१४ ॥

नृगपञ्चादिभिर्यावा-

न्मुख्यैरर्थः प्रसाध्यते ।

तावान्न नृग्नये ऽप्यस्ति

तस्मात्ते विषयः कनः ॥ २१५ ॥

(१) दर्शनेति समस्तः २ पु० पाठः ।

(२) सरूपेति समस्तः २ पु० पाठः ।

महानाप्रियते देशः प्रसिद्धैः पर्वतादिभिः ।

अल्पदेशान्तरावस्थं प्रतिबिम्बं तु दृश्यते ॥ २६६ ॥

मरणादिनिमित्तं च यथा मुख्या विघादयः ।

न ते स्वप्नादिषु स्वस्य तद्वदर्थस्य साधकाः ॥ २६७ ॥

अत्र हस्तिकान्विक्रीणीते, अश्वकान् विक्रीणीते, इत्यादौ कार्यभेदादेव भेदमवसाय कन्प्रत्ययान्तान् प्रतिकृतिवाचकानीरितवानिति मृगपञ्चादिभिरित्यस्य श्लोकस्यार्थः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २६७ ॥

इदानीमुपसंहर्तुमाह ॥

देशकालेन्द्रियगतैर्भेदैर्यद्दृश्यते ऽन्यथा ।

यथा प्रसिद्धिलोकस्य तथा तदवसीयते ॥ २६८ ॥

देशभेदेनासत्तिविप्रकर्षरूपेण, कालभेदेन यथा ग्रीष्मे मरीचयो भोमेनीषणा स्यन्दमाना दूरस्थस्य जलज्ञानमुपजनयन्ति, इन्द्रियभेदेन यथा तैमिरकस्य द्विचन्द्रज्ञानमुपजनयन्ति तैर्देशकालेन्द्रियगतैर्भेदैरन्यथा दृश्यमानं वस्तु लोकप्रसिद्धिवशाद्वाह्यादाह्याप्रत्ययभेदनार्थक्रियाभेदेन च यथावद्वैपरीत्येनाध्यवसीयते ॥ २६८ ॥

ततश्चेदमत्रार्थतत्त्वं बोधव्यमित्याह ॥

यच्चोपघातजं ज्ञानं

यच्च ज्ञानमलौकिकम् ।

न ताभ्यां व्यवहारो ऽस्ति

शब्दा लोकनिबन्धनाः ॥ २६९ ॥

उपघातजं सत्यत्वविपरीतं (१) यैश्चतिभिरिकादिज्ञानं अलौकिकं च यदपि परमर्षीणां सम्बन्धिज्ञानं ताभ्यामुभाभ्यामपि व्यव-

ह्यारनिर्वहणमशक्यमित्यतो यथैवा ऽविसम्बाधं लोकप्रसिद्ध्या सक-
लव्यवहारनिर्वहणनिपुणं ज्ञानं यथावदर्थतत्त्वावधारणाय समाश्री-
यते । यथोक्तं (२) “असमाख्येतत्त्वानामर्थानां लौकिकैर्यथा । व्य-
वहारे समाख्यानां (३) तत्प्राज्ञो न विकल्पयेद्”ति तथैवार्थस्वरू-
पप्रत्यायनाय शब्दा लोकनिबन्धना लोकव्यवहारनिमित्तभूताः प्र-
वर्तमानाः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यामेव स्खलन्नतित्वास्खलन्नतित्वाभ्यां
गौणमुख्य(४)विभागमापादयन्तीति बोद्धेऽपि शब्दार्थं व्यवस्थित एव
गौणमुख्यविभाग इति सिद्धम् ॥ २६६ ॥

एवं गौणमुख्यविभागमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन च सत्यासत्यविभागं विधा-
य पुनरपि शब्दानां मुख्यनान्तरीयकविचारं वैतल्येन कर्तुमाह ॥

घटादिषु यथा दीपो

येनार्थेन प्रयुज्यते ।

ततो ऽन्यस्यापि साचिव्या-

त्स करोति प्रकाशनम् ॥ ३०० ॥

इह यत्प्रतिपादनाय शब्दाः प्रयुज्यन्ते तत्तस्य प्रयोजकमुख्यं, त-
त्प्रतिपादनावसरे च संनिधानाद्यदन्यत्प्रत्याययति तत्तस्य नान्तरी-
यकमुच्यते । एतत् दृष्टान्तद्वयेन प्रदर्शयति घटादिष्वित्यादिना । तत्र
यथा दीप इति आपकदृष्टान्तोपदर्शनं घटादिषु ज्ञातेषु विषयेषु य-
था आपको दीपो येनार्थेन घटादिज्ञापनलक्षणेन ततः प्रयोजका-
दन्यत्प्रकाशं नान्तरीयकं यथा करोति ॥ ३०० ॥

एवं दार्ष्टान्तिके योजयितुमाह ॥

(१) तथोक्तमिति २ पु० पाठः ।

(२) समाख्यातमिति २ पु० पाठः ।

(३) मुख्यार्थेति २ पु० पाठः ।

संसर्गिषु तथा ऽर्थेषु
शब्दो येन प्रयुज्यते ।
तस्मात्प्रयोजकादन्या-
नपि प्रत्याययत्यसौ ॥ ३०१ ॥

यथा भाव इत्यादावर्थेषु बहुषु संसर्गिषु सध्याद्येनार्थेन सिद्धता-
दिना ऽसौ भावशब्दः प्रयुज्यते यस्मादन्यानपि लिङ्गसंख्यादीन् ना-
न्तरीयकतया स्थितात् संनिधानात्प्रत्याययत्येवेति बोद्धव्यम् ॥ ३०१ ॥

कारकहेतुदृष्टान्तोपदर्शनार्थमाह ॥

निर्मन्यनं यथा ऽरण्योरग्न्यर्थमुपपादितम् ।

धूममप्यनभिप्रेतं जनयत्येकसाधनम् ॥ ३०२ ॥

अरण्योः सम्बन्धि यन्निर्मन्यनं तदग्न्यर्थं अग्निनिष्पत्तये, ऽग्निस्तास्य
प्रयोजक इत्यर्थः । यस्मान्नान्तरीयकतया धूममप्यनुपयोगिनं जन-
यत्येव । कीदृशमेकसाधनमेकहेतुक इत्यर्थः । अरण्योरित्यनेनोत्तरा-
रणिरधरारणिश्च तत्रोच्यत इति दर्शितम् ॥ ३०२ ॥

पुनरपि दार्ष्टान्तिके योजयितुमाह ॥

यथा (१) शब्दो ऽपि कस्मिंश्चि-

त्प्रत्याप्यार्थो (२) विवक्षिते ।

अविवक्षितमप्यर्थं

प्रकाशयति सन्निधेः ॥ ३०३ ॥

कस्मिंश्चित्प्रत्याप्ये ऽर्थे सिद्धताख्ये धर्मे ऽविवक्षितमप्यर्थं पुंस्त्वैकत्व-
लक्षणं प्रकाशयति प्रत्याययति संनिधानादिति ॥ ३०३ ॥

(१) तथेति २ पु० पाठः ।

(२) प्रत्याप्ये ऽर्थे इति २ पु० पाठः ।

नन्वसु (१) वस्तुगतिरीदृश्येव यथा दीपादिना नान्तरीयकप्रत्या-
यनेन प्रयोजकं प्रकाश्यते तन्ननिधानान्नान्तरीयकतया ऽन्यदपि च-
टकुष्ठादीति तत्र युक्तं, शब्दसु यत्प्रतिपादनाय वक्ता प्रतिपादयितु-
मिष्टस्तथैव भूत्वा तत्प्रतिपादनं करोतु किं तस्य नान्तरीयकप्रत्या-
यनेनेत्याशङ्गाह ॥

यथैवात्यन्तसंसृष्टस्य तु मर्या न शक्यते ।

तथा शब्दो ऽपि सम्बन्धी प्रविवेक्तुं न शक्यते ॥३०४॥

यथा मत्स्यमांसार्थिना मत्स्यमांससंसृष्टस्तोकत्वकण्डकादिरनुप-
योग्यपि त्यक्तं न शक्यते, तथा शब्दो ऽप्यत्यन्तसम्बन्धाक्षिप्तसंख्याप्र-
तिपादक, स्तत्र न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न च केवलः प्रत्यय
इति प्रविवेक्तुं परिहर्तुं न शक्यते ॥ ३०४ ॥

अतश्च तत्रार्थेषु बहुषु सन्निहितेषु कः शब्दस्यार्थो वाच्यः स्यादि-
त्याह ॥

व्यर्थानां सन्निधाने ऽपि सति चैषां प्रकाशते ।

प्रयोजको ऽर्थः शब्दस्य रूपाभेदे ऽपि शस्यते ॥३०५॥

बहूनां संसर्गिणामर्थानाम् । तत्र सन्निधानादेतेषां च सत्यपि
शब्दादीपादिवाविशेषेण प्रकाशने यस्तस्य प्रयोजकः स एव वाच्यो
ऽर्थो ऽन्यो नान्तरीयको न तस्य प्रयोजकत्वं तत्रापि रूपस्याभेदे स-
मानरूपत्वे इति ॥ ३०५ ॥

एतदेव वैतल्येन प्रकारभेददर्शनपूर्वकमाह ॥

क्व चिद्गुणप्रधानत्व-

मर्थानामविवक्षितम् ।

क्व चित्सान्निध्यमध्येषां (१)

प्रतिपत्तावकारणम् ॥ ३०६ ॥

यच्चानुपात्तं शब्देन

तत्कस्मिंश्चित्प्रतीयते ।

क्व चित्प्रधानमेवार्थो

भवत्यन्यस्य लक्षणम् ॥ ३०७ ॥

अत्र च गुणप्रधानताविपर्ययः पदार्थैकदेशाविवक्षा, सकलपदार्थाविवक्षा, उपात्तपदार्थापरित्यागेनैवान्यार्थोपलक्षण, मित्वेवमनेन श्लोकद्वयेन प्रकारचतुष्टयस्योद्देशः कृतः ॥ ३०७ ॥

अथाद्यप्रकारप्रदर्शनार्थमाह ॥

आख्यातं तद्वितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ ३०८ ॥

तेन दीव्यतीत्याख्यातं तद्वितार्थस्य निमित्तत्वेनोक्तम् । अतश्च तत्र क्रियाप्रधानमाख्यातमिति तदर्थस्यैव तद्वितान्तादवगतिः स्यात् । यतश्च तत्र क्रियाप्रधानत्वेऽपि नाख्यातस्य (२) तद्वितः स्वभावात्साधनप्रधान इति साधनार्थस्यैव प्राधान्येनावगतिरिति । तेन दीव्यत्यादौ निर्देशे गुणप्रधानभावो न विवक्षितो ऽक्षरणकदेवनादिक्रियाकर्तृमात्रमेव तत्र प्रयोजकमिति स एव मुख्योर्थः । वक्ष्यति च “गुणप्रधानतामेदः पुरुषादिविपर्ययः । निर्दिष्टस्यान्यथा शास्त्रे नित्यत्वान्न विरुध्यते । यथानिर्देशमर्थाः सूर्येषां शास्त्रं विधायकम् । किं चित्सामान्यमाश्रित्य स्थिते तु प्रतिपादनम् । यो ऽश्वो यः पीठ इत्यत्र भूतयोरश्वपीठयोः यथोपलक्षणार्थत्वं तद्यार्थेष्वनुशासनमिति ॥ ३०८ ॥

(१) सान्निध्यमेतेषामिति २ पु० पाठः ।

(२) चाख्यातरूपेति २ पु० पाठः ।

अथ क्व चित्त्वांनिध्यमित्येतस्य प्रतिपादनायाह ॥

निर्देशे (१) लिङ्गसंख्यानां

सन्निधानमकारणम् ॥ ३०८८८ ॥

सिद्धलक्षणे भावो घञादीनां निमित्तत्वेनाभीष्ट इति तत्प्रतिपा-
दनाय भाव इत्यस्मिन्निर्देशे लिङ्गसंख्ययोर्नान्तरीयकतया प्रतिपत्ता-
वपि सन्निधानमकारणं न यत्र तयोः प्रयोजकत्वमिति यावत् । ननु
नान्तरीयकतया प्रतिपत्तौ कथं, क्व चित्त्वांनिध्यमप्येषां प्रतिपत्ताव-
कारणमित्युक्तम् । प्रयोजकार्थवत्तद्वयवहारपर्यन्तायां प्रतिपत्तावका-
रणमित्यभिप्रायः ॥ ३०८८८ ॥

इदानीं यच्चानुपात्तमित्येतस्य प्रतिपादनायाह ॥

प्रमाणमेव (२) ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयते ॥ ३०९ ॥

इह उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तं ऋस्वदीर्घप्लुताश्च
मात्रिकदिमात्रि(३)कन्निमात्रलक्षणा उदात्तानुदात्तस्वरसमाहाररू-
पा भवन्ति तत्र ऋस्वस्वरितादीनां कियदुदात्तं कियदनुदात्तम् आ-
दौ किमुदात्तमथानुदात्तं मध्ये ऽन्ते वेति सन्देहापाकरणायोक्तं “त-
स्यादित उदात्तमर्धऋस्वमि”ति । अत्र चार्द्धऋस्वग्रहणमर्धमात्रालक्ष-
णस्य प्रमाणस्थोपलक्षणमिति तदेव तस्मात्प्रतीयते इत्यर्धऋस्वग्रह-
णप्रतिपाद्यस्याप्रधानस्याविवक्षैवोक्ता ॥ ३०९ ॥

एतदेव प्रदर्शयितुमाह ॥

ह्रस्वस्यार्द्धं च यद् दृष्टं तत्तस्या ऽसन्निधावपि ।

ह्रस्वस्य लक्षणार्थत्वात्तद्वेवाभिधीयते ॥ ३१० ॥

अतश्च ऋस्वस्यार्द्धं च दृष्टमर्धमात्रात्मकं तत्तस्य ऋस्वस्यासन्निधाव-

(१) निर्देशेति २ पु० पाठः ।

(२) प्रमाणमर्थेति २ पु० पाठः ।

(३) द्विमात्रेति २ पु० पाठः ।

पि दीर्घभृतयोरप्यादिभूतार्द्धमात्रोदात्तेत्युच्यते । कस्मादित्याह । ऋ-
स्वस्य लक्षणार्थत्वादिति । अर्द्धऋस्वमित्यत्र ऋस्वग्रहणं मात्राया
उपलक्षणार्थम् । अतो दीर्घभृतयोरप्यादिभूतार्द्धमात्रोदात्तेति बोधव्य-
म् । एतदेवान्वैरुक्तम् अर्द्धऋस्वमित्यनेनार्द्धमात्रा लक्ष्यते ऋस्वग्रहण-
मतन्त्रमिति । तस्माद्वस्वस्यात्र लक्षणार्थत्वाद् दीर्घभृतयोरप्यर्द्धमात्रो-
दात्ता भवतीत्यभिधीयते । किंवदित्याह तद्वदेवेति । यथा तस्य ऋ-
स्वस्यार्द्धमात्रोच्यते तथा तस्मिन्निधौ दीर्घभृतयोरपीत्यर्थः ॥ ३१० ॥

अथ वा प्रकारत्रयमत्र प्रतिपाद्यते तत्राद्य(१)प्रकारमाह ॥

दीर्घभृताभ्यां तस्य स्यात्

ऋस्वग्रहणेन “ऊकालो ऋस्वदीर्घभृत” इत्यत्रैकयोगनिर्दिष्टत्वा-
द्दीर्घभृतावपि लक्ष्यते ततश्च दीर्घभृताभ्यां तस्यार्द्धस्यावच्छेदः स्यात् ।
विषमविभागेऽर्द्धशब्दो दृष्टो ग्रामार्द्धं नगरार्द्धम् इति तथा ऽनेति
दीर्घभृतयोरप्यर्द्धमात्रोदात्ता भवति ॥

द्वितीयं प्रकारमाह ॥

मात्रया वा विशेषणम् ॥ ३१०ऽऽ ॥

मात्रया अथ वार्द्धस्यावच्छेदः ऋस्वसंज्ञकत्वस्याविवक्षितत्वात् । ए-
तच्च निदर्शितं (२) ऋस्वस्यार्द्धमित्यनेन । अथ वा निरस्तावयवविभा-
गो ऽर्द्धऋस्वशब्दो ऽस्वण्ड एवार्द्धमात्रजातः सप्तपर्णादिवदुपलक्षक
इति ॥ ३११ऽऽ ॥

तृतीयमत्र प्रकारमाह ॥

जातेर्वा लक्षणा यस्मा-

त्सर्वथा सप्तपर्णवत् ॥ ३११ ॥

(१) तत्राद्यमिति २ पु० पाठः ।

(२) निदर्शनमिति २ पु० पाठः ।

इदानीं क्व चित्रधानमेवार्थो भवत्यन्यस्य लक्षणमिति व्याख्यात-
माह ॥

गन्तव्यं दृश्यतां सूर्य इति कालस्य लक्षणे ।

ज्ञायतां काम इत्येतत्सोपायमभिधीयते ॥ ३१२ ॥

पथिकैः क्व चिदित्यमभिधीयते त्वर्थतामव्यापरो ऽध्वा गन्तव्यः
सूर्यश्च दृश्यतामिति, तत्र सूर्यदर्शनप्राधान्येन शब्दः श्रूयमाणो ज्ञायता-
मप्सीयान् भागो ऽहः परिशिष्यत इत्यर्थस्य सोपायस्य सनिश्चयस्यो-
पलक्षकः सम्पद्यत इति प्रधानेनार्थेनान्यार्थोपलक्षणमिति लक्षितप-
रार्थमुख्यशक्त्यर्थो ऽपि न त्यक्त इति ॥ ३१२ ॥

एतदेव श्लोकत्रयेण शास्त्रलोकयोरुदाहरणेषु वितत्य प्रदर्शयितु-
माह ॥

विध्यत्यधनुषेत्यत्र विशेषेण निदर्शयते ।

सामान्यमाश्रयः शक्तेर्यः कश्चित्प्रतिपादकः ॥ ३१३ ॥

अधनुषेत्यनेन विशेषेण करणसामान्यमात्रं निदर्शयते । तत्कीदृश-
मित्याह शक्तेः करणशक्तेराश्रयो ऽधिकरणमात्रं, ततश्च तस्या यः क-
श्चित्प्रतिपादक उपादीयते । एतदुक्तं भवति । करणनिषेधपरायां
चोदनायां धनुर्लक्षणस्य विशेषस्यापरित्यागेनैव करणमात्रस्य मुख्य-
त्वमिति शास्त्रीयमुदाहरणम् । उक्तं च । “विध्यत्यकरणेनेतीतरथा
ह्यतिप्रसङ्गः” इति ॥ ३१३ ॥

विशेषाभिधायकेषु वाक्ये सामान्यमात्रमेव प्रयोजकं लोकेषु दृ-
श्यत इत्याह ॥

काकेभ्यो रक्ष्यतां सर्पिरिति बालोपि चोदितः ।

उपघातपरे वाक्ये न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥ ३१४ ॥

सर्पिषः काकेभ्यो रक्षणमत्र विशिष्टमेव विहितमप्युपघातमात्र-

निवारणफलं पर्यवस्यतीति तदेव तत्र प्रयोजकं बोद्धव्यम् ॥ ३१४ ॥

क वित्ताच्चादनुक्तमपि मुख्यार्थनान्तरीयकतया प्रतिपद्यतएवेति दर्शयितुमाह ॥

प्रक्षालनं शरावाणां स्थालीनां(१) मार्जनं तथा ।

अनुक्तमपि रूपेण भुज्यङ्गत्वात्प्रतीयते ॥ ३१५ ॥

भोजनमस्योपपाद्यतामित्यत्र भोजनोपपादनं शब्दः प्रत्याययंस्तदङ्गानामासनदानपात्रप्रक्षालनादीनां नान्तरीयकतया प्रत्यायनङ्करोत्थिवं प्रक्षालनइति वा पाठः । शरावाणाम्प्रक्षालने शब्देनोपात्तस्थालीनिमार्जनाद्यनुक्तमपि सम्भवाद्भुज्यङ्गत्वात्प्रतीयतएवेति । तदेवं “प्रयोजकमिदन्तेषामत्रेदं नान्तरीयकमि”त्येतदेव वितत्य प्रसङ्गाद्वैचित्र्येणोपदर्शितम् । एवं “प्रमाणमर्द्धस्वादावि”त्यादिना “प्रक्षालनं शरावाणामि”(२)त्यनेन ग्रन्थेन यच्चानुपात्तमित्यादिस्त्रीको व्याख्यातः । एतेन स्त्रीकेन प्रकारेण लक्षणा प्रदर्शिता । कदा चिन्मुख्यार्थत्यागेनैवान्यस्योपलक्षणमेतदेवाविवक्षितवाच्य(३)मुच्यते । कदा चिन्मुख्यार्थाविरामोपायपूर्वकमन्यार्थोपलक्षणमेतदेव विवक्षितान्यपरवाच्यसुक्तं विज्ञेयम् । इत्थिवं मुख्यनान्तरीयकविभाग उपदर्शितः ॥ ३१५ ॥

अथात्रेदं गौणमिदं मुख्यमिदं नान्तरीयकमित्वेवं शब्दार्थनिर्णयप्रस्तावे तत्तन्निश्चयोपायानुपदर्शयितुकाम आह ॥

वाक्यात्प्रकरणादर्थोदौचित्याद्देशकालतः ।

शब्दार्थाः प्रविभज्यन्ते न रूपादेव केवलात् ॥ ३१६ ॥

तत्र वाक्याच्छब्दार्थनिर्णयो यथा कटं करोति भीष्ममुदारं दर्श-

(१) स्थलानामिति २ पु० पाठः ।

(२) इत्यन्तेनेति २ पु० पाठः ।

(३) अविवाक्षितं वाच्यमिति काचित्को ११ पाठः ।

नीयमिति तुल्यायामपि श्रुतौ यदा कटस्यैव करोतिक्रियया सम्बन्धः तदा द्रव्यस्य च निर्गुणस्यानुपपत्तेर्गुणानां च निरधिकरणानामसम्भवादाकाङ्क्षादिना तत्सामानाधिकरण्यं वाक्यीयात्ममन्वयादिति भीष्मगुणान्वितस्यैव कटस्य करणं वाक्यार्थः । वक्ष्यति च “आश्रयाश्रयिणोर्वाक्यान्निर्णयस्त्ववतिष्ठत” इति तथा च शास्त्रे “कर्मणि द्वितीये” त्यादीनि पृथगेव प्रकरणानि विरचितानि । तत्र प्रातिपदिकादनभिहिते कर्मादौ यदेकत्वादि तत्र द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्तीत्येवमर्थस्य सङ्गतेराकाङ्क्षादिवशाद्भिन्नेष्वपि प्रकरणेषु तात्पर्यालोचनके श्रोतरि वाक्यीयः सम्बन्धो ऽर्थनिश्चयाय पर्यवस्यतीति वाक्याच्छब्दार्थनिर्णयः । तथाच प्रकरणमप्यशब्दं शब्दार्थनिर्णयनिमित्तं यथा ग्रामप्रस्तावे सैन्धवानां चोदनमखानयनपर्यवसायि भवति भोजनप्रस्तावे तु तदेव लवणप्रतीतिमुपजनयतीति । शास्त्रे यथा धातुप्रकरणात् धातुरित्युक्तम् । तथा चोभयावगतौ सत्यां “कर्तृकरणयोस्तृतीये” त्यत्र कारकाणां प्रक्रान्तत्वात्करणशब्देन क्रियाग्रहणं न विज्ञायते, शब्दवैरेत्यादौ सूत्रे च धात्वधिकारे करणशब्दात् क्रिया प्रतीयतइति । अर्थस्तु शब्दत्वाच्छब्दार्थनिर्णयं प्रकल्पयति यथाञ्जलिना जुहोत्यञ्जलिना सूर्यमुपतिष्ठते ऽञ्जलिना पूर्णपात्रमाहरतीत्यत्र जुहोतीत्याद्यर्थवशादिभिन्नार्थवाचको ऽञ्जलिशब्दः । शास्त्रेपि पूरणगुणसहितार्थेत्यत्र गुणेन सह षष्ठी न समस्यतइत्यर्थसामर्थ्याददेङामसम्प्रत्ययः । तथा “न शसद्दवादिगुणानामि” त्यत्र नाश्रयिणो ग्रहणं भवत्यर्थादिति । औचित्यादपि शब्दार्थव्यवस्थानं दृश्यते यथा सीरासिमुसलैः केवलैरनिर्दिष्टक्रियापरैरप्यौचित्यादिलेखनयुष्मावहननलक्षणसमुचितक्रियापदाक्षेपे शब्दार्थनिर्णयः पर्यवस्यति । यथा वा प्रष्ठादयः शब्दा अग्रगामित्वादिनिमित्तसमाश्रयणेन प्रवर्त्तमानास्तस्य च निमित्तस्यौचित्यात्पुंस्त्वैव सम्भवात्पुंशब्दास्तदुच्यते तद्योगात्

स्त्रियां वर्त्तन्ते न साक्षादिति प्रहसम्बन्ध एव षष्ठादीनां “पुंयोगा-
दाख्यायामित्य”नेन निमित्तत्वेनोपदर्शितः । यथा च “यश्च निम्बं
परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा । यश्चैनं गन्धमाख्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव
स” इत्यत्रानुक्तक्रियापदानि साधनान्येवौचित्यवशात्स्वसमुचितक्रि-
यापदावगत्या भवान्तरवाक्योपप्लवनप्रत्यायनपूर्वकाप्रसुत(१)प्रशं-
सालक्षणस्य वाक्यार्थस्य प्रतीतिमुपजनयन्ति । तथा च यो निम्बं प-
रशुना छिनत्ति यश्चैनं गन्धेनानुलिम्पति सर्वस्य तस्य दुस्त्वजा प्रकृ-
तिरिति कृत्वा कटुरेव दीर्मनस्यदाननिपुण एवेति कस्य चित् खल-
त्वप्रतिपादनमत्र तात्पर्यार्थः । शास्त्रे यथा “पुंयोगादाख्यायामि”-
त्यत्रोक्तं पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवात्पुंशब्दा एतद्वति । देश-
च्छब्दार्थनिर्णयो यथा मथुरायाः प्राचीनादुदीचीनाद्वा नगरादाग-
च्छामीत्युक्ते नगरविशेषात्पाटलिपुत्रादागच्छामीति गम्यते पाटलि-
पुत्रस्य मथुरासम्बन्धिनोच्च प्राचीनोदीचीनभागयोर्विद्यते प्रत्यास-
त्तिरिति कृत्वा देशवशादत्र निर्णयः । कालात् खलु व्यवस्था दृश्यते
यथा शिशिरे हारमित्युक्ते पिधेहीति ग्रीष्मसमये त्वेवमभिधाने समु-
च्चाटयेति गम्यते । एतच्च शब्दार्थनिर्णयोपायानां दिङ्मात्रप्रदर्शनं
बोद्धव्यम् । अन्येऽपि तन्निश्चयाय प्रकारा अनुसन्धातव्याः । श्लोक-
वशाच्चोदाहरणमात्रमेव दर्शितमिति मन्तव्यं सर्वथा न रूपमात्रा-
च्छब्दार्थप्रविभागनिर्णयः कर्तुं शक्य इति प्रतिपादयितुमुक्तं “न रू-
पादेव केवलादि”ति ॥ ३१६ ॥

तथा चापरैः संसर्गादयः शब्दार्थावच्छेदहेतवः प्रदर्शिता इत्याह ॥

संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ ३१७ ॥

इह कैश्चिदर्धभेदाच्छब्दभेदोऽभ्युपगतः तदपरैरेकशब्दतेति हेतुः प-

क्षौ । तत्र नानात्वपक्षे स्वभावभिन्नेषु तुल्यश्रुतिषु रूपभेदादनवच्छि-
 षेषु निमित्तान्तरैः संसर्गादिभिरवच्छेदः क्रियते । एकत्वपक्षे त्वर्था-
 भिधाने भिन्नासु शक्तिषु श्रुतिसारूप्यमात्रादलम्बविभागासु यथैव
 संसर्गादिभिरर्थनिर्णयः क्रियत इत्युभयत्रापि प्रकरणादयः शब्दार्थ-
 निर्णयनिपुणा इति तदुपन्यासः कथ्यते । तदत्र के चित्तामर्थमेवैकं
 शब्दार्थनिर्णयनिमित्तमिति मन्यन्ते । योप्यर्थप्रकरणादिना तत्र भेदः
 समधिगम्यते सोपि सामर्थ्यादेवात्र प्रतीयत इति कथयन्ति । सामर्थ्य-
 मेव हि संसर्गादिभिर्व्यज्यत इति तत्र संसर्गाद्यथा सकिशोरा धेनु-
 रानीयतामित्यत्र नियतेन संसर्गिणा किशोरलक्षणेन विशेषावसाय-
 निमित्तेन वडवाया एव सम्प्रत्ययः, यथा च सवत्सा धेनुरित्यत्र व-
 त्ससंसर्गाद्गोर्धनोरेव सम्प्रत्यय इति संसर्गादर्थनिर्णयः । रूक्षा गौरेव
 धेनुरुच्यते इति तु येषां दर्शनं तेषामत्र संसर्गो विशेषसम्प्रत्यये नोप-
 युज्यत इति बोद्धव्यम् । शास्त्रे यथा “अवाह” इत्यत्र यस्याविनोपस-
 र्गेण सम्बन्धः सम्भवति स एव गृह्यते गिरतिः । गृणातेस्तु स्वभावाद-
 र्थविरोधादेव संबन्धो नोपपद्यत एव । तथा संसर्गवद्विप्रयोगोऽप्यवच्छे-
 दहेतुः । यथा निर्ज्ञातसंबन्धस्योच्यते अकिशोरा धेनुः अवत्सा अकर-
 भा वा आनीयतामिति किशोरादिविप्रयोगेन विशिष्टजातीयाया
 एव धेनोरवगतिरुपजायत इति । शास्त्रेऽपि “भुजोनवन” इति यस्य
 भुजरवनमनवनं चार्थः तस्य ग्रहणं विज्ञायते न तु कौटिल्यार्थस्य ।
 निर्भुजति पाणिमिति । साहचर्याद्यथा रामलक्ष्णावित्युक्ते लक्ष्म-
 णसाहचर्याद्वाशरधरेव प्रतीतिः । अत्र यद्यप्येको दृष्टव्यभिचारसाह-
 चर्यात्तत्तुल्यधर्मा ज्ञायत इति बोद्धव्यम् । शास्त्रे यथा विपराभ्यां जे-
 रित्यत्र पराशब्दोऽदृष्टव्यभिचारेण विना साहचर्यादुपसर्ग एव गृह्य-
 ते । यद्यपि बहुविवनमित्यादौ विशब्दो नुपसर्गोऽस्ति तथापि समुदा-
 योऽर्थवान् । जहत्स्वार्थादतिपक्षेऽवयवा अनर्थका एव । अजह-

त्वार्थावृत्तिपक्षे कथमुपसर्जनभावमापन्नो विरप्राधान्यात् ग्रहीतु-
मशक्य एवेति नास्ति विरनुपसर्गः । वीजयते इत्यत्र तु वीशब्दो न
विशब्द इति । भाष्येप्युक्तमस्य गोर्हितीयेनार्थइति गौरिव प्रतीयते
नाश्वो न गर्दभ इति । यथा चा“न्तरान्तरेण्युक्त”इत्यत्र द्वावपि
टाप्लतीयान्तयोः संभवात् दृष्टापचारौ । अतः परस्परसाहचर्या-
न्निपातयोरेव ग्रहणमित्वेवं साहचर्यमर्थनिर्णयहेतुः शब्दानाम् । वि-
रोधादप्यर्थोऽवधार्यते । यथा रामार्जुनावित्यत्रार्जुनसन्निधाने नि-
सर्गवैरिणो जामदग्न्यस्यैव प्रतीतिः । अर्थप्रकरणदेशकालौचित्यै-
र्विशेषेऽवस्थापनं वाक्यदर्शितम् । लिङ्गाच्च वाक्यान्तरे दृष्टाद्भेदः प्र-
सिद्धः प्रतीयते । यथा अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्रानेकस्याञ्जन-
द्रव्यस्य संभवे तेजो घृतस्य स्तुतिरुक्ता । एतस्मात्लिङ्गात् घृतसाधन-
त्वमञ्जिक्रियायाः शर्कराकर्मिकाया निर्धार्यते । तथा पशुमाल-
भेत्यत्र पशुत्वसंबन्धिषु प्राणिषु सत्सु छागस्य हविषो वपाया मेदस
इति लिङ्गाच्छागैकार्थसमवायि पशुत्वं प्रतीयते । शास्त्रेषूह्यम् । श-
ब्दान्तरसंनिधानादपि विशेषावगतिः । यथा अर्जुनः कार्त्तवीर्यः
रामो जामदग्न्य इति । सामर्थ्याद्विशेषप्रतिपत्तिर्यथा । अनुदरा
कन्येति सामर्थ्यादुदरविशेषप्रतिषेधप्रतीतिः । तथा अभिरूपाय क-
न्या देयेति । अभिरूपवराद्येति सामर्थ्यात्प्रतीयते । शास्त्रेऽपि “प्र-
थमा नर्दिष्टं समासउपसर्जनमिति समासार्थे शास्त्रे समासशब्द-
स्य प्रवृत्तिः । “एकविभक्ति चापूर्वनिपात” इत्यत्र यः समासशब्दो-
नुमीयते तस्य प्राथमिकल्पिक एव वृत्तिः । व्यक्तिर्लिङ्गम् । तस्मान्नि-
र्णयो यथा तद्ग्रामस्यार्द्धं लभेत्यत्र समप्रविभागे ऽर्द्धशब्दो नपुंस-
केन परामर्शात् [ग्रामस्यार्द्धं स्वयमेव प्रतीयते । (१)] शास्त्रेऽप्य-

(१) [] एतन्मध्यस्थाने तस्माद् ग्रामस्यार्धं सममेव प्रतीयते । तं ग्रामस्यार्ध-
मित्यत्र तु तमिति पुल्लिङ्गेन परामर्शाद् ग्रामैर्द्देशमात्रं प्रतीयतइति २ पु० पाठः ।

स्वराद्यथा खूलपृथतीमालभेत्यत्रान्तोदात्तस्य अवणात् खूला चा-
सौ पृथतीत्येवंविधार्थप्रतीतिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वदर्शने खूला-
नि पृथन्ति यस्याभित्वन्यपदार्थप्रतीतिः । तथा वैपाशः कूप इत्यत्रा-
द्युदात्तस्य अवणादिपाशे उत्तरस्य विशिष्टस्यैव प्रतीतिः । अन्तोदात्त-
अवणे तद्विपरीतस्येति । सत्वाद्यथा । सुसिक्तमतिस्तुतमित्यादौ पू-
जातिक्रमणयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायामुपसर्गत्वाभावे तयोरेव प्रति-
पत्तिः । उपसर्गसंज्ञायां तु सत्यां सुषिक्तं सुष्टुतमित्यादौ षत्वप्रवृत्ते-
रर्थान्तरस्य प्रतिपत्तिः । षत्वनत्वाभ्यां यथा प्रणायक इत्यत्रोपसर्गा-
अवणत्वसङ्गावे प्रणयनक्रियाकर्तुः प्रतीतिः, षत्वाभावे तु प्रगता-
नायका अस्माद्देशादसौ प्रनायको देश इत्यन्यपदार्थप्रतीतिरिति ।
तदेवमेते शब्दार्थस्य सन्देहनिराकरणद्वारेण नियतार्थावसायहेतु-
त्वादिशेषमृतिहेतवो निर्णयहेतवः संसर्गादय इति बोद्धव्यम् ॥ ३१७ ॥

नन्वेकत्वदर्शने भेदाभावाच्छब्दानामर्थस्य सन्देहे तन्निर्णयार्थं प्र-
करणादय उच्यन्तइति शोभनं, भेदपक्षे तु विभिन्नत्वादेव शब्दस्वद-
र्थप्रत्यायनं करिष्यतीत्याशङ्क्य तत्रापि रूपसादृश्योत्पादितसंशीतीनां
व्यवहर्तृणां प्रकरणादिभिरेव शब्दार्थनिर्णय इति प्रतिपादयि-
तुमाह ॥

भेदपक्षेऽपि साकृष्ट्या-

द्विन्नार्थोः प्रतिपत्तिषु ।

नियता यान्त्यभिव्यक्तिं

शब्दाः प्रकरणादिभिः ॥ ३१८ ॥

भेदपक्षेऽपि प्रतिपत्तिषु द्विन्नार्थो अपि शब्दाः साकृष्ट्यादभिज्ञा इ-
वेति प्रकरणादिभिरेवोक्तस्वरूपेनियता अवच्छिन्ना अर्थाभिव्यक्त्यानुप-
योगं यान्तीति न कुत्र चिद्व्यकरणादिमन्तरेण शब्दार्थनिर्णय इति

बोधव्यम् ॥ ३१८ ॥

शुक्तं चेतत्, कस्मादित्याह ॥

नामाख्यातसरूपा ये कार्यान्तरनिबन्धनाः ।

शब्दा वाच्याश्च तेष्वर्थो न रूपादधिगम्यते ॥ ३१९ ॥

इह वाक्ये नामरूपा आख्यातशब्दा अपि सम्भवन्ति । यथा अश्व इति दुप्रोक्षि गतिद्वध्योरित्यस्मात्तुङ्गि मध्यमपुरुषैकवचने सिपि “नित्यं ङित” “इतश्चे”तीकारलोपे चित्त्यस्य जृष्टभुम्बुचित्यादिना चडादेशे श्वयतेरस्तस्यातो गुणरूपत्वे(१) सकारस्य रत्वविसर्जनीययोः कृतयोर्लुङ्लङ्लङ्स्वित्यादिना ऽटि कृते अश्व इत्याख्यातपदं श्वयतिक्रियायाः कर्तव्यच्छिन्नाया अतीतकालायाः प्रतिपादकम्, अश्व इति च नामपदमश्वजातीयस्यार्थस्य सत्त्वभूतस्याभिधायकमिति । सारूप्यात्मन्देहे प्रकरणादिभिरर्थश्वस्या अथा ऽजापय इत्येतत् जिजय इत्यस्माद्वातोः कश्चिदजेयं जितवान् तमन्यो ऽनुप्रयुक्तवानित्यर्थविवक्षायां हेत्वर्थे णिचि “क्रीङ्जीनां णावि”त्यात्वे अर्त्ति-क्रीवीत्यादिना पुकि जापीत्येवं स्थिते लङि अपि गुणायादेशयोः कृतयोः सकारस्य रत्वविसर्जनीययोश्च लुङ्लङ्स्वित्यादिना ऽडागमे च कृते ऽजापय इत्याख्यात, मथ वा ऽजायाः पयो ऽजापय इत्यपि नामपदं तत्तद्वृत्तमित्यर्थादिना तन्निश्चयः । आख्यातसरूपाश्च नामशब्दास्तेन यस्य तस्येत्यादयः । तथा च तनुविस्तारे इत्यस्मात्तिटि मध्यमपुरुषबहुवचने द्विवचने कृते ऽत एकहस्माध्य इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोस्तेनेत्याख्यातं, तच्छब्दस्य द्वतीयात्मस्य सद्व्यमिति । तस्य उपपत्तये यस्म प्रयत्ने इत्याभ्यां विध्यादौ लोटि तस्य च सिपि “वेर्द्धपिञ्चे”ति आदेशे दिवादित्वाच्छ्वनो ऽनुबन्धलोपे “ऽती हेरि”ति हेर्लुकि तस्य बस्येत्याख्यातपदं यत्तदोः षष्ठ्येकवचनान्त-

(१) अतो गुणरूपे पररूपत्वमिति २ पु० पाठः ।

योः सदृशमिति सारूप्यात्मन्देहे प्रकरणादिभिस्तन्निबन्धने । की-
दृशाः कार्यान्तरनिबन्धनाः कार्यान्तरं विशिष्टप्रत्ययलक्षणं प्रकर-
णादिना तन्निबन्धनं निमित्तं येषां ते तथाभूताः तेषु रूपमात्रार्थी
ऽवगम्यते । तस्मात् त्वमश्वो ऽजापयः शत्रुभवनानीत्यादिवाक्यार्थपर्या-
लोचनयैवार्थनिर्णयः । आह च “न हि किञ्चित्पदं नामरूपेण निय-
तं क्वचित् । पदानामर्थरूपं च वाक्यार्थादेव जायत” इति ॥ ३१८ ॥

अथ शब्दार्थनिर्णयप्रस्तावे पदपदार्थानामसत्यत्वमखण्डस्यैव च
वाक्यार्थस्य सत्यत्वमभ्युपगन्तव्यमिति प्रदर्शयितुमाह ॥

या प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्था स्तुतिनिन्दाप्रकल्पना ।

कुशलः प्रतिपत्ता तामयथार्थां प्रतीयते ॥ ३२० ॥

या प्रवृत्तये स्तुतिप्रकल्पना निवृत्तये च निन्दाप्रकल्पना तां प्रे-
क्षावानयथार्थमभिमन्यते । परमार्थतस्तु तथाविधस्य वाक्यस्य प्रव-
र्त्तस्य निवर्त्तस्येति वा सत्यभूतं वाक्यार्थं तत्रावगच्छतीति पदपदार्थ-
प्रत्ययः सर्वत्रासत्यएवेति सैवैषा तात्पर्यशक्तिरिति कैश्चिद्व्यख्यापि-
तम् ॥ ३२० ॥

एतदेव प्रकटीकर्तुमाह ॥

विधीयमानं यत्कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनम् ।

स्तूयते सा स्तुतिस्तस्य कर्त्तुरेव प्रयोजिका ॥ ३२१ ॥

दृष्टप्रयोजनं किञ्चित्कर्म स्तूयते यथा यो राजानं भजते स सारं
भुङ्क्ते, अदृष्टप्रयोजनमपि यो ऽग्निष्टोमेन यजते स स्वर्गं गच्छतीति
विलक्षणः प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनो ऽन्य एकाविभागी वाक्यार्थस्तथा-
विधवाक्यनिबन्धन एवाभ्युपगन्तव्य इति स्थितम् ॥ ३२१ ॥

ननु कथं न तत्र स्पष्टमेव कृत्वा प्रवृत्तिनिवृत्ती विधीयेत किमनु-
पयोगिनिन्दाद्यर्थप्रतिपादनासंभारेणेत्याशङ्क्याह ॥

व्याघ्रादिव्यपदेशेन

यथा बालो निवर्त्यते ।

असत्या ऽपि तथा कश्चि-

प्रत्यवायो विधीयते ॥ ३२२ ॥

यथा रुदन्तं व्याघ्रो भक्षयतीति बालस्योच्यते, न तत्र व्याघ्रभक्षणं वस्तुस्थित्या संभवि, (१) केवलं मा कदा चित् त्वं रोदीरिति रोदननिषेध एव तस्य क्रियते, तथा तत्र प्रतिषिद्धाचरणान्नरकपातो भवतीत्येतावन्मात्रं प्रतिग्राह्यत(२)इति तत्तदर्थसमाश्रयणेन सत्यरूपपदपदार्थाभ्युपगमो न युक्तः ॥ ३२२ ॥

तथा प्रत्यवायोपदेशेन च यच्छास्त्रेण प्रतिषिद्धं न तत्राङ्गीपुरुषिकया प्रत्यवायसंविधानमारच्य प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवृत्तिरुचि(३)-त्वाद् ॥

न संविधानं कृत्वापि प्रत्यवाये तथाविधे ।

शास्त्रेण प्रतिषिद्धे ऽर्थे विद्वान्कश्चित्प्रवर्तते ॥ ३२३ ॥

दृष्टप्रयोजनप्रत्यवायप्रतिविधाननिर्दर्शनपूर्वकमेतदेव व्याख्यातुमाह ॥

सर्पेषु संविधायापि सिद्धैर्मन्त्रौषधादिभिः ।

नान्यथा प्रतिपत्तव्यं न दतो गमयेदिति ॥ ३२४ ॥

न दतो गमयेत् यदतो गमयेत्सर्पा एनं घातुका भवन्तीत्यनेन पु-रोडाशस्य दन्तौषधंशपूर्वकभोजनं निषिद्ध्यते तत्र कश्चिद्विषाणां प्रतिविधानं मन्त्रौषधादिभिः कृत्वा यदि तथा प्रवृत्तस्तदानीं शा-

(१) भवतीति २ पु० पाठः ।

(२) प्रतिपाद्यतइति २ पु० पाठः ।

(३) उच्यतइति २ पु० पाठः ।

स्वातुष्ठानं परित्यक्तमिति न शोभनमाचरितम् ॥ ३२४ ॥

अस्त्वेवं विधिनिषेधपरेषु सुत्यर्थादीनामसत्यत्वं यच्च तु स्तुतिनिन्दे
एव मुख्ये प्रयोजिके तत्र तदर्थानां सत्यत्वमेवोचितमित्याशङ्क्याह ॥

क्व चित्तत्त्वसमाख्यानं

क्रियते स्तुतिनिन्दयोः ।

तत्रापि च प्रवृत्तिश्च

निवृत्तिश्चोपदिश्यते ॥ ३२५ ॥

यत्रापि क्व चित् स्तुतिनिन्दयोर्विषये तयोः संबन्धि वा तत्त्वाख्यानं
क्रियते तत्रापि सर्वथा स्तुतिनिन्दयोः केवलयोर्न किञ्चिन्नयोजनमुत्प-
श्याम इति प्रवृत्तिनिवृत्ती एवोपदिश्येते इति बोद्धव्यम् ॥ ३२५ ॥

एवं पदपदार्थानामसत्यत्वे वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डयोरेव सत्यत्वे
प्रतिष्ठापिते पदार्थानां स्वरूपस्य वाक्यार्थ एव निबन्धनमिति दर्श-
यितुमाह ॥

रूपं सर्वपदार्थानां

वाक्यार्थोपनिबन्धनम् ॥ ३२५ऽऽ ॥

एकस्मिन् वाक्यार्थे रूपनिबन्धास्ते साफल्यं भजन्ते अन्यथा विश-
रारव एवेति वाक्यार्थ एव तेषां परस्परसमन्वये निबन्धनम् । वक्ष्य-
ति च “पृथग् विशिष्ट(१)तत्त्वानां पृथगर्थानुपातिनाम् । इन्द्रियाणां
यथा कार्यमतेदेहाच्च कल्पते । तथा पदानां सर्वेषां पृथगर्थनिवेशि-
नाम् । वाक्येभ्यः प्रविभक्तानामर्थयत्ता न विद्यते” । इति । यथोच्यते
न हि केचिदित्यादि ॥ ३२५ऽऽ ॥

ननु वाक्यार्थस्यापि कस्य चिदपरिपूर्णत्वे किं तस्याप्यपरवाक्या-
र्थनिबन्धनत्वमङ्गीकार्यमित्याशङ्क्याह ॥

(१) निविष्टेति २ पु० पाठः ।

सापेक्षा ये तु वाक्यार्थाः

पदार्थैरेव ते समाः ॥ ३२६ ॥

एतदुक्तं भवति । अवान्तरवाक्यार्थाः साकाङ्क्षत्वात्पदार्थतुल्या एवे-
ति न तत्र वाक्यार्थव्यपदेशः कार्यः ॥ ३२६ ॥

अथ यत्रैकस्मात्पदान्निराकाङ्क्षीर्थः प्रतीयते तत्रापि किं तस्याऽस-
त्यर्थत्वं युक्तमभिधातुमित्याशङ्क्याह ॥

वाक्यं तदपि मन्यन्ते

यत्पदं चरितक्रियम् ॥ ३२६ऽऽ ॥

एतदुक्तं भवति । सन्ति वाक्येषु वाक्यैकदेशाः प्रसिद्धादिना वा-
क्यार्थप्रत्यायका इति तदप्येकपदं वाक्यमेव । यस्मात्तच्चरितक्रियमि-
ति चरिता गर्भीकृता आख्यातक्रिया यस्य तद्गर्भीकृतक्रियापदं ना-
मपदं वाक्यं प्रयुञ्जते चरितक्रियापदादस्मादर्थवगतिर्निराकाङ्क्षोप-
जायमाना दृश्यतइति पदमात्रस्यैवात्र वाक्यत्वम् ॥ ३२६ऽऽ ॥

एवं यथा नामपदं केवलमपि गर्भीकृताख्यातं निराकाङ्क्षार्थप्र-
त्यायनाद्वाक्यमेवेति तत्प्रत्यायितादर्थान्तरवृत्तिपर्यन्तव्यवहारसिद्धौ
सत्यतैव तदर्थस्य तथैवाख्यातं केवलमर्थौचित्या(१)दिवशादिशि-
ष्टाभिधायकं वाक्यमेवोच्यतइत्याह ॥

आख्यातशब्दे नियतं

साधनं यत्र गम्यते ॥ ३२७ ॥

तदप्येकं समासार्थं(२)

वाक्यमित्यभिधीयते ॥ ३२७ऽऽ ॥

यथा वर्षतीत्युक्ते देवो जलमिति कर्तृकर्मणिपात्परिपूर्णार्थत्वे व-

(१) औचित्येति २ पु० पाठः ।

(२) समासार्थमिति २ पु० पाठः ।

र्षति देवो जलमिति यथा वाक्यमेवं तदप्येकं पदं समासार्थं(१) परिपूर्णार्थं वाक्यमेवाभिधीयते । तदुक्तमादावेव आख्यातशब्द इति वाक्यमित्यर्थः ॥ ३२७९९ ॥

अत्र मीमांसकः प्राह ॥

शब्दव्यवहिता बुद्धि-

रप्रयुक्तपदाश्रया ॥ ३२८० ॥

अनुमानात्तदर्थस्य

प्रत्यये हेतुरुच्यते ॥ ३२८०९ ॥

केवलात्पदाया साधुवद्भावना बुद्धिः सा साधुवदर्थस्य तस्याप्रयुक्तस्य पदान्तरस्य यो ऽर्थस्तस्य हेतुरुच्यते । कीदृशी शब्दव्यवहिता । यथा धूमेन स्वार्थानुमाने शब्दमन्तरेण वल्हेराक्षेपः नैवमत्रापि श्रुतार्थापत्त्या परिकल्पितो यो ऽसौ तिष्ठत्यादिशब्दः तेन व्यवहिता । अथ तस्याऽश्ववशात्कथं तद्व्यवहितेत्याशङ्क्याह । अप्रयुक्तपदाश्रयेति । अप्रयुक्तमनुच्चारितं वाचकं श्रुतार्थापत्त्याक्षिप्तमाश्रयो द्वारमुपायस्तिष्ठत्यादर्थप्रत्यये यस्याः सा तथेति कस्मात्तदर्थस्य प्रत्यये हेतुरित्याह । अनुमानादिति । तिष्ठत्यादिकं शब्दं श्रुतार्थापत्त्योपस्थापितमनुमानाक्षिप्यासौ बुद्धिस्तदर्थप्रत्ययमुपजनयतीति यावत् । अतो न केवलमेव नामपदं सक्रियस्यार्थस्य वाचकम् । आख्यातं च ससाधनस्येति कथमुच्यते सन्ति वाक्येषु वाक्यैकदेशा वाक्यार्थप्रतिपादका इति ॥ ३२८०९ ॥

श्रुतार्थापत्त्या शब्दाभिसंबन्धस्य किं प्रयोजनमेकपदादेव तस्माद् वक्षस्तिष्ठतीत्यादिवन्निराकाङ्क्षार्थप्रत्यायनमुक्तं कथं वाक्यैकदेशस्य सकलवाक्यार्थप्रतिपादकत्वमन्तरेण शब्दान्तरपरिकल्पनं युज्यतइति

परमतमाशङ्काह ॥

यस्मिंस्तद्विरतिं शब्दे

यदा यो ऽर्थः प्रतीयते ॥ ३२६ ॥

तमाज्जरर्थं तस्यैव

नान्यदर्थस्य लक्षणम् ॥ ३२६ऽऽ ॥

इह यस्मादुच्चरितादर्थप्रत्ययो दृश्यते तं तस्यार्थमाहुः । वृत्त इत्य-
स्मादेव चार्थप्रकरणादिना वृत्तस्तिष्ठतीत्यर्थप्रतीतिः एतदेवार्थवाच-
कत्वाद्वाक्यमित्युक्तमेव ॥ ३२६ऽऽ ॥

एवं कृत्वा क्रियार्थोपपदस्थित्यनेन नारम्भणीयैव चतुर्थी तादर्थ्येन
सिद्धत्वादित्याह ॥

क्रियार्थोपपदेष्वेवं

स्थानिनां गम्यते क्रिया ॥ ३३० ॥

क्रियार्थोपपदेषु विषये क्रियार्थोपपदानां चेति षष्ठीप्रयोगे सम्-
मी । स्थानिनामप्रयुक्तानां धातूनां संबन्धिनी क्रियाहरणलक्षणा
एवेभ्यो व्रजतीत्यवेषशब्द एव हरणमभिधातीत्येधाहरणार्थं व्रज-
तीति प्रतीतिः । अतस्तादर्थ्यं स्फुटमेवेति सिद्धा चतुर्थी । एवं च
कृत्वा वृत्तौ निरादयः क्रान्ताद्यर्थप्रतिपादका इत्याह ॥

वृत्तौ निरादिभिश्चैव

क्रान्ताद्यर्थो ऽवगम्यते ॥ ३३०ऽऽ ॥

निष्कौशाब्धिरित्यादौ निरादय एव सामर्थ्यात् क्रान्तार्थप्रतिपा-
दका इति गतार्थत्वात् क्रान्तादीनां शब्दानां वृत्तावप्रयोग एव । उ-
क्तं च “उपसर्गां श्लेषमात्मका यत्र क्रियावाची शब्दः श्रूयते तत्र क्रि-
यां विधिंषन्ति अन्यत्र क्रियाविशिष्टं साधनमाहुः”रिति ॥ ३३०ऽऽ ॥

यद्येवं वृक्षस्तिष्ठति निष्क्रान्तः कौशाभ्या इत्यादौ तिष्ठत्यादीनां किं प्रयोगेण केवलं वृक्ष इत्यादिकं सर्वत्र नामपदमाख्यातां वा प्रयुज्यतां केवलैरेव सर्वत्र वाक्यार्थप्रतिपादनमित्याह ॥

तानि शब्दान्तराण्येव ॥ ३३४९ ॥ (१)

केवलो वृक्षशब्दो वाक्यार्थप्रतिपादको ऽन्य एव वृक्षस्तिष्ठतीति चान्यदेव वाक्यं सादृश्याद् वृक्षस्तिष्ठतीत्यत्र वृक्षशब्दं वृक्ष इत्येकपदे वाक्ये ऽभिमन्यतइति भवत्वेवं सर्वदा वृक्षशब्द एव केवलः किं न प्रयुज्यते तत एव हि सामर्थ्यादिना वृक्षस्तिष्ठतीत्यर्थप्रतीतिः किमनेन विततेन वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिकेन प्रयुक्तेनेत्याह ॥

पर्याया इव लौकिकाः ॥ ३३४९९ ॥

एतदुक्तं भवति । लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवं प्रत्यनादरात् क्वचिद् वृक्षः क्वचिद् वृक्षस्तिष्ठतीति प्रयुज्यते । यथा तरुशब्देनैव लाघवाद् वृक्षार्थप्रतीतो पादपशब्दं प्रयुञ्जतएव लौकिका इति न कश्चिदोषः । अथ वृक्ष इति केवलं नामपदं क्वचिद् वृक्षो दृश्यतां क्वचिद् वृक्षो ऽस्तीत्येवंविधस्य नियतस्यार्थस्य विशेषभेदेन कथं प्रतिपादकं स्यादित्याह ॥

अर्थप्रकरणाभ्यां तु

तेषां स्वार्थो नियम्यते ॥ ३३५ ॥

एषामेकपदार्थानां वाक्यानां प्रतिनियतो ऽर्थो ऽर्थप्रकरणाभ्यां व्यपस्थाप्यते ॥ ३३५ ॥

एवमखण्डवाक्ये वाक्यार्थे सत्यरूपे स्थिते किं पदपदार्थानां वाक्यानां पदविभागपदभागार्थकल्पनयेत्याह ॥

(१) २८७ श्लोकमारभ्यैतत्पर्यन्तं प्रमादात् श्लोकाङ्गव्यत्यासो जातिः, स शुद्धिपत्रे स्फुटीकृत्य शोधयिष्यते ।

प्रतिबोधाम्युपायास्तु

ये तं तं पुरुषं प्रति ॥ ३३५॥

एतदुक्तं भवति । ये वाक्यार्थप्रतिबोधनोपायास्ते प्रतिनियतपुरु-
षसमाश्रयाः । ते चासत्वरूपा एव च पदपदार्था इत्याह ॥

नावश्यं ते ऽभिसंबन्धाः

शब्दा ज्ञेयेन वस्तुना ॥ ३३६ ॥

ज्ञेयेन वाच्येन वस्तुना सत्वरूपेण लौकिकेन नैवं ते ऽवश्यं संबन्धा
इत्यसत्त्वभूता इत्युच्यन्ते इति ॥ ३३६ ॥

अथ यस्मिन्नुच्चरितइत्यादिकं यदि शब्दार्थलक्षणमाश्रीयते तदा
शब्दादुच्चरिताप्रतिपत्तुरन्याच्चित्तत्वादकृतसङ्केतत्वाद्वा ऽसन्त्या-
मर्थप्रतिपत्तौ कुतश्चिद् भ्रमाद्वा ऽन्यथा प्रतिपत्तौ तदर्थानवगतेरनि-
त्यत्वमेवशब्दार्थसम्बन्धस्य स्यात्, न चैतद्युक्तमिति श्रुतार्थापत्तिवादी
प्रतिपादयितुमाह ॥

असत्यां प्रतिपत्तौ च मिथ्या वा प्रतिपादने ।

स्वैरर्थैर्नित्यसम्बन्धास्ते ते शब्दा व्यवस्थिताः ॥ ३३७ ॥

ते ते शब्दा नित्यत्वाच्छब्दसम्बन्धस्य नियतार्थप्रतिपादका एव
व्यवस्थिताः ॥ ३३७ ॥

कुतश्चिन्निमित्तादर्थानवगतौ शब्दार्थसम्बन्धहानिः प्राप्नोति त-
स्मादेकपदेषु पदान्तराध्याहारिण वाक्यार्थावगतिरुपपन्नेति प्रति-
पादयितुमाह ॥

यथाप्रकरणं द्वारमित्यस्यां कर्मणः श्रुतौ ।

बन्धान देहि वेत्येतदुपायादधिगम्यते ॥ ३३८ ॥

प्रकरणानतिक्रमेण साधनं क्रियाया अविनाभावितया आक्षेप-
कं भवतीति द्वारद्वारमित्यत्र कर्मश्रुतिर्बन्धान देहि वेति एतमर्थं

प्रकरणादेरुपायात्तद्वाचकहारेणाक्षिपतीत्येतदेव युक्तम् ॥ ३३८ ॥

एवं यस्मिन्नुच्चरितइत्यादिके(१) शब्दार्थलक्षणे शब्दार्थसम्बन्धस्या-
नित्यत्वमभिधाय दूषणान्तरमभिधातुमाह ॥

यत्र साधनवृत्तिर्यः शब्दः सत्त्वनिबन्धनः ।

न सप्रधानभूतस्य साध्यस्यार्थस्य वाचकः ॥ ३३९ ॥

यस्मात्साधनवृत्ताभिधायी सत्त्वप्रधानः शब्दो न स एव प्रधान-
भूतस्या[र्थस्य प्रतिपाद्यस्यासत्त्वभूतस्या](२)भिधायक उपपद्यते वि-
रोधात् ॥ ३३९ ॥

तस्मादिदमत्र वक्तुं युक्तमित्याह ॥

स्वार्थमात्रं प्रकाश्यासौ

साकाङ्क्षो विनिवर्तते ।

अर्थस्तु तस्य सम्बन्धी

प्रकाशयति संनिधिम् ॥ ३४० ॥

असावाख्यातशब्दो नामशब्दो वा स्वार्थमेव केवलं प्रतिपाद्य सा-
पेक्षः साकाङ्क्ष एव विनिवर्तते तस्य विनिवृत्तस्य सम्बन्धी त्वर्थः अ-
र्थान्तरस्य तद्वाचकशब्दप्रकल्पनद्वारेण संनिधिमुपकल्पयति ततश्च
वाक्यार्थप्रत्ययः परिपूर्णं उपजायतइत्येव युक्तमिति ॥ ३४० ॥

इदानीमखण्डवादी श्रुतार्थापत्तिवादिनं निराकर्तुमाह ॥

पारार्थस्याविशिष्टत्वा-

न्न शब्दाच्छब्दसन्निधिः ।

नार्थाच्छब्दस्य सांनिध्यं

न शब्दादर्थसंनिधिः ॥ ३४१ ॥

(१) इत्यादिकमिति २ पु० पाठः ।

(२) [] एतन्मध्यस्थं २ पु० नास्ति ।

इह पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र भोजनं विना पीनत्वं देवदत्तस्यानुपपद्यमानं रात्रिभोजनं तद्वाचकशब्दपरिकल्पनद्वारेण गमयतीत्युच्यते तदत्र किं शब्देन शब्द आक्षिप्यते उतार्थेन शब्दः आहो स्विच्छब्देनार्थः उतार्थेनार्थ इति चतुष्टयी गतिः तत्र शब्देन शब्दस्याक्षेपो न युज्यते स्वार्थप्रतिपादनएव शब्दाक्षेपात् तत्राह “न शब्दाच्छब्दसंनिधिरिति अथार्थेन शब्दाक्षेप इत्युच्यते तत्राह “नार्थाच्छब्दस्य सान्निध्यमिति नापि(१) शब्दाक्षेपो युज्यते वाच्ये तु वाचकमाक्षिपतीति युक्तम् । अतोऽन्यशब्दार्थस्य शब्दान्तरस्य च वाच्यवाचकता(२)विरहात्कथमर्थेन शब्दस्याक्षेपः । अथ शब्देनोच्चारितेन श्रुतार्थापत्तिपरिकल्पितशब्दवाच्योऽर्थ आक्षिप्यते इत्युच्यते तदप्यनुपपन्नमित्याह “न शब्दार्थसंनिधिरिति न शब्दाच्छब्दान्तरवाच्यस्यार्थस्य सन्निधिरुपपद्यते वाच्यवाचकभावाभावादेवेति कथं शब्देनार्थस्याक्षेपः अथार्थेनार्थो गम्यत इत्युच्यते अनुमानमेवैतदस्यष्टं भवति न शब्दार्थस्यासावर्थ इति शब्दैकत्वमेव परित्यक्तं स्यात् । अत एवात्र चतुर्थपक्षप्रदर्शनमौचित्यं न जहातीति तन्निरासो न कृत एव । तस्मादेकपदेषु श्रुतार्थापत्त्या शब्दान्तराक्षेपे वाक्यार्थावगतिरिति यत्किञ्चिदेतत् । एकपदमेव शब्दान्तराभिसम्बन्धमन्तरेण प्रकरणादिवशात्तत्तदर्थप्रत्यायननिपुणमित्येव मन्तव्यम् ॥ ३४१ ॥

पुनः श्रुतार्थापत्तिवाद्याह ॥

नष्टरूपमिवाख्यातमाक्षिप्तं कर्मवादिना ।

यदि प्राप्तं प्रधानत्वं(३)युगपद्भावसत्त्वयोः ॥ ३४२ ॥

द्वारं द्वारं कर्म इत्यत्र कर्मपदेनैवाख्यातमसत्कल्पमाक्षिप्तं यद्यत्रो

(१) नार्थेनापीति २ पु० पाठः ।

(२) वाचकभावेति २ पाठः ।

(३) प्रधानं चेति २ पु० पाठः ।

च्यते तदा युगपत्परस्परविरुद्धयोः सिद्धामिद्वयोरर्थयोरैकस्मिन् शब्दे प्रधानत्वेन वाच्यत्वमापतितं न चैतत्परिदृष्टं पूर्वं यत्र साधनवृत्तिरित्यनेन यः सत्त्वप्रधानो नासावाख्यातार्थवाचक उपपन्न इत्युक्तम् इदानीं पुनः प्रत्ययस्य च विरुद्धार्थवाचकत्वमुच्यत इति विशेषः ॥ ३४२ ॥

सिद्धान्तवाद्याह ॥

तैस्तु नामसरूपत्वमाख्यातस्योपवर्ण्यते ॥ ३४२ऽऽ ॥

द्वारं द्वारमित्येतदाख्यातमेव नामपदसरूपं तु वर्ण्यते अतश्चान्धाख्यातव्याधान्येन क्रियाया एतदपि नामपदसरूपं प्रतिपादकमेव यद्येवं कथमस्माद्वितीया श्रूयतइत्याह ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारो विभज्यते ॥ ३४३ ॥

भाण्डभाण्डं पिधेहि द्वारं द्वारं पिधेहीत्यादावाख्यातस्य क्रियाभिधायकत्वं परिदृष्टं नाम्नो द्रव्यवाचकत्वमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यत्राधिकपदे द्वारमित्यादौ सादृश्यात्साधनाभिधायित्वमेवेति भवत्येव द्वितीया ॥ ३४३ ॥

अथ द्वारं द्वारमित्यस्यानेकार्थवाचकत्वात्सन्देहे कथमस्य वाचकत्वं भवेदित्याह ॥

न चापि रूपात्सन्देहे वाचकत्वं निवर्त्तते ॥ ३४३ऽऽ ॥

रूपसादृश्येपि सामर्थ्यादिना ऽर्थनिर्णयो व्यवस्थाप्यतइत्याह ॥

अद्वं पशोरिव यथा सामर्थ्यात्तद्विकल्प्यते ॥ ३४४ ॥

अत्र पशवयवोद्वं देवदत्तावयवो वाद्वं पशुस्वामिकमिति सन्देहः तत्र किं सन्देहे वाक्यमवाचकमेव अर्थप्रकरणादिनार्थस्तत्र कल्प्यतएव ॥ ३४४ ॥

चोदयति ॥

सर्वं सत्वपदं शुद्धं यदि भावनिबन्धनम् ।

संसर्गे च विभक्तो ऽस्य तस्यार्थो न पृथग्यदि ॥ ३४५ ॥

क्रियाप्रधानमाख्यातं नाम्नां सत्त्वप्रधानता ।

चत्वारि पदजातानि सर्वमेतद्विरुध्यते ॥ ३४६ ॥

स्यष्टोऽर्थः ॥ ३४६ ॥

एतच्चोद्यं निराकर्तुमाह ॥

वाक्यस्य बुद्धौ नित्यत्वमर्थयोगं च लौकिकम् ।

दृष्ट्वा चतुष्ट्वं नास्तीति वार्त्ताच्चौदुम्बरायणौ ॥ ३४७ ॥

वाक्यस्याखण्डस्य बुद्धौ प्रतिपत्तबुद्धौ नित्यत्वं दृष्ट्वा तथा तस्यैवार्थ-
न प्रतिभालक्षणेन योगं सम्बन्धं दृष्ट्वा पदे तत्पदपरिकल्पनं पदार्थप-
रिकल्पनं च तत्राख्येव नैवोपपद्यतइत्याचार्यावाहृतुः । अतोऽस्माक-
मेषा विभीषिका यत्पदानां चतुष्ट्वं नोपपद्यतइति ॥ ३४७ ॥

यद्येवं किं शास्त्रेणेत्याह ॥

व्याप्तिमांश्च लघुश्चैव-

व्यवहारः पदाश्रयः ।

लोके शास्त्रे च कार्यार्थं

विभागेनैव कल्पितः ॥ ३४८ ॥

पदाश्रयो वाक्यव्यवहारः शास्त्रेणोपदिष्टः सन् व्याप्तिमान्सक-
लसाधुशब्दपरिज्ञानहेतुर्विभागेन परिकल्पित इति किमत्रानुपप-
न्नम् ॥ ३४८ ॥

अथ यदि पदपदार्थविभागः सर्वथैवासत्यभूतः तत्कथं लौकिका-
नां तदाश्रयेण वृत्त्यादय इत्याशङ्क्याह ॥

न लोके प्रतिपत्तृणा-

मर्थयोगात्प्रसिद्धयः ।

तस्मादलौकिको वाक्या-

दन्यः कश्चिन्न विद्यते ॥ ३४६ ॥

लोके प्रतिपत्तृणां सर्वथा न सत्यार्थयोगादेव प्रसिद्धयो व्यवहा-
रनिष्पत्तयो सत्येनाप्युपायेन मरीचिकास्वपि जलप्रसिद्धिस्तीष्ठां दृश्य-
ते । अथ वा रेखागवयवदसत्येनाप्यनेनोपायेन सत्यभूतवाक्यपरिज्ञा-
नं भवत्येव सर्वथा न लोकस्वार्थं विना प्रवृत्त्यादयो न सन्तीति वक्त-
व्यं कदा चित्सत्यगवयेन गवयार्थप्रतीतिरस्य जन्यते कदाचिद्रेखाग-
वयेनेति बोद्धव्यम् । यत एवं तस्मादाक्यासत्यभूतादखण्डादाक्यार्थ-
प्रत्ययो जन्यत इति न कश्चिदलौकिकः सत्यभूतः पदार्थः पदं वा
विद्यते उपपत्तिविरहादिति ॥ ३४८ ॥

ज्ञापकगम्यस्वार्थः सर्वत्र वाक्यादेवावगम्यत इत्याह ॥

अन्यत्र श्रूयमाणैश्च लिङ्गैर्वाक्येषु सूचिताः ।

स्वार्था एव प्रतीयन्ते रूपाभेदादलक्षिताः ॥ ३५० ॥

अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र तैलेन घृतेन वेति संदेहे ऽन्यत्र ते-
जो वै घृतमिति घृतस्य सुतिरूपक्रान्ता तथैतत्सूच्यते ऽभ्यञ्जनं घृतेनै-
वोपदिष्टमिति । अतो ऽत्राक्ता इत्यादी वाक्ये घृताक्ता उपदधातीति
वाक्यार्थो ज्ञायतइति विज्ञेयं यद्यक्ता इत्यस्यैव घृताक्ता उपदधाती-
त्यर्थो ऽवगतः किं ज्ञापकानुसारेणेत्याह “रूपाभेदादलक्षिताः” अ-
क्ताः शर्करा उपदधातीति वाक्ये रूपमविशिष्टं पश्यन्तो विशेषमवग-
न्तुमक्षमा इति लिङ्गानुसरणेनान्वार्थनिर्णयो व्यवस्थाप्यतइति वाक्ये-
षु वाक्यैकदेशाः सन्तीत्येतदप्रमाणमेव ॥ ३५० ॥

अथ बाध्यवाधकभावं निर्णेतुमाह ॥

उत्सर्गवाक्ये यत्त्यक्तमशब्दमिव शब्दवत् ।

तद्वाधकेषु वाक्येषु श्रुतमन्यत्र गम्यते ॥ ३५१ ॥

उत्सर्गवाक्ये सामान्यलक्षणे उपक्रमएव यत्त्यक्तमपवादाक्रान्तं किं तत्र शब्देन परित्यक्तं नेत्याह “अशब्दमिवे”ति बोधकविरहेणैव कथं त्यक्तं “शब्दवत्” बोधकवदेव त्यक्तं धातोः कर्मण्युपपदे ऽण्प्रत्ययस्ता-
वदेव बाधकानाक्रान्तधातुविषयमेवाण्प्रत्ययविधानमिति गम्यतएव अन्यथा त्वविशेषेण प्रवृत्तावुत्तरकालमाकारान्तेभ्यः कथं निवार्यते । अतस्तात्पर्यपर्यालोचनवशाद्बाधकानाक्रान्तधातुविषये (१) भवतीति वाक्यार्थो ज्ञायतएव तद्दर्शना एतत्तत्कालएव नावधारितमुत्तर-
कालं तु बाधकेषु वाक्येषु तच्छ्रुतं सदन्त्यत्र सामान्यलक्षणे वर्जितमि-
ति गम्यते ॥ ३५१ ॥

लौकिकेन दृष्टान्तेनैतदेव व्याख्यातुमाह ॥

ब्राह्मणानां श्रुतिर्दधि प्रक्रान्ता माठरं विना ।

माठरस्तक्रसम्बन्धात्तत्राचष्टे यथार्थताम् ॥ ३५२ ॥

दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतामित्यत्र श्रुत्या माठरवर्जमेवात्र ब्राह्मणा-
नां दधिदानमुपक्रान्तमिति बोद्धव्यमुत्तरकालं तक्रं माठरायेत्येत-
त्तत्र यथार्थबाधकविषयपरिहारैणैवार्थवत्तां गमयतीत्येव भिन्नवा-
क्यतासमाश्रयणेन तावदप्राप्त्यनुमानं बाध इति बोद्धव्यम् ॥ ३५२ ॥

इदानीमेकवाक्यतामेवाश्रित्योत्सर्गापवादयोर्बाध्यबाधकभावं दर्शयितुमाह ॥

अनेकाख्यातयोगे ऽपि वाक्यं न्याय्यापवादयोः ।

एकमेवेत्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ॥ ३५३ ॥

कैश्चित्प्राप्यापवादयोरुत्सर्गापवादयोरप्याख्यातभेदेऽपि एकवाक्यतैवे-
त्यते भिन्नवाक्यतैव तत्कालं प्रतिभाति । वस्तुतस्त्वाकाङ्क्षायोग्यतासं-
निधिवशादेकवाक्यतां गतं वाक्यं बोद्धव्यम् ॥ ३५३ ॥

एवं सतीदं तत्र बोद्धव्यमित्याह ॥

नियमः प्रतिषेधश्च विधिशेषस्तथा सति ॥ ३५३ ॥

इको गुणवृद्धी इत्यादिको नियमः सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यस्य गुणविधेः शेषः तेन सहास्यैकवाक्यतायां सार्वधातुकार्धधातुकयोः परतो ऽङ्गस्थिको गुणो भवतीत्येवं वाक्यार्थो ज्ञायते अन्यथाङ्गस्थेग-
निकोः स्थाने गुणवृद्ध्योः प्रवृत्तयोरुत्तरकालं नियमेन किमत्र क्त-
त्यम् । उक्तं च यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाम्ना भुङ्क्था इति किं तेन कृतं
स्यादिति । तथा प्रतिषेधोपि विधिना सहैकवाक्यतां गत्वा साफल्यं
भजतीत्याह “प्रतिषेधश्चे”ति प्रतिषेधश्च विधिशेष एव तथा सति बो-
द्धव्य इत्यर्थः । अलुगुत्तरपद इत्यनेनोत्तरपदे परतो लुक्प्रतिषेध उ-
च्यमानः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्य लुग्विधेरङ्गभावमुपगच्छ-
न्वाक्यैकवाक्यतयार्थप्रत्यायनं करोतीति बोद्धव्यम् । एतदेव दर्शयि-
तुमाह ॥

द्वितीये यो लुगाख्यातस्तच्छेषमलुकाब्बिदुः ॥ ३५४ ॥

द्वितीये अध्याये य आख्यातो लुग्विधिः तस्य षाष्ठिकं लुक्प्रतिषे-
धं शेषमङ्गं विदुर्व्याख्यातार इति ॥ ३५४ ॥

अथ वाक्यभेदवाद्याह ॥

निराकाङ्क्षाणि निर्वृत्तौ प्रधानानि परस्परम् ।

तेषामनुपकारित्वात्कथं स्यादेकवाक्यता ॥ ३५५ ॥

निर्वृत्तौ विशेषपरिपूर्णतायां वाक्यानि निराकाङ्क्षाण्येव । अतः
परस्परं प्रधानानि तान्यभिधीयन्ते न तेषामङ्गाङ्गिभाव इति अतः
परस्परमुपकार्योपकारकभावाभावात्कथं तेषां निष्प्रयोजनापेक्षा प-
रिकल्प्यते नैकवाक्यतेति पूर्वः पक्षः ॥ ३५५ ॥

अथैकवाक्यवाद्याह ॥

विशेषविधिना ऽर्थित्वाद्वाक्यशेषो ऽनुमीयते ।

विशेषवन्निवर्त्ये ऽर्थे तस्मात्तुल्यं व्यपेक्षणम् ॥ ३५६ ॥

उत्सर्गवाक्यशेषः सर्वज्ञानुमीयते कस्मादित्याह “विशेषविधिने”-
त्यादि । अन्यथा वाक्यान्तरवदविशेषेण तस्य प्रवृत्तिः स्यात् न
चैतद्युक्तं ततश्च निवर्त्ये प्रतिषेध्येर्धे ऽपेक्षणमुपयुज्यतएव तस्मात् त-
योः परस्परापेक्षणं तुल्यमेवेति क्त्वा ऽर्थपर्यालोचनावशेनाकाङ्क्षा-
दिना परस्परसम्बन्धेनाङ्गाङ्गिभावापत्तावेकवाक्यतैव ज्ञायसीत्युक्त-
म् ॥ ३५६ ॥

उच्चारणे वाक्येषु वाक्यैकदेशाः सन्तीति चतुर्भिः प्रकारैर्निरूपि-
तम् । अर्थप्रकरणाभ्यां यथा वृत्त इत्यादौ । प्रसिद्धेर्यथा वर्षतीत्या-
दौ । लिङ्गाद्यथा अक्ताः शर्करा इत्यादौ । आकाङ्क्षादिना वाक्यान्त-
रस्य सन्निधानाद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याये-
त्यादौ । यथा च कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इत्यादौ ॥

इदानीमपोद्धारसमाश्रयणे प्रसङ्गात्पदेषु पदैकदेशाः सन्तीति वि-
चारयितुं स्तीति ॥

संज्ञाशब्दैकदेशो यस्तस्य लोपो न विद्यते ।

विशिष्टरूपा सा संज्ञा कृता च न निवर्त्तते ॥ ३५७ ॥

इह देवदत्तादयः संज्ञाशब्दाः स्थिताः तत्र कदा चिद्देवः कदा
चिद्दत्त इति प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते तदेतत्काथमुपपद्यते यस्मात्तेषु सं-
ज्ञाशब्देषु एकदेशास्तेषां लोपस्तावच्छास्त्रे न कुत्र चिदुपदिश्यते उ-
पदेशोपि तेन कर्तुं न पार्यतइत्याह “विशिष्टरूपे”त्यादि । यदा लोके
नियतवर्णानुपूर्विकः पदसमुदायः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा त-
दन्तर्गता अवयवा विनियुक्ता एव, यथा हस्तः प्रचलन् सहावयवैः
प्रचलतीत्याचारानुरोधेन किमसौ न्यूनवर्णा वाचिका भवति सा

हि नियतानुपूर्वीका परिपूर्णव कृता न निवर्त्तते ॥ ३५७ ॥

अथोच्यते दत्तशब्दादसौ सकला प्रतीता स्वसंज्ञिनं प्रत्याययती-
त्याशङ्गाह ॥

संज्ञान्तराच्च दत्तादेर्नान्या संज्ञा प्रतीयते ॥ ३५७ऽऽ ॥

दत्तशब्दः स्वतन्त्रो ऽन्य एव कस्य चित्संज्ञान्तरं तस्मात्कथमन्या
देवदत्तेति संज्ञा प्रतीयते शब्दान्तरत्वादकृतसङ्केतत्वाच्चेत्यभिप्रायः ।
नापि तद्वाच्यं संज्ञिनमवगमयितुमलं दत्तशब्द इत्याह ॥

संज्ञिनं देवदत्ताख्यं दत्तशब्दः कथं वदेत् ॥ ३५८ ॥

दत्तशब्दस्यान्य एव संज्ञी प्रत्याप्यस्तत्कथं शब्दान्तराभिधेयमसौ
प्रत्यापयेत् तदेवं नियतवर्णानुपूर्वीकायास्तस्या लोपस्तावदेकदेशस्य
नोपपद्यते नापि दत्तशब्दाद्देवशब्दाद्वा तदेकदेशभूतदेवदत्तशब्दप्र-
तीतिरुपपद्यते तत्रापि (१) तद्वाच्यप्रतिपत्तिरिति यत्किञ्चिदेत-
त् ॥ ३५८ ॥

अत्र मतान्तरं दर्शयितुमाह ॥

सर्वैरवयवैस्तुल्यं सम्बन्धं समुदायवत् ।

के चिच्छब्दस्वरूपाणां मन्यन्ते सर्वसंज्ञिभिः ॥ ३५९ ॥

सर्वैरवयवैस्तुल्यमेव समकालमेव संज्ञिनः सम्बन्धः कथं समुदा-
यवत्, यथा समुदायस्तस्य वाचकत्वेन नियुक्तः तथा तत्कालएव
तदवयवा अपीत्यतस्तदेकदेशस्तस्य प्रत्यायनं करोतीति की दी-
पः ॥ ३५९ ॥

अत्र दूषणद्वयं दर्शयितुमाह ॥

वर्णानामर्थवत्त्वं तु

संज्ञानां संज्ञिभिर्भवेत् ॥ ३५९ऽऽ ॥

(१) न चापि इति २ पु० पाठः ।

संज्ञानां ये वर्णास्तेषां संज्ञिनार्धवत्त्वं प्राप्नोति ततः स्वाभिमतैक-
देशवदेकोपि वर्णो वाचकः स्यात् न चैतत्परिदृष्टम् । अपि च तद-
वयवः पृथग्वाचको नोपपद्यतइत्याह ॥

सम्बन्धो ऽ(१)वयवः

संज्ञाप्रविवेकेन कल्प्यते(२) ॥ ३६० ॥

योसौ भवता वाचको ऽवयव एकदेशः परिकल्प्यते स सम्बन्ध एव
वाचकत्वेन विनियुक्तः समुदायाच्च तस्य प्रविवेके पृथग्भावे वाचकत्वं
न कल्प्यते विलक्षणत्वात् ॥ ३६० ॥

एतदेवापरेण श्लोकेन प्रतिपादयितुमाह ॥

सर्वस्वरूपैर्युगपत् सम्बन्धे सति संज्ञिनः ।

नैकदेशसरूपेभ्यस्तत्प्रत्यायनसम्भवः ॥ ३६१ ॥

युगपत्सर्ववयवस्वरूपैः सम्बन्धेनैकदेशास्तदाचका उपपन्नाः अथ
वा तदेकदेशास्ते न भवन्तीति प्रतिपादयितुमाह “नैकदेशसरूपे-
भ्य” इत्यादि । एकदेशसरूपेभ्य इत्युक्तम् । एकदेशसदृशास्ते दत्तादयः
न पुनस्तदेकदेशा इति ॥ ३६१ ॥

मतान्तरमाह ॥

एकदेशात्तु सङ्घाते केषां चिज्जायते स्मृतिः ।

स्मृतेस्तु विषयाच्छब्दात्सङ्घातार्थः प्रतीयते ॥ ३६२ ॥

स्पष्टो ऽर्थः ॥ ३६२ ॥

एतन्निराकर्तुमाह ॥

एकदेशात्स्मृतिभिर्न

सङ्घाते जायते कथम् ।

(१) संबन्ध इति २ पु० पाठः ।

(२) कदातइति २ पु० पाठः ।

कथं प्रतीयमानः स्या-

च्छब्दो ऽर्थस्याभिधायकः ॥ ३६३ ॥

सदृशवस्तुसन्दर्शनात् स्मृतिरूपजायतइति प्रसिद्धं तत्र सङ्गाते भिन्नस्वरूपे कथं तस्मात्स्मृतिः कथं च तस्मात्प्रतीयमानो देवदत्तस्य संज्ञिनो ऽभिधायक उपपद्यते प्रतीयमानस्य वाचकत्वे ऽतिप्रसङ्गः स्यात् श्रुतिपथमवतीर्णाः शब्दा वाचका इति प्रसिद्धम् ॥ ३६३ ॥

(१) सिद्धान्तमाह ॥

एकदेशसरूपास्तु

तैस्तैर्लिङ्गैः समन्विताः ।

अनुनिष्पादिनः शब्दाः

संज्ञास्तु समवस्थिताः ॥ ३६४ ॥

यदा तु समुदायः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदैव तदन्तर्गतावयव-सरूपा अपि संज्ञात्वेन विनियुज्यन्तेइति तेष्वनुनिष्पादिन्यायेन सिद्धाः संज्ञात्वेन बोद्धव्या इति ॥ ३६४ ॥

तदन्तर्गतावयवसरूपा अनुनिष्पादिन्यायेन विनियुक्ता अपि साधारणत्वात्संज्ञिनमभिधातुमसमर्थाः । तथा हि । देवशब्दो देवानां वाचकः कस्य चित्संज्ञिनोपि तथा, दत्तशब्दः क्रियाशब्दो ऽपि संज्ञाशब्दोपि, तत्र कथं नियतस्य संज्ञिनस्तेभ्यः प्रतिपत्तिः स्यादित्याशङ्क्य नियतार्थतामेवां समर्थयितुमाह ॥

साधारणत्वात्संदिग्धाः

सामर्थ्यान्नियताश्रयाः ।

तेषां ये साधवस्तेषु

शास्त्रे लोपादि शिष्यते ॥ ३६५ ॥

सामर्थ्यादिभिर्नियताश्रयाः संज्ञाभिधायका व्यवस्थाप्यन्ते तेषा-
मनुनिष्पादिनामेव शास्त्रे लोपादिविधिप्रणालिकया साधुत्वमुच्य-
तइत्याह । तेषामित्यादि । तेन देवदत्ते स्वतन्त्रः क्रियावाचकदत्तश-
ब्दसाधारणो दत्तसंज्ञाशब्दः देवोपि संज्ञाशब्दो ऽनुनिष्पादित्वान्न
तदन्तर्गता अपीति बोद्धव्यम् । एतदेव शास्त्रे लोपादिद्वारेणान्वा-
ख्यायते यथोक्तं “चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च” त्या-
दि ॥ ३६५ ॥

एतत्स्फुटीकरणायाह ॥

तुल्यायामनुनिष्पत्तौ

ज्ये द्रा घा इत्यसाधवः ।

न ह्यन्वाख्यायके शास्त्रे

तेषु दत्तादिवत्स्मृतिः ॥ ३६६ ॥

समुदाये यथा पदान्यनुनिष्पादिन्यायेन तत्र विनियुज्यन्ते नैवमत्र
समानायामप्यनुनिष्पत्तौ वर्णानां वर्णा विनियुज्यन्ते अतश्च ज्येष्ठा-
दिषु न ज्यादयो वर्णमात्रा वृद्धव्यवहारे साधवो ऽभ्यनुज्ञायन्तइति
शास्त्रेप्यन्वाख्यायकेन तथाभूतानामनुगमः क्रियतइति बोद्धव्यम् ।
अतो नैते घादयो वर्णा मघादिवाच्येष्वर्थेषु वाचका इति ॥ ३६६ ॥

अथ पदेषु पदैकदेशाः सन्तीति विचारप्रस्तावे संज्ञाशब्दानां श-
ब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वमाशङ्क्य समर्थयितुमाह ॥

कृतणत्वाश्रये शब्दा नित्यं खरणसादयः ।

एकद्रव्योपदेशित्वात्तान् साधून् संप्रचक्षते ॥ ३६७ ॥

इह संज्ञाशब्दानां सन्धिसम्बन्धाग्नौक्षणयोग उत तदुत्तरकालं
यदा प्राक् तदासौ न कस्य चित्संज्ञेति तन्निबन्धनं कार्यं कथं स्यात् ।

अत्रोच्यते । अत्र संज्ञासंज्ञिसम्बन्धात्मकज्ञात्वं तत्र लक्षणमिति । अथो-
त्तरकालं संज्ञात्वं तदा चाकृतणत्वोक्तौ शब्दः संप्रति णत्वं भजत-
इत्यनित्यत्वं शब्दानां स्यादित्याशङ्क्याह “कृतणत्वा” इत्यादि । इह
द्वौ राशी कृतणत्वानामेको राशिर्नित्य एव अकृतणत्वानामपर इति
तत्र ये कृतणत्वास्ते साधवो नित्या एव एकद्रव्योपदेशित्वात्स्वभावे-
नैव ते संज्ञाशब्दा इत्यर्थः । शास्त्रे ‘पूर्वपदात्मज्ञायामग’ इत्यनेन क-
तणत्वानामेव तेषां साधुत्वमन्वाख्यायतइति कृतणत्वता शास्त्रे प्र-
क्रियासमाश्रयणेनैषामुक्तेति न कश्चिद्विरोधः ॥ ३६७ ॥

एतदेव प्रतिपादयितुमाह ॥

गोत्राण्येव तु तान्याहुः संज्ञाशक्तिसमन्वयात् ।

निमित्तापेक्षणां तेषु स्वार्थेनावश्यमिष्यते ॥ ३६८ ॥

संज्ञाशब्दकुलानि व्यवस्थितानि न तेषु स्वार्थं संज्ञिनि निमित्ता-
न्वेषणमिष्यते नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य, तद्वाचकास्ते स्ववाच्ये निय-
ता इति स्वरूपव्यतिरेकेण निमित्तान्तरान्वेषणमव्यापकमेव ॥ ३६८ ॥

ननु च नित्यत्वं संज्ञाशब्दानामनुपपन्नं सम्प्रति क्रियमाणत्वात्
यस्मात्पुरुषेच्छया यथा कथञ्चिन्नियुज्य संज्ञाः क्रियन्ते उक्तं च “क-
तकत्वादनित्यत्वं सम्बन्धस्योपजायते । संज्ञायाः सा हि पुरुषैर्यथा-
कामं नियुज्यते” यथा हि पांसुरेखाणां बालकैर्मधुरादयः । संज्ञाः
क्रियन्ते संज्ञासु सर्वास्त्रैवेव कल्पनेत्याशङ्क्य समर्थयितुमाह ॥

व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्व चित् ।

नित्य एव तु सम्बन्धो ङित्यादिषु गवादिवत् ॥ ३६९ ॥

संज्ञाशब्दानां क्व चित्संज्ञिनि, यदि परं व्यवहारार्थं पुरुषैर्नियम-
मात्रं क्रियते । यथा ऽस्मिन् गृहे ऽव्यप्रभृति ङित्यशब्दाच्चो ऽयमिति
बोद्धव्यं, शब्दार्थसम्बन्धसु ङित्यादिष्वनादिर्योग्यतालक्षणो नित्य एव

यद्वक्ष्यति “इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा । अनादिरर्थैः
शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथे”ति । तदेवं यथा गवादिष्वनादियो-
ग्यतासम्बन्धाद्वाचकत्वं गोशब्दादीनां तथैव डित्यादीनां बोधव्य-
म् ॥ ३६८ ॥

शास्त्रेऽपि तथैव व्यवहारनियमः संज्ञाशब्दानामवसातव्य इत्याह ॥

दृष्ट्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिञ्छक्त्यवच्छेदलक्षणः ।

अकृत्रिमो ऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥ ३७० ॥

शास्त्रे वृद्ध्यादीनां संज्ञाशब्दानां (१) सर्वार्थप्रकाशनशक्तियोगः सं-
ज्ञिनामादैजादीनां च सर्वशब्दवाच्यता योग्यता, अतः केवलं शास्त्रे
संज्ञान्तरादवच्छिद्यादैजादिप्रत्यायनएव शक्तिर्वृद्ध्यादीनां नियम्य-
ते आदैजादीनां वृद्ध्यादिशब्दवाच्यत्वमेव व्यवस्थाप्यते इति सहजश-
क्तिप्रतिनियम एव वाच्यवाचकयोरुच्यते, न पुनः कृत्रिमसम्बन्धाधा-
नं विज्ञेयं, यथा विशेषणविशेष्ययोरनादिः शब्दवाच्यतात्मक एव स-
म्बन्धो न पुनस्तत्र पुरुषेणानीलादियोगः क्रियत इति ॥ ३७० ॥

अथ संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं विचारयितुमाह ॥

संज्ञास्वरूपमाश्रित्य निमित्ते सति लौकिकी ।

का चित्प्रवर्तते का चिन्निमित्तासंनिधावपि ॥ ३७१ ॥

सर्वसंज्ञाशब्दानां स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तं बोधव्यम् । तस्मिन् स-
ति कुत्र चिदर्शानुपात्तं (२) निमित्तं विद्यते कुत्र चित्तस्याभाव एव
डित्यादाविति कैश्चित्त्राप्युच्यतएव ॥ ३७१ ॥

न केवलं तत्रैकाक्षराणां स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तं विद्यते यावत्सह-
तीनामपि स्वरूपमेवोपनिबन्धनं प्रवृत्तिनिमित्तं बोधव्यमित्याह ॥

(१) संज्ञाशब्दानामिति २ पु० नास्ति ।

(२) अर्थानुगतमिति २ पु० पाठः ।

शास्त्रे तु महती संज्ञा स्वरूपोपनिबन्धना ।

अनुमानं निमित्तस्य संनिधाने प्रतीयते ॥ ३७४ ॥

केवलं तत्र निमित्तस्यावयवार्थस्य संनिधाने सत्यनुमानं तत्संज्ञा-
वे प्रतीयते अनुमानेनावयवार्थोपि तत्र निमित्तमिति प्रतीयत-
त्यर्थः ॥ ३७४ ॥

कथं तदनुमानमित्याह ॥

आवृत्तेरनुमानं वा सारूप्यात्तत्र गम्यते ।

शब्दभेदानुमानं वा शक्तिभेदस्य वा गतिः ॥ ३७५ ॥

स एक एव द्विरावर्तते तत एकेन स्वरूपनिरूपितसंज्ञिनः प्रतिप-
त्तिरपरेणावयवार्थनिबन्धनता व्यवस्थाप्यते । नन्वावृत्तिरनुमीयते किं
यदिह तत्र तवाभीष्टं स्यात् द्विधोच्चारणादित्याह “सारूप्यादिति”
सारूप्यादेक एवोच्चारितः शब्द इति गम्यते । अथ वा तन्त्रेण हावेव
शब्दावुच्चारितावित्यनुमीयत इत्याह “शब्दभेदानुमानं वे”ति । तत
एकेन स्वरूपाच्छादितसंज्ञिनः प्रतिपत्तिरपरेणावयवार्थनिबन्धनेति ।
द्वितीयमपि पक्षं प्रदर्शयितुमाह “शब्दभेदस्य वा गतिरिति”ति स ए-
वैको द्विशक्तिरुच्चारितस्तत एकया संज्ञिनः प्रतिपत्तिरपरेणावयव-
र्थसङ्गतिरिति ॥ ३७५ ॥

इदानीं लौकिकस्याकृत्रिमस्य क्व चिद्ग्रहणं क्व चित् कृत्रिमस्य पा-
रिभाषिकस्य क्व चिदुभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीत्युभयोरपि कृत्रि-
माकृत्रिमयोः क्व चिदकृत्रिमएव व्याप्तेः परिगृहीत इतरस्यापि वि-
षयं व्याप्नोतीति चातुर्विध्यं संज्ञाशब्दानां प्रदर्शयितुमाह ॥

क्व चिद्विषयभेदेन कृत्रिमा व्यवतिष्ठते ॥ ३७५५ ॥

कृत्रिमा शास्त्रीया पारिभाषिक्युच्यते सा विषयभेदेन व्यवतिष्ठते

न तु सर्वत्र तथैव(१) । व्यवस्था यथा 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहार' इत्यत्रा-
 कृत्रिमा गृह्यते व्यतिहारस्यात्र कृत्रिमसंज्ञाश्रयणानुपपत्तेः । 'कर्म-
 ण्यणि'त्यत्र कृत्रिमा शब्दवैरैत्यादावकृत्रिमा धात्वधिकारात्कृत्रिमाया
 ञ्जानुपपत्तेः । 'कर्त्तृकरणयोस्तृतीये'त्यत्र कृत्रिमेति क्वचिदेकत्रो-
 भयरूपताया ग्रहणमिति दर्शयितुमाह ॥

संख्यायामेकविषयं व्यवस्थानं द्वयोरपि ॥ ३७६ ॥

संख्याविषये शास्त्रे कृत्रिमाकृत्रिमयोरपि समाश्रयणं शास्त्री-
 याया बहुगुणवतुङ्गीत्यादिकाया अपि कृत्रिमाया लौकिक्या अथ
 कृत्रिमाया विंशत्यादिकाया अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधादत्र ज्ञा-
 पकाद्ग्रहणम् ॥ ३७६ ॥

क्वचिदकृत्रिमः संज्ञाशब्दो गृह्यतः कृत्रिमस्यापि प्रत्यायनं करो-
 तीति प्रदर्शयितुमाह ॥

विषयं कृत्रिमस्यापि लौकिकः क्वचिदुच्चरन् ।

व्याप्नोति दूरात्सम्बुद्धौ तथा हि ग्रहणं तयोः ॥ ३७७ ॥

लौकिको ऽकृत्रिमः संज्ञाशब्दः समुच्चरन् कृत्रिमस्यापि शास्त्रीय-
 स्य विषयं व्याप्नोति यथैकश्रुति दूरात् सम्बुद्धावित्यत्र सम्बोधनं स-
 म्बुद्धिरिति लौकिकेन शास्त्रीयमप्येकषचनं सम्बुद्धिरिति गृह्यतएव
 तत्रापि सम्बोधनस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ३७७ ॥

अथेदानीं वाक्यविचारप्रस्तावे क्वचित्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः
 क्वचित्समुदायइति प्रदर्शयितुमाह ॥

संनैकशेषद्वन्द्वेषु केचित्सामर्थ्यलक्षणम् ।

प्रत्याश्रयमवस्थानं क्रियाणां प्रतिजानते ॥ ३७८ ॥

वाक्यवद्वाक्यार्थस्यापि प्रत्येकसमुदायपरिसमाप्तिं वाक्यपरिसमा-

मिं प्रसङ्गाभ्यतभेदेन निरूपयति । तत्र वाक्यार्थस्य प्रत्येकपरिसमा-
प्तिरिति तावद्दर्शयति “सहैकशेषद्वन्द्वेष्वि”त्यादिना कदा चिकम्पेनै-
कशेषेण द्वन्द्वेन वार्धप्रतिपादनं क्रियते यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां ब्रा-
ह्मणो भोज्यतां देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ताम् अत्र ब्राह्मण-
कर्तृकाया भुजिक्रियाया वाक्यार्थभूताया प्रत्याश्रयमवस्थानं प्रति-
जानते ऽभ्युपगच्छन्ति कीदृशं “सामर्थ्यलक्षणमि”ति सामर्थ्यं समर्थ-
भावात्ककं अग्रे निरूप्यमाणलक्षणं स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं सामर्थ्य-
लक्षणात्वादित्यर्थः ॥ ३०८ ॥

अथ भुजिक्रिया कारकसमुदाय एव नाव्यक्रियावत् किं न समा-
प्यतइत्याह ॥

भोजनं फलरूपाभ्यामेकैकस्मिन्समाप्यते ।

अन्यथा हि व्यवस्थाने न तदर्थः प्रकल्प्यते(१)॥३०९॥

इहैकेन पादप्रक्षालनमपरेणासनउपवेशनमपरेणान्नदान(२) मन्वे-
नान्ननिगरणमिति नैवं भुजिक्रिया निर्वर्तयितुमायाति यस्मादसौ
भुजिक्रियाफलेन तृप्तिरूपेण रूपेणान्नदानादीनां चैकाधिकरणेन
निर्वर्त्यते, तथा नाश्रयणेन भुज्यर्थानिष्यत्तेः, भिन्नाधिकरणा सा स्वरू-
पं न प्रतिभजतइति प्रत्यक्षसिद्धमेव ॥ ३०९ ॥

एतदेव स्फुटयितुमाह ॥

अन्नादानादिरूपां(३) च सर्वे तृप्तिफलां भुजिम् ।

प्रत्येकं प्रतिपद्यन्ते न तु नाव्यक्रियामिव ॥ ३८० ॥

नियतस्वरूपा हि वस्तुगतयो दृश्यन्ते, नाव्यक्रिया ऽनेकसाधनसा-
ध्या सती फलवत्पुपजायते भुजिक्रिया त्वेकैकारकनिर्वर्त्येति वस्तु-

(१) प्रकल्पतइति २ पु० पाठः ।

(२) अन्नादानमिति २ पु० पाठः ।

(३) अन्नदानादिरूपांमिति २ पु० पाठः ।

गतिः ॥ ३८० ॥

एतदेव दृष्टान्तान्तरेण व्याचष्टे ॥

पाद्यवत्सा विभागेन सामर्थ्यादवतिष्ठते ।

भुजिः करोति भुज्यर्थं न तन्त्रेण प्रदीपवत् ॥ ३८१ ॥

आद्यकर्मणि ब्राह्मणेषु कर्त्ता यथा पाद्यमनेकाधिकरणं तदभ्य-
र्चनायोपकल्प्यते (१) तथैवेयं भुजिक्रिया सामर्थ्याद्वत्साभाव्यादि-
भागेनैवावतिष्ठतइति, न तु तन्त्रेण साधारण्येनासौ प्रदीपवदेका-
धिकरणैव भुज्यर्थं दृष्टिलक्षणं करोति ॥ ३८१ ॥

अथ भुजिक्रियावदन्यासामपि क्रियान्तरसमाश्रयणेन समुदायप-
रिसमाप्तिमुपदर्शयितुमाह ॥

दृश्यादिस्तु क्रियैकापि तथाभूतेषु कर्मसु ।

आवृत्तिमन्तरेणापि समुदायाश्रया भवेत् ॥ ३८२ ॥

देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा दृश्यन्तामित्यत्र दृशिक्रिया तथाभूतेषु
योग्यदेशस्थितेषु विषये प्रत्येकपरिसमाप्तिं विना भुक्तिव(२)श्रीपप-
द्यतइति नोच्यते, युगपदेवान् दर्शनक्रियाधिगमफला समुदायमा-
प्नोतीत्यसौ समुदायाश्रया भवेत् ॥ ३८२ ॥

अथ पद्यादिक्रिया किं समुदायपरिसमाप्ता किं वा प्रत्येकं समा-
प्तेत्याशङ्क्याह ॥

भिन्नव्यापाररूपाणां व्यवहारादिदर्शने ।

कर्तृणां दर्शनं भिन्नं संभूयार्थस्य साधकम् ॥ ३८३ ॥

देवदत्तः काष्ठैः स्थाव्यामोदनं पचति विस्त्रियतस्तण्डुलान् विक्री-
दयतीत्यत्र भिन्नव्यापाररूपाणां कारकाणां दर्शनं भिन्नं प्रार्थनादि-

(१) उपकल्पतइति २ पु० पाठः ।

(२) भुजिवादिति १ पु० पाठः ।

को(१)व्यापारो भिन्नः स संभूय सङ्गादर्थस्य पाकक्रियालक्षणस्य सा-
धको दृश्यते व्यवहारादिदर्शन इति । व्यवहारः कश्चिन्नियतविषय ए-
वोपयोगी(२)ऽत्राभिप्रेतः । आदिग्रहणेन तदन्वेषां परिग्रहः तेषां द-
र्शनं समारम्भः प्रारम्भ इति यावत् तस्मिन्सतीत्यर्थः । एतदुक्तं भव-
ति । कर्तृस्था या क्रिया भवति कर्मस्था वेत्यत्र पचिक्रिया कर्मणि स-
मवेता न समुदायइति केचित् । अन्ये त्वाहुः । यद्यपि कर्मणि सम-
वेता तथाप्यधिश्रयणोपसर्जनविक्रित्तिरपि पचैरर्थ इत्यवान्तरक्रिया-
न्यग्भावे प्रधानक्रियासमाश्रयणेन व्यावृत्तव्यापारस्याविशेषात्संभूय
सर्वैर्निर्वर्त्यतइति समुदायएव परिसमाप्यतइति ॥ ३८३ ॥

अथ शास्त्रे प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिमुपदर्शयितुमाह ॥

लक्ष्यस्य लोकसिद्धत्वाच्छास्त्रे लिङ्गस्य दर्शनात् ।

अर्थित्वादौक्ष्यभेदेन(३)वृद्धिसंज्ञा समाप्यते ॥३८४॥

‘वृद्धिरादैजि’त्यत्र वृद्धिशब्दः प्रत्येकमादैक्ष्वर्थेषु संज्ञालेन नियुज्य-
ते, यस्मात्प्रतीते तथैव लक्ष्यं सिध्यति आम्नगुप्तायनिः(४) ऐतिकायनिः
श्रीपगव इति । तथा शास्त्रे प्रत्येकमादैक्षां वृद्धिसंज्ञा लिङ्गाद् दृश्यते
यथा ‘प्रस्थे वृद्धमकर्वादीनां’ ‘मालादीनां च’ ‘वृद्धिर्यस्याचामादिस्त-
वृद्ध’ ‘प्रस्थेवृद्धमकर्वादीनामि’त्यत्र प्रस्थे उत्तरपदे पूर्वपदमवृद्धमाशु-
दात्तं भवति तदनन्तरं मालादीनामादिरुदात्तो भवति इत्युक्तं, य-
दि चे कैकस्य वृद्धिसंज्ञा तदा मालादीनां वृद्धिर्यस्याचामादिस्तवृद्ध-
मिति मालादयो वृद्धा भवन्ति ॥ ३८४ ॥

इदानीं क्व चित्समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति प्रदर्शयितुमाह ॥

(१) पाचनादिकइति २ पु० पाठः ।

(२) उद्योग इति २ पु० पाठः ।

(३) अर्थित्वादौक्ष्यभेदेनेति २ पु० पाठः ।

(४) आम्नगुप्तायनिरिति २ पु० पाठः ।

शतादाने प्रधानत्वाद्

दण्डने शतकर्मके ।

अर्थिनां गुणभेदे ऽपि

संख्येयो ऽर्थो न भिद्यते ॥ ३८५ ॥

गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्र शतकर्मकं दण्डनं समुदाये परिसमा-
प्यते । अर्थिनश्च राजानो द्विरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति
यस्माद्वाक्यार्थज्ञा राजानो विवेचयन्ति यथात्र हे कर्मणी प्रधानमप्र-
धानं चेति तत्र शतकर्मके दण्डने शतादानमेव प्रधानं, यदि च प्रत्ये-
कं शतकर्मदानं समाप्येत तदा गर्गाः शतानि दण्ड्याः स्युः ततश्च
प्रधानकर्मणः स्वरूपभ्रंशो भवेत्, न च प्रधानार्थपरित्यागो युक्तः, अ-
तः संख्यानन्तराश्रये विरोधो वाक्यस्य स्यात्, वीप्सायां बाधप्रतिः ।
अत्र गुणभेदेऽपि दण्ड्यभेदेऽप्यप्रधानत्वात्तेषां नात्र प्रत्येकमपि तु अर्थिनां
राज्ञां शतकर्मकं दण्डनं समुदायएवावतिष्ठतइति बोद्धव्यम् । एतदुक्तं
भवति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरित्येतत्
न राजाज्ञावशाद् व्यवस्थाप्यते अपि त्वर्थतथाभावादिति न्यायसिद्ध-
मेवैतद्वेदितव्यम् ॥ ३८५ ॥

शास्त्रे प्रदर्शयितुमिदानीमाह ॥

संख्येयैव विधेयत्वात्

कार्यवत्प्रतिपादने ।

तत्र तन्त्रेण सम्बन्धः

समासाभ्यस्तसंज्ञयोः ॥ ३८६ ॥

समाससंज्ञा ऽभ्यस्तसंज्ञा च समुदायएव परिसमाप्यते 'सह स-
पा' 'उभे अभ्यस्तमि'ति च । अत्र समाससंज्ञाया अभ्यस्तसंज्ञायाश्च
तन्त्रेण साधारण्येन समुदायस्यैव सम्बन्धः । कस्मादित्याह "सहस्यै-

वविधेयत्वादि”ति । यस्मादत्र सङ्घ एव विधीयते पूर्वपदोत्तररूपे हि समाससंज्ञा विधीयते । तथा ऽभ्यस्तमित्यत्र युगपत् द्वयोरभ्यस्तसंज्ञा विधीयते किञ्चित्कार्यं विधातुमिति । ननु समाससंज्ञायां कथं राज-पुरुष इत्यादौ समुदायो विधीयते यावता नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धानां विधेयतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह “कार्यवत्प्रतिपादन” इति । यदा कार्यवदन्वाख्यानमिति पक्षः प्रतिपाद्यते तदैतदुक्तमित्यर्थः ॥ ३८६ ॥

इदानीं क चिदेकत्रैवोभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यतइति प्रतिपादयितुमाह ॥

लक्षणार्थां स्मृतिर्येषां काञ्चिदेव क्रियां प्रति ।

तैर्यस्तैश्च समस्तैश्च स धर्म उपलब्ध्यते ॥ ३८७ ॥

उदाहरणमाह ॥

वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमित्येतस्मिन् गृहे यथा ।

प्रत्येकं संहतानां च प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥ ३८८ ॥

अत्र वृषलजातीयस्य प्रवेशनिषेधः क्रियते तत्र चैकस्यापि वृषलत्वस्य सङ्गावाक्कामर्थ्यात्पृथक् समुदाये च प्रवेशनिषेधार्थः (१) सम्प्रत्यत इति ॥ ३८८ ॥

प्रकारान्तरेणोपदर्शयितुमाह ॥

सम्भूय त्वर्थलिप्तादिप्रतिषेधोपपादने ।

पृथगप्रतिषिद्धत्वात्प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३८९ ॥

भवद्भिः समग्रैरेवाद्यप्रवृत्ति राजोपसेवा न कार्या, समुन्नमनं वा न विधेयं, कृषिकर्म वा नानुष्ठेयमित्यत्र समुदाये प्रत्येकं वा निषेधे वाक्यस्य न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ॥ ३८९ ॥

अत्रापि शास्त्रीयमुदाहरणं दर्शयितुमाह ॥

(१) प्रवेशनिषेध इति २ पु० पाठः ।

व्यवायलक्षणार्थत्वादट्कुष्वाडादिभिस्तथा ।

प्रत्येकं वा समस्तैर्वा णत्वं न प्रतिषिध्यते ॥ ३६० ॥

व्यवायो व्यवधानं तदुपलक्षणार्थत्वादट्कुष्वाडादिभिरिति प्रत्ये-
कं समुदायेपि तेषां स्थितेर्व्यवायस्य सिद्धत्वात्तथैव णत्वं प्रवर्त्ततइ-
ति न कश्चिद्दोषः ॥ ३६० ॥

इदानीं भुजिक्रियाया एकत्वानेकत्वविचारः । तत्रापि किमेक-
स्मिन् देशे काले पात्रे ऽनुष्ठिता स्वरूपमासादयति, उत देशादिभे-
देनानुष्ठितेति विचारयितुमाह ॥

अनुग्रहार्थं भोक्तृणां भुजिरारभ्यते यदा ।

देशकालाद्यभेदेन नानुगृह्णाति तानसौ ॥ ३६१ ॥

“देशकालाद्यभेदेन”ति नात्र भुजरनुग्रहार्थाया विशेषः कश्चित्
उभयथापि तदनुग्रहस्य निर्वृत्तेरिति ॥ ३६१ ॥

अथास्या एकत्वानेकत्वे विचारयितुमाह(१) ॥

पात्रादिभेदान्नानात्वं यस्यैकस्योपदिश्यते ।

विपर्यये वा भिन्नस्य तस्यैकत्वं प्रकल्प्यते ॥ ३६२ ॥

यस्य मते एकैव भुजिः तृप्तिलक्षणसमानफलत्वात् तस्य देशका-
लभेदान्नानात्वं स्वतत्त्वेकत्वमेव । कस्य चिन्मते तु भोक्तृभेदात्फलभेदे
भुजिक्रियाभेद एव । तस्य विपर्यये पात्राद्यभेदादेकत्वं तस्या बोद्धव्यं
स्वभावतस्तु भिन्नत्वमेवेति मतभेदः ॥ ३६२ ॥

किं च ॥

संहत्यापि च कुर्वाणा

भेदेन प्रतिपादिताः ।

स्वं स्वं भोज्यं विभागेन

प्राप्तं संभूय भुञ्जते ॥ ३६३ ॥

देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्यत्र सामर्थ्याद्भेदेन वाक्या-
र्थप्रतिपत्ताविच्छावशात्संभूय स्वं स्वं भोज्यं विभागेन प्राप्तं संभूय
भुञ्जते(१) ॥ ३६३ ॥

अथ शतादानप्रधानत्वादित्यतिपाद्यस्यार्थस्योपपत्तिं प्रतिपा-
दयितुमाह ॥

वीष्माया विषयाभावात् विरोधादन्यसंख्यया ।

द्विधा समाप्त्ययोगाच्च शतं सङ्घे ऽवतिष्ठते ॥ ३६४ ॥

यद्येकैकं शतं शतं दण्ड्येत तदा वीष्माविषयो ऽपहृतः स्यात्, तथा
शतकर्मकमत्र दण्डनं प्राधान्येन विधीयते । यदि तु प्रत्येकं शतदण्ड-
नं प्राधान्येन विधीयते(२) प्रत्येकं शतदण्डने संख्यान्तरोपजननाच्छ-
तसंख्या विरुध्यते । न चाप्यत्र द्विधा वाक्यं समाप्यते । यत एकेन
प्रधानकर्मणः सम्बन्धो ऽपरेण गुणकर्मणामिति वाक्यार्थज्ञैः पर्यालो-
च्य सङ्गएव शतादानमवतिष्ठतइत्युच्यते ॥ ३६४ ॥

अथ भुजिक्रियायाः प्रत्येकं परिसमाप्तावपि यत्र देवदत्तयज्ञदत्त-
विष्णुमित्रैः सह भोक्तव्यमित्युच्यते तत्र द्विधापि प्रत्येकं समुदाये च
वाक्यार्थश्च परिसमाप्यतइत्याह ॥

भुजिर्द्वैकशेषाभ्यां यत्रान्यैः सह शिष्यते ।

तत्रापि लक्षणार्थत्वात् द्विधा वाक्यं समाप्यते ॥ ३६५ ॥

“लक्षणार्थत्वादि”ति यस्मादत्र सह भोजनं सहैव वा तत्प्रतिषेध
इत्येव तावत्कथ्यते । तत्र बहुभिः सह भोक्तव्यं द्वाभ्यां त्रिभिर्वा न वे-

(१) भुज्यतइति २ पु० पाठः ।

(२) विधीयेतेति २ पु० पाठः ।

त्येतद्वाभिधीयते । एवं च सहेव भोक्तव्यं न वेति समुदायएव वि-
धिर्वा प्रतिषेधो वा विधीयते, केवलं सह भोजनविधिस्तत्प्रतिषेधो
वाभीष्ट इति प्रत्येकं समुदाये च वाक्यार्थो ऽत्र समाप्यतइति बोद्ध-
व्यम् ॥ ३१५ ॥

एवं वाक्यार्थाश्रयणेन प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये च वा-
क्यपरिसमाप्तिरिति प्रदर्शितम् । इदानीं वाक्यसमाश्रयणेन प्रतिपा-
दयितुमाह ॥

वाक्यान्तराणां प्रत्येकं समाप्तिः कैश्चिदिष्यते ।

रूपान्तरेण युक्तानां वाक्यानां तेन संग्रहः ॥ ३१६ ॥

इहैकं यद्वाक्यं श्रुतं तेन वाक्यान्तराणां वाक्यरूपाणां संग्रहो ल-
क्षणं प्रत्यायनमिष्यते तानि वाचकानि तस्मान्महावाक्यं प्रत्येकं स-
माप्यते ततश्च तथैवार्थावगतिरिति ॥ ३१६ ॥

अथ वाक्यान्तराणां किमेकमेव तन्महावाक्यमभिधायकमुच्यत-
इत्याशङ्क्याह ॥

न वाक्यस्याभिधेयानि भेदवाक्यानि कानि चित् ।

तस्मिंस्तूच्चरिते भेदांस्तथान्याग्रतिप्रद्यते ॥ ३१७ ॥

तस्मादुच्चरितादर्थप्रतिपत्तावर्थपर्यालोचनावशेनावान्तरवाक्यप्रति-
पत्तिः सम्पद्यतइत्युच्यते न पुनस्तेन तान्यभिधीयन्तइति ॥ ३१७ ॥

अत्राखण्डवाक्यवादी प्रौढवादितया पदवादिमतं निराकर्तुमा-
ह ॥

येषां समस्तो वाक्यार्थः

प्रतिभेदं समाप्यते ।

तेषां तदानीं भिन्नस्य

किं पदार्थस्य सत्तया ॥ ३१८ ॥

प्रत्येकमखण्डस्यैव वाक्यार्थस्य परिसमाप्तिः पदार्थानामनुपयोगा-
त्पदार्थकल्पना वृथैव ॥ ३८८ ॥

वाक्यवादी विकल्पयितुमाह ॥

अथ तैरेव जनितः सो-

र्यो भिन्नेषु वर्त्तते ।

पूर्वस्यार्थस्य तेन स्या-

द्विरोधः सह वा स्थितिः ॥ ३८९ ॥

अथोच्यते पदार्थैरेव वाक्यार्थो जनितो भिन्नेषु वर्त्तते पूर्वस्य तेन
सह विरोधः सहानवस्थानलक्षणी वा स्यात्, अथ वा सहावस्थिति,
रिति द्वयी गतिः ॥ ३८९ ॥

तत्र सह स्थितौ चोद्यमाह ॥

सहस्थितौ विरोधित्वं

स्याद्विशिष्टाविशिष्टयोः ॥ ३९० ॥

भेदसंसर्गो विरुद्धावचानुषज्येयातामित्यर्थः । अथ पदार्थवाक्यार्थ-
योरत्र सहानवस्थानं यत्पूर्वः पदार्थो वाक्यार्थो वाक्यार्थे तत्र समा-
प्ते विनिवर्त्तते तदायं दोष इत्याह ॥

व्यभिचारी तु संबन्ध-

स्यागो ऽर्थस्य प्रसज्यते ॥ ४०० ॥

वाक्यार्थफलानां पदानामुपात्तार्थपरित्यागे शब्दार्थसम्बन्धो व्य-
भिचार्यनित्यः प्राप्नोति । अतः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिपक्षे सत्यभू-
तपदपदार्थासम्भव एव ॥ ४०० ॥

अथ समुदायवाक्यपरिसमाप्तिपक्षे किं समुदायार्थेन सह एवार्थ-
वान् नावयवाः, आहो स्त्रित्त्ववयवा अपीति विचारयितुमाह ॥

एकः साधारणो वाच्यः प्रतिशब्दमवस्थितः ।

सङ्घे सङ्घिषु चार्थात्मा संनिधाननिदर्शकः ॥ ४०१ ॥

सो ऽर्थात्मा वाच्यः सत्यभूतो वाक्यार्थलक्षण एको ऽखण्डः प्रति-
शब्दमवस्थितो बोद्धव्यः । यतो ऽसौ साधारणः सर्वेषां वाच्यभूतः स्थि-
तः । अथ तेष्वेव स्थितो ऽसौ नेत्याह “सङ्घिषु चे”ति । साधारणत्वा-
त्समुदायेप्युच्यते तदवयवेष्वपीति । यदि प्रतिशब्दमवस्थितः तत ए-
कपदोपलभ्यकाले किमित्यसौ नावगम्यतइत्याह । “संनिधाननि-
दर्शक” इति । इतरपदसंनिधानं निदर्शकं यस्यासौ तथाभूतः य-
थोक्तं पुरस्तात् “प्रत्येकं तु समामोर्थः सहभूतेषु वर्तत” इति । अतः
सकलपदोपलभ्यकाले प्रतीयतइति न कश्चिद्दोषः ॥ ४०१ ॥

एतद् दृष्टान्तद्वारेण व्यक्तीकर्तुमाह ॥

यथा साधारणे स्वत्वं त्यागस्य च फलन्धने ।

प्रीतिश्चाविकला तद्वत्सम्बन्धो ऽर्थेन तद्वता ॥ ४०२ ॥

धने बहूनां साधारणे स्वत्वं स्वस्वामिभाव आत्मीयत्वं वा सर्वेषां
त्यागस्य च दानलक्षणस्य फलं तदपि सर्वेषामस्माकं बहु धन-
मस्तीति चेतसश्च प्रीतिर्निर्वृतिलक्षणा साप्यविकला साधारणत्वा-
देव सर्वेषां भवति तद्वत्तेनार्थेन समं कृत्वा तद्वतां सङ्घसङ्घिनां स-
म्बन्धो बोद्धव्यः ॥ ४०२ ॥

इदानीमेतत्प्रसङ्गेन ‘सङ्घातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णादि’त्येतद्
व्याख्यातुमाह ॥

वर्णानामर्थवत्तायां तेनैवार्थेन तद्वति ।

समुदायेन चैकत्वं भेदेन व्यवतिष्ठते ॥ ४०३ ॥

यदा वर्णा अप्यर्थवन्तः समुदायेप्यर्थवत्ता तदा तत्रार्थवत्त्वस्य
साधारण्येनैकत्वात्समुदायादेवैकत्वप्रतिपादनायैकवचनमुत्पद्यते

न प्रत्येकं वर्णेभ्य इति ॥ ४०३ ॥

एतदेव दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं दर्शयितुमाह ॥

एकेनैव प्रदीपेन सर्वे साधारणं धनम् ।

पश्यन्ति तद्वदेकेन सुपा सङ्ख्या ऽभिधीयते ॥४०४॥

सन्तमचे साधारणधनस्वरूपपरिज्ञानं यथैकेनैव प्रदीपेन सम्पद्य-
ते तद्वन्नापि साधारणार्थवत्ताभिव्यक्तये एकेनैव समुदायादुत्पन्नेन
सुपा एकत्वलक्षणा सङ्ख्या समुदायावगताभिधीयत इति न पृथक्
पृथक्पुनरुत्पत्तिः ॥ ४०४ ॥

अत एव साधारणैवासावर्थवत्ता एकेनैव सुपा ऽभिहिता तस्मा-
दसौ वर्णपदयोरपि वाक्ये च भवन्तीति न विशिष्यते न पृथगभि-
धातुमुपयुज्यतइति बोद्धव्यमित्यभिधातुमाह ॥

नार्थवत्ता पदे वर्णे वाक्ये चैवं विशिष्यते ॥ ४०४ऽऽ ॥

ननु पूर्वं वाक्यस्यैवार्थवत्त्वं महता प्रबन्धेन व्यवस्थापितं पदा-
न्यनर्थकान्येवाभिहितानि वर्णानामर्थवत्त्वे कैव कथा । इदानीं वर्णे
पदे वाक्ये च समं क्तवैवार्थवत्तोद्घोष्यते इति किमेतदुच्यतइत्याश-
ङ्गाह ॥

अभ्यासात्प्रक्रमो ऽन्यस्तु विरुद्ध इव दृश्यते ॥ ४०५॥

इह भिन्नान्यागमदर्शनानि लौकिकैश्चार्वाग्दर्शिभिः तन्नाभिनि-
विष्टैः परस्परं शास्त्राणां पृथक्पृथक् प्रक्रमाः परिपाटयो दृश्यन्ते वि-
रुद्धा इव परमार्थतस्तत्त्वं सत्यरूपमेकमविरुद्धमेव सर्वत्र स्थितमिति ।
अतश्च सर्वपार्श्वत्वादेतदनुषङ्गात्कथं चिदाश्रितं नैतावता ऽभ्युपेत-
स्याखण्डपक्षस्य त्याग आयात इति बोद्धव्यम् ॥ ४०५ ॥

इदानीं शब्दस्यार्थाभिधाने स्वव्यापारं विचारयितुकाम आह ॥

विनियोगादृते शब्दो न स्वार्थस्य प्रकाशकः ।

अर्थोभिधानसम्बन्धमुक्तिद्वारं प्रचक्षते ॥ ४०६ ॥

इहैक एव शब्दो बह्वर्थः स यदा वक्ता प्रतिनियतएवार्थं विनियुज्य-
ते तदा तमर्थं प्रकाशयतीति दृष्टम् । अतः शब्दस्यार्थप्रतिपादनयो-
ग्यता उक्तिद्वारैवेत्याहुः ॥ ४०६ ॥

अथ किं स्वाभाविकः शब्दार्थसम्बन्धो ऽपेक्षणीयं दशामुपेतो यदमी
शब्दा वक्तृविनियोगमुखप्रेक्षणसम्बन्धाः हन्तैवं वादिना भवता वि-
भूषितैव वैयाकरणधुरेत्याशङ्कितस्मर्थनार्थमाह ॥

यथा प्रणिहितं चक्षुर्दर्शनायोपकल्पते ।

तथा ऽभिसंहितः शब्दो भवत्यर्थस्य वाचकः ॥ ४०७ ॥

यथा सहजयैव योग्यतया चक्षुरिन्द्रियमर्थविषयं दर्शनमुपक-
ल्पयद्दृष्टसम्बन्धिप्रणिधानमपेक्षते अन्यथा सर्वदा दर्शनीपजनप्रस-
ङ्गात् । तथैव शब्दः स्वाभाविकेनैव सम्बन्धेनार्थप्रत्यायको ऽप्यभिधा-
तृसम्बन्धभिसन्धान(१)मपेक्षतएव । एतदुक्तं भवति । वाक्यानि स्व-
व्यापारे प्रतिनियतस्वार्थभाञ्जि भवन्त्यभिधेयार्थं प्रकाशयन्त्यभिधाख्यं
स्वव्यापारं पुरस्कृत्यार्थप्रकाशनं कुर्वन्तीति बोद्धव्यं, स चाभिधाख्यो
व्यापारः प्रयोक्तृसम्बन्धभिसन्धाननिमित्तक इत्यभिधानत्वेनोपच-
र्यते । यदाह । तथाभिसंहितः शब्दोर्थस्य वाचको भवतीति । अभि-
सन्धानमेव ह्यत्र शब्दस्योक्तिलक्षणव्यापारतया ऽतिदिशति । यदा
त्वभेदपक्षस्तदा वक्तुरन्तरुक्तसिता प्रतिभैवाभिसन्धिरूपा शब्दमयी
भवति । स्पष्ट एवाभिसन्धानोक्ते(२)रभेदनिर्देशः । अतः प्रचारश्चक्षु-
षोपि व्यापारः प्रणिधानात्मक एव उक्तिः करणविन्यासो न विना
शब्दभावनामित्यनुसन्धानकारणकः शब्दस्य स्वव्यापारो ऽभिधा-
नुसन्धानमेव वा शब्दमयीभूतमभिधेति विज्ञेयम् ॥ ४०७ ॥

(१) संबन्धाभिसंधानमिति २ पु० पाठः ।

(२) अभिसंधानोक्त्योरिति २ पु० पाठः ।

ननु चाभिधानमभिधेयं सम्बन्धश्च तयोरित्येतावदेव सुप्रसिद्धं य-
त्स्वन्न विनियोग उत्तिरभिसम्बन्धानमभिधेयत्वरूपस्य चतुष्कस्योपयो-
गः प्रतिपाद्यते तदप्रसिद्धमेवेत्याशङ्काह ॥

क्रियाव्यवेतः सम्बन्धो दृष्टः करणकर्मणोः ।

अभिधा नियमस्तस्मादभिधानाभिधेययोः ॥ ४०८ ॥

इह कारकाण्ययःशलाकाकल्पानि परस्परमसम्बन्धान्येव तेषां
च यथा क्रियाव्यवधानेन क्रियासमाश्रयणेन सम्बन्धो दृश्यते तथैवा-
भिधानाभिधेययोर्वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धो ऽभिधाख्येन श-
ब्दव्यापारेण नियम्यते इति नापूर्वमत्राभिहितमिति ॥ ४०८ ॥

एतदेव स्फुटीकर्तुमाह ॥

बहुष्वेकाभिधानेषु सर्वेष्वेकार्थकारिषु ।

यत्प्रयोक्ताभिसन्धत्ते शब्दस्तत्रावतिष्ठते ॥ ४०९ ॥

तथा च बहुष्वर्थेषु गवादिषु वसुष्वेकाभिधानेष्वेकशब्दप्रतिपाद्येषु
शब्देषु(१) च तत्रार्थेषु सजातीयत्वादेकार्थकारिषु सन्निहितेषु सन्तु
प्रयोक्ता यत्तत्रार्थरूपमभिसन्धत्ते ऽभिसन्धानेन विनियोगेनाभिधावि-
षयीकरोति तत्रैवार्थे वाचकत्वेन शब्दो ऽवतिष्ठते नान्यथेति स्फुटमे-
व परिदृष्टम् ॥ ४०९ ॥

प्रकारान्तरेणाप्येतदेव स्फुटयितुमाह ॥

आन्नायशब्दानभ्यासे के चिदाज्जरनर्थकान् ।

स्वरूपमात्रदृतींश्च परेषां प्रतिपादने ॥ ४१० ॥

अभिधानक्रियाभेदादर्थस्य प्रतिपादकात् ।

नियोगभेदान्नन्यन्ते तानेवैकत्वदर्शिनः ॥ ४११ ॥

(१) सर्वेषु इति २ पु० पाठः ।

तथा चान्नायशब्दा वैदिका अभ्यासवेलायां न कश्चिदप्यर्थमभि-
धत्ति तदा ऽनर्थकानेव तानाहुः । यदा तएव स्वरूपग्रहणाय शिष्या-
णां प्रतिपाद्यन्ते तदा स्वरूपप्रधानास्तइति तत्र तदर्था एवोच्यन्ते ।
यदा पुनः कुत्र चिद्यान्ने कर्मणि नियोगभेदेनाभिसन्धानभेदेन त-
एव विनियुज्यन्ते तदा स्वव्यापारेणाभिधाख्येन तत्तदर्थप्रतिपादका-
स्तदर्थनिष्ठाः सम्पद्यन्तेइति स्फुटमेवाभिधेयव्यतिरिक्तोक्तञ्जल्यभि-
धा प्रतिभात्येवेति न तदपहव उपपन्नः ॥ ४११ ॥

एवमेकशब्ददर्शने ऽभिसन्धाननिमित्ताभिधालक्षणव्यापारसमा-
श्रयणेन शब्दस्य तत्तदर्थाभिधानं समुपपादितमिदानीं शब्दे भेदं स-
माश्रित्यैषां प्रकरणादिभिरेव तत्तदर्थप्रकाशनमुपपादयितुमाह ॥

तेषामत्यन्तनानात्वं नानात्वव्यवहारिणः ।

अच्चादीनामिव प्राञ्जरेकजातिसमन्वयात् ॥ ४१२ ॥

तेषां शब्दानां भेदवादिनो नानात्वमाहुः । केवलमेकजातिसमन्वय-
स्तेषां सादृश्यरूपो ऽस्ति । उदाहरणमाह “अच्चादीनामिवे”ति यथा
ऽच्चादयः शब्दा भिन्ना एव स्थिताः सादृश्याच्चभेदेनैव प्रतीयन्तेइ-
ति ॥ ४१२ ॥

अतश्च किमित्याह ॥

प्रयोगादभिसन्धानमत्यदेषु न विद्यते ।

प्रयोग उच्चारणं तस्मादन्यत्तेष्वभिसन्धानमुक्तिरभिधा नैव विद्यते
कथन्तर्हि नियतमेवार्थमभिदधातीत्याह ॥

विषये यतश्चक्षित्वात्सु तत्र व्यवस्थितः ॥ ४१३ ॥

तत्र तत्र विषये नियतश्चक्षित्वादिभिन्नश्चक्षित्वादेव स शब्दस्तत्र
तत्र व्यवस्थित इति ॥ ४१३ ॥

तथा भिन्नत्वं सादृश्येपि सत्यर्थप्रकरणादिभिर्निर्गृहीतार्थाभिधा-

नादवगम्यतइत्याह ॥

नानात्वस्यैव संज्ञानमर्थप्रकरणादिभिः ।

न जात्वर्थान्तरे वृत्तिरन्यार्थानां कथं चन ॥ ४१४ ॥

युक्तं चैतदन्यथैकत्रार्थान्तरवृत्तित्वं शब्दस्योपलब्धं पुनस्तस्यैवा-
न्यार्थत्वं कथमुपपद्येतेत्यभिधातुमाह “न जात्वि”त्यादि ॥ ४१४ ॥

इदानीं पूर्वोक्तग्रहणाय पुनरखण्डवाक्योपक्रमेण वाक्यवाक्यार्थ-
निर्णयं सन्नेपेण कर्तुमाह ॥

पदरूपं तु यद्वाक्यमस्तित्वोपनिबन्धनम् ।

कामं विमर्शस्तत्रायं न वाक्यावयवे पदे ॥ ४१५ ॥

योयमत्र विमर्शो विचारः कामं स पदे तदेकपदरूपमेव वाक्यं
वाचकं तत्रोपपन्नः । कीदृशं तत्पदरूपं वाक्यमित्याह “अस्तित्वोपनि-
बन्धनमि”ति अस्तित्वमस्तिक्रिया वाक्यत्वे वाचकत्वे उपनिबन्धनं
यस्य । यद्वक्ष्यति “अस्तित्वेनानुषक्तो वे”त्यादि । अथ वा प्रकरणादिना-
स्तित्वोपनिबन्धनमित्येतच्चोपलक्षणं कदा चिन्निवृत्त्यात्मतया चेति
बोद्धव्यम् । तत्रैष विचारो यदुताभिधाव्यापारहारकं वाचकत्वं प्रति-
नियतशक्तिकृतं चेति न तु वाक्यावयवभूते ऽपोद्गारे परिकल्पिते प-
दइति तस्यार्थवत्ताविरहादित्यभिप्रायः ॥ ४१५ ॥

तस्मात् स्फोटरूपमखण्डमेव वाक्यं निराकाङ्क्षं वाचकमभ्युपगन्त-
व्यमिति दृष्टान्तहारेणाभिधातुमाह ॥

यथैवानर्थकैर्वर्णैर्विशिष्टार्थो ऽभिधीयते ।

पदैरनर्थकैरेवं विशिष्टार्थो ऽभिधीयते ॥ ४१६ ॥

यथा त्वन्मते वर्णैरनर्थकैरभिव्यक्तो विशिष्टार्थः पदरूपः स्फोटात्मा
वाचकोभिधीयते एवं पदैरनर्थकैरभिव्यक्त एव विशिष्टार्थः स्फोटा-
त्मा वाचको ऽभिधीयते इति ॥ ४१६ ॥

ननु पदार्थसम्प्रत्ययस्तत्रोपजायतएव पदानां त्वनर्थत्वे कथं त-
त्सङ्गाव इत्याह ॥

यदन्तराले ज्ञानं तु पदार्थेषूपजायते ।

प्रतिपत्तेरुपायो ऽसौ प्रक्रमानवधारणात् ॥ ४१७ ॥

यदेतत्पदपदार्थज्ञानं विभ्रमरूपमन्तराले वाक्यवाक्यार्थप्रतिपत्ते-
रुपायभूतं बोद्धव्यन्तस्मान्निर्गन्तव्येपि वाक्यवाक्यार्थयोः प्रक्रमएव
प्रथमसमयएव रूपं तयोर्नावधार्यतइति ॥ ४१७ ॥

एवं वाचकाश्रयणे प्रकारत्रितयमुक्तेदानीं वाच्यसमाश्रयणेन त-
स्यैव प्रतिपादयितुमाह ॥

पूर्वैरर्थैरनुगतो यथार्थात्मा परः परः ।

संसर्ग एव प्रक्रान्तस्तथा ऽन्वेष्यवस्तुषु ॥ ४१८ ॥

अनेन श्लोकेनान्विताभिधानसमाश्रयणेन संसृष्टं वाक्यार्थप्रदर्शनं
क्रियते । तथा त्व(१)भिहितान्वयवादिनः पूर्वपूर्वार्थानुगतः (२)संसर्गो
वाक्यार्थः । अन्विताभिधानवादिनस्तूत्तरोत्तरपदार्थावगतः प्रथमत-
रमेव संसृष्ट एव । यदि परमत्र संनिधानं निदर्शकं यस्मैतीतिकर्त्त-
व्यतामात्रस्वरूपावगतावपेक्षन्तइति बोद्धव्यम् ॥ ४१८ ॥

अङ्गीकृते तु केषां चित्साध्येनार्थेन साधने ।

आधारनियमार्थैव साधनानां पुनः श्रुतिः ॥ ४१९ ॥

यदा केषां चिन्मते तत्र साध्येनार्थेन साध्यार्थनिष्ठेन संसर्गेणेति
यावत् । साधनरूपकारलक्षणे ऽङ्गीकृतश्रुतिष्ठे ऽविनाभावितया
स्वयमवष्टुते सति या तत्र वाक्ये साधनानां पुनः श्रुतिः सा नियमा-
र्थैव बोद्धव्या कारकाणां, यदि तत्र परमाधारनियमः क्रियतइति

(१) तथा हीति २ पु० पाठः ।

(२) पूर्वपूर्वावगत इति २ पु० पाठः ।

बोद्धव्यम् । इत्थनाधारा करणशक्तिः स्थाव्याधारैवाधिकरणशक्तिरेव-
मन्यत्र ॥ ४१८ ॥

तत्र निःसाधना क्रिया न भवतीति साधनमात्रमनियताधार-
माक्षितं न त्वाधारसहितमित्याह ॥

अधारनियमाभावात्तदाक्षेपो न विद्यते ।

सामर्थ्यात्सम्भवस्तस्य श्रुतिस्त्वन्यनिवृत्तये ॥ ४२० ॥

साधनानामाधारनियमो नास्ति करणादिशक्तयो हि नियता-
धारा दृश्यन्तइत्याधाराक्षेपः । तत्र साधनं नास्ति सामर्थ्याद्यदि परं
तस्य साधनस्य तत्र सम्भव एवाभ्युह्यते ततः क्रियाधारा एताः साध-
नशक्तयः स्युरिति दण्डेन गामित्यादिका श्रुतिरन्याधारनिवृत्तये
तासां पर्यवस्यतीति बोद्धव्यम् ॥ ४२० ॥

अथ क्रियां वाक्यार्थमाश्रित्याह ॥

क्रिया क्रियान्तराङ्गिन्ना नियताधारसाधना ।

प्रक्रान्ता प्रतिपत्तृणां भेदाः सम्बोधहेतवः ॥ ४२१ ॥

क्रियैव विशिष्टा सर्वत्र प्रथमतरमेव वाक्यार्थत्वेन प्रक्रान्ता क्रि-
यान्तराङ्गित्वेन विविशकथनम् । एतदेव स्फुटीकर्तुमाह “निय-
ताधारसाधने”ति । तत्र वाक्ये भेदानां विशेषाणां प्रयोगो ऽसौ स-
म्बोधनोपायमात्रमिति बोद्धव्यम् ॥ ४२१ ॥

अथ स्वप्नानुसारेण वाक्यार्थप्रदर्शनं कर्तुमाह ॥

अविभागं तु शब्देभ्यः क्रमवद्भ्यो ऽपदक्रमम् ।

प्रकाशते तदन्येषां वाक्यं वाक्यार्थ एव च(१) ॥ ४२२ ॥

अक्रम एव निर्विभागः पानकरसादिवप्रतिभात्मको वाक्यार्थः
स्फोटोक्तं च वाक्यमित्येकयोगक्षेमत्वादेवमुक्तं “वाक्यं वाक्यार्थ एव

चे"ति ॥ ४२२ ॥

इदानीमसत्योपाधिः सत्यरूपः शब्दार्थ इति विचारपूर्वकं निदर्शयितुमाह ॥

स्वरूपं विद्यते यस्य तस्यात्मा न निरूप्यते ।

नास्ति यस्य स्वरूपं तु तस्यैवात्मा निरूप्यते ॥ ४२३ ॥

यस्य बस्तुनः प्रत्यक्षादिप्रमाणपरिच्छिन्नस्वरूपं (१) विद्यते नीलं पीतमिति तस्य तावता नात्मा निरूप्यते न व्यवहारगोचरतां नीयते । एतदुक्तं भवति । पदार्थः पृथग्रूपः सन्नपि पङ्गुप्रायो ऽसाविति (२) व्यवहारपदवीं नेतुं वार्यते संसर्गस्य त्वन्वयात्मनः प्रधानस्य तदितरोपपत्तेः पदार्थो यावदुपायो द्वारमिति तन्निरूपणमेव साफल्यं भजतइति तस्यैव सत्यत्वं युक्तम् ॥ ४२३ ॥

अथ पदार्थासत्यत्वप्रतिपादनपूर्वकं तदाच्छुरितस्यैव संसर्गस्य वाक्यार्थत्वं परिघटयितुमुपक्रमते ॥

अशब्दमपरे ऽर्थस्य रूपनिर्द्धारणं विदुः ।

अर्थावभासरूपा हि शब्देभ्यो जायते स्मृतिः ॥ ४२४ ॥

अर्थस्य रूपनिर्द्धारणस्य स्वरूपपरिच्छेदो ऽशब्द एव, न तत्र शब्द उपायभावमुपयाति । तद्धि निर्विकल्पकैकसमधिगम्यमित्यर्थः । तर्हि शब्दस्य तत्र क्लोपयोग इत्याह “अर्थावभासे”त्यादि । अर्थप्रतिभाससदृशायां स्मृतावेव शब्दानामुपयोगः, तेन शब्दस्यार्थेन सह सुदूरमेव विप्रकर्षस्ततश्च कथं शब्दो ऽर्थमभिदधीतेत्यसत्य एव शब्दार्थः पर्यवस्यति ॥ ४२४ ॥

अतश्चैतदेव बोद्धव्यमित्याह ॥

(१) परिच्छिन्नं स्वरूपमिति २ पु० पाठः ।

(२) नेष्टेति २ पु० पाठः ।

अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद्दाहं दग्धो ऽभिमन्यते ।

अन्यथा दाहशब्देन दाहाद्वयः प्रतीयते ॥ ४२५ ॥

यदि शब्देन यथावद्दाहो ऽर्थः प्रत्याख्येत तदा शब्दसन्निधापितो ऽसौ तामर्थक्रियां कथं न कुर्यात्, यतश्चाग्निसम्बन्धाद्दग्धो दाहमन्यथा ऽनुभवति दाहशब्देन च दाहमन्यथा ऽवगच्छतीति शब्दार्थयोर्नास्ति कश्चिद्वास्तवः समन्वय इति बोद्धव्यम् ॥ ४२५ ॥

तदेवं पदार्थी विपरीतख्यातिरूपो ऽसत्ख्यातिस्वरूपो वा बोद्धव्य इति पदार्थस्यासत्यत्वमभिधाय तदाच्छुरितस्य वाक्यार्थस्य सत्यत्वं प्रतिपादयितुमाह ॥

पृथङ्निविष्टतत्त्वानां पृथगर्थानुपातिनाम् ।

इन्द्रियाणां यथा कार्यमृते देहान्न कल्पते ॥ ४२६ ॥

पृथङ्निविष्टं तत्त्वं स्वरूपं पार्थिवत्वादिना भेदेन, अथ वा प्रतिनियतस्थानसमाश्रयणेन निविष्टमभिव्यक्तं तत्त्वं स्वरूपं येषां तानि तथा तेषामिति तथा पृथक् पृथगर्थं(१)शब्दादिलक्षणमनुपतन्ति विषयीकुर्वन्ति तच्छीलास्ते तथा तेषां, यथा सत्यपि पृथक्स्वभावे देहादिना कार्यं प्रातिस्विकं नोपकल्पते, तथैव पदानां केवलानां वाक्यव्यतिरेकेण स्थितानामर्थवत्ताविरहः परिदृश्यतइति ॥ ४२६ ॥

प्रकृतं योजयितुमाह ॥

तथा पदानां सर्वेषां पृथगर्थनिवेशिनाम् ।

वाक्येभ्यः प्रविभक्तानामर्थवत्ता न विद्यते ॥ ४२७ ॥

वाक्यार्थस्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ॥

संसर्गरूपं संस्पृष्टेष्वर्थवस्तुषु गृह्यते ।

नात्रोपाख्यायते तत्त्वमपदार्थस्य दर्शनात् ॥ ४२८ ॥

न पुनरत्र पृथक्पदार्थप्रतिभासावसरे तस्य तत्त्वमुपाख्यायते
प्रकटीभवति यस्मात्पदार्थरूपाद्विलक्षणमेव वाक्यार्थस्वरूपं दृश्यतइ-
ति ॥ ४२८ ॥

ननु च शशो नास्ति विषाणमस्तीतिवदप्रतीतिकं कथं सर्वमभि-
धीयते, पदपदार्थप्रतिभासः संवेद्यमानोपि नाभ्युपगम्यते, पदार्थो-
पहितो वाक्यार्थस्तु सत्यत्वेन निरूप्यतइत्याशङ्क्य सर्वोपरि निरूपि-
तमेव व्यवहारगोचरतामुपयाति न स्वरूपेणेति प्रतिपादयितुमाह ॥

दर्शनस्यापि यत्सत्यं न तथा दर्शनं स्थितम् ।

वस्तुसंसर्गरूपेण तद्रूपं निरूप्यते ॥ ४२९ ॥

इह सर्वोपरि बोध एव पारमार्थिकस्तदव्यतिरेकेणान्यस्य विचा-
र्यमाणस्यानुपपत्तेः, स च यथा सत्यत्वेन स्वच्छत्वादि(१)रूपतया
स्थितो न तथा तद्बोधस्वरूपदर्शनं पदार्थप्रतिभासावसरे स्थितम् ।
तदवसरे हि वस्तु संसर्गरूपेण नीलपीताद्युपसृष्टतया नीलबोधः
पीतबोध इति तद्रूपविरहितमपि निरूप्यते । एवमेतत्संसर्गादिकं
वस्तुसंसर्गरूपेण पदार्थोपहितं तथारूपं तद्रूपविरहितमपि निरूप्य-
तइति किमत्रापराधम् । तस्मात्सर्वथा केवलः पदार्थः पदं वा व्यव-
हार्यमेवातद्येतदसत्यमित्युच्यते ॥ ४२९ ॥

वाक्यवाक्यार्थौ तु व्यवहार्यत्वात्सत्यभूतावित्यर्थप्रतिपत्तये वाक्य-
मेव प्रयुज्यतइत्याह ॥

अस्तित्वेनानुपपत्तो वा निवृत्त्यात्मनि वा स्थितः ।

अर्थो ऽभिधीयते यस्मादतो वाक्यं प्रयुज्यते ॥ ४३० ॥

एतदेव स्फुटयितुमाह ॥

(१) स्वस्थत्वादीनि २. पु० पाठः ।

क्रियानुषङ्गेण विना न पदार्थः प्रतीयते ।

सत्यो वा विपरीतो वा व्यवहारे न सोक्त्यतः ॥ ४३१ ॥

अतो व्यवहारे केवलः पदार्थो नास्त्येवेति बोद्धव्यम् ॥ ४३१ ॥

यत्राप्येकमेव पदं सदित्येतन्निराकाङ्क्षायाः सत्तायाः प्रतिपादकं तत्रापि तदभूदस्ति नाभूत्तास्ति वेति क्रियापदसम्बन्धमन्तरेण परिसमाप्त्यर्थं न भवतीति सर्वथा केवलस्य पदमात्रस्य नास्त्यर्थवत्तेति प्रतिपादयितुमाह ॥

सदित्येव तु यद्वाक्यं तदभूदस्ति नेति वा ।

क्रियाभिधानसम्बन्धमन्तरेण न मन्यते ॥ ४३२ ॥

तत्र च वाक्ये साध्यसाधने परस्परमविनाभाविनी अन्योन्यापेक्ष-
के स्पर्धयैव(१) व्यवस्थिते । तथा हि । साधनं यथा निष्क्रियं न भवती-
त्याकाङ्क्षावशात्क्रियापेक्षकमुच्यते । तथा क्रियापि निःसाधना न भ-
वतीत्याख्यातपदप्रतिपाद्ये क्रियालक्षणे सत्त्वाभिधानेन विना ऽऽका-
ङ्क्षा न निवर्तत इति ॥ ४३२ ॥

तत्र सा क्रिया साधनमाकाङ्क्षत्येवेति प्रतिपादयितुमाह ॥

आख्यातपदवाच्ये ऽर्थे साधनोपनिबन्धने ।

विना सत्त्वाभिधानेन नाकाङ्क्षा विनिवर्तते ॥ ४३३ ॥

साधनमुपनिबन्धनं यस्याख्यातपदवाच्यस्यार्थस्य तस्मिंस्तथाभूते
तस्मात् सत्त्वाभिधानेन विनाकाङ्क्षा न निवर्तते । साधनं हि सत्त्वा-
भिधायि ततस्तदवतिष्ठते किञ्चतस्तत्रगुणप्रधानभावस्तयो, र्यदुच्यते
साध्यस्यैव पूर्वं प्रविभाग इत्याशङ्क्याह ॥

प्राधान्यात् क्रिया पूर्वमर्थस्य प्रविभज्यते ।

साध्यप्रयुक्तान्यङ्गानि फलं तस्याः प्रयोजकम् ॥ ४३४ ॥

अर्थस्य वाक्यार्थलक्षणस्याख्यातप्रतिपाद्यस्य क्रियाप्रधानत्वाक्रियै-
व प्राधान्यात्पूर्वं प्रविभज्यते न साधनानि, यस्मात्साध्यार्थं साध्यनि-
ष्पत्तये प्रयुक्तानि साधनान्यतो ऽङ्गाप्रधानभूतानि(१)तानीति न तेषां
तत्र प्रविभागः। एवं क्रियाप्रयुक्तानि बोद्धव्यानि। प्रसङ्गात् क्रियाया
अपि प्रयोजकमाह “फलं तस्याः प्रयोजकम्”ति फलप्रयुक्ता क्रिया-
पीति फलापेक्षया क्रियायाङ्गत्वं बोद्धव्यम् ॥ ४३४ ॥

इदानीं सर्वां ऽयं साध्यसाधनव्यवहारः काल्पनिकस्तयोश्च सा-
ध्यसाधनयोः परस्परसम्बन्ध आपेक्षिक एव न वास्तव इति प्रतिपा-
दयन्पुनरपि पदार्थासत्यत्वं व्यवस्थापयितुमाह ॥

प्रयोक्तैवाभिसम्बन्धे साध्यसाधनरूपताम् ।

अर्थस्य वाभिसम्बन्धकल्पनां प्रसमीहते ॥ ४३५ ॥

इदं साध्यमिदं साधनं तयोश्चाभिसम्बन्धः सर्वमेतत्काल्पनिकं तत-
स्तत्त्वञ्च शून्यमेव प्रयोक्तृसमीहामात्रजीवितमिति यावत् ॥ ४३५ ॥

यदि हि वास्तवमेतत्स्यात्तदा वस्तुस्वभावस्य ब्रह्मणाप्यन्यथाकर्तु-
मशक्यत्वाद् व्यवस्थितमेवैतद्भवेन्न च तथा परिदृश्यतइति प्रतिपाद-
यितुमाह ॥

पचिक्रिया करोमीति कर्मत्वेनाभिधीयते ।

पक्तिः करणरूपं तु साध्यत्वेन प्रतीयते ॥ ४३६ ॥

देवदत्तः पचतीत्यत्र या पाकक्रिया प्राधान्येनोपलब्धा सैव पचि-
क्रियां देवदत्तः करोतीत्यत्र कर्मत्वेनैव पक्तिः पाकक्रिया व्यवस्था-
पिता पचिक्रिया कारणं तु प्राधान्येनोपलब्धरूपं प्रतिपादितमि-
ति नैषा वस्तुगतिः, साधनसमुद्देशे च सर्वमेतद्वैयक्तिकमिति विस्तरे-

(१) अङ्गाप्यप्रधानभूतानीति २ पु० पाठः ।

य प्रदर्शयिष्यति । तथा सम्बन्धस्यापि काल्पनिकत्वमेव वक्ष्यतीति ने-
ह प्रतन्यते ॥ ४३६ ॥

अथ वा अनेकशक्तिरर्थः स्थितोपि यद्यदुपकारवशाद्यथा प्रयो-
क्तृभिर्विवक्ष्यते तथैवात्मानमुपदर्शयतीत्याह ॥

यो ऽसौ येनोपकारेण प्रयोक्तृणां विवक्षितः ।

अर्थस्य(१)सर्वशक्तित्वात्स तथैव व्यवस्थितः ॥ ४३७ ॥

तथा चेदमपि ॥ ४३७ ॥

वस्तून्यनेकशक्तिवचितत्वात्सहन्तइति प्रदर्शयितुमाह ॥

आरादृष्टिषु सम्बन्धः कदा चिदभिधीयते ।

आस्तिष्टो यो ऽनुपस्तिष्टः स कदा चित्प्रतीयते ॥ ४३८ ॥

आरादृष्टिष्वतिदूरमपि विप्रकृष्टेषु पदार्थेषु कदा चित्परस्परस-
म्बन्धः संश्लेषो ऽभिधीयते, कदा चित्तु य आस्तिष्टः सम्बद्धोपि सोऽनु-
पस्तिष्टो ऽसम्बद्धो दूरत इति विवक्षावशात्प्रतीयते ॥ ४३८ ॥

रूपान्तरमप्याह ॥

संस्पृष्टानां विवेकत्वं(२)संसर्गश्च विवेकिनाम् ।

नानात्मकानामेकत्वं नानात्वं च विपर्यये ॥ ४४० ॥

एकत्वेपि च कल्पनावशान्नानात्वं वस्तूनां दृश्यते राहोः शिर
इति यथा, नानात्मकानां च धवखदिरपलाशादीनामेकत्वमेकस्यां
बुद्धौ सङ्कलनरूपं दृश्यते वनमिति यथा, विवेकिनां परस्परविलम्ब-
णानां पदार्थानामयःशलाकाकल्पानां संसर्गो वाक्यार्थरूपो दृश्यते
यथा देवदत्तः काष्ठैरित्यादौ, संस्पृष्टानां च विभक्तत्वं यथा माथुराः
पाटलिपुत्रकेभ्य आक्यतरा इत्यादा, वेषां बुद्ध्या सङ्कलितानां सतां

(१) सर्वस्येति २ पु० पाठः ।

(२) विविक्तत्वमिति २ पु० पाठः ।

पञ्चाङ्गिभागेनावस्थापनं क्रियते ॥ ४४० ॥

तदेतत्कथमुपपद्यतइत्याह ॥

सर्वात्मकत्वादर्थस्य नैराटम्याद्वा व्यवस्थितम् ।

अत्यन्तयतशक्तित्वाच्छब्द एव निबन्धनम् ॥ ४४१ ॥

सर्वशक्तिरर्थस्तेन तेन रूपेण निरूपितस्तत्तद्व्यपदेशमात्रं भवती-
ति नियतशक्तिभिः शब्दैस्तथातथा व्यपदिश्यतइति स्थितम् । अथ वा
निरात्मक एवासत्यभूतोसाविति यथा विवक्षया निरूप्यते तथा तथा-
वस्थानमुपदर्शयतीति शब्दैस्तथैव व्यपदिश्यतइति बोद्धव्यम् ॥ ४४१ ॥

इदानीमर्थस्वरूपं शब्दानैव स्पृशन्ति केवलं तत्र दूरविप्रकर्षेणा-
र्थस्योपलक्षणभावेन स्थिता व्यवहारोपयोगितामुपयान्तीत्यभिधा-
तुमाह ॥

वस्तूपलक्षणं शब्दो नोपकारस्य वाचकः ।

न स्वशक्तिः पदार्थानां संस्पृष्टं तेन शक्यते ॥ ४४२ ॥

शब्दार्थयोर्न वाच्यवाचकभाव उपपद्यते, तथा सति शब्दानामर्थ-
स्वरूपं प्रकाशयतामुपेयान्न च तथा दृश्यतइत्याह ॥

सम्बन्धिधर्मा संयोगः स्वशब्देनाभिधीयते ।

सम्बन्धः समवायश्च सम्बन्धित्वेन गम्यते ॥ ४४३ ॥

संयोगशब्दात्संयोगो द्रव्ययोरिति यथावत्परिनिष्ठस्वरूपस्तत्र सम्ब-
न्धिस्वभावः प्रतीयते न च तस्य तद्रूपम्, एवं समवायशब्दात्समवा-
यः प्रतीयते इत्याह “सम्बन्धः समवाय” इत्यादि । सम्बन्धित्वेन स-
म्बन्धस्वरूपविरहेण समवाय इत्यस्मात् प्रतीयते । अथ वा यदा सं-
योगशब्देनासौ सम्बन्धः स्वतन्त्रो ऽभिधीयते तदा तत्र समवायः स-
म्बन्धित्वेन गम्यतइति यदा सम्बन्धित्वेन गम्यतइति पाठस्तदैवं योज-
नीयम् ॥ ४४३ ॥

पदार्थानां स्वतो रूपं न किञ्चिद् व्यवतिष्ठते यथा यथा निरूप्यन्ते
तथा तथात्मानमासादयन्तीत्याह ॥

लक्षणाद्यवतिष्ठन्ते पदार्थो न तु वस्तुतः ।

उपकारात्स एवार्थः कथं चिदनुगम्यते ॥ ४४४ ॥

स एवार्थः केन चित्कथं चिदुपर्योगादन्यथा व्यपदिश्यते इत्येवमने-
कप्रपञ्चैरसत्यभूत एव पदार्थ इति संगृह्य व्यवस्थापितम् ॥ ४४४ ॥

इदानीं वाक्यार्थसु सत्यभूत इति प्रतिपादयितुमाह ॥

वाक्यार्थे यो ऽभिसम्बन्धो न तस्यात्मा क्व चित् स्थितः ।

व्यवहारे पदार्थानां तमात्मानं प्रचक्षते ॥ ४४५ ॥

परस्परभिसम्बन्धस्वरूपः पानकरसादिवदनिर्विभागी ऽनंश एव
यो वाक्यार्थस्तस्य क्व चित् पृथग्रूपतयात्मा स्थितो ऽवधारयितुं न श-
क्यतइति यावत् । पदार्थानां पुनरयःशलाकाकल्पानां व्यवहारावसरे
तमात्मानं जीवितमिव प्रचक्षते तद्वशात्तत्प्रतिपादितपदार्थोद्देशेन
सर्वस्य कस्य चित्प्रवृत्तिनिवृत्तिसाफलयात् स चैकस्मिन् पदार्थे समुदा-
यएव वा परिसमाप्तो बोद्धव्यः ॥ ४४५ ॥

अथ वा नैवासौ क्व चित्परिसमाप्त इदं तदिति पृथग्रूपतयानुपल-
क्षणात्किवलं पदार्थसम्बन्धिना स्वरूपेणाखण्डस्य वाक्यार्थस्य स्वरूपं
प्रतिपद्यतइति प्रतिपादयितुमाह ॥

पदार्थे समुदाये वा समाप्तो नैव वा क्व चित् ।

पदार्थरूपभेदेन तस्यात्मा प्रविभज्यते ॥ ४४६ ॥

एतदुक्तं भवति । न पृथगेव शृङ्गग्राहिकतया स्वरूपं विवेक्तुं शक्यते
परोपाधिहारकमेव सर्वदा तस्य निरूपणमवसातव्यमित्युच्यते ॥ ४४६ ॥

एतदेव स्फुटीकरणमाह ॥

अन्वाख्यानाय यो भेदः प्रतिपत्तिनिबन्धनम् ।

साकाङ्क्षावयवं भेदे तेनान्यदुपवर्ण्यते ॥ ४४७ ॥

तस्यान्वाख्यानय यो भेदः पदार्थभेदो ऽप्युच्यते स तस्यैव प्रति-
पत्तिनिबन्धनं बोद्धव्यः । अतः पदार्थानां भेदे क्रियमाणे सति तेना-
प्युच्यतेन पदार्थभेदेनान्यदेव पदार्थव्यतिरिक्तं वाक्यार्थस्वरूपमुपवर्ण्यते
प्रकटीक्रियते । कीदृशं “साकाङ्क्षावयवमि”ति । भेदे सति साकाङ्क्षा
अवयवाः पदार्थस्वरूपाः प्रतिपत्त्युपाया यस्य तत्तथाभूतं तथाभूत-
स्य च वाक्यार्थस्य नानाशक्तिखचितस्य निर्विभागस्योपाधिकृतः प-
दार्थद्वारकः प्रविभागी नानारूपत्वमनुगम्यते प्रतीयते ॥ ४४७ ॥

परमार्थस्वेक एवासावित्याह ॥

अनेकशक्तेरेकस्य प्रविभागो ऽनुगम्यते ।

एकार्थत्वं हि वाक्यस्य मात्रयापि प्रतीयते ॥ ४४८ ॥

वाक्यस्य स्फोटाल्लनो वाचकरूपस्यैकार्थत्वमेक एव निर्विभागस्व-
रूपो वाच्यार्थो यस्य तत्तथा तस्य भावस्तत्त्वं प्रतीयते कथं “मात्रया-
पी”ति । यदा तस्य मात्रया नियतसंख्याकेनाल्पीयसा शब्देन योगो
ऽभिसम्बन्धो दृश्यते । यथोक्तम् । इग्यण इति योगे स्थान्यादेशभावल-
क्षणो वाक्यार्थः स संप्रसारणमिति व्यपदिश्यते अतः संप्रसारणमि-
त्येवमेकसंख्येन लघ्वीयस्वान्मात्रया व्यपदिश्यते तस्य योगो यदा न
परिदृष्टस्तदैतद्वगम्यते यदुतानंश एक एवाखण्डस्वरूपोऽसौ वाच्यार्थो
ऽन्यथा सम्प्रसारणमित्यनेनैकसंख्याकेन कथं युज्येत वक्तुम् ॥ ४४८ ॥

तदिदं वाक्यार्थः सत्यरूपः पदार्थस्त्वसत्य एवेति निर्णीतं, स च
वाक्यार्थो बौद्ध एवावहीरूप इति प्रतिपादयितुमाह ॥

संप्रत्ययार्थाद्वाह्यो ऽर्थः सन्नसन्वा विभज्यते ।

वाह्यीकृत्य विभागस्तु शक्त्यपोद्धारलक्षणः ॥ ४४९ ॥

सम्प्रत्ययो बुद्धिर्विज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । सम्प्रत्ययो ऽर्थो ऽभिधेयरूपो यस्यासौ तथा तथाभूतात्तस्माद्बोद्धादाकार्यार्थाद्बाह्यार्थः सम्बन्धीरूपतया विद्यमान एवाथ वा ऽसम्बन्धिरसत्यभूत एव विभज्यते विभागानुगम्यते व्यवस्थाप्यते । कथं कृत्वेत्याह “बाह्यीकृत्ये”ति । अबाह्य एवासौ बाह्यरूपतया प्रथते विवेकानवधारणात् दृश्यविकल्पैकीकारेण वाक्यार्थं प्रतिपाद्य पश्चादसौ विभागेनानुगम्यते इति यावत् । विभागस्तत्र कीदृश इत्याह । “शक्त्यपोहारलक्षणं” इति । शक्तीनां पदार्थसम्बन्धिनीनामपोहारः पृथक्करणं लक्षणं यस्यासौ तथा पदार्थशक्त्यस्तस्मादपोद्ध्रियन्तइत्यर्थः । अत्र तु बौद्धे वाक्यार्थं समाश्रिते शक्तीनां तत्राविद्यमानत्वात्तस्मादपोहारस्तासां(१) कीदृशः स्यात् । ताः पदार्थव्यक्तयो न व्यवस्थिताः । यदि हि तत्र ताः स्युः तदा ह्यतीते ऽवगतेर्धे स्यादेवार्थक्रियावाप्तिः तस्माद्बोद्धादार्थादन्यत्र बाह्यएवार्थे ताः शक्तयो व्यवस्थितास्ततश्च बोद्धादार्थादन्यत्र बाह्ये ऽर्थे विद्यमानमपि तासां रूपं निराकारेण विज्ञानेनोपलभ्यते तस्माद्विज्ञानाकारस्य बाह्यस्य चार्थस्य शक्तिर एकाकारेण विना व्यवहारो नोपपद्यतएवेति बाह्यीकृत्येत्युक्तं, तथा चैकयोगक्षेमत्वाद्बोद्धार्थबाह्यार्थयोर्युक्तौ बौद्धेऽप्यर्थे शक्त्यपोहारलक्षणे विभागः । तत्र यदि विज्ञानाकारस्य विकल्पवासनामाहाटम्याद्वाह्येनैकीकृतस्य सत्यतो बहिरर्थो ऽस्ति येनोपजन्यते तदा बाह्य एव शब्दार्थः, न चेदसन्नेव बहिर्बौद्ध एव शब्दार्थ इति निर्णयः ॥ ४४१ ॥

अथ वाक्यविचारप्रस्तावे वाक्यानामेकवाक्यत्वं(२)वा मतभेदेन प्रतिपादयितुमाह ॥

(१) प्रत्ययार्थात्मनियताः शक्तयो न व्यवस्थिताः । अन्यत्र च ततो रूपं न तासामुपलभ्यते । इति श्लोको ऽधिको मूलपुस्तके ।

(२) विभिन्नवाक्यत्वं वेत्यधिकः २ पु० पाठः ।

बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षैकवाक्यता ।

तिङन्तेभ्यो निघातस्य पर्युदासस्तथार्थवान् ॥ ४५० ॥

इह वार्त्तिककारेणाख्यातं साध्यकारकविशेषणं वाक्यमित्यत्रैकवचनस्य विवक्षितत्वादेकतिङिति वाक्यलक्षणान्तरप्रतिपादनादनेकाख्यातसङ्गावे वाक्यभेद एवेत्यते, सूत्रकारेण त्वतिङ इति प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्स्वपि बहुषु तिङन्तेष्वर्थस्य साकाङ्क्षत्वात्तत्रैकवाक्यतैवेत्यत इति प्रदर्शितं बहुष्वपीत्यनेन ॥ ४५० ॥

वार्त्तिककारमतेन वाक्याभेदस्तत्रेत्युपदर्शयितुमाह ॥

एकतिङ् यस्य वाक्यं तु शास्त्रे नियतलक्षणम् ।

तस्य तिङ्ग्रहणेनार्थो वाक्यभेदान्न विद्यते ॥ ४५१ ॥

नियतलक्षणमिति विवक्षितैकत्वमित्यर्थः ॥ ४५१ ॥

केषां चित्युत्तरनेकाख्यातसङ्गावेऽपि वाक्यार्थस्य भेदाभेदौ व्यवस्थितावेवेत्याह ॥

तिङन्तान्तरयुक्तेषु युक्तयुक्तेषु वा पुनः ।

मृगः पश्यत यातीति भेदाभेदौ न तिष्ठतः ॥ ४५२ ॥

इह मृगः पश्यत यातीत्यत्र तिङन्तान्तरसङ्गावाहाक्यभेद एव, तथा च मृगशब्दस्य यातीत्यस्य च सम्बन्धादेकं वाक्यम् । अनन्तरं विभक्तिविपरिणामेन कर्मपदेन प्रत्यवमर्शादेतं मृगं पश्यतेति द्वितीयं वाक्यम् । अन्यस्त्वाह । युक्तयुक्तत्वाद्बहुष्वपि तिङन्तेष्वभेद एव । तथा ह्यत्र मृगशब्देन यातिपदस्य योगः तद्युक्तेन यातिपदेनाख्यातान्तरस्य योगः । तेनात्र मृगकर्त्तृके सरणे पश्यतेति दृशिक्रियापेक्षया एकमेव वाक्यमिति केचित् । पश्यतेति बहुवचनं वृत्तानुरोधात् । वार्त्तिककारस्याप्येकतिङित्यत्रैकतिङ्त्वं प्रधानतिङन्तापेक्षया प्रतिपाद्यमानं सूत्रकारमतानुगुणं भजतएवेत्यनयोर्नास्ति मतभेदः । तदपरिषां

मतभेद एव बोद्धव्यः ॥ ४५२ ॥

अथ वाक्यपरिसमाप्तिज्ञानपूर्विका नानावाक्यतैकवाक्यता वा ज्ञातुं शक्या नान्यथेत्याशङ्क्य शब्दलक्षणा वाक्यपरिसमाप्तिर्बोद्धव्या नार्थलक्षणेत्यत्र साकाङ्क्षत्वानाकाङ्क्षत्वविचारमाह ॥

इतिकर्तव्यता ऽर्थस्य सामर्थ्याद्यस्य काङ्क्ष्यते ।

अशब्दलक्षणाकाङ्क्षं समाप्तार्थं तदुच्यते ॥ ४५३ ॥

अविद्यमाना शब्दलक्षणा शब्दाश्रिता आकाङ्क्षा यस्मिंस्तद्वाक्यं समाप्तार्थमुच्यते । तदवगतस्यार्थस्य तु यत्र सामर्थ्यादर्थतथाभावलक्षणात्तदीयायामितिकर्तव्यतायामाकाङ्क्षा जायते, तावता न तत्र तद्वाक्यमपरिसमाप्तमित्युच्यत इति बोद्धव्यं, यथा व्रीहयो बहवो ऽवहन्यन्तामित्यत्र शब्दापेक्षा तावन्नास्त्येव व्रीहीणां त्ववहननमुलूखलमुसलकर्म्मकर्त्रादिसंनिधानमन्तरेण न सम्पद्यत इति तदपेक्षणाद्वाक्यं नात्र परिसमाप्तमिति न युक्तं वक्तुं शब्दलक्षणापेक्षा ऽयोगादिति ॥ ४५३ ॥

एतदेव स्फुटीकर्तुमाह ॥

तत्त्वान्वाख्यानमात्रे तु यावानर्थो ऽनुषज्यते ।

विनापि तत्प्रयोगेण श्रुतेर्वाक्यं समाप्यते ॥ ४५४ ॥

व्रीहीणामवहननमात्रमत्रान्वाख्यायते तस्मिंश्च सति उलूखलादिसन्निधानं यदत्रानुषज्यते तस्य प्रयोगेण शब्देन प्रतिपादनेन विनापि तत्र तद्वाक्यं श्रुत्या शब्दव्यापारेण समाप्तमेवेति बोद्धव्यम् ॥ ४५४ ॥

इदानीमर्थप्रत्यायनाभेदेऽपि शब्दवृत्तेन गुणप्रधानरूपतया ऽभिधानं शब्देषु सम्भवतीति प्रसङ्गाच्छब्दधर्मप्रतिपादनं कर्तुमाह ॥

चङ्क्रम्यमाणो ऽधीष्वात्र जपञ्चङ्क्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याविशेषेपि शब्दाद्भेदः प्रतीयते ॥ ४५५ ॥

चङ्क्रम्यमाणो ऽत्र जपं कुरु अथ वा जपञ्चङ्क्रमणं कुर्वित्यत्र स-
भयञ्चा जपविधिः प्रतीयते, केवलं चङ्क्रम्यमाणो जपेत्यत्र जपः प्रा-
धान्येनाभिधीयते चङ्क्रमणं गुणवृत्त्या, जपञ्चङ्क्रमणं कुर्वित्यत्र तु
जपस्य गुणभावः प्राधान्यं तु चङ्क्रमणस्य । अथ बोभयथापि जपयु-
क्ताश्चङ्क्रमणस्यार्थभेदो न कश्चित् । शब्दप्रतिपादनवैलक्षण्यमात्र-
मेवावसीयतइति ॥ ४५५ ॥

एवमर्थाभेदेपि शब्दप्रतिपादनवैचित्र्यमुपदर्शितमिदानीं शब्दभे-
दात्तामर्थार्थप्रतिपत्तिवैचित्र्यं भवतीत्यत्र शाब्दमपि व्यापारं प्रद-
र्शयितुमाह ॥

फलवन्तः क्रियाभेदाः क्रियान्तरनिबन्धनाः ।

असंख्याता क्रमोद्देशैरेकाख्यातनिदर्शनाः ॥ ४५६ ॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, तथा यजते देवदत्त इत्यादाविका-
ख्यातनिदर्शनाः एकमाख्यातपदं निदर्शनं वाचकं येषां ते तथाभूताः
क्रियाभेदाः प्रतीयन्ते । भेदश्च स्वरूपेण फलेन च भवतीत्याह “फ-
लवन्तः” इति फलभेदवन्त इत्यर्थः । स्वर्गकामः कदा चिद्यजते कदा
चिद्वस्तिकामः कदा चित्पुत्रकामो धनकामो वेति । फलभेदस्वरूप-
माह “क्रियान्तरनिबन्धना” इति । इतिकर्तव्यतायां क्रियान्तराणि
निबन्धनं येषां ते तथा भूताः । किं च बहुना क्रमेण प्रातिस्विकेने-
तिकर्तव्यतयानुद्देशेन फलस्वरूपेण च ते संख्यातुमशक्या एव क्रिया-
भेदास्तेनाख्यातनैकरूपेणाभिन्नेनैव निदर्श्यन्तइति बोद्धव्यम् ॥ ४५६ ॥

एतदेव स्फुटीकृत्य प्रतिपादयितुमाह ॥

निवृत्तभेदा सर्वैव क्रिया ऽऽख्याते ऽभिधीयते ।

श्रुतेरशक्या भेदानां प्रविभागप्रकल्पना ॥ ४५७ ॥

आख्यातपदे क्रिया सर्वैव निवृत्तभेदा सामान्येनाभिधीयते य-
स्माच्छ्रुतिमात्राच्छब्दमात्रासामान्येन श्रुताग्नेदानां प्रविभागरूपता-
वसातुमशक्या ॥ ४५७ ॥

उदाहरणमाह ॥

अश्वमेधेन यज्यन्ते राजानः सवमासते ।

ब्राह्मणा इति नाख्यातरूपाग्नेदः प्रतीयते ॥ ४५८ ॥

अत्र फलसाधनभेदात् यजिक्रियायाः सत्यपि भेदे नैवाख्यातश-
ब्दात्तद्व्यतीतिरस्य, यंसामर्थ्यात् भेदस्तस्या अवगम्यते इति नाना श-
ब्दधर्माः ॥ ४५८ ॥

वैदिकमप्युदाहरणमाह ॥

सकृच्छ्रुता सप्तदशस्वनाहृतापि या क्रिया ।

प्राजापत्येषु सामर्थ्यात्सा भेदं प्रतिपद्यते ॥ ४५९ ॥

सप्तदश प्राजापत्यानेकवर्णानज्रास्तूपरानालभेत्यत्रानाहृताप्या-
लभनक्रिया सकृच्छ्रुता शब्देनानाहृत्तेनैकेनावगतोत्तरकालं त्वाल-
भ्यभेदाग्नेदेनावतिष्ठतइति बोधव्यम् ॥ ४५९ ॥

यस्माच्चाख्यातान्तर्गतो धातुर्निवृत्तभेदाया एव क्रियायाः प्रति-
पादकस्तस्माग्नेदासम्भवाद्यथासंख्येन सम्बन्धानुपपत्तेर्भुजिक्रिया दे-
वदत्तादिषु प्रत्येकमवतिष्ठतइत्याह ॥

देवदत्तादिषु भुजिः प्रत्येकमवतिष्ठते ।

प्रतिस्वतन्त्रं वाक्यं वा भेदो न प्रविभज्यते ॥ ४६० ॥

देवदत्तादिकर्तृका भुजिर्विकथ्यार्थरूपा ऽत्र प्रत्येकमवतिष्ठतइत्य-
र्थसमाप्तिदर्शनं शब्दस्य समाप्तिमप्युपदर्शयितुमुक्तं “प्रतिस्वतन्त्रमि”-
त्यादि । वाक्यमेवात्र प्रत्येकं देवदत्तादिषु भेदेनावतिष्ठतइति बोध-
व्यम् ॥ ४६० ॥

ननु देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्यभेदरूपमेव वाक्यं
प्रयुक्तमतः कथमस्मान्निदेनावसायः स्यादित्याह ॥

उच्चारणे तु वाक्यानामन्यद्रूपं निगृह्यते ।

प्रतिपत्तौ तु भिन्नानामन्यद्रूपं प्रतीयते ॥ ४६१ ॥

शब्दानामन्यथोच्चारणसमये स्वरूपवृत्तिः प्रतिपत्त्यवसरे त्वन्यथैव
स्वरूपावसाय इति सत्यप्याख्यातस्याभेदे ऽर्थपर्यालोचनेनात्र प्रत्ये-
कं समाप्तिर्वाक्यवाक्यार्थयोः पर्यवस्यतीत्युच्यते ॥ ४६१ ॥

शास्त्रविषयमप्येतदेव प्रदर्शयितुमाह ॥

एकं ग्रहणकं वाक्यं सामान्येनाभिधीयते ।

कर्त्तरीति यथा तच्च पञ्चादिषु विभज्यते ॥ ४६२ ॥

शास्त्रेऽपि च कर्त्तरि कृदित्येकं प्रत्ययार्थप्रतिपादकं सामान्येन ग्र-
हणकवाक्यमुपादीयते, तच्च प्रत्येकं प्रत्ययार्थोपाधिषु पञ्चादिषु वि-
भिक्तेषु विषयेषु विभागेन सम्बन्धमुपनीयाभिमतलक्ष्यनिष्पत्तये व्या-
पार्यतइति प्रत्येकमेव तत्परिसमाप्यते ॥ ४६२ ॥

यदि पुनः संयुक्तविधिनोपादीयेत तदा ऽभिमतसिद्धये न स्या-
दित्याह ॥

अद्याकाङ्क्षा निवर्त्तेत तद्गतस्य सङ्गच्छतौ ।

नैवान्येनाभिसम्बन्धं तदुपेयात्कथञ्चन ॥ ४६३ ॥

यदि सङ्गदेव प्रत्ययविधायकेनैव सहैवोपादायार्थपरिसमाप्तेरा-
काङ्क्षा निवार्येत तदा तद्योगेन तत्रैव परिष्पीणशक्तित्वाद्ग्रहणकवा-
क्यताविरहादन्येन प्रत्ययविधायकेन सम्बन्धेनैवोपेयादित्यभिमतल-
क्ष्यानिष्पत्तिरेव ॥ ४६३ ॥

तस्माद्यदेतदुपनिबन्धनभूतं सामान्येनासंयुक्तं विधिनैवोपात्तं स-
ङ्गग्रहणकवाक्यं सविभागवाक्यानामवान्तरवाक्यानां योनिः कारणं

बोद्धव्यमित्याह ॥

एकरूपमनेकार्थं

तस्मादुपनिबन्धनम् ।

योनिर्विभागवाक्यानां

तेभ्यो ऽनन्यदिव स्थितम् ॥ ४६४ ॥

अनेके ऽर्थाः प्रत्याख्या यस्य तत्तथा अवान्तरवाक्यानुपनिबन्धन्ते
ऽस्मिन्नित्युपनिबन्धनम् । अथ तेभ्यो ऽनन्यदिवाभिन्नमिव स्थितम् ।
अथ च प्रत्येकं भेदेन सम्बन्धमुपगत्य यथावत्प्रत्यक्षसिद्धये विभवती-
ति ॥ ४६४ ॥

अथाख्याते धातुवाच्या ऽसत्त्वभूता पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमा-
नावस्था क्षणप्रचयात्मिका या क्रिया तस्याः कीदृशो जातिव्यक्तिव्य-
वहारः समान्नीयतइत्याह ॥

क्व चित्क्रिया व्यक्तिभागैरुपकारे प्रवर्तते ।

सामान्यभाग एवास्याः क्व चिदर्थस्य साधकः ॥ ४६५ ॥

“क्व चिदि”ति बाधविकल्पसमुच्चयातिशयप्रशंसादौ विषये क्रिया
व्यक्तिभागैः समीहितार्थसिद्धौ प्रवर्तते जातिसमाश्रयेण विकल्पसमु-
च्चयाद्यनुपपत्तेः । न हि देवदत्तः पचति यन्नदत्तः पचतीत्यादौ जातेः
समुच्चयादिरुपपद्यते । क्व चित्तु यजते पचतइत्यादौ देशकालसाध-
नादरेकव्यक्तिव्यवहारो वास्तवः स्यादिति संवत्स्या लोकव्यवहारसि-
द्धये तत्र क्व चित्क्रियापरामर्शात्सामान्यभाग एव वाक्यार्थमुपकरो-
ति ॥ ४६५ ॥

इहापि जातिभागमेव क्रियासम्बन्धिनं शब्दाः प्रत्याययन्तीत्याह ॥

कालभिन्नाश्च भेदा ये

ये चाप्युद्घासिकादिषु ।

प्रक्रमे जातिभागस्य

शब्दात्मा तैर्न भिद्यते ॥ ४६६ ॥

ये क्रियाभेदाः क्रियाविशेषाः कालभिन्नाः पचत्यपाचीत्यन्यती-
त्येवमादयो ये चाप्युद्घासिकादिषु विषये साधनभिन्ना उद्घासिका
आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादौ तेषु क्रियासम्बन्धतो जाति-
भागस्य प्रक्रमे सामान्येनैवापर्यालोचितदेशकालसाधनतया प्रक्रमे
च शब्दात् शब्दस्वरूपं न भिद्यते साधनसम्बन्धकतस्तत्र भेदो न प्रथ-
तइति यावत् ॥ ४६६ ॥

तदेवं “देवदत्तादिषु भुजिः प्रत्येकमवतिष्ठत” इत्यादिना शब्दल-
क्षणभेदमाश्रित्यैका क्रिया ऽनेकैः साधनैः प्रत्येकमर्थं समाख्या वाक्यस-
म्बन्धमुपयातीति प्रदर्शितम् । इदानीं यत्र विजातीया विभिन्नपदवा-
च्या क्रिया एकशब्दवाच्यानि च साधनानि तत्र कथं भिन्नाभिः क्रि-
याभिः तेषां साधनानां सम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि प्रतिपत्ति-
कालसमाश्रयणेन भिन्नान्येव साधनान्यवगतानीति तथैवेताः क्रिया-
स्तैर्भिन्नैरेव साधनैः प्रत्येकमर्थं समाख्या वाक्यसम्बन्धमुपयान्तीति प्र-
तिपादयितुमाह ॥

एकसङ्ख्येषु भेदेषु भिन्ना जात्यादिभिः क्रियाः ।

भेदेन विनियुज्यन्ते तच्छब्दस्य सकृच्छ्रुतौ ॥ ४६७ ॥

समानसंख्येषु भेदेषु साधनविशेषेषु तेषु । “जात्यादिभिरिति” ।
जात्या आदिग्रहणादितिकर्तव्यतादिभिश्च याः क्रिया भिन्ना असम्ब-
न्धा उपात्तास्ताः साधनाभिधायिनः शब्दस्य सकृदभेदेन श्रुतावपि
प्रतिपत्तिभेदसमाश्रयणेन भेदेनैव विनियुज्यन्ते सम्बन्धमुपगच्छन्ती-
ति बोधव्यम् ॥ ४६७ ॥

उदाहरणमाह ॥

अक्षादिषु यथा भिन्ना भञ्जिभक्षिदिविक्रियाः ।

प्रयोगकालाभेदेपि प्रतिभेदं पृथक् स्थिताः ॥ ४६८ ॥

अक्षा भक्ष्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्तामिति या भिन्नजातिका भिन्नश-
ब्दाश्चाद्य क्रिया यास्ता वाक्यभेदोपादानरहिता अपि प्रत्येकं स-
माख्या भेदेनैव स्थिता इति । यस्मादन्यसाधनानि तत्र निबद्धानि भे-
देनैवोपात्तानीति प्रतिपत्तिवेलायां भेदेनैव क्रिया यथास्त्वं सम्बन्धमु-
पयान्तीति ॥ ४६८ ॥

तन्त्रन्यायप्रतिपादनपूर्वकमभिधातुमाह ॥

अक्षाणां तन्त्रिणां तन्त्र-

मुपायास्तुल्यरूपता ।

एषां क्रमो विभक्तानां

तन्त्रिवद्वा सकृच्छ्रुतिः ॥ ४६९ ॥

तुल्यरूपतेत्यनेन तन्त्रं व्याचष्टे । युक्तं चैतत् । यस्माच्छब्दाः क्रमे-
ण विभागेनैव कदा चित्तयुज्यन्ते कदा चित्तन्त्रन्यायसमाश्रयणेन यु-
गपदेवेति शब्दानां प्रयोगवेलायां क्रमयौगपद्ये उपायस्तद्वत् तन्त्रेण
युगपदेव भिन्नाः प्रयुक्ता अक्षा इति क्रियाभेदेनैवैषां सम्बन्धं गच्छ-
न्ति ॥ ४६९ ॥

अथ क्रमयौगपद्यस्वरूपमत्रोद्दिश्य व्याख्यातुमाह ॥

द्वावभ्युपायौ शब्दानां

प्रयोगे समवस्थितौ ।

क्रमो वा यौगपद्यं वा

यौ लोको नातिवर्त्तते ॥ ४७० ॥

तत्र ।

क्रमे विभिद्यते रूपं यौगपद्ये न भिद्यते ॥ ४७०ऽऽ ॥

रूपविभागेनैव क्रमः साधारण्येन यौगपद्यं तत्र भिन्ना क्रिया यौगपद्येपि शब्दानां प्रयोगे क्रमरूपमेवानुपततीत्यर्थतथाभावात्क्रमरूपानुपातिन्येव बोद्धव्येति प्रतिपादयितुमाह ॥

क्रिया तु यौगपद्येपि क्रमरूपानुपातिनी ॥ ४७१ ॥

तथा च शकटाक्षस्यैव भक्षणं न विभीतकदेवनाक्षयोः, तथा विभीतकाक्षस्यैव भक्षणं नेतरयोः, देवनाक्षस्यैव देवं नं पूर्वयोः, रित्यर्थतथाभावाद्यौगपद्येपि क्रमानुपातिन्येवासाविति । ततश्च ते क्रमयौगपद्ये भेदसंसर्गशक्तिरूपे शब्दव्यापाररूपे अपि शब्देभ्यो भिन्ने इव व्यतिरिक्ते इव स्थिते लक्ष्येते ॥ ४७१ ॥

परमार्थतस्तु शब्दशक्ती एव क्रमयौगपद्ये इत्यभिधातुमाह ॥

भेदसंसर्गशक्ती द्वे शब्दाङ्गिन्ने इव स्थिते ॥ ४७१ऽऽ ॥

किन्तिर्हि शब्दस्यैवैते द्वे शक्ती, यद्भेदशक्त्या क्रमेणावभाति, संसर्गशक्त्या तु युगपदिति । नन्वेवं भेदप्रयोगे ऽनेकेन क्रियापदेन सम्बन्धाद्भिद्यतएव साधारण्याद्यौगपद्यक्रमस्वरूपयोर्भेदात्कथं युगपत्प्रयोगे क्रमरूपानुपातित्वमेव क्रियायाः श्रुतेरुक्तमित्याह ॥

यौगपद्ये ऽप्यनेकेन प्रयोगे भिद्यते श्रुतिः ॥ ४७२ ॥

यौगपद्येपि साधनस्य प्रयोगे भेदेन क्रियापदसम्बन्धाद्भिद्यतएव साधारणी श्रुतिरिति, तन्त्रे हि सा भिन्नैवोपात्तेत्यर्थः ॥ ४७२ ॥

अथ वा अक्षा इत्यत्रोद्भूतावयवभेदः समुदाय एव प्रतिनिर्दिश्यते तत्रावयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते इत्येवं भेदमुपपाद्य यद्यायोगं प्रत्येकमर्थसमाप्त्या वा क्रियाणां भिन्नानां विनियोगः क्रियतइत्याह ॥

अभिन्नो भेदरूपेण यएको ऽर्थो विवक्षितः ॥

तत्रावयवधर्मेण समुदायो ऽनुगृह्यते ॥ ४७३ ॥

अभिन्नः समुदायस्वरूपः भेदरूपेणोद्भूतावयवभेदतया योचार्थो विवक्षितस्तत्रावयवधर्मेण भेदेन क्रमेणेति यावत्समुदायो ऽनुगृह्यते उ पोद्बलीक्रियतइति भेदप्रतिपत्तौ भेदेनैव क्रियाणां सम्बन्धः । अतश्चास्य समुदायस्य भेदप्रतिपादने प्रत्येकं वाक्यार्थः परिसमाप्यते ॥४७३॥

अथ वा वचनभिन्न एकशब्द एवाचो भुज्यतां अचो दीव्यतामित्येवमवान्तरवाक्योपप्लाविनी साधनश्रुतिर्भेदेनैवावतिष्ठतइत्याह ॥

भेदनिर्वचने त्वस्य प्रत्येकं वा समाप्यते ॥

श्रुतिर्वचनभिन्ना वा वाक्यभेदे ऽवतिष्ठते ॥ ४७४ ॥

शब्दपरिसमाप्तेर्भेदप्रकारमाह ॥

तत्रैकवचनान्तो वा सो ऽक्षशब्दः प्रयुज्यते ॥४७४॥

एकस्माद्वाक्याद्वाक्यभेदेन सम्बन्धिनि व्यवह्रियमाणि सत्यचो भक्ष्यतामित्याद्येकवचनस्यैवाक्षशब्दस्य प्रयोगः कदा चित् । अथ वा यथाश्रुतिप्रत्येकं बहुवचनान्तेनैव वाक्यभेद इत्याह ॥

प्रत्येकं वा बहुत्वेन प्रविभागो यथाश्रुति ॥ ४७५ ॥

अत्रा भज्यन्तामित्यादिकः प्रविभागः श्रुत्यनतिक्रमेणैव वाक्यानां करणीयः ॥ ४७५ ॥

इदानीमभेदवादिनामपि मते द्विष्टानां वाक्यानां शक्तिभेदेनैव विभागमभिधातुमाह ॥

द्विष्टानि यानि वाक्यानि तेष्वप्येकत्वदर्शिनाम् ॥

अनेकशक्तेरेकस्य स्वशक्तिः प्रविभज्यते ॥ ४७६ ॥

इयोरर्थयोस्तिष्ठन्तीति द्विष्टानि शास्त्रीयाणि लौकिकानि च यानि वाक्यानि तेष्वपि शब्दैकत्वदर्शिनां मते एकस्यैव तस्य प्रतिपादक-

स्य शब्दस्यानेकशक्तेरसौ स्वशक्तिरेव प्रविभज्यते । यथा 'इग्यणः सम्प्रसारणं' द्विवचने ऽचि 'तद्धरति वहत्यावहति भाराहंशादिभ्यः' तदस्य ब्रह्मचर्यमि'त्यादीनि शास्त्रीयाणि । तथा खेतो धावति अलम्बुसानां यातेत्यादीनि लौकिकानि वाक्यानि । तेष्वाप्यर्थद्वयप्रतिपादनाय शक्तिर्विभज्यतइति शक्तितन्त्रप्रतिपादनम् ॥ ४७६ ॥

भेददर्शिनानां पुनर्मते भिन्नावेव शब्दौ तन्त्रेणोपात्ताविति शब्दतन्त्रं प्रतिपादयितुमाह ॥

अत्यन्तभिन्नयोर्वा स्यात्प्रयोगस्तन्त्रलक्षणः ।

उपायस्तत्र संसर्गः प्रतिपत्तृषु भिद्यते ॥ ४७७ ॥

तत्रैवं तन्त्रेण द्वयै तस्मिन्प्रयोगे प्रतिपत्तृयोगे प्रतिपत्तनुसारणो-
भयात्मासौ संसर्गी वाक्याभिधेयलक्षणो भिद्यते । यथा यपस्यानिकस्ये-
ग्लक्षणस्य वर्णस्य का संज्ञा स्यादित्येकेन पृष्टं, तदपरेण यणि कोर्थः
स्थान्यादेशभावलक्षणः सम्बन्धः स किंसंज्ञ इति, लाघवादाचार्यस्त-
न्त्रन्यायसमाश्रयणात्सम्प्रसारणमित्येकेनैव शब्देनोत्तरमाह । तथैकेन
पृष्टं किंजातीयो धावतीत्य, परेण किंवर्णो धावत्य, नयोर्लाघवात्प्रति-
वक्ति खेतो धावतीति । तत्रासौ वाक्यार्थः प्रतिपत्तृषु भिद्यते येन
पृष्टं किंजातीयस्तस्य खा इतो धावतीत्येवंरूपतया व्यवतिष्ठते । येन
च किंवर्ण इत्युक्तं तस्य खेतगुणयुक्तो धावतीत्यर्थरूपो ऽसौ जायते
इति तन्त्रनिबन्धना द्विधात्रार्थव्यक्तिरुपजायतइति । एवमन्यत्र व्या-
ख्येयम् ॥ ४७७ ॥

एतदेव व्याख्यातुमाह ॥

भेदेनावगतौ पूर्व्वं शब्दौ तुल्यश्रुती पुनः ।

तन्त्रेण प्रतिपत्तारः प्रयोक्ता प्रतिपादिताः ॥ ४७८ ॥

पूर्व्वं यौ शब्दौ भेदेन रूपवैलक्षण्येनाधिगतौ खा इतः खेत इति

तावेव तुल्यन्वृती भिन्नावेव तन्त्रेण प्रतिपत्तारः यस्मात्तन्त्रन्यायसमा-
श्रयणेनात्र प्रयोक्ता प्रतिपादिताः प्रतिबोधिताः ॥ ४७८ ॥

इदानीमत्र वक्तुरेकस्यैव शब्दस्य प्रतिपादने विवक्षोपजायते तस्यां
सत्यामपरो ऽनुनिष्पद्यतइति शब्दभेदमते प्रकारान्तरेण तन्त्रमुप-
पादयितुमाह ॥

एकस्यापि विवक्षायामनुनिष्पद्यते परः ॥ ४७८९९ ॥

वक्तिच्छाविरहादपि साधारणत्वादपरस्य निष्पत्तिस्ततोर्ध्वद्वयप्र-
तिपत्तिः अभेदवादिनामपि मते तन्त्रस्य प्रकारान्तरमाह ॥

विना ऽभिसंधिना शब्दः शक्तिरूपः प्रकाशते ॥ ४७९० ॥

प्रयोक्तृभिसन्धानमन्तरेण तत्रासौ शब्दः साधारणत्वाच्छक्तिद्वय-
युक्तः प्रकाशते । एतदुक्तं भवति । शक्तजातीयप्रत्यायनशक्तिः प्राणि-
विशेषप्रत्यायनशक्तिर्वा खेतशब्दस्तत्रोदीरितः स तत्रैकमर्थं प्रत्यायय-
स्तन्त्रेण सामर्थ्यादर्थान्तरप्रकाशनं करोत्येव ॥ ४७९१ ॥

अथ वा तुल्यकक्षतया शक्तिद्वययोगाद्युपपदेय अर्थद्वयप्रकाशनं क-
रोतीति शक्तितन्त्रतामाश्रित्याह ॥

अनेकशक्तिरेकस्य युगपच्छीयते क्व चित् ।

अग्निः प्रकाशदाहाभ्यामेकत्रापि नियुज्यते ॥ ४८० ॥

एकस्यैव शब्दस्य क्व चित् खेतो धावतीत्यादौ विषये युगपदेवार्थद्व-
यप्रत्यायनसमर्थं शक्तिद्वयमाश्रीयते यथा क्व चिद्वसरे दाहप्रकाशा-
भ्यां युक्तोऽग्निरेकत्रापि प्रकाशे दाहे वा नियुज्यते उपयोगवशाद्धर्म-
हयायाप्युपादीयतइत्यर्थः । तथैवानेकशक्तियोगाद्युपपदार्थद्वयप्रकाश-
नाय शब्दः समाश्रीयतइति ॥ ४८० ॥

इदानीं शास्त्रविषयमप्येतदुपदर्शयितुमाह ॥

आवृत्तिशक्तिभिन्नार्थे वाक्ये सद्यदपि श्रुते ।

लिङ्गाद्वा तन्वधर्माद्वा विभागेनावतिष्ठते ॥ ४८१ ॥

इत्यथः सम्प्रसारणमित्येतस्मिन्वाक्ये सक्तदपि श्रुते कीदृशे शब्द-
भेदवादिनां मते श्रावृत्तिभिन्नार्थे एकत्ववादिनां मते शक्तिभ्यां भि-
न्नार्थे । तत्र हि शक्तिभेदादर्थभेदः अनन्तरं तद्वाक्यं प्रतिपत्तिशब्दभे-
दमते लिङ्गात् प्रापकाद्विभागेनावतिष्ठते वर्णवाक्यार्थप्रत्यायकतया
ऽवतिष्ठतइत्यर्थः । यस्मात्सम्प्रसारणस्येति भूतविभक्तिनिर्देशं पश्यति
ततो ऽवस्यति वर्णः संज्ञीति वसोः सम्प्रसारणमित्यादौ भाविविभ-
क्तिनिर्देशाद्वाक्यार्थस्यापि संज्ञित्वमवस्यतीत्यावृत्तिमेव शब्दभेदवाद्य-
नुमिनोति । अभेदवादी तु शक्तिभेदं तन्वधर्माच्छक्तितन्त्रलक्षणादनु-
मिनोतीत्यत्र सम्प्रसारणशब्दः शक्तिद्वयवशाद्युपपद्वर्णवाक्यलक्षणस्या-
र्थद्वयस्यापि प्रतिपादनं करोत्येव ॥ ४८१ ॥

संप्रसारणसंज्ञायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः ।

प्रविभागस्तत्र सूत्रे एकस्मिन्नेव कल्पते ॥ ४८२ ॥

लिङ्गाभ्यामुपदर्शिताभ्यां भाविभूतविभक्तिनिर्देशलक्षणाभ्यां तत्र
एकस्मिन्नेव सूत्रे वर्णवाक्यार्थयोः संज्ञिनोः प्रयोगो लभ्यतइति । उक्तं
च 'विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु प्रापक उभयसंज्ञात्वस्येति । तन्त्रं चेदमे-
कशेषसमानफलं भाष्ये प्रदेशेषूपन्यस्तमिति ॥ ४८२ ॥

भाष्यकाराभ्युपगमेनार्थतन्त्रसिद्धिसुपपादयितुमाह ॥

तथा द्विवचने ऽचीति तन्त्रोपायादिलक्षणः ।

एकशेषेण निर्देशो भाष्ये एवोपवर्णितः ॥ ४८३ ॥

इह द्विवचने ऽचीत्यत्र द्विवचननिमित्तेचि यो ऽजादेशः स द्वि-
वचनएव कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थो व्याख्यायते तत्रोक्तं यत्पुन-
र्हितीयं द्विवचनग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यमित्याह 'एकशेषनिर्देशास्ति-
ष्ठमि'ति । यद्येकशेषस्तदा द्विवचनं प्राप्नोतीत्यत एकशेषसमानफल-

साधारणलक्षणं तन्ममेवैकशेषशब्देनोक्तं तेन तन्मीपायाहेतोर्लक्ष-
णएवैकशेषनिर्देशः प्रदर्शितः । तस्मादेकशेषमन्तरेणापि तन्मन्याय-
समाश्रयणाद्विर्वचने ऽचीत्यत्रार्थसङ्गतेरेकशेषसमानफलं शास्त्रप्रवृत्त्यु-
पायभूतं तन्ममभ्युपगतं भाष्यइति सिद्धम् ॥ ४८३ ॥

अथ महाभाष्यस्यावतारान्वाख्यानपूर्वकं टीकाकारो महत्तामुप-
वर्णयन् स्वरचितस्य ग्रन्थस्य गुरुपूर्वक्रममभिधातुमाह ॥

प्रायेण संक्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् ।

संप्राप्य वैयाकरणान् संग्रहे ऽस्तमुपागते ॥ ४८४ ॥

इह पुरा पाणिनीये ऽस्मिन् व्याकरणे व्याख्युपरचितं ग्रन्थलक्ष-
परिमाणं संग्रहाभिधानं निबन्धनमासीत् । तच्च कालवशात्सुकुमा-
रबुद्धीन् वैयाकरणान् प्राप्यास्तमुपागतम् । तस्मात् क्षेपभीरुत्वात्क्षे-
परुचयस्ते जनाः । अत एवाल्पो विद्यासु परिग्रहः स्वीकारो येषां
ते तथा । ततस्तैः संग्रहाध्ययनउपेक्षिते सत्यस्तं यातः संग्रहः ॥ ४८४ ॥

साधुत्वज्ञानौपयिकतया धर्मसाधनत्वेनोपजातोपयोगाय व्या-
करणस्मृतेरविच्छेदाय करुणाप्रयुक्तेनाथ भगवता पतञ्जलिना वा-
र्त्तिकव्याख्यानपुरःसरं महाभाष्यनिबन्धनमुपरचितमित्यभिधातु-
माह ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥ ४८५ ॥

गुरुणेति भाष्यकर्तुः पूजापदे । तीर्थान्यागमविशेषाः । तागपश्यति
विजानातीति तीर्थदर्शी । अनेन गुरुत्वनिबन्धनः प्रभावातिशयो
भगवत उक्तः । तच्च भाष्यं न केवलं व्याकरणस्य निबन्धनं यावत्स-
र्वेषां न्यायबीजानां बोद्धव्यमित्यत एव सर्वन्यायबीजहेतुत्वादेव म-
हच्छब्देन विशेष्य महाभाष्यमित्युच्यते लोके ॥ ४८५ ॥

अथ महत्त्वमेव विशेषणद्वारेणास्योपपादयितुमाह ॥

अलब्धगाधे गान्भीर्यादुत्तानइव सौष्ठवात् ॥४८५॥

गाधो निष्ठापरिच्छेद इत्युक्तेति यावत् । असावलम्बो यस्य । क-
स्मादित्याह । “गान्भीर्यादि”ति । गान्भीर्यं गहनता प्रमेयबाहुल्येन
दुरवगाहत्वम् । अतिगम्भीरं हि भाष्यमुपरचितं भगवता पतञ्जलिने-
ति न तस्याभिधेयं व्यवच्छेत्तुं केन चिच्छक्यतइति । किमेवमेकान्तं
गहनमिदं भाष्यं नेत्याह । “उत्तानइवे”त्यादि । उत्तानं स्पष्टं सौष्ठवं
परिपाटी यस्मादेतद्भाष्यं परिपाटिलक्षणादत्र सौष्ठवादुत्तानं स्पष्टप्राप्यं
यत एव प्रतिभाति । अतो नेदमसेव्यं सज्जनमानसमिव निसर्गसुकु-
मारमतिगम्भीरं चैतदत एव महाभाष्यमित्युच्यतइत्यर्थः । एतेन सं-
ग्रहानुसारेण भगवता पतञ्जलिना संग्रहसंक्षेपभूतमेव प्रायशो भा-
ष्यमुपनिबद्धमित्युक्तं वेदितव्यम् । तदेवं ब्रह्मकाण्डे “कायवाग्बुद्धि-
विषया ये मला” इत्यादिश्लोकेन भाष्यकारप्रशंसोक्ता इह चैवं भाष्य-
प्रशंसेति शास्त्रस्य शास्त्रकर्तृषु टीकाकृता महत्तोपवर्णिता । अत
एवेदं महाभाष्यमकृतबुद्धयो नैव बोद्धुमलमित्याह ॥

तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थित निश्चयः ॥ ४८६ ॥

कृता व्युत्पत्त्या प्रकर्षं प्राप्ता महती बुद्धिर्येषां ते तथा तद्रूपवैक-
ल्येनाकृतबुद्धयः स्वल्पप्रज्ञा उच्यन्ते । तेषां निश्चयो निर्णयपर्यन्तो बो-
धो नैवात्रावास्थित न प्रतिष्ठामलभत । न तेनास्मद्गुरोस्तत्रभवतो
वसुरातादन्यः कश्चिदिदं भाष्यार्णवमवगाहितुमलमित्युक्तं भवति
॥ ४८६ ॥

तथा च संग्रहप्रतिपक्षभूतैराचार्यैस्तर्कविद्यामात्रवेदिभिर्बुद्ध्यापा-
ट्वादिदमाग्रावितमाभासीकृतमित्याह ॥

बैजिसौभवहर्त्यक्षैः शुष्कतर्कानुसारिभिः ।

आर्षे विस्त्राविते ग्रन्थे संग्रहप्रतिकञ्चुके ॥ ४८८ ॥

शुक्ततर्कः केवल एवान्यशास्त्रपरिमलरहितो भण्यते । तमेवानु-
सरन्ति प्रमेयनिर्णयायेति तदनुसारिणः । महाभाष्यं हि बहुविध-
विद्यावादबलमार्षं व्यवस्थितं ततश्चान्वीक्षिकीमात्रकुशलः कथं तन्नि-
श्चिन्यादिति तर्कमात्रानुसारिभिस्तैस्त्रिधा विस्त्रावितम् । तर्कश्च पुरुषाणां
स्वबुद्धिमात्रनिर्मितविग्रहो व्यवस्थित एव । यदुक्तम् यत्नेनानुमि-
तोप्यर्थः कुशलेरनुमादभिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यत इ-
ति ॥ ४८७ ॥

इत्थं च परस्परवैमत्यादागमसंज्ञात्यागाच्च यथावस्थितो व्याकर-
णागमः पतञ्जलिशिष्येभ्यः कालपरिवासाद्भट्टः सन् ग्रन्थमात्रे पाठ-
मात्र एव व्यवस्थितो दाक्षिणात्येष्वित्याह ॥

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भट्टो व्याकरणागमः ।

काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥ ४८८ ॥

तदेवमुत्सन्नकल्पः संजातो व्याकरणागमः ॥ ४८८ ॥

अथ कालान्तरेण चन्द्राचार्यादिभिरागमं लब्ध्वा तेन चोपायभू-
तेन सकलानि भाष्यावस्थितानि न्यायबीजानि तान्यनुसृत्य व्याकर-
णागमः पुनरपि स्मृततां नीत इत्यभिधातुमाह ॥

पर्वतादागमं लब्ध्वा

भाष्यबीजानुसारिभिः ।

स नीतो बज्जशाखत्वं

चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ॥ ४८९ ॥

पर्वतात्तिकूटैकदेशवर्तित्रिलिङ्गैकदेशादिति । तत्र ह्युपलतले रा-
वणविरचितो मूलभूतव्याकरणागमस्तिष्ठति केन चिच्च ब्रह्मरक्षसा-
नीय चन्द्राचार्यवसुरातगुरुप्रभृतीनां दत्त इति । ते खलु यथावद्

व्याकरणस्य स्वरूपं तत उपलभ्य सततं च शिष्याणां व्याख्याय बहु-
शाखित्वं नीतो विस्तरं प्रापित इत्यनुश्रूयते ॥ ४८८ ॥

अथ कदा चिदोगतो विचार्य तत्र भगवता वसुरातगुरुणा ममा-
यमागमः संज्ञाय वास्तव्याग्रणीत इति स्वरचितस्यास्य ग्रन्थस्य गुरु-
पूर्व्यक्रममभिधातुमाह ।

न्यायप्रस्थानमार्गांस्तानभ्यस्य स्वं च दर्शनम् ।

प्रणीतो गुरुणा ऽस्माकमयमागमसंग्रहः ॥ ४८९ ॥

न्यायस्य प्रतिष्ठा प्रस्थानं तस्य मार्गान् न्यायप्रस्थानमार्गान्याय-
प्रतिष्ठितैर्बहुभिर्मागैरिति यावत् । न्यायप्रस्थानमार्गांस्तान् स्वं
च दर्शनं व्याकरणसिद्धान्तलक्षणमभ्यस्यायं प्रणीतः । अनेन गुरुणा
संज्ञाय न तथा ममायमागमसंग्रहः प्रणीतः येन सन्देहो भवेदपि
तु सावधानेनेत्युक्तं भवति । अस्माकमिति बहुवचनादन्येषामपि स-
हाध्यायिनां ग्रहणम् । अथ वा मया तु तदनुच्छेदायायमुपनिबन्धः
कृत इत्यात्मनो बहुमानः प्रकटितः ॥ ४९० ॥

नन्वेतावानेव किमयं काण्डद्वयप्रोक्तो व्याकरणागम इत्याशङ्क-
क्याह ॥

वर्त्मनामत्र केषां चिद्वस्तुमात्रमुदाहृतम् ।

काण्डे तृतीये न्यक्षेण भविष्यति विचारणा ॥ ४९१ ॥

अत्रास्मिन्वाक्यकाण्डे काण्डद्वये वा केषां चिदेव न्यायवर्त्मनां वस्तु-
मात्रं बीजमात्रं प्रदर्शितमिव । शिष्टे तु तृतीये ऽस्य ग्रन्थस्य पदका-
ण्डद्वयनिष्पन्दभूते न्यक्षेणादरविशेषेण स्वसिद्धान्तपरसिद्धान्तवर्तिनां
विचारणा युक्तायुक्तविचारपूर्वकनिर्णीतिर्भविष्यति । ततो नायमे-
तावान् व्याकरणागमसंग्रह इति ॥ ४९१ ॥

ननु तत्तस्यायप्रस्थानमार्गाभ्यासेन किं कथं स्वदर्शनमेव निश्चि-

तं किं न विचार्यतइत्याह ॥

प्रज्ञाविवेकं लभते भिन्नैरागमदर्शनैः ।

कियद्वा शक्यमुन्नेतुं स्वतर्कमनुधावता ॥ ४६२ ॥

नानाविधैरागमदर्शनैरागमसिद्धान्तैः खलु प्रज्ञा विवेकं लभते
वैशारद्यमाप्नोति । ततश्च निःसंदिग्धं स्वसिद्धान्तमेव संपरिकर्तुं-
भिन्नागमदर्शनैः शक्तिर्जायते । अन्यथा ऽदृष्टपरकीयागमस्वरूपेण
प्रतिपत्ता स्तोत्रेक्षामेव तेषु तेषु तेषु चावस्थानेष्वनुसरता कियच्छ-
क्यमुन्नेतुं प्रतिविधातुम् । कदा चित्परमर्षयो योगजधर्मोत्पन्नसाम-
र्थ्याद्यथावत्पदार्थान्पश्यन्तःसिद्धान्तमलमिति शोभते । ये त्वारु-
क्षवः प्राथमकल्पिका मलिनचित्तवृत्तयः शास्त्रादेवातीतानागतव्य-
वहितपदार्थस्वरूपं निश्चिन्वन्ति तेषां नानागमोपसेवयैवानुप्रसीद-
ति भगवती प्रतिभेति युक्तम् ॥ ४६२ ॥

एतदेव निरूपयितुमाह ॥

तत्तदुत्प्रेक्षमाणानां पुराणैरागमैर्विना ।

अनुपासितदृष्टानां विद्या नातिप्रसीदति ॥ ४६३ ॥

प्रतिष्ठासुपगतैः पूर्वैरागमैर्बहुविधैर्विना स्वयमेव तत्तदित्ययथा-
यथमेवोत्प्रेक्षमाणानां विकल्पयतां प्रतिपत्तृणां शास्त्रोपपन्नमेधाविर-
हिणां पण्डितमन्यानामभिमानाग्रहाघातानां तेषां भगवती विद्या
विशुद्धप्रज्ञा प्रतिभालक्षणा न प्रसीदति अत्यर्थं, किं तर्हि वृद्धोपसे-
वाशालिनामागमजुषां विगलिताभिमानानामेवैषा भगवती प्रज्ञा
प्रसादमुपयातीति सिद्धः ॥ ४६३ ॥

तद्यमत्र मेयसमुच्चयः । वाक्यानामष्टधैवादी विभागः परिकी-
र्तितः । शास्त्रीयमैमांसकयोः कीर्तनं वाक्ययोस्ततः ॥ १ ॥ बलाब-

लविचारो ऽपि शास्त्रीयो व्याप्तिनिर्णयात् । ततश्चात्र समासेन वा-
क्यलक्षणनिर्णयः ॥ १ ॥ सन्देहश्चागमेनापि वाक्यभेदस्य दर्शितः ।
स्फोट एव तु सिद्धान्ते वाक्यं वाक्येषु साधितम् ॥ ३ ॥ पदवादस्त्वनुम-
तो नेति व्याकरणे स्थितम् । ततो ऽन्विताभिधानस्याभिहितान्वय-
कस्य च ॥ ४ ॥ शब्दभागार्थभागाभ्यां दूषणव्रातकीर्त्तनम् । प्रसङ्गेना-
परेष्यत्र वाक्यार्थाः षट् प्रदर्शिताः ॥ ५ ॥ अखण्डवाक्यपक्षे च चोदप-
ञ्चककीर्त्तनम् । उपपत्तिः प्रतिनिधेर्नास्तीति प्रथमं यथा ॥ ६ ॥ पि-
कादिपदसन्देहो नोपपद्यतइत्यपि । श्रुतिवाक्यविरोधे तु श्रुतिरेव-
बलीयसी ॥ ७ ॥ प्रतिष्ठितस्य न्यायस्याप्येवं त्यागः प्रसज्यते । अवान्त-
राणां वाक्यानामुपपत्तिर्विरुध्यते ॥ ८ ॥ प्रासङ्गिकादिषु तथा लक्ष-
णेष्वप्यसम्भवः । प्राप्नोत्येवमखण्डे ऽस्मिन्वाक्ये दोषा उदाहृताः ॥ ९ ॥
अपोद्धारं समाश्रित्य दोषास्वेते निराकृताः । संहितायां विभागे ऽ-
थ पदयोर्विलयं गते ॥ १० ॥ उपादानावधिं कर्त्तुं तयोरर्थः प्रक-
ल्प्यताम् । इति दूषणमत्राधात्यदे वाक्ये च वाक्यवित् ॥ ११ ॥ तत्र
न्यायवशादत्र स्वपक्षे दोषसंभूतिः । वाक्यार्थस्यात्र भेदोपि विकल्प्य प-
रिकल्पितः ॥ १२ ॥ प्रतिभेदं च सिद्धान्ते वाक्यार्थ उपपादितः । प्र-
विभागाश्रयादत्र पदार्थस्यापि सम्भवः ॥ १३ ॥ स च द्वादशधा भि-
न्न इत्यप्यत्रोपपादितम् । प्रतिभालक्षणं सम्यग्विधातुं संहितं कृतम्
॥ १४ ॥ पदभागार्थभागाश्च वितत्य प्रतिपादिताः । अन्वयव्यतिरेका-
भ्यां विविक्ततोपपादिता ॥ १५ ॥ सनिमित्ता च सा ऽप्यत्र नामाख्यात-
समाश्रया । उपसर्गनिपाताश्च कर्मप्रवचनीयकाः ॥ १६ ॥ पदभेदाः
प्रसङ्गेन लक्षणोपलक्षिताः । सार्थकानर्थकत्वाभ्यां विचारे वर्णनिष्ठि-
ते ॥ १७ ॥ कृते ऽप्यखण्डपक्षो ऽत्र प्रतिष्ठामुपनमितः । पदवादे ऽथ
दोषाणां चतुर्णां परिकीर्त्तनम् ॥ १८ ॥ समासेषु विरुद्धान्यप्रामिरादा-
नुदाहृता । अध्यादीनां तथा वाक्ये साधनस्याभिधायिता ॥ १९ ॥ अर्था

सङ्कतिरप्यत्र बहुव्रीहिरुदाहृता । प्रभुसंज्ञादिषु तथा नास्त्वर्थी ऽवय-
वेष्वपि ॥ २० ॥ इति चोद्यचतुष्कोष पदवादः पराकृतः । स्थापिते ऽख-
खपचे ऽपि चोद्यसप्तकमाहितम् ॥ २१ ॥ इन्ने समासे नैव स्याद्व-
र्गस्याभिधायिका । विभक्तिरिति दोषो ऽत्र प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
२२ ॥ वाक्यस्यार्थसमाप्तिस्तु प्रत्येकं नोपपद्यते । परामर्शश्च नैव स्या-
त्तर्जनामभिरेव च ॥ २३ ॥ अनुष्ठानं क्रमेणाय वाक्यार्थस्य न जातु
चित् । स्यादक्रमे त्वनुष्ठानं शक्यते न कथं चन ॥ २४ ॥ एकदेशस्य कर-
णे समुदाये ऽर्थकारिता । अभिमन्यतइत्येतदखण्डे नोपपद्यते ॥ २५ ॥
एतानि पञ्च चोद्यान्यपोद्धारस्य समाश्रयात् । समर्थितानि वै सम्य-
नखण्डं वाक्यमिच्छता ॥ २६ ॥ अष्टाखण्डं यदा वाक्यं समासेष्वर्थव-
र्णना । पृथक् पृथक्त्वात् तस्याः सा च शास्त्रे प्रकीर्तिता ॥ २७ ॥ नञ्स-
मासे पदार्थस्य विकल्पैर्बहुभिः पुनः । प्राधान्यं परिकल्प्याथ भाष्ये
पक्षाः परीक्षिताः ॥ २८ ॥ यद्यखण्डमिदं वाक्यं नैषा स्यात्कल्पना क-
चित् । दोषावेतावपि शब्दप्रक्रियामात्रमेव च ॥ २९ ॥ शास्त्रप्रवृत्ताविति
च निराकरणमेतयोः । ततश्चाखण्डपक्षस्य स बाध उपदर्शितः ॥ ३० ॥
जहदस्वार्थविकल्पेन बहुव्रीह्यादिगामिना । प्रत्युत प्रभुदोषश्च पदवादे
प्रकीर्तितः ॥ ३१ ॥ प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थ इति भिन्नौ परस्परम् । या-
वत् स्थितौ तयोरेकापायेनावगतिः कथम् ॥ ३२ ॥ इहा ऽहं नास्ती-
ति च सा दृष्टा स्याद्वास्तवे कथम् । पदार्थं प्रति दोषो ऽयं पदवादे
समुद्भूतः ॥ ३३ ॥ प्रत्ययद्वयगम्ये ऽर्थे एकस्मादेव तस्यते । अत्तीत्या-
दौ कथं च स्यात्सत्यता पदपक्षतः ॥ ३४ ॥ सत्यत्वे ऽथ पदानां
स्यात्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः । कथं लक्षणशास्त्रेषु साङ्ग्येण व्यवस्थितिः ॥
३५ ॥ पदार्थमन्यथैवादी प्रतिपद्यान्यथा पुनः । वाक्यार्थप्रतिपत्तिश्च
दृष्टा नेतस्मिन्मन्त्रसम् ॥ ३६ ॥ सत्यभूतेष्वथ पदेष्विति वाक्यविदो ज-
गुः । नञर्थानुपपत्तेरपि नास्ति वादः पदान्ययः ॥ ३७ ॥ उपात्तत्यागसं-

प्राप्ते सर्वत्रेति च दूषणम् । सहं प्रागुक्तदोषैश्चाप्येकादश समीरिताः ॥
 ३८ ॥ पदवादे ऽच दोषास्तु पृथक् पक्षद्वयं पुनः । शब्दभागार्थभागाभ्यां
 विस्तरेण विचक्षणैः ॥ ३९ ॥ निराकृतमतो युक्तो वाक्यवादपरिश्रहः ।
 दोषः संज्ञिन्यतिक्रान्तः सूत्रकाराभिसंमतः ॥ ४० ॥ अपोहाराश्रयादत्र
 गौणमुख्यविचारणा । ततः कृता मुनियतं टीकाकारेण सादरम् ॥
 ४१ ॥ सत्यासत्यविभागोपि ज्ञानानामुपपादितः । मुख्यनान्तरीयक-
 योरर्थयोरनिवर्त्तनम् ॥ ४२ ॥ ततस्त्वर्थचतुष्कस्य चिन्तनं विहितं क्र-
 मात् । शब्दार्थनिर्णयोपायाः सादरं परिकीर्त्तिताः ॥ ४३ ॥ तात्पर्यं
 परिपाद्याश्चार्थतात्पर्यमपीति च । वाक्यनिष्ठं समासेन विचारितम-
 तः पृथक् ॥ ४४ ॥ उत्सर्गस्या ऽपवादस्य विवेकः परिकीर्त्तितः । संज्ञा-
 शब्देष्वथ कृता निर्णयः परिवत्सरान् ॥ ४५ ॥ प्रत्येकं समुदाये च स-
 माख्या वाक्यनिश्चितः । न्यायः सञ्चिन्तितश्चात्र लक्षितो ऽप्यभिधीय-
 ते ॥ ४६ ॥ अथ पूर्वोक्तसंज्ञेपद्वारेणाप्युपपादितः । वाक्यवाक्यार्थनिष्ठ-
 स्य पदनिष्ठस्य निर्णयः ॥ ४७ ॥ वाक्यैकवाक्यतायाश्च विचारोपि निरू-
 पितः । वाक्यवाक्यार्थनिष्ठस्य पदनिष्ठस्य निर्णयः ॥ ४८ ॥ वाक्यैकवा-
 क्यतायाश्च विचारोपि निरूपितः । साकाङ्क्षत्वं निराकाङ्क्षा वाक्या-
 नां परिकीर्त्तिता ॥ ४९ ॥ यद्वा चिन्ता समासेष्वन्यस्मादसुनिरूपि-
 ता । अथात्र तन्मन्वायस्य सिद्धिर्भाष्यानुगा स्मृता ॥ ५० ॥ अवतारो-
 पि भाष्यस्य संग्रहे ऽस्तमुपागते । निबन्धहेतौ शास्त्रस्य टीकाकारेण
 कीर्त्तितः ॥ ५१ ॥ संग्रहार्थाद्यनुगुणरूपत्वं चोपपादितम् । विद्वाव-
 नमथैतस्य संग्रहप्रतिपक्षतः ॥ ५२ ॥ कृतमाचार्यदैवज्ञैरावेशिविशै-
 स्ततः । अष्टस्यास्त्रायसारस्य वैयाकरणगामिनः ॥ ५३ ॥ मूलभूतम-
 वाप्याथ पर्वतादागमं स्वयम् । आचार्यवसुरातेन न्यायमार्गान्विचि-
 न्थ सः ॥ ५४ ॥ प्रणीतो विधिवश्चायं मम व्याकरणागमः । मयापि
 गुरुनिर्दिष्टास्त्रायाविलुप्तये ॥ ५५ ॥ काण्डत्रयक्रमेणायं नि-

बन्धः परिकीर्तितः । ग्रन्थकारेण ग्रन्थे ऽस्मिन् स्वस्तिगुर्वागमः स्फुट-
 म् ॥ ५६ ॥ इत्येव वाक्यकाण्डस्य प्रमेयविषयाः स्फुटम् । सङ्गतिः की-
 र्तिता लक्ष्मी समासेन निराकुला ॥ ५७ ॥ विद्वज्जनानां यः खलु स-
 र्वत्र गीयते जगति । तत उपसृत्य विरचिता राजानकशूरवर्मनान्ना
 वै ॥ ५८ ॥ शशाङ्कशिष्याच्छ्रुत्वेतद्वाक्यकाण्डं समासतः । पुण्यराजिन
 तस्थोक्ता सङ्गतिः कारिकाश्रिता ॥ ५९ ॥ गुरुवे भर्तृहरये शब्दब्रह्म-
 विदे नमः । सर्वसिद्धान्तसन्दोहसारासृतमयाय च ॥ ६० ॥ इति श्री-
 पुण्यराजकृता वाक्यपदीयद्वितीयकाण्डटीका समाप्ता ॥ शुभमस्तु
 समाप्तम् ॥ संवत् ॥ १८४४ ॥

श्रीः ।

वाक्यपदीयस्य काण्डद्वयस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ.
८६ टीकाङ्कः ४५—स्थाने ४६ प्रमादपतितः । तदुत्तरं तथैवाङ्का बोध्याः ।

८४ टीकाङ्कः ६५—स्थाने ६६ प्रमादपतितः । तदुत्तरं तथैवाङ्का बोध्याः ।

१३१ श्लोकाङ्कः १३८—स्थाने १३९ इत्यपेक्षितम् ।

१४१ टीकाङ्कः १७१—स्थाने १७० इत्यपेक्षितम् ।

१५८ टीकाङ्कः २१२—स्थाने १११ अपेक्षितः । मूलाङ्कः १११—स्थाने ११२ अपेक्षितः ।

२१४ मूले 'अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः' इत्यस्याग्रे 'सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः' इति श्लोको ऽपेक्षितः । तदनुसारेण ३१८ इति मूलाङ्कः अपेक्षितः ।

२१७ टीकाङ्कः ३१७—स्थाने ३१८ अपेक्षितः ।

२२५ टिप्पण्यां २८७—स्थाने ४५ अपेक्षितम् ।

२२५ मूलाङ्कः ३३४९—स्थाने ३३३९९९ । इत्यपेक्षितम् । अनेनैव क्रमेणाग्रे ऽङ्का बोध्याः ।

२४१ मूलाङ्कः २७४—स्थाने २७२ इत्यपेक्षितम् । अनेनैव क्रमेणाग्रे ऽङ्का बोध्याः ।

२६५ टीकाङ्कः ४३१—स्थाने ४३८ इत्यपेक्षितम् । अयमेवाग्रे क्रमः ।

२८५ मूलाङ्कः ४८८—स्थाने ४८७ इत्यपेक्षितम् ।

अयं च सर्वो ऽपि अङ्कविपर्यय आदर्शपुस्तके व्यत्यस्ताङ्कलेखनाज्जातः । अथे तु न कश्चिद् व्यत्ययः केवलमेकः श्लोकस्तुटितः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीयशोदानन्दनाथ नमः ।

अथ सटीके वाक्यपदीये तृतीयकाण्डारम्भः ।

श्रीगणेशाय नमः । यस्मिन्संमुखतां प्रयाति रुचिरं
कोऽप्यन्तरज्जृम्भते नेदीयान्महिमा मनस्यभिनवः पुंसः प्रका-
शाश्मनः ॥ तृप्तिं यत् परमास्तनोति विषयास्त्रादं विना शा-
श्वतीं धामानन्दसुधामयोजितवपुस्तत्प्रातिभं संस्तुमः १ का-
ण्डद्वये यथावृत्तिं सिद्धान्तार्थस्तत्प्रवतः । प्रबन्धो विहि-
तो ऽस्माभिरागमार्थानुसारिभिः । तच्छेषभूते काण्डे ऽस्मिन्सप्र-
पञ्चे स्वरूपतः । श्लोकार्थद्योतनपरः प्रकाशो ऽयं विधीयते ॥ इह पदा-
र्थाद्यकविचारपरत्वाद्वाक्यपदीयस्य प्रथमकाण्डेन प्रयोजनादिपदार्थै-
र्निर्णीते ऽनन्तरकाण्डोपपादितोपपत्तिभिः वाक्यतदर्थयोरन्वाख्येय-
स्थितलक्षणयोः पदार्थयोर्निर्णीतत्वात्तदपोद्धारकापोद्धाररूपः पदवि-
चारः प्रक्रम्यते । तत्र नियतविकल्पो यथाभिप्रायमपोद्धार इति य-
थासम्भवं पदभेदानुद्दिशति ॥

द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा ।

अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययाद्विवत् ॥ १ ॥

वाक्यस्यैव निरंशस्य वाचकत्वाद्दन्तरा पदप्रतिपत्तिर्विभ्रम इति
किमसत्यपदव्युत्पादनेनेत्याशङ्क्यापोद्धृत्यैव वाक्येभ्य इत्याह । अपो-
द्धृत्य कल्पनाबुद्ध्या पृथक्पदं निष्कृष्यात्काण्डवाक्यव्युत्पत्तावुपायः प-
दव्युत्पत्तिर्वाक्यवादिनां, अस्मिन्पदव्युत्पत्ताविव परिकल्पितरूपप्रकृ-
तिप्रत्ययानामादेशाद्व्युत्पत्तिः पदवादिनाम् । आनन्त्याच्च वाक्यानां-
आत्मन्येनाशक्या व्युत्पत्तिः कर्तुमिति सदृशपदद्वारा तदुपपत्तिरि-
त्यर्थः । उभयोरपि चापोद्धृतस्त्वस्यासत्यत्वं समानम् । तथा हि । अ-
नियतानुपूर्वीको यथार्थं कल्पितान्वयव्यतिरेकनिबन्धनो वाक्यवा-
दिनां पदपोद्धारः । एवं पदवादिनां शास्त्रे ऽप्यन्वयव्यतिरेकनिमि-

सार्थापोद्धारवशः प्रकृतिप्रत्ययापोद्धारः । यदाह वाक्यकारः । सिद्ध
 त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । तत्र भिन्नत्वं सामान्यम् । द्विधेत्यादिके
 विशेष इति विभार्थे धाप्रत्ययोवपत्तिः प्रकारो हि विधार्थः स च सा-
 मान्यस्य भेदको विशेषप्रकारः । सादृश्यमेव सर्वत्र प्र-
 कारः कैश्चिद्विध्यत इत्येकीयमतम् । कैश्चिद्विधवचनात्
 भेदे ऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिद्व्युपगम्यत इति चोक्तं
 यदि वा ऽत्र बुद्धिरूपप्रकल्पितं सादृश्यमेव विधार्थः । ज्ञानप्रतिबि-
 म्बितस्य हि बाह्यानुकारित्वेन सादृश्यं सर्वत्र प्रकारार्थः । सङ्कल्पितस-
 दृशस्याबाह्यस्यानिर्वर्तनात् वाक्याच्चापोद्ध्यमानस्य पदस्य वा-
 क्यार्थान्तरापरिकल्पनया ऽर्थवत् एवापोद्धारो युक्तः । अर्थापोद्धा-
 एव हि पदापोद्धारस्य निमित्तं । अनिमित्ते हि तस्मिन्वर्णापोद्धारस्या-
 पि प्रसङ्गात्तेषामपि व्युत्पाद्यता स्यात् । वाक्यार्थश्च स्थितलक्षणो नि-
 रंशः कारकोत्कलितशरीरक्रियास्त्रभावतः । तत्र चांशांशिकल्पन-
 ऽपोद्धारे कारकात्मा क्रियात्मा च प्रविभागार्ह इति सिद्धसाध्यलक्ष-
 णांशद्वयविषयः पदापोद्धारो द्विविधो नामाख्यातरूपः । प्राथम-
 दिपकः शक्तिशक्तिमतांरभेदात् कारकात्मा सिद्धरूपो ऽद्यः । यद्यपि-
 नामपदानां प्रत्ययार्थस्य संख्यादेः शाब्दं प्राधान्यं तथाप्यर्थतः प्रा-
 पदिकार्थस्य जात्याद्यङ्कुरितस्य द्रव्यस्यैव प्राधान्यं सिद्धरूपस्य
 संख्याकारकशक्त्यानन्तदाश्रयत्वादनयोरेव च नामाख्यातयोर्विशेष-
 त्वान्निपातोपसर्गकर्मप्रवचनीयलक्षणः पदभेदो ऽतर्भवति । तथा हि
 सिद्धार्थाभिधावि नामपदमिति तदर्थगतं विशेषं द्योतयन्निपा-
 तत्रैवान्तर्भवति । सिद्धं ह्यर्थं साक्षाद्वाभिदधातु तदगतं विशेषं ।
 प्रकाशयतु नेयता भेदः स्वराद्यस्तु केचित्सत्त्वप्रधाना एवेति ते ऽ-
 नामपदमेव । ये तु हिरुगादयः क्रियाप्रधानाः, तेषामाख्यातं ऽतर्भ-
 वः । न हि तिङन्तमेवाख्यातं क्रियाप्रधानस्य सर्वस्यैव तल्लक्षणत्वं
 न । अत्र एवोपसर्गकर्मप्रवचनीयपदान्यप्याख्यातपदमेव साध्यां
 शेषघातनात् । एवं निपाता ऽपि । तदगतभेदान्तरविवक्षायां तु नि-
 पातोपसर्गयोरपि कैश्चित्पृथक्करणम् । तथा हि अस्यैवापोद्धारं ऽर्थ-
 ज्ञाविषयो ऽनयोः । न ह्येतौ साक्षादर्थवन्तः अपि तु तदगतविशेषघो-
 काविति वाचकाभ्यां नामाख्याताभ्यां प्रविभक्तौ । सिद्धसाध्यां
 पर्यायशेषघोतकत्वान्निपातानां साध्यैकनियतत्वाच्चोपसर्गाणां प

स्परतो भेदः । कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धाव-
च्छेदहेतव इति सम्बन्धविशेषघातनद्वारेण क्रियाविशेषप्रकाशना उ-
पसर्गेष्वेवान्तर्भवन्तीति चतुर्थैव कैश्चित्पदं भिन्नम् । साक्षात्क्रिया-
विशेषप्रकाशनाभावात्तदपि पञ्चमं पदमिति कैश्चित् । तथा हि । क-
र्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रमचनीया इति, अतिक्रान्तक्रियाख्यानलक्षणस्य
व्यापारस्यात्र सम्भवो न तु वर्तमानस्येत्युपसर्गोभ्यो भेदः । क्रियाग-
तविशेषघातनपूर्वकं हि सम्बन्धावच्छेदनमत्र वर्तमानं । तथा हि सर्वः
सम्बन्धः क्रियाकृतः । उपकारक्रियोचितत्वात्तस्य क्रियामन्तरेण उप-
काराभावात् । तत्र कच्चिक्रियाशब्दः श्रूयते कच्चिन्न ५ यत्र श्रूयते तत्र
श्रौत एव सम्बन्धविशेषावसायः । तद्यथा मातुः स्मरति मातुः स्मृतं
सर्पिणो जानीत इत्यादौ । क्रिया हि स्वभावादेव क्रियान्तरव्यवधा-
नमन्तरेण द्वयैः संयुज्यते । यस्मान्मातापितृविषये प्रवर्त्तने ऽवतिष्ठते
वा तस्मान्मातापितृसम्बन्धाद् स्मरणीमिति क्रियाकारकभावपूर्वक
एवायमपि सम्बन्ध इति वर्णयन्ति । अश्रूयते तु क्रियाशब्दे द्वयी गतिः ।
कचित्सम्बन्धस्वरूपमहिम्नैव क्रियाक्षेपसिद्धेः प्रतिनियतक्रियाकार-
कभावपूर्वकत्वं शेषसम्बन्धस्य विनैव कर्मप्रवचनीयमवगम्यते । त-
द्यथा उपगोरपस्यं वृक्षस्य शाखेत्यादावपत्यापत्यवत्सम्बन्धो जनि-
क्रियानिमित्तो ऽवयवावयविसम्बन्धश्च स्थितिक्रियानिमित्त इत्यादि ।
कच्चित्तु सम्बन्धानां प्रतिनियतक्रियापूर्वकत्वावधारणे नास्ति साम-
र्थ्यं । तद्यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावो भरणायनेकक्रियानि-
मित्त इत्येवावगम्यते । क्रियाविशेषो नावधार्यते तस्मिन्निमित्तभूतः । तथा
च भाष्यं, यदेतत्स्त्रं नाम तच्चतुर्भिः प्रकारैर्भवति भरणादपहरणात्क-
थणाद्याश्चयेति । दानादीनां त्वन्यतमाविनाभावात्क्रिया ऽनुमीयत एव ।
क चित्त्वविनाभाविनी क्रियापि न प्रतीयते तथा चैवं जातीयके वि-
षये कर्मप्रवचनीयो नियतविशिष्टक्रियाकृतत्वसम्बन्धस्य विशेषमव-
गमयति । तदुक्तं जनयित्वा क्रिया का चित्सम्बन्धं विनिवर्त्तने ।
श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सम्बन्धो जायते कच्चित् । स चापजानः सम्ब-
न्धो विनिवृत्ते क्रियापदं । कर्मप्रवचनीयेन तत्र तच्च नियम्यते इति ।
नियमस्तस्य नियतक्रियाजनितत्वं । तथा हि शाकल्यस्य संहितामनु
प्रावर्षत् इति यो ऽयं संहिताप्रवर्षणयोर्हेतुहेतुगद्गावलक्षणः सम्बन्धः
स निपटक्रियाजनित इत्यनुना वेद्यते । अनुनिशम्येत्यत्रानोर्निशाय-

तिक्रियासाहचर्योपलब्धेरिह सम्पाठरूपत्वात्संहितायास्तदनुमानस्यो-
 चित्यास्तत्र क्रियावचनत्वमस्यान्वय इष्टशक्तेर्न कल्प्यं । द्योत्कार्यनिष्ठं
 च द्योतकत्वमिति तदपि क्रियापदाप्रयोगादत्र नास्ति । न च क्रियाप-
 दाक्षेपकत्वं, यथा प्रादेशं विपरिलिखतीत्यत्र धेल्लेखनासम्बन्धानुप-
 पत्तेर्निर्मातिक्रियाक्षेपकत्वं । कारकविभक्तिर्ह्यत्र प्रादेशमिति द्वितीयेति
 युक्तस्तत्समुचितक्रियाक्षेपः । इह तु संहितामिति शैविकीयं विभक्ति-
 रिति कथं क्रियाक्षेपः । क्रियाकारकयोरेव परस्परमाक्षेपाक्षेपकभाव-
 स्पाविनाभावेन याप्यत्वात् तद्यथा प्राविश पिण्डीमित्यादौ । नापि
 सम्बन्धवाचित्वमत्रानोः । विभक्त्यैव तदभिधानादिति सम्बन्धव-
 च्छब्दस्य प्रत्यायको नान्यः सम्भवतीति पारिशोभ्यादनोरत्न सामर्थ्य-
 मध्यवसीयते । तदुक्तम् । क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।
 नापि क्रियापदाक्षेपो सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥ भेदको विशेषको
 द्योतक इत्यर्थः । अयमत्र भावः । यदनन्यथासिद्धं तत्रानोभ्यांपारकल्पना
 युक्ता । यत्पुनरन्यथा ऽर्थसामर्थ्यादिना सिध्यति न तत्र तस्य शक्तिः
 कल्पयितुं पर्येत इति पदान्तराणामर्थान्तरनिवेशात्सम्बन्धविशेषस्य
 ततोऽनवगतस्य कर्मप्रवचनीयविषयता सिद्धा । ननु च यदत्राधि-
 क्यं वाक्यार्थः स इति क्रियाविशेषजनितरचलक्षणः सम्बन्धस्याव-
 च्छेदो वाक्यार्थः किमिति न कथ्यते अनोस्तु पञ्चाङ्गावमात्रवृत्ति-
 त्वमेवेति । अत्रोच्यते । इहाधिक्यं वाक्यार्थत्वेनोच्यमानं पदार्थवृ-
 छपातित्वेनैवानुसरणीयं न तु पदार्थोल्लङ्घनेन । तत्तद्वाक्योपात्तस्य हि
 साध्यस्य वा विशेष्यस्य बोधोपात्तैरेव साधनैर्विशेषणैश्च संसर्गस्तत्रा-
 धिक्यम् । तद्यथा । शुक्लमानय नीलोत्पलमिति च । अत एवोच्यते
 आश्रयाश्रयिणोर्वाक्याग्निगमस्त्ववतिष्ठते इति । इयं चानुपात्तस्यैव
 पदार्थस्य वाक्यार्थात्प्रतीतिर्नास्तीति न सम्बन्धावच्छेदो ऽत्रापदार्थो
 वाक्यार्थः एक्यते कल्पयितुमिति कर्मप्रवचनीयविषय एवायम् । य-
 द्भ्रमयति । निमित्तानियमः शब्दात्सम्बन्धस्य न गृह्यते । कर्मप्रवचनी-
 यैस्तु स्वविशेषे विरुध्यते इति । अत्र च दर्शनद्वयं । स्वरूपेणैव सम्ब-
 न्धान्तरविलक्षणः कर्मप्रवचनीयेन सम्बन्धो ऽवच्छिद्यते क्रियाविशे-
 षजनितत्वेन वेति । तत्र स्वरूपेणावच्छेदे विणिष्टक्रियाजनितत्वप्रतीतिः
 सम्बन्धविशेषपर्यालोचनालभ्या । तथा हि । अधिग्रहदत्ते पञ्चाला
 इति स्वरूपमिमाधो ऽयं सम्बन्ध इत्यभिना वेद्यते । अद्वयदत्तश्च स्त्री-

श्वरः पञ्चालाभ्र जनपदः स्वमिति तयोः सम्बन्धिनोः परिपालनक-
रादानादिक्रियाप्रभावित एव सम्बन्धो म्याट्य इत्यवगम्यते । एव-
मभिमन्युरर्जुनतः प्रतीति प्रतिना साहचर्यलक्षणोऽयं सम्बन्ध इति
द्योत्यते । स पुनः सम्बन्धिस्वरूपपर्यालोचनादत्रसंप्रहरणादिक्रिया-
कृत इत्यवगम्यते । इत्थं च शाकल्यसंहितामनु प्रायर्षादित्यत्रापि हेतु-
फलभावो नामाद्यं सम्बन्ध इत्येतावत्येवायमनुर्विश्राम्यति । पाठविशो-
धरूपत्वात्संहिताया निशमनक्रियावगतिः । शब्दभ्रवणेन हि देवो ऽवर्ष-
दिति सम्बन्धिमहिम्ना विविष्टक्रियाप्रभावितत्वमवसीयते । केचिदि-
याननोरेव व्यापार इत्याहुः । स्वरूपावच्छेदेऽपि च क्रियायाः कार्यभूत-
सम्बन्धापेक्षयातीतत्वात् । कर्म प्रोक्तवन्त इत्यर्थस्तन्मन्थेयम् । वस्तुतः
क्रियाफलस्यैव सम्बन्धस्य प्रकाशनात् । यथा तु तत्रभवत्भर्तृहरस्तत्र
तत्राभिप्रायो लक्ष्यते तथा निमित्तविशेषावच्छेद एव कर्मप्रवचनीय-
कृत इति राज्ञान्तः । अधिग्रह्यदत्ते पञ्चाला इति परिपालनक्रियाहे-
तुत्वं स्वस्वामिभावस्याधिना व्यज्यते । अभिमन्युरर्जुनतः प्रतीत्यत्र
पराजयादिकृतोऽनुकार्योनुकरणभावः प्रतिना प्रकाश्यत इत्यादि
सर्वत्र योज्यम् । सुस्तुतमतिस्तुतमित्यादौ तु सुः पूजायामतिरतिक्र-
मणे चेत्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञाधिकारिकी स्वार्थनिरपेक्षैवोपस-
र्गसंज्ञाबाधनाय प्रवर्तते । यथोक्तम् । कर्मप्रवचनीयत्वं क्रियायोगे
विधीयते । षत्वादिविनिवृत्त्यर्थं स्वत्यादीनां हि धर्मिणामिति । आर्थेन
तु रूपेण विभागे प्रस्तुते क्रियाविशेषावद्योतकत्वावुपसर्गपदे स्वत्या-
दिरन्तर्भवतीति नाव्याप्तिः । तदेवं वाक्यादपोद्घ्रियमाणास्य पदस्या-
पोद्धारार्थविशेषाश्रयेण यथासम्भवं भेदो निरंशकवाक्यव्युत्पत्त्युपा-
यभूतः प्रदर्शितः । अत एव स्वादिपदं वाक्यव्युत्पत्त्यनङ्गत्वाच्छास्त्रे
सङ्कृतितं सुखमत्पदव्युत्पत्त्युपायभूतं नेह गणनार्हम् । प्रकृतिप्रत्ययव-
दिति दृष्टान्तपक्षनिश्चितमिति नाव्याप्तिः । पञ्चात्किलासावपोद्धारो न
वाक्यात् ॥ १ ॥

तद्विषयं पदापोद्दारे प्रदर्शिते तदर्थस्यापोद्भूतस्य सिद्ध-
साध्यरूपद्वययोगिनो मतभेदेन स्वरूपेण दर्शनार्थमाह ॥

पदार्थानामपोद्दारे जातिर्वा द्रव्यमेव वा ।

पदार्थो सर्वज्ञानानां निस्त्रावेवोपनिर्णयतौ ॥ २ ॥

अर्थद्वारेण पदं परीक्ष्यत इति दर्शनभेदेन प्रथममपोद्धारपदार्थविचारः । तथा हि । सर्वेषामपि शब्दानां पदरूपाणां नामाख्यातादिस्वभावानां जातिवादिमते जातिरेवार्थो न द्रव्यम् । द्रव्यवादिमते तु द्रव्यमेष न जातिः । द्वितीयेन वाशब्देन पदार्थान्तरं सूचितं जातिविशिष्टद्रव्याभिधानमिति । अत एव तदेव सङ्कुलनारूपं पदार्थाविति स्फुटीकृतम् । अन्यथा चार्थे प्रक्रान्ते वार्थोपसंहारो ऽयं नोपपद्यते । तद्वदभिधाने त्वभिधानं तावत् द्वयोरपि समानम् । विरम्य व्योपाराभावाच्छब्दस्य । वार्थस्तु जातिद्रव्ययोरुणप्रधानभावः । यद्वा प्राधान्येनैव भिन्नाविषयतया पाणिनिदर्शने जातिद्रव्ये शब्देनाभिधीयते इत्ययमत्र पक्षः पदार्थावित्युक्तः । तत्र नामपदस्य गौरित्यादेर्गोत्वादिजातिनियतक्रियाविषयसाधनैकार्थसमवेतसंख्याजातिविशेषणभावमात्राभिधेयाया अनाध्याया जातेरनुपपत्तेः सामर्थ्याप्रतीतं द्रव्यं । एवमाख्यातपदस्यापि विभिन्नक्रियाक्षणसमवेता भिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुक्रियाजातिविषया साक्षाद्वाचकशक्तिः । कारकादिजातिस्त्वत्र गुणभूता नामपदगतया च कारकजात्या क्रियाजातिराख्यातपदगता व्यक्तिद्वारेण समन्वयमेति । द्रव्यजातिस्त्वेकार्थसमवायात्साधनशक्तिद्वारेण क्रियायोगमनुभवति । संख्याजातिरप्येकार्थसमवायात्स्वव्यक्तात्मना शक्तिमुखेनैव क्रियान्वयमेतीति सर्वपदार्थसमन्वयोपपत्तौ कल्पते वाक्यार्थः । यथा व्योत्क्षेपणाक्षिणैरसमयभाविभिरप्यावृत्त्योत्क्षेपणत्वादिजातिरभिव्यज्यते तथा ऽधिश्चरणादिभिः क्रियाक्षयैः पचत्यादिक्रियाजातिरिति विचारयिष्यते ॥ व्यक्तिद्वारकं चास्या नित्याया अपि साध्यत्वमुपपद्यते । उपसर्गादिरप्यत्र दर्शने नामाख्यातसहभावी तदर्थस्य विशेषावद्योतकत्वाज्जातिपदार्थ एव । विशेषस्य विंशतिविधान्तस्यैवावसायात्कर्मप्रवचनीयो ऽपि सम्बन्धजातिनिष्ठ एव । गुणशब्दानामपि शुक्लादीनां गुणजातिर्वाच्या संज्ञाशब्दानामपि डित्थादिशब्दानां जातिवाचित्वं समर्थयिष्यते । तद्विध्यं वाजप्यायनाचार्यमतेन सार्धत्रिंशो जातिपदार्थव्यवस्थोपपद्यते ॥ व्याडिमते तु सर्वशब्दानां द्रव्यमर्थः तस्यैव साक्षात्क्रियासमन्वयोपपत्तेर्वैक्यार्थाङ्गनया चोदनाविषयत्वात् । यथाह । चोदनासु च तस्यारम्भादिति । एकजातिसमन्वयवशेन चात्र सङ्केतोपपत्तिः । अनभिधीयमानाऽपि जातिरुपलक्षणीक्रियते शब्दार्थे, यथा गृहादौ का-

कादि । आख्यातेऽपि च सा । भवनाधारद्रव्यप्राधान्यं व्याडिमते । देव-
दत्तः पचतीति द्रव्येणैव साक्षात्सामानाधिकरण्योपपत्तेः । क्रिया तु
गुणभूतात्र, व्यापाराविष्टं हि द्रव्यमाख्यातार्थः, इदं तदिति सर्वनाम-
प्रत्यवमर्शयोग्यं चात्र द्रव्यमिति सार्धत्रिकीयं व्यवस्था । तथा च वक्ष्य-
ति । द्रव्यधर्मा पदार्थे तु द्रव्ये सर्वोऽर्थ उच्यते इति । अत एव शु-
क्लादीनामपि द्रव्यपदार्थता सिद्धा । तत्तदुपाधिव्यवच्छिन्नं वा ब्रह्म
द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दानां विषय इति वक्ष्यत एव । व्यक्तिपर्यायां
वा द्रव्यशब्द इति जातिव्यक्तिविकल्पेन सर्वशब्दविषयः, तथा च स-
र्वशब्दानामित्यभिधानात् । पदादप्यपोद्धारे प्रकृतिप्रत्ययरूपस्यापि
शब्दस्य यथायोगं क्रियाकारकसंख्यादिरपोद्धारपदार्थो जातिव्यक्ति-
भेदेन समाभ्यासः । उभयस्यापि वा शब्दात्प्रतीतेरुभयं पदार्थः । गुण-
प्रधानभावभेदाऽश्रयस्तु मतविकल्पः । नित्यत्वोपवर्णनं च सिद्धे शब्दा-
र्थसम्बन्धे इत्यत्र भाष्ये यस्मिन्तत्त्वं च न विहन्यते इति द्रव्यस्यापि
नित्यत्वम् । प्रवाहनित्यतया शब्दात्सदैव प्रतीतेः ॥ २ ॥

तदेवं दर्शनभेदेन जातिद्वयं वा पदार्थ इत्युक्ते जा-
तिपदार्थविषयशास्त्रापयोगी विचारोऽत्र समुद्दिष्टे । पदस्य
हि परीक्षार्थमिदं काण्डं, अर्थद्वारेण च पदपरीक्षा, वा-
क्यार्थोपपत्तिवत्त्वेन च ताद्विचार इति । जातिपदार्थनये वा-
क्यार्थभूताख्यातपदवाच्यमिति क्रियया कथं समन्वयः साधनेन हि
क्रियाऽन्वेति न च जातिः साधनम् । तदाश्रयः साधनमिति चेत्, ए-
वमपि जातेः साक्षाच्छब्देन चोदितत्वात्सामर्थ्यात्तदाधारप्रतिपत्तौ
यथाचोदितानुषङ्ग इति असम्भवे प्रतिनिधिर्माभून्नित्यस्य कर्मणः
काम्यस्य वा प्रवृत्तस्य लोप इत्यपादिश्य इति विध्यनुपपत्तिरित्याश-
ङ्क्य तत्समर्थनामाह ॥

केषां चित्साहचर्येण जातिः शक्त्युपलक्षणं ।

स्वादिरादिष्वशक्तेषु शक्तिः प्रतिनिधीयते ॥ ३ ॥

इह केषां चिज्जातिधादिनामेकार्थसमवायाच्छक्तेः प्रतिपादने जातिरु-
लक्षणमुपाय इति मतम् । अन्येषां पुनस्तात्पर्येण जातिरेव शब्देन
प्रतिपाद्यते, कार्ययोगस्तु तस्याः कचित्साक्षात्कचिद्वाक्यद्वारेणोति
मतम् । अथ वा केषाञ्चिदिति । शब्दानां ये साधनाभिधायिनः तत्र

शक्तिनाम्पर्येण जातेरुपलक्षणत्वात्तन्तरीयकमुपादानं शक्तिवाचि-
न्या विभक्तेः केवलाया अप्रयोगार्हत्वात्ततश्च प्रातिपदिकस्यावश्यमु-
पादानामिति तद्व्याख्याया ज्ञाया शक्तिरवच्छिद्यते सति सम्भवे । तद-
भावे तु तत्सद्व्यापारजातिसहचरितापि । प्रत्यर्थं साधनभृत्युपादाने
ऽपि जानिबिद्योपस्थासम्भवे क्रियासाधनशक्त्यावेदनपरतया जातेः
प्रयोगात्माभूत्प्रधानभूतायाः शक्तेरपि त्यागे क्रियाया असंपत्तिरिति
शिष्टसमाचारादन्यजातीयद्रव्यगतापि शक्तिः परिगृह्यते । नचैवमति-
प्रसङ्गः । चोदितप्रतिनिधिविषय एवैतस्य न्यायस्येष्टत्वात् । तथा च
गोदोहादिचोदनासु तदसामर्थ्येन महिष्याद्याक्षेपप्रसङ्गः । उपलक्ष-
णत्वाच्च जातिनिर्णयं न विधत्ते । तद्यथा । उपघातकनिवारणपरे वा-
क्ये काकादिरिति सह्योपादाने औतार्थत्यागो न भवति । यत्र च स-
म्भवश्चोदितस्य, औतस्यार्थस्य तत्र भूतिः सकला । तस्मात्कादिरैव-
भाति पलाशं बभ्रातीत्यादौ कदिरादेर्बन्धनसमर्थस्यालाभे तत्सहश-
कदरादिशक्तसाधनपरिग्रहो युज्यते । अनाधारायाः शक्तेरसम्भवात्ता-
न्तरीयकत्वेन जातेरुपादानं, नियमस्याविधानात् । जातिर्हि शक्त्युपल-
पलक्षणं नकार्ययोगिनीति तदाश्रयस्याशक्तत्वेन अन्तरेण द्रव्यान्तर-
गतापि शक्तिर्गृह्यते । यदि तु तज्जातीयमेष शक्तं स्यात्तदा सन्निहि-
तपरित्यागे कारणाभावात्तज्जातीयमेषोपादीयते । तदशक्तत्वे तूपल-
क्षणस्योपलक्षणं चरितार्थत्वादसत्यपि तत्कार्ययोगे तदुपलक्षिता श-
क्तिः शास्त्रचोदितेत्यर्थान्तरगतार्थपर्युद्गस्तत्त्वात्तुपादीयत इति नियमो
नास्ति । सहशार्थान्तरगता च शक्तिर्गृह्यत इति नातिप्रसङ्गः ॥३॥

अथ येषां जातिवादिनां मते तात्पर्येण जातिरभिधेया न
शक्त्युपलक्षणं तेषां कथं प्रतिनिधिरूपपद्यत इत्याशङ्क्याह ।

अस्वातन्त्र्यफलो बन्धिः प्रमाणादीव शिष्यते ।

अतो जात्यभिधाने ऽपि शक्तिहीनं न गृह्यते ॥ ४ ॥

अत इत्यस्वातन्त्र्यफलस्य बन्धे विधानाच्चोदनाजातेः प्रतिपा-
द्यत्वे ऽप्युपलक्षणत्वाभावे ऽप्यस्वातन्त्र्यप्रयोजनबन्धिविधिसामर्थ्या-
च्छक्तिहीनस्य कदिरादेस्त्यागे शक्तं कदरादि प्रतिनिधीयते । वाक्या-
र्बभूना हि बन्धिक्रिया प्रधानमिति तत्संपादानशक्तस्य पदार्थस्य
परिग्रहो न्याय्यः । ननु च दृष्टफलं बन्धौ को ऽनुरोध इत्यशङ्क्योक्तं

प्रमाणादीव शिष्यते इति । यथा दृष्टफलं प्रमाणादि चोदितं तथा तद्व-
ज्जभूतो ऽपि बन्धिरिति सर्वथा, ऽसावनुरोधः । तथा ह्यसति पशोर्यु-
गे बन्धने प्रमाणाद्यनुपपत्तौ अवदानग्रहाभावात् स्वर्गफलस्य यजेरे-
वासंपत्तिः स्यादिति तदनुरोधात्तदङ्गसपत्त्यर्थं तत्समुचितसाधनाक्षे-
पः । तत्र प्रमाणं हिंसाप्रारम्भः । मीम्रो हिंसार्थस्य व्युत्थ्यज्विषयरूपमा-
त्वे च कृते मानं तस्यारम्भः प्रशब्देन द्योत्यते । आदिग्रहणादात्म-
नादेरवदानग्रहणपर्यन्तस्य तदुत्तरस्य प्राकरणिकस्याङ्गकलापस्यानु-
रोधः । अथ कथं मन्त्र पक्षद्वयेऽप्याशयः, यदि नाम ज्ञातः प्रकृत्यर्थभूतायाः
शक्त्यवच्छेदेनोपात्ताया असम्भवस्त्वज्जात्यवच्छिन्नस्याशक्तत्वात्तथा-
पि प्रत्ययार्थस्य शक्तेरवच्छेद्याया अपि त्यागो न युक्तो ऽपित्वन्यगतापि
सा गृह्यते । मा भूद्वाचिनः पदस्यानर्थक्यं वाक्यार्थस्य च क्रियाया
असंपत्तिरिति गामालभेतेत्यादौ च सर्वत्र योग्यव्यक्तिविषयैव कि-
यावतिष्ठत इति प्रतिनिधावपि किमिति संभ्रमः ॥ ४ ॥

इदानीमत्रैव लिङ्गेनापि प्रतिनिधिमुपपादयति ।

संश्लेषमात्रं वध्नातिर्येदि स्यानु विवक्षितः ।

शक्त्याश्रये ततो लिङ्गं प्रमाणाद्यनुशासनम् ॥ ५ ॥

बध्नात्यर्थे उपचाराद्वध्नातिरित्युक्तं । संश्लेषो यूपे पशोर्योजनं
देवास्वातन्त्र्यलक्षणं स्वफलानपेक्षं । तन्मात्रं तद्यदि बध्नात्यर्थो ऽभि-
मतस्तदा तस्य खदिरलतयापि सम्पाद्यत्वात्सम्भवे कदरोपादाने सा-
मर्थ्ये नास्तीति ततः संश्लेषादुत्तरकालं प्रमाणादीनां पशुमालभेत
इदये ऽवद्यति अथ वक्षसीत्यादिवचनेन यदनुशासनं तदत्र समर्थ-
द्रव्योपादाने लिङ्गमनुमानं । अथ वा पूर्वं बन्धिरैव लिङ्गमासीत्,
इदानीं संश्लेषमात्रं वध्नातिस्ततः प्रमाणाद्यनुशासनं तदत्र समर्थ-
द्रव्योपादाने लिङ्गमनुमानम् । अथ वा पूर्वं बन्धिरैव लिङ्गमासीत्
इदानीं यदि संश्लेषमात्रं वध्नातिस्ततः प्रमाणाद्यनुशासनं लिङ्गमि-
त्यर्थः । पशुविशसनाङ्गस्य हि बन्ध्यर्थस्यात्रोपादानं युक्तं । असमर्थेभ्य
विशसने बध्नात्यर्थो न तदङ्गमिति एकप्रकरणोपासप्रमाणाद्यर्थे-
र्थालोचनालङ्घ्यः प्रतिनिधिः पूर्वं पदार्थसामर्थ्यात् । अनन्तरं वा-
क्यार्थसामर्थ्यात्प्रतिनिधिरुक्तः । सम्प्रति करणसामर्थ्यादिति पक्षत्र-

वे विज्ञापः । अतस्तेराश्रयः कश्चिद्रूपं तत्रोपादीयमाने लिङ्गमिति सम्ब-
न्धः । यद्वा यत्किं कार्यस्य निर्भरं तत् तद्रूपस्यात्मातिशयः । तदाश्रये
तदङ्गपुनरुपगम इत्यर्थः । तदेवं, यदुक्तं वाक्यकारणे । यच्च जातिसमुद्देशे
प्रतिनिधिं प्रत्यपरो दर्शनमेव इति सोऽयमिह व्याख्यातः । तत्र पु-
नरन्वयो दर्शनमेवः प्रतिपादितः । असम्भवनियमस्यागो नियममात्र-
बाधश्चेति । तथा हि, ग्रीहिभिर्यजेतेति देवतोद्देशेन द्रव्यस्यागस्य यज्य-
र्थत्वाद्यजनिक्रियैकदेशभावापन्नं द्रव्यैकमात्रं यजेतेत्येव सामर्थ्या-
त्प्राप्तम् । एतावानेव हि यज्यर्थ इति श्रुतिप्राप्तसन्निधानमेव द्रव्य-
मात्रम् । द्रव्यदेवतारहितस्य त्यागमात्रस्य यज्यर्थत्वायोगात्प्राप्तीति त-
द्विषयसामर्थ्याद्वन्तरं द्रव्याक्षेपस्यायोगात् । इत्थं च क्रियाप्रधान-
त्वेऽप्याख्यातस्य, तदेकदेशभूतं साधनाधारमपि द्रव्यसामान्यं श्रुति-
प्राप्तसन्निधानं शाब्दमेव । तत्र ग्रीहिभिरिति ग्रीहित्वेनाविरोधैकार्यसं-
मवायेन विशेषणपरिपोषः । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् । अद्या-
वापार्था हि ग्रीहिभूतिः शाब्दसामर्थ्यप्राप्तं द्रव्यत्वमात्रमविरोधान्न बा-
धते । तच्च श्रुतिनामर्थ्यप्राप्तं, ग्रीहित्वं पुनरर्थसामर्थ्यायात् निर्विशेषस्य
सामान्यस्याभावात् । एवं च द्रव्यत्वमात्रस्य श्रुत्याऽङ्गभावश्चोदितो
न ग्रीहित्वस्य विज्ञापस्येति, तदसम्भवे अपि विशेषान्तरं सामान्य-
मात्रस्य परिपोषे प्रतिनिधिविषये चोदितस्य बाधा न भवति । ननु
आध्याकारे ग्रीहिभिर्द्रव्यत्वस्याऽप्राधितत्वाद्धेरूपः प्राप्नोति सर्वत्र
ग्रीहिभिर्भवेत्वेत्यादि । आशङ्क्यं हि द्रव्यत्वं श्रुतिसामर्थ्यप्राप्तं, तस्य चे-
द्ग्रीहिभिरश्रुत्या विशेषान्तरादवच्छेदो न क्रियते तदा तदपि विशेषान्तरं
लेन स्वीकृत्यं प्राप्तसन्निध्येवेति विकल्पप्रसङ्गः । तथा च ग्रीहिभूतेरा-
नर्थक्यम् ॥ अत्रोच्यते ॥ इह ग्रीहित्वेन द्रव्यत्वे विशेषितं वस्तुसाम-
र्थ्याद्यवत्त्वादीनामसम्भवः । न हि यत्र ग्रीहित्वैकार्यसमवायि द्रव्य-
त्वं तत्रैव अवत्त्वैकार्यसमवायि सम्भवति । ततश्चासम्भवनियमो नामा-
ह । विवक्षारो हि नियमः, कश्चिच्छब्दसामर्थ्यायातो भवति यत्र यश्च-
प्राप्तौ सत्यां श्रुतिः । यथा व्यक्तौ वदार्थे विप्रतिषेधे परमिति । कश्चित्पु-
नरान्वयः शब्दव्यावारे वदार्थाभिमितरेतररूपसाङ्कर्याभावादेकचो-
दना तदस्य निश्चितफलेति, वदार्थस्वरूपविमर्शायातोऽसम्भवनि-
यम इत्युच्यते । तथा चेह शब्दसामर्थ्यायात् द्रव्यत्वमिति ग्रीहिभि-
रिति तत्राववापारः शब्दस्यापारः । अत्र चोपेऽपि हि वाक्यार्थनयेऽपि

आदिशागतौ भेदसंसर्गादिविकल्पः । तत्र द्रव्यद्विमतो भेदो वाक्यार्थः
पदवाच्यानां द्रव्याणां द्रव्यान्तरनिवृत्तितात्पर्येणाभिधेयत्वात् । आ-
तिवादिनो वाजप्यायनस्य तु मते संसर्गो वाक्यार्थः सामान्यानां सं-
श्लेषमात्ररूपत्वाद्वाक्यार्थस्य । इयति चरितार्थे ग्रीहिशब्दे ग्रीहित्व-
स्य यवत्वादिभिर्विरुद्ध एकस्मिन्नर्थे समवाय इति तत्र तानि निव-
र्तन्ते । ततश्च प्रतिनिधौ वस्तुसामर्थ्यापातस्य नियमस्य बाधे
ऽपि शब्दस्य द्रव्यत्वमात्रस्याबाधितत्वञ्च चोदितार्थेत्यागः । ननु
स्वनिर्दिशेषस्य सामान्यस्यासम्भवात् यस्मिन् विशेषनिष्ठमे-
व द्रव्यत्वमाक्षिप्तमिति सर्वविशेषाणां भुतिसामर्थ्यप्राप्तत्वा-
द्ग्रीहिभिरिति पुनः भुतिनियमफलैव श्रौतेनापिरूपेण सङ्गतेति कथं
श्रौतार्थेत्यागः । प्रतिनिधौ नैतन्न्याय्यम् । न हि शब्दो वस्तुचिन्ता-
मनुसरति कस्य चिदेव वस्तुभागस्य शब्दव्यापारविकल्पकत्वात् । तथा
च यजतिशब्दस्येतरत्येव सामर्थ्यं द्रव्यमाग्राह्ये, न तु तद्विशेषे । अ-
न्यथा निर्गुणस्य च द्रव्यस्यासम्भवात् गुणस्याप्याश्लेषकां प्रसौ कि-
मिति न वर्ण्यते । तस्माद्द्रव्यत्वमात्रस्यैवाश्लेषः शब्द इति तत्परि-
पोषाय विशेषान्तरावापो न नियमफल इति शास्त्रेणाप्युद्दिष्टमन-
विशेषान्तरायां प्रतिनिधिसिद्धिः । तदित्यमसम्भवनियमस्याग्रे व-
र्णितः । नियमस्यात्र बाधस्याप्युच्यते । इह सर्वत्रैव क्रिया प्रधानं क-
व्यार्थः । तथा च स्वासिध्यर्थं योग्यद्रव्यमक्षिप्यते साधनं । तदेव च
पदान्तरेण विशिष्टं कथ्यते । इत्थं स्थिते यत्र भुतस्य साधनस्य सम्भ-
वस्तत्र प्रधानभूतक्रियासम्पर्ययं साधनान्तरं प्रतिनिधीयते । क्रिया
हि न प्रतिनिधीयते प्राधान्यात् । क्रियान्तराश्रयणे च कर्मान्तरस्य चो-
दितस्यानुष्ठानाच्छास्त्रस्योद्भूतं स्वामिति गुणभूतस्य साधनस्यैव
प्रतिनिधिरुचरितः शिष्टैः । तत्र च प्रधानभूतक्रियापदार्थाक्षिप्तस्य
शास्त्रितस्य साधनमात्रस्य न त्यागः, अपि तु ग्रीह्यादिपदोपात्तस्य
द्रव्यविषयस्य नियममात्रस्य बाधः स च न दोषाय । शार्कमात्रस्य
साधनरूपस्य क्रियासामर्थ्याक्षिप्तस्य प्राधान्याच्छास्त्रचोदितस्योपा-
त्ताधाररूपद्रव्यभावं तदपरतत्वाधारभूतद्रव्योपादत्ते ऽपि तस्याप-
रिह्यगाच्चोदितार्थैर्लङ्घनाभावात् ॥ ५ ॥

तदेवमेतदनन्तरकाण्डे दर्शनद्रव्यमुपपादितमिति क्वासम्भ-
वं प्रतिनिधिञ्च चिन्तितः । इदानीं जातौ शब्देनाभिधीयमानायां

तत्र जात्यन्तराभावान्निर्निमित्ता शब्दस्य प्रवृत्तिरायातेत्याशङ्को-
पपादयितुमाह ॥

स्वा जातिः प्रथमं शब्दैः सर्वैरेवाभिधीयते ।

ततो ऽर्थजातिरूपेषु तदध्यारोपकल्पना ॥ ६ ॥

स्वा असाधारणी आत्मीया गोशब्दत्वादिका न तु सकलश-
ब्दसाधारणी शब्दत्वादिः । एवं चासाधारणत्वेन विशेषणात्तया सम्ब-
न्धाव्यभिचारः । शब्दस्यार्थजात्या सम्बन्धव्यभिचारः । शब्दस्यार्थ-
जात्या सम्बन्धव्यभिचारे ऽपीति स्वा जातिरेव मुख्यमभिधेयमित्युक्तं
भवति । तथा च वाक्यकारः न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्यय इति ।
अत एवाव्यभिचारिण्या स्वरूपजातेरर्थजात्यभिधाने शब्दस्य नान्त-
रीयकमभिधानमिति प्रथममित्याह । यदभेदेन यत्प्रतिपत्तिः तद्वश्यं
तत्र प्रतिपत्तव्यमित्येतावतात्र प्राथम्यं न तु क्रमेणाभिधानम् । यद्वा
सम्बन्धव्युत्पत्तिकालापेक्षं प्राथम्यम् । तथा हि सम्बन्धव्युत्पत्ति-
काले ऽर्थजात्या नास्ति सम्बन्धः । तथात्वे वाचकत्वेन तत्र विनियोगो
ऽनर्थकः स्यात् । अर्थस्य प्रतिपन्नत्वादिति सो ऽर्थस्तावत्सेन शब्देन
न प्रतिपन्नः । यदि च स्वजात्यभिधानं तदानीं न स्यात्, तदानर्थकत्वा-
द्विभक्तियोगो न स्यादिति प्राक्संज्ञिनाभिसम्बन्धात्संज्ञा रूपपदार्थिके-
त्युक्तं । रूपं हि स्वरूपं स्वाजातिर्वा इति दर्शनभेदेन कथ्यते । सर्वै-
रिति । स्वरूपपरैरर्थपरैश्च तस्या एव स्वरूपतया व्यवहाराच्छब्दस्व-
रूपेणावस्थिता जातिः प्रतिपद्यते । अर्थस्य झटित्येव शब्दस्वरूपाभे-
देनावबोधे ऽपि यथाप्रतिपादितक्रमाश्रयेण ततः स्वजातिप्रत्यायना-
दनन्तरं अर्थजातीनां गोत्वादीनामात्मसु तस्याः शब्दजातेः समारो-
पस्य कल्पना न परमार्थः शब्दविवर्तत्वेनार्थस्य शब्दास्तत्त्वतो भेदा-
भावात् । यद्वा सम्बन्धव्युत्पत्तिकाले गौरयमर्थ इत्यर्थजात्या शब्द-
जातेरत्यन्तभेदात्सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्याऽभेदाध्यारोपः क-
ल्प्यते । यथा गौर्वाहीक इति । अन्वया सङ्केतस्यैव कर्तुमशक्यत्वात् ।
यथा चायमनादिरपौरुषेयो वाच्यवाचकभावः तथाध्यारोपो ऽपि ।
अन्यथा वाच्यवाचकभाव एव न घटेत् । तथा बौद्धस्य दृश्यविक-
ल्पार्थकीकारो भेदानध्यवसायलक्षणः । ननु यथा गौर्वाहीक इत्यत्र
पुरुषेच्छया ऽध्यारोपः । व्यवहारे शब्दार्थयोः सदैवाभेदावसायात्क-

धर्मियं प्रतिवर्णमनभिव्यक्ता साधारणी जातिरसमसमयभाविभि-
वर्णैरभिव्यज्यत इति चेत् यथोत्क्षेपणत्वादिजातिरिति भ्रमः । तथा हि
प्रत्येकं कर्मक्षयानामुपव्यञ्जकत्वेऽपि यः प्रथम उत्क्षेपणक्षणः स प-
रमाणुमात्रदेशाक्रमणमात्ररूपत्वात् भ्रमणक्षणात् सारूप्यवशादनव-
धार्यमाणभेद एकैकोऽसमर्थो नियतजात्यभिव्यञ्जन इति क्षणान्तरमपे-
क्षते । न च तस्य भ्रमणक्षणाद्विशेषो नास्ति उपक्रम एवांक्षिपामीत्येव
प्रयत्नजनितत्वात् । एवं गोशब्दमुच्चारयामीत्ययं प्रयत्नो यद्यपि
गगनशब्दजनकात्प्रयत्नादन्य एव हेतुभेदाच्च गकारयोरपि भेद एव
तथापि सादृश्यादसौ दुरवधार इति व्यञ्जकोऽपि सन् प्रथमो
ध्वनिरस्फुटमभिव्यनकीत्यावर्तमानोऽपि न विशदतरसामान्यविशेषा-
भिव्यक्तौ हेतुः । यद्वा त्ववयवप्रबन्धः क्रमेणोपलब्धो भवति, अथ
शब्दजातिविशेषोपाधियुक्ता व्यवहारा अवतिष्ठन्ते । तदानीं साहच-
र्यात्परस्परवच्छेदवशेन विलक्षणातया । प्रतिभासनात् । यथा च
श्लोकः सकृत्पठ्यमानो नावधार्यते अभ्यासेन तु स्फुटावभासः,
तथा चरमत्वेन विचकास्ति रत्नतत्त्ववत्स्फोटितत्वं । प्रथमाक्षरेण हि
जातेराभासमात्रं जन्यते तदुत्तरोत्तरवर्णकलापेन तु स्पुटतरस्फुटन-
परिच्छेदाधानं । संस्कारविशेषोत्पादनद्वारणाभिव्यक्तिविशेषस्य रत्न-
तत्वादौ दृष्टेः । तस्माच्छब्दार्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यवहाराद्वर्णानाम-
र्थावसायजनकत्वानुपपत्तेः प्रक्रियाभङ्गस्य प्रथमकाण्ड एव विहि-
तत्वाभिरवयवं प्रत्यायकं शब्दतत्वं जातिव्यक्तिभेदेन भिन्नं स्फो-
टस्वभावमेवाङ्गीकार्यं । गौरयमर्थ इति च वाचकाभेदेन वाच्यप्रती-
तेः तदध्यासस्त्वचितवपुर्व्यवहार्योऽर्थः । तत्र च स्वरूपस्य वाच्यता
प्रथमकाण्ड एव निर्णीता इह तु सम्बन्धसमुद्देशेऽपि निर्णेष्यते ॥६॥

तत्रैतत्स्याच्छब्दसमवायि सामान्यं वृद्धिकरणत्वात्कथमर्थजा-
तिमभेदेन व्यपदिशेदित्याशङ्क्य निदर्शनेनैतद् व्युत्पादयति ॥

यथा रक्ते गुणे तत्त्वं कषाये व्यपदिश्यते ।

संयोगिसन्निकर्षाच्च वस्त्रादिष्वपि गृह्यते ॥ ७ ॥

तथा शब्दार्थसम्बन्धाच्छब्दे जातिरवस्थिता ।

व्यपदेशेऽर्थजातीनां जातिकार्याय कल्पते ॥ ८ ॥

रक्ते गुणे तत्त्वम् । तस्य रक्तस्य गुणस्य भावो रक्तत्वं लौहि-
 त्यसामान्यं गुणव्यक्तिसमवेतमुच्यते । तत्समवेतसमवायात्कषाये
 रक्तगुणाधारे द्रव्ये व्यपदिश्यते व्यपदेशाय कल्पते । तद्विशेषणभूतं
 हि तत्कषायद्रव्यमभिधीयते, लोहिता लाक्षेति । तेन संयोगानो व-
 खादयः, तयोः संयोगिनोः कषायवस्त्रयोः सन्निकर्षः सम्भेदः, तस्मा-
 भिमित्वात्तत्रापि तल्लौहित्यं गृह्यते । संयुक्तसमवेतसमवायाद्वस्त्रादि-
 श्वपि लौहित्यनिमित्तो व्यपदेशः । लोहितं वस्त्रमित्यर्थः । तथा शब्दार्थ-
 सम्बन्धादिति । लोहितगुणकषायद्रव्यसम्बन्धस्थानीयात्समानाधि-
 करणतयावस्थितात्स्वाभाविकात्केवलं व्युत्पत्तिकालेनिर्ज्ञानात्तदन्य-
 यानुपपत्त्यैवाध्यारोपस्य कल्पनात्सम्बन्धादेव शब्दजात्या व्यपदे-
 शः । अथात्रार्थजातिस्तस्या एव वाच्यत्वं प्रक्रम्य व्यपदेशे कल्पते स्व-
 रूपाभेदेन जातिकार्याय कल्पते । जात्यादिशब्दे जातिषु वाचकत्वेन
 प्रवर्त्तमाने स्थिता जातिर्न केवलं व्यपदेशाय कल्पते यावज्जातिका-
 र्याय च । अथ वा व्यपदेशे सति जातिकार्याय कल्पत इत्यर्थः । निः
 सामान्यानि सामान्यानीत्यर्थः । जानीनां स्वनो जातिरहितत्वे तत्का-
 र्यं शब्दप्रत्ययानुवृत्तिलक्षणम् । शब्दार्थयोः सोऽयमित्यभेदेन सम्ब-
 न्धाच्छब्दसमवायिनीजातिरर्थेनाध्यारोपिताभेदा सम्पादयन्ती तदा-
 त्मना सम्पद्यत इत्युपचर्यते । व्यक्तिरूपे च शब्दे जातेः समवायो न
 तु वर्णेष्वित्यवस्थितेत्युपपद्यते । वर्णानां हि योगपद्याभावाद्वाचक-
 त्वमिति कथं तन्न शब्दजातेः समवायः स्यात् । केवलं स्फोटस्य जा-
 तिव्यक्तिभेदेन दर्शनद्वयमिति व्यक्तिस्फोटे जातिः समवेता । अर्थभे-
 देन हि भिन्नस्य नित्यशब्दस्याभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुर्जातिरवश्याऽप्यु-
 च्यगन्तव्या । अत एव तथा कुरिताया व्यक्तेरेव वाचकत्वं । उपलक्षण-
 भूता तु जातिराश्रीयते इति कथमत्राननुयायिन्या व्यक्तेर्वाचकत्व-
 मिति न चोदनीयम् । शब्दार्थसम्बन्धश्चात्र योग्यतालक्षणेऽभिप्रेतः,
 सर्वो हि शब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यमानः सर्वत्रार्थे योग्यतालक्षणेन
 सम्बन्धेन सम्बद्धः । केवलं शक्त्यवच्छेदमात्रे संज्ञाकर्तुर्व्यापारो न-
 त्वपूर्वसङ्केतकरणे, अर्थसम्बन्धस्यापौरुषेयत्वात् । एवं चादृशु वृद्धि-
 शब्दो नापूर्वं एवं सकेतित इति सर्वेषामनेकार्थत्वात् वक्त्रभेदाद्वाने-
 कत्वे समानाकारप्रत्ययनिबन्धनं जातिरेवणव्या । तद्यथा आकाश-
 स्य संयोगिभेदेन कविपतभेदस्यावेकत्वे सत्याकाशत्वं वक्ष्यते । नचैवं

सर्वस्मात्सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । प्रसिद्धिवेनार्थप्रतीतेः कुत्र चित्कस्य
वित्प्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धानां स्वार्थानामर्थप्रकरणादयो विभागहेतव
उक्ताः । तद्यथा गोशब्देन नवस्वर्थेषु सन्निहिनेष्वपि प्रकरणादेः प्र-
तिनियतार्थावसायः । तदेवं शब्दजात्या शब्दव्यक्तिर्वाचिका प्रथमम-
भेदेन व्यपदिश्यते ततो र्थजातिः ततस्तद्व्यक्तिरित्ययं वास्तवः क्रमः ।
प्रत्यायने तु अक्रमनैव । शब्दाच्छुरितत्वे ऽपि स्वार्थस्य न स्वरूपव्यप-
गमः । यथा ह्यालोकाच्छुरितो ऽपि घटो न स्वरूपेण तिरोभवति एवं
शब्दस्वरूपोपरक्तो ऽर्थः । स्वरूपारोपेण शब्दालोकयोरर्थप्रकाशकत्व-
स्यैवम्बिबधस्य दृष्टेः । यथा च गौर्वाहीक इत्यत्र न गोत्वमात्रं प्रतीयते
अपि तु अध्यारोपिनगोरूपो वाहीकः । एवमिहापि । नतु स्फुटिकम-
णाविवर्धये शब्दजातेः समावेशो विवक्षितः तस्यैव वाहीकत्वप्रत्या-
य्यत्वात् । स्वाभाविकध्यायमर्थप्रत्यायने शब्दानामभेदसम्बन्धो
ऽव्युपाय इति प्रतिपाद्यो ऽपि तथैव प्रतिपद्यते । न हि पुरुषाधीनमे-
तत् । अनादौ संसारं ऽनेनैव प्रकारेण सम्बन्धव्युत्पत्तः को ऽत्र नि-
यमतो ऽध्यारोपयिता कल्प्यतां । अव्युत्पन्नसङ्केतस्यापि चाभिन्नप्रत्य-
योत्पत्तेरर्थजातिरप्यस्तीति न शब्दजातिरेवाध्यारोपिता ऽस्त्विति वा-
च्यं । शाब्दी ज्ञेयमेवम्बिधा प्रतीतिरिति चाक्षुषेण रकादिप्रत्ययेन नि-
दर्शनभूतेन व्युत्पादिता । वस्तुसंज्ञवेशिन्वाभावे ऽपि च शब्दजातेरय-
मनादिरध्यारोपो कृढः । सदैव व्यवहारे शब्दार्थयोरभेदावसायाद्भेद-
स्यापि च गौर्वाहीक इति वत् प्रतिज्ञानान्मिथ्याज्ञानमिदं न भवति ।
प्राक्सम्बन्धसम्बेदनसमयादर्थजातयो भेदेनावभान्त्येव । अव्युत्पन्नस-
ङ्केतस्य बालकस्य पुरो ऽवस्थितेषु सास्नादिमत्सु पिण्डेषु भिन्नः प्रत्यय
उत्पद्यते तदा वाचकसंज्ञिधानाभावाद्भिन्नप्रत्ययहेतुरर्थजातिरवधा-
र्यते । अत एव कथं भेदेन तदनिर्धारितायामर्थजातौ शब्दजातिः स-
मारोप्यत इत्यादि न बोद्धनीयम् ॥ ७ ॥ < ॥

जातिकार्याय कल्पत इत्युक्तमवधार्यमभिव्यनक्ति ॥

जातिशब्दैकशेषे सा जातीनां जातिरिष्यते ।

शब्दजातय इत्यत्र तज्जातिः शब्दजातिषु ॥ ९ ॥

आकृत्यभिधानाद्वैकविभक्तौ वाजप्यायन इति जातिपक्षे प्र-
त्यायानादेकशेषस्य, तत्फलमेकशब्दप्रयोगो ऽवैकशेष उक्तः । सहविव-

ज्ञा चैकशेषेण लभ्यते । जातिशब्दैकशेषे प्रसक्त इति वा योजनीयं । सेति शब्दजातिः । अर्थजातीनामभेदेन प्रत्यवस्थमाना जातिशब्दगता जातिरेकशब्दवत्त्वं, सङ्पादयति जातिकार्यं । तद्यथा गावौ वृक्षा इत्यादिरभिन्नसामान्यनिबन्धनस्तदेकार्थसमवायात्समाश्रितविशिष्टसंख्य एकशब्दप्रयोगः । तथा जातय इमा इत्ययमपि जात्याश्रयापरजात्यभावाद्वाचकजात्याध्यासाश्रय उपपद्यते । शब्दगतं च सामान्यं जातिवाचककार्यमुपचरतीत्युच्यते न त्वर्थजातिष्वेवेति नियमः केन चिक्क्रियत इति । यदा शब्दजातयो ऽपि प्रत्याख्याः तदाऽऽख्यभिव्रानगतं जातिकार्याय कल्पत एवेत्याह शब्दजातय इत्यत्रेति । तज्जातिः शब्दगतं सामान्यम् । शब्दजातय इमा इत्यत्रैकपदप्रयोगे तस्याञ्छरितस्य शब्दजातिशब्दस्य या जातिः सा शब्दजातिषु गोशब्दत्वादिकासु व्यक्तिष्वानीयासु प्रतिपाद्यास्त्रभिन्नशब्दप्रयोगे निबन्धनमित्यर्थः ॥ ९ ॥

यद्येवं शब्दजातिः शब्दगतानामपि जातीनामन्या वाचकजातिस्तसामप्यभ्येत्यनवस्थाप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह ॥

या शब्दजातिः शब्देषु शब्देभ्यो भिन्नलक्षणा ।

जातिः सा शब्दजातिस्त्वमप्यतिक्रम्य वर्त्तते ॥ १० ॥

प्रयोक्तृभेदाद्वहुषु शब्दजातिशब्देषु अभिन्नाप्रत्ययनिबन्धना या जातिस्तेभ्य एव शब्देभ्यः स्वाश्रयभूतेभ्यो भिन्नस्वभावा सा गोशब्दत्वादिशब्दजातिवर्गान्तःपातिनी न तु व्यपदेशान्तरार्हा । शब्दजातिशब्दस्यापि गोशब्दत्वादिवत् शब्दजातय इत्यनेनैकशब्दप्रयोगे सापि प्रत्याख्यत इति न प्रयोगानवस्थापत्तिरित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

तदेवं स्वनिकायसिद्धाध्यासदर्शनाश्रयेण सार्वत्रिकी जातिपदार्थव्यवस्था दर्शिता । स्वरूपभूता हि जातिः सर्वेषां । शब्दानामन्तरङ्गत्वादसाधारणत्वादहेतुत्वाच्च प्रथमं प्रतिपाद्या । इदानीमध्यासानाश्रयेणापि प्रौढवादितया जातिपदार्थव्याप्तिमुपपादयितुमाह ॥

अर्थजात्यभिधाने ऽपि शब्दजात्यभिधायिनः ।

व्यापारलक्षणा यस्मात्पदार्थाः समवस्थिताः ॥ ११ ॥

अन्यथा चात्र सम्बन्धः । तथा हि, अस्तु शब्दजाते-
रर्थजातीनां जातिकार्यं, सम्बन्धव्युत्पत्तिस्तु न घटते । स य-
त्र हि सङ्केतस्तत्र शब्दजातिरध्यस्यते । स एव त्वनेकत्वाद्-
र्थजातीनां सामान्यान्तरमन्तरेण न सम्भवतीत्याह । अर्थ जा-
त्यभिधाने ऽपीत्यादि । यदापि शुद्धा एवार्थजातयः शब्दैरभिधी-
यन्त इत्याश्रीयते तदापि सर्वे जात्यभिधायिनो जात्यादिशब्दा अ-
पि तदा जातिवाचिन एव । ननु निःसामान्यानि सामान्यानीति सि-
द्धान्तात्कथं जात्यादिशब्दा अपि जात्याधारां जातिमभिधायिरित्या-
ह । व्यापारलक्षणा इति । व्यापारः कार्यं प्रयोजनं तदेव लक्ष्यते ऽने-
नेति लक्षणं हेतुर्येषां पदप्रत्याययानामर्थानां ते तथा निश्चितस्वरूपाः ।
अयमाशयः । वैशेषिकादीनां भवन्तु निःसामान्यानि सामान्यानि,
तानि हि व्यक्तिष्वन्वयप्रत्ययावसेयानि परोपाधिरूपाणि स्वतन्त्रव्य-
क्तिवादिदन्तावभासितत्वाभावात् सामान्यान्तरेण नोपाधीयन्ते । वै-
य्याकरणानां शब्दार्थो ऽर्थ इत्यभ्युपेयतामन्वयिरूपावच्छेदेन शब्दस्य
प्रत्ययस्योत्पत्तेर्जातिष्वपि जातिरविरुद्धा ऽभ्युपगम्या । एतदेव हि
व्यक्तिष्वपि जात्यभ्युपगमे निमित्तमित्यत्रापि तथाभ्युपगमे कः प्रवेषः ।
प्रत्यक्षा अपि च पदार्थाः स्वरकार्यं विज्ञानादिकं कुर्वन्तः, सन्तीति
व्यवहियन्ते किं पुनः शब्दवाच्याः पदार्था इति सामान्यवचनाद् द्र-
व्याद्यो ऽपि शब्दवाच्यत्वेनैव लक्ष्यन्ते । शब्दप्रमाणकानां हि यच्छब्द
आह, तत्परमार्थरूपं । तथा चान्वयिरूपेण गुणो ऽप्यभिधीयमानो
जातिरेव, यथोपमानसमासे इयमादिः । तथा चोपमानानि सामान्य-
वचनैरित्युच्यते । एवं क्रिया ऽप्यभेदेनाभिधीयमाना जातिः । तथेदं त-
दिति स्वातन्त्र्येण विशेष्यतयाभिधीयमाना जातिगुणक्रिया अपि
द्रव्यमिति यथावसरमग्रे निर्णेष्यत एव । एतच्च लौकिकव्यवहारा-
नुगुण्येन शास्त्रेऽस्मिन् व्युत्पाद्यते । शास्त्रान्तरप्रसिद्धा हि व्यवस्था
लोकविरुद्धा । लोके हि गवि शृङ्गं, वृक्षे शाखेति व्यवहारः । तथैव च
व्याकरणे ऽप्याधारसप्तमी । शास्त्रान्तरे त्ववयवेष्ववयवीति शृङ्गे गौः
शाखायां वृक्षे इति स्यात् । इत्थं च शब्दाभिधेयस्येहार्थत्वात्सर्वे
जात्यभिधायिनो यस्मात्, शब्दव्यापारेण पदार्था लक्ष्यन्ते, यद्यपि ब-
हिर्वस्तूनि न सन्ति तथापि शब्देस्तथा प्रत्याय्यन्ते ऽतो मिधा-
व्यापारवशादन्वयरूपेण प्रत्यायनाद्याप्तिर्जाती पदार्थे सिद्धेत्येषो

ऽप्यर्थः, अभिधाव्यापारलक्षणत्वमेव व्यक्तयति ॥

जातौ पदार्थे जातिर्वा विशेषो वापि जातिवत् ।

शब्दैरपेक्ष्यते यस्मादतस्ते जातिवाचिनः ॥ १२ ॥

जातौ पदार्थे इति पक्षावच्छेदं करोति । अत्र हि पक्षे सर्वे एव शब्दो जातिवाचीत्यभ्युपगन्तव्यं । भवतु मा वा भूजातिषु जातिः, शब्दैस्तु जातिर्यतिरिक्ताया जात्येकस्य भावैवापेक्ष्यते प्रत्याख्यत्वेनाऽङ्गीक्रियते । स्वावलक्षण्येन हि वस्तूनां भेदः शब्दैः स्पष्टं न शक्यते, अन्यधिकृपावेगेन सम्बन्धव्युत्पत्तौ शब्दस्य वाचकत्वात्तथा च जातीनामितरेतरभेदो वस्तुसञ्जाऽभिधीयते अपि त्वभेदकत्वेन ता अभिधीयन्ते । अभेदश्च सामान्यमिति सिद्धमेकशब्दत्वं जातय इति । तथा यो ऽपि विशेषः संज्ञाशब्दानां वाच्यः प्रतिनियतः, सो ऽपि जातिवत्प्रसिद्धजात्या तुल्यमेव वक्ष्यते शब्दैः । तत्रापि वाच्यकौमाराद्यवस्थामेदः शब्देन न स्पृश्यते ऽपि त्ववस्थानुरूपमेवानुगतमसिद्धं प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययनिमित्तं तत्रावस्थाभ्युपगन्तव्यं । अतो यस्माज्जातिवत्सर्वमपेक्ष्यते शब्दैस्तस्माज्जातिविशेषं प्रतिपादयन्तः सर्वे जात्यभिधायिन इति जात्यभिधानव्याप्तिरिति निगमयति । एवञ्च संज्ञाशब्दानामपि जातिवादिमते जातिशब्दत्वमित्येकैव शब्दानां प्रवृत्तिः ॥१२॥

एवं दर्शनान्तरे ऽपि शब्दव्यापाराश्रयेणैव व्याप्तिसिद्धिरित्याह ॥

द्रव्यधर्मा पदार्थे तु द्रव्ये सर्वार्थ उच्यते ।

द्रव्यधर्माश्रयाद् द्रव्यमतः सर्वार्थ इष्यते ॥१३॥

न केवलं मयैव जातिपदार्थवादिनैतदङ्गीकृतं सर्वार्थो जातिरिति । यावद्द्रव्येऽपि पदार्थे, द्रव्यपदार्थपक्षे ऽपि द्रव्यधर्मा सर्वार्थ उच्यन्ते, कुतः द्रव्यधर्माणामाश्रयणाद्द्रव्यमतः सर्वार्थ इष्यते, व्याप्तिरतः सिद्धा भवतीत्यर्थः । द्रव्यवादिनाप्येतदभ्युपेतव्यं व्याप्तिसिद्धये । शब्देन यो ऽर्थ उच्यते सर्वो ऽसौ द्रव्यधर्मयुक्त एवेत्यभिप्रायः । यथा त्वं द्रव्यवादिनः केचिदेव शब्दा मुख्यद्रव्यवाचिनस्तदन्ये तुपचरितद्रव्याभिधायिनः । तथा ममापि जातिवादिनो मुख्यं जातिमभिधायति केचिदुपचरितामन्य इति मतद्वये ऽपि सारम् । तत्र द्रव्यधर्मा

इदं तदिति प्रत्यक्षमर्थयोग्यत्वं, परिनिष्पन्नास्त्रातन्त्र्यं, लिङ्गं, सङ्ख्या-
योगश्चेत्येवमादयः । तेषां शुक्लादिगुणेष्वप्यारोपात्ते ऽपि द्रव्यस्येव
धर्मो येषामिति द्रव्यधर्माणः । तथा हि शुक्लो नीलं स्त्रीपुंशुसकानि
सत्त्वगुणाः । तथैकत्वादिभिः शब्दैः प्रत्याख्यमाना गुणादयो द्रव्यध-
र्माणः स्त्रातन्त्र्यादिरूपेणावभासन्त इति सर्वो ऽर्थो द्रव्यक-
षेणाभिधीयते ॥ १३ ॥

एवं शब्दव्यापाराश्रयेण व्याप्तिरुपपादिता । अधुना वैशेषि-
कदृष्ट्याप्यर्थगतसमानधर्माश्रयेण जातिपदार्थव्याप्तिमाह ॥

अनुप्रवृत्तिधर्मो वा जातिः स्यात्सर्वजातिषु ।

व्यावृत्तिधर्मसामान्यं विशेषे जातिरिष्यते ॥ १४ ॥

जतीनामेतज्जातित्वं येयं स्वाश्रयानुवृत्तिः । सर्वजातीनां सा-
धारणो धर्मः सा च, ताज्यो ऽनन्यापि सादृश्यादभेदेन परामृष्टः
सती, सर्वासां जातिः । सर्वैव हि जातिः स्वव्यक्तीरनुवर्तते । उपलक्ष-
णं चैष धर्मः । तेन स्वानुरूपप्रत्ययजनकत्वं, यद्वशलाद्रव्यं तद्रूपमा-
भाति । स्त्रानुरूपाभिधानहेतुत्वं, यद्वशाद्रव्यं तद्रूपाभिधानवाच्यं भ-
वति । प्रत्याश्रयं च सर्वात्मना परिसमाप्तिः साधारणो जातिधर्मः । य-
दि भागशो जातिर्वर्त्तते तदा भाग एव गोत्वादिप्रत्ययः स्यात् । सम्पू-
र्णश्च विषाणाद्यवयवदर्शने ऽपि झटिति गोत्वाकाराप्रत्ययः प्रसूयते ।
प्राप्ताश्रयपरिसमाप्ता अपि च गुणाः प्रतिद्रव्यं भिन्ना, जातिस्वेकैवे-
त्वेवमादयो ऽसाधारणा धर्मवाच्याः । यथा च गोत्वादिजातिः सर्वा
व्यक्तीर्व्याप्नोति तथैते धर्मोः सर्वजातीर्व्याप्नुवन्तीति जात्या तुल्य-
रूपत्वाज्जातिकार्याय कल्पन्ते । एवं सर्व एव विज्ञेया व्यावर्त्तन्ते ।
अन्यथा ऽनुगमात्सामान्यानि स्युर्न विशेषा इति सर्वविशेषेषु सा-
धारणी व्यावृत्तिः, सामान्यसमो धर्मो भवत्सेषु जातिरित्युच्यते ।
नन्वेवं गोपिण्डेष्वपि सास्नालाङ्गूलखुरककुक्कुटविषाणाद्यवयवसम्ब-
न्धस्य साधारणत्वात्सैव जातिरस्तुमिव, सास्नादिमत्वेन सास्नादिमा-
नित्यादि प्रत्ययो जन्यते न तु गौर्गौरिति । अनुरूपं हि कार्य कारणं
कल्पयति तद्यथा दण्डीति प्रत्यये दण्डसम्बन्धो निमित्तं न तु दण्डो-
पादिता । यथैवमनुवृत्त्यापि न जातिर्जातिरिति प्रत्ययो, युक्तं व्यावृ-

स्या च विशेषो विशेष इति । नैतदेवम् । गत्यन्तराभावाद् सप्तशध-
र्मरूपा जातिः, यत्रधर्मो जातिः कल्पते । मुख्ये जातिमत्त्वे बाधकोपप-
त्तेः । तथाहि । सामान्येष्वपरसामान्यसमवाये ऽनवस्थादि बाधकम-
न्यत्र निर्णीतम् ! नित्यद्रव्यवृत्तिषु व्यावृत्तिप्रत्ययजनकेषु सामान्या-
भ्युपगमे संशयापनोदाय विशेषान्तरकल्पने तेषामपि सामान्यसम-
वाये सन्देहविषयत्वादिशेषान्तराभ्युपगमे ऽनवस्थाप्रसङ्गः । अथ
कश्चिन्निःसामान्ये ऽस्ति विशेषः, तदा तद्विशेषात्सर्वे ऽपि तथा
स्युरित्यन्यत्र विस्तरेणोक्तम् । गोपियङेषु सामान्याभ्युपगमे न कि-
ञ्चिद्बाधकमिति न तत्र यथा कथं चिन्निमित्तं परिकल्प्यम् । तदेवं
यत्र जात्यभ्युपगमे प्रमाणबाधास्ति तत्र सप्तशधर्मरूपा जातिः । तथा
च भावेऽपि सामान्याभ्युपगमे भावत्वापत्तेरभवनात्मकधर्मसामा-
न्यादन्वयिप्रत्ययविषयतेति सैव तत्रापि जातिः ॥ १४ ॥

कालाकाशदिशामेकत्वाच्चित्यत्वेनावस्थाभेदाभावाच्च कथं
जातिः, येन व्याप्तिसिद्धिरित्यत आह ॥

संयोगिधर्मभेदेन देशे च परिकल्पिते ।

तेषु देशेषु सामान्यमाकाशस्यापि विद्यते ॥ १५ ॥

यथा सामान्यविशेषाणामन्वयिधर्मोपाधिरभेदः तथा ऽऽका-
शस्यापि संयोगोपाधिर्भेद इति प्रकृतापेक्षः समुच्चयः । आकाशेन सं-
योगो विद्यते तेषां आकाशाधिकरणानां घटादीनां ते संयोगिनः ।
आकाशं हि सर्वेषां मूर्तानामधिकरणम् । अवकाशदानाच्च तदाका-
शं । मूर्तास्तु भावाः परस्परप्रतिबन्धका इति न ते प्रवकाशदायिनः ।
संयोगिनां धर्मभेदः प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धं परिमितत्वं तद्वशात्
लोकप्रसिद्धं परिमितदेशवृत्तित्वं । यत्र हि देशे संयोगः परिसमाप्तो
वर्तते स प्रदेशो भवत्याकाशस्यानेकः । कार्यं प्रति देशः प्रदेश इति नि-
र्वचनात् । गुणाश्च केचिद्वाप्यवृत्तयो यथारूपादयः । संयोगस्तु मूर्ति-
परिलिप्तवस्तुवृत्तिरिति सर्वदा प्रदेशवृत्तिरेव । अतः संयोगस्य नियत-
देशतया संयोगिनो ऽपि नियतदेशवृत्तय इति संयोगिधर्मभेदेनाका-
शस्य भेदो भवत्युपाधिकृतो न स्वतः । यदाह देशे च परिकल्पित इति ।
देशभेदाच्च सामान्यमाकाशस्यापि विद्यते । अतश्च प्रतिदेशमिदमाकाश-
मिदमाकाशमित्यभिन्नाभिधानप्रत्ययानुवृत्तिलक्षणमाकाशसामान्यमा-

काशशब्दगीचरो ऽस्ति । एवं समानभ्यायत्वात्कालादीनामपि प्रदेशपरिकल्पनेन सामान्यमुपवर्णनयम् । तथा हि कालस्य शुद्धिष्ठिरादिसंयोगवशेन भेदेन सत्यभिन्नं कालसामान्यं कालशब्दवाच्यमस्ति । एवं मेरुं प्रदक्षिणमावर्तमानस्य सवितुर्लोकपालगृहीतैर्देशविशेषैः संयोगाः, तदुपाधिना सूर्येण दिशः संयोगे सति भेदभिन्नं दिक्सामान्यं दिक्शब्दवाच्यं परिकल्प्यम् । आत्मा तु प्रतिशरीरमन्य एवेति तत्राप्यस्त्येवात्मत्वसामान्यम् । एवं समवायस्यापि सम्बन्धिभेदान्मानात्वोपचारे सर्वत्रेह बुद्ध्यनुवृत्तेर्जातिः परिकल्पनीया । ननु च संयोगिदेशोनाकाशस्य देशपरिकल्पनेन संयोगिनामितरेनराश्रयत्वम् । नैतदस्ति । इतरेतरव्यावृत्तिरूपतैव रव्यादीनां मूर्तत्वात्परिच्छिन्नपरिमाणत्वं बोधयति । कल्पितास्त्वाकाशदेशा लोकप्रसिद्धाः संयोगिवस्तुगतां परिच्छिन्नदेशानां ज्ञापयन्ति । सामान्यतयाकाशदेशत्वे रव्यादीनां प्रत्यक्षादिप्रमाणावसितरूपविरुद्धं व्यापित्वमारोपितं, स्वगतेन परिमितत्वेनाकाशस्य प्रदेशकल्पनया निराक्रियते । यद्येवं कल्पिता देशाः कथमाकाशस्य स्वतो निरवयवस्य देशभेदनिबन्धनं कार्यं जातिप्रकृत्यलक्षणं जातिशब्दलक्षणं वा कुर्युः । येन तद्वत्ता जातिरभिधीयेत । उच्यते । व्यक्तिस्थानीयानां देशानामद्वैतदर्शने यथा ऽस्त्यत्वमसत्या व्यक्तयः स्मृता इति वक्ष्यते । तथेहाप्याकाशस्य सत्यत्वे व्यक्तीनां न कश्चिद्विरोधः ॥ १५ ॥

अथ वा मुख्या एवाकाशस्य देशा घटादीनामिवेत्याह ॥

अवेशानां घटादीनां देशाः सम्बन्धिनो यथा ।

आकाशस्याप्यदेशस्य देशाः संयोगिनस्तथा ॥ १६ ॥

इह देशो ऽवयव उच्यते । घटाद्यश्चावयविनः स्वात्मनि निरवयवाः । ये हि तेषामवयवभूताः कपालादयस्ते आरम्भकाः कारणाभूता व्यतिरिक्ता एव समवायसम्बन्धेन सम्बन्धिनः । एवमाकाशमपि केन चिदप्यनारब्धत्वाद्मूर्तं व्यापि निरवयवमित्यात्मभूतदेशाभावाद्भव्यादयः संयोगिन एवास्य देशाः तथा तद्भेदादाकाशभेदे सर्वत्राभिन्नप्रत्ययानुगमाज्जातिरपि कल्प्या । आकाशं ह्यवच्छिन्दन्तो ऽर्था, देशास्तस्य भवन्ति । तत्कृतावच्छेदं चाकाशमपि तेषामा-

धारभावापत्तेर्देश इत्यन्योन्यदेशत्वम् । मूर्त्तामूर्त्तयोर्मूर्त्तास्त्वव्याप-
काः परस्परमवच्छेदका न भवन्तीत्याधार एवैतेषां देशः ॥ १६ ॥

कथं तर्हि देशे गौणत्वव्यवहारः । यदि हि कस्य चिन्मुख्याः
प्रदेशा आत्मभूतास्युक्तदायं युक्तः स्यान्नान्यथेत्यत आह ॥

भिन्नवस्त्वाश्रया बुद्धिः संयोगिन्यनुवर्तते ।

समवायिषु भेदस्य ग्रहणं विनिवर्तते ॥ १७ ॥

अतः संयोगिवेशानां गौणत्वं परिकल्प्यते ।

अविवेकात्प्रवंशेभ्यो मुख्यत्वं समवायिनाम् ॥ १८ ॥

भिन्ने पृथक्सिद्धे वस्तुनि आश्रयो यस्या बुद्धेः । अप्राप्तयोः
प्राप्तिः संयोग इति पृथक्सिद्धपदार्थविषया संयोगबुद्धिः भेदस्य प्र-
हणं विनिवर्तत इति । यतो ऽपृथक्सिद्धानामिह बुद्धिहेतुः समवायो
यथा इह कपालेषु घट इति भेदेन ग्रहणादविवेकाद्विवक्तुमशक्य-
त्वात् । यतो भिन्नाबुद्धिः संयोगिनां अनस्तप्रदेशानां गौणत्वं । यतश्च
समवायिनामभिन्ना बुद्धिरनस्तत्र मुख्यत्वं । समवायप्रभावाद्धि प्रदेश-
भ्यो विवेक्तुं समवायिनो न शक्यन्त इति तेष्वेव देशेषु कपालादि-
ष्वेव तद्वारब्धमवयवि द्रव्यमुपलभ्यते । अनस्तत्र मुख्याः समवा-
यिनः प्रदेशत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते । संयुक्तानां ते नैवमिति गौणत्वमि-
त्यनेनौपचारिकत्वमाकाशदेशानां समर्थितम् । ननु च यथा घटा-
दीनां संयोगिनां परस्परसंयोगे ऽपि परस्परदेशभावो न भवति ए-
वमाकाशेनापि न स्यात् । नैतदस्ति । आकाशेन सदा सम्बद्धा र-
व्यादय इति तत्राध्यारोपो युक्तो न तु घटादीनामपि नियतसंयोगा-
नाम् । अत एव घटादिष्वाकाशानुगतः प्रत्ययो दृश्यत एव घटा-
काश इत्यादि, अध्यारोपे च न भेदविगलनमित्युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥
तदेवं वैशेषिकदर्शनाश्रयेण जातिपदार्थव्याप्तिरुपपादिता ।
इदानीं विज्ञानवादेनापि पदार्थव्यवस्थामाह ॥

अनुप्रवृत्तिरूपां यां प्ररूपातामाकृतिं विदुः ।

के चिद्व्यावृत्तिरूपां तु द्रव्यत्वेन प्रचक्षते ॥ १९ ॥

सर्वपार्षदं हीदं शास्त्रमिति शब्दार्थो ऽयं इति वा पदार्थव्य-

वस्त्रेयमयुगताकारा या बुद्धिस्तस्यां प्रतिभासमानस्तदाकारो ऽर्थरूपतया ऽवसीयमानवपुर्द्दश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात्सामान्यमाहुः । व्यावृत्ताकारबुद्धिसंनिवेशित्वाकारो ऽत्र च दर्शने द्रव्यमिति प्रसङ्गायुक्तम् । एवं च बाह्यस्य सामान्यस्याभावात् आकाशादावपि तत्समर्थने न प्रयतितव्यम् । अनपह्नवनीयाभिन्नाकारप्रत्ययोपजनस्य सर्वत्रैव सिद्धेर्विज्ञाननये च सर्वमेव प्रत्ययात्मकमङ्गीकृतमेव । शब्दादुच्चरिताद्या ऽऽकारवती बुद्धिरुत्पद्यत इति तदाकारस्यैव शब्दार्थत्वं न बुद्धेः । सहाकारो बाह्योऽस्तु न वा, शब्दवाच्यत्वस्य न काचित्क्षतिः ॥ १९ ॥

ननु च वस्तूनां देशकालादिनिमित्तो भेद इति तदनादरेणाभिन्नान्येव तानि सिद्धानीति किमर्थं व्यतिरिक्तसामान्यकल्पनायां प्रयस्यत इत्याशङ्क्याह ॥

भिन्ना इति परोपाधिरभिन्ना इति वा पुनः ॥

भावात्मसु प्रपञ्चो ऽयं संमृष्टेष्वेव जायते ॥ २० ॥

निरुपाधिना वस्तुनो ऽव्यवहार्यत्वात्सर्वं एव परोपाश्रयो व्यवहार इति सामान्यादौ व्यतिरिक्तसामान्यकल्पनैव आकारीत्यत्र तात्पर्यार्थः ॥ २० ॥

तदेव व्यतिरेकमुखेनापि प्रपञ्चयति ॥

नैकत्वं नापि नानात्वं न सत्त्वं न च नास्तित्वा ॥

आत्मतत्त्वेषु भावानामसंमृष्टेषु विद्यते ॥ २१ ॥

एकत्वसंख्याधीन एकत्वेन व्यवहारः, पृथक्त्वनिबन्धनो नानात्वेन व्यवहारः, सत्तानिबन्धनः सत्त्वेन, स्वरूपसत्त्वेन तु सामान्यादीनामभावोपाधिर्नास्तीति व्यवहारः, इति संसर्गदर्शने सर्वः परोपाश्रयो ऽयं प्रपञ्चो वैचित्र्यम् ॥ २१ ॥

एवं व्यतिरिक्तोपाधिदर्शनमुपन्यस्याधुना स्वशक्त्य एवोपाधय इत्यद्वैतदर्शनाश्रयेणापि प्राह ॥

सर्वशक्त्यात्मभूतत्वमेकस्यैवेति निर्णयः ।

भावानामात्मभेदस्य कल्पना स्यादनर्थिका ॥ २२ ॥

एकमेव ब्रह्म सर्वशक्तीति प्रमाणेन सिद्धे ऽस्मिन्नर्थे ऽविद्या-
परिकल्पितस्य भावभेदस्यापारमार्थिकत्वात् कार्यनानात्वोन्नीयमानः
शक्तिभेद एवैकस्य युक्तो न तु स्वरूपभेदः ॥ २२ ॥

तथा च ॥

• तस्माद् द्रव्यादयः सर्वाः शक्तयो भिन्नलक्षणाः ।

संसृष्टाः पुरुषार्थस्य साधिका न तु केवलाः ॥ २३ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायलक्षणाः पदार्था न पृथ-
ग्भूताः । एकस्यैव शक्तयो विलक्षणव्यापारानुमेया इति ता यथायथ-
मुपगतसमन्वयाः प्रावरणाद्यर्थक्रियाकारिण्य इत्यस्मिन्मते सर्वत्रैव
जातिव्यक्तिप्रविभागः कल्पितः, सत्यासत्यौ तु यौ भागौ इत्यत्र वक्ष्य-
माण इति नाकाशादीनामपि कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । यथा हि वैशेषिका-
णां व्यतिरिक्तं सामान्यं, नैवमिह, केवलं विश्वमूर्त्तैः पदार्थस्य श-
क्तिमात्रं । न केवलं सामान्यमेव यावद् द्रव्यादयो ऽपीति प्रसङ्गात्क-
थितं । मेदाप्युपगमे ऽपि द्रव्यादीनां संसृष्टानामर्थकारित्वं परमेकमेव
शक्तिमदस्त्वित्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्रैतस्यात्संसृष्टानां साधनत्वेनासामर्थ्यं संसर्गस्य तथात्वा-
त्तस्य च व्यतिरेके द्वैतापत्तिरित्याशङ्क्याह ॥

यथैव चेन्द्रियादीनामात्मभूता समग्रता ।

तथा सम्बन्धिसम्बन्धसंसर्गे ऽपि प्रतीयते ॥ २४ ॥

चक्षु रूपालोकमिश्रितं, मन इन्द्रियार्थान्धपरम्पराहितविशेषाः
सङ्घटिता विज्ञानहेतवो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टा इति नेयमेभ्यः
सामग्री नाम पदार्थान्तरं जनिका । अत एव हि सामग्रीजनकाः साम-
ग्रीशब्दवाच्या वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः । एवमेकेन सम्बन्धिना सर्वश-
क्तीनां साधारणभूतत्वेन प्रकृतत्वात्सम्बन्धो द्रव्यादिशक्तीनां । ततो य
एकस्मादाधारव्यतिरेकात्संसर्गो रूपसम्मूर्च्छनं तस्मिन्नपि संसर्गे
सति पुरुषार्थसाधके स्वभावभूता समग्रता विज्ञायते । तत्रापि ह्यात्म-
भूतैव न्यायायाता । द्रव्यमात्रेण गुणादिसंसर्गरहितेन व्यवहाराभावा-
त् । एवं गुणादिमात्रेणेत्यवश्यम्भाविनः संसर्गस्य द्रव्यादिभिर्विवेका-
नवधारणात्तत्त्वभावेनैव । कचित्पाठः तथा सम्बन्धिसम्बन्धसंसर्गो

ऽपि प्रतीयत इति । तत्रापि सम्बन्धिना सर्वशक्त्याधारेण सम्बध्यस्त
इति सम्बधात् द्रव्यादिशक्यः, तासां सम्बन्धानां शक्तीनामन्योन्य-
संसर्गो ऽप्यात्मभूत एवेति व्याख्या । यद्वा सर्वशक्तेः पदार्थस्य स-
म्बन्धिनां संसर्गो ऽपि संसर्गावस्थायामपि तथैवासौ सम्बन्धः, आ-
त्मभूत एवासौ संसर्ग इत्यर्थः । कचित्सामान्यानुगमाच्च विश्वस्य
प्रमाणसिद्धो भेद इति प्रथमकाण्ड एव निर्णीतम् । तदेवम् यथा-
दर्शनं जातिः शब्देन प्रतिपाद्यत इति इत्युपपादितम् । सा च नित्येति
नित्यशब्दार्थः, तथा च नित्यावेवोपघर्णितावित्युक्तम् ॥ २४ ॥

तत्र जातेर्नित्यत्वे कार्योपयोगमाह ॥

नतदुत्पद्यते किञ्चित्शस्य जातिर्न विद्यते ।

आत्माभिव्यक्तये जातिः कारणानां प्रयोजिका ॥ २५ ॥

व्यक्त्यधीना जात्यभिव्यक्तिरिति स्वाश्रयकारणानां प्रयोजक-
कर्तृत्वमिवावलम्ब्यते जातिः । सदा सन्निहिता कार्योत्पत्तौ कारणा-
नां सहकारिणीत्यर्थः । निमित्तकारणत्वाद्देशेषिकदर्शने जातीनामेषो
ऽर्थः प्रयोजकपदेन भङ्ग्यभिहितः ॥ २५ ॥

ननु कारणेष्वसन्निधानात्कथन्तेषाम्प्रयोजिकेत्याह ॥

कारणेषु पदं कृत्वा नित्यानित्येषु जातयः ।

क चित्कार्येष्वभिव्यक्तिमुपयान्ति पुनः पुनः ॥ २६ ॥

सर्वगतत्वाज्जातीनां कारणेष्वपि सन्निधानात्पदबन्धः । तथा
च जात्यात्मना कारणेषु कार्याणामवस्थानाज्जातिरूपोपपत्तेरिति त-
दवसायात्तत्तत्साधनानां प्रवृत्तौ कार्यारम्भे तत्समवेतजात्यभिव्य-
क्तिरसकृदाश्रयोपलब्धौ भवति । नित्याः परमाणवः कारणानि
दर्शान्तरे प्रधानपुरुषादयः, अनित्या वीरणादयः । क चिदिति ।
दृश्येषु किञ्चित्किल कार्ये जात्याश्रयं निष्पन्नमपि । अदृश्यं यथा
वायुर्द्रव्यमिति । तत्र हि तज्जात्यभिव्यक्तिर्नास्ति । इत्थं च कृत्वा प्राक्
प्रमवादिपि जातेर्विद्यमानत्वान्नित्यत्वं पोषितम् ॥ २६ ॥

तथा च जातिपदार्थनये ऽत्र जातेरुपयोगं दर्शयति ॥

निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनम् ।

स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्तौ सा क्रियाणां प्रयोजिका ॥२७॥

घटं करोतीति कथमसतो निर्वर्त्यमानस्य क्रियायां साधनभावः कर्मण इत्येतदत्र चोद्यं नावतरति । जातेः सत्त्वात्स्वाश्रयनिर्घत्तेनाय क्रियां प्रत्युक्तेन कारणपदबन्धन्यायेन प्रयोजकत्वादिति जातिरूपाश्रयेण च साधनता व्यक्तिरूपाश्रयेण च कर्मता निर्वर्त्येत इति कारकं कर्मेति सामानाधिकरण्योपपत्तिः । न हि जातिव्यक्ती अत्यन्तभिन्ने, गवाश्ववत्संस्मृच्छितस्त्रभावादित्युभयरूपाश्रयो व्यपदेशो ऽविरुद्धः । प्राप्यविकार्ययोस्तु कर्मणोः सत्त्वात्सत एव साधनोपपत्तिरिति निर्वर्त्यमानमिति विशेष्याह । जात्यात्मना च निरूप्य, वस्तुकारणेषु योग्येषु प्रवर्तन्ते तदर्थिन इति प्रयोजिकेत्युच्यते । एतच्च जात्यभिधानपक्षे सम्भवति घटशब्देन जात्यभिधानात् । व्यक्तिपदार्थपक्षे तु, उपचारसत्ताश्रयं साधनत्वं वक्ष्यति । व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः । साधनत्वं तथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकटिपतमिति ॥ २७ ॥

कारणानां प्रयोजिका जातिरित्युक्तं तथा च जातिपदार्थपक्षे न द्रव्यस्य क्रियासाधनत्वं अपि तु सैव विधिप्रतिषेधयोः साधनं जातिरित्याह ॥

विधौ वा प्रतिषेधे वा ब्राह्मणत्वादिसाधनम् ।

व्यस्याश्रिताश्रिता जातेः सङ्ख्याजातिर्विशेषिका ॥२८॥

जातेः पदार्थस्वेतत्र विधौ चोदिते प्रतिव्यक्तिपरिसमाप्तत्वात्त्याः सकृदनुष्ठाने ऽपि कृतशास्त्रार्थो ब्राह्मणमालभेतेति । एवं ब्राह्मणं न हन्यादित्यादिरपि प्रतिषेधो जातावेव, सकृदनुष्ठाने ऽपि च पुनरुल्लङ्घने चोदितस्य दोषः । तथा हि अहननं चोदितं हननं तु कच्चिदनुष्ठितमिति विरुद्धक्रियाचरणात्प्रत्युपाय एव । कच्चित्तु विध्यनुष्ठाने ऽन्यत्र तदभावे ऽपि न विरोधः । तथा चाहुः । नाकरणानि विधिं बाधन्ते प्रतिषेधस्तु क्रियां निर्वर्तयतीति । तस्माद्यदा यदाहनं नबुद्धिरूपयते तदा तदा प्रतिषेधः सर्वत्र ब्राह्मणजातौ व्याप्रियते । अत्र च जात्यवच्छिन्नकर्तव्यताप्रतिषेधावभासस्य सङ्कल्पस्यानुष्ठेयत्वम् । इत्थं प्रवृत्तिनिवृत्तिमये पुरुषार्थे सर्वत्र जातेरुपयोगो दर्शितः । अनुष्ठानस्य प्राधान्यान्तदङ्गं पराङ्गभूतं सामान्यं युज्यते द्रव्यसंबध्यतेति ।

वक्ष्यमाणस्यायेन संख्याविवक्षामत्राह । व्यक्त्वाश्रितेति । व्यक्तिं द्रव्यमाश्रिता या एकत्वसंख्या तदाधारा या जातिराश्रयभेदभिन्नेष्वेकत्वगुणेषु प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं सा प्रातिपदिकवाच्यम् । द्रव्यजातिमेकार्थसमवेतसमवायादवच्छिनत्ति, जातेः पदार्थत्वे विभक्तेरपि संख्याजात्यभिधायित्वात् । वास्तवेन च रूपेण संख्याजातिर्विशेषिका । शब्देन तु प्रत्ययार्थस्य प्राधान्याद्विशेष्यासौ । एवं चैकत्वसंख्याया अत्र विवक्षितत्वात् युगपदनेकव्यक्तिविषयमनुष्ठानं चोदितं । सत्यपि जातिपदार्थत्वे एकस्यामपि च व्यक्तौ सर्वात्मना परिसमाप्ता जातिरिति न का चित्क्षतिः । कामनाहेतुकश्च विधिरिति सत्यां कामनायां व्यक्त्यन्तरेऽप्यनुष्ठानाविरोधः । एवं प्रतिषेधेऽपि हननबुद्धिनिमित्तमिति तदुत्पत्तौ सर्वत्र तत्प्रवृत्तिः । तदेवं जातेः पदार्थत्वे चोदना सूपपत्तिः । यदा इह वाक्यकारः धर्मशास्त्रं च तथेति ॥ २८ ॥

ननुजातिरेव पदार्थ इत्यवधारणानुपपत्तिः । तस्याः स्वाश्रयसमवायावियोगात्, अत एव यासां कार्यसिद्धेः कारणानामाश्रयेषु भाव इत्याश्रयानुत्कर्षयितुमशक्या जातिः केवला कथं शब्देनाभिधीयत इत्याशङ्का दृष्टान्तेनैतदुपपादयितुमाह ॥

यथा जलादिभिर्व्यक्तं मुखमेवाभिधीयते ।

तथा द्रव्यैरभिव्यक्ता जातिरेवाभिधीयते ॥ २९ ॥

प्रतिषिद्धे भावान्तरोत्पत्तिर्विरुद्धपरिणामेभ्यस्त्यादिना पूर्वं निराकृतेति मुखादिप्रतिषिद्धमादर्शादौ भ्रान्त्याऽपि इदृशमानं मुखशब्दाभिधेयमादर्शादिव्यञ्जकरहितं शुद्धं । एवं शब्दोऽपि जातिं व्यक्तिरहितामभिधधाति । अयमाश्रयः । आश्रयसमवायावियोगेऽपि सर्वत्राभेदात्सङ्केतोत्पत्तौ जातिः शब्दाभिधेया शुद्धा, शब्दे ज्ञाने तथाप्रतीयते । ऐन्द्रियके तु ज्ञाने विवेकानवसायात् भवतु जातिव्यक्त्योः सम्मूर्च्छितावभासः, शब्दे तु यथासङ्केतं प्रतीतिहेतुत्वे न का चित्क्षतिः ॥ २९ ॥

यथैवं शब्दादप्रतीयमाना व्यक्तयः कथं शब्दज्ञानविषयतया जातिर्विशिष्टयुरित्याशङ्काह ॥

यथेन्द्रियगतो भेद इन्द्रियग्रहणादृते ।

इन्द्रियार्थेष्वहृष्टोऽपि ज्ञानभेदाय कल्पते ॥ ३० ॥

तथात्मरूपग्रहणात्केषां चिद्व्यक्तये विना ।

सामान्यज्ञानभेदानामुपयान्ति निमित्तताम् ॥ ३१ ॥

शब्दा युगपदुपलब्ध्यन्येषानुपपत्त्याऽनुमितसत्त्वानीन्द्रियाणि
नित्यपरोक्षत्वानुपलभ्यमानस्वगतचक्षुःश्रोत्रादिविशेषाणि शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धेष्विन्द्रियार्थेषु चाक्षुषादिप्रत्ययविशेषहेतुभावं नियमेन
प्रतिपद्यन्ते । न हि चाक्षुषं ज्ञानं श्रोत्रेन्द्रियकार्यं । एवमगृह्यमाणस्वभा-
वा व्यक्तयः । शब्देनाभिधानवेलायां केषां चिदेव सामान्यज्ञानभे-
दानां काश्चन प्रत्यक्षप्रत्ययानामिहापयान्ति हेतुतां व्यक्तयः । शब्दे
प्रत्यये शब्दार्थभूतानां सामान्यानां वस्तुतः समवायनियमात् विशेष-
मावेदयन्तीति न साङ्कर्यं शब्दार्थ इत्यर्थः । अगृह्यमाणस्यापि तदा-
नीं व्यक्तिरूपस्यान्यथा प्रत्यक्षकाले गृहीतत्वात् व्युत्पन्नसम्बन्धस्या-
पि तद्विषयावसायाविरोधात्सम्प्रत्यगृह्यमाणस्यापि दृष्टे प्रतीतिविशेष-
हेतुत्वमिति । एतावता सामान्येनात्रेन्द्रियाणि दृष्टान्तः । केषां चि-
त्सामान्यज्ञानभेदानामित्यर्थात्काश्चन नैव व्यक्तय इति लभ्यते । तदेवं
केवलं जात्यभिधानपक्षः समर्थितः । तद्वदभिधाने तु न कश्चिदोषः
जात्युपलक्षिते द्रव्येऽभिधाविश्रान्तेर्विरम्य व्यापाराभावात् । द्रव्य-
पदार्थनये तु जातिरनभिधीयमानैवमुपलक्षणमभेदेन सङ्केतार्थद्र-
व्यस्येति, तत्रैव क्रियायोगोपलब्धेः शब्दवाच्यत्वं । यथाकं चोदनामु च
तस्यारम्भादिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इदानीं यदुक्तं प्राक्, सर्वशक्त्यात्मभूतत्वमेकस्यैवेति, अत्रापि
मते जातिव्यक्तिप्रविभागमाह ॥

सत्यासत्यौ तु यौ भावौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ।

सत्यं पक्षत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयः स्मृताः ॥ ३२ ॥

अविद्यावृत्तिरूपस्य सर्वपदार्थेष्वगमापायिनोऽसत्यत्वाद्य-
क्तिरिति व्यवहारः । तदेव हि सत्यं यस्मिन्सत्त्वमविहृत्यते इत्यन्वयि-
रूपं भेदप्रत्ययेष्वबाध्यमानं सत्यं जातिरिति व्यवहृतमद्वैतवादिभिः ।
तद्यथा । रुचकस्त्रस्तिककुण्डलादयो विकाराः परस्परोपमर्देन

भवन्तो ऽस्मिन्प्रत्ययविषयाः, सुवर्णमित्येव तु समन्वयिविज्ञानादवसेयं सत्यत्वम् । एवमभेदान्तरविवक्षायां तेज इत्येव सत्यं । तत्राप्यभेदस्तत्कारणमित्यन्त्या परा प्रकृतिः सत्या सर्वविकारानुयायिनी प्रशान्तकल्लोला चिदेकघना ब्रह्मेत्यागमविदः । तदुक्तं पृथिवीधातौ किं सत्यं विकल्पः, विकल्पे किं सत्यं विज्ञानं, विज्ञानं किं सत्यं ॐ अथ तद् ब्रह्मेति । प्रतिभाविमिति । परमतेन भावानां भेदाद्विप्सायां चित्सामान्यस्य सर्वत्रानुगमादेव महासत्तारूपमभावाप्रतियोगि विश्वस्य जगतः सत्यरूपमवदातदर्शनैः साक्षात्कृत्योपादिष्टं भगप्रमाणम्, नमस्ते भगवत इति ॥ ३२ ॥

इत्थं चात्राद्वयनये परमार्थसत्ये सैव जातिर्महासत्ताख्या परब्रह्मस्वभावा, तस्या एव गोत्वादिजातिभेदेन विवर्त्त व्यवहार इत्याह ॥

सम्बन्धिभेदात्मनैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ ३३ ॥

वक्ष्यमाणैराश्रयादिभिः स्वसम्बन्धिभिर्भिद्यमानोपचरितभेदा गवाश्वादिषु सत्तैव महासामान्यमेव जातिगोत्वाश्वत्वादिका अपरसामान्यं, नान्या परमार्थभिन्ना सा विद्यते । तथा गोः सत्ता गोत्वं नापरमन्वयि प्रतिभासते एवमश्वस्य सत्ता अश्वत्वमित्यादि वाच्यम् । तस्यामेव च गवादिभेदभिन्नायां सत्ताख्यायां जातौ सर्वे गवादयो दित्यादय आकाशादयश्च शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता इत्यसाङ्कर्येण नियतोपाधिवशाज्जात्यभिधायिनः सिद्धाः ॥ ३३ ॥

सर्वशब्दविषयत्वमेवाभिव्यनक्ति ॥

तां प्रतिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।

सा निष्ठा सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥ ३४ ॥

सर्वभावेषु सद्रूपं सामान्यमनुगतं, अभावस्यापि बुध्याकारेण निरूपणात् । महासत्तया ऽनया ऽवियोगात् प्रातिपदिकमात्रवाक्या सत्ता । तदुक्तं प्रातिपदिकार्थः सत्तेति । धातुभिरपि साधनाधीनलब्धजन्मसु क्रियाव्यक्तिषु समवेता यथापाध्युपगृहीतनानात्वा सत्तैवाभिधेयत्वमापद्यते । सिद्धसाध्यरूपार्थद्वयात्मना च तस्या एव व्यावृत्तेस्तदपरराद्यभावात् सर्वशब्दविषयत्वं सत्तायाः । प्रत्ययभागेनाप्यत्र य-

थायथं संख्याकारकाद्युपाधिविशिष्टा सत्तैवाभिधीयते । सा चोदय-
व्ययरहितत्वाभित्या, सत्प्रत्ययस्य सर्वदानुवृत्तेः । एते सत्तामात्रस्या-
त्मनो महतो, यद्विशेषाः पारणामाः, यतः परं विशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं म-
हत्तत्त्वं, तस्मिन्नेते सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विबुद्धिकार्यम-
नुभवन्ति । प्रतिसंस्तुज्यमानाश्च तस्मिन् सत्तामात्रे महत्यात्मन्यव-
स्थाय यत्तन्निःसत्ताऽसत्तं निःसद्व्यक्तमलिङ्गं तस्मिन्प्रतियन्ती-
त्येवं सांख्ये बुद्धितत्त्वं महच्छब्दवाच्यमाद्यं जगत्कारणं निर्दिष्टमि-
त्यतो ऽनन्तरस्य विकारप्रामस्य कारणरूपानुगमारे सत्तारूपत्वमवि-
रुद्धमिति सत्तारूपं सर्वं जगदाख्यातं भवतीति सत्ताद्वैतवादः सां-
ख्यनयनाभ्युपगृहीतः । एवं च सर्वशब्दवाच्या सत्ता शब्दप्रवृत्ति-
निमित्तभूतेति यथायथं भिन्नोपाधिभावप्रत्ययाभिधेया सैव । नन्वेवं
गोत्वमिति प्रकृतिप्रत्यययोरैकार्थ्यताप्रसङ्गः । नैतत् । क्रियाविभेदेन स-
त्ताया भेदात् । प्रातिपदिकेन गवाश्रयायास्तस्या अभिधानं प्रत्ययेन
तु निष्कृष्टाश्रयस्य सामान्यस्याभिधेत्यदोषः । प्रकृत्यर्थनिमित्तश्च
भावप्रत्ययभेद इति न साङ्कर्यप्रसङ्गः । यदुक्तं तां प्रातिपदिकार्थं च
भार्वर्थं च प्रचक्षते इति ॥ ३४ ॥

एतदेवोपपादयितुमाह ॥

प्राप्तक्रमा विशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते ।

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यते ॥ ३५ ॥

क्रियावाची धातुः सत्ववाचितामेति, गीयते क्रियासत्त्वे च
सत्तैव । तथा हि । साधनपरिस्पन्दशक्तिक्रियाणां व्यक्तिस्थानीयानां
विशेषशब्दवाच्यानां पौर्वापर्यं तद्वतापि जातिस्तथात्वेन प्रतिभासत
इति सैव साक्षात्सत्ताख्या क्रिया सकलधातुविषयातस्या एवावान्तरो
धात्वर्थभेद इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । साधनसम्पर्कहेतुकप्रतीयमानरू-
पापरामर्शे सत्तैव सत्त्वं द्रव्यमित्युच्यत इति सिद्धसाध्यरूपो द्विधा
धिवर्तः सन्मात्ररूपस्य परस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितः । तदेव हि सर्वत्रा-
नुगतम् । न चात्र दर्शने सद्व्ययः सत्ता व्यतिरिक्ता भावत इति
सर्वं तन्मयं । ततश्च सर्वशब्दानां सत्तावचनत्वाज्जातिपदार्थव्याप्तिः ।
यद्यपि च द्रव्यपदार्थे ऽपि ब्रह्मद्रव्यस्याभिधानमुपाधिभेदमिन्नस्य
वक्ष्यति तथापि तात्पर्यभेदादवस्थाभेदः । जातिपदार्थे सर्वश्रान्ववि-

रूपं जात्यात्मना ब्रह्म विवक्षितम् । द्रव्यपदार्थनये तु परिनिष्ठितरूपं परमार्थनयेति दर्शनविकल्पाश्रयमेवं च पक्षद्वये ऽप्येकपक्षीभाव-
रूपः सिद्धान्तः । परमार्थदृष्ट्या ऽत्र सर्वपार्षदत्वात्पुनरस्य शास्त्रस्य
दर्शनान्तरोपन्यासः । एष च सर्वत्रैवास्य ग्रन्थकारस्याभिप्रायः । प-
दार्थवर्चाविषये ब्रह्मदर्शननयेनैव सम्बन्धादिविचारे विनिग-
मनात् ॥ ३५ ॥

इदानीं समग्रः क्रियाकलापः सत्ताविवर्त्त एवेति निरुक्तका-
रमतेन संवादमाह ॥

सैव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रपद्यते ।

क्रमेण शक्तिभिस्ताभिरेवं प्रत्यवभासते ॥ ३६ ॥

षट् भावविकारा भवन्तीति ह स्माह भगवान्वाक्यार्थयणिरिति
निरुक्तकारः । तत्र च भावस्य परमार्थरूपस्य सत्तात्मकस्य जन्माद-
यो विकारा इत्यर्थः । सन्मात्रस्वभावा हि सत्तोत्तरोत्तरविकारापत्तौ
जायते ऽस्ति विपरिणमते वर्धते ऽपक्षीयते विनश्यतीति व्यपदेश-
मासादयति । प्रथमतरे च सन्मात्रं रूपमस्तिशब्देन नाभिधीयते
अपि तु जन्मोत्तरकालभावी तस्या अवस्थाविशेषः । जन्मानन्तरभावि
हि रूपं तस्या लोके सदिति व्यवहार्यं । ततः प्राक्पश्चाद्भाव्यः
पुनरवस्था जन्मविपरिणामादिरूपेण व्यवहार्याः । तथा हि । स्वशक्ति-
माहात्म्यात्पूर्वं जायत इत्यवसीयते पश्चादस्तीति । अवस्थितस्य वि-
कारापत्तिरिति विपरिणमते तच्च विपरिणमन्मुहूर्तमपि, नावतिष्ठते
इति वर्धते यावद्नेन वर्धितव्यं ततो ऽपक्षीयते मुहूर्त्तमप्यनवस्थाना-
देव । अत एवोक्तं ततो ऽपायेन युज्यत इति । ततो ऽपि विनाश इत्येवं
क्रमस्थितिः । एवंभूतास्तस्याः काश्चन यक्तयो विद्यन्ते येनैकैव सती
तथा तथा विचित्रेण रूपेण प्रतिभासते । न च परिणतिदर्शनाभिप्रा-
येणायं विकारशब्दः । अनित्यत्वप्रसङ्गात् अपि तु विवर्तपर्यायो ऽयं ।
तथा हि सर्वशक्त्यात्मभूतत्वात् ब्रह्मणो ऽनेकविकारप्रदर्शनसामर्थ्य-
लक्षणा अविद्याख्या शक्तिः कार्यभेदादुपचरितनानात्वा समस्तीत्या-
गमविद् । इत्थं च स्वाभिरेव शक्तिभिरव्यतिरिक्ताभिर्जन्मादिरूपतया
अविद्यायामाभासते । तदेव ब्रह्म सर्वभावेषु समानरूपं सत्तात्मकमन्यस्य
तद्व्यतिरिक्तस्याभावादित्येषो ऽन्वयः ॥ ३६ ॥

यदि तर्हि स्वशक्तिमाहात्म्याज्जन्मादिरूपतया सत्सैवावभासते
कथं न युगपदवभासः । क्रमेणेति कथं । न हि क्रमो नाम कश्चि-
याविशेष इत्याशङ्क्य कालाख्या ऽपि शक्तिर्ब्रह्मण एवेत्याशङ्क्याह ॥

आत्मभूतः क्रमोऽप्यस्या यत्रेदं कालदर्शनम् ।

पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्तमिव स्थितम् ॥ ३७ ॥

यो ऽयं क्रियाणां क्रमः सो ऽप्यात्मभूतो ऽस्याः सत्तायाः । न
केवलं ताः क्रिया एव, क्रमवद्भूतो व्यतिरिक्तस्य क्रमस्यासञ्चतना-
त् यत्र क्रमे इदं कालदर्शनं । कालं नाम पदार्थान्तरं तीर्थिकाः पश्यन्ति
पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्तं । कालस्य प्रविभक्तत्वादृशं नमपि प्रविभ-
क्तमित्युक्तम् । तात्पर्येण तु कालः पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्त इव
क्रियोपाधिवशात् । क्रमाख्या हि कालशक्तिर्ब्रह्मणो जन्मवत्सु पदार्थ-
षु जन्मादिक्रियाद्वारकमेव पौर्वापर्येणावभासोपगमविधायिनी नापरो
द्रव्यभूतः काल इत्याख्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिता जन्मा-
दयो विकाराः षट्भावभेदस्य योनय इत्यत्र शब्दप्रभायां निर्णीतो
ऽयमर्थः ॥ ३७ ॥

ननु च जन्मनाशाववस्तुत्वात्कथं सत्तात्मकौ स्यातामित्या-
शङ्क्य नाशस्य तावत्सत्तात्मकत्वमुपपादयति ॥

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता ।

लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ ३८ ॥

अनपायोपजनविकारित्वान्नित्या ब्रह्मात्मिका सत्ता निरन्वयवि-
नाशा । स हेत्वभावो नाम न भावाच्चतिरिक्तः । केवलं प्रागूर्ध्वं च तिरो-
भावमात्रं भावावभासस्य यदस्माभिरभ्युपगम्यते सैव नास्तिता क-
थ्यते । सत्सैव तिरोभूता स्वकारणेषु शक्तिरूपतया ऽवस्थिता । वस्तूनां
नाशो न तु निरूपाख्यो ऽसौ । समस्तेषु च भावेषु तिरोभूतेषु उपसं-
हृतक्रमः सिद्धरूपः तिरोभावो नाश इत्यादिनामपदप्रत्याययः । यदा
तु सैव नास्तिता तिरोभावावस्थारूपा साधनसम्पर्कवशात्प्रतीयमानस्व-
भावा विवक्षिता तदाख्यातपदप्रत्याय्या पूर्वावस्था ऽपक्षीयत इत्युच्यते ।
तदुत्तरा तु विनश्यतीति द्वौ भावविकारौ प्रातिलोम्यपरिणामलक्षणौ ।
तत्र च भवनधर्मयो भावस्य भवनविरोधात्तिरोभावमात्रं विनाशः ॥ ३८ ॥

एवं सत्ताप्रतियोगिनो ऽपि प्रथमं ताद्विकारत्वमवस्थाप्य जन्म-
नस्ताद्विकारत्वं व्याचष्टे ॥

पूर्वस्मात्प्रच्युता धर्मादप्राप्ता चोत्तरं पदम् ।

तदन्तराले भेदानामाश्रयाज्जन्म कथ्यते ॥ ३६ ॥

कारणे शक्तिरूपेणावस्थानाख्यात्पूर्वधर्मात्प्रच्युता, धर्मोत्तराभि-
व्यक्तिप्रगुणां निष्ठामप्राप्ता सत्ता, गृहीतकमा कार्याभिमुखोत्तरा-
वस्थाविशेषमासाद्यन्ती, जायत इति व्यपदिश्यते, नत्वसत एवोत्पादो
जन्म । तद्यथा न सतो ऽत्यस्तं विनाशः, तथा जन्मापि नाभूतपूर्वस्या-
विर्भावः । एतच्च नाभावो जायते भावो नैति भावो ऽनुपाख्यतामित्या-
दिना प्रकटयिष्यति । अत एव चावस्थामात्रत्वात्कार्यकारणयोरभे-
दाद् यथाविवक्षं जनिक्रियाकर्तृत्वोपपत्तिरुद्भूतो जायत इत्यादौ । एतच्च
निपुणतरं कारकसमुद्देशे वक्ष्यते । पूर्वोपरावस्थान्तरालवर्त्तिक्षण-
परम्पराक्रमविषक्षायां च जनिक्रियान्वयो न उपरिष्ठादवस्थायाम् ।
तथा च वक्ष्यति । पूर्वामवस्थामजहत्संस्पृशद् धर्ममुत्तरम् । समूर्च्छि-
त इवार्थात्मा जायमानो ऽभिधीयत इति । उत्तरावस्थयाश्च पू-
र्वावस्थासु समारोपात्कर्तृत्वं । व्यावृत्तं हि कारकं निरूपयन्तो जायत
इति व्यवहरन्ति । निष्ठायां पुनरस्तीति जन्मोत्तरकाला सत्ता व्य-
पदिश्यते । ततो ऽपि धर्मान्तराविर्भावोन्मुखतायां विपरिणमते । तत्रा-
पि वृद्धौ वर्धत इति जन्मविशेषा एवैते न पृथगुपात्ताः । तदयमानु-
लोम्यपरिणामः । तदेवं सत्तैव क्रियाविवर्तान्वयिनी । षण्णामेव स्व-
परः क्रियाभेदः सर्वधातुविषयः । तत्रैव च सिद्धरूपतायां द्रव्यता ।
सिद्धिर्हि निष्पत्तिरिति क्रियापूर्वभाविनी नात्यन्तमर्थान्तरभूता ॥ ३९ ॥

अथ यदुक्तं सम्बन्धिभेदात्सत्तैव मिद्यमानेति, तदिदानीं स-
म्बन्धिर्न दर्शयितुमाह ॥

आश्रयः स्वात्ममात्रा वा भावा वा व्यतिरेकिणः ।

स्वशक्तयो वा सत्ताया भेददर्शनहेतवः ॥ ४० ॥

क्रियाद्रव्ययोः सत्तात्मकत्वप्रतिपादनात्तद्व्यतिरेकेण वस्तु-
न्तराभावाद्यद्यपि सर्वे सत्तात्मकपरब्रह्ममयं, तथापि व्यवहारे ऽवि-
द्याप्रवृत्तिरूपे यथावभासं भेदस्यासत्यस्यानपन्धवनीयत्वात् द्र-

व्याविसत्ताभ्रयः प्रतिभागोऽयमविरुद्धः । तत्राभ्रयः सत्तायाः स्वाधा-
रो, व्यञ्जकत्वात् भेददर्शनस्य भेदावभासस्य न तु भेदस्यैव भावतो
भेदाद्येतुः । तद्यथा । एकमपिमुखं तैलोदकादर्शमणिकृपाणादावने-
करूपमवभासते । एवं व्यञ्जकानां गवादीनां भेदात्सत्ता गोत्वाश्व-
त्वादिरूपतयाऽवभासत इत्यर्थः । स्वात्मीया वा मात्राः कलाः परि-
कल्पिता भागा अंशा गोत्वादिसामान्यविषयाः परिच्छिन्नविषयाः
सर्वविषयायाः सत्ताया विच्छिन्नावभासतां दर्शयन्ति येन तैरेव
सा विच्छिन्नेवाविच्छिन्नाप्यवभासते । ते चाभ्रयभेदादेव ततः परि-
कल्पितभेदाः । तथा च, सामान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता वा तैर्विशेषितेति,
गोत्वादिभिः सत्ताभेदं वक्ष्यति । दृष्टश्च स्वांशैरेव परिकल्पितैर्भेदाव-
भासः । तद्यथा अवयविनः । आत्मा परोऽपि सम्भवति कल्पनानिर्मितेन
भेदेनेति, स्वग्रहणेन विशेष्यते स्वभासावात्मेति । दृष्टश्च कालपि-
को भेदो यथा हंत्यात्मानमात्मनेति । न ह्यात्मव्यतिरिक्तो हन्ता क-
श्चित्प्रत्यवभासते । अर्थान्तरत्वेनावभासमाना वा देशकालेन्द्रियादयो
भेददर्शनहेतवः । सत्ताया वा इहेदानीमिदमन्यत्रान्यदान्यदिति देश-
दिनिमित्तो वस्तुभेदः । तथा देशासत्तिविप्रकर्षकृतोऽन्यथावभासां
वस्तूनां । यथाहुः दूरे यथा वा महत्सु महानल्पोपि दृश्यत इति ।
तथा रात्रौ नीलोत्पलादीनामन्यथावभासः, अन्यथाहनीति काल-
कृतो भेदः । तथा च कामलाद्युपहतनयनानां शुक्ले शंखे पीतत्वावभास-
इति इन्द्रियनिमित्तो भेदः । देशादावपि च सत्तायाः संबन्धिनोऽन्ये
भेदका इति विषयभेदाभेदरेतराश्रयता । तथा चायमत्र परमार्थः ।
आत्मीया एव शक्तयो योग्यताख्यास्सत्तायास्तथाविधाः सन्ति या-
भिर्विश्वप्रपञ्चं रचयति । तद्यथा चिन्तामणिरर्थिनां यथासंशयमा-
कारनानात्वं दर्शयति, तथानन्तशक्ति सन्मात्रं ब्रह्माविद्याविलसि-
तसह सांसारिकप्रमातृविषये नानारूपं चकास्तीत्यन्ते वस्तु सत-
त्वमुद्घाटितम् ॥ ४० ॥

इत्थं च दर्शनान्तरोपन्यासपूर्वकं स्वदर्शने जातिपदार्थव्य-
ख्यामुपपाद्य व्यवहारे भिन्नाया गोत्वादिजातेर्यथासंभवं स्वगतो भ-
मंश्चर्षयते ॥

पृथग्वादिष्वभिष्यक्तौ न संस्थानमपेक्षते ।

अनुच्छिन्नाभ्रयाज्जातिरनिशेऽप्याभ्रये स्थिता ॥ ४१ ॥

पृथिवीत्वाप्तवतेजस्त्वादयो जातिविशेषाः प्रतिनियतावयवरच-
नानपेक्षा एव महति परिमिते चाश्रयेऽभिव्यक्तिसादायन्ति । तथा
हि । लोहोऽपि पृथिवीरूपेण प्रतीयते मृत्समूहोऽपि घटोऽपि पर्वतो
ऽपीत्यादि । एवं समुद्रोऽपि बिन्दुरपि चोदकत्वेन प्रतीयत इत्यादि
वाक्यं । क्व चित्तु गोत्वादिका सालत्वादिका तालत्वादिका च जातिः
संस्थानमभिव्यक्तौ नियमादपेक्षत एवेत्यर्थायुक्तं भवति । तथा सम-
वेतत्वेऽपि न गुणवदाश्रयविनाशात् जातिर्विनश्यति । घटादौ गुणा
ह्याश्रयप्रतिबन्धोदयाद् युक्तं यदाश्रयविनाशमनुविनश्येयुः । जाती-
नां चाश्रयप्रतिबन्धो, नात्मा लाभः । केवलं प्रतीतावाश्रयमपेक्षन्ते ताः ।
एकव्यक्तिविनाशोपि च तदन्यद्गन्तुगतसंविदन्यथानुपपत्तेरनुमिति-
सङ्गावाज्जातिः समवस्थितैवेत्यनुच्छिन्नाश्रयादाश्रयावुच्छेदोऽस्या ना-
याति । आश्रयोऽस्या नोच्छेदहेतुरित्यर्थः । आश्रयश्च विनश्यन्नुच्छेद-
हेतुः सम्भाव्यत इति नाश्रयविनाशादस्या विनाश इत्यर्थः । तृतीयायै
वा पञ्चमी आश्रयेण सह न विनश्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु महाप्रलये नित्यानां सर्वेषां विनाशादाश्रयाभावेकथं जा-
तयोऽवतिष्ठेरन्नित्याह ॥

अनुच्छेद्याश्रयामेके सर्वा जाति प्रचक्षते ।

न यौगपद्यं प्रलये सर्वस्येति व्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

एक इति । य आधारे विना तत्समवस्थानमन्ते नेच्छन्ति त
आश्रयोच्छेदो नास्त्येवेत्याहुः । तथा हि । न कदाचिदनीहं जगदिति
बन्धतो महाप्रलयस्याभावमिच्छन्तः परमाणुत्वादिजातिवद् घटत्वा-
दिजातीनामाश्रयोऽनुच्छेदः सर्वथोच्छेत्तुमशक्य इत्याहुः । तथा
च सदैव व्यवस्थिता जातयः, कस्य चिदाश्रयस्यापायेऽप्यपराश्र-
यवृत्तिर्त्वादिति नित्यत्वसिद्धिः । अथ वा पृथिव्यादौ नष्टे
ऽपि पार्थिवादिपरमाणुषु पृथिवीत्वादयो विश्राभ्यन्ति, तद्वृत्तेषु च
रूपादिषु रूपत्वादयः । आदिसर्गे च युगपत् सर्वभावप्रलयो नास्तीत्य-
स्मिन्मते व्यवस्थिता एक इति समन्वयः । एवमेकस्मिन्नपि ब्रह्माण्डे-
युगपद्भावानां प्रलयो नास्तीति दर्शनाश्रयेणोक्तम् । यद्वा ब्रह्माण्डा-
न्तरे विनष्टेऽपि ब्रह्माण्डान्तरसम्भवाद्युगपत्प्रलयो नास्ति । तथा
चाहुः । अण्डानामीहानां तु परिसंख्या न विद्यत इति ॥ ४२ ॥

ये तर्हि महाप्रलयमिच्छन्ति तन्मते कथमित्याह ।

प्रकृतौ प्रविलीनेषु भेदेष्वेकत्ववर्तिनाम् ।

द्रव्यसत्त्वं प्रपद्यन्ते स्वाश्रया एव जातयः ॥ ४३ ॥

एकत्वमभेदमूलम्, प्रकृत्या प्रधानेन सह परब्रह्मणा वा ये पश्यन्ति जगतः, तेषां मते सर्वथा भावप्रपञ्चस्य निरन्वयविध्वंसाभावात्महासामान्यरूपे तत्र परस्मिन्मूलकारणे प्रविलयमात्रं महाप्रलय इति शक्तिरूपेषु पदार्थेषु यथायथं स्वजातियोगस्तदानीमविरुद्ध-एवेति द्रव्यात्मना जातीनां तदानीमपि सत्त्वं, द्रव्यादर्थान्तराभावात् । अत एव सत्त्वमित्येव वक्तव्ये, द्रव्यग्रहणं द्रव्यादभिन्नत्वं बोधयितुम् । यद्वा द्रव्यं मूलकारणं तत्र सत्त्वं तस्य वा यत्सत्त्वं कारणसत्तामवलम्बत इत्यर्थः । अद्वैतिनां हि कारणमेवानुगतं सामान्यं । द्रव्यशब्दो वा वस्तुपर्यायः । तेन द्रव्यसत्त्वं वस्तुन एव विद्यमानत्वं मुख्यं सत्त्वं, न तूपचरितं साधारणमेव, शक्तिरूपतया स्वस्थानादित्यर्थः । वैशेषिकदर्शने तु निराधारा एव घटत्वादिजातयो महाप्रलय आसते न हि गुरुत्वादयः । पतनमासां मामूढित्याधारः । अभिव्यक्तिमात्रे तस्योपयोगात् । इदानीं चानभिव्यक्ता एवासतां को विरोधः । शास्त्रकारस्तु स्वसिद्धान्तेनैव निर्मितवान् ॥ ४३ ॥

एवं व्याकिसर्वगतत्वं सामान्यानामाभिव्यक्तम् । इदानीं सर्वगतत्वेनाप्याह ॥

ब्राह्मणत्वादयो भावाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः ।

अभिव्यक्ताः स्वकार्याणां साधका इत्यपि स्मृतिः ॥ ४४ ॥

भवन्ति सर्वप्रेति भावा ब्राह्मणत्वक्षत्रित्वादयः सामान्यविशेषाः । ते प्राणिषु पिण्डेषु क्षत्रियादिष्ववस्थितत्वात्सर्वगतताः । तथाऽपि च ब्राह्मणमालभेतेत्यादौ न साङ्कर्यप्रसङ्गः । यस्मात्सर्वगतत्वेऽपि प्रतिनियताभिव्यञ्जकव्यङ्ग्या, इति प्रतीतस्य क्रियाङ्गत्वाद्यत्रैवाभिव्यक्तिमासादयन्त्युपदेशादिना व्यञ्जकेन, तत्रैव स्वकार्यसम्पादका इत्यविच्छिन्नागमपारम्पर्येण स्मर्यते । यथा सर्वगतत्वं पारम्पर्यागतं तथा प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवं च प्रलये घटत्वादिजातयः परमाण्वादिष्ववस्थिता इति

प्रकरणसामर्थ्यादुक्तं भवति । आदिग्रहणेन ह्यचेतने जातीनामपि सर्वगतत्वमत्र विवक्षितं । तेन जातयो ऽप्यचेतनेष्वपि स्थिता इति पूर्व-
सर्वगतत्वमाह ॥

चित्रादिष्वप्यऽभिव्यक्तिर्जातीनां कैश्चिविष्यते ।

प्राण्याश्रितास्तु ताः प्राप्तौ निमित्तं पुण्यपापयोः ॥४५॥

आलेख्यनिर्मिते पुस्तकर्मणा द्वावादिना वा कृते ऽपि ब्राह्म-
णे सादृश्यात्तदाकारानुकारप्रत्ययोदय इति तत्रापि तज्जातिप्रकाशः ।
प्राण्युपघातात्पुनरधर्म इति चित्रस्थोपघाते तदभावः । एवं धर्मो ऽपि
चित्रस्थब्राह्मणपूजायां न भवति । कैश्चिदिति वचनादत्रारुचि सूच-
यति । किल मुख्यसादृश्यात्प्रतिकृतिषु प्रत्ययानुगमोपपत्तिर्न तु तद्व-
शात् जातिसमवाय इति युक्तं । तदेव पूर्वं, निर्वर्त्यमानं यत्कर्मत्या-
दिना प्राक्प्रभवनादपि जातेः सद्भावान्नित्यत्वमुपपादितम् । इदानीं
पुनराश्रयध्वंसे ऽप्यवस्थानादिति पूर्वापरकोटिगामित्वात् प्राक् प्रध्वं-
साभावाऽयामयोगात् परिपूर्णस्य नित्यत्वस्यासिद्धिः । ननु अवि-
दितशब्दार्थसम्बन्धस्यान्येभ्यो व्यावृत्तं गोष्ठनुगतं रूपं गौर्गौरिति
न प्रतिभासते । यदि च ताभिव्यक्तिभिरभिव्यक्तं तत्सामान्यं, कथं
तत्प्रत्ययो न स्यात् ॥ ४५ ॥

अथान्येभ्यो ऽव्युत्पन्नः तेभ्यः प्रतिपत्स्यते ते ऽपि कुत-
स्ते ऽपि कुत इति साक्षादर्शिनं सर्वज्ञं द्रष्टारमन्तरेणान्धपरम्परा
प्रसज्यते । सर्वत्र च शब्दार्थसम्बन्धेऽन्धपरम्पराया एव वृद्ध-
व्यवहार इति नाम कृतं स्यान्निर्मूलत्वाद् । ब्राह्मणत्वादीनां रूपव्यञ्ज-
नसादृश्यादृषालमूकादिज्ञानसदृशो ऽप्यसौ गोत्वादीनामिवानुवृत्तस्य
व्यावृत्तरूपावभासो नास्तीत्येवमेव सर्वज्ञो ऽभ्युपगन्तव्य इति मन्य-
मान आह ॥

ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां तामु सर्वेन्द्रियं विदुः ।

अभ्यासान्मणिरूप्यादिविशेषेष्विव तद्विदाम् ॥ ४६ ॥

अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनम् । पञ्चम्या अदित्यदादेशे कृते प्र-
तिनियतपदार्थदर्शिनो ऽस्मदादिभ्यो विशिष्टाः सर्वदृश आविगुर-
वः संति । तथा च पतञ्जलिः, स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदा-
दिति । सर्वज्ञानामीश्वरो गुरुरुपदेष्टा । तस्य च बुद्धीन्द्रियदेहानां

कालेनानवच्छेदाश्रित्यता । अन्यथा प्रलये दृष्टे पुनरुत्पन्नेषु ब्रह्मादिषु क उपदेशः स्यात्तत्र निःशास्त्रं निरनुष्ठानं विधिनिषेधयोरन्धमूक-
प्रायं जगत्स्यात् । अथ प्रलयो नैवास्ति, अपि तु न कदाचिद्भीहशं जगदिति जैमिनीयाः । तदेतदसत् । सर्वशास्त्रेषु प्रलयस्मृ-
तेः । अथाग्नायस्य कियार्थत्वात् भूतार्थवाचकं वाक्यमप्रमाण-
मित्युच्यते । तथा हि कार्यपरत्वेनैव धृतव्यवहारात् शब्दार्थस-
म्बन्धव्युत्पत्तिप्रतिपत्तेर्यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्याख्यायिकामात्र-
वर्णने सिद्धार्याभिधाने प्रयोजनाभावात् विधिनिषेधचोदनाभावात् कस्य चिदप्यशासनाद् भूतार्थवाक्यमशास्त्रत्वादेव न प्रमाणतामर्हति ।
प्रवर्तकवाक्याङ्गभावेन तु समन्वयमेति । शास्त्रे स्तावकत्वेन ह्यर्थवाद-
वाक्यानि विधिववाक्याङ्गभावगमनादन्वयभाजि भवन्ति । एवं हि विधि-
रुपाद्वालिता भवति । अत्र ध्रुमः । किमनर्थकानि वर्णवदेवार्थवादवा-
क्यानि महावाक्ये विधायके कार्यार्थप्रतिपादके ऽङ्गभावमुपयान्ति,
आहोत्स्विदात्मीयः कश्चिदेषामर्थो ऽस्ति यत्र प्रतिपत्तिमाधत्ति का-
र्यपराणि संपद्यन्त इति पक्षद्वयं । प्रथमः पक्षो न युक्तः । यथायथं सि-
द्धार्यानां स्वार्थप्रतिपत्तिदर्शनादकिञ्चित्करस्यानर्थस्य परत्राङ्गभूतता-
नुपत्तेः । केवलं सा प्रतिपत्तिस्तत्र स्वार्थं प्रमाणभूता ऽन्यथा वेति वि-
चार्यम् । यत्र बाधः तत्राप्रमाणं । अबाधे तु प्रमाणमेव । अबाधिता हि
सम्बिस्त्रतः प्रमाणा इति जैमिनीयनयः । सर्वज्ञेश्वरदेवतानां च शा-
स्त्रार्थाधिगतानां न किं चन बाधकमुत्पश्यामः । ननु च मार्जारा-
दीनां सार्थकं वचनं ध्रुयते न च तत्र संवादो ऽस्तीत्येवमेव सर्वमह-
द्यार्थप्रमाणम् । मैवं वोचः । सर्वज्ञभूतानां वचनस्यागमान्तरेणापि
सार्थकस्य संवादोपलब्धेरबाधितत्वमेव । चर्मचक्षुषः परमेतन्न मन्य-
न्ते । तथा हि भगवान्पतञ्जलिः, शब्दार्थसंयमनात्सर्वभूतरुतज्ञानमादि-
देशः । तस्माद्यत्र नास्ति संवादो बाधकमात्रपर्यवसानमर्थवादवाक्ये,
तदसत्यार्थप्रतिपादनेनास्तु कार्यमात्रप्रतिपादनपरम् । यत्र तु नास्ति
बाधः शास्त्रान्तरेण संवादस्तत्प्रमाणमेव । न च तत्र कार्यपराति सिद्धार-
्यप्रतिपादनेन । पुराणोतिहासवाक्यानां तावत्पेव प्रश्नोत्तरयोः समा-
सत्वदर्शनात्तत्परिज्ञानमात्राच्च धर्मोत्पत्त्यङ्गुपगमात् । किञ्च ज्ञेये
निर्णीते ध्यानादिरनुष्ठातुं शक्यत इति निष्प्रयोजनता ऽपि नास्तीश्व-
रादिप्रतिपादकानां वाक्यानां तथा च शास्त्रं । आत्मा ज्ञातव्यो मन्तव्यो

निदिध्यासितव्य इति । पातञ्जलमपि, तस्य वाचकः प्रणवः, सत्सजपस्त-
 दर्थभावनं, ततः प्रत्यत्के नाधिगमो तरायाभावश्चेति । स्मृतिकाराणां च
 मन्वादीनामभ्युपगमो महेन्द्ररुद्रादीनां प्रत्याख्यानमिति पक्षपातः । न हि
 मन्वादयो महर्षयो न हि सर्वज्ञा वीतरागा वा । रागादिमत्वे अज्ञत्वे वा
 तेषां कथं तद्वचनं प्रमाणं । तस्मात्साक्षात्कृतधर्माणो ऋषयो बभूवुस्ते ऽव-
 रेक्ष्यो ऽसाक्षात्कृतधर्मेभ्य उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादुरुपदेशात् ग्लायन्तो
 ऽवरे विलम्बग्रहणायैवं ग्रन्थं समाप्तासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि चेत्यागमप्रा-
 माण्यात्सन्ति सर्वज्ञा येषामन्धपरम्पराव्युदासार्थमादिगुरुभगवान्सर्व-
 शास्त्रप्रवक्ता, तैरेव मुनिभिरागम्यते । शास्त्रस्य हि शब्दनित्यत्वं ऽपि
 रचनावत्वादीश्वरप्रणीतत्वमेव । तथा च शास्त्रादीश्वरः समधिगम्यते ।
 तस्माच्छास्त्रं प्रवृत्तमिति तस्य शास्त्रं निमित्तं । शास्त्रं पुनः किन्निमित्तं ।
 ईश्वरनिमित्तं । तदेतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरनादिः
 सम्बन्ध इत्युक्तं । तथा च गीतायां स्वाविष्टमहेश्वरभावेन भगवता कृ-
 ष्णावतारेणाभिहितं, वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमिति । एवमपि च शास्त्र-
 स्य नित्यत्वे क्षतिर्नास्तीश्वरबुद्धिरूपत्वात्तस्य । ईश्वरस्य नित्यत्वं काले-
 नानवच्छेदादुक्तमेव । विशिष्टरचनावत् एव वेदस्येश्वरबुद्धौ दर्शनात्म-
 नि सदावस्थितत्वमिति स्मृतिवद्यथाकालं मन्वादिवदस्य रचनाकर्त्ता
 ऽपि नास्तीत्युक्तं ब्रह्मकाण्डे । अनादिमप्यवच्छिन्नां श्रुतिमाहुरकर्तृकां ।
 शिष्टैर्निबध्यमाना तु न व्यवच्छिद्यते स्मृतिरिति । तदेवमागमप्रामाण्या-
 द्भावतत्त्वदृशः शिष्टाः सन्त्यतीन्द्रियार्थदर्शिन इति ते यथायथं गोत्वब्रा-
 ह्मणत्वादिजातीराश्रयविवेकेनाध्यक्षयन्ति । तच्च तेषां शिष्टानां ज्ञानं
 सर्वेन्द्रियं, प्रतिनियमानपेक्षत्वात् । सर्वज्ञा हीन्द्रियान्तरेणापीन्द्रियान्त-
 रव्यापारं कुर्वन्ति । तथा चागमः । नेदानीमिन्द्रियैरेव पश्यन्ति ग्राह्यतः
 शब्दं शृणोति पृष्ठतो रूपाणि पश्यति अप्यङ्गुल्यग्रेण सर्वेन्द्रियार्थानु-
 पलभत इति । अथ वा न चाक्षुषमेव तेषां विप्रादिजातिविषयं विज्ञानं,
 अपि त्विन्द्रियान्तरसम्बन्धपि । यद्वा दौ सूक्ष्मजातिविशेषावधारणक्ष-
 ममित्यर्थः । तदेवमागमप्रामाण्यमाश्रित्य सर्वज्ञसिद्धिरत्र सूचिता पू-
 र्वाधेन । विस्तरयोगागमप्रामाण्यं वाक्यपदीये ऽस्माभिः प्रथमकाण्डे
 शब्दप्रभायां निर्णीतमिति तत एवावधार्योत्तराधेनागमसिद्धेः सर्वज्ञ-
 त्वानुमानं तदुपोद्बलकमाह । अभ्यासादित्यादिना । इहाभ्यासवशात् क्वा-
 नैश्वर्यादीनाम् पुरुषविशेषेष्वतिशयो दृष्टः । यथा चैकघटिकादीनां

रत्नतत्त्वपरीक्षायां, रूपतत्त्वार्थां च रूप्यतातिशयपरिच्छेदे यथाभ्या-
सम्प्रकर्षतारतम्यं । यच्च सातिशयं तदवश्यं क्वचित्काष्ठाप्राप्तं सम्भा-
व्यते । यथादित्ये तेजो दाहकत्वमग्नौ शैत्यमप्सु । तथा ज्ञानैश्वर्यशक्तिव-
लादयो गुणाः सातिशयाः पुरुषेषु दृष्टाः सर्वज्ञे ऽपि व्यापिकाष्ठाप्रा-
प्तमतिशयमावेद्यन्तः, तत्समुचितमाधारं पूर्णसमस्तसम्पर्कमनुमा-
पयन्त्येव । अतिशय एव हि ज्ञानादीनां तारतम्येन दृश्यमानः सर्वज्ञ-
बीजं । न च यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादिति वाच्यं ।
स्वार्थस्य स्वाभ्यानुसारेण व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । आदित्यादी-
च प्रकाशकत्वादेः स्वार्थानतिलङ्घनेन दृष्टत्वात् । तस्मात्सम्भावनानुमा-
नेनापि सर्वज्ञसिद्धिरुचिता । तदुक्तं तत्र निरतिशयसर्वज्ञबीजमिति ।
यदेतत्सर्वज्ञबीजं ज्ञानादीनामतियलक्षणं तत्तत्र निरतिशयं । यत्र नि-
रतिशयं स सर्वज्ञइत्यर्थः । सर्वज्ञग्रहणं चात्रैश्वर्योपलक्षणं तेन यत्र
निरतिशयमैश्वर्यं स सर्वेश्वरः परमेश्वर इत्यादि सिद्धं । राजादीनामै-
श्वर्यतारतम्यदर्शनात् । इत्थं च मूलभूतेश्वरसम्भवावधारणामपि ज्ञानं ।
तदप्यागमपूर्वकमित्युक्तं । परमेश्वरस्तु कालेनानवच्छिन्नः सहजज्ञानै-
श्वर्यादिधर्मयुक्तः । तस्य चेतस्यचेतनं जगदिच्छा तु विद्याप्रत्यगात्मन
इव शरीरमित्युपकार्योपकारकभावसंस्थानविशेषयोगादिज्ञाता स ए-
वैतन्निमित्त इति बुद्धिमत्कर्तृकमपीदमत्र विश्वं सिद्धमिति स्थितम् ।
तदेवमागमसिद्धाः सन्त्यस्मद्विशिष्टाः । इन्द्रियप्रतिनियमानपेक्षं च
साक्षात्काररूपं तेषां ज्ञानमित्यतीतानागतसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृतार्थ-
सतत्त्वदृशो योगिनः सर्वा गोत्वब्राह्मणत्वादिजातीरध्यक्ष्यन्तः, तदप-
देशमसङ्कुरेणारभन्ते । ब्राह्मणत्वादिष्वप्यस्ति किं चित्सास्नादिस्थानी-
यं रूपव्यञ्जनमस्माकं परमतीन्द्रियम् । विशिष्टैस्तदवधार्य संज्ञाः प्रणी-
ताः । तदुक्तं प्रत्यक्षपूर्वकं संज्ञाकर्मैति । अत्र भवतामुपदेशाद्वयमपि
सम्प्रदायपारम्पर्याद्यथायोगं गोत्वादिजातीरध्यवस्यामः । अस्मद्वि-
शिष्टानां चेदं संज्ञाप्रणयनं यथावस्थितशब्दार्थसम्बन्धप्रकाशनमात्रं न
त्वपूर्वसङ्केतकरणं स्वाभाधिकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्येति ॥ ४६ ॥

विष्टप्रामाण्यास्तन्ति ब्राह्मणत्वादिजातयोर्विविक्ता यथायथं
भावप्रत्ययोभिधेयाः । तत्रेदं विचार्यते । तामाहुस्त्वतलादय इत्युक्तं ।
जातिगन्धत्वं उत्पलगन्धत्वं मल्लिकागन्धत्वं मित्यत्र किं परजातौ
गन्धसामान्ये भावप्रत्ययः किं वा उपरजातावपरसामान्ये विशि-

आश्रयगन्धसमवायिनीत्याशङ्क्याह ॥

जात्युत्पलादिगन्धादौ भेदतत्त्वं यदाश्रितम् ।

तद्भाषमस्यैलोके ऽनित्यत्वान्नाभिधीयते ॥ ४७ ॥

इह लौकिके शब्दव्यवहारे विवक्षाधीने यदा जातिगन्धादिशब्दात्समासाद्भावप्रत्ययः कियते तदा सामर्थ्ये समासविधानात्तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति तत्रैव भावप्रत्ययः, समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमिति वचनादित्याधाराधेयसम्बन्धः सप्तमीमासे, तत्पूर्वकः शेषसम्बन्धो वा षष्ठीसमासे तद्वाच्यः । यदा तु गन्धशब्दादेव पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चात्समास इति विवक्षा तदा भेदस्य, जात्युत्पलादौ ह्याश्रितस्य विशिष्टस्य गन्धस्य, यत्तत्त्वं पारमार्थिकं तत्कर्मभूतं, यदाश्रितं कर्तृभूतमपरसामान्यं तद्भावप्रत्ययवाच्यं न भवति । अनित्यत्वात्सर्वत्रासन्निधानात् । भेदस्य वा गन्धविशेषस्य तत्त्वं विशिष्टं सामान्यं, यदाश्रितं समवेतमिति समानाधिकरणे पदे । अयमन्वयः । यद्युत्पलगन्धसमवेतं विशिष्टं सामान्यं, न तच्चन्दनगन्धादिव्यक्तौ सन्निहितमिति व्यभिचारादनित्यम् । न तु सामान्यमनित्यं भवति । गन्धशब्दश्चाविशेषेण गन्धमात्रे वर्तत इति गन्धमात्रव्यापिनैवास्य प्रवृत्तिनिमित्तेन भावप्रत्ययाभिधेयेन भवितव्यम् । न चोत्पलगन्धसमवेतं विशिष्टं सामान्यं सर्वगन्धव्यापीति नेदमभिज्ञं गन्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । आश्रयविशेषेण तु जातेर्गन्धत्वमुत्पलस्य गन्धत्वमिति समवेतसमवायाद्विशेषेण विशिष्टावसायसिद्धिः । न चैवं नास्त्येव सामान्यविशेषः । आश्रयभेदेन गन्धव्यक्तीनां भेदात्, शाबलेयत्वादिष्वदपरजातियोगोपपत्तेः । तथा च भेदतत्त्वं यदाश्रितमित्याह । गुणानामाश्रयभेदाद्भेद इति वक्ष्यते । अस्त्येव चोत्पलगन्धानामन्यतो व्यावृत्तोऽन्वयी प्रत्यय इति तन्निमित्तसामान्यसम्भवः केन वार्यते । अत एव लोकग्रहणं । लोकव्यवहारे परं नाभिधीयते । गन्धयुक्तिविदस्त्वभियुक्ताः पश्यन्त्येव विशिष्टं सामान्यम् । समासादपि च भावप्रत्यये सामान्यविशेषः सम्बन्धस्य समासवाच्यत्वाच्छब्देनाप्रतिपादनादनित्य इति नाभिधीयते ॥ ४७ ॥

काश्चिज्जातयो ऽसंविद्ब्रह्मानपदा अपि सन्तीत्याह ॥

अस्वशब्दाभिधानास्तु नरसिंहादिजातयः ।

सरूपावयवेवान्या तामु श्रुतिरवस्थिता ॥ ४८ ॥

नरसिंहगौरखरत्वादिजातयो विद्यमानासाधारणवाचकाः । समानं रूपं ययोस्तावयवौ यस्या नरसिंह इत्यादिश्रुतेः शब्दस्य सा तत्र वाचिका । एषा हि श्रुतिर्नरसिंहत्वजातिविषयनर, सिंहेति-शब्दद्वयसादृश्येनावभाषमाना नरत्वसिंहत्वजातिप्रतिभामत्रोत्पादयति । न च नरसिंहाश्रयामारब्धो नरसिंहः अपि तु जात्यन्तरमेवात्र श्वलरूपे वस्तुनि समवेतं, चित्र इव रूपे चित्रत्वमिति तदसाधारण-मेषा शक्नोति प्रत्याययितुम् । भावतश्च निरर्थैवेयं श्रुतिरित्यवयव-सादृश्यमपि न वास्तवमितीवशब्दः सादृश्याभिमानमात्रपरः । यथा निरंशवाक्यस्थानां पदानामिति भ्रान्त्या, नरत्वादिजातौ प्रतिभोत्पा-दनाश्रेयमसाधारणा नरसिंहजातौ श्रुतिर्न चान्यापि विद्यत इत्यस्त्व-शब्दाभिधाना । शब्दो ऽभिधीयते नेत्यभिधानं यस्या इति ॥ ४८ ॥

तद्वचमर्थद्वारेण पदे परीक्ष्यमाणे प्रकृतिभागस्य जात्यर्थतया जातिमुपपाद्य प्रत्ययभागस्यापि तदुपपादितेन जात्यभिधायितायां प्रकृतिप्रत्यययोः समभिव्याहारमुपपादयितुमाह ॥

जात्यवस्थापरिच्छेदे सङ्ख्या सङ्ख्यात्वमेव वा ।

विप्रकर्षे ऽपि संसर्गादुपकाराय कल्पते ॥ ४९ ॥

द्रव्यजातेः क्रियाजातेश्च सुषन्तनिङन्तपदगतप्रकृतिवाच्यायाः स्वाश्रये द्रव्ये ऽवस्थानं समवायः, तत्र परिच्छेदः किमेकद्रव्ये तस्याः समवायो विवक्षितः किं वा ऽनेकद्रव्य इत्येवं रूपः । तस्मिन्निर्णयमाने यथायथं सुप्तिङन्तप्रत्ययवाच्या संख्याजातिरेकार्थसमवेतसमवा-यात्साक्षात्सम्बन्धाभावे ऽप्युपयोगाय सम्पद्यते । तिङन्तपदवाच्याया अपि जानेः क्रियाजात्या स्वाश्रयद्वारेणास्त्येवैकार्थसमवेतसमवायः । जातेर्वावस्थारूपभेदः स्वाश्रयविशेषेण संसर्गलक्षणः । शब्दात्प्रतीतया वा संख्याजात्या सामर्थ्यादाक्षिप्ता संख्याव्यक्तिरेकार्थसमवायात्प्रकृ-तिवाच्यां जातिं विशिनष्टि । प्रतीतस्य ह्यवच्छेदकत्वं । प्रतीतिश्च शब्दा-दर्थसामर्थ्याद्वा भवन्ती न विशेष्यते । यद्वा द्रव्यपदार्थपक्षे संख्या-व्यक्तिः शब्दवाच्या विशेषणम् । जातिपदार्थपक्षे तु संख्याजातिरिति विकल्पः । तत्र गौः गावौ पचति पचत इत्यादौ विशिष्टजातीयो वि-

शिष्टसंख्यावच्छिन्नश्चार्थः प्राधान्येन प्रतीयत इति प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वं प्रकृत्यर्थस्य च विशेष्यत्वम् । तथा च क्रियाप्रधानमाख्यातमित्युपपत्तिः । पञ्चतीत्यादौ साध्यत्वात्प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यात्कारकादिना प्रत्ययार्थेन तस्य विशेषणात् । औपगव इत्यादौ तु प्रकृत्यर्थोपरक्तस्य प्रत्ययार्थस्यापत्यलक्षणस्याभिधानं प्राधान्येनेत्येतद्विषयमेवेदं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति । प्रायिकमेतत् । तथा हि । संख्या प्रकृत्यर्थानुग्रहायेहोक्तेति गामानयेत्यादौ तद्विशिष्टस्य प्राधान्यम् ॥ ४९ ॥

एवं तावत्सामान्येन प्रकृत्यर्थविशिष्टः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते पदेनेति द्रव्यद्वारेण सम्बन्धाज्जात्या प्रकृतिप्रत्यययोः समभिव्याहारोपपत्तिरुक्ता । इदानीं क्वचित्तात्पर्यभेदाच्छ्रुतोऽप्यर्थो न विवक्ष्यत इति वाक्यार्थोपपत्तिकत्वं पदार्थस्य विचारयितुमाह ।

लक्षणा शब्दसंस्कारे व्यापारः कार्यसिद्धये ।

सङ्ख्या कर्मादिशक्तीनां श्रुतिसाम्येऽपि दृश्यते ॥५०॥

कर्मादयोऽपि शक्तयो विभक्तिवाच्याः संख्यावदिति तासां कर्मादिशक्तीनां श्रुतेः शब्दस्य स्ववाचकस्यामादेः साम्येऽपि द्विविधो व्यापारो वाक्यार्थे लक्षण एकः । स च शब्दसंस्कारे शब्दसंस्कारविषये । संख्याकर्मादिरहितस्य प्रातिपदिकमात्रस्यासम्भवात् केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति शब्दसंस्कारार्थे स्वार्थेन प्रकृत्यर्थमनवधारयन्त्यपि विभक्तिः प्रयुज्यते क्वचित् । तद्यथा । ग्रहं समाप्तीति । कथमत्रैकत्वं न विवक्षितं । शब्दसंस्कारमात्रपरमेव त्वेकवचनमिति चोद्ये न्याये वक्ष्यति । इह तु वस्तुमात्रापेक्षतया कर्मादिशक्तीनां शब्दसंस्कारार्थमुपादाने विवक्षा । यथा सक्तूञ्जुहोनीति । अत्र हि सक्तुसाधनो होम इत्येतावन्मात्रं विवक्षितं । हवनक्रियाया अदृष्टार्थत्वेन फलवत्त्वात्प्राधान्यात्क्रियाविषयत्वमात्रेणैव ततमा अपि सक्तवः क्रियासमन्वयमात्रे चरितार्थाः । न हि कथं नाम सक्तवो भस्म सम्पद्येरन्निति होमः क्रियते अपि सक्तुसाधनेन तेनादृष्टं सम्पद्यतामिति । यद्येवमदृष्टार्थत्वात् क्रियायाः, सक्तवो नैवेप्सिततमा इति नास्त्येवात्र कर्मशक्तिः । तद्वस्त्यास्तस्याः कथमविवक्षा । सतो ह्यविवक्षा शब्दोपात्तस्य न्याय्या । तद्यथा ग्रहमित्येकत्वस्य, न त्वसतः । न हि काष्ठानि पञ्च-

न्तीत्युक्त्वा काष्ठानां कर्मशक्तिरविवक्षितेत्युच्यते अपि तु करणशक्तिः । सत्यमेतत् । अदृष्टमेव तु न सम्पद्येत यदि सक्तव इप्सिततमत्वेन नाश्रीयेरन्, अनन्योपायसाध्यत्वादित्यदृष्टार्थत्वसामर्थ्यादेव सक्तवर्थताभ्युपेतव्या क्रियायाः । तद्यथा आराधनस्य देवतार्थता । अदृष्टार्थमेव हि देवताराध्यत इत्यदेवतार्थत्वे तस्यादृष्टार्थत्वमेव हीयेत । एवमिह प्रधानमङ्गं सक्तवोऽदृष्टस्येति भवन्त्येवेप्सिततमाः । अविवक्षितन्तु तदीप्सिततमत्वं तावन्मात्रफलत्वेन क्रियाया अनभिंसंहितत्वात्फलान्तरप्रयुक्तत्वाच्च सक्तूनां । क्रियाफलत्वस्य न ग्रहाणामिव रूपान्तरेणोपादानादविवक्षितत्वम् । तस्मादीप्सिततमत्वं कारकान्तरापेक्षया सत्वम्, विवक्षितं च कयाचिदपेक्षयात्रेति स्थितम् । क्वचित्तु कार्यसिद्ध्यर्थं संख्याकर्मादिशक्तीनां व्यापारः कार्यस्य वाक्यार्थभूतायाः क्रियायाः सिद्धिनिमित्तो द्रव्यावच्छेदोपयोगः । संख्यादिविशेषवता द्रव्येण साध्यमानायाः क्रियायाः प्रतिपादनात् । तद्यथा । पशुना यजेतेति । अत्र हि यजिरेकेनापि पशुना विकलो निष्पद्यत इति विवक्षितैव सा संख्येति वक्ष्यते न्यायः । कर्मशक्तेश्चाविवक्षा व्रीहीन्ब्रह्मन्तीति । व्रीहयो ह्यवघातेन संस्कार्यत्वादीप्सिततमाः । न त्ववघातमात्रार्थं कश्चित्प्रवर्तते अपि तु व्रीह्यर्थं । तेषामवघातेन संस्कृतानां पुरोडाशयोग्यस्वभावातिशयप्रतिलम्भेन यज्यङ्गतासिद्धेरित्यवहननक्रियात्राप्रधानं । संस्कार्या व्रीहय एव प्रधानं, तण्डुलीकृतानामुत्तरत्रोपयोगात् । सक्तूनां तु भस्मीभूतानामसत्त्वात्त्रोत्तरत्रोपयोगः । तदाहुः । भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारयिष्यते । सक्तवो नोपयोष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचिकिति । अवहननक्रिया चात्राप्रधानं वास्तवेन रूपेणाकथ्यते । शाब्देन तु रूपेण क्रियैव सम्पाद्यतया चोद्यते सर्वत्रेति सैव प्रधानम् । तथा च तदपेक्षं कर्मणः कारकत्वमत्रेति वाक्यार्थप्रधानभूता क्रियेति क्रियाविवेके विस्तरेणास्माभिरभिहितमिति तत एवावधार्यम् । इत्थं च तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानीति भावशब्दानां द्वैविध्यकथनं वास्तवरूपमिप्रायमवगन्तव्यम् । पूर्वं तु लक्षणा शब्दसंस्कारो व्यापारः कार्यसिद्ध्यर्थ इति पठन्तो लक्षणा द्रव्योपलक्षणं तत्र शब्दसंस्कारमात्रोपयोगिद्रव्योपादानमिति तद्विषयत्वाच्छब्दसंस्कारो लक्षणेति सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते ॥५०॥

इदानीं शब्दसंस्कारे लक्षणाद्यो व्यापारो विभज्यते ॥

न त्रिना सङ्ख्यया कश्चित्सत्त्वभूतो ऽर्थ उच्यते ।

अतस्सर्वस्य निर्देशः सङ्ख्यया स्यादविवक्षिता ॥ ५१ ॥

इदं तदिति सर्वनामप्रत्ययमशयोग्यं द्रव्यं संख्यासमन्वयसह-
म, तस्यापत्यमित्यादौ निर्देशे साक्षाभिर्दिदिक्षितमिति नास्तरी-
यकत्वान्निर्देशमात्रे न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति चरितार्था सं-
ख्या न विवक्षितेत्युत्सर्गः । तदुक्तं तद्वितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनम-
प्रमाणं तस्याविवक्षितत्वादिति । जातिस्तु द्रव्यस्य द्रव्यान्तराद्विवेक-
मवगमयितुमुपादीयत इति न तदविवक्षा न्याय्या । सर्वथा विवक्षा-
भावे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः शब्दप्रयोगस्यैवाभावात् । तथा च प्रकृति-
वाच्या संख्या विवक्ष्यत एवेति हि वक्ष्यति ॥ ५१ ॥

अस्योत्सर्गस्य केचिद्विशेषमाहुः ॥

एकत्वं वा बहुत्वं वा केषां चिदविवक्षितम् ।

तद्धि जात्यभिधानाय द्वित्वं तु स्याद् विवक्षितम् ॥ ५२ ॥

यज्जातौ न सम्भवति तद्व्यक्तिगतं पारस्पर्येण व्यवच्छेदकत-
या ऽवसीयत इति द्रव्यगता संख्या जातेरवच्छेदिका ग्याय्या, न तु
स्वगता एकत्वद्वित्वबहुत्वलक्षणा । एकत्वं हि जातेरव्यभिचारि बहु-
त्वमप्यातिदेशिकम् । ननु जातेनैव संख्यास्ति द्रव्यधर्मत्वात्तस्याः ।
नेह शास्त्रान्तरप्रसिद्धा प्रक्रिया या प्रमाणं अपि तु स्वकृतान्तः क-
श्चिदवश्यः । अस्ति च प्रमाणमेकत्वे । जातेः प्रमाणेनैकत्वविशिष्टाया
एव सिद्धेः । तथातिदेशिकं जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमिति ।
जातिपरायां चोदनायामेकत्वबहुत्वे न विवक्ष्यते । ब्राह्मणो न हन्त-
व्यः सुरा न पेया वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति । यत्र तु विवक्षा तत्र द्रव्य-
परा चोदनेति । द्वित्वं तु न जात्याख्यायां विहितमिति तत्सर्वथा द्र-
व्याश्रयमेवेति विवक्ष्यते सर्वत्र ॥ ५२ ॥

तदपि क्वचिन्न विवक्ष्यत इत्याह ॥

यद्येतौ व्याधितौ स्यातां देयं स्यादिवमौषधम् ।

इत्येवं लक्षणे ऽर्थस्य द्वित्वं स्यादविवक्षितम् ॥ ५३ ॥

औषधदानविषयभूतव्याधितोपलक्षणार्थस्यैवमनेन प्रकारेण

व्याधि निमित्तत्वेनोपादाय प्रवृत्तस्योपलक्षणस्यैतावित्येवमुपात्तस्य यद्वाच्यं द्वित्वं तदत्राविवक्षितं । सप्तमी चेयं लक्षणे ज्ञायते ऽर्थस्योपलक्षणे वेत्यर्थः । औषधस्वरूपमहिम्नैवात्र व्याधिविषयतासिद्धेः । तद्दानस्यैताविति व्याधितान्तरनिवृत्त्यर्थमुपादीयमान एकस्यापि तयोर्मध्यात्सम्भाव्यमाने व्याध्युद्भवे तदौषधदानस्येष्टेर्विवक्षात्र द्वित्वं । सम्भावनाविषयत्वाच्च व्याधिसम्भवस्य यदा द्वयोरपि तत्सम्भवः तदा समुदितवेवौषधदानस्य विषय इति सहविवक्षया चोदनाऽर्थवती । व्याधिप्रतीकारप्रयुक्तं पुनरौषधदानमित्येकस्यापि व्याधितत्वे तत्सम्भवः । बहुषु च प्रकृतेषु एताविति परामर्शस्यानुपपत्तेरविवक्षायामपि द्वित्वस्य, बहुषु तदौषधदानाप्रसङ्गः । किं चौषधदानेन द्वावनुग्राह्याविति प्रधानं चात्र संख्या न विवक्ष्यते । यत्र तु क्रमेणापि द्वयोरैव चोदनार्थप्रतिपत्तिः, वृक्षौ च्छेत्तव्याविति तत्र विवक्षैव । इह तु सम्भावनाविषयं व्याधितत्वं भविष्यदुत्प्रेक्ष्य चोदनेति क्रमेण युगपद्वा व्याधिसम्भवे तदुपपत्तिः । न हि भविष्यतो नियमेन सह भाव्यं नियम्यते ॥ ५३ ॥

तदेवं प्रत्ययोपात्ताया विवक्षिताविवक्षितत्वं वाक्यार्थपर्यालोचनया विषयविभागेन प्रतिपाद्याधुना प्रकृत्युपादानाया एकान्तेनैव विवक्षेत्याह ।

एकादिशब्दवाच्यायाः कर्मण्यङ्गत्वमिष्यते ।

सङ्ख्यायाः खनति द्वाभ्यामिति रूपाद्धि साश्रिता ॥५४॥

द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां मृदं खनति, चतुर्भिरादत्ते ऽष्टमिर्हरतीत्यत्र प्रकृतिनिमित्तभूतायाः प्रातिपदिकवाच्याया द्वयादिसंख्यायाः क्रियावच्छेदकत्वमभ्युपगम्यते, सा संख्या विवक्षितैव । अन्यथा शब्दार्थ एव त्यक्तः स्यादिति । प्रातिपदिकस्यान्यथानुपपन्नस्य प्रयोगस्य रूपात्स्वभावाद्विशिष्टसंख्याविधायिनः सामर्थ्यादत्र विवक्षा । रूपशब्दो वा प्रातिपदिकपर्याय इति रूपात्प्रातिपदिकात्र विभक्तेरित्यर्थः । यथा द्विपुत्र इत्यादौ । अत्र हि विभक्तिवाच्यो भेदः, समास एकार्थीभावान्नवर्त्तते । प्रकृतिवाच्यस्त्ववतिष्ठत एव । तदभावे हि शब्दप्रयोग एव निष्फलः स्यात् । ग्रहमित्यादौ तु प्रत्ययः प्रातिपदिकार्थप्रत्यायने साहचर्ये गच्छतीत्यर्थवा

नित्यत्वाऽविवक्षा युक्ता । यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेत्, ऐन्द्रं पञ्चशराव-
मोदनं । निर्वपेदित्यत्रावयवद्वयारब्धः सन्ध उभयशब्दवाच्यो न तु
संख्यावाच्युभयशब्द इत्येकावयवविनाशे ऽपि समुदायस्य विनाशा-
न्निर्वापः क्रियत एव ॥ ५४ ॥

इदानीं वक्तुं व्यापारः कार्यसिद्धय इति तद्विभज्यते । तत्र
द्विवमेव विवक्ष्यते नैकत्वबहुत्वे इति पूर्वमुक्तम् । अधुना त्वेकत्वम-
पि क चिद्विवक्ष्यत इत्याह ॥

यजेत पशुनेत्यत्र संस्कारस्यापि सम्भवे ।

यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन गम्यते ॥ ५५ ॥

शब्दसंस्कारार्थत्वं यद्यप्यत्र विभक्तेः सम्भाव्यते तथापि प-
शुजातेर्यथा प्रातिपदिकवाच्यायाः क्रियाङ्गभावः, तथैकत्वमपि विभ-
भक्तिवाच्यं, एकपदोपादानात् त्यज्यते । जातिवदेकत्वमपि क्रियाङ्ग-
मित्यर्थः । एकपदोपादानो ह्यर्थ एकत्वेन बुद्धौ विपरिवर्तमानः कथं
भेदेन पशुना यजेतैकेन चेति सम्बध्येत । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां हि यो
विशिष्टः प्रत्ययार्थो ऽभिधीयते तेनाभिधेयैव संस्पृश्यते यज्यर्थः ।
एकपदत्वे ऽन्तः पदसंबन्धस्यापौरुषेयत्वात् । अतश्चोभयमपि शक्यवि-
धानं । भेदेन तु स्पर्शे वाक्यभेदप्रसङ्गादशक्यविधानं स्यात् । भिन्न-
पदोपादानं तु वस्तुभेदेन संबध्यतापि । शक्यविधानत्वात् । यथा
रक्ताश्वमानयेति । तन्न च वाक्यभेदो रक्तमानयाश्वमानयेति वाक्यी-
यः समन्वयः । एकपदोपादाने तु शोणमानयेति वदौपादानिको विनि-
योगः । ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र तु यथा न शक्यविधानं तथा दर्शयिष्यते ।
अनेन च पशुशब्दार्थस्य पूर्वमनिर्ज्ञातत्वमप्रधानत्वं च विवक्षानिब-
न्धनं ध्वनति । अस्मादेव वाक्यात्साधनत्वेन प्रतीयत इत्यर्थः । अग्रे
तु स्फुटमेव दर्शयिष्यति । ननु विनियोजकया श्रुत्या द्रव्यस्य क्रिया-
साधनत्वं विहितं न तु गुणस्य । संख्यायाः विनियोजकप्रमाणस्य द्रव्य
एवोपक्षीणत्वात् गुणविनियोगे प्रमाणाभावः । सत्यम् । श्रुत्यादिषड्-
व्यतिरिक्तो ऽयं विधिः व्यापार उपादानाख्यः । न हि संख्यारहितं द्र-
व्यमात्रं विधिरूपादत्ते । एकपदोपादानस्य गुणस्य त्यक्तुमशक्यत्वात् ।
प्रतीयते हि सगुणं द्रव्यं एकरसपाशाद्या प्रतीयते यथायोगं गुणद्र-
व्ययोरन्वयः ॥ ५५ ॥

तदेवमयं वादी बाधकमन्तरेणाविवक्षां न मन्वते । ये तु शब्दसंस्कारार्थत्वमेव संख्यायाः प्रतिजानते ते कथमत्रैकत्वं विवक्षन्तीत्याह ॥

लिङ्गात्तु स्यात् द्वितीयादेस्तदेकत्वं विवक्षितम् ।

एकार्थीवषयत्वे च तल्लिङ्गं जातिसङ्ख्ययोः ॥ ५६ ॥

शब्दसंस्कारार्थमेव पशुनेत्येकत्वम् । विवक्षा तु लिङ्गात्तत्रापकाद्व्याख्यादन्तरङ्गत्वात् । तथा हि आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेतेत्युक्त्वा ऐन्द्राग्नं द्वितीयमुक्थ्ये, ऐन्द्रं पृथिञ्च तृतीयं षोडशिनीति द्वितीयादित्वनाजो विशेष्यते । यदि वाजमित्येकत्वमप्यवक्षितं स्यात् तदा द्वितीयादित्वस्यासिद्धत्वात् द्वितीयमित्यादि पुनर्विधानं न स्यादित्यभिधानसामर्थ्याद्वैकत्वमेकत्वमिति निश्चीयते । न च विवक्षायाः मध्येकत्वस्यात्र द्वितीयं तृतीयमित्युपपद्यत एव । अनियतसंख्याप्रसङ्गे द्वितीयादित्वेन विशेषणात् । नैतदास्ति । एवं हि पक्षे ऽनुवाददोषः स्यात् । लिङ्गत्वे तु द्वितीयादित्वमपूर्वमेव विहितं नित्यमविकल्पितं श्रुतं नोपपद्यते । पक्षे तु वादे हि श्रुतस्य वैकल्पिकत्वं स्यादित्येव विकल्पितं श्रवणं परित्यक्तं भवेदिति दोषप्रसङ्गः । एकाश्रये परिसमाप्तत्वे वैकत्वसंख्याया जातेऽतदेव लिङ्गमिति प्रसङ्गादाह । यथा ह्येकत्वं प्रत्याश्रयपरिसमाप्तं तथा सत्यप्यनेकार्थसमये जातिरपीत्यस्माद्वसीयते । तथैकत्वसंख्याया एकः समानो ऽर्थो विषय आश्रयो ऽस्या जातेरित्यत्रापि तदेव द्वितीयादित्वं लिङ्गं । अन्यथा आश्रयेषु जातेरेकदेशेन प्रवृत्तौ द्वयोर्द्वयोः पूरणो नासौ तज्जातीयः स्यात् । अपि तु जात्येकदेशः । न च जात्येकदेशो जातिर्भवति । समानाश्रयत्वे च जात्येकत्वयोर्जातिः प्रकृत्यर्थः साकल्येन क्रियाङ्गतयोपादीयते । अन्यथैकत्ववत् तत्राधारे सर्वात्मना जातेः परिसमाप्त्यभावे एकत्वमशक्योपादानं । एकस्मिन्सर्वात्मना जातेरपरिसमाप्तत्वात् । अतश्च द्वितीयादित्वं विघटेत । स्यादेकत्वमनुमापयत्तदाश्रये सर्वात्मना जातेः समाप्तिमप्यनुमापयत्येतल्लिङ्गं । यावता हि विना नोपपद्यते तावतो ऽर्थस्यैतल्लिङ्गम् । यथा वैकत्वं विवक्षां विना नोपपद्यते तथा जातेस्तत्र समानाविषयत्वमपि नेत्यन्यथा तत्र जातेः समाप्त्यभावे साक-

ह्येन प्रकृत्यर्थः क्रियाङ्गतया नोपात्तः स्यादिति प्रकृत्यर्थोपरोध
प्रसङ्गः। द्वित्वादेरेनेकाश्रयपरिसमाप्त्यभावात् तेन सह जातेरेकार्थवि-
षयत्वे लिङ्गमेतत् । एवं ह्यनेकाश्रितत्वमेव ज्ञापितं स्यात् । तच्च
जातित्वादेव सिद्धमिति एकत्वेनैव सह जातेरेकार्थसमवायो लिङ्गा-
द्वयगन्तव्यः ॥ ५६ ॥

इदानीं ययुक्तं यजेत पशुनेत्यत्रैकत्वं जातिवद्विवक्ष्यते इति तत्र
पूर्वसूचितं विवक्षानिबन्धनं ग्रहवैलक्षण्येन प्रकटयति ।

अन्यत्राविहितस्यैव स विधिः प्रथमं पशोः ।

क्रियायामङ्गभावश्च तथैतत् स्याद्विवक्षितम् ॥ ५७ ॥

यजेः कर्त्तव्यता वाक्यान्तरात्सिद्धेति पशुनायजेतेति गुण-
विधिस्तारपर्यतः । तथा च ज्ञातस्य पशुगुणस्य प्रमाणान्तराप्र-
थममेनेनैव ज्ञापनमित्युत्पत्तिविधिरयं पशोः । अस्माद्वाक्यात्प्रथम-
मुत्पन्न इव पशुरनेनैव ज्ञापितत्वात् । ज्ञप्तिरेव हि प्रथमोत्पत्तिर्भण्यते।
स चोत्पत्तिविधिरत्राङ्गत्वेन यजिक्रियाविषयेणाङ्गत्वेन चेत्यस्मात्का-
रणद्वयात्तदेकत्वमत्र विवक्षितम् । तथा हि। शब्दप्रमाणका वयं शब्देन
चैकत्वविशिष्टो ऽर्थश्चोदित इति कथं तदेकत्वं त्यज्यतां । तदुक्तं ।
यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन गम्यते, इति । यथा शब्दचोदिता
जातिस्तथैकत्वमपीति, इहत्यस्तत्र न्यायः सूचितः । शब्दश्च प्रथम-
मिदमाह । न तु शब्दान्तरं संख्यान्तरयुक्तं ग्रहादिवदस्तीति प्रथमोप-
देशो विवक्षाकारणम् । अङ्गत्वोपदेशश्च यागस्य प्राधान्यात् । यदि
ह्यङ्गतयोपदेशः स्यात्पशोः, तदा ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवद्भवेदविवक्षेत्यर्थः ।
तस्माच्छ्रुतसंख्याहाने हेत्वभावादेकत्वविशिष्टसाधनसाध्यत्वेन नि-
यतरूपं प्रधानमवगतं भवतीत्यनियतानेकसंख्योपादानमप्रमाणक-
म् । अत्र के चित्क्रियायामङ्गभावस्येति पठन्तः प्रथमं क्रियायामङ्ग-
भावस्य विधिरिति योजितवन्तः ॥ ५७ ॥

एतन्न्यायवैपरीत्येन ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र लक्षणाख्यं व्यापारमाह ।

ग्रहास्त्वन्यत्र विहिता भिन्नसंख्याः पृथक् पृथक् ।

प्राजापत्या नवेसेवमादि भेदसमन्विताः ॥ ५८ ॥

अङ्गत्वेन प्रतीतानां समागं त्वङ्गिनां पुनः ।

निर्देशं प्रति या संख्या सा कथं स्याद्विशिक्षिता ॥ ५६ ॥

प्राजापत्या नत्र ग्रहा भवन्ति । दशैतानध्वयुः प्रातःसवने
ग्रहान्गृह्णानि, ऐन्द्रवायत्रं ग्रहं गृह्णाति, मित्रावरुणं ग्रहं गृह्णातीत्या-
त्यादावुत्पत्तिवाक्ये ग्रहाणां सोमाधाराणां पात्राणां भिन्नसङ्ख्यानां
पृथक् पृथक् तेषु प्रकरणेषु भेदेनोपात्तानां तथैवानुभूतानां ग्रहं सं-
मार्ष्टीत्यत्र स्मृत्योपस्थापितानां यथोत्पत्तिवाक्यानुभवमेवात्र स्मृ-
तिबुद्धानुपस्थानं युक्तमिति भिन्नसङ्ख्या एव प्रतीयन्ते । उत्पत्ति-
वाक्ये हि ग्रहाणामङ्गत्वेन सोमधारणार्थमुपदेश इति तत्र प्रा-
धान्याद्विवक्ष्यते सङ्ख्या । अपूर्वोपदेशाच्च पशुनेति वक्ष्यते दशेति
प्रातिपदिकार्थत्वादिपि तत्र नियोगतोऽपेक्षा, सम्मार्गे तु वास्तवेन
रूपेण । सम्मार्गस्य ग्रहशुद्ध्युत्पादनार्थत्वात्संस्कार्या ग्रहा एवा-
ङ्गिनः प्रधानभूताः शाब्देन रूपेण क्रियाप्राप्त्याप्येऽपि । ततश्चोत्प-
त्तिवाक्यापेक्षया सम्मार्गवाक्येन पुनर्योऽयं ग्रहमिति निर्देशस्तत्र
पूर्वभूता एव ते सम्मार्जनविषयभावार्थमुपात्तास्तात्पर्यत इति पूर्व-
सङ्ख्याम्बयिनः । प्रकरणार्थपर्यालोचनया हि वाक्यार्थोऽवतिष्ठते न
तु यथाश्रुते पदार्थमात्रेऽवस्थातव्यम् । स्तुतिनिन्दाप्रधानेषु वाक्ये-
ष्वर्थो न तादृशः, पदानां प्रविभागेन यादृशः परिकल्प्यत इति
स्यायात्, अवान्तरवाक्याम्बयेन महावाक्यार्थानुसारेण पदार्थापो-
द्धार इत्यन्यत्र प्रकरणानुभूतभिन्नसङ्ख्याकग्रहग्रहणं । तदनेन विव-
क्षायां हेतुव्यमुक्तम्, अन्यत्र विधानं प्राधान्यं च । यद्यपि बहुभवेकत्व-
मप्यविवक्षितमनुभूतं तथाप्यनेकमध्यपारयेकत्वमनुभूतं न तु केवलमि-
त्यनेकसहचारिण एवात्र स्मृतिः । अत एव पृथक्पृथगनेकसंख्याया
भूयोदर्शनेन तत्प्रभवसाधनोत्पत्तिस्वरूपस्मृत्यव्यभिचारस्थापनार्थमाह ।
पृथक्पृथगिति पृथक्पृथगिभन्नसङ्ख्यानामनुभूतत्वात्तथैव च स्मृतिः ।
सम्मार्गेऽनुवादेऽत्रेत्यर्थः । ग्रहेर्जुहोतीति हवने ग्रहाणामुपयोगा-
त्संस्कार्यत्वं । अङ्गानां प्रधानोपकाराय संस्कारार्हत्वात् । न च
ग्रहैकत्वविशिष्टः सम्मार्गविभिर्न्याय्यः । गुणस्य द्रव्यसमकक्ष-
तया क्रियायामङ्गभावाभावात् द्रव्यद्वारेणाङ्गत्वाद् द्रव्यानुयायि-
त्वेऽनुभूतद्रव्यभेदाश्रयणात् । चित्रगवीर्बध्नाति शोणं याजयेदित्य-
त्रतु चित्रशोणश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या गुणविवक्षोत्पत्तिकी ॥ ५९ ॥

इदानीमविवक्षौत्सर्गिकी सर्वज्ञ, शब्दसंस्कारार्थं विभक्त्यु-
पादानादिति यत्नाद्विवक्षामाह ।

नान्यत्र विधिरस्तीति संस्कारो नापि चांगिता ।

हेतुः संख्याविवक्षायां यत्रात्सा हि विवक्षिता ॥ ६० ॥

वाक्यान्तरे ग्रहाणां भिन्नसङ्ख्यानां विधिरस्तीत्यतो हेतो-
रत्र ग्रहं सम्मार्ष्टीत्येकवचनं शब्दसंस्कारार्थमात्रमित्येतन्न युक्तम् ।
नाप्यत्र सम्मार्गे ग्रहाणामङ्गिताप्राधान्यमेकत्वस्य विवक्षाभावे
हेतुः निमित्तं, अपि तु न विना संख्यया कश्चिदित्युक्तान्यायात्,
सर्वत्रैव प्रातिपदिकार्थस्योपलक्षणार्थं वचनमित्यविवक्षितम् । यत्न
तु कश्चिन्न्यायो युक्तिरूपो ऽस्ति तत्र तस्माद्यत्नात्सङ्ख्या विवक्ष्यत
इत्यौत्सर्गिक्या अविवक्षया विवक्षापवादः ॥ ६० ॥

न च विवक्षाहेतुर्यत्नो ऽस्ति ग्रहमित्यादावित्याह ॥

सम्मार्जनं विशेषश्च न ग्रहे क्व चिदाश्रितः ।

विहितास्ते च संस्कार्याः सर्वेषामाश्रयस्ततः ॥ ६१ ॥

ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यनुपात्तविशेषस्य पूर्वावधूतस्य ग्रहसंस्मर-
ज्जोदितः । पूर्वं च भिन्ना ग्रहा दृष्टाः । तदाह विहिता स्त इति । न
द्येको ग्रहस्सौत्पत्तिवाक्ये विहितः अपि तु बहवो न च द्योग्येवं वि-
हिताः । न च तेषां मध्ये कश्चिदेव संस्काराद् बीहः अपि तु सर्वे
एव ते तथेत्याह । ते च संस्कार्या इति । सर्वेषां संस्कार उपयु-
ज्यते उत्तरत्र सोमधारणे सर्वेषां संस्कृतानामुपयोगात् । ततश्च
भूयसां विहितानां यद्येको विवक्षितो ऽभविष्यत्तदा तस्य चिह्नभूतः
कश्चिद्विशेषो निरदेक्ष्यत । आर्कमाश्विनं मैत्रावरुणं वा ग्रहं स-
म्मार्ष्टीति । न चासौ निर्दिष्टः । एकवचनं तु न विशेषः । तस्य प्र-
तिनियतैकविषयत्वाभावादनियतैकोपादाने कस्येति विशेषावधार-
णामावात् अशक्यानुष्ठानार्थोपदेशप्रसङ्गादिति जाताविदमेकवचनं
बोद्धव्यं न तु व्यक्तावेति नास्माद्यत्नाद्विवक्षासिद्धिः । किं च स-
र्वज्ञ शब्दसंस्कारार्थमेकवचनमित्येवमिदमुपक्रान्तम् । तथा कैक-
वचनं न यत्नः । तस्मात्सामान्योपदेशात्संस्कारार्थत्वस्य च समानरथा-
नुपपत्तिवाक्यावधूतसङ्ख्यानां सर्वेषामेव ग्रहाणां संस्कार्यत्वपरि-
ग्रह इति सिद्धम् ॥ ६१ ॥

पशुना यजेतेत्यत्र को यज्ञः सङ्ख्याविवक्षायामित्याह ॥

प्रसाश्रयं समाप्तायां जातावेकेन चेक्रिया ।

पशुना न प्रकल्पेत तत् स्यादेव प्रकल्पनम् ॥ ६२ ॥

जातेः प्रसाश्रयपरिसमाप्तत्वं पूर्वं लिङ्गेनापि साधितमित्येक-
त्रापि पशुत्वजातेरवैकल्याक्रियाङ्गतोपपत्तौ किमर्थं द्वितीयाद्युपादी-
येत । यदि हि जातिराश्रये एकदेशेन वर्तेत तदैकव्यक्त्युपयोगे जातिः
पदार्थो बाध्येत जात्यंशस्याजातित्वादिति प्रकृत्यर्थसामर्थ्याद्द्वितीया-
द्युपादीयेत । न चैवम् । एकत्रापि जातेर्निष्ठितत्वात् । स्यादेतत् । भव-
त्येकत्रापि प्रकृत्यर्थोपपत्तिः । वाक्यार्थभूता तु क्रिया नैकसाधन
साध्येति प्रधानानुरोधादङ्गान्तरमुपादीयतेत्याशङ्क्याह । एकेन
चेक्रिया पशुना न प्रकल्पेतेति । अदृष्टफलस्य यागस्य पशुनैकेनाप्यव-
दानद्वारेणोपकाराभिस्पत्तेरसंपत्तिर्नास्ति, यतस्तदनेकत्वप्रकल्पनम-
त्र भवेत् । सामर्थ्यात् बुद्धिस्थमनेकसङ्ख्योपलक्षणं तदित्यनेन निर्दि-
शति । अस्मादेव पशुना यजेतेति प्रमाणभूताद्वाक्यादेकस्य क्रियासा-
धनता ऽवसीयते । अन्यथा ग्रहवद्वाक्यान्तरात्सङ्ख्यानन्तरस्यानवसाये
ऽनियतैकपरिग्रहे अशक्यानुष्ठानो ऽर्थ उपदिष्टः स्यात् ॥ ६२ ॥

नन्वङ्गभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति यथासम्भवं पश्वन्तरोपादानं
भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

एकेन चेत्प्रसिद्धायां क्रियायां यदि सम्भवात् ।

पश्वन्तरमुपादेयमुपादानमनर्थकम् ॥ ६३ ॥

अयमर्थः । इहैकस्य पशोः क्रियासिद्धौ हेतुभावो ऽस्ति न वा ।
द्वितीये पक्षे शास्त्रोलङ्घनमित्याद्यः पक्षः । तत्र च लाघवादेकेनैव क्रि-
यानिष्पत्तावधिगतसमीहिताः किमर्थं साधनान्तरान्वेषणप्रयासमनु-
भवेयुरधिकारिणः । न हि यथासम्भवमिति शास्त्रचोदना । अचो-
दितानुष्ठाने च शास्त्रोलङ्घनादानर्थक्यमिति फलभूयस्त्वस्याप्यभयः ।
नष्टेकेनानेकेन वा यजौ निष्पाद्यायां फलहेतुः कश्चित्स्वरूपपातिशयः ।
तस्मादुपायलाघवात्प्रथमेनैव पशुना ऽवदानग्रहणस्य निष्पत्तेरेकस्य प-
शोरालम्भे ऽपरस्यालम्भो निष्प्रयाजनः ॥ ६३ ॥

क यथानिष्पन्नस्य तस्य निष्पत्त्यर्थं यत्नान्तरं नाद्रियत इत्यत्र
दृष्टान्तमाह ॥

यथैवाहितगर्भायां गर्भाधानमनर्थकम् ।

तथैकेन प्रसिद्धायां पश्वन्तरमनर्थकम् ॥ ६४ ॥

आहितो बीजात्मनोपक्षितो गर्भो यस्यां तत्र पुनर्गर्भाधानम-
फलं स्वाहितस्याधाने विशेषाभावात् । एवमेकपशुसाध्ये यागे प-
श्वन्तरमफलं सिद्धस्य साधनवैफल्यात् । पश्वन्तरोपादाने तु तत्सा-
धनं क्रियान्तरमेव स्यात् । न च तत्र विधिप्रतिपत्तिः । इत्थं दार्ष्टा-
न्तिकानुगुण्याद्गर्भाधानमनर्थकमित्युक्तं न शक्यमिति । आनर्थक्यस्य
साध्यस्य प्रक्रमे निदर्शने सम्भवदप्यशक्यत्वं साध्येन समन्वितं न
स्यात् । गर्भाधानार्था वा संस्कारा गर्भाधानशब्देनात्र विवक्षिताः
शास्त्रचोदिता इति तेषामाहितगर्भाधानायामानर्थक्यमिति दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयोः साम्यं सुष्ठु सङ्गच्छते ॥ ६४ ॥

तदेवं लाघवाच्चोदितमेकत्वं पशावाश्रीयत इत्येकीयं मतम् ।
अन्ये तु न्यायान्तरमत्राहुरिति प्रदर्शयति ॥

तावताऽर्थस्य सिद्धत्वादेकस्याप्यनीतक्रमम् ।

के चिदिच्छन्ति न त्वत्र सङ्ख्याङ्गत्वेन गृह्यते ॥ ६५ ॥

नात्रैकत्वसङ्ख्या पशुविषये विवक्ष्यते अपि तु प्रातिपदिका-
र्थोपलक्षणमेव सा । संख्यामात्रयुक्तः प्रातिपदिकार्थः साधनं । तस्य
तु पूर्वं लाघवमेकत्वस्योपादाने निमित्तमभिहितम् । इदानीं त्वेक-
त्वपूर्वकत्वाद्नेकत्वस्य व्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादेकसङ्ख्या एकस्यै-
वोपादानं कथ्यते । तत्परिमाणेनैकेनैव क्रियासिद्धिरिति साम-
र्थ्यादेकत्वस्याव्यतिक्रमो ऽत्यागः । तदेवं लाघवे पूर्वोक्तसामर्थ्यं ए-
वोपात्ते शेषभूतमिदं । न त्वत्र सङ्ख्याङ्गत्वेन गृह्यत इत्येकवाक्यत-
थोपपत्तेर्वाक्यभेदेन व्याख्यानं पूर्वैर्दूषणरसिकतया दूषणं कृतं । सा-
मर्थ्यादेकत्वस्याव्यतिक्रमे तु न संख्याङ्गत्वेन गृह्यते । वचनप्रापितः
सङ्ख्यायाः क्रियाङ्गभावः स्यात्सामर्थ्यादतिक्रममात्रमिति शब्दे-
नाविहितमेकत्वमित्यचोदितार्थानुष्ठानप्रसङ्ग इति दूषणं कारिका-
व्यलाघवाद्धिभज्य पूर्वं कल्पितं । ग्रन्थकारस्त्वत्र मते कारिकान्तरे-

शेषान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिना दूषणं दास्यति ॥ ६५ ॥

कथं तर्हि द्वितीयादि लिङ्गमेकत्वविवक्षायां न्यायान्तरांशमिति ।

द्वितीयादिषु यल्लिङ्गमुक्तं न्यायानुवादि तद् ।

न सङ्ख्या साधनत्वेन जातिश्चेन गम्यते ॥ ६६ ॥

एकत्वविवक्षासिद्ध्यर्थं नैतल्लिङ्गमपि तु लाघवादेकेन सिद्ध-
त्वाक्रियायामनेकोपादानस्य निष्पद्योजनत्वात् क्रमव्यतिक्रमे प्रयो-
जनाभावाच्चैकत्वसङ्ख्यापरिग्रह इति यदेतन्न्यायद्वयमुक्तं तदनुवा-
चरमुक्त्ये द्वितीयमित्यादि लिङ्गं नापूर्वमर्थे गमयति । यस्मात्तेना-
नन्तरोक्तेन न्यायद्वयेनैकत्वस्यापरित्यागाच्छाब्देन रूपेण न सङ्ख्या
साधनत्वेन गम्यते शब्दसंस्कारमात्रार्थत्वादेकत्रचनस्य, तेन वाक्या-
रण्येन सङ्ख्यात्र न विद्यते । यस्माद्विवक्षायां न्यायादिप्रसि-
द्धिः । यद्वा तेन लिङ्गेन सङ्ख्या साधनत्वेन नावेद्यते न्यायादेवेष्ट-
सिद्धेरनुवादमात्रार्थं तदित्यर्थः । जातिवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा
शब्दचोदिता जातिरङ्गमिति गम्यते नैवमेकत्वमुक्तादेव न्यायात्त-
दनङ्गत्वे च समीहितसिद्धेः ॥ ६६ ॥

के चिदिति वचनात्परमतं, एतद् दूषयति ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सङ्ख्याभ्युपगमे सति ।

युक्तं यत्साधनत्वं स्यान्नत्वन्यार्थोपलक्षणम् ॥ ६७ ॥

विभक्तिप्रत्ययं मत्वेष्यनुवर्तते । तस्मिन्सति प्रतीयते तद्भावे
व्यतिरिच्यते व्यावर्तते न प्रतीयते सङ्ख्येति पशुमालभेतेत्यादौ श-
ब्दोपादानायाः तस्याः प्रतीतिश्चेदभ्युपगम्यते विधानमपि कथं
नास्तीति शब्दोपात्तायास्त्यागो न युक्तः, अपि त्वेतदेव युक्तं य-
त्साधनत्वं क्रियाङ्गत्वं । न त्वन्यार्थोपलक्षणं प्रकृत्यर्थोपलक्षणं युक्त-
मित्यर्थः । सत्त्वभूतस्यार्थस्य शब्देनाभिधाने तत्संस्कारप्रतिपत्तये
वचनमिति प्रकृत्यर्थोपलक्षणमात्रं तद्भवति । न चैतन्न्याय्यम् । यथा
ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिषाच्या जातिः शब्दवती न त्यज्यते तथा
सङ्ख्यापीति न्याय्यम् । नष्टेकयोगक्षेमस्याङ्गाङ्गितया एकपदोपात्त-
स्यार्थस्य खण्डशो विनियोगाविनिषोगौ युक्ताविति भावः । शब्देना-
चोदिते त्वेकत्वे सामर्थ्यात्प्रतिपत्तौ यदैकपदोपात्तानामेकादशानाम-

वदानानां देवानामनुषाङ्गा वैगुण्यादन्यतमविलोपः तदा पश्वन्तरा-
त्यवदानार्थमुपादीयेरन्महोवं का चिच्छब्दार्थबाधा तदानीं भवति ।
शब्देनाचोदितत्वादेकस्य । तथा च तरकमार्ज्येन न निर्वर्त्ततेति प्र-
तिनिध्यभावः । मुख्यभावे हि प्रतिनिधिरुपादीयते । मुख्यं च
वचनेन सङ्ख्यानुपादाने विद्यत एव । यस्य पुनः शब्दचोदिनमेकत्वं
तस्योपपन्नो ऽत्र प्रतिनिधिरित्यवदानलोपे तरकमार्ज्येन सम्पाद्यते ।
न तु पश्वन्तरमुपादीयते चोदितैकत्वत्यागप्रसङ्गात् । यद्येवं वपा-
विनाशे ऽपि पश्वन्तरं नोपादीयते । नैतदस्ति । यस्मान्नालम्भनमात्र-
सम्पत्त्यर्थं पशोरुपादानं अपि तु यागार्थम् । तत्रैव च तदेकत्वं-
विवक्ष्यते । यागश्च वपां विना न सम्पाद्यते । तस्मात्पश्वन्तरोपा-
दाने ऽपि नातिक्रान्तमेकत्वम् । तत्रैकत्वेनैव यागस्य निर्वर्त्तितत्वा-
दवदानान्तरार्थे तु पश्वन्तरं चोदिते सत्येकत्वे न लभ्यते इत्यवदा-
नान्तरकार्यं घृतेन सम्पाद्यत इति न्यायः ॥ ६७ ॥

यतश्च साधनत्वं युक्तं अतः ॥

साधनत्वे पदार्थस्य सामर्थ्यं न प्रहीयते ।

सङ्ख्याव्यापारधर्मोऽतस्तेन लिङ्गेन गम्यते ॥ ६८ ॥

यदा शब्दोपात्तत्वाज्जातिसंख्ययोः तुल्यत्वं, तदा साधनत्वे प-
दार्थस्य सामर्थ्यं न प्रहीयते । पदस्येति वाक्यशेषः । सकलस्य हि
पदार्थस्य साधनत्वे पदस्य तदभिधानलक्षणं सामर्थ्यं तद्व्यापितं भव-
ति । अतश्च परिपूर्णस्य पदार्थस्य साधनत्वात्संख्याया एकत्वलक्ष-
णायाः क्रियाया व्यापाराख्यो धर्मः तेन लिङ्गेन गम्यते । यतस्तत्पद-
स्य सामर्थ्यमग्रहेयं अतस्तेन सामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन हेतुना गम्यते
संख्या व्यापारधर्मः । यतस्तदग्रहेयं, अतस्तद्भवति हेतुः संख्याव्यापारा-
धिगतौ । यथा यतो ऽविनाभूतो धूमः, अतस्सम्भवत्यग्न्याधिगमहेतुः ।
अथ वा तेन लिङ्गेन द्वितीयादिनैतद्गम्यते न तु पूर्वोदितस्य साम-
र्थ्यादपरिग्रहमात्रस्य तदनुवादि लिङ्गं यथा तैत्तिकम् । अपि तु म-
दीयन्यायेनैव तत्सङ्गतमित्यर्थः । यत्र तल्लिङ्गं नास्ति सङ्ख्याव्यापार-
सूचकं तत्राविषक्षेति भावः । तद्यथा ग्रहं सम्मार्ष्टीति । अत एव स-
ङ्ख्यायाः कचिद्व्यापारलक्षणां धर्मः, तेन लिङ्गेन गम्यते इत्यकारप्र-
श्लेषं केचिद्व्याचक्षते किल । लिङ्गाभावे ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादौ न्यायाद-

विवक्षेति लिङ्गमभवत्तत्र साधकतमं । यथा साधनाभावःस्तोकेन मुक्तः
स्तोकांमुक्तः इत्यादौ । तदेवमनेन श्लोकद्वयेन स एवार्थो निर्वाहितो
यो ऽन्यत्राविहितस्यैवेत्यादौ निर्णीतः । ननु च विवक्षां प्रतिजानता
ऽभ्युपेतः सङ्ख्यायाः साधनभावः । सङ्ख्या च द्रव्यविशेषणं शक्तिस्तु
साधनमिति कथमेतद्विशेषणं तथा स्यात् । नैष दोषः । शक्तेर्निरा-
धाराया अनुपपत्तेस्तदभेदापन्नं फलतो द्रव्यमेव साधनं न्याय्यम् ।
तथा च कटः कर्म देवदत्तः कर्त्तेति सामानाधिकरण्यं दृश्यते । अथ
कर्मादिशब्दैर्द्रव्यायमाणं तदभिधीयते तर्हि कर्मणि द्वितीयेत्यादौ
विभक्तिविधाने शक्त्यवच्छिन्नस्य द्रव्यस्यैव सङ्ख्याविशेषणत्वं युक्तं
चैतत् । न हि शक्तिषु सङ्ख्या समवेति । तस्मादाश्रयितव्यसाधन-
त्वात्सङ्ख्यापि तथा । एतदेव सङ्ख्यायाः क्रियाङ्गत्वं यत्साधनावच्छेद
इति सर्वं सुख्यम् ॥ ६८ ॥

पूर्वं ग्रहाणां संस्कार्यत्वादार्थेन रूपेण प्राधान्येन सत्यविव-
क्षोक्ता । अथ पुनः प्रकारान्तरेणात्र विवक्षाविवक्षे व्यवस्थापयितुमाह ।

अपूर्वस्य विधेयत्वात्प्राधान्यमवसीयते ।

विहितस्य परार्थत्वाच्छेषभावः प्रतीयते ॥ ६९ ॥

वास्तवेन रूपेण पूर्वं गुणप्रधानभावश्चर्चितः । अयं तु वा-
क्यव्यापाराश्रयेणेति विशेषः । तथा हि । पशोरुत्पत्तिवाक्येनापूर्वस्य
विधेयत्वात्प्राधान्यमिति यथाश्रुतमेकत्वं न त्यज्यते विधेयत्वादित्य-
नेनैवापूर्वस्याक्षेपे सति पुनर्वचनं व्याप्त्यर्थं । क्रियाया वाक्यार्थत्वेन
प्राधान्ये ऽपि सर्वत्रापूर्वस्य प्राधान्यप्रज्ञानज्ञापनेन विधीयमानत्वा-
दित्यर्थः । विहितस्य तु ज्ञातस्य सतो ऽन्यार्थत्वेनानुवादादप्राधा-
न्यमिति तत्र विधिवाक्यगतानुसरणं न्याय्यम् ॥ ६९ ॥

एतदेव प्राकरणिके ऽर्थे योजयति ।

सम्मार्गस्य विधेयत्वादन्यत्र विहिते ग्रहे ।

विधिवाक्ये श्रुता संख्या लक्षणायां न बाध्यते ॥ ७० ॥

ग्रहं सम्मार्गीत्यपूर्वस्य सम्मार्गस्य विधेयत्वात्प्राधान्यादन्यत्र
प्राजापत्या नव ग्रहा इत्यादौ विधिवाक्ये विहिते प्रथमं ज्ञापिते ग्रहे
ग्रहसामान्य इत्यर्थः । तत्र च विधिवाक्ये या श्रुता नव द्योत्यादिका

संख्यापक्षोपादाना संख्या, लक्षणायां ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र पूर्वक्षितग्र-
होपलक्षणपरे ऽनुवादवाक्ये न बाध्यते न त्यज्यते, अस्या विधौ प्राधा-
न्यात् । इह त्वनुवादवाक्ये ग्रहणमात्रोपलक्षणपरायां चोदनायां ना-
न्तरीयिका द्रव्योपलक्षणार्थो शब्दसंस्कारमात्रपरा संख्या, ग्रहश्रुति-
स्त्वनर्थिका मा भूदिति ग्रहजात्युपलक्षणार्थेति यथाविभिन्नस-
ङ्ख्याकग्रहोपादानार्थे मा भूत् गुणेन प्रधानोपरोध इति । गुणा हि
प्रधानोपकाराय प्रवर्तन्ते इति प्रधानसंख्यया गुणसंख्या ऽत्र बाध्य-
ते । ननु च दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान्गृह्णातीत्युत्पत्तिवाक्यं कि-
याविषयं । ग्रहं संमार्ष्टीति त्वनुवादवाक्यं सम्मार्जनक्रियाविषयमिति
विषयभेदाद्विरोधे बहवो ग्रहा गृह्यन्तां, एकस्तु संमार्ज्यतामिति
नास्ति बाधः । अत्रोच्यते । यद्यपि बह्विध्यापारभेदाद्विषयत्ववाद-
विरोधः, तथापि प्रतिपत्तौ तयोः सङ्ख्ययोर्विरोध एव । तथा हि । पूर्वं
नव दश वा बुद्धौ समवस्थिता, इदानीं तदुन्मूलनेनैको बुद्धावुपारो-
हस्थित्वः । एवं चान्यथा ऽवगते प्रधाने, ऽन्यथा पुनरप्रधानवेला-
यामवगमो न युक्तः । अपि तु यथासिद्धस्यैवानुवादात्संमार्गे प्रधान-
वेलावगतसङ्ख्याकानामेवावधारणं ग्रहाणां युक्तं । यत्रस्यो हि ग्रहो
ऽनूदितः, तत एवास्य स्वरूपमनुसर्तव्यम् । एवं च साधनप्रचयात्संमा-
र्गस्यापि प्रधानस्योपकारादुभयानुग्रहः सम्पद्यते । बहुषु मध्ये ऽव-
स्थितश्चानुभूत इति तथैवान्न स्मृत्या ऽनुवादो न्याय्यः । तथा च प्रधा-
नोपकारानुरोध एवेहान्यथोक्तः । पूर्वं ग्रहार्थत्वात्संमार्गस्य संमार्ग-
वाक्य एव ग्रहाणां प्राधान्यमुक्तं, इह तु विधिवाक्यगतं प्राधान्यम-
भिहितमित्येतावता विशेषः ॥ ७० ॥

पशुना यजेतेत्यत्रापि तर्हि यागस्य विधेयत्वात्पशोरप्राधान्य-
मिति तदीयमेकत्वं त्यज्येतेत्याशङ्क्याह ।

विधिवाक्यान्तरे संख्या पशोर्नास्ति विरोधिनी ।

तस्मात्सगुण एवासौ सहैकत्वेन गम्यते ॥ ७१ ॥

पशुगुणविशिष्टो यागो विधीयत इत्यज्ञातज्ञापनात्पशोरपि
विधानं । उत्पत्तिवाक्यगता च सङ्ख्या न त्यज्यत इत्युत्सर्गः । तद्यथा ।
पशौ । ग्रहेत्युत्पत्तिवाक्यापेक्षायां संमार्गस्य विधिवाक्ये, तद्विरोधिनी

सङ्ख्या त्यज्यते । पशौ तु विधिवाक्यान्तरं भास्तीति प्राथमकल्पिकी न त्यज्यते सङ्ख्यैकत्वलक्षणेति, तेन सहासौ क्रियाङ्गभावमनुभव-
ति । सगुण इति । सह लिङ्गलक्षणेन पुंस्त्वाख्येन गुणेन वर्तते इत्य-
र्थः । यद्वा गुणः शुक्लादिः । यत्र गुणश्रुतिर्नास्ति यथा पशुना यजेते-
ति, तत्राश्रिते गुणसामान्य इत्यर्थः । यत्रापि गुणश्रुतिरस्ति यथा गा-
मऽयाज शुक्ला, इवेतं छागमालभेतेति, तत्रापि तद्गुणः स गृह्यते
एकवाक्योपासगुणयुक्त इत्यर्थः । एतच्च वक्ष्यमाणार्थोपादधातार्थ-
मुक्तम् । केचित्पुनराहुः सगुण इत्येतदेव स्फुटीकृतं सहैकत्वेनेति ।
अत्र तु पौनरुक्त्यं दोषः । न हि कारिकाभागस्य भागान्तरेण व्याख्यानं
युक्तम् । यदि वा गुणो विशेषणं जातिः पशुत्वलक्षणा तथा सह ग-
म्यते । जातेरिव श्रुतस्यैकत्वस्य त्यागे कारणाभावात् तदेकत्वमपि
गम्यते इति दृष्टान्तगर्भे वचनम् । तदेवं न्यायवादिमतानुसारेण सि-
द्धान्तोऽज्ञावस्थापितः । तथा हि । न्यायवादिभिः पूर्वपक्षोऽत्र कृ-
तः । एकत्वयुक्तमेकत्वस्य श्रुतिसंयोगादिति । एवं विद्वान्सोमेन य-
जेनेति सोमयागे दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति श्रूयते । तत्रैकस्य
ग्रहस्य संमार्गः प्राप्तः । एकत्वश्रुतिसंयुक्तो, ह्ययं पदार्थः श्रूयते । एवं
पूर्वपक्षे कृत्वा सिद्धान्तितं सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षण-
मिति । ग्रहज्ञात्या द्रव्यं लक्षयित्वा संमार्गो विधीयते ऽविशिष्टं लक्षणं
सर्वद्रव्येषु । न हि विशेषो गम्यते को ग्रहः संमार्ष्टव्यः को नेति । न
ह्येतदेकत्वं विधीयते प्राधान्येन, अपि तु संमार्गस्य प्रधानस्य विधिः ।
आवधीयमानमेकत्वं, न द्वितीयादि निवारयितुमर्हतीति सामान्यव-
चनेन प्राप्ते द्वितीयादौ संमार्गो विधीयते । पशोस्तु यागार्थत्वात्परि-
च्छिन्नेन तेन यागोपकारादेकत्वविवक्षेत्युक्तं । चोदिते तु परार्थत्वाद्य-
थाश्रुति प्रतीयतेति वाक्यविदां राज्ञान्तः ॥ ७१ ॥

इदानीं सङ्ख्यावदन्यस्यापि गुणस्याश्रयावच्छेदकत्वद्वारेण
क्रियाङ्गन्यापादानमनुपादानं वेति सङ्ख्याप्रसङ्गेन विचारयितुं स-
गुण एवासावित्युपादधाते सत्याह ॥

निर्ज्ञातद्रव्यसम्बन्धे यः कर्मण्युपदिश्यते ।

गुणस्तेनार्थिता तस्य द्रव्येणैव प्रतीयते ॥ ७२ ॥

निर्ज्ञातः प्रथमं द्रव्यसम्बन्धो यस्य तस्मिन्कर्मणि क्रियायां

यो गुणः शुक्लादिर्विधीयते तेनापि तस्य कर्मणः क्रियालक्षणस्य
द्रव्यवर्धिता । तथा च सम्बन्ध इति द्रव्यपदार्थसम्बन्धपक्षे ग्राह्यः ।
जातिपदार्थपक्षे तु वक्ष्यति, यदा तु जातिः शक्तिर्वेत्यादि । ननु
च क्रिया जनकत्वात्साधनमपेक्षतां, गुणे तु कापेक्षा तस्याः । अथ सगु-
णेन द्रव्येण निर्गुणस्यासम्भवाज्जन्या क्रियेत्युभयापेक्षा तर्हि क्रमो
ऽयं । निर्जातद्रव्यसम्बन्धे पश्चाद्द्रव्यवद् गुणे ऽप्यपेक्षेति अपेक्षाऽस-
म्याच्चोपमा नोपपद्यते । अत्रोच्यते । क्रिया तावत्साध्यस्वभावा
साधनमपेक्षते । तच्च द्रव्यमिति तदपेक्षोपरिह्यमानगुणापेक्षापि तस्य
गुणस्य साधनावच्छेदोपयोगाद्विद्यत एव क्रियायाः । तत्र यद्व्य-
वहितमन्तरङ्गं तत्प्रथममपेक्ष्यं । तथा च द्रव्यं । गुणस्तु तदाधारस्त-
न्मुखेन सम्बन्धसहो बहिरङ्गः पश्चादपेक्षणीयः । अत एव निर्जात
इति भूताभिधानं । द्रव्यस्य शक्त्याधारत्वात् प्रथमं क्रियासम्बन्ध इ-
त्यर्थः । एवं च साक्षादसमन्वयावुपमा । एतच्च, आर्थक्रमापेक्षयोच्य-
ते । न तु शब्दव्यापारापेक्षया । गामभ्याज शुक्लामिति हि वाक्यं
सकृदेव गुणप्रधानभावेन सम्बन्धविशिष्टमर्थमाहेति न कश्चित्तत्र
द्विरस्य व्यापारः ॥ ७२ ॥

एवं गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासम्बन्ध उक्तः । इदानीं तयोः
परस्परं वाक्योपसम्बन्धप्रतिपादनायाह ॥

कश्चिदेव गुणो द्रव्ये यथा सामर्थ्यलक्षणः ।

आधारोऽपि गुणस्यैवं प्राप्तः सामर्थ्यलक्षणः ॥ ७३ ॥

निर्गुणस्य द्रव्यस्यासम्भवः सामर्थ्यं तेन लक्ष्यते तत्र द्रव्ये
गुणः । आधारो ऽपि द्रव्यं गुणस्य सामर्थ्येन निराधारगुणासम्भव-
स्वभावेन लक्ष्यते । गुणमात्रं च द्रव्येणापेक्षितं द्रव्यमात्रं च गुणे-
नास्मात्सामर्थ्यादित्याह । कश्चिदेवेति । अपरामृष्टजातिभेदी द्रव्य-
गुणौ परस्पररेणापेक्षितौ । प्राप्त इति । प्रतीतिलब्ध इत्यर्थः । सामान्यमा-
त्रे प्रतीत्यव्यभिचाराद्विशेषणाव्यभिचारात् ॥ ७२ ॥

एवमाधाराधेयसामान्यसंसर्गे लब्धे श्रुतयोरेकवाक्यत्वाद्वा-
क्यीयेन समन्वयेन परस्परसम्बन्धमाह ॥

तयोस्तु पृथगर्थित्वसम्बन्धो यः प्रतीयते ।

न तस्मिन्नुपघातो ऽस्ति कल्प्यमन्यत्र चाश्रुतम् ॥ ७४ ॥

पूर्वोपवर्णितेन सामर्थ्येन पृथक् परस्परं गुणद्रव्ययोरा-
काङ्क्षायां सत्यामेकवाक्योपात्तयोः श्रुतयोरेव समुन्वयो यः प्रतीयते
न तत्र बाधः श्रूतेऽर्थे त्यागाभावात् । असति तत्परित्यागहेतावश्रुत-
परिकल्पना न न्याय्या । अत एव प्रतीयत इति निर्बाधप्रतीतिः
प्रमाणतामाह । अपोद्धारबुद्ध्याश्रयेण चैतदुच्यते । निरंशे हि वाक्ये
पूर्वमेव विशेषविवक्षा । तथा हि । निरवयवेन वाक्येन विशिष्ट
एवार्थः प्रतिपादितः । तत्र प्रतिपत्यर्थमंशांशिकतया ऽपोद्धारपदार्थः
परिकल्प्यते । सामान्यात्मा स एव विशेषो भवति विशेषसम्बन्धे
सतीति प्रतिपादनोपायक्रमः । तथा च विशेषसम्बन्धे ऽपि सामा-
न्यात्मा पदार्थो न स्वरूपात्प्रच्यवते अपि तु तद्विशेष इति । अत
एवावतिष्ठते, न तु सत्यतः । सामान्येन स्थितानां यदा विशेषे ऽवस्थान-
मुपपद्यते सामान्यवृत्तीनामुच्चरितानां तथाभूतानामेव तिरोभावादु-
त्तरकालं को ऽसौ विशेषे च तिष्ठतां । न च सामान्यविशेषयोर्युग-
पद्विवक्षा सम्भवति । विशेषविवक्षायां हि सर्वस्मान्नियमेन सामा-
न्यादवच्छेदो विज्ञायत इत्युपात्तस्य सामान्यस्य त्यागप्रसङ्गः । स
च क्लिये शब्दार्थसम्बन्धे न युक्तः । तिरोभूतश्च निवृत्तो ऽनवधार्य-
माणात्मा शब्दो ऽन्यस्यापि पदस्य सामान्यनिष्ठत्वात्केन चिदप्यप्र-
तिपादिते विशेषे निर्विषयः कावतिष्ठताम् । यदुक्तम् । सामान्यार्थ-
स्तिरोभूतो न विशेषे ऽवतिष्ठते । उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तः का-
वतिष्ठतामिति । तस्माद्विशिष्ट एवार्थो वाक्यादवगन्तव्य इत्यश्रुतस्य
कल्पनावकाश एव नास्ति । नापि श्रुतस्यार्थस्य त्यागसम्भवः । अपो-
द्धारपदार्थाश्रयो ह्ययं विचारः प्रस्तुतः । तथा श्रुत्यादीन्यखण्ड-
वाक्यपक्षे नोपपद्यन्त इत्याक्षिप्तवाक्यकाण्डे ऽपोद्धारपदार्थक-
ल्पनेनैवोपपादितानि । श्रुतिप्रतिपादितस्य श्रौतार्थस्य त्यागे ऽश्रुतक-
ल्पना न युज्यत, इत्येकवाक्योपात्तत्वमत्र सम्बन्धहेतुः । परस्पर-
सम्बन्धे हि एकवाक्यता ऽपीष्यते । वाक्यार्थेन प्रधानेन गुणानामा-
क्षेपादश्रुतपरिग्रहे सर्वत्र वाक्यभेदप्रसङ्गान्न कचिदेकवाक्यता
भवेत् ॥ ७४ ॥

ननु च क्रियाकारकसम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावे च प्रति-

पाद्ये वाक्यभेदप्रसङ्गः । न चासौ न्याय्यः । नैष दोषः । गुणप्रधान-
भावेनात्र सम्बन्धद्वयसम्भवः । स च एकस्मिन्वाक्ये प्रविरुद्धः ॥७४॥
तथा हि । श्रुतिवाक्यलक्षणमत्र प्रमाणद्वयमस्तीत्याह ॥

क्रियया चो ऽभिसम्बन्धः स श्रुतिप्रापितस्तपोः ।

आश्रयाश्रयिणोर्वाक्यान्नियमस्त्ववतिष्ठते ॥ ७५ ॥

श्रुत्या कारकविभक्त्या क्रियायां सम्बन्धो द्रव्यगुणयोः स-
मशीर्षकतया प्रतिपादितः । वाक्यादखण्डप्रतिभोत्पत्तावपोद्धारणे गा-
मभ्याज शुक्लामभ्याजेति पदार्थविभजनात् गामेव शुक्लामेवेति
गुणगुणिनोरेकवाक्योपात्तयोर्विनियोगो वाक्यस्य प्रामाण्येनावति-
ष्ठते । अश्रुतगुणद्रव्यपरिकल्पने हि प्रतिपदार्थं क्रियाभेदात् गाम-
भ्याज शुक्लां चेति वाक्यभेदः स्यादित्येकरस्यैव प्रवृत्त्योपात्तगुण-
विशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियासमन्वये तदेकवाक्यत्वं पोषितं भवति ।
नियमो द्रव्यगुणयोराधेयान्तरादाधारान्तराच्च व्यवच्छेदः । सति पर-
स्परसम्बन्धे न चान्यनिवृत्तः शब्दान्तरमस्ति वाचकमित्येकवाक्या-
ख्यकशब्दोपादाना ऽसौ श्रौतीति वाक्यीया ऽवतिष्ठते । तदुक्तं न्याय-
वादिभिः । अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादिति । यत्रार्थै-
कत्वं श्रूयते वाक्ये, तत्र द्रव्यगुणयोर्नियमो भवति परस्परसम्बन्धा-
त्मकः । कुतः ऐककर्म्यात् । एकं हि कर्म वाक्यार्थभूतं क्रियालक्षणं ।
प्रधानमुद्दिश्य द्रव्यगुणौ शेषभूतौ विधीयेते इति तयोः परस्परा-
काङ्क्षत्वादेकवाक्यतायां सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या ऽसत्यपि
सम्बन्धवाचकषष्ठीलक्षणविभक्तिश्रवणे विशेषणविशेष्यभावसम्ब-
न्धावसाय इति सूत्रार्थोऽस्मन्नयानुगुणः ॥ ७५ ॥

एवमवस्थिते सति, इदमत्रापततीत्याह ।

तत्र द्रव्यगुणाभावे प्रत्येकं स्याद्विकल्पनम् ।

श्रुतिप्राप्तो हि सम्बन्धो बलवान्वाक्यलक्षणात् ॥७६॥

श्रुतिप्राप्तः, श्रुत्योपस्थापितः क्रियाकारकसम्बन्धो, वाक्यं
लक्षणं लक्ष्यते ऽनेनेति प्रतिपादकं यस्य तस्माद्बलवानिति । तस्य स-
र्वथा स्यागाभावः । साक्षाद् द्वितीयाश्रुतिस्तद्विभक्तिश्च श्रौतसम्बन्धा ऽऽ-
वेदिका ऽन्योन्यस्वरूपानुविद्ययोः क्रियाकारकयोः प्रतीतेः । वाक्यीय-

स्य तत्सम्बन्धस्य साक्षाद्वाचकं नास्ति केवलमुभयस्यैकवाक्योपा-
दानाद्योग्यार्थसमन्वयपदान्तरसमबधानात्परस्परं सम्बन्धो व्यव-
स्थाप्यत इति भृत्यपेक्षया दुर्बलत्वं । पदान्तरापेक्षत्वाच्च पदान्तरस्य
नियतस्य सन्निधानाभावात्नावश्यं वाक्यीयसम्बन्धो विशेषणीवशेष्य-
भावलक्षणा इति तस्मिन्बहिरङ्गे निवृत्ते ऽपि श्रौतस्यान्तरङ्गस्यानि-
वृत्तिः । एवं च श्वेतं छागमालभेतेति श्वेताभावे कृष्णस्यालम्बनव-
च्छागाभावे विष्टपिण्डीमालभ्य कृती स्यादिति चोद्यमत्र दर्शनं ॥७६॥

जातिपदार्थनये तु सिध्यतीष्टव्यवस्थेत्याह ।

यदा तु जातिः शक्तिर्वा क्रियां प्रत्युपादिश्यते ।

सामर्थ्यात्प्रतिनिधीयेते तत्र द्रव्यगुणौ तदा ॥ ७७ ॥

केषां चित्साहचर्येण जातिः एक्युपलक्षणमिति जात्युपलक्षि-
ता शक्तिः । जातिपदार्थं प्रतिनिध्युपादानार्थं क्रियासाधनत्वेन चोद्यत
इत्युक्तत्वाज्जातिः शक्तिर्वेत्याह । अत्र दर्शने, न द्रव्यगुणयोः श्रौतः
क्रियाभिसम्बन्धः । अपि तु जातिक्रिययोः शक्तिक्रिययोर्वा विभक्ति-
प्रापितः सम्बन्धः । निराधारयोश्च जातिशक्त्योरसम्भवात्सामर्थ्यात्स-
न्निधापितं स्वाधारं द्रव्यं तेनापि स्वाधेयो गुण इति द्वयोरपि द्रव्य-
गुणयोः सामर्थ्यात्प्राप्तत्वम् ॥ ७७ ॥

ततश्च प्रतिनिधिविषये ।

जातीनां च गुणानां च तुल्ये ऽङ्गत्वे क्रियां प्रति ।

गुणाः प्रतिनिधीयन्ते छागादीनां न जातयः ॥ ७८ ॥

द्रव्यव्यवधानात् द्वावपि जातिगुणौ क्रियाङ्गभावमनुभवत इति तु-
ल्यत्वं । तत्र तथापि च्छागादीनां सम्बन्धिन्यो जातयो न प्रतिनिधीयन्ते ।
छागाभावे मेघो नालभ्यते अपि तु गुणानामेव प्रतिनिधिः प्रसिद्धः ।
श्वेताभावे कृष्णो ऽपि च्छाग मालभ्यते ॥ ७८ ॥

कात्र युक्तिरित्याह ।

व्यक्तिशक्तेः समासज्ञा जातयो न तथा गुणाः ।

साक्षाद् द्रव्यं क्रियायोगि गुणस्तस्माद्विकल्पते ॥ ७९ ॥

व्यक्तिशक्तेः द्रव्यशक्तेः । शक्तस्य द्रव्यस्येत्यर्थः । शक्त्याय-
सौ द्रव्यस्योपयोग इति शक्तिप्रदणमुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादन्वयाद्

धिष्ठानसम्बन्धयोश्चैककालत्वादासन्ना द्रव्ये जातिः । गुणास्तु त-
न्निष्ठोत्तरकालभाविनः कालान्तरपरिवासादन्योन्यस्वभावपरिणामि-
न इति द्रव्याद्विप्रकृष्टाः । यदि नाम न समासन्ना गुणाः कथमेताव-
ता विकल्प इत्याहुः । साक्षाद्द्रव्यं क्रियायोगीति । एतदुक्तं भवति । य-
दि द्रव्यमनपेक्ष्य गुणः साक्षात्क्रियायोगी स्यान्न विकल्पेत । यदा तु
द्रव्यं साक्षात्क्रियायोगि, जातिगुणौ, तद्द्वारेण तदा प्रत्यासत्तिविकल्प-
चिन्ता जायते । तथाहि । द्रव्यं साक्षान्छक्तं क्रियासम्बन्धक्षममिति
तद्द्वारेण समन्वययोग्यम् । तत्रासन्नं न विकल्पते जातिरूपमित्यभ्य-
जातीयस्य न प्रतिनिधिः । अपि तु अन्यगुणस्य । कृष्णेऽपि च्छागे छाग-
बुद्धिरन्वेत्येव । अन्यजातीयस्योपादाने तु जातेरात्मकलपायास्यागे
सर्वथैव साधनभेदात्क्रियान्तरमेव स्यात् । कदरे तु सादृश्यात् खदि-
रबुद्धेरनपगमः । एतच्च जातिपक्षे युज्यते । श्रौतस्य जातिरूपस्याऽत्या-
गात् । द्रव्यपदार्थपक्षे तु जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वात्तस्यागेऽपि
नास्त श्रौतार्थत्याग इत्यन्यजातीयस्यापि प्रतिनिधिप्रसङ्गः । श्रौतस्य
सम्बन्धस्य च द्रव्यपदार्थपक्षे पूर्वं गुणद्रव्ययोः साम्यमुक्तं । इह तु
सामर्थ्यादाक्षेपे प्रत्यासन्ना जातिर्न त्यज्यत इति जातिपदार्थमुत्कर्ष-
यितुं विचारितम् । अत एव यदा तु जातिरिति तु शब्दः पूर्वस्मा-
द्विशेषणार्थः । तदेतद्भाष्ये विहितं । यत्र ह्यनन्तरं द्रव्यं तत्प्रधानं, न
हि शुक्लमालभेतेति पिष्टपिण्डिमालभ्य कृती भवतीति । प्रत्यासन्न-
तरत्वाज्जातिस्तद्वाची द्रव्यशब्दोऽभिप्रेतो न गुणोपसर्जनद्रव्यवाची ।
अनिर्धारितरूपस्य हि द्रव्यस्य जानिरात्मरूपनिर्धारणोपयोगिनी
स्वात्मप्रदानेनारूपिता तदाकारतां प्राप्नोति । तत्प्रतिनिधौ वस्त्वन्तर-
भावाच्चोदितस्य त्यागप्रसङ्गः ॥ ७९ ॥

पूर्वोक्तं पक्षमन्यमतत्वेनोपसंहरति ।

साम्येनान्यतराभावे विकल्पः कैश्चीदृष्यते ।

अतद्गुणोऽतश्छागः स्यान्मेषो वा तद्गुणो भवेत् ॥८०॥

यथा जानिद्रव्योपलक्षणं निरुपाधेरर्थस्याव्यवहार्यत्वात् । एवं
गुणोऽपि । तथा जातिवद्धारनियतो गुणो नीलादिबोधकाशादे-
स्तदभावादिति सति साम्ये ये द्रव्यवद्भेदात्वाद् द्रव्यलक्षणप्राप्तं गु-
णमप्यभिधेयं मन्यन्ते व्याडिदर्शनस्थिता द्रव्यपदार्थिकाः, तेषां गुणो

पि क्रियासम्बन्धं जातिद्रव्यद्वारेणार्हतीति द्रव्यसम्बन्धपरिपोषार्थं ।
वाक्यीयसमन्वयत्यागेन द्वयोरपि गुणद्रव्ययोः प्रतिनिधुपपत्तिर-
त्यन्तमिदमपि पक्षं मतान्तरत्वेन निर्दिशति । कैश्चिदिति । द्रव्यस्य
हि प्रतिनिधिभाष्यकारप्रभृतिभिः शिष्टैर्नास्तीकृतः ॥ ८० ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसन्धातुमाह ॥

जातेराश्रितसङ्ख्यायाः प्रवृत्तिरुपलभ्यते ।

सङ्ख्याविशेषमुत्सृज्य क्वचित्सैव प्रवर्त्तते ॥ ८१ ॥

प्रासङ्गिकेन पूर्वप्रस्तुतस्य व्यवधानादुक्तमप्येतत्पुनः स्मा-
रितं सामान्येनाधिकं वक्तुम् ॥ ८१ ॥

तथाहि ॥

पराङ्मूतं सामान्यं युज्यते द्रव्यसङ्ख्याया ।

स्वार्थं प्रवर्त्तमानं तु न सङ्ख्यामवलम्बते ॥ ८२ ॥

पूर्वं शाब्देन व्यापारेण विधीयमानाऽनूद्यमानत्वेन गुणप्रधा-
नभावमाभिलेख्ये गुणेऽपि ग्रहे सङ्ख्या विवक्ष्यते इति प्रतिपादितम् ।
इदानीं तु वास्तवं गुणप्रधानभावमाभिलेख्ये गुणे सङ्ख्या विवक्ष्यते इति
न्यायोऽवतार्यते ॥ ८२ ॥

यजेत पशुनेखत्र यज्यर्थायां पशुश्रुतौ ।

कृतार्थैकेन पशुना प्रधानं भवति क्रिया ॥ ८३ ॥

यागस्य प्राधान्यात्तत्साधनभूतः पशुरित्येकेन यागसम्पत्तौ
प्रधानस्य क्रियालक्षणस्य वाक्यार्थस्य निष्पत्तेर्गुणभेदप्रत्यनादरा-
त्पराङ्मूतमत्र पशुसामान्यं द्रव्यसङ्ख्याया युज्यते इति जातेरा-
श्रितसङ्ख्याया अत्र प्रवृत्तिः । तथा हि । प्रधानं गुणभेदे सत्यावर्त्त-
तेति क्रियान्तरमेवैतत्स्यात् । ततश्च न प्रधानानुयायिनो गुणाः स्युः ।
अपि तु प्रधानं गुणानुयायीत्येतदनिष्टं प्रसज्येतेत्याह ॥ ८३ ॥

तथा हि ॥

भावतां सम्भवो यस्य स कुर्यात्तावतां यदि ।

आलम्भनं गुणैस्तेन प्राधान्यं स्यात् प्रयोजितम् ॥ ८४ ॥

यस्येत्यधिकारिणः । अङ्गप्रयुक्ते च प्रधाने प्रधानत्वमेव तस्य

न स्यात्, तत्प्रतिगुणानां च गुणत्वमिति संरक्ष्यो ऽयं नय इत्यभि-
प्रायः ॥ ८४ ॥

स्वार्थं प्रवर्त्तमानं तु न सङ्ख्यामवलम्बत इत्यत्रोदाहरणमाह ॥

सम्मुख्यमानतन्त्रे तु ग्रहे यत्र क्रियाश्रुतिः ।

सङ्ख्याविशेषश्रवणं नैव तत्राद्रियामहे ॥ ८५ ॥

सम्मुख्यमानो ग्रहार्थस्तन्त्रं यत्र ग्रहे ग्रहशब्दे । विशेषणसमासो
घायं । सम्मुख्यमानं च तन्त्रं च तस्मिन् ग्रहे संस्कार्यत्वात्प्रधाने सम्मा-
र्जनक्रियायाः शब्दप्रधानभूताया यत्र श्रुतिः ग्रहं सम्मार्ष्ट्यत्र तत्र
स्वशब्देन प्रतिपादितस्यापि सङ्ख्याविशेषस्यैकत्वलक्षणस्य विवक्षा न
भवति । उत्पत्तिवाक्यानुसारेणानेकसङ्ख्यस्यैव तस्यात्र विवक्षित-
त्वात् । न हि सम्मार्गोऽत्र तन्त्रं, येनैकेनापि ग्रहलक्षणेन साधनेन तस्य
सम्पत्तावनेकोपादानं पशुबलिः फलं स्यात् । अपि तु ग्रहस्तन्त्रमिति
यथासम्भवं तस्य संस्कार इति सङ्ख्याविशेषमुत्मुख्य जातिः
प्रवर्त्तते ॥ ८५ ॥

तदेवं गुणे सङ्ख्या विवक्ष्यते न तु प्रधान इत्यत्र शास्त्रीयं
ज्ञापकमाह ॥

शिष्यमाणापरे वाक्ये यदेकग्रहणं कृतम् ।

शेषे विशिष्टमङ्गये ऽपि व्यक्तं तल्लिङ्गदर्शनम् ॥ ८६ ॥

सकृपाणामेकशेष इत्यत्र शिष्यत इति शेष इति कर्मसाधन-
शेषशब्दाभ्येण शिष्यमाणो ऽवतिष्ठमानः परः प्रधानं एकशेषलक्षणेन
संस्कार्यत्वाद्भवतीत्येकवचनान्तत्वादेकसङ्ख्यायुक्ते ऽपि प्रतीते शेषश-
ब्दे यत्पुनरेकशब्दोपादानं तत्स्वार्थं प्रवर्त्तमानं प्रधानभूतं सामान्यमाधा-
रगतसङ्ख्याभ्रयेण प्रवर्तत इत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं स्फुटे । भावसाधने तु
शेषशब्दे शेषणक्रियायाः प्राधान्येन शिष्यमाणस्येति द्विवहोरपि
शेषणमेकमेवेति, एकत्वे विवक्षिते ऽपि द्विवहोर्निवारणार्थमेकशब्दो
ऽर्थवानेवेति न ज्ञापकं स्यात् ॥ ८६ ॥

एवं गुणे सङ्ख्या विवक्ष्यत इति न्यायं वैदिकोदाहरणपृष्ठ-
पातितया ऽवस्थाप्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयितुं व्याकरणे ऽप्युदाहरण-
मन्नाह ॥

समासैर्मन्ययेविधौ यथा निपतिता श्रुतिः ।

गुणानां परतन्त्राणां सा तथैवोपपद्यते ॥ ८७ ॥

सुप्सुपेत्यत्र समासस्य किञ्चिदिति तस्यैव प्राक्तम्ब्यम् । न ह्यव-
यवयानामिदमनुशासनम् । समुदाये तेषामन्तर्भूतत्वात् स्मृतन्त्या-
भावात् । न चाप्यवयवाः के चनात्र वस्तुतः सन्ति । विंशष्टे ऽयं
समासपदैस्त्राभिन्नस्यैव प्रवृत्तेः । यथाक्तं वाक्यकाण्डे । ब्राह्मणार्थो
यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकण्ठे इति । अभिन्नस्य समासपदैस्यैव
परिकल्पितपूर्वपरावयवानां विभागः सञ्चिकीर्षितः । अवयवव्यतिरे-
काङ्क्षा हि विशिष्टार्थशब्दवधारणं । तौ चात्र समासपदै राजपुरु-
षौ द्वौ स्तः । समुदायेति विशिष्टस्य सम्बन्धस्य प्रतिपादनात् । अव-
यवाभ्यामप्रतिपादनात् । समुदायसंस्कारप्रयुक्त एव चावयवानां
विभक्तिलोपहृत्त्वपुत्रंज्जायादिसंस्कारः । अवयवसंस्कारादिनान्त-
र्यवत्त्वासंमुदायसंस्कारस्य । तस्मादत्र समासविधौ येन प्रकारे-
णैकसङ्ख्यामुपादायैकत्वं प्रतिपादयन्ती श्रुतिः सुप्सुपेतिशब्दोपनिप-
तिता श्रीकृष्णयमोचमागता, तेनैव प्रकारेण न्यायेनोपपद्यते युज्यते ।
श्रुतमेकत्वं विवक्ष्यत इत्यर्थः । को ऽसौ न्याय इत्याह । गुणानां पर-
तन्त्राणामिति । प्रधानवयवसित्वाद् गुणानामवयवयानां चां सङ्ख्या-
मुपादायार्थं प्रवृत्ता सती सुप्सुपेति श्रुतिस्तत्सङ्ख्यायोगिनमवार्थं
प्रतिपादयतीत्येकस्य सुबन्तस्य समासः कष्टश्रित इत्यादौ भवति ।
ननु बहुतां महत्कष्टं श्रित इति द्वितीयान्तजातेराश्रयादनेकस्य स-
मासे तद्वयानिपतत्वादनवस्थानात्प्रधानभूतः समासो नियमेन प्रती-
यते इति विप्लवात्तस्यानुग्रहो निराकृतः स्यादिति प्रत्यवयवं समास-
मिदं तु गुणार्थत्वं प्राधान्यं स्यात् न तु गुणाः प्रधानानुयायिन इत्यर्थः ।
हृन्ध्वंहुवीह्रीह्रौत्स्वनेकमिति ध्वनसामर्थ्यादनेकपदावयवः समासो-
ऽङ्गुपगम एव । अत एव च लिङ्गात्सङ्ख्याविवक्षासिद्धिः । प्रत्यय-
विधिवितिङ्गांश्च निपदिक्कानित्यत्र समाहारद्वन्द्वनिर्दिष्टायाः प्रातिप-
दिकलक्षणायाः प्रकृतेः सिद्धरूपाया अनुवादात्स्वादिविवधिवक्ये
अधिकतरेषूपस्य स्वादरेकवाक्यतया प्रत्ययस्य विधानमिति प्राधा-
न्यात्तदङ्गं प्रातिपदिकं यथाश्रुतसङ्ख्याङ्गीकारः । ननु च सुप्सुपेति
विभक्त्यैकत्वस्य प्रतिपादितत्वादस्तु सङ्ख्याविवक्षा । इत्याप्रातिपदि-

कावित्यत्र तु काऽभावेकत्वसङ्ख्याभूता यस्य विवक्ष्योच्चेतास्य यद्वि-
समाहारैकत्वं । तदयुक्तम् । तस्य समुदायसम्बन्धित्वत्वं समुदायप्र-
त्ययोत्पत्तेरविवक्षितत्वात् तस्यैकत्वमत्र विवक्षितत्वेन प्रतिपाद्यम् ।
अपि तु प्रत्येकमवयवानाम् । तेषां चात्र वृत्तावन्तर्गतत्वाद् द्वित्वादिप्र-
तियोग्यैकत्वं न प्रतीयते ऽपि त्वविवक्षातसङ्ख्याविशेषाणि स्वरूप-
मात्रेणैव उद्याप्रातिपदिकानि । भवतैव तर्ह्यस्माकं दिक् प्रदर्शिता ।
वयमप्यधुना तर्ह्येवं व्याचक्ष्महे । यथा निपतिता भ्रुतिः । येनैव प्रका-
रेण निपतिता अर्थवच्छब्दरूपं च स्वरूपमात्रेण प्रतिपादयन्ती निप-
तिता । यथा च तावति तात्पर्यमिति न द्वितीयमपेक्षेन । द्विवचनबहु-
वचनान्तानामसमासाद् वृत्तौ सङ्ख्याविशेषानवगतेः प्रतियोग्यपेक्षा-
मन्तरस्य च द्वित्वाद्यनुत्पत्तेः । अतश्चार्थात्प्रत्येकमेकत्वं उद्याप्रातिप-
दिकादिति वदतो विवक्षितम् । अन्ये तु प्रदग्गाकवाक्यादस्माद्यत्प्रा-
तिपदिकं जायते, उद्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाविति, तत्र भ्रुतमेकत्वं
विवक्ष्यत इति व्याचक्षते । अत्र तु यथा निपतिता भ्रुतिरित्यवाचक-
म् । न हि प्रतिपादकमुपप्लवमानं वाक्यं भ्रुतिविषयम् । तद्वत् स-
ङ्ख्याविवक्षायां बहुभ्यो उद्याप्रातिपदिकेभ्यः स्वादिप्रत्ययस्य पर-
त्वासम्भवाद्यथाप्रकृत्यावर्त्तत प्रत्ययः । तथा च गुणानुयायि प्रधानं
स्यान्तु गुणान्ननुयायिनः । अनु च स्वादीनां प्रकृतिसम्बन्धस्य
विधीयमानत्वात्कथं तेषां प्राधान्यं । एवमपि प्रकृतीनां तावद् गुणत्वं
सिद्धमिति तत्र गुणे सङ्ख्या विवक्ष्यत इति सिद्धो ऽस्मन्नपः । न च
प्रकृतिरेव प्रत्ययपरतया सम्बन्धिकीर्षिता । प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनेन
पदस्यैवान्वाख्येयत्वात्तस्यैव लोके प्रयोगात् । मयपि च प्रत्ययपर-
त्वेन संस्कृता प्रकृतिरेव पदं तथापि तात्पर्यदशा प्रकृतेः प्रक्रियाभेदे-
नासत्पत्वादविकल्पं पदमेव सत्यमुद्दिश्य संस्कारप्रवृत्तिः । वाक्या-
र्थप्राधान्ये त्वपूर्वस्य प्रत्ययस्यैव विधीयमानत्वात्प्राधान्यं । अत एव
समासप्रत्ययविधावित्याह । इत्थं च नात्र भिन्नवाक्यतया सम्ब-
न्धविधानं । प्रक्रियायां प्रकृत्यनुवादेनैकवाक्यतया स्वादीनां विधाना-
दासुप्तिङोरविशेषविकरणाद्भावमाभिधानादिति तु सङ्ख्यावाक्यमे-
वाभिप्रायं । न तु प्रकृतिवाक्येनापि नैकवाक्यता ऽत्र विवक्षितेति म-
न्तव्यम् । न चैकवाक्यतया विधाने प्रत्ययसंज्ञासम्बन्धो विलक्षणः
प्रवृत्तिभेदेन विना न शक्यते विधातुं । विधिसम्बन्धो हि पूर्व, तत्रो

विधानाल्लब्धसत्तानां स्वादीनां प्रत्ययसंज्ञासम्बन्धः । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । भाविनो ऽपि बुद्ध्या विषयीकरणाद्भाव्यमानावस्थायामेव प्रत्ययादिसंज्ञासमन्वयादित्येकवाक्यतयैवान्न प्रत्ययविधिर्ग्रन्थकाराभिमतः ॥ ८७ ॥

किमेष एवोत्सर्गः, गुणे सङ्ख्या विवक्ष्यत इति । नेत्याह ॥

गुणे ऽपि नाङ्गीक्रियते प्रधानान्तरसिद्धये ।

सङ्ख्या कर्ता तथा कर्मण्यविशिष्टः प्रतीयते ॥ ८८ ॥

तथा कर्तेति । एवं च सति कर्त्ता ऽविशिष्टः प्रतीयत इति सम्बन्धः । स हि गुणः । ईप्सिततमं तु कर्म संज्ञाद्वारेण धीयमानसंस्कारं प्रधानं । कर्मणीति । कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मसंज्ञायां विधीयमानायाम्, तस्या एव तथा वा संस्क्रियमाणस्य कर्मणः प्राधान्यात्कर्त्तुः क्रिययेप्सिततममिति स्वाश्रयक्रियासम्बन्धितया कर्त्ता निर्दिश्यमानो गुणो ऽविशिष्टः सूत्रोपात्तलिङ्गसङ्ख्याभ्यामनवच्छिन्नः, कर्त्ताः कर्त्तॄणां च क्रिययेप्सिततमस्यापि कर्मसंज्ञासिद्ध्यर्थं भूयः प्रधानानुग्रहाय प्रतीयते अवगम्यते । समासप्रत्ययविधौ तु बहूनां सुबन्तानां समासे ऽव्यवस्था स्यात्, बहुत्वस्यानियतत्वात्कर्मसंज्ञा तु बहुविषया प्रचयमनुभवतीति न दोषः । प्रत्ययविधेरपि बहुभ्यः प्रकृतिभ्यो नास्ति परत्वस्यानिर्वाहात् । तथा च सरूपवासिक उक्तं । एकविभक्तेरिति चेन्नाभावाद्विभक्तेरिति । तदेवं प्रधानप्रचये भूयाननुग्रहः कृतो भवतीति प्रधानस्याविवक्षितसङ्ख्यत्वे सिद्धे न गुणगता सङ्ख्या ऽङ्गीक्रियते । अन्यथा प्रधानसङ्कोचे तदुपरोधः स्यादिति प्रधानान्तरसिद्धिः । प्रयोजनमेतद्युक्तिर्गर्भे द्रष्टव्यमिति । गुणानां पारतन्त्र्यादेव न्यायात्कर्त्तुरीप्सिततममित्यत्र न विवक्ष्यते सङ्ख्येत्युक्ता युक्तिः ॥ ८८ ॥

अत्रैवोपोद्धलनार्थमाह ॥

यस्यान्यस्य प्रसक्तस्य नियमार्था पुनःश्रुतिः ।

निवृत्तौ चरितार्थत्वात्सङ्ख्या तत्राविवक्षिता ॥ ८९ ॥

यस्य पुनः श्रुतिरिति सम्बन्धः । पूर्वं सामान्येनाक्षेपादेकैव श्रुतिः पुनःश्रुतिरित्युच्यते । यथेह कर्तुः । पुनः शब्दो वा तु शब्दस्यार्थः । स पूर्वमप्रधाने विवक्ष्यते सङ्ख्येत्युक्तम्, तदपेक्षयेह विशेषद्योतनार्थः ।

किमर्थमसौ पुनः श्रुतिरित्याह । अन्यस्य कर्मादेः प्रसक्तस्य प्राप्नुवतो
नियमार्था निवृत्त्यर्था । तथा हि । ईप्सिततमस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्ये-
नैप्सिततमं कर्म तस्याक्षेपस्तावत्सिद्ध इति करणादेरपीप्सिततम-
प्रसङ्गे कर्तुरित्युच्यमानं कारकान्तरनिवृत्तितात्पर्यान्नियमार्थमिति ।
द्वौ बहवो वा कर्त्तारो न निवारिताः । तथ्यऽपि कारकान्तरनिवृत्ति-
विशिक्षता सिध्यत्येवेति निर्देशार्थेवात्र सङ्ख्या । नन्वेवमनेनैव न्या-
येन यजिना अनियताङ्गाक्षेपात् पशुनेति करणान्तरनिवृत्तितात्पर्येणा-
च्यमानमविवक्षितसङ्ख्यं प्रसज्येत । नैष दोषः । यथेप्सिततमस्य स-
म्बन्धिशब्दत्वादवश्यं साधनमात्राक्षेपे सिद्धे कर्तुरिति पुनः श्रुति-
र्भवति, नैवं यजेः करणाक्षेपो ऽवश्यम्भावी । देवतोद्देशेन हविः
प्रक्षेपमात्रस्य यज्यर्थत्वात्त्यज्यमानस्यैवाक्षेपो न करणस्येति करणा-
क्षेपस्य नान्तरीयकत्वाभावाच्च पशुनेति पुनः श्रुतिः अपि त्वपूर्वं ए-
वायमङ्गविधिः । पशुरेवात्र त्यज्यमान इति चेत्, त्यागमात्रे ऽपि
तर्हि यजेः प्रयोगो दृश्यते, अग्नौ सुष्ठु यजन इति । अत्रापि हविष
आक्षेप इति चेत्, एवं तर्हि दृष्टार्थानां क्रियाणां लोके भवेन्नाम सा-
मर्थ्यात्साधनाक्षेपः । अदृष्टार्थास्तु तु शब्दप्रमाणकत्वाद्यजेत्येतो
यागः कर्त्तव्य इत्येव प्रतीयते । पशोरपूर्वं चोदनेयमिति यथाश्रु-
तसङ्ख्याविवक्षैव न्याय्या । न च तस्मिन्यागे द्वाभ्यां प्रधानान्तरसि-
द्धिरस्ति । नापि यागान्तरे एकैव सर्वस्य यागस्य सिद्धिः । ननु च का-
रकान्तरनिवृत्तितात्पर्यं कर्तुः सामर्थ्यात्सार्थाद्धीयते पथिक इत्यन्वापा-
दानेन सामर्थ्येन ईप्सिततमस्य पथिकस्य कर्मसंज्ञाभावाद्धीयत इति
कर्मणि लकारोत्पत्तिः कथं । न चायं कर्मकर्तुर्विषयः । कर्मण्यक्रिया-
णां कर्मवद्भावस्योक्तेः । जहानिश्च त्यागमात्रवचनः कर्तृत्वक्रियः । सार्थो
हि त्यजति पथिकस्तं नानुगच्छति । ततश्च पथिकस्यापायस्तत्फलं, न
धातुवाच्यः । किं च पूर्वकर्मणः सतः कर्तृत्वं कर्मकर्तृत्वं । इह तु
सार्थापेक्षमेव पथिकस्य कर्मत्वं स च सार्थो ऽपादानमिति कथं त-
दपेक्षं कर्मत्वमित्येनदेव चोद्यते । अत्रोच्यते । इह कारकाणां
स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं सर्वेषामेव विद्यते । अकिञ्चित्करस्य क्रिया-
ङ्गभावायोगात् । तथा च सामान्यसंज्ञापूर्वको विशेषसंज्ञासम्भव
इति सार्थस्य जहातौ स्वानन्त्यमपादानस्यानवगतमेव । सार्थो हि
पथिकं जहद्व्याये साधनभावमनुभवति । यथा ज्वलन्ति काष्ठानि

पाके । ततश्च सामर्थ्यात्प्रतीयमानं स्वातन्त्र्यं कर्मसंज्ञाहेतुरशोपपद्यते यथा प्रविष्टापिण्डीमिति । यद्येवं कर्मादीनामपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्य-
मस्त्येवेति तदाभयापि कर्मसंज्ञा स्यात्, मावेस्वश्वं बध्नातीति, अन-
र्थकं कर्तुरिति विशेषणम् । नैतदस्ति । सद्यपि तत्र स्वातन्त्र्यं न कर्त्रा
न्यग्भाषितमिति न कर्मसंज्ञाहेतुः । इह तु सामर्थ्यस्यापगमान्ते त्यागे
जहातेवेतनादनपगमे ऽपादानत्वं न्याय्यं । त्यागे ऽपि स्वातन्त्र्यं न वि-
रुध्यत इति भवति तदपेक्षं कर्तृत्वम् । नन्वेवमपि स्वातन्त्र्यस्यात्र
न्यग्भाषाभावे ऽपादानमुत्तराणीति कर्तृसंज्ञया ऽपादानसंज्ञाया बाध-
नात्कर्तृत्वतीयैव स्यात् । तद्यथा धनुषा विध्यतीति करणे तृतीया ।
तैष दोषः । नान्तरीयकयोः शक्तयोः शब्दसामर्थ्यादुभयोः प्रतीतौ
युगपद्विवक्षायां बाध्यबाधकभावः । तथा हि धनुषः शरनिःसरणे
ऽबाधकतमता नोपपद्यत इति द्वयोर्यु-
गपद्विवक्षायां करणसंज्ञया ऽपादानसंज्ञाबाधनाचूतीया । कृतायामपि
तृतीयस्यामस्यावधिभावः प्रतीयत एवेति । अभिन्नफलत्वे सति
तुल्यबलत्वात्परत्वेन व्यवस्था । सार्थेन हीयत इति तूक्ते सार्थस्य क-
र्तृत्वमेवावगम्यते नापादानत्वमपायस्याप्रतीतेः । सार्थेन हि पथिको
हीयते । यावच्छासावपि ततोऽनापेतसावत्सार्थस्य कुतस्तं प्रत्युपादान-
त्वमिति तदेतदभिधातुमपादाने पञ्चम्येवात्रन्याय्या । तत्र त्यागफल-
स्यापायस्य प्रतीतेस्त्यागे स्वातन्त्र्यमवगम्यते एव । ननु सार्थेन हीय-
त इत्यत्रापायो गम्यत एव । तथाहि । हीयत इति कोऽर्थः । त्यज्यत
इति । यदि च ततः साक्षादेवेयात्पथिकः, ततोऽस्य सार्थस्य तस्यां
जहातिक्रियायां कर्तृत्वमुपपद्यते नान्यथा । सत्यमेतत् । किन्तु सार्थे-
न हीयत इत्युक्ते संशयो जायते किं सार्थेनात्मनः सकाशात् पथिकः
परित्यज्यते किवान्यतः सार्थेनापि कुर्यत इति । अवधिभावे तु सा-
र्थस्य पञ्चम्या प्रतिपादिते तस्यैव कर्तृत्वं नियतमवगम्यते । तस्माद्
न्यथासिद्धावधिभावप्रतिपत्त्यर्थमपादानसंज्ञैव तत्र विधेया नतु विप्र-
तिषेधः फलभेदे । सत्यम् । तुल्यबलत्वेन परत्वाद्पादानमुत्त-
राणि बाधन्त इति युक्तम् । सार्थे तु विवक्षितार्थप्रतिपाद्य-
सामर्थ्यात्कर्तृसंज्ञा न प्रवर्तते । यद्येवं कर्तुरिति कर्तृसंज्ञकेनेति
प्रतमस्य कर्मसंज्ञायां पथिकस्य तदभाव इति तदर्थं बाधम् । नै-
तत् । कर्तृमहजस्य स्वातन्त्र्योपलक्षणार्थत्वात् । न च स्वातन्त्र्य-

मात्रं कर्तृशब्देन लक्ष्यते येन सकलकारकसाधारणत्वात् अस्य विष-
यव्यावृत्तिविषयेऽपि कर्मसंज्ञा प्रसज्येत । प्रधानभूतस्वातन्त्र्योप-
लक्षणादिति सामान्येन कर्तृसंज्ञकत्वात्कर्तृसंज्ञकत्वमनपेक्ष्य प्रधा-
नभूतं स्वातन्त्र्यमात्रं यस्यास्ति कर्तृसंज्ञकस्याऽकर्तृसंज्ञकस्य च त-
स्योभयस्याप्येकवाक्यतया संग्रह इति वाक्यभेदानवतारात्सर्वं सु-
क्ष्मम् । एवं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेऽप्य इति वचनात् भाव-
कर्मकर्तृषु सामान्येन विधानात्परस्मैपदात्मनेपदयोरविशेषेण प्रस-
क्तौ भावकर्मणोः शेषात्कर्तृरीति नियमार्था पुनःश्रुतिरिति निवृत्ति-
तात्पर्याद्विवक्षिता सङ्ख्येति प्रत्ययनियमपक्षे नियम्यमानत्वात्प्रत्यय-
स्य ग्राह्यान्वेऽर्थानां गुणत्वाद् गुणेऽपि सङ्ख्या नाङ्गीक्रियते ऽत्रेति
द्विवहुष्वपि कर्मादिष्वात्मनेपदपरस्मैपदसिद्धिरत्रोदाहरणत्वेन यो-
जनीया । अयमेव ह्यस्य मुख्यो विषयः । पूर्वश्रुत्यैव विधावुपादानात्पु-
नः शब्देन नियमार्थमेवानुवादास्तथा च यजेत पशुनेत्यादावर्थात्प्रसङ्गो
न भवति । पशोःकृत्पत्तिवाक्यं किलेदं प्रथममित्यादिष्वय एवायमस्य
श्लोकस्य । एवं सरूपाणामेकशेष इत्यत्र शिष्यमाणपरे वाक्ये ऽन्य-
निवृत्त्यर्थत्वात्सरूपभ्रुतेः श्रुतसङ्ख्याऽविवक्षायां द्वयोरप्येकशेषः सि-
ध्यति ॥ ८९ ॥

गतमदः । उक्तमिदम् । समासप्रत्ययविधौ यथा निपतिता
श्रुतिः । शुक्लानां परतन्त्राणां न्यायेनैवोपपद्यत इति । तथा च प्राति-
पदिकेऽप्य एकस्या विभक्तेरभावात् एकविभक्ताविति चेन्नाभावा-
द्विभक्तेरिति प्रातिपदिकैकशेष एकविभक्तिनिमित्तो दूषितः । अत्र तु
भाष्ये ऽथ वा पुनरस्त्वेकविभक्तावेकशेष इति स एव सिद्धान्तित
स्तत्कथमुपपद्यत इत्युपपादयितुमाह ॥

सरूपसमुदायाच्च विभक्तिर्या विधीयते ।

एकस्त्रार्थवान् सिद्धः समुदायस्य वाचकः ॥ ९० ॥

सह विषक्षायामिकशेषवचनात्परस्परापेक्षावयवार्थोपपादितस-
मुदायार्थप्रादुर्भावात्सरूपप्रातिपदिकाविषये ऽवयवानां समुदायस्य
च पृथगेवार्थवत्त्वान्निवैव प्रातिपदिकसंज्ञा । ततश्च समुदायात्प्राति-
पदिकादन्येका विभक्तिः कुत्राप्रातिपदिकादित्यत्र सङ्ख्याविषक्षा-
यामिति । तनु च समुदायात्प्रातिपदिकादिवा ऽवयवेभ्योऽपि प्रा-

तिपदिकेभ्यो विभक्तेरुत्पत्तिरत्र स्यात् । तथा च समुदायविभक्तेर-
 न्यावयवविभक्त्या व्यवधानात्कथमेकविभक्त्यवित्यस्योपपत्तिः । अथ
 सुबन्तानां सरूपाणामेकशेषो न प्रातिपदिकानामिति नास्ति व्यव-
 धानम् । एवमपि यो ऽसावेकः सर्वतरः शिष्यते तर्क्षया विभक्तिरपि
 शिष्यते इति सा समुदायविभक्तिश्चेति द्वे श्रूयेयाताम् । अत्रो-
 च्यते । समुदायावयवसन्निधाने समुदायकार्यमेव प्रवर्तते नावयव-
 कार्ये । समुदायपारतन्त्र्यादवयवानां । अस्ति च समुदायकार्येण विभ-
 क्त्याश्रयेनात्रावयवानामनुग्रहः । तथा हि । समुदायादुत्पद्यमाना
 विभक्तिरवयवार्थगतमपि सङ्ख्याविशेषं विभजति स्पष्टं । अवयवार्था-
 नामेव परस्परपेक्षितरूपाणां समुदायार्थत्वादिति लाघवनेनैकेनैव
 प्रयत्नेन तन्मूलक्षणेनावयवानुग्रहः कृतो भवतीति नावयवेष्यः पृथ-
 ग्विभक्त्युत्पत्तिः । तद्यथा । पपाचेत्यत्र समुदायैकाच एव द्विवचने-
 नावयवैकाचामप्यनुग्रहः । विरूपसमुदायविषये तु सहविवक्षासम्भ-
 वे ऽपि न समुदायार्थप्रादुर्भावः । तथा ह्युक्तम् । याभ्यां चैकमनेकार्थं
 ताभ्यामत्रापपरमिति । अवयवार्थानां प्राधान्यात्प्रत्ययवत् तत्र विभक्त्यु-
 त्पत्तौ द्वन्द्वः सुबन्तानां सिध्यति । ननु च सरूपविषये ऽपि परस्पर-
 पक्षेनावयवानां समुदायप्रादुर्भावधीजं । न तु सरूपार्थसमवेतजा-
 तिसम्भवात्समुदायस्य तद्वाचकत्वे भिन्नसमुदायार्थोपपत्तिः, जा-
 तिपदार्थदर्शने प्रत्याख्यानादेकशेषस्य । किं च जातेरभिधेयत्वे द्विवचन
 बहुवचनानुपपत्तिः । एकत्वान्तस्याः । कामं बहुवचनं तान्त्रिकं भवेत्
 न तु बहुद्वयवसायः । तस्मादुद्भूतावयवार्थभेदः समुदायो ऽपेक्षिते-
 तरेतरावयवार्थभेदत्वात्सरूपविरूपविषये ऽपि समान एव । एवं तर्हि
 सुबन्तानां द्वन्द्ववचनसामर्थ्यात्तन्त्रेण विरूपसमुदायादेका विभक्ति-
 र्नापपद्यते । सरूपविषये तु न किञ्चिद्वाध्यत इति तत्रैवायं न्यायः ।
 यदि वा व्यक्तिपदार्थनये ऽप्यारब्ध एकशेषो जातिरनभिधीयमाना
 ऽपि सम्बन्धव्युत्पत्त्यर्थमवश्यमुपलक्षणत्वेनापेक्षणीयेति तन्निबन्धना
 सरूपाणां सङ्कटना । प्रातिपदिकानां विरूपाणां त्वेकक्रियाविषयत्वेना-
 पेक्षितसुबन्तावस्थायां सङ्कटनं न प्रातिपदिकावस्थायां परस्परसम्ब-
 न्ध इति सुबन्तानामेव द्वन्द्वः । वर्णानां तु निरर्थकत्वाद्वनं धनमि-
 त्यादौ समुदायस्यैवार्थवत्त्वान्नायं तन्त्राख्यो न्यायः सम्भवतीत्यस-
 ति प्रातिपदिकसंज्ञायामर्थवद्ग्रहणे ऽवयवेष्यो ऽप्यनर्थकेभ्यो विभक्त्यु-

स्वत्तौ नलोपादिचोद्योद्भावनं युक्तमेव । अप्रयोगसमवायिनोऽपि च प्रातिपदिकार्थादिकस्य परस्परार्थापेक्षा प्रयोक्ताकाङ्क्षायत्ता पदवदुपचर्यत एव । न हि पदमपि वाक्यमपि वा प्रयोगसमवायिस्वतः किंचिदपेक्षते । प्रयोक्त्रधीना ह्याकाङ्क्षा परपर्यायेच्छायोग्येषु शब्देष्वध्यारोप्यते । असति च प्रातिपदिकस्यापेक्षणे नियतक्रियाविषयसाधनभावापरिज्ञानाद् द्वितीयाद्यनुपपत्तेः पदमेव नावतिष्ठत इत्यपेक्षासिद्धौ समुदायार्थोपपत्तिः । सामर्थ्ये च समासविधानात् प्रातिपदिकार्थानामपेक्षानुमानम् । सर्वत्रैव च प्रकृतिप्रत्ययादीनामपेक्षारार्थेनार्थवत्तादयुपगमे परस्परमन्वयोपपत्तिः । तदेवं समुदायार्थोपपत्तौ तस्य वाचकः प्रातिपदिकसमुदायोऽर्थवत्त्वात्प्रातिपादिकसंज्ञकः सिद्धः । समासग्रहणेन तुल्यजातीयविषयत्वाश्रियमस्य, सुवन्तसमुदायस्य वाक्यस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यत इत्येकविभक्तौ प्रातिपादिकैकशेषः समर्थितः सङ्ख्याविवक्षायामपि ॥ ९० ॥

एवं च कृत्वा भूयान्प्रधानस्यानुग्रहः कृतो भवतीत्याह ॥

प्रत्ययस्य प्रधानस्य सामानस्यापि वा विधौ ।

सिद्धः सङ्ख्याविवक्षायां सर्वथाऽनुग्रहो गुणे ॥ ९१ ॥

ङ्ख्याप्रातिपदिकादिति प्रकृत्यनुवादेनापूर्वस्यप्रत्ययस्य विधौ, विवक्षितायामपि सङ्ख्यायां गुणे केवलात्प्रातिपदिकात्मसमुदायाद्धोत्वत्तिस्य सिद्धेति सर्वथा सर्वेण प्रकारेण प्रधानस्य प्रत्ययस्य विषयव्याप्तिलक्षणोऽनुग्रहः सिद्धः । तथा सुप्सुपेति समासस्याऽपि प्रधानस्य विधौ, विवक्षितायामपि सङ्ख्यायां गुणे सङ्ख्यायां द्वन्द्वेऽनेकग्रहणाद् बहूनां समासः करिष्यते । बहुव्रीहौ त्वनेकपदावयवे स्वरसमासान्तपुंनद्भावेषु दोषोऽवयवतत्पुरुषाश्रयेण निवारित इति नास्त्यनिष्ठम् । अविवक्षितायां सङ्ख्यायां बहूनामस्थितानां नियमेन समासो न विज्ञायेतेत्युपरोधस्तस्य कृतः स्यात् । उत्तरपदे द्विगुविधानाच्च लिङ्गात्सुसूक्ष्मजटुकेशादावनेकपदो बहुव्रीहिः सिद्धः । द्वयोश्च द्वन्द्वे कृते पुनरपरेण सह द्वन्द्व इत्यनेकवचनमुपसर्जनार्थमित्युक्तम् ॥ ९१ ॥

एवं पूर्वं प्रातिपदिकार्थभूतां जातिं निरूप्य विभक्त्यर्थोऽपि सङ्ख्याजातिरित्युक्त्वा तत्प्रसङ्गेन विवक्षाविवक्षे विचार्य इदानीं तस्यामेव

जातौ यदधिकं विचार्यमवशिष्यते तदेव विचारयितुमाह ॥

अभेदरूपं सादृश्यमात्मभूताश्च शक्तयः ।

जातिपर्यागवाचित्वमेवामप्युपवर्ण्यते ॥ ९२ ॥

इत्यत्र शङ्का । अन्वयविज्ञानोप्राप्यमानसद्भावा जातिरित्युद्घोष्यते । सा च व्यक्तिभ्योऽव्यतिरेकेणात्मानं नां दर्शयति । तदेता एव व्यक्तयः सादृश्यादेकाकारप्रत्ययप्रसवहेतवः प्रकृत्यैवैकप्रत्ययमर्शजनेन सामर्थ्याद्ध्यासाद्धा सन्तु किमपरेण सामान्येन कृत्यम् । तदेतदभ्युपगच्छति । अभेदरूपमव्यतिरिक्तं व्यक्तीनां तस्मादृश्यमेकप्रत्ययमर्शजनकं वाच्यव्यतिरिक्तमेव शक्तिलक्षणं सामर्थ्यं तदपि जातिरिति व्यर्पादश्यत एव । अन्विताकारज्ञानजनकं हि व्यक्तीनां किं चन रूपं सामान्यमिति सर्वपार्षद्व्यायः । ततश्च सादृश्यं शक्तिरित्यपि नामान्तरेणोच्यतां न का चिदनुपपत्तिः । व्यतिरेकाव्यतिरेकचित्तान्तु प्रवादिनां ग्रह एवेत्यभिप्रायः ॥ ९२ ॥

अत्र वैशेषिकदर्शनाश्रयेण व्यतिरेकपक्षं जातीनां समर्थयितुमाह ॥

दण्डोपादिस्त्वया दण्डं यद्यपि प्रतिपद्यते ।

न तस्मादेव सामर्थ्यात् स दण्डीति प्रतीयते ॥ ९३ ॥

नेच्छानिमित्तादिच्छावानिति ज्ञानं प्रवर्त्तते ।

तस्मात्सत्यपि सामर्थ्ये बुद्धिरर्थान्तराश्रया ॥ ९४ ॥

अयमत्रार्थः । यदाऽनुगताकारे ज्ञाने व्यक्तीनां व्यावृत्ताकाराणां हेतुत्वं नोपपद्यत इति सामान्यं परिकल्प्यते । सादृश्यसामर्थ्यं तु व्यक्त्यव्यतिरिक्ते । तद्वदनुपायिनी व्यतिरिक्ता जातिरभ्युपगन्तव्या । ननु च साऽपि कथमवयवेन व्यक्तिं नानुयायात् । तथा च गवाश्वादी साङ्ख्यप्रसङ्गः । नैतदेवं, प्रतिनियताश्रयवृत्तित्वात्सामान्यानाम् । किमत्र निमित्तमिति चेत् । विशिष्टसंस्थानिजानित्वं व्यक्तीनाम् । अन्यो ह्यवयवसन्निवेशो गवामन्यस्त्वश्वानामिति गोत्वाश्वत्वयोराधारनियमसिद्धिः । तन् एव तर्हि विशिष्टान्स्त्रिवेशात्सादृश्यापरपर्यायात्प्रतिनियमेनानुगताकारप्रत्ययोऽस्तु । यथा सावयवसन्निवेशः प्रतिव्यक्तिभिन्नोऽपि सामान्यस्य भिन्नस्याश्रयावच्छेदहेतुः तथाऽनुगताका-

रस्यापि ज्ञानस्य हेतुर्भवतीत्यलमन्तर्गदुना सामान्येन । तदुक्तम् । तु-
ल्यमेवे यथाजातिः प्रत्यासत्या प्रसर्पति । क चिन्नान्यत्र सैवास्तु शब्द-
ज्ञाननिबन्धनमिति । अत्रोच्यते । इह कार्याणां प्रतिनियतकारणज-
न्यत्वान्न सर्वो जनकः सर्वत्र कार्ये व्यापारयितुं पार्यते । तथा
हि । दण्डीति प्रत्यये दण्डसम्बन्धो निमित्तं, स तु दण्डसम्बन्धः सर्वत्र
किं न भवतीत्युक्ते दण्डजिघृक्षा तस्य निमित्तं भण्यते । न चैतद्व-
क्तुं शक्यते । दण्डोपादानेच्छाया एव दण्डसम्बन्धं प्रति नियमहे-
तोस्तु दण्डीति प्रत्ययः किमपरेण तत्र दण्डसम्बन्धेन निमित्तेन
कृत्यमिति । दण्डोपादित्सा दण्डसम्बन्धस्य निमित्तम् । तस्या
अपि किं निमित्तमित्युक्ते दण्डस्य यत्र कार्यं विनियोगः तत्र सा-
मर्थ्यादिदर्शने तदुपादित्सानिमित्तं वक्तव्यम् । तथा च तत एवे-
च्छानिमित्तं दण्डोपादित्सावानित्यस्तु प्रत्ययः किमत्रेच्छासम-
वायः स्वात्मनिमित्तमुद्घोष्यत इति । नैतच्छक्यते अभिधातुम् ।
अनुरूपं कार्यं अनुरूपकारणजन्यमितीच्छासम्बन्धादिच्छावानिति
ज्ञानम् । दण्डीति । एवं सादृश्यादेः सामान्यस्य विषयमियमसामर्थ्यं
सत्यपि न तस्मादेव सामर्थ्यादनुगताकारज्ञानजकत्वं युक्तं तत्सदृश-
मित्यादिज्ञानादिति तन्निमित्तं व्यतिरिक्तं सामान्यमवश्याश्रयणी-
यमिति सिद्धम् ॥ ९४ ॥

अन्यथा ऽतिप्रसङ्ग इत्याह ॥

स्वभावो ऽव्यपदेश्यो वा सामर्थ्यं वा ऽवतिष्ठते ।

सर्वस्यान्ते यतस्तस्माद्व्यवहारो न कल्पते ॥ ९५ ॥

इह कार्याणां प्रतिनियतकारणानश्रुपगमे कारणकारणादेव
सिद्धावश्रुपगम्यमानायां तत्रापि तत्कारणादित्यनवस्थायामापादिता-
यां सर्वान्ते मूलकारणे ऽवस्थानव्यम् । तद्य मूलं कारणं सर्वस्य
वस्तुनः । सर्वस्य वादिनो ऽन्ते पर्यनुयोगावसाने नित्यस्य प्रधानादेः
कारणस्य स्वभावो ऽव्यपदेश्यो ऽयमस्य स्वभावो ऽस्माद्धेतोरित्येवं
व्यपदेश्यमशक्यो ऽवतिष्ठते । अत एवास्मिन्तवधौ हेतुप्रश्न-
परम्परा निवर्तते । येषां च नित्यं कारणं तेषां सामर्थ्यं हे-
तुशक्तिः प्रश्नपरम्परावसाने ऽवतिष्ठते । तदपि सामर्थ्यमव्यप-
देश्यमेव, वैलक्षण्येनेदं तदिति शब्देन व्यपदेश्यमशक्यत्वात् ।

अथ वा नित्यकारणपरिग्रह एव । तस्यात्यन्तपरोक्षत्वात्स्वभावोऽव्य-
पदेश्योऽनेकशक्त्यात्मकत्वे तु सामर्थ्यमप्यस्य परोक्षत्वादेवाव्यप-
देश्यम् । एकमेव वा वस्तु स्वभावशब्देन सामर्थ्यशब्देन च व्यवहरन्ती-
ति तदुक्तिरेव प्रतिपादयति । एवमव्यपदेश्यस्वभावेऽवस्थानात्तस्मा-
दव्यपदेश्याच्छाब्दो व्यवहारो न प्रकल्पते । एकवाक्ये यथानुपातवस्तु-
निबन्धनो हि परिदृश्यमानः स्थूलार्थाश्रयो गामानयौदनं भुङ्क्ष्वेति
व्यवहारः सोऽत्यन्तहेतुवश इति स्वभावं सामर्थ्यं चानय भुङ्क्ष्व चत्वं
वक्तव्यम् । अव्यपदेश्यत्वाच्च स्वभावादेस्तेन व्यवहारो नोपपद्यत
इत्युक्तमव्यवहारे वस्तूपक्षेऽनुमित्यर्थः । तदेवं भिन्नव्यवहारनिबन्ध-
नानि सामान्यान्यभ्युपगन्तव्यानि सादृश्यात्तु सदृश इति व्यवहारः,
शक्तिमत्त्वात्तु शक्तिमानिति । अन्यस्य सादृश्यज्ञानं सामान्यज्ञानाद्
भिन्नजानीयेष्वपि गोगवयादिषु भावात् । अथ नावधार्यं विवेकेन
जायत इत्यनुगतस्य ज्ञानस्य निमित्तपरिकल्पनायां यदेव किं चि-
न्निमित्तं स्यादिति को ग्रहो जातिष्विति । उच्यते । तत्र रूपिसमवा-
याश्चाश्रुपाययेव सामान्यानीति ब्रूमः । विप्रतिपन्नं तु प्रतिकार्यक-
ल्पत्वमुच्यते । न च ज्ञानं नान्यकार्यं जडाङ्कुरादिसदृशं अपि तु
बोधरूपमिति । तस्य तत्सामान्यं न चक्षुरादिवदवधिमति प्रत्ययरूप
कारणमपित्वालम्बनप्रत्ययरूपम् । आलम्बनं च संवेद्यमानम् । अ-
तश्चेहापि तदेवायातं, संवेद्यते तस्य स्वरूपमभ्युपगुज्यमानमिति ।
अथ विकल्पस्य सामान्यविषयो न तु प्रत्यक्षस्य । तदयुक्तम् । अस-
ति सामान्ये विकल्पो न प्रत्यक्षम् । न सति । सत्यविषयत्वात् । विक-
ल्पविषयत्वाच्च तस्यासत्यत्वम् । असत्यविषयत्वाच्च तस्याः सत्यत्व-
मितीतरेतराश्रयता । किं च । प्रतिकर्म व्यवस्थायां ज्ञानस्य बोद्धे-
रुच्यते यतो नीलाकारमतो नीलस्य संवेदनमिति तद्वत्सामान्यवा-
दिभिरभ्युच्यते । यतोऽभिन्नाकारमतोऽभिन्नस्य संवेदनमिति को
ऽतयोरुक्तोर्विशेषः, येन नीलं प्रत्यक्षं सामान्यमेवाप्रत्यक्षमिति ।
एवमस्य न कश्चिद्विशेषो दृग्छादिभ्य इति, नास्ति वै सादृश्यं निद-
र्शनैः । एकार्थकारित्वाच्च भिन्नः प्रत्ययो नास्ति हेतुभेदात्कार्यणामपि
भेदादित्येकप्रत्ययमर्थ एवासति समासे नोदियात् । रूपादिव्यतिरे-
केण च द्रव्याभ्युपगमात् प्रत्ययमपि नास्ति । एकार्थसाध्या काचि-
दर्थाक्रिया किमुतार्थभेदो भवेत् । उदकाहरणाद्यपि रूपादिसमुदा-

यसाध्यमेकमिति, तत्र समुदायबुद्धिर्भवेत् नैकबुद्धिः । ययैकाङ्क-
रजनकत्वं ऽपि क्षितिबीजादीनाम् । मिथ्यारूपसंविज्ञैकबुद्धिरित्यपि
क्वचित् । क्व चित्संवेदनमूलत्वान्मिथ्याबुद्धेरवश्यं कार्वाक्येन बुद्धिः
सत्या ऽप्येष्टव्येत्यनपन्धवनीयानि प्रतिनियतकार्यसाधनानि सामा-
न्यानीति स्थितम् ॥ ९५ ॥

अधुना साङ्ख्यनयेनाद्वैतनयेन वा व्यतिरिक्तां जातिं समर्थ-
यितुमाह ॥

यथा भेदान् परित्यज्य बुद्ध्यैक इव गृह्यते ।

व्यत्त्यात्मैव तदा तत्र बुद्धिरेका प्रवर्तते ॥ ९६ ॥

इहैकरूपसमन्वयादेककारणपूर्वकं विश्वम् । असदनुत्पत्तेश्च
कार्यकारणयोरभेद इति सर्वे किं चिद्भेदाभेदात्मकं वस्तु । एकस्यैवा-
नेकश्चा ऽवस्थानात्ततो ऽभेदः सामान्यं भेदो विशेषः । तत्र सर्वात्म-
भेदो महासामान्यं तस्यैव च यथाभागमवच्छेदाद्वान्तरसामा-
न्यानि । अवच्छेदकाश्च धर्मास्तस्यैव यस्य परिणाम इति न ततो ऽति-
रिच्यन्ते । सर्वे ह्येकस्यैव परिणामो विवर्त इति वा । एवं च कृत्वा
कार्यकारणयोर्धर्मधर्मिणोः सामान्यविशेषयोश्च नात्यन्तं भेदः । पञ्च-
मप्यतीतेनाप्यत्यन्तमभेदः । तथा ह्यप्रतीतेः । केवलं संविज्ञानमर्थो-
नवगत्या भेदाभेदशब्दाभ्यां यदाभिधीयते तदा शब्दसाहचर्यान्ना-
दविवक्षितभेदाभेदरूपाध्यारोपेण परैर्विरोधो निर्विषय इवापद्यते । तत्र
यदा भेदान्परित्यज्य भेदाभेदरूपाविवक्षया व्यत्त्यात्मैव व्यक्तिरूपमेव
बुद्ध्या एक इव गृह्यते अभिन्नं प्रतीयते तदा तदेव च सामान्यमेक-
बुद्धिर्विषयो न ततो ऽन्यार्त्किञ्चित् । व्यत्त्यात्मनो हि मूलभूतमेक-
त्वमात्मभेदहेतुपरित्यागादविरुद्धं । यद्यपि च प्रकृतिरूपान्वयात्सर्व-
मेकमेव तत्त्वतः, तथापि परिणामवैचित्र्याद्विकाराणासवान्तरभूता-
नामपि व्यावहारिकमनेकत्वमप्यनवगतमितीवशब्दः । तत्र यदा
समस्तभेदपरित्यागस्तदा सद्रस्तुमात्रं पदार्थ इति चैकबुद्धिः प्रवर्तते
धर्मतिरस्कृते तु धर्मिमात्रं द्रव्यमिति बुद्धिः । सजातीयगतभेदहेतु-
परित्यागे विजातीयभेदापेक्षायां पृथिव्यापस्तेज इत्यादौ व्यवहारः ।
तत्राप्यथान्तराद्भेदापेक्षायां स्वसदृशाभेदापेक्षणे गौरवो घट इत्या-
दिभेद इति यथायथमुदाहार्यम् ॥ ९६ ॥

नदेवं दर्शनद्वयेनाभिन्नाकाराया जातिबुद्धेर्विषयमवस्थाप्य जा-
तिपदार्थे प्रत्याख्यानादेकशेषस्य तद्विषये समूहबुद्धेर्विषयमवस्था-
पयितुमाह ॥

भेदरूपैरनुस्यूतं यदैकमिव मन्यते ।

समूहावग्रहा बुद्धिर्वहुभ्यो जायते तदा ॥ ६७ ॥

भेदरूपाण्यपि यत्र सञ्जेत्यन्ते ऽभेदरूपं च तत्र समूहमव-
गृह्णाति परिच्छिनत्ति या बुद्धिः सा प्रवर्तते । एकमिवेति । भिन्ने-
ष्वप्येकत्वस्याध्यारोपात् । एवमपि चैकत्वोपसर्जनेभ्यो बहुभ्य
एवेयं बुद्धिर्जायते न तु जातिप्रत्ययवदेकस्मादेव । अयमाशयः ।
यद्यपि ता एव व्यक्तभेदा व्यक्तयो जातिरिति दर्शनं तथापि सम्भव
त्येकशेषस्य विषयो भेदप्राधान्येनैकधर्मावेशनिमित्ताभेदोपसर्ज-
नतया तासां प्रतीतिः । अत एव च द्वन्द्वैकशेषयोर्वचनभेदोपप-
त्तिः । जातिप्रत्ययस्तु सर्वथा अभेदप्राधान्येनैव ॥ ९७ ॥

इदानीं सदशबुद्धेर्विषयमाह ॥

सकृत् प्रवृत्तावेकत्वमावृत्तौ सदशात्मनाम् ।

भिन्नात्मिकानां व्यक्तीनां भेदापोहात्प्रपद्यते ॥ ६८ ॥

इह भेदहेतूनां त्यागे सामान्यबुद्धिरित्युक्त्वा तेषामपि च प-
रिग्रहे समूहबुद्धिरिति राश्यन्तराभावाभिर्विषयसादृश्यबुद्धिः स्या-
दित्याशङ्कोदमुच्यते । भिन्नात्मिकानां व्यक्तीनां सकृत्प्रवृत्तौ भेदा-
पोहादनालीढभेदं तदनुस्यूतं चैकत्वं जात्यात्मकं समूहात्मकं वा प्र-
तिपद्यते बुद्धिः । आवृत्तौ तु सदशात्मनाम् । भेदहेतुपरित्यागेनाभिन्ना-
त्मिका व्यक्तीरवगृह्य कार्यान्तरविषयतया गृहीतभेदा एव ता गृह्णा-
तीत्यविश्रान्ता सैव बुद्धिर्भेदापोहान्नान्या, आवृत्तेरेकधर्मेत्वात्सद-
शात्मनां प्रतिपद्यते । एवं भेदाभेदावग्रहरूपत्वान्नेयं जातिबुद्धिः ।
तस्या एकान्तेनाभेदावसायरूपत्वात् । नापि समूहबुद्धिः सकृदेव
भेदानुस्यूतस्याभेदस्य ग्रहणान्नावृत्त्या । समूहावग्रहे हि समूहिनाम-
नावृत्ता सैव बुद्धिः सामान्यं गृह्णाति । गोगवययोस्तु पूर्वभेदं प्रतिपाद्य
अनन्तरमवयवसन्निवेशायत्तो ऽभेदो ऽवसीयत इति सादृश्यबुद्धि-
स्तत्र । एवं च बुद्धिर्भेदादेव न सादृश्यं सामान्यमित्युक्तं भवति ॥ ९९ ॥

तदेवं व्यतिरिक्तजातिदर्शनमव्यतिरिक्तजातिदर्शनं च विस्तरतो ऽभिधायेदानीं सौगतानां सम्बन्धि काल्पनिकं जातिदर्शनमाह ।

अनुप्रवृत्तेति यदा भिन्ना बुद्धिः प्रतीयते ।

अर्थो व्यावृत्तरूपो ऽपि तथा तत्त्वेन गृह्यते ॥ ६६ ॥

इहाभिन्नप्रत्ययावमेया जातिरित्युच्यते । न चार्थाभिन्नः प्रत्ययो ऽस्ति । न हि य एवैकस्यां व्यक्तौ गौरिति प्रत्ययः स एव द्वितीयस्यामपि त्वन्य एव । प्रत्यर्थनियतत्वाद् बुद्धीनाम् । अतश्च नैव कश्चिद्विन्नेष्वभिन्नप्रत्ययः । केवलं भिन्ना ऽपि सती बुद्धिरनुप्रवृत्ता ऽनुगता ऽभिन्ना प्रतीयते । न च तत्र बुद्धितत्त्वव्यतिरेकेण अन्यत्सामान्यं गोज्ञानाच्चास्ति । तस्याप्यभिन्नप्रत्ययस्य प्रतिबुद्धिर्भेदात् । तत्राप्यपरसामान्यकल्पनायामनवस्थापातात् । न च बुद्धिष्वपरसामान्यस्यासाधारणः कश्चिद्वाचको ऽस्तीति किं नत्सामान्यं नाम, यतश्चानादिकालीनभेदावग्रहसामर्थ्यप्रतिघातनिमित्तविभ्रमवशाद् यथा बुद्धीनामभेदावसायो भिन्नानामपि वस्तुनः, तथा ऽर्थानामपि व्यकिलक्षणानां स्वरूपपररूपाभ्यां व्यावृत्तस्वभावानां तत्त्वेनाभेदेन सामान्यावग्रहेणावसायो भविष्यतीति भेद एव परमार्थो ऽभेदावसायो मिथ्येति सौगताः ॥ ९९ ॥

किमनादिकालीनविभ्रमवशादेवायमुत बहिरप्यस्याभेदावसायस्य किं चन निमित्तमस्तीत्याह ॥

सरूपाणां च सर्वेषां न भेदोपनिपातिनः ।

विद्यन्ते वाचकाः शब्दा नापि भेदो ऽवधार्यते ॥ १०० ॥

सरूपात्मको द्विविधो व्यवहारः । तत्र समानं रूपं येषां वास्तवस्य भेदस्यानवधारणाद्वर्गदर्शनानां वस्तूनां प्रतिभासते । न हि तत्त्वतो वास्तवं सारूप्यमस्ति । सौगतनये तस्य निराकृतत्वाद्भिन्नदुरवधारभेदत्वेन यत्सरूपत्वम्, तदेव निर्दिश्यत इति सादृश्यनिबन्धनो ऽभेदावसायलक्षणः प्ररूपात्मको व्यवहारः । असाधारणभावरूपनिवेशो संविज्ञानपदाभावान्चोपाख्यात्मको ऽप्यभेदेनैव व्यवहारः । उपाख्याया वाचकस्य शब्दस्य साङ्केतिकत्वात्स्वलक्षणे वृत्त्यनुपपत्तेः । “शब्दाः साङ्केतिकं प्राहुर्व्यवहाराय संस्मृताः । तदा स्वलक्षणं

भास्ति सङ्कुतस्तेन तत्र न"इत्यादिना वेदितत्वात् । यद्यपि चावधारणा-
भावादेव वाचकाभावोऽपगतोऽवधारणपूर्वकत्वाद्वाचकानां तथापि
यत्रापि गवादिष्ववधार्यते भेदः तत्रापि तस्य वाचका न सन्ति । स्-
लक्षणस्य शब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् अपि त्वभेदाध्यवसायानुविधा-
यिन एव ते तत्रापीति दर्शयितुं भेदेन वाचकाभाव उक्तः । इत्थं च
विशेषाणामपि वचनादप्यनुगमाभिमानो वाचकाभावाच्चाभिज्ञा
शब्दप्रवृत्तिर्न भूतं सामान्यं नाम किं चनात्र निमित्तमित्युक्तं
भवति ॥ १०० ॥

सर्वेषामिति व्याप्तिर्ह्यत्रोक्ता तामेवोपपादयितुमाह ॥

ज्ञानशब्दार्थविषया विशेषा ये व्यवस्थिताः ।

तेषान्दुरवधारत्वात् ज्ञानाद्येकत्वदर्शनम् ॥ १०१ ॥

ज्ञानानां तावद्विषयभेदाद्भेदो न्याय्योऽप्यर्वाग्दर्शिनो गौर्गौ-
रित्यभेदावसायादशक्यपरिच्छेद इत्येकत्वमध्यारोपितं तत्र पश्यन्ति ।
एवं च शब्दानामनुनासिकादीनां धर्माणां भेदेऽप्यभेदेनावसायः ।
स एवायं गोशब्द इति क्रमवतामवस्थायिनां शब्दानां न किं चि-
त्सामान्यमस्ति । अथ भेदेनावसीयते, सूक्ष्माणां विशेषाणां दुर-
वधारत्वादर्यानां खण्डमुडादिः स्फुट एव भेदो नाहतो वाग्दर्शनैः ।
विजानीयान्वयिरूपोल्लेखनात् । तथा च मणिमुक्ताप्रवालादीनामभि-
युक्तप्रणिधानगम्यो विशेषो न सर्वैर्विविच्यते ॥ १०१ ॥

अवदातदर्शनास्तु यथातत्वं विवेकिन एवेति भेदधादिनयः ।
जातिवादिनस्तु मन्यन्ते ॥

ज्ञानेष्वपि यथार्थेषु यथा सर्वेषु जातयः ।

संसर्गदर्शने सन्ति तार्थार्थस्य प्रसाधिकाः ॥ १०२ ॥

अनपन्हवनीयोऽयमभिज्ञावसायः सर्वज्ञानिसद्भावाऽऽवेदक
इति ज्ञानानामपि सामान्यविशेषाः सन्तु काऽनुपपत्तिरिति वस्तूनां
भेदाभेदरूपमर्थान्तरनिमित्तं मन्यमानाः प्राहुः । ता एव ज्ञानजातयो
ऽर्थस्य प्रसाधिकाः । बाह्यानामर्थजातीनां निश्चायिकाः । बुद्धेरन्विता-
वभाससिद्धौ व्यक्तीनामपि सामान्यावधारणादर्थस्यात्मीयस्य सामा-
न्यकार्यस्यानुबुद्ध्यादेः प्रसाधिकाः । यत्र यत्र च सत्यप्यवान्तरविशेषे-

ऽभिन्नः प्रत्ययो ऽस्ति तत्र प्रमाणसिद्धानां सामान्यविशेषाणामङ्गी-
करणमानस्ये ऽपि न दोषाय । असाधारणसङ्केताभावे ऽपि च जा-
त्युत्प्लाविगन्धादीनामिव सत्त्वमस्त्येव ॥ १०२ ॥

संसर्गदर्शन एव प्रकारान्तरमाह ॥

ज्ञेयस्थमेव सामान्यं ज्ञानानामुपकारकम् ।

न जातु ज्ञेयवज्ज्ञानं पररूपेण रूप्यते ॥ १०३ ॥

यथा ज्ञेयं व्यतिरिक्तसामान्यरूपेण रूप्यते पररूपवत् क्रियते
नैवं ज्ञानं सेविदात्मसमवेतेन व्यतिरिक्तसामान्यरूपेण रूप्यते । ज्ञे-
यधर्मः किलायं यत्पररूपेण रूप्यमाणम् । ज्ञानं तु स्वतन्त्रं ज्ञेयमेष
न भवति । ज्ञेयनिष्ठतया हि ज्ञानानां ज्ञेयस्य सामान्यस्याभेदेन त-
द्वदभेदावसायः प्रत्यर्थनियतत्वे ऽप्युपपद्यते । बाह्यपरवशात्त्वेनास्वा-
धीनत्वात् ज्ञानानां स्वत एव वैलक्षण्यानुपपत्तेः, बहिरभिन्नेन नि-
मित्तेन तत्र भाव्यम् । तद्यथा घटो, घट इति घटाकारे बाह्यं निमित्तं
तथा भेदे ऽपि तद्वत् सामान्यमिति युक्तम् ॥ १०३ ॥

कथं पुनर्ज्ञेयं ज्ञानं न भवतीति पररूपेण रूप्यत इत्याह ॥

यथा ज्योतिः प्रकाशेन नान्येनाभिप्रकाश्यते ।

ज्ञानाकारस्तथान्येन न ज्ञानेनोपगृह्यते ॥ १०४ ॥

यथा घटादीनां दीपः प्रकाशकः स्वप्रकाशे दीपान्तरं नापेक्षते
तथार्थस्य प्रकाशकं ज्ञानमात्मप्रकाशनाय प्रकाशान्तरानपेक्षमिति
स्वप्रकाशकं सिद्धम् । जडवैलक्षण्यं हि प्रकाशत्वमिति तस्यापि
प्रकाश्यत्वे जडतापत्तिः । अर्थप्रकाशकाले च प्रकाशकस्याप्रकाशे
ऽर्थसंवेदनमेव न स्यात् । प्रकाशासञ्चेतने तद्गुणार्थसञ्चेतनासिद्धेः ।
उत्तरकाले सञ्चेतनं क्रोपयोगि । उत्पन्नायां च प्रकटनायामात्मसम-
वेतस्य तदानीम् ज्ञानस्यासञ्चेतनान्मम प्रकटितो ऽर्थ इत्यात्मगामि
संवेदनं न स्यात् । तस्माज्ज्ञानान्तरेण स्वप्रकाशकं ज्ञानं न गृह्यते,
परप्रकाश्यत्वे प्रकाशकत्वाभावादिति तदाकारस्य परेण रूपेणाभा-
वाज् ज्ञेयस्येवाभिन्नं सामान्यं, अस्याभेदनिमित्तं । तद्वशादस्य प्राह्या-
कारस्य ज्ञानान्तरेणाभेदग्रहणात् । स्वसमवेतसामान्यवशेन त्वभेदप्र-
विभासे बहिः सामान्यधरिकल्पो निर्निबन्धन एव स्यात् । अन्यथै-

वाभेदप्रतिभासस्योपपत्तेः । अर्थानां तु व्यतिरिक्तत्वाद्भिन्नं सामान्यमुपपद्यते । ज्ञानानां तु सामान्याकारो न व्यतिरिक्त इति नाभिन्न उपपद्यते । प्रत्यर्थनियतत्वेन तेषां भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि तथात्वोपपत्तेरिति नार्थः साम्यमस्ति । बुद्ध्याकाराणामाकारसाम्यादेव च ज्ञानानामभेदावसायसिद्धेर्न संवेदनभागे ऽपि सामान्ययोग इति साकाराः स्वप्रकाशा निःसामान्या बुद्ध्यः सिद्धाः । यद्यपि च वैशेषिका ज्ञेयस्यमेव सामान्यं ज्ञानानामुपकारकमिच्छन्तो न साकारं नापि स्वप्रकाशं विज्ञानमिच्छन्ति । तथापि न वयं दर्शानन्तरप्रक्रियां भूमः, अपि तु यत्प्रमाणोपपन्नमितीदमत्र दर्शनमुपक्षिप्तम् ॥ १०४ ॥

ननु च यथा घटो ऽयमिति ज्ञाने घटो ऽभिधीयते तथा घटज्ञानमेतदिति ज्ञाने न घटज्ञानम् । को ह्यत्र विशेषः । यदि तु विषयसंवेदनरूपा बुद्धिर्नानुभूयेत शब्देनापि तथा नाभिधीयेत । अनुभवपूर्वकत्वादभिधानस्य । न चात्मना ऽऽत्मानमनुभवति बुद्धिः । स्वात्मनि व्यापारविरोधात् । बोधरूपत्वाच्च स्वयमज्ञातैवार्थमवभासयतु । एतावानस्य बाह्याद्विशेषो ऽस्तु । तद्बुभुत्सायां तु बुद्ध्यन्तरमेवापेक्ष्यम् । ज्ञानज्ञेयसिद्धिमात्रनिष्ठत्वाच्च व्यवहारस्य प्रत्ययान्तरानपेक्षणाद् बुद्धिमाला ऽपि नानुषज्यत इत्याह ।

घटज्ञानमिति ज्ञानं घटज्ञानविलक्षणम् ।

घट इत्यपि यज्ज्ञानं विषयोपनिपाति तत् ॥ १०५ ॥

घटज्ञानमिति ज्ञानं घटाद्याकारं ज्ञानं यदा ज्ञानान्तरेण परा-मृश्यते । एवं ममात्रानुभवो भूत इति प्रत्ययविषयं यत्परामर्शज्ञानं तत् घटज्ञानभिन्नलक्षणं साक्षाद्विषयेण जनितत्वात् । अनुकार्यप्रत्यया एव हि विषयेण जन्यन्ते नान्ये ज्ञाननिबन्धना व्यवधानात् । सारूप्यबलेन च ग्राह्यग्राहकभावेन वैधर्म्येण न च घटज्ञानं ज्ञानान्तरे प्रतिभासते । अतो न तद् गृह्यते । अथोच्यते । सरूपमेव तज्ज्ञानं घट इत्येवमनुसन्धानादित्याह । घट इत्यपि यत् ज्ञानं विषयोपनिपाति तत् । न तु तत् ज्ञाने उपनिपतति । अतो न बुद्धिमालम्बते स्वयमेव तु प्रकाशत इत्यर्थः । अन्ये व्याचक्षते । घटज्ञानाद् बाह्यविषयाद् घटज्ञानमित्येवं ज्ञानं ज्ञानभिन्नं न विषयप्रविष्टं स्वात्म-

व्यवस्थितं ज्ञानं सञ्ज्ञेत्येते यस्माद् घट इत्येवमाकारं यद्विच्छिन्नं ग्राह्यप्रसृतं तदपि विषयमनुपतति ग्राह्यपरवशम् । विषयाप्रकाशने ज्ञानास्तिताया एवानिबन्धनत्वात् । एवं च बोधत्वाद्विशेषाद्यद्यपि ज्ञानज्ञानमिति मतं तदपि बाह्यविषयमेवेत्युक्तं भवति । अन्ये तु व्याचक्षते घटज्ञानमिति ज्ञानं विषयो यस्य तत् घटज्ञानविलक्षणम् । एवंस्वरूपमनाकारम् । न हि संविदाकारस्तज्ज्ञानाभिमतं प्रतिबिम्बीभवति । सारूप्यवशेन ग्राह्यग्राहकभावोऽन्यथाज्ञानत्वाविशेषादिदमस्य संवेदनमिति प्रतिनियमो न स्यात् । घट इति तु पदे तत् बाह्यविषयं ज्ञानं, तद्विषयोपनिपाति विषयाकारमुपादत्ते । अथ वा घटज्ञानमिति ज्ञानं घटज्ञानविलक्षणम् । किं तद्विलक्षणमित्याह । घट इत्यपि यज् ज्ञानं विषयोपनिपाति तत् । निराकारमपि तद्विषयमनुपतति परिच्छिनत्ति निरूपयति । एवं रूपोऽयं मर्थ इति । घटज्ञानमिति तु ज्ञानरूपानुपाति । यतो घटज्ञानगतं विषयं निरूप्य ज्ञानरूपं किमपि तदित्येतावत् यदि परं निरूपयितुं शक्नोति । न तु सा तदीया बोधरूपता तस्य प्रतिभासते । परसंवेदनपर इव । परेण हि ज्ञानमुपादाय घटज्ञानमस्योत्पन्नमिति कया चिद्व्यक्त्या ज्ञानं परिच्छिद्यते न तु स्ववत्परस्य प्रतिभासत इति नतो विलक्षणं न तस्य परिच्छेदकम् । उपलम्भात्मत्वात्स्वयं प्रकाशत इति स्वसंवेदनं ज्ञानमुच्यते । न ह्यात्मानमर्थमिव प्रकाशयतीति न स्वात्मन्यस्य कश्चिद्व्यापारः ॥ १०५ ॥

ननु ज्ञानस्य ग्राह्याकारो न व्यतिरिक्तस्स च घटज्ञानमिति ज्ञानेन संवेद्यत इति बुद्धिरेव संवेदिता भवतीत्याशङ्क्याह ॥

यतो विषयरूपेण ज्ञानरूपं न गृह्यते ।

अर्थरूपविविक्तं च स्वरूपं नावधार्यते ॥ १०६ ॥

निराकारवादेऽप्ययं परिहारो लगति । यतस्तत्रापि घटज्ञानमेतदिति ग्राह्यस्वभावेन ज्ञानान्तरमुपलक्षयति । तद्रहितमात्मतत्वं तस्यावधारयति । न च ग्राह्याकारो ज्ञानस्य रूपम् । औपाधिकत्वात् । यथा स्फटिकस्य नीलादि । न च ग्राह्याकारविविक्तं ग्राह्यरूपं ज्ञानान्तरेणोपलक्ष्यते शुद्धबुद्ध्यनुकारेण बुध्यन्तरानुपपत्तेः । एवं च विषयाप्रकाशने ज्ञानत्वायोगात्, ज्ञानज्ञानाभिमतमपि वि-

पर्यनिष्ठमेव । तथा चोपसर्जनेन विषय एव तेन विशिष्टो ऽवस्थाप्यते । ज्ञातो ऽयमर्थ इति नीलज्ञानमित्येतदपि नीलनिष्ठतया विषयप्रभावं ज्ञानं परामृश्यते । एवं च कृत्वा संविदाकारस्य ज्ञानान्तरेणाग्रहणान्न व्यतिरिक्तसामान्यरूपेण निरूपणम् । ग्राह्याकारस्य तु ज्ञानान्तरेणाभेदेन ग्रहणं ज्ञेयस्याभिन्नसामान्यनिमित्तं तेन तस्य ग्राह्याकारस्याविलक्षणस्य जनने तथैव बुध्यन्तरेण ग्रहणादिति न तत्र सामान्यान्तरमुपयुज्यते । नापीतरेतराश्रयदोषः । ज्ञेयसामान्यस्याभिन्नज्ञानजनकत्वेनाभिन्नज्ञानस्य च ज्ञेयताप्रतिपादकत्वेन व्यापारभेदात् । तेनैतदेव चोद्यम् । यथा विनैव सामान्यमभेदावसायो बुद्धीनामेवमर्थानामपि भविष्यतीति बुद्धीनामपि सामान्यवशेनैवोक्तप्रकारेण भेदावसायादिति । ननु यदि ज्ञानरूपमर्थरूपविविक्तं नावधार्यते स्वतो ऽप्यस्य सिद्धिर्न स्यात् । सत्यम् । सर्वदैव ग्राह्याकारः सहभाव्यनुभूयते ऽस्य, किं तु तत्पृष्ठभाविनो ल्हादनीयप्रकाशा अहङ्कारास्पदविच्छिन्नग्राह्याकारविधर्मण उत्तररूपा अहङ्कारास्पदतया सञ्चेत्यन्त इति स्वतस्तद्विविक्तरूपावधारणमस्ति बुद्धीनाम् । ज्ञानान्तरेण तु ल्हादादयो गृह्यमाणो अपि तथा न संवेद्यन्त इति अनुभवसिद्धमेतदनपन्हवनीयमित्यलमतिविस्तरेण । तदेवं प्रमाणे परिशुद्धा जातिः शब्देनाभिधीयमाना दृष्टादृष्टविषयव्यवहारसाधनसमर्थेति जातिपदार्थसिद्धिः ॥ १०६ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

जातिसमुद्देशः प्रथमः ॥

जातिर्वा द्रव्यं वा पदार्थावित्युक्तं तत्र वाजप्यायनदर्शनेन जाति विशेषणभूतां पदार्थं व्यवस्थाप्य व्याडिदर्शनेन विशिष्टरूपं द्रव्यमपि पदार्थं व्यवस्थापयितुं यथादर्शनं तदेव पर्यायान्तरैरुद्दिशति ॥

आत्मा वस्तु स्वभावश्च शरीरं तत्त्वमित्यापि ।

द्रव्यमित्यस्य पर्यायास्तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥ १ ॥

इहार्थक्रियायां द्रव्यमेवोपयुज्यत इति तदेव प्रवर्तकमर्थिनाम् । अतः शब्देन तदेवोच्यते । अनभिधायमाना तु जातिरवच्छेदिका गुडशब्दे माधुर्यादय इवेति द्रव्यवादिनां दर्शनम् । द्रव्यं च द्विविधं पारमार्थिकं सांख्यवहारिकं च । तत्र द्वितीयं भेद्यभेदकप्रस्तावेन गुणसमुद्देशे वक्ष्यति वस्तूपलक्षणं यत्रेत्यादिना । अनेन च द्रव्येण व्याडिदर्शने सर्वे शब्दा द्रव्याभिधायिना भवन्ति । इह तु पारमार्थिकं द्रव्यं निरूप्यते । तथा हि । आत्मा अद्वैतवादिभिरात्मशब्देन तद् द्रव्यमुक्तमात्मैव स्तुपाधिभिन्नं प्रतिभासमानं द्रव्यं पदानामर्थे इति तेषां दर्शनमिहैव वक्ष्यमाणं वस्तु स्वलक्षणमर्थक्रियाकारि द्रव्यमिति शाक्यैरुक्तम् । स्वभावइति । सत्ता । द्वैतवादिभिः स्वभाव आत्मभूता सत्तेति कृता । तथा हि । क्रमरूपोपसंहारे सत्तैव सत्त्वमिति स्वसम्बन्धिभिरुपाधिभिरुपहितभेदा सैव द्रव्यम् । प्रकृतेरेकदेशः चेतनः पुरुषस्तद्वारेण शरीरशरीरिणोरव्यतिरेकात् शरीरं द्रव्यं प्रधानमेवेति प्राकृतिकैः शरीरमेवैक आत्मा येषां तैः शरीरात्मभिरुच्यते । तत्त्वमिति । चतुर्भूततत्त्ववादिभिश्चार्वाकैर्द्रव्यमुच्यते । पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वानि तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा इति वचनात् । तदेवमेतैः परमार्थ एकमेव वस्तुच्यते । द्रव्यमित्यस्येति । द्रव्यं नाम यः पदार्थः, तस्यैत एव पर्यायाः । एतेषामेव पारमार्थिकरूपाभिधायित्वात् । नान्ये घटादिशब्दाः । सत्यपि तदभिधायित्वे वक्ष्यमाणनयेनात्मादिशब्दानामेव सर्वत्र घटादावव्याहृतप्रसरत्वम् । तथा च भाष्यम् । एको ऽयमात्मा उदकं नामेति । अत्रात्मशब्द उदके प्रयुज्यमानो द्रव्यवचनः । आकृतिद्वारेण चान्ये शब्दा द्रव्ये वर्तन्ते । इमेतु तत्परित्यागेन मुख्यया वृत्त्येति विशेषः । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इत्यत्र द्रव्यं नित्यमाकृतिरन्या चान्या च भवतीति वदता भाष्यका-

रेण नित्यं द्रव्यं स्मृतम् । सङ्गोक्तस्य तस्यार्थस्यानुयादात्स्मृतमित्याह । यद्यपि शाक्यादिदर्शने नित्यं न भवति द्रव्यं तथा ऽपि तन्मतस्यानङ्गुपगमाद्दोषः । केवलं यदस्माकं द्रव्यं तदन्यैरेवमभिधीयत इत्येवमत्रोपन्यासः, यच्च भाष्यानुसारेण स्वरूपान्यथात्वानापत्तिः । विकारभेदे ऽपि नित्यत्वं विवक्षितमेवेति सर्वत्र तत्सिद्धिः ॥ १ ॥

परं दर्शनान्तराश्रयणेनोद्दिष्टेष्वपि भेदेषु स्वसिद्धान्ताश्रयेण सार्वत्रिकीं द्रव्यपदार्थव्यवस्थां कर्तुमाह ।

सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्पैरवधार्यते ।

असतोपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते ॥ २ ॥

इह सर्वशब्दानां पारमार्थिकं तत्त्वं साक्षात्प्रष्टुमशक्तानां अनेकोपाधिविषयनिहितपदानां तद्रूपालिङ्गनं व्यवहारं समालक्ष्यते । उपाधिनां चागमापायवशविधुरितनिजस्वरूपानामर्थिसार्थसमाशापूरणप्रतिहतशक्तित्वान्न तावत्येवपर्यवसानमित्युपलक्षितरूपपृष्ठपातिनः शब्दा व्यवस्थाप्यन्ते । अवधूतरूपनिवेशित्वाच्च शब्दानामवधारणानुसारमर्थे प्रकृतिरवधूतिश्चाकारद्वारेण । निराकारस्य बुध्युपारोहयोगात् यथाप्रत्ययं भेदावसायस्य बाध्यमानत्वादनुयाय्यभिन्नमेव रूपं परमार्थतः । तदेव ब्रह्मरूपं सत्यम् ॥ २ ॥

स्यादेतत् । उपाधिषु शब्दानां विश्रान्त्यभावे शब्दार्थोपाधित्वं तेषां न स्यात् अवाच्यस्य तदुपाधित्वायोगात् इत्येतद्विचारयितुमाह ।

अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा ।

गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते ॥ ३ ॥

अदो देवदत्तस्य गृहं यत्रासौ काकः प्रतिवसतीत्यत्रानिक्तस्वामिकगृहोपलक्षणायोपलक्षणभूतस्य काकस्य उत्पत्तिरेऽपि तस्मिन्नुपलक्षणस्य कृतत्वादध्रुवत्वमनित्यत्वमिति तदनादरेणैव तदुपलक्षितं गृहमभिधीयते गृहशब्देन यथा तथा प्रकृतिसम्बन्धादस्यापाधुपलक्षितं सत्यमुपाधिरूपानादरेण शब्दैरभिधीयमानस्याप्यभिधानविषयनियामकत्वादुपलक्षणत्वे सत्युपाधित्वनिर्दर्शनेन समर्थितम् । तथा हि । कतवत् निष्ठेत्यनुबन्धस्य प्रयोगसमवायित्वादध्रुवस्योपलक्षणत्वे तद्रहितस्य शुद्धस्य प्रत्ययरूपस्य संज्ञाप्रसङ्ग इत्य-

त्रेदं भाष्ये दर्शनमुक्तम् । ननु काको ऽस्ति विलक्षणाद् गृहात् भेदे-
नावधार्यमाणो मा भूद् गृहशब्दाभिधेयः । घटादयस्त्वाकाराः पृथगनु-
पलभ्यमानतत्वाः कथमिव तच्छब्दैर्नाभिधीयेरन् । अन्यो ऽप्युपाधिरु-
पलक्षणभूतः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकः । तद्यथा । इति हरिरि-
त्यत्र पशुः । अन्यत्तु विशेषणमपृथक् शब्दवाच्यमुपरञ्जकम् । तद्यथा वा-
नेयमुदकमिति । वनसम्बन्धोपाधीयमानरूपविशेषणम् । अभिधीयत
इति । वचनशरीरसम्बन्धे विशेषणमुपरञ्जकतया अभिधेयकमापद्यत
इति । तथा चांक्तं अर्थविशेष उपाधिस्तदनुवाच्यः स आर्यामानशब्दो
यः । अनुपाधिरतो ऽन्यः स्यात् ॥ ३ ॥

श्लाघादिविशेषणं यद्वदित्याशङ्क्य सदृशतरमत्र निदर्शनमाह ।

सुवर्णादि यथा भिन्नं स्वैराकारैरपायिभिः ।

रुचकाद्यभिधानानां शुद्धमेवैति वाच्यताम् ॥ ४ ॥

रुचककुण्डलाद्याकारविशेषोपाधीयमानरूपाभेदमपि सुवर्ण
मित्येव सर्वत्रोपाधिरूपं सत्यमित्युपाधिभिः आकारविशेषैस्तत्सा-
ध्यार्थक्रियाकरणान्न तत्रैव रुचकादिशब्दाः कृतपदसम्बन्धाः कि
तु तदतिरिच्यमानमर्थवस्त्वभिधायकत्वेन समाविशन्ति तद्वत्प्रकृ-
तिसम्बन्धादारोपाहितनानात्वमपि परतत्वं शब्दगोचर इत्यर्थः ।
तत्र चापायिभिरिति हेतुनिर्देशः शाक्यसमकक्ष्यतया कृतः ।
ततश्चोपाधीनामवाच्यत्वमसत्यत्वं च सिध्यति । असत्यत्वादेवार्थ-
क्रियाकरणस्यार्थं च शब्दव्यवहारादवाच्यत्वं तेषामित्यर्थः । ननु
च कार्यादौ प्रकृत्यन्वयो ऽवधार्यत एव इहापि वस्तूनां जायमान-
त्वेन सत्वात् । ज्ञानस्य वैकल्पिकाकारानवस्थानान्निराकारशुद्ध-
संविन्मात्रानुगम्यस्य स्वसंवित्सिद्धत्वाददोषः । ननु विशेषणो-
परक्तं विशेष्याभिधानमित्युपसर्जनीभूतस्याभिधाने का क्षतिः ।
न काचित्केवलमुपाधिष्वेवात्र तात्पर्यदृष्ट्या पदबन्धो निवार्यते ।
गुणत्वेन त्वभिधानमस्तु न तावत्वेव विश्रान्तिरिति द्रव्यनिष्ठ-
तासिद्धिः ॥ ४ ॥

अत एव विशेषणोपरागात्साङ्ख्यदोषं परिहर्तुमाह ॥

आकारैश्च व्यवच्छेदात्सार्वार्थ्यमनुरुध्यते ।

यथैव चक्षुरादीनां सामर्थ्यं नाडिकादिभिः ॥ ५ ॥

सर्वभावेषु ब्रह्मणो द्रव्यलक्षणस्याभेदात्तदभिधायित्वे शब्दानां सर्वत्र तस्य भावात्सर्वार्थ्यं शब्दान्तराभिधीयमानार्थत्वं साङ्ख्यं प्रसज्यतेत्यत्रेदमुच्यते । प्रतिनियताकारपरिच्छिन्नवृत्तित्वात्सर्वार्थत्वाप्रतिबन्धादसङ्कुर इत्यर्थः । घटाकारोपधानपुरस्सरं घटशब्देन ब्रह्मद्रव्यमभिमुखीक्रियते पटाकारोपधानेन तु पटशब्देनेत्याद्युपाधिरूपोपहितविवेकित्वमभिधानीयम् । तद्यथा नाडिकाशुषिरवर्मनिहितनयनास्तद्वकाशावस्थितमेवार्थभागं पश्यन्ति तथा विद्यावच्छिन्नपृथक्शक्तिभिराकारभेदैरेव वस्तूपलक्ष्यते । तथैव च यथाध्यवसायं शब्दनिवेशाच्छब्दैरभिधीयत इत्यर्थः । यथाऽऽवरेणादिनेन्द्रियस्यैव प्रकाशशक्तिः प्रतिबध्यते न विषयो विक्रियते तथा ऽनाद्यविद्यावच्छेदप्रकल्पितविभागानां जीवानामेव संवेदनशक्तिर्नियम्यते । येन विच्छिन्नार्थाभिधानेन भेदविषयाण्यभिधानानि प्रयुज्यन्ते न तु तत्त्वमविद्यया ऽऽविलीक्रियत इति नाडिकानिदर्शनेन सूचयति । नाडिकादिभिरित्यादिग्रहणादवघातप्रतिघातमूर्त्यभिजनाद्यवरोधः । यत्रैव ह्यवधानं तदेव ह्यवधार्यते । मूर्त्यभिजना रूपसौन्दर्यं तेनापहतो ऽन्यं न पश्यति ॥ ५ ॥

ये तर्ह्यकारमात्रनिर्देशतः सन्निवेशादिशब्दाः ते धर्ममात्रमभिदध्युः इति सार्वत्रिकी द्रव्यपदार्थव्यवस्था विशीर्यतेत्याशङ्क्याह ॥

तेष्वाकारेषु यः शब्दस्तथाभूतेषु वर्तते ।

तत्त्वात्मकत्वाच्चेनापि निसमेवाभिधीयते ॥ ६ ॥

उपाधिमात्रस्वभावेष्वपि सन्निवेशाद्याकारेषु सन्निवेशादिशब्दा वर्तमानाः । परमार्थतस्तत्त्वादव्यातरेकादुपाधीनां तन्निष्कर्षे स्वरूपस्यास्वरूपत्वादात्मनैव सत्त्वात्तदेव नित्यमुपाधिमल्लीनता तदा, द्रव्यमेवमप्यभिधाने ऽभिहितं भवति । तत्त्वमात्मा ह्युपाधीनां न तु केवलस्यात्मन इति व्यापकत्वात्सर्व एवोपाध्यस्तदात्मनां सन्नस्तथैवाभिधीयन्ते । यदा ह्युपाधिमल्लीनता तदोपाधेय उपाध्यो न भवन्ति । ततस्तु निष्कर्षे धर्मान्तराश्रयतया स्थातव्यादुपाधिमत्वमेव नोपाधित्वमित्याशयः ॥ ६ ॥

यद्येवं धर्माणामवस्थान्तरे धर्मिरूपत्वान्नित्यत्वे सत्यत्वे चा-
काराणामसत्यत्वं द्रव्यस्य तु सत्यत्वमित्येतस्य नियमस्यानुपपत्ति-
रित्याशङ्क्याह ॥

न तत्त्वातत्त्वयोर्भेद इति वृद्धेभ्य आगमः ।

अतत्त्वमिति मन्यन्ते तत्त्वमेवाऽविचारितम् ॥ ७ ॥

अयमत्रार्थः । नेह अद्वैतनये सत्यासत्ये द्वे रूपे स्तः, अद्वैतहानि-
प्रसङ्गात् । किं तु पारमार्थिकमेकमेवाद्वयमृतत्वादासिद्धाविद्यावि-
लसितसहं प्रमादुविषयतया यथातत्त्वमनवभासमानमनैकविकल्प-
परिघटिताकाररूपतया व्यवहारमवतरति । तथा च तदेवाकारनाना-
त्वोपनीयमानस्वरूपभेदं चकास्ति, नान्यत् । तद्यतिरिक्तस्यान्यस्याभा-
वात् । तत्र च यो ऽयं प्रकाशः स विद्या । अप्रकाशस्तु तमो ऽविद्या ।
न च प्रकाशाभावो ऽप्रकाशो नाम कश्चित्प्रमाणसिद्धो निरूप्यः । तत-
श्च यो ऽयं भेदप्रकाशः सैवैकघनप्रकाशाभावः प्रकाशविच्छेदो ऽविद्या ।
तत्र च विच्छिन्नान्वयो ऽवच्छेदो ऽवधार्यते इति विच्छिन्नप्रकाशः
सत्या विद्यैव । विच्छेदमात्रं त्वप्रधानस्वभावं न किञ्चिद्विद्येति परमा-
र्थत्वविचारे किञ्चिदतत्त्वं व्यवतिष्ठते । तत्त्वमेव यथाप्रतिभासं भेदेन
चकासद्विचारितरमणीयं प्रपञ्चोऽतत्त्वमिति व्यवहियत इति ब्रह्मावि-
द् । तथा चाविचारितरमणीयं परीक्षया व्यवस्थितं तत्त्वमेवाभिन्नं
तीर्थिका भेददर्शनव्यवस्थिता भेदात्मकमतत्त्वं मन्यन्ते इति विचारे-
णाविद्यात्रिलये ब्रह्मैकनिष्ठतादर्शनम् । तदुक्तम् । सत्या विशुद्धिसूत्रो-
क्ता विद्यैवेत्यादि ॥ ७ ॥

एवं तेन तेन रूपेण ब्रह्मैव विकल्पितं भवतीति सर्वविद्यानां
तदुपाधिसुखं, तदेव विषयः सिद्ध इत्याह ।

विकल्परूपं भजते तत्त्वमेवाविकल्पितम् ।

न चात्र कालभेदो ऽस्ति कालभेदश्च गृह्यते ॥ ८ ॥

परमार्थतो ऽविकल्पितं विकल्पानामविषयो यत्तत्त्वं तदेव
व्यवहारे ऽन्यस्याभावाद्विकल्पमानं, विकल्परूपं नानाविधभेदावभा-
समनादिसिद्धाविद्यावशात्समवलम्ब्यते । जीवात्मभेदेनावतिष्ठमानं तद-
तत्त्वेनेति मूर्तिविवर्त्ताश्रयदिक्शक्तिविभक्तदेशनानात्वं निमित्तपौर्वा-

पर्यावलम्बनसहम् । एवमकालकलितमपि तत्त्वमनादिनिधनं काला-
वयस्वनन्त्रशक्तिविनिवेशितप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाघशाज्जन्मादिभावविका-
राभिधीयमानपौर्वापर्यं चकास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वविद्यमानस्य तत्त्वे प्रतिभानमयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोप-
पादयति ।

यथा निषयधर्माणां ज्ञाने ऽत्यन्तमसम्भवः ।

तदात्मेव च तत्तिमद्धमत्यन्तमतदात्मकम् ॥ ९ ॥

विज्ञानवादे विषयाकारस्य तावतो ऽसत्यत्वान्नीलादिसङ्गतो
धर्मो जडो ऽजडं ज्ञाने ऽसम्भवो ऽत्यन्तमिति जडाजडयोर्न केन चिदं-
शेन सारूप्यमित्याह । तथा चोक्तम् । एकदेशेन सारूप्ये सर्वं स्या-
त्सर्ववेदनम् । सर्वात्मना तु सारूप्ये ज्ञानमज्ञानतां प्रजेदिति ॥ ९ ॥

अथ वा सम्भविधर्माधुरितं विज्ञानं विशुद्धबोधस्वभावमप्य-
नुज्ञाया व्यवहारे ऽवभासत इति इत्थं निदर्शनान्तरमाह ।

तथा विकाररूपाणान्तत्त्वे ऽत्यन्तमसम्भवः ।

तदात्मेव च तत्तत्त्वमत्यन्तमतदात्मकम् ॥ १० ॥

साङ्ख्यविमतमविकृतं प्रधानतत्त्वं सर्वविकारप्रस्थिबीजावस्थम-
भिन्नमनुपसृष्टमेव महदादिविकाररूपैः परमार्थतः । तस्मिन् महदादिवि-
कारस्य शक्तियुक्तं गुणसाम्यावस्थात्मकं गुणवैषम्यविमर्दवशोपजा-
यमानविकारनानात्वाद्विलक्षणामेव । अयं च व्यवहारे महदादिवि-
काररूपावधारणेन विना तदुपलम्भासम्भव इति सर्वदेशेष्वविद्यान्व-
बिनी।एवमसत्याकारो ऽप्रधानेन तत्त्वप्रतिभासः सिद्ध इति साध्यान्व-
यो गृहीतः ॥ १० ॥

कथं पुनरेतद्वगम्यते आकारा असत्यास्ततो ऽन्यत्सत्यमित्याह ।

सत्यमाकृतिसंहारे यदन्ते व्यतिष्ठते ।

तन्नित्यं शब्दवाच्यं तच्छब्दतत्त्वं न भिद्यते ॥ ११ ॥

तदेव हि नित्यं यस्मिन्स्तत्त्वं न विहन्यत इति भाष्यानुसारं-
तमुच्यते । तथा ह्यत्रोक्तं कनकमित्येव सत्यं पुनरपरया ऽकृत्या युक्तं
कदिराङ्गारसदृशे सुवर्णकुण्डले भवत इत्यनेनैव दृष्टान्तेन विकारापेक्षया

भिन्नस्य ब्रह्मणः सत्यतोच्यते । तथा हि । तत्र रुचकाद्याकारोपमर्दे-
न सुवर्णमित्येव सत्यम् । एवमनन्तविकारप्रामापाये सर्वान्ते ऽवतिष्ठ-
मानमनपायि ब्रह्मरूपं सत्यं तदेव च भावतो नित्यम् । आपेक्ष्यं तु जात्या-
दीनां सर्वव्यवहारे नित्यत्वमुच्यते । तथा हि । व्यक्त्यपाये जातिरश्न-
तिष्ठमाना गोत्वादिका नित्या । तत्राप्यश्वत्वादिभेदत्यागे पृथिवीत्येव
सत्यम् । तत्राप्यप्यत्वादिभेदापाये वस्त्वित्येव सत्यं सर्वनामप्रत्याख्यम् ।
तत्रापि संविद्रूपस्यानपायिनो ऽनुगमादविषयाकारविवेके तदेव पार-
मार्थिकं सत्यमिति नेति नेत्युपासीतेति भावनया चोद्यते । संविच्च
पश्यन्तीरूपा परा वाक् ण्वद्ब्रह्ममयीति ब्रह्मतत्त्वं शब्दात्पारमार्थिका-
न्न भिद्यते । विवर्त्तदशायां तु वैखर्यात्मना भेदः । तत्र च तदेव
नित्यं जात्यादिरूपेण शब्दवाच्यम् । तत्रान्तरे उपादानविभ्रान्त्या वाचक-
त्वस्य व्यवस्थापनात्स्वरूपान्तर्गतस्यार्थस्य वक्ष्यत्वाद्वाच्यवाचकयोर-
विभागः सिद्ध इति प्रथमकाण्डे निर्णीतम् । अत एवानन्तरमिहाभिधा-
स्यति । तस्य शब्दार्थसम्बन्धं रूपमेकस्य दृश्यत इति ॥ ११ ॥

यदुक्तं तदात्मेव च तत्त्वमत्यन्तमतदात्मकमिति । तत्रा-
त्यन्तमतदात्मतां तावद्वशाच्चे ॥

य तदास्ति न तन्नास्ति न तवेकं न तत्पृथक् ।

न संसृष्टं विभक्तं वा विकृतं न च नान्यथा ॥ १२ ॥

वैकारिकसर्वव्यवहारातीतत्वात्पारमार्थिकेन रूपेण विकारा-
त्मकं तत्त्वं न भवति । तथा हि । अस्तीति न शक्यते व्यवहर्त्तुं, सत्त्वो-
पाधिकस्य स्वरूपस्य तत्त्वस्य भावयोगासंज्ञात्मना व्यवहारानवता-
रात् । नापि नास्तीत्यभावोपाधिकस्याप्यतथात्वात्प्रमाणेन भावात्म-
कस्य तत्त्वस्याचोदितत्वादेकसङ्ख्योपाधीयमानस्वरूपविशेषं तत्त्वं न
भवति । निरुपाधितः तत्त्वस्य वस्तुनो ऽभिन्नत्वात्तथा चैकामित्यप्र-
तीतिः । नापि पृथक्त्वाहितविशेषं तद्विन्नस्यासत्त्वात् । नापि ससंज्ञो-
पाधिकम् विभागोपाधिकं वा । ततो द्वितीयस्य प्रश्नशो नानुपपत्तेः ।
कुनो अभिन्नं विभक्तं च केदवा संसृष्टं स्यात् । परिणामनिषेधेन विव-
र्त्ताश्रयुपगमात् विकृतम् । अनेकभावप्रामरूपतया चाद्भुततया कृत्या
विवर्त्तनाद्विकृतमित्यपि न शक्यते व्यवहर्त्तुमिति सर्वव्यपदेशातीतं
तत्त्वम्परं ब्रह्म ॥ १२ ॥

अथ च तदात्मैवाविद्यायामवधार्यत इत्याह ॥

तन्नास्ति विद्यते तच्च तदेकं तत्पृथक् पृथक् ।

संसृष्टं च विभक्तं च विकृतं तत्तदन्यथा ॥ १३ ॥

भाषाभावविकारावभासनजननशक्ति तदेवास्ति च सत्तास-
त्तोपाधिकव्यवहारमहम्भावस्तु निःसत्तासत्तं निःसदसत्परं ब्रह्म ।
व्यावहारिकं चैकानेकव्यवहारं जातिव्यत्त्यात्मना तदेव वर्त्तयति ।
सङ्ख्योपाधिकमपि च एवं संयोगोपाधिकमपि । अन्यसंसर्गितया
इवभासनात् । एवं विवेकावसायस्तत्र । तथा समस्तविकारात्मना त-
न्यमानमिवाकाशाद्यात्मना कूटस्थतया तदेवावभासत इति तदात्मैव
तत्त्वमित्युक्तम् ॥ १३ ॥

एवं च कृत्वा सर्वस्य तन्मयत्वाद्विरोधिनो ऽपि व्यवहारास्तत्रै-
वोपलैयन्त इत्याह ॥

तस्य शब्दार्थसम्बन्धरूपमेकस्य दृश्यते ।

तद् दृश्यं दर्शनं द्रष्टा दर्शने च प्रयोजनम् ॥ १४ ॥

वाच्यवाचकसम्बन्धानां भावतो ऽद्वयरूपता । तत्र ह्यान्तरे त-
त्त्वभृत्यर्थयुक्ती संसृज्येते इति विवर्त्तदशायां भृत्यर्थशास्त्रात्मना
तस्यैव विकासाद्वाच्यवाचकरूपतया भेदावभासौ, ज्ञानज्ञेयैवाविद्येति
ब्रह्मकाण्डे एव प्रपञ्चेनायमर्थो ऽस्माभिर्निर्णीत इति तत एवावधार्यम् ।
दृश्यरूपतया च तस्यैव विवर्त्तः । तथा हि । दृश्यं तावद्भाषजातं संवि-
तुपाकृढम् । वेद्यत्वादेव चेदमनेकवेद्यमानम् । अपरार्थप्रकाशस्य प्रकाश-
मानतायोगादिति पूर्वकाण्डे द्वितीयसिद्धौ च वितत्य विचारितम् ।
द्रष्टा ऽपि जीवात्मा अविद्याकृतावच्छेदो नियतः स त्वसंसारी
भोक्ता ब्रह्मैव चेतनत्वाद्भाषतो भेदानुपपत्तेरिति तत्रैवावेदितम् ।
अनेन च प्रधानकर्तृकर्मरूपकारकनिश्चयेन कारकान्तरस्यापेक्षणा-
त्सिद्धरूपो विवर्त्तः प्रतिपादितः । दर्शनशब्देन च प्रधानक्रियानिर्दे-
शकेन क्रियान्तरस्यापेक्षणात्साध्यस्वभावक्रियाविषयो ऽप्युक्तः ।
कालशक्त्यवच्छिन्ना हि क्रिया विवर्त्तः । दिक्शक्त्यवच्छिन्नस्य मूर्ति-
विवर्त्त इति मूर्तिक्रियाविषयत्वरूपं विभवं प्रतिपादितम् । प्रयोजनश-
ब्देन च सम्प्रतिक्रियाफल इति निदर्श इति साध्यसाधनफलरूपतया

विद्वत्कुलनायामशेषविवर्त्तानुगुण्यं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । एकस्य सर्वबीजस्य चैयमनेकधा भोक्तृभोक्तव्यरूपेण स्थितिरिति ब्रह्मकाण्डे प्रतिपादितं । तत्रैव च सतत्त्वनिर्णयो ऽस्माभिरप्यध्यायि । प्राच्योपाख्यात्मकत्वात् च व्यवहारस्य, द्वित्वे शब्दार्थसम्बन्धरूपं तद् दृश्यदर्शनं चेति भेदेनात्र निर्देशः । एतच्चाविद्यामयं रूपं कथ्यते । पारमार्थिकं तु प्रकाशितप्रपञ्चरूपं वक्ष्यति । यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनं चाविकल्पितम् । तस्यैवार्थस्य सत्यत्वं श्रितास्त्वप्यन्तर्वेदिन इति । युक्तमिदं, आकृतिसंहारे ऽन्ते यद्वतिष्ठते तत्सत्यमिति ॥ १४ ॥

तत्रैतत्स्यादन्ते न किञ्चिद्वतिष्ठते । असदन्यपदमेवैतद्विश्वमाविर्भवतीत्याण्ड्यापि हेतुनाऽभिन्नकारणपूर्वकत्वमन्वयमुखेन दृष्टान्तोपक्रमं साधयितुमाह ॥

विकारापगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा ।

विकारापगमे सत्यां तथाहुः प्रकृतिं पराम् ॥ १५ ॥

कुण्डलस्वात्मकविकारापाये द्वे कुण्डले सुवर्णमेकं सत्यमवतिष्ठते यथा तथा पृथिव्यादिविकारविगमे ऽन्वयिनी प्रकृतिरभिन्ना सत्यवतिष्ठत इत्युपेयम् । आहुरित्यागमप्रमाणासिद्धतां ध्वनयति ब्रह्मणः । तथा चोक्तम् । एकमेव यदास्मात्तमिति आत्मैवेदं सत्यमिति हि श्रुतिः । उपोद्वलनमात्रं चानुमानम् । तथा हि निरुपाख्यादसतोऽपरात्प्रादुर्भावो न युक्तः । अभावस्य भावरूपत्वविरोधान्न हि शशशृङ्गात्कस्य चिदुद्भवो दृश्यते । अस्ति च विज्ञानरूपतया जगत्सन्वय इति तत्पूर्वमेवेतत् । तथा च वक्ष्यति । नाभावो जायते भावो नैति भावोऽनुपाख्यतामिति । तस्य चिद्रूपस्य चिच्छक्तिरपरिणामिनीति विकाराभावान्नेदं साङ्ख्यनयवत्परिणामदर्शनमपि तु विवर्त्तपक्षः । विशेषश्चानयोर्धोषप्रदीपे ऽस्माभिव्याख्यात इति तत् एवावधार्यम् । इहापि सम्बन्धसमुद्देशो वक्ष्यते । कारणान्तरव्युदासश्चाद्वयसिद्धावभिहित इति सत्यर्थित्वे तत् एवावगन्तव्यः ॥ १५ ॥

तदेवमात्मशब्दाभिधेयस्य ब्रह्मणः पदार्थपरमार्थरूपत्वाद्व्ययरूपत्वमुपपाद्य सर्वशब्दवाच्यत्वं तस्यैव निगमयितुमाह ।

विद्या सा सर्वशब्दानां शब्दाश्च न पृथक् ततः ।

अपृथक्त्वे च सम्बन्धस्तयोर्नानात्मनोरिव ॥ १६ ॥

तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्यापि विद्या-
भूयस्त्वे प्रतिनियताकारोऽस्थीयमानरूपभेदं ब्रह्मैव सर्वशब्दविषय इ-
त्युक्तोऽर्थः। आत्मा ब्रह्मतत्त्वमित्यादयोऽपि हि शब्दाः समबलमित्यतोपा-
धयोऽप्यात्मानमनु परिवर्तन्ते । निरुपाधिनो वाग्विषयातीतत्वाद्वाङ्-
मनसानीतं हि तत्त्वमित्युपदिशन्ति ब्रह्मविदः । यदि शब्दापेक्षया त्वा-
त्मादिशब्दाः प्रत्यासम्नाः सर्वस्य च तन्मयत्वाच्छब्दा अपि तदात्म-
काः । यथाविभक्तं प्राक् अभेदेऽपि च पारमार्थिकसंज्ञतो लोकया-
त्रायां भेदोऽसत्य इतीवशब्दः । अत एव द्विष्टसम्बन्धोपपत्तिः ॥१६॥

ननु चेन्द्रजालमिदं यद्वधृत्यरूपभेदानामपि भावानामनावृत्य
तत्त्वमवसीयमानापरमार्थतोपदेशनमित्वाद्यस्य दृष्टान्तेनैतत्साधयितु-
माह ।

आत्मा परः प्रियो द्वेष्यो वक्ता वाक्यं प्रयोजनम् ।

विरुद्धानि यथैकस्य स्वप्ने रूपाणि चेतसः ॥ १७ ॥

अजन्मनि तथा नित्ये पौर्वापर्यविवर्जिते ।

तत्त्वं जन्मादिरूपत्वं विरुद्धमुपलभ्यते ॥ १८ ॥

स्वप्नावस्थान्तः प्रपञ्चो जागरया बाध्यमानत्वादसत्य इति स-
र्ववाद्यभ्युपगमः । तेनैव दृष्टान्तेन जागरायामपि भावभेदस्तुरीयद-
शायामननुवृत्तेरसत्यां स्वस्थाप्यते। यत्किञ्च सर्वावस्थास्वनुगतं तदेव
सत्यम्। न च संविन्मात्रं रूपमवाध्यमानम् । अवस्थाभेदस्वप्नावस्थायामपि-
त्वाद् बाधितः तत्सुखदुःखादिवत् । तथा हि। रागादयः सुखादयश्चास्त्र-
भावत्वात्संविन्मात्रं रूपं न विकुर्वन्ति । तथा स्वप्नाभेदोऽप्यनेकाका-
रबुद्ध्योपहतः । तत्र स्वप्नं विरुद्धकारोल्लेखौ । वैकल्पिकी दृष्टिः प्रति-
मातृनियता वैकल्पिकीति कोऽभिमानः । व्यापारानुसारी संसारी
भोक्ता स च भावत्वादचेतनत्वात् ब्रह्मैव। तथा च तावन्नि स्नातन्त्या-
निमित्तापीश्वरेऽनन्योपादानाभावात् नामास्यापि तु प्रियाप्रियरूपत-
या रागद्वेषादिभयेन संसारमोहेन परविभागानुसारी परसङ्ख्यादि-
षु । तदाहुः वेदान्ततत्त्वनिपुणाः । प्रविभज्यात्मनात्मानं सृष्ट्वा भावान्
पृथग्विधान्। सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्ने भोक्ता प्रवर्तत इति। भोक्तेति प्रत्य-
गात्मसृष्टिरियमुक्ता । तस्य च सर्वेश्वरत्वात्, ब्रह्मरूपत्वे सृष्टिसामर्थ्य-
मुक्तम् । सर्वमयत्वाच्चानन्योपादानं विविन्नभावस्त्रभावात्नामात्मोपहा-

नामाहुः । अत एव प्रविभज्यात्मनात्मानमिति । कर्तृकर्मभेदाभावाच्च
 बैकालिकत्वमस्य सृष्टः स्फुटमुक्तम् । बाह्योपादाना तु जागरायामैश्वरी
 सृष्टिर्विश्वशब्दाच्या सर्वप्रमातृसाधारणी । स्थिरत्वास्थिरत्वग्रहावेदा-
 निमित्तस्तु भेदः । अविद्याप्रवृत्तिरूपत्वात् पुनरसत्यता समानैव । केवलं
 सत्यामविद्यायामपरो मोहश्चिच्छंकेराधारको मित्रा नाम । तद्वशा
 दत्रैव मतत्वाभिमाने श्वाग्दशाम्, परमार्थदशां तु जननमरणरहितैः
 प्रविभक्तं कूटस्थे परस्मिन्ब्रह्मणि चिदानन्दरूपे सर्वमेव जगज्जाग्र-
 त्स्वप्नाद्यवस्थागतं मूर्त्तिक्रियाविवर्तरूपं सत्स्वाप्नन्वयि, चित्तामा-
 न्यमात्रं तु परमार्थ इति सिद्धिविरुद्धमुपलभ्यत इति वदन्तवि-
 द्यायां विरोधमभ्युपैति । एतदेव ह्यविद्यायाः स्वरूपं यदनुपपद्यमान-
 मप्यात्मोपगमं नयति उपलब्धे विद्यैव स्वात् । तस्मादसत्यप्रपञ्च-
 प्रकाशनशक्तब्रह्मणो ज्ञादिसिद्धा ग्राह्यग्राहकयुगलस्वानुरूपमु-
 परचक्ष्वाजगलाद्यमातनोतीत्यविचारितरमणीयामिमामपनयन्ति त-
 त्वदशः ॥ १८ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
 द्रव्यसमुद्देशो द्वितीयः ॥

समुद्देशद्वये जातिद्रव्यदर्शनभेदेन शब्दार्थं व्यवस्थाप्य शब्दे-
नार्थस्याभिधाने सम्बन्धो हेतुः, अन्यथा सर्वं सर्वेण प्रत्याख्येतेति तत्र
सम्बन्धं प्रतिपादयितुमाह ॥

ज्ञानं प्रयोक्तुर्बाह्यो ऽर्थः स्वरूपं च प्रतीयते ।

शब्दैरुच्चरितैस्तेषां सम्बन्धः समवास्थितः ॥ १ ॥

प्रयोगेणाभिज्वलितैः शब्दैस्त्रितयमवगम्यते । आत्मीयं रूप-
मर्थश्च फलसाधनः प्रयोक्तुरभिप्रायश्च । न चैतदसति सम्बन्धे निय-
मेन घटत इति वास्तवः सम्बन्धावसायो न सामयिकः शब्दार्थयोः
सम्बन्धः अभिधाननियमादनादेः । अत एव समवस्थित इत्याह । स्व-
भावत एव निरुद्धो न तु पुरुषेण निवेशित इत्यर्थः । तत्र स्वरूपम-
न्तरङ्गमभिधेये इति तेन मुख्यसम्बन्धो ऽभिधानं नियमः । अत एवा-
न्यथा ऽपि पाठक्रमे सामर्थ्यात्स्वरूपे प्रथमं प्रतिपत्तिर्विवर्जनीया ।
ततो ऽप्यसत्स्वरूपे ऽर्थक्रियाकारिणी । ताभ्यामर्थस्वरूपाभ्यां शब्दस्य
वाच्यवाचकसम्बन्धः । प्रयोक्तृमिप्रायेण तु सह कार्यकारणभावः । ननु
च वाक्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः प्रस्तुतः । तत्र कः प्रसङ्गो ज्ञा-
नस्वरूपयोः । सत्यम् । सर्वपार्षदं पुनरिदं शास्त्रमिति ये बाह्यस्यार्थस्य
शब्दवाच्यत्वं नेच्छन्ति तन्मतोपस्कारार्थं वक्तृभिप्रायारूढस्यैव शब्दा-
र्थत्वे तत्र कार्यकारणसम्बन्धमाह । यथा वक्तृव्यापारविशेषे यो ऽर्थो
बुद्धौ प्रकाशते, प्रामाण्यं तत्र शब्दानामर्थत्वनिबन्धनमिति । अत
एव द्विविधः सम्बन्धः पदार्थे व्यवतिष्ठते । योग्यता कार्यकारणभाव-
श्च परस्परमध्यासश्च । द्वयोरपि परमार्थ एव न पृथग्नपम् ॥ १ ॥

यथा चोपचारसत्तांशमाविष्टस्य शब्दार्थत्वं वक्ष्यति तथा कार्य-
कारणभावो ऽपि स्वरूपः, सम्बन्धमुख्यमेव वाच्यत्वमित्याह ॥

प्रतिपत्तिर्भवत्यर्थे ज्ञाने वा संशयः क्वचित् ।

स्वरूपेषूपलब्धेषु व्यभिचारो न विद्यते ॥ २ ॥

अयं गौरयमर्थ इति शब्दार्थयोरभेदेनावभासनात् स्वरूपम-
मिदधदेव शब्दार्थमभिधत्त इति निश्चीयते । स्वरूपाविवेकेनैव घटप-
रामयोः ऽभिधानमुच्यते । वृद्धव्यवहारात्तत्रैव सम्बन्धव्युत्पत्तेः । तथा
ह्ययं गौरिति सङ्केतः क्रियते, भेदेनैव घटशब्दस्यायमर्थ इति । मुख्यात्

भूमिर्न व्यवहारदशा । अत्रापि चायमिति शब्दात्तद् यदा गौरित्यु-
च्यते तदा ऽयं सास्नादिमानर्थो बोद्धव्य इति अर्थभेदेनैव परामर्शो
सङ्केतप्रवृत्तिः । व्यवहारफलो हि सङ्केतः । यथा च लौकिके व्यवहारे
प्रतीतिः तथासौ न्यायः । अभेदेन च तत्र प्रतीतिः । प्रतीतौ हि किं
चित्तदस्थमैव तामननुप्रविशदेवोपायमात्रं दृष्टं यथेन्द्रिये, किं चित्पुन-
श्चानुप्रविशदेव प्रतीतिं जनयदप्यधिकरणं भवति, दहन इव यथा धू-
मादि लिङ्गम् । शब्दस्तु जनकमात्रेण नार्थप्रतीतौ सम्बन्धमनुभवति
अपि तु तत्रार्थः शब्दमानः शब्दरूप एव चाभाति, तादृश एव प्रती-
तिस्त्रिभावः । रुढत्वाच्च न क्रमः । ननु न वर्णमालाऽर्थं समुपलभ्यते दर्श-
नानभिज्ञो देवानां प्रियः । इह शब्दानामवाचकः स उच्यते, यो ऽयं चि-
च्छक्तेर्वागात्मा व्यापारः शब्दनापरपर्यायो ऽश्रयमाणो ऽप्युपांशुप्रयोगे
शब्द इति व्यवहियते । यतः तस्य च प्रथममुद्भिद्यमानावस्थस्याभिभा-
गो ऽयं न शब्दार्थमयस्त्रिभावस्य परिवर्गात्मना स्वरूपेणावस्थानम् । परत-
स्तु प्राणवृत्त्यनुप्राणितमनोभूमिसमवलम्बितनिजस्वभावस्य वाच्य-
वाचकरूपभिन्नशास्त्राद्वयावलम्बिनः समवस्थानम् । अस्यां च मध्यमा-
वस्थायां परामर्शनात्मा वाचकः शब्दो भिन्नचैतन्योद्रेकात्मिकां प-
रवागवस्थामभजन्नेव स्वरूपवाच्यमुखेन तत्सम्भिन्नमर्थं परामुश-
ति सामानाधिकरण्येन, गौरयमर्थ इति । तथा च स वाच्यो ऽर्थो
वाचकाभ्यासवानुच्यते । ननु च स एव परामर्शकः शब्दः पूर्वाव-
स्थावष्टम्भेनैव करणीति हननान्मनस्युपाकृढः श्रवणविषयतायोगे-
नात्मना विभिन्नवाच्यवाचकरूपतया व्यक्तिमासादयन् श्रव्यो भव-
तीत्येतावती शब्दव्याप्तिः । ततश्च परवागुपनिष्पन्दात्मकस्यास्मच्छब्द-
स्य तद्रूपानुगमात् शब्दनात्मनैकव्यापाररूपस्य स्वसामानाधिकरण्ये-
नार्थरूपशब्दनाभेदेनैककया वृत्त्या स्वरूपविशेषेण विशिष्टमर्थाभिधा-
नमवतिष्ठते । तद्यथा शुक्लः घटो ऽयमिति । शुक्लगुणचक्षुरणवा सकृदेव
विशेष्यपरप्रत्यक्षमर्शः । न ह्यस्य शुक्लगुणस्य पृथक् परामर्शः । एवं घटो
ऽयमिति प्रधानभूतविशेष्यानुप्रवेशेनैव घटस्य रूपपरामर्शशब्दस्यै-
कैवेयं शब्दनात्मिका प्रतीतिः । शब्दार्थयोः क्वचित्तु स्वरूप एव विश्रा-
न्तिः । तद्यथा अग्निमन्नोदात्तमधीश्व, अग्नेर्देगित्यादौ । अत्र न ह्यनुकार्य
स्वरूपमेव प्राधान्येनावस्थितम् । बाह्यार्थप्रतिपिपादयिषायां तु स्वरूपा-
र्थयोः सम्मेशो नावभासत इति न पृथक्त्वरूपं विमर्शः अपि तु स एव

तत्स्थायिपदस्तद्भेदभाजो ऽर्थस्य घटक इति हि घटशब्देनार्थवत्स्वरूपमभिधायैव विषयीक्रियते । ज्ञानशब्दप्रदीपास्त्रयो हि प्रकाशः येनैव प्रकारेण परंप्रकाशयन्ति तेनैवात्मानमपि । तथा च ज्ञानमर्थः प्रकाशयति प्रथयति तथैवात्मानमपि प्रकाशयति । एवं प्रदीपा रूपमाभास्यन् आत्मानमप्याभासविषयभावोपगमनेन प्रकाशयति । तथा शब्दो ऽपि वाचको ऽर्थमभिधीयमानतया प्रकाशयन्नात्मानमभिधेयतयैव प्रकाशयतीत्युच्यते । न तु श्रोत्रेन्द्रियविषयभावोपगमनेन । अर्थसामानाधिकरण्यापन्नं च स्वरूपमर्थमर्थवत्परामृश्य मनःशब्दस्याभिधानविषयो ऽभिधेयम् । न तु वाचकतायामभिधीयमानतास्ति, परामर्शस्य परवागात्मनः कर्तृमत्युपाकृतस्य प्रकाशस्य वाचकत्वात्तत्र च परामृश्यमानतात्मकवाच्यताविरोधात्तथा चाह । न च वाचकरूपेण प्रवृत्तस्यास्ति वाच्यतेति । एवं च कृत्वा सर्वघटशब्दसाधारणं सामान्यरूपमर्थपक्षनिक्षिप्तमर्थसमानाधिकरणं स्वरूपमस्य वाच्यम् । अर्थवत्तत्सामानाधिकरण्यात्तत्रापि तथा प्रतीतेः । सामान्यरूप एव च सङ्कुतोपपत्तेः । तेनैवार्थस्य सामानाधिकरण्यात्तथैव च व्यवहारे श्रोत्रा प्रतीतेः । तदनुसारंणैव प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावार्थमेकपरामर्शवस्थितौ सङ्कुतोपपत्तेः । अत एव च स्वाभिप्रायानुसारेण श्रोत्रा वक्तृज्ञानस्यानुमानात्स्वयं शब्दस्वरूपाध्यस्तमर्थमवबुध्य तथैव वक्तृयुमानमुचितमित्यभेदेनैव घटशब्दाध्यस्तप्रयोक्तृज्ञानमवसीयते । तथा ज्ञानमप्यध्यासेनैव शब्दः प्रतिपादयति वक्तृवगतमिति तत्रापि परमार्थदशाध्यास एव सम्बन्धः । लोलीभूतानि शब्दार्थज्ञानानि घट इत्येवमवगम्यन्तोऽयथोक्तम् । न सो ऽस्ति प्रत्यय इत्यादि । अत एव गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रश्नः । तद्दर्जातस्याप्ययमस्यैव शब्दसम्भेदः । सङ्कुतसहत्वात् । एवं च कृत्वा तात्पर्याध्यास एव योग्यतायाः कार्यकारणभावे फलतः सम्बन्धो ऽवतिष्ठत इति । एवं च मुख्यो ज्ञानस्यैव च परस्परसङ्क्रान्तव्यवहार इति शब्देन स्वरूपाध्यस्तं ज्ञानमपि प्रतिपाद्यते । परत्रैतदपि तस्याभिधेयतयैव प्रतिपाद्यमुपपद्यते । घटमानयेति नियुक्तो घटानयने ऽहमनेन प्रेषित इति शब्दपूर्वकमेव प्रतिपद्यते । तदाह वार्त्तिककारः । न वा शब्दपूर्वो ह्यर्थे सम्प्रत्यय इति । तदेव शब्दनात्मकेन व्यापारेण परवागात्मनो व्यवहारे प्रवृत्ते प्रकाशस्य तज्जीवित्वान्नेकशब्दानुप्रवेशाच्छब्दार्थयोः सामानाधिकरण्याद-

भेदाध्यासाख्यः सम्बन्धो विषयता सिद्धा । अविभागदशायां तु प-
द्व्यन्यभिधानायां वाच्यवाचकभेदानुल्लासनाध्यासं विना काचित् ।
इत्थं च कृत्वा शब्दैकजीविनत्वाद्यवहारऽप्यर्थस्य तद्वियोगात्तद्विवर्त्त-
रूपं विश्वं सिद्धमित्यास्तामेतत्पूर्वमेव सप्रपञ्चमस्यार्थस्य निरूपितत्वात् ।
तत्रान्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च स्वरूपं मुख्यमभिधेयम् । तत्र
हि शब्दस्य सङ्केतात् शब्दानपेक्षा शब्दस्य वृत्तिः । तच्च जात्यादिभेदेन
प्रह्लाकाण्डे निरूपितम् । अभिधानार्थमिधेयनिमित्तभेदाच्च भिन्नरूपम-
नि स्वरूपेष्वासाह । तथा हि कारणासन्निवेशे वाचकस्वरूपमर्थपक्ष-
निक्षिप्तं वाग्भेदेन सञ्ज्ञेत्यमानं वाच्यं, सम्बन्धसम्भेदनसमयानुभूतम-
भिन्नश्रुतिविषयं नियामकत्वादर्थप्रवृत्तिनिमित्तमिति त्रितयं सर्वज्ञाव्य-
भिचारि । व्यवहाराध्यासाच्छ्रुतिसाम्याच्च नैतद्विनयं विवेकेनावधार्य-
ते । श्रुत्यविशेषाच्च तत्स्वरूपमिति व्यवह्रियते । न तु सर्वथैवापि भेदाद-
प्रवृत्तसङ्केतस्यार्थः । तद्विषये च ज्ञाने सन्देहो जायते न तु श्रुते स्वरूपे
अर्थापरिज्ञानाच्च किमयं चेदवक्तव्यमपि वक्तृज्ञानविषयः सन्देहो
जायत एव । प्रवृत्तसङ्केतस्याप्यक्षादिसामान्यशब्दादेव चाक्षादौ सन्दे-
हो न तु स्वरूप इति सिद्धम् ॥ २ ॥

सम्बन्धः समवस्थितः स्वभावत एव निरुद्धः न तु सामवा-
यिक इत्युक्तं तस्य सद्भावे लिङ्गमाह ॥

अस्यायं वाचको वाच्य इति षष्ठ्या प्रतीयते ।

योगः शब्दार्थयोस्तत्त्वमप्यतो व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

अस्यार्थस्यायं शब्दो वाचको ऽस्य शब्दस्यायमर्थो वाच्य
इति षष्ठ्यन्यथानुपपत्त्या ऽस्त्येव स्वाभाविकः शब्दार्थयोर्योग इत्यव-
सीयते । असम्बन्धानां घटपटादीनां एवमन्योन्यपारतन्त्र्येण व्यवहा-
रायोगात् । अत एव स्वाभाविकाः सम्बन्धाच्छब्दार्थयोस्तत्त्वं गौर-
वमर्थ इत्यभेदेन व्यवह्रियत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदि चात्र षष्ठ्याः सकाशात्तत्त्वं स्वरूपसम्बन्धस्योच्यते
न तु षष्ठीसम्बन्धस्य कार्यत्वं, स्वरूपनिवेशितु लक्षणमुच्यतामित्या-
शङ्काह ॥

नाभिधानं स्वधर्मेण सम्बन्धस्यास्ति वाचकम् ।

अस्तन्तपरतन्त्रत्वादूपं नास्यापदिश्यते ॥ ४ ॥

इह पदार्थानां स्वरूपमवधार्य तदनुगामिशब्दनिवेशेन लक्षणं क्रियते । तत्र स्वेनासाधारणेन धर्मेण स्वभावेनोपलक्षितस्य सम्बन्धस्य वाचकं प्रत्यायनमभिधानं षष्ठीव्यतिरिक्तं नास्ति, इदं तथा स्वरूपानवधारणात् । गुणा द्रव्याधीना अपि प्राधान्येन शुक्लादिशब्देन कदा चिदुच्यन्ते नैवं सम्बन्ध इत्यत्यन्तग्रहणम् । नित्यपरतन्त्रो हि सम्बन्धः परोपाधिस्वरूपसम्बन्धिनोः परस्परौन्मुख्यस्वभावो धर्ममात्रलक्षणः । ततो निष्कृष्य सम्बन्धशब्देन स्वप्रधानः सम्बन्धिरूपतया अभिधीयमानो न साक्षात्स्पष्टं शक्यते इत्यसंविज्ञातपदः कार्यैकगम्यः ॥ ४ ॥

तदाह ॥

उपकारः स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते ।

शक्तीनामपि सा शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणः ॥ ५ ॥

उपकार्योपकारकयोरुपकारकः स्वभावतः सम्बन्धो ऽसम्बन्धानामुपकाराभावात् । धर्म इति तु नित्यपारतन्त्र्यमाह । धर्मत्वे स्वातन्त्र्याद्धर्मोन्तरप्राप्तेरनवस्थापातात् । न च शक्तिरेव सम्बन्धः शक्तीनामप्याधारपारतन्त्र्ये नियतकार्यजनने च सम्बन्ध एव नियामको यतः गुणानामपि च द्रव्याश्रितत्वावस्थापकः सम्बन्ध एवेति परतन्त्राणामप्युपकारकत्वात्सर्वत्रानुमानस्वरूपो नित्यपरतन्त्रः ॥ ५ ॥

ननूक्त एव संयोगसमवायलक्षणः सम्बन्धः परैरिति को ऽतिशयस्तत्प्रतिपादन इत्याशङ्काह ॥

तद्धर्मणोस्तु ताच्छब्दं संयोगसमवाययोः ।

तयोरप्युपकारार्था नियतास्तदुपाधयः ॥ ६ ॥

पारतन्त्र्यं संयोगलक्षणमिति संयोगसमवाययोर्द्रव्यगुणविषु तत्त्वात्सम्बन्धिशब्दप्रवृत्तिः । तस्य सम्बन्धस्यैव धर्मः पारतन्त्र्यलक्षणो योस्तौ तद्धर्मौ । स्वरूपमात्रेण हि तौ सम्बन्धमनुकुरुतः । तथा च तत्सम्बन्धस्यैव धर्मशब्दः । तयोर्गौणः सम्बन्धशब्दः संयोगसमवाययोर्न तु मुख्यतस्तावेव सम्बन्धः । तथा हि यदा स्वतन्त्रपदार्थान्तरवत्तयोरपि स्वगतोपाधिविवक्षा तदा तदुपक्रियमाणत्वात्स्वातन्त्र्ये सति पारतन्त्र्याभावात्स्वतन्त्रपदार्थवत्सम्बन्धरूपतात्वा-

पत्तिः । उपकारार्थो उपकारप्रयोजनाः । नियता असाधारणाः । तदु-
पाध्य इति । सम्बन्धस्य उपर्येषां सम्बन्धानां नियामकत्वात् । इत्थं
चोपाधिमन्तौ स्वतन्त्रौ चोभयोश्चोपाध्यवच्छेदे सम्बन्ध उपयोगी ।
तेन संयोगसमवायौ कथमुपाधिरूपेण पारतन्त्र्येण सम्बन्धेनैकात्म्यं
भजेतामिति स्वाश्रये सम्बन्धप्रतीतिहेतुत्वात्सम्बन्धसधर्माणौ तौ ॥६॥

तत्र संयोगस्य तावदुपाध्यः ॥

का चिदेव हि सावस्थ्या कार्यप्रसवसूचिता ।

कस्य चित्केन चिद्यस्यां संयोग उपजायते ॥ ७ ॥

परस्परसंयोगेनावयवानामुपसर्पणप्रत्ययाहितेनावयवि द्रव्यं
जायते इत्यसमवायिकारणं संयोगो ऽवयव्यन्यथानुपपत्त्या ऽवसीयते ।
तथा च द्रव्यैकनियतत्वं गुणत्वेन सत्तासम्बन्धः संयोगस्योपाधि-
रिति तत्रोपकारः सम्बन्धेन तस्यावच्छिद्यते । यत्परतन्त्रः संयोगः तेनो-
पाधिना सम्बन्धानुगृहीतेनावच्छिद्यत इति पारतन्त्र्यं नाम सम्बन्ध-
सामान्यरूपमस्यान्वयि न तु तदेकजीविनं पारतन्त्र्यम् । अथ गुणक-
र्मसामान्यादावपि भावादस्य च द्रव्यैकनियतत्वात् । किं च संयो-
गस्य गुणत्वात्सत्तासम्बन्धो गुणत्वसंयोगत्वं सम्बन्धश्च, न पदार्थ-
सम्बन्धस्य सर्वपदार्थसम्बन्धावधर्मस्य सर्वपदार्थोपकारस्य तद्यो-
गो द्रव्यगुणकर्मभ्यो ऽन्यत्वाद्वस्तुभूतकार्यकारित्वं च संयोगस्य ।
योजनामात्रहेतुस्तु सम्बन्ध इति भेदः ॥ ७ ॥

समवायादपि सम्बन्धस्य भेदे नियतोपाधिनियमितसमवायं
स्वरूपानुवादेनाह ॥

निरात्मकानामुत्पत्तौ नियमः क चिदेव यः ।

तेनैवाव्यपवर्गश्च प्राप्स्यभेदे स यत्कृतः ॥ ८ ॥

आत्मान्तरस्य येनात्मा तदात्मेवावधार्यते ।

यतश्चैकस्य नानात्वं तत्त्वं नाध्यवसीयते ॥ ९ ॥

तां शक्तिं समवायाख्यां शक्तीनामुपकारिणीम् ।

भेदाभेदावतिक्रान्तामन्यथैव व्यवस्थिताम् ॥ १० ॥

धर्मः सर्वपदार्थानामतीतः सर्वलक्षणः ।

अनुगृह्णाति सम्बन्ध इति पूर्वोभ्य आगमः ॥ ११ ॥

सत्कार्यवादे कारणमेवकार्यं भवतीति प्रतिनियतैः शब्दैस्तज्ज्ञ-
न्यत इति तत्रैव तदुपलम्भो युक्तः । अस्तत्कार्यनये तु नियतेष्वेव
कारणेषु कार्यं, तन्तुष्वेव पटः, कपालेष्वेव घट इत्यादिबुद्धिर्हेतुः स-
मवायो ऽङ्गुपगन्तव्यः । सत्यपि च भेदे कार्यकारणयोस्तैनैव नियम-
विषयेण कारणेनैव कार्यस्यावियोगो, देशकालभेदात्प्राप्ते सम्बन्ध-
रूपतायाः संयोगतः सहाविशेषो ऽपि समवायकृतः । तथा च संयो-
गात्समवायस्य भेदः । अत एव च कार्यकारणयोरवयवावयवविनाशधर्म-
धर्मिणोश्चैकत्वं केचिदच्छन्ति केचिन्नानात्वमिति समवायव्यामोहा-
दपि परमार्थतो न व्यवतिष्ठते । अनेनायुतसिद्धिः समवायस्थोपाधिरु-
क्तः । एव मयुतसिद्धानामिह प्रत्ययहेतुः समवायो नान्येषामित्ययं नि-
यमः सम्बन्धेन समवायस्यावेद्यते । यद्वैव हि पारतन्त्र्यस्य तत्रैव बु-
द्धिमभेदावैव च प्रकल्पयति । द्रव्यगुणकर्मसामान्येषु शक्तयो ऽपि वा-
धारपारतन्त्र्येण न नियम्यन्ते । समवायिष्विव च समवायस्यापि भेदः,
तेभ्यो नावधार्यते । संमूर्च्छितरूपत्वेनावभासात् । इह प्रत्ययकार्यवशा-
त्स्वमुमितसत्त्वंतः सम्बन्धव्यतिरेकेणेत्येवं परप्रसिद्धम् । येनेति समवा-
यमनूद्य तां शक्तिमिति शक्तित्वमस्य विधत्ते । अनुग्राहकत्वेन पदाना-
मस्य तैस्तुल्यकक्षतया निर्देशानुपपत्तिरित्यर्थः । शक्तित्वादेव च भे-
दाभेदावतिकातत्वम् । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्या हि शक्तयः । तथोक्तं
“शक्तीनां वस्तरूपत्वे तत्त्वान्यत्वविचारणा । युज्यते कल्पितानां तु यु-
क्ताद्वयविकल्पितेति” । तथा हि समवायिसम्मूर्च्छितत्वेनावभासाच्च ततो
भिन्नाप्यभिन्ना । आश्रयासमवायिसम्भविनः कार्यस्येह प्रत्ययलक्ष-
णस्य जननादिति तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्याना । अतश्चान्यथैव पदा-
र्थवैलक्षण्येनेयमवस्थिता । यदि चेह प्रत्ययस्याभेदात्स्वतो ऽभिन्ना त-
स्यैव तु समवायिप्रकल्पितभेदत्वाद्भिन्नत्वेवमेकापि सती सम्ब-
न्धनानात्वात्कल्पितभेदे ऽन्वयान्यथानवस्थिता साधनादिशक्तीनां
चैयमत्रोपस्थाने योपकारिणी । तदेवंभूतानामपि समवायाख्यां श-
क्तिं सर्वपदार्थगतस्वाधीनत्वलक्षणीं धर्ममतिक्रान्तो नित्यपारतन्त्र्य-
लक्षणतयैवोपकारापेक्षत्वं सर्ववस्तुलक्षणं ज्ञापकमस्य न समवा-
यस्यैव प्रतिनियतसम्बन्धिरूपमेवेत्येकं रूपसम्बन्धो ऽनुगृह्यति । नि-
यमितपरतन्त्रे एवायुतसिद्धं वक्ष्यापयति पारतन्त्र्यसामान्यात् व्यप-
देशं च निवेदयतीत्यागमज्ञाः । सम्बन्धलक्षणं पारतन्त्र्यमाह । एवं वि-

धकार्यकारी सम्बन्धो नाम पदार्थलक्षण इत्यागमेन द्रव्ययति ॥ ११ ॥
एवं च कृत्वा संयोगसमवायाविव नेह सम्बन्धो यथान्येषां च दर्श-
नमित्याह ॥

अपदार्थीकृत एवान्यैः सर्वत्राभ्युपगम्यते ।

सम्बन्धस्तेन शब्दार्थः प्रविभक्तुं न शक्यते ॥ १२ ॥

षट्पदार्थवादिभिर्वैशेषिकैर्गुणपदार्थे संयोगः प्रक्षिप्तः । समवायस्तु
स्त्रतन्त्रः पदार्थ इत्युक्तेन नयेन पारतन्त्र्याच्छक्तिरूपो ऽप्यर्थो ऽपि
पदार्थः कृत एव तद्रूपसमारोपासम्बन्धः । नचंहास्य शब्दस्यायमर्थ
इत्यतिनियमेन प्रविभागं शब्दार्थयोः सो ऽभ्युपगन्तुं पार्यत इति तद्व-
तिरिक्तस्तयोरस्ति सम्बन्ध इत्यव्याप्तिपदार्थसंग्रहे वैशेषिकाणाम् । तथा
हि । समवायात्स्व आधारः सा च जातिः प्रतीयते । एकार्थसमवा-
यासु गुणाः स्वाधार एव ते । ये वा ऽऽकाशगगनादयः शब्दाः स्वार्थमा-
काशाख्यं तत्र समवायात्प्रतिपादयन्ति स्वसमवेतां जातिं स्वरूपलक्ष-
णां सर्वे शब्दाः समवायसम्बन्धात्प्रत्याययन्ति तस्याः शब्दव्यक्ति-
षु समवायात् । ये त्वाकाशगुणाः महत्त्वादयः तानेकार्थसमवा-
याच्छब्दाः प्रत्यापयन्ति, महत्त्वादिशब्दानामसाधारणानां मह-
त्त्वादिविशेषगुणानां वाकाशे एकत्र समवायात् । एवं शब्दव्याक्तिलक्ष-
णा गर्जितकूजितभणितहेषितादयो गगनस्यासाधारणाः तदभिधाय-
का अपि गर्जितादयः शब्दाः तदेकार्थसमवायादेव ॥ १२ ॥

तथा ॥

द्रव्यत्वसत्तासंयोगाः स्वाधारोपनिबन्धनाः ।

तत्प्रदेशविभागश्च गुणा द्वित्वादयश्च ये ॥ १३ ॥

द्रव्यत्वमपरसामान्यमेकार्थसमवायाद् द्रव्यत्वादिशब्दैः प्रत्या-
ख्येत । सत्ताद्रव्यत्वे हि द्रव्यत्वादिशब्दस्य यः स्व आधार आकाशः
तत्रान्यत्र पृथिव्यादौ वर्तेत इति स्वान्याधाराभ्यामुपबध्यते स्वा-
त्मनि नियम्येते । तथा च स्वान्याधारवर्तिनी, स्वाश्रयपरिसमाप्त-
त्वात्सामान्यानामाश्रयान्तरसमवाये ऽप्येकैकत्र समवायाविरोधात्त-
था चाकाशेन पदार्थान्तराणां ये प्रदेशशब्दे त्रयः संयोगविभागद्वित्व-
पृथक्त्वादयश्च ते ऽपि संयोगादिशब्दैरेकार्थसमवायादेव प्रमाप्य-
न्ते द्विष्टत्वात्, संयोगादीनामाकाशे ऽपि समवायात् । तथा ।

“के चित्स्वाश्रयसंयुक्ताः केचिच्च समवायिनः । संयुक्तसमवेतेषु समवेतान्तथा परं” । स्वः शब्दानामाश्रय आकाशः तेन संयुक्ता रथघटादयो रथघटादिशब्दैः समवेतसंयोगात्प्रत्याख्यन्ते। घटादिसमवेतरूपादिसमवेतास्तु रूपत्वादयो रूपादयो गुणा उत्क्षेपणादयश्च कर्मविशेषाः स्वाश्रयसंयुक्तसमवायाद्रूपादिशब्दैः प्रत्याख्यन्ते। घटादिसमवेतरूपादिसमवेतास्तु रूपत्वादयो रूपत्वादिशब्दैः स्वाश्रयसंयुक्तसमवेतसमवायादभिधीयन्ते ॥ १ ॥

तथा ॥

स्वाश्रयेण तु संयुक्तैः संयुक्तं विभु गम्यते ।

समवायस्य सम्बन्धो नापरस्तत्र दृश्यते ॥ १३ ॥

द्विकालात्मनां त्रिभुवमाकाशेन सहाप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेरसम्भवात्साक्षात्सम्बन्धाभावाद्विकालादिशब्दैः स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगात्ते प्रतिपाद्यन्ते । आकाशेन हि संयुक्ताः पृथिव्यादयः । तैः संयुक्ता हि द्विकालात्मानः । एवं पूर्वानुसारेण विभुद्रव्यसमवेताः गुणाः तत्समवेताश्च सामान्यविशेषाः स्वशब्दैः स्वाश्रयसंयुक्तसमवायात्स्वाश्रयसंयुक्तसमवेतस्य स्वाश्रयसंयुक्तसमवायात्स्वशब्देनाभिधानम् । आकाशसमवेतस्य वेदार्थसमवायाद्विकालात्मसमवेतस्य स्वाश्रयसंयुक्तसमवायापेक्षया प्रतीतिरुक्ता । एवमत्र यथायोगं विभजने ऽपि समवायशब्दस्य स्वार्थस्य प्रतिपादनेन क चित्सम्बन्धः स्यात्समवायस्याद्रव्यत्वात् केन चित्संयोगाभावात्स्वरूपवृत्तित्वात् समवायान्तराभावाच्च । स्याद्वित्समवायशब्द आकाशे समवेतो घटादयश्चाकाशेन संयुक्तास्तेषु च समवायास्थितिरिति स्वाश्रयसंयुक्तसम्बन्धात्तमभिधास्यति । नैतद्युक्तम् । समवायान्तराभावात्समवायस्य घटादिषु कालकल्पना युज्यते ॥ १३ ॥

तथा हि ॥

सम्बन्धस्याविशिष्टत्वान्न चात्र नियमो भवेत् ।

तस्मान्छब्दार्थयोर्नैव सम्बन्धः परिकल्पते ॥ १४ ॥

यदा ऽयमर्थो विशिष्टसम्बन्धस्याभावादिति तदा तस्य सम्बन्धस्याविशिष्टत्वात्सर्वमर्थं प्रत्यापयेत् । यदा तु सम्बन्धस्याविशिष्टत्वानुल्लङ्घनादनेन साधारणत्वादित्यर्थस्तदेवं व्याख्या । आकाशशब्देन

समवायात्स्वाश्रयाभिधाने घटादयो ऽपि शब्दा गगनाभिधायिनः स्युः,
आकाशसमवायस्याविशेषात् । एवं स्वसमवेतजात्यभिधाने शब्दस्य
गुणत्वं सत्ता च प्रतिपाद्या स्यात् । घटादिशब्दैश्च स्वाश्रयसंयोगाविशे-
षाद् घटादयो ऽपि प्रत्याय्येरन्निति समवायस्यभिव्याप्तिभ्यां व्यव-
स्था शब्दार्थसम्बन्धे विशीर्यते यतः, तस्मात्संयोगसमवायरूपतया
नात्र सम्बन्धपदार्थपरिकल्पनम् ॥ १७ ॥

प्रौढवादितया वैशेषिकदर्शने समर्थयितुमेतदाह ॥

अदृष्टवृत्तिलाभेन यथा संयोग आत्मनः ।

क चित्स्वस्वामियोगारूपो भेदे ऽन्यत्रापि सङ्क्रमः ॥ १८ ॥

व्यापकस्यात्मनः सर्वद्रव्यैः संयोगस्याविशेषे ऽपि धर्माधर्मव-
शाच्छरीरादावेव स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धो यथा, एवमिहाप्यवि-
शिष्टस्यापि स्वाश्रयसमवाये स्वाश्रयसंयोगे चादृष्टवशादेव प्रतिनि-
यतः शब्दार्थो व्यवस्थास्यन्तात्यतिव्याप्यभावः । अदृष्टस्य धर्माधर्मल-
क्षणस्यात्मगुणस्य वृत्तिः फलदानं प्रति व्यापारः, तस्या लाभो देशका-
लादिसहकारवशात्प्राप्तिः । तुच्छो ऽयं परिहारो हेयत्वादस्य पक्ष-
स्याभिहितः । भोगस्य स्वसुखदुःखसाधनभूतस्य युक्तं कर्माक्षिप्तत्वं, न तु
सर्वस्य तथा भावो युक्तः । अथ शब्देनार्थप्रतिपादननियमे सति, तस्य
भोगत्वमित्येतदपि कर्माक्षिप्तमेवेत्युच्यते, तद् सर्वस्य जगतः तथा-
भावाददृष्टहेतुप्रत्याख्यानं सर्वत्रायातम् । अथायमत्राशयः । यथा संयोगे
संयोगे समाने ऽपि न सर्वस्वमात्मनः, नापि सर्वेषामात्मनां प्रत्यात्मग-
ता, दृष्टनियमात्तथा सम्बन्धाभेदे ऽपि न सर्वे सर्ववाच्यम्, प्रयोगदर्श-
नाभ्यासजसंस्कारपारतन्त्र्यादिति तदा सर्व एव प्रतिनियतविषयः
प्रयोगदर्शनाभ्यासात्सङ्केतादवसीयमानस्वरूपः संस्कारो योग्यता-
रूपः सम्बन्धो ऽस्तु, किमन्येन निबन्धनेन संयोगसमवायलक्षणेन
नान्तरीयकेण कृत्यम् ॥ १८ ॥

समवायस्य त्ववाच्यत्वमेवाभ्युपैति ॥

प्राप्तिं तु समवायाख्यां वाच्यधर्मातिवर्तिनीम् ।

प्रयोक्ता प्रतिपत्ता वा न शब्दैरनुगच्छति ॥ १९ ॥

शब्दप्रतिपाद्यानां वाच्यानां गवादीनामर्थानां धर्मसंसर्गिरूपा-

अदुरितत्वं, निरुपाधीनां शब्दविषयतायोगात् । समवायस्तु, निरुपा-
धिर्न हि तस्य गुणाः सामान्यादिश्च कश्चिदुपाधिः परैरङ्गीक्रियत इति,
वाच्यधर्ममतिक्रान्तः । तथेवं तदिति प्रत्यवमर्शयोग्यत्वं वाच्यधर्मम-
तिक्रान्तः । नित्यपरतन्त्ररूपत्वाच्चासौ समवायशब्दादपि अवधार्यते प्रयो-
क्तृप्रतिपक्षभ्यामिति न तत्स्वरूपनिवेशिसंविज्ञानं पदं किं चनास्ति ।
एवं भावतोऽयं, सम्बन्धिरूपतया तु स्त्रतन्त्रः समवायशब्दादवगम्यते ।
तथा च धर्मितया प्रतीते धर्मान्तरयोगसहत्वावस्थेयं स्त्राश्रयसंयोगः,
तदभिधानसमवायशब्दस्य सम्बन्ध इति न कश्चिद्दोषः । अथान्तरे स-
मानादौ च प्रयोगदर्शनात्समवायशब्दो नाम साधारणं संविज्ञानप-
दमस्य । लौकिकं किं तर्हि वैशेषिकसमवाय एव रूढम् । वाच्यमर्थं प्रयो-
क्ता विवक्षितत्वायोग्यं पदं प्रयुङ्क्ते । समवायस्य तु पारतन्त्र्यात्मनो
वाच्यत्वाभावात्प्रयोक्तुर्योऽयं शब्दोदाहारे व्यापाराभावः तदभा-
वात् प्रतिपक्षापि न तत्र कश्चिदित्युभयोपादानम् ॥ १९ ॥

अत्रावाच्यत्वे समवायस्योक्ते तथापि को वा कं छलमुद्गावयति॥

अवाच्यमिति यद्वाच्यं तदवाच्यतया यदा ।

वाच्यमित्यवसीयेत वाच्यमेव तदा भवेत् ॥ २० ॥

अवाच्यमित्यनेन शब्देन यद्वाच्यं वक्तुमभिप्रेतं तद्यदेवावा-
च्यतया अवाच्यशब्दे वाच्यं व्यवहर्त्तव्यं इति प्रतीयते तदैव वाच्यं
अवति प्रतिपादनकाले एव वाच्यतामुपैति इत्यर्थः । तथा च वाच्य-
मित्युक्तेऽवाच्यशब्दस्यैव वाच्यमित्यवाच्यत्वं विरुध्यते ॥ २० ॥

अथाप्यवाच्यमिषेवं न तद्वाच्यं प्रतीयते ।

विवक्षितास्य यावस्था सेयं नाध्यवसीयते ॥ २१ ॥

अवाच्यशब्दस्याप्यवाच्यत्वे प्रतिपिपादयिषितं शब्दानभिधेयत्वं
समवायस्य न, गम्यते त्वस्य वाच्यत्व एव तथा च विरोध इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ पारतन्त्र्यात्मना वाच्यो न सर्वथेत्याशङ्क्याह ।

अथान्यथा सर्वथा च यस्यावाच्यत्वमुच्यते ।

तत्रापि नैव सावस्था तैः शब्दैः प्रतिषिध्यते ॥ २२ ॥

पारतन्त्र्यात्मना न वाच्य इत्यपि प्रकारप्रतिषेधे प्रकारवत

इव प्रतिषेधः कृतो भवति । न हि तेनान्येनान्येन सर्वेण वा प्रकरेणा-
वाच्य इति प्रकारमात्रस्यावस्थालक्षणस्यैतैः शब्दैः प्रतिषेधः । धर्म्यप्र-
तिषेधे तदाश्रितधर्मप्रतिषेधानुपपत्तेः । तस्माद्विशिष्टनिषेधे ऽपि प्रति-
षिद्धमेव वाच्यत्वं समवायस्येति कथमवाच्यशब्दस्यायं वाच्यः स्या-
दिति चोद्यमेव यदि वा, तथा ऽपीहान्यधेत्यादिना निषेधे ऽपि तथे-
वावस्था निषेद्धुं शक्या यावदवस्था ता न निषिध्यत इति नान्तरीयको
ऽस्य निषेधः । शब्दविषयताप्रत्यवमर्शमन्तरेणाकारविशेषः प्रतिषेद्धुं न
शक्यत इति शब्दविषयत्वेन तस्य वाच्यत्वोपपत्तेरवाच्यत्वेन न वि-
रोध इति ॥ २२ ॥

पूर्वे व्याचक्षते अस्य चक्षुरभिप्रेतादर्थोदर्थान्तराध्यारोपेण
वाक्यच्छलस्योत्तरं चक्षुमेतत्सदृशं निर्दर्शनमाह ॥

न हि संशयरूपे ऽर्थे शेषत्वेन व्यवस्थिते ।

अव्युदासे स्वरूपस्य संशयो ऽन्यः प्रवर्तते ॥ २३ ॥

समानधर्मोपलम्भाद्विशेषानवधारणात् विशेषस्य तेष्वर्थे
संशयिते स्थाण्वादौ स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति, यद्विद् संशयज्ञानं न
जायते तत्र संशयरूपे ज्ञाने संशयिते ऽर्थे स्वविषये शेषत्वेन तद्विषय-
व्यवस्थापनाङ्गत्वेन स्थितम् । तदुपरि तदैवान्यसंशयज्ञानं नोत्पद्यते,
अस्यार्थपरतन्त्रस्यापरित्यक्तपारतन्त्र्यस्वरूपस्य स्वविषयविज्ञानं प्र-
ति विषयभावोपगमविरोधाद्यदि हि स्वविषयस्य संशयरूपस्य ज्ञा-
नस्येवं विषयाभावमुपेयात्, तदा स्वरूपेणैव सन्दिग्धत्वादलक्षप्र-
तिष्ठः स्वस्मिन्यो ह्यविनश्यै स्वभावे स संशयात्मनि स्वरूपे नाव-
तिष्ठते । तथा च बाह्यार्थस्य प्रडोलायमानत्वान्न परिच्छेद्यते, युगप-
द्विषयविषयिभावस्यानुपपत्तेः । नैव चार्थप्रवृत्तेन संशयेन विषयव-
स्तुरूपस्यापि संशयमानतायोगो व्यापारस्यैकत्वात् । तदेवं यथा-
संशयमात्मरूपं वर्जयत् विषयं सन्देहयति तथा अवाच्यशब्द-
आत्मानं वर्जयन् विषयीकृतं वाचयतीति साधर्म्यसंशयरूपे ऽर्थ-
संशयाभिधाने स ज्ञानवस्तुनि वेत्यर्थः, शेषत्वेन व्यवस्थितिरर्थो-
पस्तुविषया ॥ २३ ॥

उदाहरणान्तरमप्याह ॥

यथा च निर्णयज्ञाने निर्णयत्वेन निर्णयः ।

प्रक्रम्यते तदा ज्ञानं स्वधर्मेणावतिष्ठते ॥ २४ ॥

विशेषावधारणरूपे निर्णयमानार्थस्य विषये निर्णयज्ञाने तदैवार्थपरिच्छेदे व्यापृते अपरस्वगतो निर्णयो न प्रवर्तते । ज्ञानस्य ह्यर्थपारतन्त्र्यं धर्मः । ततस्तु निष्कृष्टस्वरूपविचारे स्वधर्माद्विप्रकृष्येत स्वातन्त्र्येण विषय एव । अत एव ज्ञानान्तरग्राह्यत्वं न भवतीति घटज्ञानमिति प्रागेव प्रतिपादितम् । ज्ञानान्तरविषयित्वत्यागात्स्वधर्मस्याहानिः । तदेवमन्यत्र व्यापृतस्य तदैव स्वविषयव्यापाराभावाद्यथा ज्ञानस्य ज्ञेयत्वं नास्त्येकस्यां संवित्तौ तथा वाचकस्य वाच्यत्वं नास्तीत्यवाच्यशब्दः प्रतिपादनावस्थो नात्मन एव वाच्यतामर्थस्य निषेधति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न च शब्दान्तरं तदानीं तद्वाच्यतानिषेधकमस्तीत्यवाच्यशब्दस्याभिधाविषयभाव अत्रोपपन्न इत्यर्थः । तथा हि शब्दान्तरस्य समवायशब्दस्य समवायस्वरूपेण वाच्य इत्येतद्वक्तुर्विवक्षितं प्रतीयत एव ॥ २४ ॥

तद्यथा ॥

सर्वं मिथ्या ब्रवीमीति नैतद्वाक्यं विवक्ष्यते ।

तस्य मिथ्याभिधाने हि प्रक्रान्तो ऽर्थो न गम्यते ॥ २५ ॥

स्ववाक्यानामसत्यार्थताप्रतिपादनाय सर्वमहं मिथ्या ब्रवीमीत्युक्ते ऽस्यापि वाक्यत्वान्मिथ्याभिधाने व्यर्थता न प्रसङ्गनीया । एवं हि प्रक्रान्तं विषक्षितस्ववाक्यान्तराणि मिथ्यात्वं न प्रतीयेरन् । अथ सत्यमपि मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वे सत्यवाक्यस्य, वाक्यान्तराणामपि तथैव स्यादिति तेषां मिथ्यार्थप्रतिपादनं प्रक्रान्तमफलमित्यपरो ऽप्रार्थः ॥ २५ ॥

अत्रैव युक्तिमाह ॥

न च वाचकरूपेण प्रवृत्तस्यास्ति वाच्यता ।

प्रतिपाद्यं न तत्तत्र येनान्यत्प्रतिपाद्यते ॥ २६ ॥

करणसन्निवेशिनस्तदैवाभिधेयान्ता विरुद्धा अन्यप्रतिपादनप्रवृत्तस्य तदेव प्रत्युदाहृत्यात्मनि व्यापाराभावात् । वस्तुस्वभावां ऽयं यत्कर्तृशक्तियुक्तं न तत्कर्मशक्तेरधिकरणं तदैव भवति, स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये व्यापारे एकत्रैकदा विरोधादित्यर्थः । प्रतिपाद्यं न तत्

त्रेत्यादिना सर्वदर्शनसाध्यमन्ते निगमितत्वाद्यप्रतिपादकं न तत्प्र-
तिपाद्यम् । यथा संशयज्ञानं वा प्रतिपादकं वाभिधानमतो नैतत्प्रतिपा-
द्यमिति प्रयोगः ॥ २६ ॥

ननु मा भूद्वाचकावाच्यं विरोधादात्मकर्तृकसामान्यानुप्रवे-
शत्वस्य मिथ्यात्वता केन वार्यते इत्येतदाशङ्क्यतदेव निदर्शनान्तरे-
णोपपादयति ॥

असाधिका प्रतिज्ञेति नेयमेवाभिधीयते ।

यथा तथा ऽस्य धर्मो ऽपि नैव कश्चित्प्रतीयते ॥ २७ ॥

व्यापारस्यापरो यस्मान्न व्यापारो ऽस्ति कश्चन ।

विरोधमनवस्थां वा तस्मात्सर्वत्र नाश्रयेत् ॥ २८ ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा साधनाङ्गं न भवतीत्युक्ते नेयमेव सौ-
गतस्य प्रतिज्ञात्वाविशेषात्तथा भवति, अनर्थकत्वे विवक्षितार्थासि-
द्धेः । अपि त्वेतद्वर्जप्रतिज्ञान्तराणां सत्ता । एवं सर्वं मिथ्या ब्रवीमीत्य-
स्यायथार्थताप्रतिपादने यो व्यापारो ऽभिधालक्षणः, तस्यान्यो व्या-
पारः, स्वविषयस्तदानीमेव नास्ति येनैकेन व्यापारेण शब्दान्तरा-
भिधेयतां निषेधत्यपरेणान्यतो ऽप्यभिधेयतामित्यवाच्यशब्दस्याप्य-
सावर्थो न वाच्यः स्यादिति विवक्षितं शब्दान्तराणामवाच्यत्वं प्रती-
येतेति विरोधः स्यात् । निमित्ते व्यापारान्तरानुगमे वा ऽतवस्था स्यात् ।
तथा हि, यद्यवाच्यशब्दस्यापि विषयभार्वनिषेधाद्यापारान्तरं सम्भ-
वेत्, तदा तस्यापि व्यापारान्तरस्य स्वविषये प्रवृत्तिनिषेधाद्य व्या-
पारान्तरं तदेवेत्यवस्थानादप्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । व्यापारान्तर्भा-
वात्तु नैष प्रसङ्गः सर्वत्रेति । तन्न केवलं वाच्यतायामेव, अपि तु स-
म्बन्धिभ्यां सहान्वयस्य सम्बन्धस्याभावे तयोरपि सम्बन्धिनोः शब्दा-
र्थयोः सम्बन्धो मा भूत् । न सम्बन्धान्तराकल्पने घातवस्थेत्येवान-
वस्था भासयितव्या । सम्बन्धस्य स्वयं सम्बन्धरूपत्वादप्यस्यापि दोष-
स्यायोगादित्यर्थः । अथ वा सर्वत्रेति । सर्वमिदं मिथ्याब्रवीमीत्यसा-
धिका प्रतिज्ञेत्यादावित्यर्थः । तदेवं परप्रसिद्धसंयोगसमवायलक्ष-
णसम्बन्धाश्रयेण शब्दार्थप्रविभागे ऽतिव्याप्तिरदृष्टवशात्परिहृता अ-
व्याप्तिरपि । साक्षात्समवायस्यावाच्यत्वे विकल्पितेन रूपेण सम्ब-
न्धितया वाच्यत्वेन तदस्य समवायशब्देनामुखीकृतस्य समवा-

यस्यावाच्यत्वाविधानं विरोधीभावादिति प्रौढवादितया शास्त्रान्तर-
सिद्धसम्बन्धाभयेणापि शब्दार्थनियमो व्यवस्थापितः ॥ २७ ॥ २८ ॥

इदानीं स्वनिकायसिद्धं सम्बन्धमुपपादयितुमाह ॥

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनाविर्योग्यता यथा ।

अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥ २९ ॥

समवायादिनिमित्तानपेक्षयैवोद्धारितमात्राच्छब्दार्थप्रत्ययोत्प-
त्तेरकृत्रिमा शक्तिरवसीयते । अर्थभङ्गीत्वेन हि शब्दमात्रस्यापि यो-
गमप्रवृत्तसत्ता अपि प्रतिपद्यन्ते । तथा योग्यता स्वाभाविकी सिद्धा,
सङ्केतास्तु तामेव द्योतयन्ति । तद्यथा चक्षुरादीनां रूपादिविषये पुरु-
षप्रयत्नानपेक्षा प्राहकता । न हि यत्नेनापि रूपे रसननिवेशः शक्य-
क्रियः । एवं गवार्थं घटशब्दनिवेशोऽसाधुः । तथा हि भाष्यमूयो हि
गामश्व इति ब्रूयान्न जातु चित्सम्प्रत्ययः स्यादिति । यथाकचि सङ्कुते
हि न वाचकशक्तिपुरःसरिकारेणान्यविषये शब्दाः प्रवर्तन्ते । प्र-
सिद्धा अपि समयमात्रं तत् । संज्ञाशब्दानां तु सर्वसंज्ञिप्रत्यापनश-
क्तियुक्तत्वेऽपि विसृष्टे संज्ञिनि शक्त्यवच्छेदः सामयिकः । इयं च
योग्यता शब्दानामर्थप्रतीत्यनुसारेणैव व्यवस्थापयितव्ये अभेदेन
शब्दार्थयोः प्रत्ययादध्यासकले वावर्षितेति स एव मुख्यसम्बन्धः ।
अत एव प्रतीतावर्थस्यापि विषयभावेनापेक्षणात्पारन्तस्यसामान्या-
त्सम्बन्ध इति व्यपदिश्यते । यद्यपि चेन्द्रियाणि कारकत्वादज्ञातान्ये
व ज्ञानं जनयन्ति, शब्दस्तु ज्ञापकत्वात्स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः, तथाऽपि
पुरुषप्रयत्नानपेक्षा शक्तिः साधारणीति साम्यम् ॥ २६ ॥

इहार्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । सार्थीयश्चायं गतिरपशब्दस्य
इति तेषामपि सम्बन्धोऽर्थेन प्रसक्त इत्याशङ्क्याह ॥

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।

वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥ ३० ॥

पुण्यपापयोः । विभागशक्त्यव्यक्तीनां बालवदन्धादिवदनु-
मिता कृतिर्विवुषां वाचिका । न हि विद्वांसोऽधमपशब्दात्साक्षादेव
पश्यन्तीति नापशब्दानामर्थेन कश्चित्सम्बन्धः । अत एव हि पुरा कल्पे
ऽनृतादिभिरिव शब्दैरपि रक्षितासीदिति ब्रह्मकाण्डे उक्तम् । अवाचका-

एवापभ्रंशः । ते तु सादृश्यात् साधुशब्दमनुमापयन्ति । तेभ्यो ऽर्थस-
म्प्रत्यय इति । तथा च संप्रहकारकः शब्दप्रकृतिरपभ्रंश इति । अद्य-
त्वे त्वधर्मबाहुल्यादनृतादिवद् बालानां रूढिः । तथा चावाच्यावधाने-
नैवापशब्देभ्यो ऽर्थप्रतीतौ न म्लेच्छितवै नापभाषितवै साधुभि-
र्भाषितव्यमिति शास्त्रप्रामाण्यात्साधूनामेव धर्माङ्गत्वमिति तदनुसृ-
तिः शास्त्रेण । तथा च भेदस्याभेदपूर्वकत्वात्पुरुषविकल्पो नियमेनान्त-
त्वात्पशब्दानामभिन्नसाधुशब्दपूर्वकत्वमेव निश्चीयत इति शब्दप्रकृ-
तिरपशब्दः सिद्ध इति शब्द एव विद्या । तदेवम् । यथा विद्यावस्था
भिन्नब्रह्मात्मिका तथा साधुशब्दावस्था विद्या । यथा वा विद्याया भेदो
वितथः, तथा ऽपभ्रंशावस्था वाप्यलंरूपेति परमार्थत इति तदितरापे-
क्षो विकल्पः । अविद्यादशापेक्षमेव च समानायामर्धगतौ शब्देन चेति
भाष्यम् । अर्थगताविति वचनात् । अर्थभिधानमिति शब्दानामेव कर्म-
पतित (?) विद्यायां भूयसा ऽपशब्दैर्व्यवहारादर्थप्रतीतिमात्रं भवत्येव-
त्यर्थः । रुढत्वात्तु व्यवहारस्याविशेषं ग्रन्थकार आह । तत्र च शास्त्रं
नियामकं साधुशब्दैरेवार्थो वक्तव्यो नापशब्दैरेवं क्रियमाणमभ्युद-
यकारि भवतीति । पुण्यपापयोः, पुण्यं पापानिमित्तम् । नियमः क्रियते ।
साधूनामज्ञानाच्छास्त्रपूर्वकत्वात्प्रयोगाभ्युदय इति । असाधुप्रयोगे तु
धर्माभाव एव पापत्वेनोपचर्यते । न म्लेच्छितवै इत्येतस्य निषेधस्या-
पि क्रमात्पापत्वमेव के चिदिच्छन्ति ॥ ३० ॥

समवाये सम्बन्धान्तराभावः पूर्वमुक्तः अस्मिन्तु दर्शने स न
प्रसजतीत्याह ॥

सम्बन्धशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता

सम्बन्धशब्दो योग्यतालक्षणं सम्बन्धं योग्यतयैव प्रतिपा-
दयति । एवं समवायशब्दो ऽपि योग्यतयैवानादिसिद्धया स्मार्थप्रति-
पादकः । तथा योग्यता सिद्धापिती सर्वत्रास्य सम्बन्धस्य व्याप्तिः ॥

सङ्केतस्य तर्हि नोपयांग इत्याह ॥

समयात् योग्यता सम्बन्धात्तापुत्रादियोगवत् ॥ ३१ ॥

अनादिसिद्धार्थविषयव्यापारस्य शब्दस्य वृद्धव्यवहारस्य प-
रम्परापरपर्यायात्समयात्स्वाभाविक्येव योग्यता निश्चीयते न तु स-

मयमात्रादतथाभूते तथाभावः समुचितः । न हीयमस्य पुत्रस्य मातेति जन्यजनकभावः सामयिको वस्तुसिद्धत्यैवैवं प्रतिपादनात् । अथ प्रत्यक्षपूर्वकं संज्ञाकर्मैत्यस्मद्विशिष्टानामर्थे शब्दनियोगः सामयिक एव । नैतत् । तैरपि योग्यतानुसारेण पूर्वाभ्यासाद्यनिवेशात् । तदुक्तम् । अन्यगतः साभ्यासः समयः कैश्चिदिष्यत इति । किं भवानाहोति वार्थमत्राविनाभावमवगत्य विशेषप्रश्नादवधार्यते । कैश्चिदिति नकेनापि प्रतिशब्दस्य योग्यता पुरुषेणान्यत्र सङ्केतेनैव प्रकृष्टेऽर्थे गवादिशब्दादिति प्रतिपत्तिः । न च पुरुषे नियोगः शक्यक्रिय इति वक्ष्यति ॥ ३१ ॥

इदानीं कार्यकारणभावं शब्दार्थयोः सम्बन्धमाह ॥

। शब्दः कारणमर्थस्य स हि तेनोपजन्यते ।

तथा च बुद्धिविषयादर्थच्छब्दः प्रतीयते ॥ ३२ ॥

श्रोतुबुद्ध्युपाकृढस्यार्थस्य शब्दः कारणं जनकत्वात् । शब्दार्थौ ह्यर्थो बहीरूपतया स्वस्थीयमानः । तथा चान्यद्वक्तृबुद्धिनिवेशिनो ऽर्थत्वात्कारणभूताच्छब्दः श्रुतिविषयमनुप्राप्तः प्रतीयते इत्यर्थो ऽपि शब्दकारण एवोभयथा कार्यकारणभाववर्णसाधुतादिवैलक्षण्येन शब्दार्थयोरभेदेन सम्बन्धो ऽध्यासलक्षणः प्रतिपादितो भवति । यथा हि बुद्धौ शब्दार्थयोः पूर्वमभेदेनावस्थानम् । न हि विवक्षितो ऽर्थः शब्दसम्भेदशून्यः सङ्कल्परूपस्य तस्य प्रतिभानादनादिशब्दभावनमनु विद्यते हितिरध्यामपि च ज्ञानम् । अत एव स्थानकरणव्यापारादीर्भिव्यक्तो ऽर्थरूपः शब्द इति शब्दश्रोतृभिरवधारितः, तथैव स्वरूपाच्छ्रुणयार्थमेव गमयति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्हि परस्पराभिप्रायसंक्रान्तिर्व्यवहार इति अन्तःस्थितमर्थं मूलावस्थायामप्यपरित्यक्तं वक्तृबुद्धिसमाविष्टं श्रोतृनर्पयति । शब्दश्रोतापि च तथैव स्वाभाविकानुसारेण प्रतिपद्यते समाविष्टभावनः, तेन चोद्बोधितशब्दभावनः प्रवर्त्तत इति निर्णीतं वाक्यपदीये । एतदेवमकीभावपक्षीभाव एवंकवाक्यतया सम्बन्धः स्थितः सिद्धान्तानुगुणः । यथाविवक्षं च शब्दार्थमवगमयति नियतस्वरवर्णानुपूर्वीक इति स्वरविपर्ययविवक्षान्तरमिदं शब्दशब्देन मन्तव्यम् । परस्परभेदेनान्यत्वादस्य कारणमेव गमयति शब्द इत्यन्तरा विवक्षान्तरं लाघवाद्स्फुटप्रतिभासम् । प्रथमवर्णोच्चारणान-

न्तरं द्वितीयवर्णोच्चारणवदनुमीयते ॥ ३२ ॥

ननु बुद्धशुपाकटे शब्दार्थे कथमोदनं भुङ्क्त इत्यादिव्यवहार
इत्याद्यङ्ग्याह ॥

भोजनाद्यभिमन्यन्ते बुद्ध्यर्थे यदसम्भवि ।

बुद्ध्यर्थादेव बुद्ध्यर्थे जाते तदपि दृश्यते ॥ ३३ ॥

बुद्धिपरिवर्त्तनं क्रियाकारकयोर्विज्ञाननये साध्यसाधकभाव-
सिद्धः प्रतिभासभावः। तथा हि। बुद्ध्यर्थे बुद्ध्यै शब्दार्थो भोजनं भोक्ता त-
त्सम्बन्धश्च । यदसम्भवित्वेनाभिमतं तदपि सम्भवत्येव । कदेत्याह,
बुद्ध्यर्थादेवौदनादिप्रतिभासादपरस्मिन्ननुयुज्यमानाकारज्ञानसंवेदने
जातं सति। वाक्यवादिनः पद्मात्रात्प्रतीतेरपरिसमाप्तेः। अङ्गुपगमवा-
दश्चायम्बाह्यान्तयेऽपि हि शब्दार्थस्य बुद्धिपरिवर्त्तिनः प्रतीतेः। क्रिया-
कारकभाव इदमविकल्पयोरभेदाध्यवसायाद्व्यवहारसिद्धिर्भवत्येव ।
तथा हि बाह्यार्थे सति दर्शनं, दर्शनादर्थनिर्भासः, तस्मिन्सति वक्तुमी-
हा, ततः प्रतिभादेः शब्दोच्चारणमिति परम्परया बाह्यं पव वाच्यं तत्र
प्रवृत्तिरिति विनापि तु बाह्यार्थं, शक्यते विज्ञानमात्रदर्शनेऽपि तन्नि-
र्भासवशेन क्रियाकारकसम्बन्धो मेलयितुमित्येवोपन्यस्तम् ॥ ३३ ॥

इतश्च बुद्धिपरिवर्त्ती शब्दार्थः, ततः शब्दार्थसम्बन्धो नित्य-
उपपद्यत इत्याह ॥

अनित्येष्वपि नित्यत्वमभिधेयात्मना स्थितम् ।

घटादिशब्दादुच्चारितादर्थकारत्वग्रहस्य प्रत्ययस्य सदैवोपजन-
नात्, बाह्येन रूपेण प्रध्वंसित्वेऽप्यभिधेयत्वेन शब्दार्थस्य नित्यत्वा-
जित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्ध इति प्रवाहनित्यताश्रयेण पस्पशा-
यामुक्तम् ॥

कूटस्थनित्यताश्रयेणाप्याह ॥

अनित्यत्वं स्वशक्तिर्वा सा च नित्यात्र भिद्यते ॥ ३४ ॥

पदार्थानां सतामसत्त्वविरोधादनीतानागतयोरर्थयोर्नास्ति प्रत्य-
यजननमद्वयस्य तत्त्वस्य सर्वस्यात्मनां ब्रह्मणो द्रव्यलक्षणस्य सामर्थ्य-
मेव तन्नानित्यत्वमिति, तस्य नित्यादद्वयरूपात्तस्माद्भेदाभावादनित्यश-
ब्देनोपाधिभेदाभिन्नस्य सामर्थ्यं, पूर्वोक्तं नैव न्यायेन तस्यैव प्रतिपादना-

स्वात्य (भावानामभावानो भावेषु) ? कश्चिदित्यर्थः । ततश्च घटादिशब्दैः
सर्वावस्थमुपाधिविशिष्टं ब्रह्मद्रव्यमेव नित्यं प्रतिपाद्यत इति नित्यः
शब्दार्थसम्बन्धः सिद्धः । तदुक्तं द्रव्ये ऽपि पदार्थे एव एव विग्रहोऽन्या-
यः, सिद्धे शब्दे ऽर्थे सम्बन्धो चेतीति ॥ ३४ ॥

एवं सम्बन्धं स्वाभाविकमवस्थाप्य तत्रैवोपादूयलोकं परमतेनाह ॥

शब्देनार्थस्य संस्कारो दृष्टादृष्टप्रयोजनः ।

क्रियते सो ऽभिमसम्बन्धमन्तरेण कथं भवेत् ॥ ३५ ॥

इहार्थं कं चनाप्यनभिदधनीनां शास्त्रादिविद्यानां विषादिश-
मने सामर्थ्ये दृष्टं, प्रतितन्त्रं प्रसिद्धानां च बीजाक्षराणां जल्पमानाना-
मदृष्टहेतुत्वमत एवोच्यते इति ॥ ३५ ॥

अवाचकेष्वपि शब्देषु, अर्थेन सह संस्कारान्यथानुपपत्त्या स-
म्बन्धभावात्सर्वत्र सम्बन्धोऽवश्य इति कश्चित्तं निवारयति ॥

नावश्यमभिधेयेषु संस्कारः स तथाविधः ।

दृश्यते न च सम्बन्धस्तथाभूतो विवक्षितः ॥ ३६ ॥

घटादिशब्देभ्यो ऽर्थस्य घटादेर्दृष्टादृष्टप्रयोजनस्य संस्कारस्य
च दर्शनादत्र सम्बन्धो न स्यादिति नेदृशसंस्कारनिमित्तमसौ विव-
क्षितः ॥ ३६ ॥

अपि तु ॥

सति प्रत्ययहेतुत्वे सम्बन्ध उपपद्यते ।

शब्दस्यार्थे यतस्तत्र सम्बन्धो ऽस्तीति गम्यते ॥ ३७ ॥

प्रतिनियतार्थप्रत्यायनान्यथानुपपत्त्या शब्दार्थयोः सम्बन्धो
योन्यतालक्षणश्चक्षुरुपादिकमिवेत्य (कावुपक्षमेव) ? ज्याय इत्यर्थः
अर्थे नियते नियतस्य प्रतीतिहेतुत्वं सम्बन्धे युज्यते नान्यथेति
यतस्तस्मादर्थप्रत्यायनात्कार्यादस्ति सम्बन्धः 'शब्दार्थयोरिति नि-
श्चीयते, नार्थविशेषरूपः संस्कारो ऽत्र सम्बन्धावेदकः । तत्रानुपूर्वी
मात्राद्विशिष्टं प्रभावनावितानोदयादपरतः प्रत्यायकत्वानपेक्षणादे-
त्यर्थः । प्रतीतिनिगमहेतुः शब्दार्थयोः सम्बन्धः प्रतीतिक्रानो न प्रतिल-
क्षणादुपकारात्तत्सिद्धिः । यद्यपि मीमांसकैः कार्याच्छब्दं विश्वा

ऽर्थो विज्ञायते सम्बन्ध इत्युक्तं, तदप्यनेनैव दर्शनेन व्याख्याने । ततः
कारणाच्छब्दश्रवणानन्तरमर्थज्ञानं भवति । सम्बन्ध इति सति । प्रत्य
ये हेतुत्वमित्येवोक्तं भवति, अन्यथा शब्दार्थयोः कार्यकारणभावव-
र्णननिमित्तं नियमोक्तं स्यात् ॥ ३७ ॥

सामयिकस्तु सम्बन्धो न युज्यत इत्याह ॥

नित्ये ऽनित्ये ऽपि बाह्ये ऽर्थे पुरुषेण कथं चन ।

सम्बन्धो ऽकृतसम्बन्धैः शब्दैः कर्तुं न शक्यते ॥ ३८ ॥

नित्ये तावदर्थे जात्यादौ नित्यशब्दार्थदर्शने वा सर्वस्मिन्पु-
रुषेणैवद्विप्रमनया शब्दस्य सङ्केतः कर्तुं न पार्यते । नित्यत्वादेवेदानीमुप-
जानस्य पुरुषस्य तत्राव्यापारात्पूर्वमपि । तस्मादाकाशकालदिगादि-
दर्शने वा ब्रह्मणः शब्दवाच्यत्वात्सर्वेषामर्थोऽसम्बन्धादादिपु-
रुषेणापि कृतौ अशक्त्यनुसारं ऽणास्य प्रतिपादितत्वादार्शब्दार्थो-
त्पत्त्यति च प्रकृतवृत्तौ किमन्यन्नित्यत्वात्स्यात् । अनित्ये ऽप्यर्थे
यदादौ कार्यशब्ददर्शने वा प्रत्यक्षेण सर्वप्रहणायां गजानिहारेणापि
ग्रहणे ज्ञाननिमित्तास्मिन्नर्थे भूयसीनां भवे विवेचनानुपपत्तेरनुमाने-
नापि शब्दामेदेनार्थस्य प्रतिपत्तिः, शब्दार्थोऽसङ्गो तस्यायां गत्वा । पारि-
ष्याच्छब्दैरेव निरूप्य धियार्थसङ्केतः क्रियते । तथा च निरूपकाणामपि
शब्दानां सङ्केतः सैवशक्तिरिति तत्रापि शब्दान्ते निरूपणे ऽनवस्था, प्र-
कृतसमयैर्निरूपणस्यानुपपत्तेरिति सुदूरमपि गत्वा कस्य चिच्छब्दस्य
स्वाभाविकी याग्यतैषणीया । तथा चाविशेषात्सर्वेषामपि तत्प्रसङ्ग इति
मिद्धः स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः समयवशादभित्यज्यमान
स्वरूपः ॥ ३८ ॥

इदानीं यत्तन्मनुषार्तिके भाष्ये ऽभिहितं सम्प्रतिसत्तायां
यथा स्यात् भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदिति । तत्र भूतभविष्यतोः
सत्ताव्याख्यानमिषेण प्रकृतसम्बन्धनित्यत्वं निर्वाहयितुमाह ॥

व्यपदेशे पदार्थानामन्या सत्तौपचारिकी ।

सर्वावस्थः सु सर्वेषां गत्वरूपस्य दर्शिका ॥ ३९ ॥

व्यपदेशे व्यपदेशनिमित्ते शब्देन प्रत्यायने पदप्रत्यायनानामर्थो-
नां बाह्यरतां वस्तूनां बाह्याविलक्षणा सत्ता बुद्धौपचारिता, बाह्यार्थस-

त्ताया ह्यन्या । प्राक् तत्संविदो ऽप्रामाणिकत्वात्सत्तामात्रगम्या सा ।
नत्र च प्रवृत्तसत्ताभिमान इति तदनुरोधेनोपचारसत्ता वाच्योक्तिः
सुतरां व्यवहार इति शब्देष्वव्यवहार इतीयमपि व्याख्या । तत्र
चेयमेव शरणमस्यापि बाह्यार्थानामात्मनाम इव शब्दपरामर्शमन्त-
रेणैव रूपासंस्पर्शस्याभावात् ॥ ३९ ॥

एवं चानप्यैव सत्तया पूरिते व्यवहारे यद्यक्तियाकारणादिना
(काष्ठमुसप्राएणकेन चिलिबन्धनेना) ? न्यासत्वात्कल्प्यते तद्विर्यतां
सा, न तत्र विनास्माकं व्यवहारे तस्यान्नास्थानुप्रवेशो, यदि परम-
स्यामेव सा प्रतिबिम्बिता व्यवहृत्यत इत्येतत्प्रतिपादयितुं निदर्शनो-
पक्रममाह ॥

स्फटिकादि यथा द्रव्यं भिन्नरूपैरुपाश्रयैः ।

स्वशक्तियोगात्मस्वन्धस्ताद्रूप्यमुपगच्छति ॥ ४० ॥

तद्वच्छब्दोऽपि सत्तायामस्यां पूर्वं व्यवस्थितः ।

धर्मैरुपांत सम्बन्धमविरोधाधिवरोधिभिः ॥ ४१ ॥

बाह्यस्य वस्तुनो नियतरूपत्वाद्भावाभावसाधारण्यानुपपत्तेश्च
इत्युक्ते ऽस्ति नास्तीति शब्दान्तरांपधीयमानरूपसंसर्गविरोधः स्यादिति
उपचारसत्तासमाविष्टः शब्दार्थः । तथा हि।सर्वसाधारण्यात्पदान्तरो-
पधीयमानरूपविशेषसहः कालाभ्रस्फटिकादिवत्सं ऽथै इति यथायथ-
मस्ति नास्तीति भावाभावसमन्वयवशेन नियतः प्रतीयते।तथा हि।स्वच्छ-
त्वात् स्फटिकादिद्रव्यतो वाऽऽदिसंसर्गो ऽपरित्यक्तस्वरूपं तद्रूपमिवा-
भासने।नथोपचारसत्तापि स्फटिकमणिस्थानीया सद्रूपमत्यजन्ती प्रति-
षेधादिभिरुपादानैरभिसम्बध्यमाना ताद्रूप्यमिच्छायति प्रतिषेधात्मि-
केषामाति । स्वशक्तिरच्छत्वं स्फटिकादेर्नानाकारेण ग्रहणयोग्यत्वं स-
र्वविषये स्वीकारयोग्यत्वं । सामान्यात्मकत्वाच्छब्दो ऽपीति शब्दार्थः,
शब्दश्च इति कृत्वा।यद्वाशब्दोऽस्याः प्रत्ययकत्वेनावस्थितो ऽर्थद्वारेण
स शब्दान्तरवाच्यैर्धर्मैः सम्बध्यते । विरोधिवचनं साकल्यप्रतिपाद-
नार्थम् । सत्तायामस्यामिति ।ज्ञानाकाररूपायां, पूर्वमित्याभासावस्थयां
पक्षात्प्रतीत्यवसरे सम्बन्धं याति । व्यवहारकाले वाक्यवस्थायामा-
दिग्रहणे कालाद्यविरोधः । अविरोधिनी धर्माभावात्मकाः । ते चोपचा-
रसत्तायामनुगुणाः । यथा स्फटिकस्य मल्लिककुसुमादय इति न ते

रूपनिरस्क्रियाहेतवः। अत एव तत्सन्निधीयते तदात्मनोपचारसत्ताया
विश्रान्तिवत्तद्विरुद्धा हि बाह्या सत्ता तस्य पूर्वरूपतया प्रत्यासन्ना ।
तथा चोच्यते यत्रान्यात्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्ति भवन्तीपर इ-
त्यादि। वर्तमानावस्था वर्णपूर्णत्वात्करणीति भवन्तीपर इत्युक्तं। सत्ता
वा विरुद्धधर्मसामान्यमिति यथायथावशेषैस्तस्यास्तत्त्वपरिपूरणं ।
कृतविरोधिनस्तु धर्मो अभावात्मकाः। ते हि प्रतिषेधात्मकाः रूप-
तिरोधानमुपचारसत्ताया जपाकुसुमादय इव स्फटिकस्य कुर्वन्त।
यद्यपि चापचारसत्तायामुभयेषामपि समन्वयद्विरोधाभावः। त-
थापि बाह्यापेक्षयात्रैतदुक्तम्। बाह्यस्य नीलोत्पलादेरभिन्नस्य विशिष्ट-
त्वाग्नीलमुपलमित्युपचारसत्तायामेकविवेकाद्रव्यात्मा गुणसंसर्गभे-
दादाश्रीयते। पृथगित्यादिविशेषणविशेष्यभावे च वक्ष्यमाणा प्रतिक्रि-
योपपद्यते। स्फटिकं विमलं द्रव्यैर्यथा युक्तं पृथक् पृथक्। नील-
लोहितपीताद्यैस्तद्वर्णमुपलभ्यत इति अपरोऽन्नागमपाठः॥ ४१ ॥

तमेव विरोध्यविरोधिधर्मसम्बन्धं क्रमेण व्याचष्टे ॥

एवं च प्रतिषेधेषु प्रतिषेधप्रकल्पये ।

आश्रितेषूपचारेण प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥ ४२ ॥

बुद्ध्याकारस्य नानाविधधर्मसमन्वययोग्यत्वे अब्राह्मणादिषु
यथोपपत्तिः। तथा हि। सत्ताविरोधाक्षिपेधयोगात्त ब्राह्मणोऽत्र सन्।
असत्त्वे तु कथं तत्र शब्दप्रवृत्तिर्बाह्यशब्दार्थवादिनाम्। तथा च पुनरपि
निषेधोऽनुपपन्नः। तदुक्तं, न सन्तं च निषेधोऽस्ति सोऽसत्सु च न
विद्यते। जगत्त्वेन न्यायेन न अर्थः प्रलयं गत इति। यदा तूप-
चारसत्तासमाविष्टः शब्दार्थः तदा सामान्येन भावाभावसाधारणत-
या ब्राह्मणवदेन क्षत्रियादिषु सादृश्याध्यारोपितो ब्राह्मणार्थः समु-
ल्लिखित इति प्रतिषेधविषये दृष्टिर्नैति निषेधः प्रवर्तते। निर्विषयस्य
निषेधस्याप्रवृत्तः। तस्यापि च बुद्ध्याकारभावस्य भावैकनियतत्वा-
द् बुद्धिसत्तयैव सत्ता, नास्ति साधारणत्वेन योग इति। तस्य येयं ब-
हीरूपना व्यावहारिकैर्दृश्याविकल्पैराकाराद्ध्यवसिता तत्रैव नि-
षेधः फलति। तथा हि योऽयं ब्राह्मणार्थः स बहिरसन् केवलं-
भ्रान्त्या क्षत्रियेऽध्यवसित इति स्वाभाविकं, ब्राह्मणार्थनिवृत्तिरं-
यं च छेत्त्यते। तदुक्तं भाष्ये, यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थको ब्राह्म-

णशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते, एवं यथा विज्ञायेत, नेति ह्युक्ते सन्देहः स्यात् कस्य पदार्थो निवर्तत इति । अत्र सर्वथा निवृत्तपदार्थकत्वे प्रयोग एव न स्यादिति बाह्यापेक्षयैव निवृत्तपदार्थकत्वम् । उपचार-सत्तापेक्षया तु प्रयोग इति स्फुटमुक्तं भवति । प्रतिषेधत्रयप्रकल्पना च प्रयोग इति तद्व्योपचारफलम् ॥ ४२ ॥

अविरोधिधर्मसम्बन्धमुपचारसत्ताविशिष्टस्यैव प्रतिपादयितुं मुख्यसत्तायां तावदसम्भवमाह ॥

आत्मलाभस्य जन्माख्या सत्ता लभ्या च लभ्यते ।

यदि सज्जायते कस्मादथा ऽसज्जायते कथम् ॥ ४३ ॥

आत्मलाभो वस्तुस्वरूपप्राप्तिः जन्म कथ्यते । तत्र च त्रितयमन्वयि, लब्धा कर्ता, लभ्यं कर्म, लाभश्च क्रिया । एतच्च त्रितयम् । तथा च जन्मविरोधः सत आत्मलाभायोगात् । लब्धात्मा हि स उच्यते । कारणे रतिकरूपतया ऽवस्थाने ऽपि सर्वथा ऽजन्मनो जन्मायोगादवश्यं कस्य चिदंशस्य लाभो ऽप्युपगन्तव्य इति येन रूपेण सत न तेन जन्म, येन च जन्म न तेनास्मादिति जायते ऽङ्कुर इति प्रयोगानुपपत्तिः । जन्मानुरोधादस्त्वाऽप्युपगमे धात्वर्थे कर्तृत्वानुपपत्तेः प्रत्ययार्थविरोधः । तदनुरोधात्स्त्वाऽप्युपगमे जन्मलक्षणशब्दार्थविरोध इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अत्रैत्रार्थे सदृशं दृष्टान्तमाह ॥

सतो हि गन्तुर्गमनं मति गम्ये प्रवर्तते ।

गन्तृवच्चेन्न जन्मार्थो न चेत्तद्वन्न जायते ॥ ४४ ॥

स्वरूपप्रसारणलक्षणा गमिक्रिया जनिक्रियासदृशी । तत्र च सत एव गमनं गन्तुर्दृश्यते व्यतिरिक्तसद्रूपकर्मविषयं । एवमिहापि प्रादुर्भवितृगन्तृवत्सत्त्वे जन्मानुपपत्तिः । अथ जन्मानुरोधः तदा सत्त्वाऽज्जायते क इति कर्तृत्वायोगः । गम्यवच्च लब्धव्योऽप्यन्वयव्यतिरिक्तो नास्तीति बाह्यशब्दार्थाऽप्युपगमेऽनुपपत्तिः ॥ ४० ॥

उपचारसत्ताश्रयेण तूपपत्तिरित्याह ॥

उपचर्गं तु कर्तारमभिधानप्रवृत्तये ।

पुनश्च कर्मभावेन तां क्रियां च तदाश्रयाम् ॥ ४५ ॥

अथोपचारसत्तैवं विधेयास्त्रतलादयः ।

जन्मना तु विरोधित्वात् मुख्या सत्ता न विद्यते ॥४६॥

तु शब्दो (बाह्यसत्तादयो विशेष) ? मुपचारसत्तायाः सर्वसत्त्वेन सम्बन्धं द्यातयति । इह सर्वात्मना परिनिष्ठितं जायत इति न व्य-
पदिश्यते । नापि सर्वात्मना ऽमद्रूपमाश्रितपूर्वपरावस्थ सत्ता-
सादनोन्मुखे वस्तु जायते शब्दविषयः । तथा च तत्रोत्तरसद्रूपमव-
स्थाविशेषं पूर्वावस्थाकारणानां कार्यान्मुखलक्षणायामुपचर्या ऽङ्कुर इति
अभिधानस्य प्रवृत्तौ जायत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । आश्रितपूर्वाव-
स्थत्वाच्च जन्मार्थोपपत्तिः । एवं च कृत्वा ऽऽश्रितपूर्वावस्थ उपचरि-
तोत्तरावस्थश्च सम्मूर्च्छितार्थात्मा जायत इत्यभिधानस्य विषयः ।
पूर्वावस्थाश्रयणावलम्ब्यत्वेन कर्तृत्वोपचरितः कर्म नान्यदति बुद्ध्या-
विवेचनमाश्रित्य तदाश्रयतया साधनयाः कर्तृकर्मणोराश्रयगास्पदं
क्रियापेक्षत्वात्साधनभावस्य तन्निबन्धनं, तेनाकर्तृकर्मणी आश्र-
यो यस्याः साधनाधीनजन्मत्वादित्युभयथाऽपि पाठे तां जनिक्रियां
पूर्वापरीभूतावयवसमाहारात्मिकामध्यारोप्य जायते ऽङ्कुर इति
प्रयोगसमर्थने अथेत्यङ्गुपगमद्यातनाय । एवं च सन्मुपचारसत्तैव-
माश्रिता भवति । तथा च तत्रैव कर्त्तर्यं जायत इति लकारो जा-
यत इति चोक्तम् । जातवानिति च क्तवतुः, जग्माङ्कुरस्येति षष्ठी ।
यद्वा कर्तृकल्पनया लकारः कर्त्तरि प्रत्ययः, क्रियाकल्पनया धातुः
प्रकृतिः, कर्मकल्पनया कर्मकर्तृव्याख्याने वाक्यमङ्कुर आत्मानं ल-
भत इति द्वितीया कर्मणि । एवमात्मानमात्मना विभ्रदस्तीत्यादावपि
वाच्यमेवं विशो वा सर्वः परिकर उपचारसत्तेति निबन्धनत्वाद्-
यमभेदेन व्यपदेशः । मुख्या तु सत्ता पूर्वोक्तादिविधा पूर्वोक्ताद्व-
रोधाच्च सङ्गच्छते । अत आत्मलाभस्य जन्माख्येति पूर्वपक्षीय-
सिद्धान्त आत्मलासीन्मुखताजन्यः । तथा च वक्ष्यति । पूर्वस्मा-
त्प्रच्युता धर्मादप्राप्ता चोत्तरं पदम् । तदन्तराले भेदानामाश्रयाज्ज-
न्म कथ्यत इति । यथा पूर्वामवस्थामजहत्संस्पृशन्धर्ममुत्तरम् । सम्मू-
र्च्छित इवार्थात्मा जायमानो ऽभिधीयते इति । पुनश्च कर्मभावेन त-
मिति कचिदगठः । तत्र तं कर्त्तारमेव पुनः कर्मभावेनोपचर्येति
योजना ॥ ४६ ॥

इदानीं जन्मोत्तरकालभाषितमस्ति त्वं भावविषयमङ्कुरोऽ-
स्तीत्ययं शब्द उपचारसत्तासमाविष्टमेव प्रतिपादयति अन्यथा ऽयं-
गादित्याह ॥

आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते ।

अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः ॥ ४७ ॥

आत्मनात्मानं धारयतीत्यस्तेरर्थः । तथा च निरुक्तकारः । अ-
स्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमुच्यते इति । व्यतिरिक्तकर्तृप्रतिषेधार्थमात्म-
नेति वचनम् । तथा च वास्तवस्य कर्तृकर्मक्रियाभेदस्याभावां भिन्न-
रूपत्वाद्भूतुन इत्यर्थः । आत्मना सकर्मकत्वात्तर्ह्यसंः प्रतिषिद्धक-
र्मत्वमपावृत्तमित्यत्राह । अन्तर्भावादित्यादि । असावित्यसिधातुः त-
दर्थो वा । धात्वर्थेन कर्मणा उपसंग्रहादकर्मको ऽयं धात्वर्थ इति
प्रसङ्गाद्भूतुपादयति । जीवतावपि प्राणानामप्यात्मलक्षणस्य कर्मणो
धातुवाच्यत्वात्क्रियान्तरमवेदमात्मानं धारयतीति व्याख्यायते । तत्र
भावतः कर्मयोग इत्यर्थः । यथा वक्ष्यति । न तन्न (धारिणि) ? प्राणा
जीवतिस्तु क्रियान्तरमिति । एवं जायत इत्यत्राप्यात्मानं लभत इ-
त्यर्थः । निर्वचनेन भूतत्वकर्मत्वं द्रष्टव्यम् । यां हि धात्वर्थाद् बहिर्भूतः
कर्मार्यः सकर्मव्यपदेशहेतुः । धातोरर्थपूरणे हि सम्पन्ने ऽस्माद् बाह्यस्य
तेन सम्बन्धभेदाधिष्ठाने सति या कर्मता गामानयति शब्दात्, प्र-
विशपिण्डीमित्यादौ च सामर्थ्यलब्धा, सा च सकर्मकव्यपदेशनिब-
न्धनमिह तु क्रियाकारकसंसर्गपर्यन्तो दीर्घो धात्वर्थ इति भे-
दाभावः ॥ ४३ ॥

एवं भेदाभावात् अयं वस्तुनो व्यवहारो युज्यत इति प्रति-
पाद्याधुना जायत इति वत्कर्तृयोगात्स्वरूपाभावादप्यसंमुक्तोपचा-
रसत्तायामेवोपपत्तिं प्रतिपादयति ॥

प्राक्च सत्ताभिसम्बन्धान्मुख्या सत्तान्कथं भवेत् ।

असंश्च नास्तेः कर्त्तास्यादुपचारस्तु पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

अस्तीति पूर्वापरीभूता साध्यमनावस्था प्रतीयते । अन्यस्यां
चावस्थायां निष्पन्नरूपः कर्त्ता नास्ति । साधनसम्बन्धात्पूर्वमपि सङ्गा-
था नास्ति । न चान्यस्तद्व्यतिरिक्तो ऽर्थसाधनमात्रप्रज्ञापन इति सैव
सत्ता साध्यं च मुख्यतो न सम्भवति । तथा हि सिद्धरूपेण सा-

धनेन भविष्यम् । न च सत्तामनुभवश्वेव सिद्धतया प्रहायते, अनुभूत-
सत्तासम्बन्धश्च न साध्य इति, लब्धात्मलाभस्यात्मधारणलक्षणा सत्ता,
बुद्ध्या पूर्वापरीभूतयैवाभिधीयते । तत्र चापचारसत्तारूढस्य पूर्व-
भागः कर्त्ता, अपरस्तु साध्यः कर्मेत्युभयाश्रयक्रियास्वरूपान्तर्भाव-
पूर्वं जायत इति वदुपचारसत्तायाः कर्तृत्वमाश्रयत्वास्तीति प्रयोगोप-
पत्तिः । तद्वैयम्यं, नास्ति, जायत इति प्रयोगत्रयमुपचारसत्तास-
माश्रयणेन समर्थितम् । एते च त्रयो भावविकाराः । एतेष्वेव चान्ये
त्रयो ऽन्तर्भवन्ति । तथा हि, जन्मनि वृद्धिरवयवोपचयात्मकाऽन्तर्भूते-
ति पूर्वं जायत इति वद्वर्थेन इत्ययमपि प्रयोगः समर्थनीयः । एवं परि-
णामां धर्मान्तराधिर्भावलक्षणां ऽत्रैवान्तर्भूत इति परिणमत इत्यनेनैव
न्यायेन प्रयोग इति सावंत्रिकमवगन्तव्यम् । परिक्षयस्तु नास्ती-
ति विनाशे ऽन्तर्भवति, तन्नाप्युपचारसत्ताश्रयेण परिक्षीयत इति
प्रयोगः समर्थनीय इति षड्भावविकारयोनिवत्तात्सर्वस्य क्रियाप्रप-
ञ्चस्य घस्तुसत्ताश्रयेण (अ) प्रयोगः ॥ ४८ ॥

क्रियाभिः साधनानामाक्षेपात्तद्वाचिनामपि तथैव प्रयोग इति
सार्वत्रिकीमुपचारसत्तायाः शब्दार्थत्वे व्याप्तिं निगमयितुमाह ॥

तस्माद्भिन्नेषु धर्मेषु विरोधिष्वविरोधिनीम् ।

निरोधिख्यापनायैव शब्दैस्तैस्तेरुपाश्रिताम् ॥ ४९ ॥

अभिन्नकालामर्थेषु भिन्नकालेष्ववस्थिताम् ।

प्रवृत्तिहेतुं सर्वेषां शब्दानामौपचारिकीम् ॥ ५० ॥

एतां सत्तां पदार्थो हि न कश्चिदतिवर्त्तते ।

सा च सम्प्राति सत्तायाः पृथग्भाष्ये निदर्शिता ॥ ५१ ॥

बाह्या येषां विरोधो भावनादीनां धर्माणां तैरुपचारस-
त्ताया अविरोधा यथोक्तन्यायेन अन्तराकाङ्क्षया । विरोधिख्यापनायैव-
नि । विरोधनां प्रकाशनाय तैस्तेर्बाह्यादिशब्दैरुपगृहीता । एतैर्हि श-
ब्दैर्विषय उपकृद्ध्यन्ते धर्माणाम् । न च धर्मबाह्यास्तुनो भिन्ना, शब्दैर्नैव
भेदस्य परिकल्पनात् । नीलात्पलादौ विरोधाधानं विरोधिनो वा भिन्ना
वर्तमानास्तुनो ऽनीनातामतादयः । विशेषणविशेष्यभावावयवयनीलो-
त्पलादिशब्दैरप्युपाश्रितामित्याह । तत्रापि प्रविभज्य मेलनमुपचार-

सत्तायां युज्यते । अन्यथा संसक्तवस्तुनि नेयं कल्पना घटत इत्युक्तम् । अतीतानागतकालव्याप्तत्वाच्च नियतकालेष्वपि बाह्येष्वर्थेषु इय-
मभिन्नकाला सार्वत्रिकी । अत एव सर्वेषामपि शब्दानां प्रवृत्तिहेतु-
रयं चेतोऽभूद्विष्यतीति बुद्ध्यर्थं निरूप्य तत्र शब्दप्रवृत्तेरर्थेऽनिरूप-
यिते ऽर्थे तदयोगात् । तथा हि, विद्यमानो ऽपि वर्तमानो ऽपि वर्तमा-
नकालोऽपि सोऽर्थो यावद् बुद्ध्य नानुभूतत्वावदविषयः । शब्दानामपि
सर्वत्रोपचारसत्तारूढ एव शब्दार्थ इत्युक्तं भवति । क्रियाकारण-
भाष इत्यपि चार्थानां निरूपणं बौद्धमेव । तथा हि, भाव्यमानत्वादेव
क्रिया सम्प्रति नास्ति । तदभावात्तदपेक्षं साधनत्वमपि कुत इति
आख्यातशब्दस्य क्रियावाचिनः सुबन्तस्य च कारकवाचिनः
सर्वस्यैव बुद्धिपरिगृहीत उपचारसत्तासमाविष्टो वाच्यो ऽर्थो ऽव-
तिष्ठत इति सर्वेषां मिति व्याप्तिरिति सिद्धिः । अभाषस्य च जायमानत्वेन
सत्त्वादेतामुपचारसत्तां सर्वे एव पदार्था नातिक्रामन्तीति सर्वेषामे-
व तद्विषयत्वाद्भावाद्विशब्दानामप्यर्थे नित्यमपि (अ)वियोगः सिद्धः ।
अस्याश्चोपचारसत्ताया न निर्मूलत्वमपि तु भाष्यकाराभ्युपगत-
त्वमेव । मनुवार्तिके न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति अस्ति श-
ब्दाक्षिप्तमर्थनाथ, सम्प्रति सत्तायां यथा स्यात् भूतभविष्यत्सत्ता-
यां माभूत्, गावो ऽस्यासन्, गावोऽस्य भवितार इति भाष्यवचना-
दुपचारसत्ता ऽस्तीति गम्यते । प्रमाणभूतत्वादस्य वचनस्य । न हि भू-
ता भविष्यन्ती वा काचित्सत्ता या अस्तीत्यनेन निवार्येत । भूतभविष्यदु-
पाख्यत्वान्न काचिन्मुख्या सत्ता, अतीतस्यानुभूतत्वाद्नागतस्य प्रगु-
णकारकासां मुख्यात् । बुद्ध्य तु परामर्शे, प्रत्ययपारिवर्त्ते व्यर्थे, शब्दप्र-
योग इत्युपचारसत्ता भूतभविष्यतोरुपपद्यते । तथा च तद्विशुदा-
साय वाक्यसत्तापरिग्रहार्थमस्तीति विशेषणं युक्तम् । बाह्यादिसत्ता
सम्प्रति वर्तमाने काले भवतीत्यस्या ततो भूतभविष्यतोः प्रत्यया-
त्मना सत्तेष्वम् । यद्यपि वर्तमानावस्था ऽद्यापि बाह्यस्य प्रतीतिग्राह्यत्वे-
नैव व्यवहार्या सत्ता, तथापि सैव बहिरभावाद्स्तीत्यनेन विशेष-
णेन विवक्षितवर्त्तमानकालेन गृह्यते । प्रतीतिमात्रशरणान्वितं त-
द्विशुदस्यते । तदेवमुपचारसत्तायां समर्पितस्वभावानां बाह्यानामेवा-
र्थानामतीतादिभावेन प्रत्यायनाद्यर्थ एव शब्दो व्यवहार इति स-
म्बन्धनित्यत्वमुपपादितम् ॥ ५१ ॥

इदानीं सर्वस्यैव शब्दस्य व्यवहारस्य यथातत्त्वमप्रवृत्तेर्विप्लु-
तत्वे गद्यादिशब्दानामविचारसिद्धाः ऽर्थवत्ता ऽभ्युपगन्तव्या । तथा
च सत्तातीताद्यभावविषयाणामपि शब्दानां भावाभिमतवस्तुविष-
यैर्घटादिशब्दैः तुल्यतां प्रतिपादयितुमुपक्रमते ॥

प्रदेशस्यैकदेशं वा परतो वा निरूपणम् ।

विपर्ययमभावं वा व्यवहारो ऽनुवर्त्तते ॥ ५२ ॥

इह शब्दो व्यवहारो यथातत्त्वमप्रवृत्तो ऽर्वाहशाम् । तथा हि
पूर्णस्य तत्त्वस्य साक्षाच्छब्दैर्द्रष्टुमशक्यत्वादविद्यापरिकल्पितप्रतिनिय-
तघटादिप्रदेशगतः शब्दो व्यवहारः । प्रदेशशब्देन घटादेर्ब्रह्मैकदेशत्वे-
दभिधानं कृत्स्नार्थपरिग्रहासामर्थ्यं शब्दानां प्रतिपादयितुम् । तत्रापि
च मात्राकालात्मको न प्रदेशः समस्तः शब्देनाभिधीयते अपि
तु तदेकदेशघटशब्देन हि घटत्वजातिरुच्यते । तत्रैव रक्तश-
ब्देन गुणः । एवं शब्दान्तरैरपि प्रतिनियतभावाभिधान-
मुदाहार्यं परेण जात्यादिभावनिरुपायम् । संसर्गदर्शने स्वतो
गौर्न गौः गोत्वादिसम्बन्धाद् गौरिति ब्रह्मकल्पं साक्षादव्यव-
हार्यमेव द्रव्यं परोपधीयमानरूपविशेषं व्यवहारमनुपतति । विषय-
योर्भिन्नस्य ब्रह्मणो नानोपाधिवशेन भेदः । विज्ञाननये वा ? (अवयवीभू-
तस्य) बहिरूपस्य बहिरूपतया भानविपरीताव्याप्तिभावः । शून्यवादि-
मते व्यावहारिकबाह्यस्य सर्वथैव निषेधात्, विज्ञानभावस्यमाफारा-
न्यतात्वयोगादसंवेदं गन्धध्वनगरतुल्यमाभासत इत्यसत्स्थितिः ।
ब्रह्मण एव वा सत्यस्य वाक्पथातीतत्वादविद्याया असदेवेदम्भेदजातं
शब्दविषयः । नदेषु वपुषु दर्शनेषु शब्दानामर्थसम्बन्धो न भाविकः ।
तथा हि, आद्ये दर्शने ऽर्थो ऽस्ति गद्यादिशब्दानां, तत्रोपपद्यते सम्बन्धो,
यदि सोऽर्थभावादेव सम्बन्धासिद्धिः । तथा हि परतो निरूपणे धीय-
मानरूपमेव निरूप्यते ऽभिधीयते चेति असत्यवस्तुविषयः सम्बन्धः ।
एवं विपर्ययाभावपक्षयोरपि वाच्यम् ॥ ५२ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन साधयति ॥

यथेन्द्रियस्य वैगुण्यात्सत्ताधारोपवानिव ।

जायते प्रत्ययो ऽर्थेभ्यः, तथैवोद्देशजा मतिः ॥ ५३ ॥

निमिरोपहतनयनश्चन्द्रमेकमनेकं पश्यति, कामिली च शुक्लमपीतं शङ्खं पीतमिति, इन्द्रियदोषादाकारान्तररूपनार्थावयासी प्रत्ययो ऽर्थे-
भ्यां जायते । अर्थानां तत्राभावकत्वात्त्रियनविषयत्वाद्भिन्निनां प्रत्य-
यधर्माध्यारोपो न, वस्तुप्रविमोषीति च शब्दः एवमुद्दिश्यते प्रतिपद्यते
येनेत्युद्देश्यशब्दः । तत्प्रत्ययान्ता च बुद्धिरसदाकाराध्यारोपवती भवति ॥५३॥

इन्द्रियवर्तिक शब्दवैगुण्यमित्याह ॥

अकृत्स्नविषयाभासं शब्दः प्रत्ययगाश्रितः ।

अर्थमाहात्म्यरूपेण स्वरूपेणानिरूपितम् ॥ ५४ ॥

इह कारणानुरूपं कार्यं भवति । शब्दस्य च निरूपितार्थविषय-
त्वान्निरूपणाप्रत्ययः कारणम् । तदुक्तम् । यदा च बुद्धिर्विषयादर्थाल्लब्धः
प्रतीयत इति । निरूपाः प्रत्ययश्च विषयैकैकव्यावृत्तिनिष्ठत्वाद्भिक-
ल्पतामकृत्स्नविषयाभासः । न हि विकल्पेन यथातत्त्वं वस्तु स्पृश्यते,
प्रदेशैकदेशादिना संस्पर्शादित्युक्तम् । अतश्चाकृत्स्नमेवार्थमध्यारोपि
तरूपभेदं शब्दः प्रतिपादयति । कार्यकारणसम्बन्धवशाद्भिकल्पतात्मको
हि प्रत्ययः शब्दाज्जायते । तदुक्तम् । “विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः
शब्दयोनय” इति । तथा कार्योपादानविकल्पपरिगृहीतः शब्दार्थ इति ।
एवमविद्याया विकल्पानामिति । यथातत्त्वमवसायपाट्वात्समारोपितरू-
पेणावसायस्य सर्वेवादिभिरभ्युपगतत्वात्स्वदुपदर्शितविषयिविषयाः
प्रत्ययोपाकृढरूपाभिधायिनः सिद्धा इत्यनीताद्यभावादिशब्दानामप्य-
र्थसम्बन्धे न विप्रतिपत्तव्यमिति स्थितम् ॥ ५४ ॥

तत्रैतत्स्यात् निरावरणख्यातानां भावनत्वसादृश्यं यथार्थ एव
शाब्दो व्यवहारः, ते चाऽस्माकमुपदेशार इति नायथार्थः स इत्या-
शङ्क्याह ॥

रूपणव्यपदेशाभ्यां लौकिके वर्तमाने स्थितौ ।

ज्ञानं प्रत्यभिलाषश्च सदृशौ बालपाण्डतौ ॥ ५५ ॥

परस्परार्थमप्रायमलनामयत्वाद्वाक्यव्यवहारस्याविदितदर्शनाभा-
वत्सदृशोऽपि व्यवहरन्ति लोके यथा वनम् । सदृशैरन्यै रतादृशं न
रूपणम् । वनमालोत्तलशब्देन यद्रूपणं स व्यपदेशः आभ्यां व्यव-
हरन्तो लौकिकमार्गे तुल्याः । क्व विषय इत्याह । ज्ञानं प्रतीत्यादि ।

बालस्य विपर्ययसितमनेरर्थज्ञानमर्थसंविकल्पं, अभिलाषो व्यपदेश-
रूपं च । तं प्रति तद्विषयं यथा बालो विकल्पयति अर्थमभि-
धत्ते च एवं परमार्थदर्शनाविद्वांसो ऽपि । तथा विद्वांसोऽपि निरूप्य
विवक्षितत्वाविषयं यथाविवक्षमेव व्यपदिशन्तः परामिप्रायमेलनमा-
रभन्त इति यथा परामिप्रायमेव पूर्वं निरूपयन्ति । तथा त्रिनिरूप्य-
च तेषामपि रूपणाज्ञानं विकल्पः तत्पूर्वकश्चाभिधायाः शब्दो लौकि-
कसदृशः ॥ ५५ ॥

या तु तेषां व्यवहारातीता दशा तस्यां शुद्धज्ञानं पारमा-
र्थमनिरूपकं, प्रतिनियताविषयग्राहकमेव ज्ञानं सदैवेति कास्य
शुद्धिरित्याह ॥

सर्वार्थरूपता शुद्धिः ज्ञानस्य निरुपाश्रया ।

ततो ऽप्यस्य परां शुद्धिमेके प्रादुररूपकाम् ॥ ५६ ॥

द्वे दशे शुद्धेरूपक्रमपरिसमाप्तिरूपे । इन्द्रियसन्निकर्षा-
दिरूपोपाश्रयनिरपेक्षतायामपेक्षार्थाविभासस्वात्त्रिनं सर्वज्ञज्ञानमुपक्र-
मे शुद्धिमत्युच्यते । इन्द्रियाद्यपेक्षारूपाया अधिवयग्रहणे शुद्धेरपगमा
न्निष्ठायां चाकारकालुष्यापगमात् प्रभास्वरं प्रशान्तकल्लोलसंवि-
त्मात्मकघनं शुद्धप्राज्ञग्राहकशून्यं परं ब्रह्म ॥ ५६ ॥

नियताकारावग्रहोहा शुद्धिरित्याह ॥

उपप्लवो हि ज्ञानस्य बाह्यकारानुपातिता ।

कालुष्यमिव तत्रास्य संसर्गे व्यतिभेदजम् ॥ ५७ ॥

स्वच्छज्ञानस्यार्थेन संसर्गे सति यत्तेनैवार्थेन व्यतिभेदः प्र-
तिविम्बवशादभेदो व्यामिश्रीभावः, ततो जाताऽयमुपप्लवो बाह्यवि-
षयप्रावण्यं उदकस्येव सरजस्कृत्वम् । एवं वशाद्व्यामिश्रीभावात्तदपगमे
क्रमेण स्विमश्च छेदरूपे स्थानं परा शुद्धिः सर्वदर्शनायुपगता ।
तदुक्तम् । तदा द्रष्टुः स्वरूपे ऽवस्थानमिति । इवशब्देनार्थरूपसम्भेदे
ऽपि स्प्रकाशं ज्ञानरूपमनवगतमित्याह ॥ ५७ ॥

अर्थस्यापि व्यवहारे शुद्धिमाह ॥

यथा च ज्ञानमालेखादशुद्धौ व्यवतिष्ठते ।

तथोपाश्रयवानर्थः स्वरूपाद्विप्रकृत्यते ॥ ५८ ॥

आलेखो विषयरूपोपरागः । ततो ऽशुद्धं ज्ञानमिति प्रसाधि-
तमर्थमथाशुद्धौ साध्यायाम् तत्तु दृष्टान्तयति । उपाश्रयो जाल्यादि-
रूपाधानं, तेन च द्वारेण यथादर्शनमार्थो व्यवहारः प्रथममवतरति ।
निरुपाधेस्तस्याव्यवहार्यत्वादुपाधिसंसर्गात्तत्त्वमित्यर्थः । सेयमशु-
द्धिर्जात्याद्युपाधिरूपेण समवेतेन शबलितमर्थवस्तु प्रतीयते ऽभि-
धीयते चेति तथा तद्व्यवहारमवतरति । ननु सर्वथा अव्यवहार्यं
द्रव्यं एव । बहिस्तत्त्वरूपं यनुपाधिसंसृष्टं सदैव तत्संसृष्टस्य प्र-
त्ययत् ॥ ५८ ॥

उक्तमर्थं प्रकृते योजयति ॥

एवमर्थस्य शब्दस्य ज्ञानस्य च विपर्यये ।

भावाभावावभेदेन व्यवहारानुपातिनौ ॥ ५९ ॥

जाल्यादिसंसर्गरूपोपरागो ऽर्थस्याशुद्धिः शब्दस्याप्याकृत्यार्थः ।
भिधानं तदुपाधिरूपेणाभिधानमशुद्धिर्ज्ञानस्य बाह्याकारोपरागः । एवं
क्षितयमपि पर्यस्तम् । तथा च भावस्यापि शब्देनाभिधीयमानस्य ज्ञा-
यमानस्य वा परोपाधिरूपतया अभावसकक्षता । अभावो ऽपि हि
घटाभावः पटाभाव इति परोपाधिरेव शब्दप्रत्ययावनुपतीति साम्य-
म् । बुद्ध्या निरूप्यमाणो ह्यभावो भावस्वरूपेणावच्छिद्यते । यत्तु पर-
मं रूपं तत्रैव व्यवहारास्पदम् । तत्तु च विपर्यस्तः प्रतिपन्नधर्मः । तेन
प्रतिपन्ने च विपर्यस्तः कथ्यतां, अर्थस्तु कथं विपर्यस्तः उच्यते ।
विपर्यासविषयत्वात्स्वरूपेण चाप्रतिभासनादर्थो ऽपि तथा शब्दो-
ऽपि विपर्यासहेतुत्वात्तथोच्यते । कथमभेदेन व्यवहारानुपात इ-
त्याह । यथाभावमुपाश्रित्य तद्भावो ऽप्यनुगम्यते । निरुपाधेरभाव-
स्याविशिष्टत्वात् भावोपाधेरव्यवहारावतारः । भावस्यापि मध्याव-
स्थायामेव सत्त्वात् प्रागभावावच्छिन्नमेव व्यवहारे तत्त्वम् । नि-
त्यानामप्यभिव्यञ्जककालात्प्रागनभिव्यक्तेरसत्तया व्यवहारो न वि-
धिष्यते ॥ ५९ ॥

एव मन्यापेक्षित्वे भावाभावयोर्व्यवहारे साम्यं, भेदमभ्यु-
पगम्य प्रतिपादितं, इदानीं भावव्यतिरिक्तमभावं निगमयितुमाह ॥

नाभावो जायते भावो नैति भावो ऽनुपाख्यताम् ।

एकस्मादात्मनो ऽनन्यौ भावाभावौ विकल्पितौ ॥ ६० ॥

द्वैतमेव प्रागभावोपमर्देन भावनिष्पत्तिः । भावोपमर्देन प्रध्वंससम्भवः । द्वयमपि चैतदयुक्तम् । भावाभावयोरन्योन्यस्वभावोपगमसम्भवात् स्वभावस्यानपायात् । अतश्चात्यन्तविवेके भावोपाधितया अभावस्याभावोपाधितया च भावस्य प्रतीतिर्न स्यात्तस्मादेकमेवाद्वयं तत्त्वमात्मशब्दाख्यं व्यवहारे विकल्पद्वयां भावाभावोपाधिरूपप्रविभक्तं चकालि । प्रकाशरूपस्य हि परस्य तत्त्वस्य सर्वत्राविभिन्नस्वभावस्य महासत्तात्मनो भावप्रतियोगिनो विद्यावशात्सावृत्तलोकयात्रानिर्वर्त्तनसमर्थस्य बहिरिदन्तया प्रतिभाने वर्त्तमानकालोपाधितया ऽर्थक्रियाकारिणो भावरूपता अतीतानागतकालोपपादितनिवर्त्तनसमर्थनान्तरे च संस्काररूपतया ऽनुवर्त्ततात्वबाल्येन्द्रियविषयतानुपगमात्सर्वत्र मातृसाधारणार्थक्रियाकरणादभावरूपतया व्यवहारः । न च सर्वथा तदानीमसन्, स्मर्यमाणत्वात्तुत्प्रेक्ष्यमाणत्वाच्च । तथा च यदास्य संस्काररूपान्ते भावास्त्यस्मदुत्प्रेक्षागताः कल्पयन्त्येव काममर्थक्रियाम् । अत एव च मध्यावस्थास्य भावस्यैव प्रागभावः स्फुटेन रूपेणैन्द्रियापरिच्छेद्यावन्मा प्रध्वंसश्चोत्तरकालमभावो व्यवहियते ॥ ६० ॥

ननु सर्वथा भावसंस्कारनिवृत्तावभावः कश्चित् सर्वशक्तिविरहलक्षणश्चकालि चेतसि । अत एव त्रय्यधिकाः पदार्थाः समुद्बोध्यन्त इति वा भावो नाम कश्चित्तत्रैतत्स्यात्कथं भावाभावौ विकल्पावित्युच्येते, कारणभेदात्सत्यभूतौ यथाऽवभासं कस्मान्न भवत इत्याशङ्क्य सदसत्पक्षभेदेन कार्यकारणभावानुपपत्तिप्रतिपादनपूर्वकम् द्वैतदर्शनमर्थोपनिवर्त्ताश्रयेणाद्वैतनयं स्मरतेन सिद्धान्तयितुमुपक्रमते ॥

अभावस्यानुपाख्यत्वात्कारणं न प्रसाधकम् ।

सोपाख्यस्य तु भावस्य कारणं किं करिष्यति ॥ ६१ ॥

आह, कार्यस्यात्मलाभमुद्दिश्य कारणानि प्रवर्त्तन्ते । तत्रासत्स्वभावस्योद्देशत्वायोगात्मिकमवलम्ब्य कारणस्य पदसम्बन्धः स्याज्जा-

त्यात्मना सत्त्वेनास्य नित्यत्वात्कार्यतानुपपत्तेः । पुनरपि कारणं क्व
वर्त्तते । कथं चिदभेदो जातिव्यक्त्योरिति चेत् । व्यक्त्यात्मना तर्हि
कार्यतेति तदवस्थो दोषः । नियतकारणापरिग्रहश्च न चेत् । असत्त्व-
स्थाविशेषास्तिताभ्योऽपि तैलं स्रवेत् । नियतशक्ति कारणमिति चेत्
कुतोऽवसितमेतस्मिन्सति सद्भावादिति चेत् तदैवेदं पर्यनुगु-
ज्यते, कथमन्यन्तासतस्तस्मिन्सति प्रतीतत्वात् अदोष इति चेत् ।
प्रतीतिमात्रमस्तु किमयुक्तिजनककारणभावोपवर्णनेन । तथा
च सिद्धान्तयिष्यति । “भावानां प्रागभूतानामात्मतत्त्वं प्रकाशयेत् ।”
अथ सत्कार्यं कारण इति नैवे दोषाः । अत्रापि कृतस्य कारणा-
योगादकिञ्चित्करं कारणम् । नत्वेतद्युज्यते । न चापूर्वं किं चित्प्राप्यत
इति । अथापि व्यक्तिः कारणेन कार्यस्य क्रियते साऽपि ततोऽन्या-
ऽनन्या वा । अन्यत्वे सती वा स्यादसती वा । सत्त्वे प्रागिव कर-
णानुपपत्तिः । अभिव्यक्त्यन्तरकरणे त्वेतदेव पुनरावर्त्तते ऽन-
वस्था च । असत्त्वे प्राप्तमसतो जन्म । तथा च कार्ये को विद्वेषः । अ-
भिव्यक्तौ च कारणाव्यापारात्कार्यस्य कार्यता न स्यात् । वस्त्वन्त-
रात्पत्तौ च किं तस्य येनामावशाद्धुतमेवाद्भवो भवेत् । सत्सम्बन्धा-
भिव्यक्तिकारणादिति चेत्, कोऽयमजन्यजनकयोः सम्बन्धः । तत्त्वे
ऽयमभिव्यक्तौ तज्जन्यायां तद्विषयः कारणव्यापारो न स्यात् । कारणेनै-
वात्यजननात्तथा कार्यस्य जनने तद्विषयोऽपि कारणव्यापारो न
स्यात् । तथा च तस्यासतो भवने असत्कार्यप्रसङ्गात्सतो ह्यभिव्यक्तौ
पुनरप्येतदेव चावर्त्तते । उपकार्योपकारकभावः सम्बन्धोऽभिव्यक्ति-
कार्ययोरिति चेत्, केन कस्योपकारः । स च किं व्यतिरिक्तः उताव्य-
तिरिक्तः । व्यतिरेके तस्येति कः षष्ठ्यर्थः । उपकारान्तरकल्पेन ऽप्येतदे-
व चादनीयमनवस्था च । व्यतिरेकं तु जन्यजनकभाव एव पर्यवस्यति ।
तत्र चोक्तो दोषः । अनन्यत्वेऽभिव्यक्तौ कार्योत्तदेव कृतं स्यादित्यस-
त्कार्यतयाश्रयः । तत्र चाऽनुपपत्तिरावेदितेति सङ्कुटोऽयं पन्थाः ॥६१॥

इत्थं च कार्यतामिषन्धात् प्रागभावप्रत्येसाभावावपि कृतव-
स्तुविषयौ न स्त इति पूर्वोक्तमेवावस्थाभेदेन विकल्पितत्वं भावाभा-
वयोर्निगमयति ॥

तस्मात्सर्वप्रभावो वा भावो वा सर्वमिष्यते ।

न त्ववस्थान्तरं किं चिदेकस्मात्सत्यतः स्थितम् ॥६२॥

कार्यकारणभावाभावान्मध्ये जातो ऽभिव्यक्तो वा सन्, पूर्वोत्तरयोरवस्थयोरजातो ऽनभिव्यक्तो विनाशकारणायोगात् विनष्टश्च भावो नोपपद्यत इति भावाभावौ नैकस्यावस्थातुः परिणामदर्शनाश्रयेण सत्यभूतावस्थात्मकौ, अपि तु व्यवहारदशादामविद्याप्रवृत्तिरूपायाम् । सत्यस्याभिन्नसच्चिन्मात्रस्य तत्त्वस्य यथायथमनवभासात् परमार्थतः सर्वं प्रपञ्चजातमभाव एवापरमार्थ एव । स च नीरूपो न कश्चिदिति भावाव्यतिरेकं न सहते । किञ्चायं हि न कुतश्चिद्व्यतिरिच्यते । भेदमात्रस्य चाभिन्नतत्त्वाग्रहणरूपस्य शून्यत्वात् । भावत्वेन तु रूपेण सर्वभावात्मकत्वम् । प्रथमानस्य वस्तुत्वादवस्तुनः प्रथा ऽयोगात् । भावानां हि ज्ञायमानत्वेन ज्ञानोपरूप्यतया सत्त्वमेव । भावादेरध्यवसानाद्यापि सत्त्वम् । केवलं यो ऽयं भेदो ऽवच्छेदो ग्रहणमसौ न किं चिदविद्या । तत्र वामनः प्रकाशो ऽनुगत इति विद्या ऽवस्थितैव । तथा च विद्या ऽविद्याप्रविभागमप्रविभागं ब्रह्मेति ब्रह्मकाण्ड उक्तम् ॥ ६२ ॥

यतश्चैवं सर्वं संवृतिमत्ततः प्रचारिता दर्शनविकल्पाः, तत्राभिमानमात्रमित्याह ॥

तस्मान्नाभावगिच्छन्ति ये लोके भाववादिनः ।

अभाववादिनो वापि न भावं तत्त्वलक्षणम् ॥ ६३ ॥

आविर्भावतिरोभावमात्रं जन्मनाशौ सत एवेति वदन्तो भाववादिनः परमर्षयः । तेषामभावो नाम भावपृथग्भूतो न कश्चिद्भावस्यैव पूर्वोत्तरयोरवस्थयोरभावव्यवहारात् । तथा हि । मृदवस्या घटस्य प्रागभावः, कपालावस्था च प्रध्वंसाभाव इति वाच्यम् । सर्वं शून्यं जगदित्यभाववादिनामभावः पारमार्थिको न भावः कश्चिदितिते भावं तत्त्वलक्षणं परमार्थरूपं नेच्छन्ति । एवमपि ब्रजन्तो व्यवहारे भावोच्चावचभेदमर्थक्रियाकरण(मार्थिकोरक) ? निमित्तं नापन्हुवन्ति । ततश्च संवृत्त्या सर्वमुपपद्यते । साध्येत्यभिनिवेशो न त्याज्यः ॥ ६३ ॥

अभावप्रतिश्लेषे तर्हि निर्निबन्धनो भावावभेद इत्यत आह ॥

अद्वये चैव सर्वस्मिन् स्वभावादेकलक्षणे ।

परिकल्पेषु मर्यादा विचित्रैवोपलभ्यते ॥ ६४ ॥

सर्वस्मिन्परिदृश्यमानभेदजाते स्वभावात्परमार्थरूपात् सामान्य-
समावेशवशादेकस्वभावे ब्रह्ममये चित्रेषु विकल्पेषु भावघातिना-
त्वेनानादिनियतिशक्तिनियमितेयमविद्यावशान्मर्यादा व्यवस्था नाना-
रूपा दृश्यते । असत्यपि वास्तवे भेदे ऽविद्यागिमित्तेऽयं भेदे व्यव-
हारे रूढ इत्यविचारितसिद्धां ऽवगन्तव्य इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ननु सत्पथोत्पन्नो भावभेद इति निदर्शनेन व्युत्पादयति ॥

चतस्रापि यथा ऽवस्था नीरूपारूपे प्रकल्पिताः ।

एवं द्वैविध्यमप्येतद्भावाभावव्यपाश्रयम् ॥ ६५ ॥

प्राक्प्रध्वंसात्यन्तेतरेतरलक्षणोपाधिवशेन नीरूपस्य रूपभेदायां-
गाद्यथा ऽभावस्य चतुर्धा भेदः काल्पनिकः, तथैव भावाभावलक्षणां
ऽपि भेदः काल्पनिक एवावगन्तव्य इत्यर्थः । बहिरिन्द्रियमोचराय-
क्रियोपाधिर्ब्रह्मण एव कल्पितो भावः, बहिरर्थक्रियाशून्यस्त्वभाव
इति सङ्केतः ॥ ६५ ॥

वस्तुतः सर्वव्यवहारातीतो न पृथक् भावाभावावात्मतत्त्वमुद्-
शयत इत्याह ॥

अविरोधी विरोधी वा सन्नसन्वापि तत्त्वतः ।

क्रमवानक्रमो वापि नाभाव उपपद्यते ॥ ६६ ॥

नीरूपत्वादभावस्य भावेन सह विरोधाविरोधौ युक्त्या न
सङ्गच्छन्ते । न हि भावमभावः समुच्छिनत्ति अनुगृह्णाति वा येन तद्वि-
रोधी अविरोधी वा यथासंख्यं भवेत्सतोऽसत्त्वायोगाल्लब्धरूपस्याति
शयायोगाच्च सत्त्वमभावस्यात्मविरुद्धम् । असत्त्वमस्यातद्रूपत्वादेव
व्यतिरिक्ताभाववन्नोपपद्यते । एवं हि तावन्नाप्रसङ्गः । क्रमो ऽपि भा-
वधर्मो नाभावस्य युज्यते ऽभावस्योच्छेत्तुमशक्यत्वात् । भिन्नतदपेक्षो
भावस्य क्रमो नाप्यभावनिरपेक्षः । तस्यैवासिद्धत्वान्नीरूपस्य भेदाभा-
वादेवाक्रमो ऽपि । यौगपद्यमर्यान्तरापेक्षत्वाद्स्य अस्ति, अन्येन स-
हासमानकालत्वादिति युक्तितो नोपपद्यते । अभावो नामैवंप्रमो-
यत, एवं अविरोधी विरोधी वा, सन्नसन्वापि तत्त्वतः, क्रमवानक्रम-

ज्ञेयापि । तेन भावेन सह विरोधिता च न युक्ता । एवं क्रमाक्रमवपि ।
अथाभावास्तरेण सह विरोधितादि विचिन्त्यते तत्रापि स्वतो ऽनुच्छे-
द्यस्य निरनिशयं केन चिदुच्छत्तुमनुगृहीतुं वा शक्तेस्तदनुपपत्तिरेवं
क्रमाक्रमवपि भेदाभावात् । पारमार्थिकासत्त्वमपि नियतार्थक्रियानि-
मित्तमर्थक्रियान्तराकरणात् तत्त्वतो व्यवतिष्ठते । सत्तासम्बन्धस्य चा-
नुपलब्धेर्न तन्निमित्तप्रतिभासनाद्यस्तन्मप्यपारमार्थिकम् । इत्थं स-
र्वव्यवहारा विकल्पपरिघाटिता एवैतन् भावाभावावपि तथा विज्ञेयौ ।
कल्पना वा ऽविद्याशक्तिः । सा च विद्यातत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्येति
ब्रह्मकाण्डे निर्णीतम् ॥ ६६ ॥

कालानिमित्तो ऽप्यत्र भेदो न पारमार्थिक इत्याह ॥

अभावे त्रिषु कालेषु न भेदस्यास्ति सम्भवः ।

तस्मिन्नस्ति भावे ऽपि त्रैकाल्यं नावतिष्ठते ॥ ६७ ॥

त्रिषु कालेष्वस्ति । कलत्रयनिमित्तको ऽप्यभेदो भावविषयो
नास्ति । तथा हि निरूपत्वाद्भावस्य वर्तमानकृतत्वावत्परिच्छेदो
नास्ति । तद्भावान्तर्दृष्टो ऽतीतानागतकालयोगो ऽपि न भाविकः ।
एवं च भावस्याप्यभावाद्धर्तमानत्वमपि नास्ति । नापि स्वापेक्षं, पूर्वा-
परकोट्योरभावात् । भावस्य कालत्रयमुक्तम् । भावे तु संख्यानां पूर्वा-
परकोट्योर्भावस्यैकत्वमेवाभिन्नरसमिति पुनरपि कालत्रयायोगः । अ-
वस्थास्ततो न व्यतिरिच्यन्त इति तासामपि तद्भावः । व्यतिरेके
ऽपि वा तद्बहुलः कालभेदो न भावस्य शक्यते कल्पयितुमित्यस-
त्यो भेदः ॥ ६७ ॥

भवतीति भावो न भावो ऽभाव इति लक्षणमतयोर्नोपप-
द्यत इत्याह ॥

आत्मतत्त्वपरित्यागः परतो नोपपद्यते ।

आत्मतत्त्वन्तु परतः स्वतो वा नोपकल्पते ॥ ६८ ॥

कारणाद्भावस्य सतो विनाशो नोपपद्यते । निरूपस्य कारण-
सामर्थ्येन जन्ममानतायां नाशस्य रूपवत्त्वं, प्राप्तर्भावेन सम्बन्धे
प्रागिव तस्योपलब्धिः स्यात् । तेन तस्य विनाशे तत्रापि तथैवेत्य-
नवस्थापातात् । भावनस्त्वभावस्य भावनावरोधाच्च स्वतो ऽपि

विनाशाभाव इत्यभावशब्दार्थो न कश्चिद्वतिष्ठते । भयनमपि भा-
वस्वभावस्य परिनिष्ठितस्य कारणाग्नोपपद्यते । खतो ऽपि भवतो
भवनायोगः । अभवे न खल्वस्य भावना विरुद्धेति भाववाच्योऽपि
न कश्चित् ॥ ६८ ॥

न चैवमपि भावाभावादेकं तत्त्वत इत्याह ॥

तत्त्वे विरोधनानात्वं उपकारो न कश्चन ।

तत्त्वान्यत्वपरित्यागे व्यवहारो निवर्त्तते ॥ ६९ ॥

विधिप्रतिषेधयोरेकत्वं विरुद्धम् । नानात्वे तु भावाभावयोः
परस्परापेक्षया निरुपकारिणोः व्यवहारो न स्यात्तदैतद्व्यतिरेकेण
विकल्पासम्भवो राद्यन्तराभावादिति सर्वव्यवहारातीतत्वं भा-
वाभावादिरूपतया प्रतिभासमानं जडात्सांभृतेन रूपेणाविचारित-
सिद्धिमिति स्थितम् ॥ ६९ ॥

परमार्थस्त्वयमत्रेत्याह ॥

यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनं वा विकल्पितम् ।

तस्यैवार्थस्य सत्यत्वं श्रितास्त्रयन्तवेदिनः ॥ ७० ॥

ग्राह्यग्राहकादिप्रपञ्चस्य विकल्पपरिघटितस्यासत्यत्वात्सर्व-
प्रपञ्चसमतिक्रान्तं वाङ्मनसानाति तत्त्वगविकल्पं परं ब्रह्मानादिनि-
धनं सत्यमिति ब्रह्मविदः प्राहुः । ऋग्यजुःसामात्मको वेदस्त्रयी तस्या
अन्तः सारभूतार्थनिर्णयमय उपनिषद्भागः । तत्र हि भागे संक्षिप्य-
शास्त्रार्थसनत्त्वमाख्याय, तज्जायते तत्तच्छीलायने, एवमभेदं परमा-
र्थरूपमाहुः । नाकर्मानुष्ठानाश्रितो भेदोऽविद्यापरिकल्पितो ऽक्षिभेदा-
वितथो वैकल्पिकः । अविद्या ऽपि सतत्त्वान्यताभ्यां परस्याविनिर्वा-
क्या ऽनादिऽसिद्धजीवात्मगतभेदप्रतिभासकारिणीत्युपपादितं ब्रह्म-
काण्डे विसृजत इति तत्र एवावधार्यम् ॥ ७० ॥

तत्तदेव यथावभासमसत्यार्थानष्टः शाब्दो व्यवहार इत्यल-
ब्धाभिधानतत्त्वविश्रान्तिर्भेदेष्वत्रोपप्लवत इत्याह ॥

सामान्यं वा विशेषं वा यस्मादाहुर्विशेषवत् ।

शब्दास्तस्मादसत्येषु भेदेष्वेव व्यवस्थिताः ॥ ७१ ॥

सामान्यमपि सामान्यान्तराद्वयावृत्तं शब्दैरुच्यते । तथा

विशेषो विशेषान्तराद्व्यावृत्त इत्यसत्येषु भेदेष्वेव शब्दाः कृतसम्बन्धाः, नाभिन्नसद्रूपं तत्त्वं स्पष्टं शक्ता इति वितथ एव शब्दो व्यवहारः । सदित्यपि व्यवहारो भावप्रतियोगी । एवं ज्ञेयः प्रमेय इत्यादयो ऽपि शब्दास्सम्परिकलिना ज्ञेयादिव्यावृत्तविषया इति सर्वे भेदोपानपाति शब्दजातम् । तदुक्तं भाष्ये । सामान्यमपि यथा, विशेषस्तद्वदिति । विशेषवदित्यर्हार्थेवातिः । विशेषमर्हति यदभिधानं तद्विशेषो वा यत्रास्तीति मतवर्धीयः । सामान्योपहितस्य विशेषस्तद्वदिति । विशेषवदित्यर्हार्थस्याभिधानं सम्भाव्येतेति तन्निवृत्तये विशेषणमेतदिति विशेषेणापि सम्बन्ध्यते ॥ ७१ ॥

एवं तावन्नीरूपमवस्त्वभावमाश्रित्य भावाभावयोर्विरोधाद्युक्तम् । इदानीं वैशेषिकनयेन सप्तमं पदार्थमभानमाश्रित्याह ॥

नह्यभावस्य सद्भावे भावस्यात्मा प्रहीयते ।

न वाऽभावस्य नास्तित्वे भावस्यात्मा प्रमूयते ॥ ७२ ॥

भावादर्थान्तरमभाव इति प्रध्वंसस्योपजने किमिति भावो विनश्यति । प्रागभावस्य च व्यावृत्तौ किमिति भावो जायते ॥ ७२ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति ॥

न शान्तलेयस्यास्तित्वं बाहुलेयस्य बाधकम् ।

न शान्तलेयो नास्तीति बाहुलेयः प्रकल्प्यते ॥ ७३ ॥

पृथक् सूतयोर्भावयोरसम्बन्धयोर्यथा परस्परस्य सत्तासत्ते न प्रयोजिके तथा भावाभावयोरपि तथाभूतयोः स्यादित्यर्थः ॥ ७३ ॥

तदेतद्भावादर्थान्तरस्याभावस्यावस्तुत्वे ऽऽयुपगम्यमानं दाषजातमित्युपसंहरति ॥

अभावो यदि वस्तु स्यात्तत्रेयं स्याद्विचारणा ।

ततश्च तदभावे ऽपि स्याद्विचार्यमिदं पुनः ॥ ७४ ॥

सप्तमपदार्थरूपे भावस्य वस्तुत्वे ऽऽयुपगम्यमाने तत्सन्निधानासन्निधानाभ्यां भावस्य सन्निधानासन्निधाने न युज्येते इतीयं चिन्ता युज्यते । तथा च वस्तुत्वे भावस्य, तत्राप्यभावान्तरस्य व्यतिरिक्तस्योदयास्तमययोरभावस्य यथायोगं तौ न स्यातां, तत्राप्यभावान्तरमित्यवस्था च स्यादित्यपि वाच्यम् ॥ ७४ ॥

यदा पुनर्भावप्रच्युतीनां रूपमेवाभावो बौद्धदृष्ट्याऽऽयुपगम्यते ॥

अवस्तुत्वादतीतं यद्व्यवहारस्य गोचरम् ।

तत्र वस्तुगतो भेदो न निर्वचनमर्हति ॥ ७५ ॥

भवति भावो न त्वभावां नाम कश्चिद्व्यतिरिक्तो ज्ञायन इति नये नेदं विचारिणीयम् । न ह्यभावस्य सद्भाव इत्यादि भावप्रच्युतिरूपत्वादभावस्य कथमवतिष्ठते । न भावत इति भेदो दूषणमवतरति । प्रागभाववृत्तौ न भावो जायते, अपि तु भवितृरूपत्वादिति तुच्छरूपाभावो वास्तवतानात्वं नार्हति । इत्थं च सर्वव्यवहारातीनोऽस्तत्वास्तीरूपत्वादभावो वास्तवभेदादितिरूपणासह इति प्रागेवोक्तमुपसंहृतम् ॥ ७५ ॥

इदानीं कार्यकारणभावानुपपत्तिं पूर्वोक्ताद्यमनूय स्वदर्शने विवर्त्तं सिद्धान्तयितुमाह ॥

अपदे ऽर्थे पदन्यामः कारणस्य न विद्यते ।

अथ च प्रागमद्भावः कारणे सति दृश्यते ॥ ७६ ॥

उत्पत्तेः पूर्वं कार्यलक्षणो ऽर्थो ऽपदोऽविद्यमानप्रत्यायको ऽनत्त्वादिनि तत्र कारणस्य पदन्यासो व्यापारो नोपपद्यते । जननक्रियावेशयोग्यवस्तुभूतकार्यनिष्ठो हि कारणानां व्यापारः पदन्यासः । स चासति कार्ये नास्ति । न ह्यकिञ्चिदूर्पमुद्दिश्य कारणानि प्रवर्तितुमुन्महन्ते । असन् उद्देश्यायोगात्सत्त्वे तु कार्यानुपपत्तिरित्युक्तम् । अयं नियोक्तबुद्ध्यनुसन्धानकार्यस्य पदन्यासः सोऽप्यसत्यसम्भवी । जडस्य च कारणस्य सुतरां कार्ये पदन्यासो ऽयं नास्ति । दृश्यते कस्मिंश्चिद्वेतौ सति कार्यमिति । तत्र (यदेव) ? तत्त्वमेव प्रतिभासमानं न तु वास्तवो हेतुफलभावः कश्चिदित्यर्थः ॥ ७६ ॥

अथोत्पत्तेः पूर्वं प्रागवस्था भावस्येति नापदस्तदानीमसावर्थ इत्युच्यते तत्राप्याह ॥

कालस्य प्रागवस्थेति वस्त्वाश्रितमिव पुनः ।

प्रागवस्थेति न ह्येतद् द्वयमप्यस्यवस्तुनि ॥ ७७ ॥

उत्पत्तेः पूर्वम्, कार्यस्य का प्रागवस्थेति इदं चोद्यं वस्त्वाश्रितं वस्तुबालम्बनमेतत्पर्यनुयोगरूपमित्यर्थः । तथा हि प्रागिति चावस्थेति

चैतद्वयमत्र पर्यनुयोगे । न चैतद्वयमप्यवस्तुन्यस्ति । देशतः कालतो वा युतत्वस्याभावे नीरूपे देशकालयोगायोगिन्यसम्भवादवस्थेति वा-
वस्थाप्रये ऽत्र । न चावस्थानां कश्चिदन्वयो विद्यते पूर्वमित्यसत्य-
तैव । तत एवमसत्कार्यनये प्रागसत्त्वादेतन्न युज्यते । सत्कार्यनये ऽपि
प्रागर्थानुपपत्तिः इदानीमपि सत्त्वाद्भावस्य । अत एव च जन्मायोगा-
दवस्थानुरूपो भावः । केन चिद्रूपेण जननेनापेक्षया प्राप्तप्रसवो जन्म ।
तथा चात्राप्यपक्षो ऽर्थः ॥ ७७ ॥

विनाशे ऽप्यसत्त्वमेव नीरूपमगोचरो वाचो भावस्येत्याह ॥

नचोर्ध्वमस्ति नास्तीति वचनायानिवन्धनम् ।

अलं स्यादपदस्थानमेतद्वाचः प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

प्रच्युतेरुद्धर्म निरन्वयध्वंसादसति भावमार्गेऽस्ति नास्तीत्यभि-
धानाय न समर्थं वस्तु संख्यादि तदानीमप्यस्तीति व्यवहरन्ति । तच्च
न युक्तम् । कुत अनिवन्धनं यतः । वचने निबन्धनमुपलभ्यमानता ।
सा च तस्य नास्ति । शब्दागोचरमनिबन्धनमसत्यमिति पूर्वापराव-
स्थयोरव्यवहार्यम् ॥ ७८ ॥

भावो मध्यावस्थायामेव केवलं दृश्यत इत्याह ॥

अत्यद्भुता त्वयं वृत्तिः, यद्भागं यदक्रमम् ।

भावानां प्रागभूतानामात्मतत्त्वं प्रकाशते ॥ ७९ ॥

सदसत्पक्षभेदेन वासु तस्य कार्यकारणभावस्य निराकृत-
त्वादुपपत्तिश्चून्यया ऽऽश्चर्यभूतया वृत्त्या व्यापारेण कार्यं प्रागदृष्टं नि-
रंशं सदित्येवाक्रमम् । कस्मिंश्चिन्नियमे सति दृश्यत इति प्रतिभास-
मात्रसारः कार्यकारणभावो ऽपि तथा वैकल्पिको विद्यानेत्रैर्यथा-
यथं विकल्पनादेकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य भेदानुकारेणासत्यविभक्ता-
न्यरूपोपप्राहितो रूपविवर्त्तः परमार्थ इत्यर्थः । अत्यद्भुतेयं वृत्तिः ।
का ऽसावित्याह । यद्भागमित्यादि । इत्येवं पदसमन्वयः । यद्वा
यस्यां वृत्तौ सत्यामभागं निरंशमत् एवाक्रमं तत्त्वं भावानां प्र-
काशन इति सम्बन्धः । सांशत्वे सति क्रमणोपजनो विवर्त्तव्यावृत्तः ।
कारणसामर्थ्यावधारणाज्ज्ञाश्चर्यमिदं भवेद्यतस्तु तादित्यपदक्रममेव
सर्वथादिमते ऽपि कार्यमाजायते । अतः कारणव्यापारस्य विचार्यता-

नुपपत्तेः, तथा प्रकाशो विद्यावशादाश्चर्यभूतो रूढः ॥ ७९ ॥

तथापि ॥

विकल्पोत्थापितेनैव सर्वो भावेन लौकिकः ।

मुख्येनैव पदार्थेन व्यवहारो विधीयते ॥ ८० ॥

मध्यावस्थाभावि दृश्यमानं रूपमपेक्ष्य पूर्वापरावस्थापरिकल्पनया क्रमिकत्वम् । सति कार्यकारणाभावे न भावाभावरूपतया वा ऽविचारितमिच्छो लोकव्यवहारो रूढः । एवमन्यो ऽपि यः कश्चित् व्यवहारः स सर्वो वास्तवता बहिर्विद्यमानस्य वस्तुनो मिश्रस्य तावदनादिमिथ्याभ्यासवासनावशोपजात एव सांबृतस्तत्वाध्यवसायादसांबृत इवाविद्याप्रवृत्तिरूपे जगति प्ररूढः ॥ ८० ॥

परमार्थतस्तु न भेदो नाम परिदृश्यमानः सत्यः, अपि त्वद्वयमेव तत्त्वं अविद्यानेत्रैरेवमविद्याख्यतच्छक्तिवशादवधार्य इत्याह ॥

भावशक्तिमतश्चैनां मन्यन्ते नित्यवादिनः ।

भावमेव क्रमं प्रादुः, न भावादपरः क्रमः ॥ ८१ ॥

नित्यमद्वयं ब्रह्मतत्त्वं ये वदन्ति ते भावस्याद्वयस्य ब्रह्मण एवैवंविधानाद्विजावात्मगतां शक्तिं मन्यन्ते । यद्वशात्तिरोधाय तत्त्वमभेदेन व्यवहारः क्रमिकः । क्रमे ऽपि ब्रह्मणा भेदावभासनमाविद्याकृतम् । तत्रैव क्रमाभासनं कालाख्यस्वातन्त्र्यशक्तिकृतमेव । शक्तिः न ब्रह्मणो भावात्परमार्थसतो भिन्नति सैव तदुन एव वा चकास्ति । जन्यस्य तदतिरोकिणो भासमानतानुपपत्तेः । भासमानस्य च प्रकाशाव्यतिरेकादप्रकाशस्य तदयोगादित्यन्यत्र निर्णीतम् । तथा च ब्रह्ममयभावोपश्रानेन क्रमस्यावभासनात् व्यवहारो भावव्यतिरिक्तम् । तस्य च किंक्रममिति हेतुहेतुमद्भावेन योजनादपौनरुक्त्यम् ॥ ८१ ॥

अत्र क्रमप्रतियोगियौगपद्यमिति तथा प्रतिभासनमात्रमित्याह ॥

क्रमान्न यौगपद्यस्य कांश्चिद्भेदो ऽस्ति तत्त्वतः ।

यथैव भावान्नाभावः कश्चिद्वन्यो ऽवसीयते ॥ ८२ ॥

एकमेव तत्त्वमविद्यानेत्राणामपारमनवच्छिन्नमशक्यप्रतिभासमिति स्वरगतदेशकालपौर्वापर्याध्यारापेण सक्रममाभति । पदा-

र्यान्तरसाहित्येन चाक्रममिति भावतः क्रमाक्रमौ न स्तः । यथा भावाभावाविर्युक्तम् । क्रमाभावा यौगपद्यम् । क्रमश्चोक्तदशा नान्या भावादित्यभावस्य पूर्वं भावाद्भेदस्य वस्तुतत्त्वस्य च निषेधाद्यौगप-
द्यमपि तत्रात्मकं न किञ्चिदित्यभावदृष्टान्तेन ध्वनयति । भावोपधानेन च प्रतीयमानत्वाद्भावान्तरसाहित्यं भावस्यात्मैव, तन्न्याय्यम् । न हि साहित्यं नाम सहितादन्यद्विभेकेनावधार्यते ॥ ८२ ॥

ननु च क्रमेण कृतं युगपत्कृतमिति भेदं प्रतीयते क्रमाक्रमा-
वित्याशङ्क्याह ॥

कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः

न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेको ऽनुगम्यते ॥ ८३ ॥

अथ भवो ऽद्यतनः कालः, श्वा भवद्वस्तनः काल इति
लोकं भेदव्यपदेशाद्विद्यमानोऽद्यतनो ऽनद्यतनो ऽस्तीति तद्विधौ भावो
चचनाविर्येवं समुदायावयवभेदे, परिकल्पनया कालतत्त्वस्यैकस्यै-
वाधाराध्यभेदेन निर्देशो दृष्टः । न चैतावता वस्तुतः कालो भिद्यते,
वैकल्पिकत्वाद्भेदस्य । एवं क्रमाक्रमयोर्व्यतिरेकेण निर्देशे ऽपि न त-
त्त्वतो भावात्परस्परतश्च भेद इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

एतदेव योजयति ॥

आधारं कल्पयन्बुद्ध्या नाभावं व्यवतिष्ठते ।

अवस्तुष्वपि नात्प्रेक्षा कस्य चित्प्रतिबध्यते ॥ ८४ ॥

शत्रोरभावे सुखं, सुहृदभावे दुःखमरातिवर्गस्य, गणाविकले-
शराशङ्कुसाहः, आत्मभावे निर्वाणं मोक्ष इत्येवमादौ व्यवहारे स-
म्बन्धयथानुपपत्त्या ऽभावे परिकल्प्याऽऽधारशक्तिं सुखाद्युपेयम् । न
कश्चिद्व्यतिष्ठते । अन्तर्भावितपर्यवसानं कश्चिद्व्यस्यापयितुमुत्सह्यत
इत्यर्थः । कल्पयन्नपि वाऽऽधारभावं न कश्चिदभावे ऽधिकरणभूते स्थि-
तिमानाध्येत्यं लभते । न तत्रास्य पदबन्धं वस्तुतो ऽवकल्पयतीत्यर्थः ।
गौरूपस्य सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणस्याभावस्याध्येयं प्रति स्थित्याधारभा-
वायोगात् । उत्पन्नस्य स्वाधारभावं व्यपदेशः प्रवर्तते । एवं अङ्गुल्यग्रे
करियूथशतमास्त इत्यादि नात्प्रेक्ष्यामिधानं दृश्यत इति ज्ञात्वा
विकल्पानामभूमिरित्यत एवं सामर्थ्यम् ॥ ८४ ॥

तस्माच्छक्तिविभागेन नित्यः सदसवात्मकः ।

एको ऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशते ॥ ८५ ॥

सर्वपरिकल्पार्थं तत्त्वं समन्विष्टं सर्वाभिः शक्तिभिर्ब्र-
ह्म यथायथं व्यवहारे भावाभावरूपतया तत्तदुपाधिसंविम्बशब्दाः
प्रतिपादयन्तीत्यभावाभिधायिनामपि भावशब्दैस्तुल्यः सम्बन्धो ऽवि-
शेषाच्छब्दानामिति प्रकरणतात्पर्यमुपसंहृतम् । एक इति । भेदस्य
भावनिरासेन प्रतिषिद्धत्वाद्वा त एव नित्यो भावाभावात्कार्यकारण-
भावस्य निषेधात् । शब्दवाच्य इति । शब्दव्यवहारार्थं निर्मितसत्तमया
प्रयोजनकथनात् । बहुरूप इति । क्रमाक्रमादिरूपतया प्रागुक्तश्चाद्वयस्यै-
व तत्त्वस्य प्रकाशनात् । इत्थं च सांवृतो ऽयं लोकयात्रासु पदार्थो यां-
गुरुद इति तथैवास्मिच्छास्त्रे ऽनुगम्यत इत्यविषयाज्ञानेन किम् ॥ ८५ ॥
को विकल्प इत्याह ॥

व्यवहारश्च लोकस्य पदार्थैः परिकल्पितैः ।

शास्त्रे पदार्थः कार्यार्थं लौकिकः प्रविभज्यते ॥ ८६ ॥

विचारितमपि तर्कविकल्पैर्भावतत्त्वं न यथाविचारं लोके
व्यवहारमवतरति । नहि दर्शनान्तरव्यवस्थितविरुद्धभावरूपतानुगमो
व्यवहारः । यद्वा विचारेण यथातत्त्वं पार्थक्यं, निश्चयः कर्तुं । रूपण-
व्यपदेशाभ्यां च सहसौ बालपण्डितौ परस्परमिप्रायमेलने प्रव-
र्त्तन्ते इति गर्जनमीलितेनावधार्य पदार्थयाथातथ्यं व्यवहरन्तो लौकि-
का दृश्यन्ते । इदं च लौकिकानामेव शब्दानामनुशासनं शास्त्रं तदर्थं
लोकप्रसिद्धैव पदार्थक्रिया समाश्रयणीयेत्यखण्डाद्व्याख्यायात् क्रिया-
वचनाद्वातुः, सत्त्वप्रधानानि नामानि, प्रत्याययतीति प्रत्यय इत्या-
दिशास्त्रकार्यप्रतिनिष्ठार्थं लौकिक एव क्रियाद्रव्यगुणादिलक्षणोऽपो
ह्यारूपदार्थः प्रविभज्यत इति लोकयात्रायामेकयोगक्षमाः सर्वे शब्दा
भावाभिमतार्थविषया इत्यर्थस्य प्रवाहिनित्यत्वाच्छब्दोदाहरणमात्राच्च
प्रतीतेर्नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इति सिद्धम् ॥ ८६ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

सम्बन्धसमुद्देशस्तृतीये ।

तदेवं ब्रह्मशब्दार्थयोः सम्बन्धमुक्त्वा व्याख्यानापयोगी पदार्थः शास्त्रे कार्यार्थे लौकिकः प्रविभज्यत इत्युपक्षिप्तः । जानि द्रव्ये हि सर्वशब्दानामर्थ इति भिन्ने शब्दार्थसम्बन्ध इत्यवार्थ-
नित्यतासमर्थनार्थे पूर्वमुक्तः । इदानीमव्याख्यानाङ्गमपोज्ञारपदार्थो-
द्भवगुणादिकः समुद्बोध्य इति प्रविभज्यत इत्युक्ते तस्य कुतः
प्रविभाग इत्याह ॥

संमर्गरूपात्सम्भूताः संविद्रूपादपोद्भूताः ।

शास्त्रे विभक्ता वाक्यार्थात्मकनिप्रत्ययार्थवत् ॥ १ ॥

निमित्तभूताः साधुत्वे शास्त्रादनुमितात्मकाः ।

केचित्पदार्था वक्ष्यन्ते संक्षेपेण यथागमम् ॥ २ ॥

निरंशस्य वाक्यस्यैव वाचकत्वात्तदर्थान्पृथक्त्वेन पदार्था व्य-
वस्थाप्यन्ते । स च वाक्यार्थसंसर्ग एव रूपमात्मा यस्य । तथा
क्रियाकारकतद्विशेषणं संसर्गो वाक्यार्थः । एतेन च प्रविभाग-
र्थाजमाह । सर्वथा निरंश वाक्यार्थे प्रविभजनीयरूपाभावसंसर्गे
तु युक्तं संसृष्टार्थप्रविभजनम् । अत एव सम्भूता इत्याह । संसृ-
ष्टार्थव्यायां सम्भवतो विद्यमाना इत्यर्थः । तेन संसृष्टा विद्यमा-
ना अपोद्धर्तुं शक्यन्ते । असतामियं ग्लाकाकल्पानां च परस्पर-
व्ययेनापोद्धाराभावात्संवित्संवेदनम् । अपोद्धारबुद्धिस्त्वस्या रूप-
मात्मा । ततो हेतोरपोद्भूताः पृथक् कृताः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि
वाक्यार्थे पदार्थाः कदाचिदपि विवेकेन नावधार्यन्ते, तथा च की-
दृशः संसर्गः, तद्वत् भेदपूर्वकत्वादिति । तथापि प्रतिपत्तिभिरनंशस्य
युगपत्प्रत्येतुमशक्यत्वात्क्रमेणांशशिकया संवेदने भेदपूर्वकं संसर्ग-
व्यवहारात्तदभिप्रायेण तथैवापोद्धारबुद्ध्या हि विविच्यन्ते अर्थाः । त-
द्यथा पानकद्रव्ये गुणादिमात्रा विवेकशून्या । अथास्त्रादियत्भी र-
सनविज्ञानं विवेकेन पृथक्कृत्य व्यवह्रियते । यद्वा अनुपपन्नशब्दा-
भाकारपर्यायाः तदेवं लब्ध्यापेयाः । लब्ध्यापेया च सा संविद् कल्पना-
बुद्धे रूपमाकारमाश्रयतीत्यर्थः । वाक्यार्थस्यानंशस्य झटिति प्रत्येतु-
मशक्तेरनंतरा पदार्थाकारबुद्धयो भ्रमास्तत्र दशाच्छतरीनिः, इति
तद्बुद्धिनिषिद्ध एव त्वाकारो द्वारमित्यध्यवसायापदार्थत्वेन परि-

कल्पते पूर्वकक्षायामुपायभूतायां । प्रतिपन्ने तु समस्ते वाक्यार्थे सामान्यमात्रस्य भिन्नेन सत्यभूतेन बाधः । किमपोद्धारे प्रयोजनमित्याह । शास्त्रे विभक्ता इति । प्रत्यासत्त्या व्याकरणशास्त्र इत्यवगन्तव्यम् । अत्र हि लक्षणवाक्यानामुपायभावेन द्रव्यगुणादेर्येऽर्थो विषयभागेनोपात्ता इति । वाक्यार्थादिपोद्धार एतत्प्रयोजनम् । लक्षणं यथाविभागं नियतविषयमवतिष्ठतामिति । तथा ह्युपलक्षणत्वेनार्थानामङ्गभावः शास्त्रे समाप्नोतानां विधेयत्वेनार्थानां दर्शादिति लोकप्रसिद्धमर्थमनूय स्वरादिस्ंस्कारायोपदेशः । प्रकृतिप्रत्ययार्थवदिति । प्रकृतिप्रत्यययोरनामख्यानविषययोः स्वार्थो ऽत्र काल्पनिकः । तेन यथा निरंशात्पदार्थानां प्रकृत्यर्थः प्रत्ययश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पदवादिभिरपोद्ध्रियते तथा वाक्यवादिभिरखण्डाद्वाक्यार्थापदार्थ इत्युभयाश्रय्यपोद्धारः समान इत्यर्थः । निमित्तभूता इति । यत्स्वर्गं निमित्तभावः शब्दसाधुत्वावपयो ऽतो विभक्ता इत्यर्थः । ते चार्था द्विविधा लोकाप्रसिद्धा वैशेषिकादिशास्त्रपरिभाषिताश्च । तत्र लोकप्रसिद्धाः पशुरपत्यं देवतेत्यादयः । ते चैव प्रसिद्धत्वादेव न परिभाष्यन्ते । ये तु शास्त्रान्तरे परिभाषिताः तेऽपि कार्यव्यवस्थया लक्ष्यन्ते इत्याह । कं चिदेव शास्त्रादनुमितात्मका इति । शास्त्रादस्मादेष । प्रत्यामत्तेः व्याकरणाख्यास्य वैशेषिकादेः । अनुमानेनाभिगत आत्मा स्वभावो लक्षणं येषामित्यर्थः । तथा ह्येकशेषारम्भाद्देयत्वं द्रव्यलक्षणमनुमितं द्रव्याणाम् । प्राधान्येन वाच्यत्वे शब्दभेदप्रसक्तस्तद्वारम्भस्यार्थत्वाद्यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्यं शब्दनिवेशस्तत्राभिधाने त्वतलाविति वाक्यकारवचनादाश्रितत्वं गुणलक्षणमनुमितम् । जातिरपि भावप्रत्ययाभिधेयति गुणा ऽभावेवमुपपद्यते । तथा चोतो गुणवचनादिति । गुणयुक्तवान्गुणवचन इति गुणस्य भूतपूर्वत्वेन द्रव्ये प्रत्यार्थानभिधानं विशेषणत्वे सति कल्पने । कालस्थापि क्रियात्मकत्वलक्षणं भूते वर्तमाने भविष्यतीति तेषां धात्वर्थोपाधित्वेन विज्ञायते । संस्थायाश्च भेदानात्मकत्वं जात्याख्यायामेकास्मिन्निति वचनादवसीयते । वैशेषिकप्रसिद्धाया गुणत्वेन द्रव्यं प्रति नियमास्त्रिधाः पूर्वं स नपुंसकमिति सामान्येन शब्दाख्याने ऽर्थस्याङ्गभावोपादानात्संज्ञाविशेषणयोर्लिङ्गलक्षणमनुमीयते । न हि स्वाङ्गादीनां लौकिकं स्मृत्यं गण्डादीनां च पुंस्त्वं कुण्डादीनां च नपुंसकत्वं सम्भ-

वेति । शक्तिः साधनं द्रव्यमिति शेषद्रव्यवहारात्कर्मकर्तृत्वोपगमाद्वि-
भक्त्यर्थे ऽव्ययीभाववचनाच्चानुमीयते । द्रव्यस्य होक्स्वभावत्वा-
त्साधनत्वे शेषभावः कर्तृभावश्च नोपपद्यते । विभक्त्यर्थे च द्रव्यस्यैव
वृत्तेरधिस्तीति स्त्रीशब्दप्रयोगाभावात्कस्य केन समासः । उपसर्गा-
च्छब्दमि धात्वर्थ इत्यत्रार्थग्रहणं लिङ्गसंख्याननो द्रव्यस्य प्रतिपत्त्य-
र्थम् । तस्यावेदने तत्त्वमावेद्यते । अन्यथा स धन इत्यगोच्येन किमनेन ।
धातुकृतो ऽर्थो धात्वर्थ इति । पुरुषोपग्रह्यास्तु पूर्वाचार्यव्यवहारादेव
लक्षणप्रसिद्धिश्च । क्रिये तु लोकप्रसिद्धे एव । शास्त्रे ऽपि पूर्वार्थानां
व्यवस्थायामिति विशेषणात्पदार्थोपाश्रित्य नलक्षणमनुमीयते । क्रि-
याभिर्भूवादिवार्तिके भाष्ये पूर्वापरीभूता साध्यस्वभावानुमानगम्या
आलक्षिनाः पदार्था इति यद्यपि संसृष्टानामेव सर्वथा भावस्तथा-
प्योक्तवृत्ताः । अथैकैकस्य पदस्य गुणप्रधानभूता एवार्थाः । तद्यथा
ख्यातस्य क्रियाकालसाधनसंख्यापुरुषोपग्रहा नामपदस्यापि द्रव्य-
लिङ्गसंख्याः साधनानि क्रिया काल इत्यादिपदवाच्यत्वेन वा
पदार्थनोपपत्तिः । केवलानां पक्षत्यादिपदवाच्यत्वाभावात् । यथा
गममिति । यादृशो वैय्याकरणानामागमः तमनुल्लंघ्य । व्याख्यातृ-
णामुपदेशपारम्पर्यातिक्रमेण यस्य पदार्थस्य यस्मिन् व्याख्याने ऽङ्ग-
भावः स कथ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

तत्र गुणादीनां द्रव्यपरतन्त्रत्वात्प्रथमं तदाश्रयं द्रव्यं लक्षयति ॥

वस्तूपलक्षणां यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सो ऽर्थो भेद्यत्वेन विनक्षितः ॥ ३ ॥

इह सर्वनाम्नां द्वयी गतिः । वस्तुमात्रमिधायिनः के चिद्य-
था सर्वादयः । विशिष्टवस्तुनाञ्चकाश्चान्ये यथाऽन्यतरादयः । तत्र
पूर्वेर्द्रव्यं लक्षयते । तथा हीदं तदिति सर्वनामप्रत्ययमशेषागमं द्रव्यम् ।
इदमिति प्रत्यक्षार्थवाचकं, तदिति प्रमाणान्तरावगतपरोक्षार्थाभिधानं,
तेन प्रत्यक्षपरोक्षार्थाकारपरामर्शेन वस्तुमात्रवाचित्वे इदन्तदोरुपा-
दानेन सर्वनाम्नामुक्तं भवति । तथा च प्रत्यक्षपरोक्षकारभेदावधार-
णेन वस्तुमात्रं तद्व्याच्यं द्रव्यं लक्षितं भवति । प्रतिपिण्डस्वभावरूपतया
स्वभावो द्रव्याणामशक्यो लक्षयितुमिति सर्वद्रव्यसाधारणलक्षणा-
सम्बन्धमुच्यते वस्तुरूपतायाः सर्वत्र भावादेतदेव निरुक्तकारेणाप्युक्तम् ।

अन इति यत्प्रतीयते तद् द्रव्यमिति । द्वितीयमपि विशेषलक्षणमाह ।
 भेद्यत्वेन विवक्षित इति । सामान्यादिभिरुपाधिभिरवच्छेद्यत्वेन विशेष-
 यत्वेन वस्तु अभिप्रेतं इत्यर्थः । विवक्षितग्रहणेन च नार्थस्येदं लक्षण-
 मपि तु शब्दार्थस्येत्याह । तथा च जात्यादिरपि विशेष्यत्वेन चोद्विष-
 क्षितः तदा द्रव्यमिति तीर्थान्तरीयद्रव्यलक्षणानाद्राद्यासिद्धान्तेन
 सार्धप्रकी द्रव्यपदार्थव्यवस्था सिद्ध्यति । यथा वाजप्यायनदर्शने जा-
 तिरन्वितप्रत्ययानामुत्तमपशब्दानामप्यर्थः । क्रियास्वयन्वितावभास-
 प्रत्ययान्यथानुपपत्त्या जातिसिद्धिः । कथमन्यथा प्राप्त्यवस्थायां पञ्च-
 त्यर्थाभिन्नः प्रत्ययः स्याद्विकृदस्यैव पञ्चत्यर्थत्वे ऽधिश्चयणादीनां सामर्थ्यं
 गम्यते । शब्दार्थत्वाभावाद्देवदत्तकर्तृत्वं न स्यान्न हि तद्यापारोऽधिश्चय-
 नादिर्धातुवाच्यः । सामर्थ्यगम्यं च लकारवाच्यस्य कर्तृव्यापारो स-
 मन्वयाभावः । इत्थं विकृतत्वेव धातुवाच्यत्वात्तत्रादितः कर्मकर्तृव-
 त्कर्त्ता स्यान्न कदा चिदपि कर्म । स चापि विकृदोऽन्यलक्षणरूपो
 ऽक्रमो नापि निराश्रितपौर्वापर्यस्यैवार्थस्य क्रियात्वादित्यमधिश्चयणा-
 दिरपि तत्रानुप्रविश्येव । तावन्मात्रे ऽपि च पञ्चतीति प्रत्ययोत्पत्तेरिति
 प्रतिलक्षणं भिन्नप्रत्ययावसेया क्रियाजानिरङ्गीकार्यो । एवं भ्रम्यादि-
 क्रियालक्षणव्यङ्ग्या भ्रमणत्वादित्यतिरपि ग्राह्या । तत्राप्युपक्रम एव
 विशिष्टेच्छादि कारणजन्यकर्मक्षणेनैलक्षण्याः सादृश्याद् दुरुवधारामिति
 तत्सामान्याभिव्यक्तिः । तथा हि, कमवतामपि लक्षणानां स्पष्टास्पष्टत्वेन
 जानेरभिषञ्जकत्वम् । व्यक्तित्वारकश्च साधनसम्बन्धः । तस्याः साधन-
 त्वाज्जातेर्नित्यत्वे ऽपि क्रियाजातेर्देहाभावे व्यक्तित्वारः क्रियासम्बन्धो
 गौर्बुद्धतामिति । अस्तिक्रियायाश्च साधनभेदात्कालभेदाच्च भेदाभिन्नप्र-
 त्ययनिमित्तमपरं सामान्यं न विरुध्यते । नित्यत्वे ऽपि च सामान्यस्य
 प्रतिव्यक्ति निष्पत्तौ फलदानसामर्थ्यमिति, यजेतेति व्यक्तनिष्पादना-
 र्था चोदनार्थवती । चित्तव्यत्यपक्षीयत इत्यत्र निरोधानमपक्षयश्च कि-
 याजातेराश्रयो ऽस्तु । तथैव शब्दनास्तस्य वाच्यत्वापगमादन्यथा कि-
 मपेक्षं प्राधान्यं स्यात्तथा च व्यापाराविष्टं तद्वै वाच्यमस्तु । दर्शना-
 न्तरे ऽपि हि न सर्वथा गुणभूतत्वेन निरोभावां ऽस्य वृत्तावपि चो-
 पसर्जनपदार्थस्यैवैवदत्तः भवतीति सामानाधिकारण्याभावप्रसङ्गा-
 दिति परं प्राधान्यमेव सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या ऽस्तु । सर्व-
 नामप्रत्ययवर्णयोग्यत्वं च संशयः पञ्चतीत्येवं दृश्यत एव । भेद्यत्वमपि

(साङ्ख्ये) ? दिव्यविशेषेणापेक्षया सममस्त्येव । लक्षणानां च साम्प्रति-
कस्यापारानपेक्षणाद्भेदयोग्यता भेद्यत्वमत्र । एवमास्त्येन स्वीयत इति,
किमादिभिः परामर्शान्मुखमित्येवमादिभिश्च विशेष्यत्वात् द्रव्यमित्या-
ख्यातार्थोऽपि व्याडिदर्शने द्रव्यम् । ननु च क्रियारूपस्यैव भाव्यमानस्य
प्रतीतेर्निष्पन्नानिष्पन्नयोश्च विरोधाद्भावनावचनान्तिवर्धसामर्थ्याद् द्र-
व्यप्रतिपत्तिः सामर्थ्यलक्ष्या, न शब्दार्थ इति मीमांसकाः । अमदेतद्व्य-
व्यतिरेकाभ्यां धानोरेव भावनावचनत्वात्प्रत्ययस्य च साधनाभिधा-
यित्वात्साध्यसाधनभावेन च सिद्धासिद्धयोरप्यस्ति समन्वयः । तथा
च प्रकृतिप्रत्यययोः समभिव्याहारः । अन्यथा सामर्थ्येन लक्ष्ये कः सम-
न्वयः । प्रतीयते च क्रियाविशिष्टः कर्त्तैति कथं सामर्थ्यलक्ष्य इति वैयाक-
रणानां साधनाभिधानं पर्यवसितविवादमेव । साधनं च शक्तं द्रव्यं न
केवला शक्तिरिति द्रव्यार्थतासिद्धौ वादयोऽपि द्रव्यक्रियात्मभूतस-
मुच्चयादिद्योतना द्रव्यवचनाः क्रियावचना वा । तेन पदार्थस्यापि तथैव
व्यक्ताव्यक्तनिर्भिकल्पः गुणोऽपि सामान्यविशिष्ट उच्यमानो द्रव्य-
पदार्थ इत्येकशेषरूपादयो लक्ष्यन्ते । तथा समानाधिकरणेन समानेन
द्रव्येणोति व्याख्यातम् । समानेन गुणेनापि समासो भवति सर्वगन्ध
एकरस इति । नन्वेवं विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यत्राप्यधिकरणं
द्रव्यमिति शीतोष्णं सुखदुःखमित्येकवद्भावः कथमुदाहृतः । शीतादी-
नामनेन लक्षणो न द्रव्यवचनत्वादनधिकरणवाचीति पर्युदासो न प्रा-
प्नोति । अत्रोच्यते सुबन्तावयवस्य द्वन्द्वस्यैव विधानात्सुबन्तस्य च
सर्वस्य जात्युपहितद्रव्यवचनत्वेन अधिकरणवाचीति प्रतिषेधः सा-
धनिकः स्यादिति विधेर्निर्विषयत्वमायातामिति विधिसामर्थ्यात्प्रतिषे-
धः प्रसिद्धद्रव्यविषयो विज्ञायते । शीतोष्णे उदके स्त इति । प्रसिद्धं हि
लोके क्रियावद् गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमिति तद्व्याच्ये च पर्युद-
स्येते । तथा च शीतोष्णादेरुदकादिद्रव्यवाचित्वे न भवत्येकवद्भावः ।
शैत्यादिगुणवाचित्व एव भवति । एवं समर्थवार्तिकं, अथ हि गुणः
पदार्थो भवति । सामर्थ्ये हि वीरत्वं गुणोऽन्यः पुरुषत्वमिति धीर-
शब्दस्यानेन लक्षणेन द्रव्याभिधायित्वेऽपि द्रव्यापसर्जनभूतस्य परत-
न्त्रस्य स्वार्थस्य सामर्थ्यविषयस्याभिधानात्संसर्गादिलक्षणलक्षितगु-
णाश्रयेणाभिधा । तथा हि पुरुषत्वमप्येवम् । तत्र गुणमाह । लौकिकप्र-
क्रियया जातिरूपमपि, तस्य भाव इत्यत्राभिप्रायाद्वाचितप्रसङ्गपरिहा-

रार्थे यस्य गुणस्य हि भावाद्व्ये शब्दनिवेश इत्युक्ते द्रव्यगुणयोर-
व्यतिरेकं मन्यमानः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदं नावगच्छदित्यन्यच्छब्दा-
निश्यो न भवतीति श्रुतमित्यम् । तथा ह्यस्मिन् द्रव्यलक्षणे रूपादीना-
मपि द्रव्यत्वाद्द्रव्यप्रकृते इत्यामुप्रत्ययभावः, समयातरं शीतं उपां-
शुतरः शब्द उच्चैस्तरां ध्व निरति ॥ ३ ॥

ति भूतिराजतनयहेनाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
द्रव्यसमुद्देशश्चतुर्थः ॥

इदानीं गुणस्य शास्त्रीयलिङ्गानुमितं लक्षणमाह ॥

संसर्गि भेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम् ॥ १ ॥

संसर्गि, आधारेण संसृष्टरूपसम्भेदेन वर्तमानं न सम्बन्धिमात्रेण।
अन एवाश्रयान्तरावच्छेदमाधारस्य करोति शुक्लो ऽये नील इति ।
एवं गौरयं नाश्व इत्यज्ञाश्रयान्तराद्यवच्छेदे गोत्वमपि गुणो भवति। तथा
यद्यदिति वीप्सापदेन सर्वस्यैवं प्रकारस्य सामान्यादरेण गुणत्वमिति
परिभाषां कथयन्, नेदं वस्तुरूपावस्थितमिति सूचयति। अनेन चावच्छे-
दकस्य गुणस्य विशेषमाह । सव्यापारम् । अवच्छेदकरूपेण प्रतीयमान-
गुणव्यपदेश्यं न रूपान्तरेणेत्यर्थः । यदेवं गुणं तस्य गुणत्वमिति सम्ब-
न्धः । ननु किमयं परिभाषैव गुण इति, अथ निबन्धनमात्रास्तीत्याह ।
परतन्त्रत्वादिति । लोके हि परतन्त्रो गुण इत्युच्यते । प्रतीतिरियं न
परिभाषामात्रमित्यर्थः । तथा च लौकिकस्यैवायं लक्षणस्य वैशेषिक-
प्रसिद्ध्यपकरणायानुवाद इत्युक्तं भवति । इत्थं च वीप्सा सफला । शा-
स्त्र उदाहृतमिति । व्याकरणे व्याख्यानवाक्यानां लौकिक एव गुणो
गृहीत इत्यर्थः । तथा हि, समर्थवार्तिके समानाधिकरणे रूपसङ्ख्यानम् ।
समर्थत्वाद् द्रव्यं पदार्थ इति वदन्ति, वीरपुरुषः । द्रव्ययोरत्यन्तभेदा-
त्सामर्थ्याभावे द्रव्यपदार्थपक्षे समासाभावश्चादितः । अथ हि गुणः प-
दार्थो, भवति सामर्थ्यम् । अन्यो हि वीरत्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वमिति ।
जानेरपि पारतन्त्र्याद् द्रव्ये समवायाद् गुणत्वमुक्तम् । तथा च गुणभेदा-
त्प्रतीयमानद्रव्यैकवाश्रयं सामर्थ्यमिति सिद्धः समासस्तथा यस्य गु-
णस्य भावाद् द्रव्ये निवेश इति भेदको गुणो भेदं द्रव्यमित्येतदे-
ष लक्षणमनुसृतम् । तथा हि । विशेष्यमात्रवचनाद्विशेषणमात्रवचने
गुणे भावप्रत्ययः । गोशब्दस्य जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचित्वे जातौ गोत्व-
मिति, जातिमात्रवचनत्वे तु शब्दस्वरूपे व्यभिचारिणि प्रवृत्तिनिमित्ते,
तस्य च वाच्यत्वं च सर्वमवोपपादितम् । स्वरूपेण हि परमुपरञ्जयद्वि-
शेषणवायथा जात्यादिगुणः । तथा स्वरूपावेशेनार्थं प्रत्याययतः शब्दस्य
स्वरूपमुपरञ्जकत्वाद् गुणः प्रवृत्तिनिमित्तमर्थं तत्र रूपाध्यासेन चार्थ-
प्रतीतिः । अभिधाव्यापारविशिष्टस्यैव न वाच्यत्वमपि तु साधारणस्य
प्रयोगगतस्य । यथा रक्ते गुणे तत्त्वमित्यादिना च सम्बन्ध उपपा-

दितः । शुक्लादीनां गुणावच्छिन्नद्रव्यवाचित्वे शुक्लत्वमिति गुणे भाव-
 प्रत्ययः । गुणाभिधायित्वे जानी, तद्वाचित्वे पूर्ववत्स्वरूपे । एवं आद्यायां
 शब्दप्रवृत्तौ डित्यादीनामपि स्वरूप एव भावप्रत्ययः । स्वरूपाध्यासेन
 संबन्धा संबन्धिप्रत्यायनात्तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदेतत्स्यादु-
 त्थत्वमिति तु क्रियागुणाध्यासादन्यत्र प्रवृत्तौ डित्थत्वसहचरि-
 तयोः क्रियागुणयोर्भावप्रत्ययः । तथा क्रियागुणयोरभेदाध्यासाभिप्रायं
 डित्थत्वम् । तदेतदिति भाष्यं यद्व्योत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्पिण्डस्या-
 वस्थान्तरे ऽपि । प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययनिमित्तं जातिरेव भावप्रत्ययवाच्या,
 आद्यायां शब्दप्रवृत्तौ । राजपुरुषत्वं पाचकत्वमौपगत्यमित्यादौ तु स-
 म्बन्धो यथायथं स्वरूपेणोपरञ्जकं प्रवृत्तिनिमित्तं भावप्रत्ययाभिधेयम् ।
 विशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नो हि सम्बन्धी प्रतीयते । तन्नेति । सम्बन्धस्यै-
 षोपरञ्जकत्वाद् गुणत्वे भावप्रत्ययवाच्यता । न हि राजादिसम्बन्धा-
 नवच्छिन्नः पुरुषादिः प्रतीयते, अपि तु तत्सम्बन्धावच्छिन्नः । भेदस्य
 चोद्भूतत्वाद्भेदाधिष्ठानः सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तमभिहितो ऽन-
 भूतः । यत्र तु सम्बन्धानुरक्ता प्रतीतिः भेदस्य च तिरोधानं तत्र
 सम्बन्ध एव जान्यादिप्रवृत्तिनिमित्तं गुणो, गोत्वं शुक्लत्वमित्यादौ भा-
 वप्रत्ययवाच्यः । अत्र हि न समवायोपरक्ता प्रतीतिः, अपि तु जाति
 गुणोच्छ्रुतिः । द्रव्ये समवायव्यशस्तिरोहितभेदे, सम्बन्धस्तु जाति-
 गुणयोरान्तरावच्छेदकः । हस्तित्वमित्यादौ क्वाढिविषये जाति-
 रेव वाच्या । एवं कुम्भकारत्वमित्यादौ । अत्र हि शब्दव्युत्पत्तिनि-
 यन्धनं सम्बन्धो जातिरेव शब्दवाच्या । सत्तेत्यत्रापि सतासतोः स-
 म्बन्धस्याव्यभिचारादनवच्छेदकत्वे जातिरेव भावप्रत्ययवाच्या । त-
 द्बुक्तम् । समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधावमन्यत् कृत्प्रभित्रयो-
 गाव्यभिचारितसम्बन्धेऽय इति । इत्यमत्र विशेषणं स्वरूपेण
 परमुपरञ्जयत्सूत्रे भावशब्देन प्रतिपादितम् । अव्ययस्मात्तन्नाकारेण
 द्रव्यमिति भावः । तथा हि यित्वङ्गवाकारेण द्रव्यं प्रतीयते ब्रुक्ला-
 दिगुणात्तदाकारेणात्र परोपाधिमन्तरेणार्थानामवयवहार्यत्वेनासत्क-
 र्त्तत्वात्तन्त्र ऽत्रै णेनाभेदमापादितं शब्दो ऽभिधत्त इति शब्दप्र-
 वृत्तिकारणमपि भवत्यर्थरूपसम्बन्धि तेन यस्य गुणस्य भावादित्यत्र
 पक्षे ऽयं वाचिनी प्रकृतिः, गोर्भावो गोत्वमिति । यस्मात् सर्वे भावाः स्वेन
 भावेन भवन्ति स तेषां भाव इत्यत्र पक्षे शब्दवाचिनी प्रकृतिः, गोः

शब्दस्य भावो गोत्वमिति । तथा हि सर्वे भावाः सर्वे शब्दाः स्वेन भावेन भवन्त्यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेनार्थेन भवन्ति । अनेकार्थत्वाद्भावात्पूर्वा भवन्तः प्रयोगवचनत्वात्प्रयुज्यन्त इति । स प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो भावस्तेषां शब्दानां प्रत्ययवाच्य इति तच्छब्दवाच्या शब्दात्मिका प्रकृतिरत्र पक्षे भवति । तदेवं गुणलक्षणमात्रं शास्त्र उवाच्यम् । यत्र त्वस्य गुणस्य न ग्रहणं शास्त्रे, तत्र युक्तिर्वक्तव्या । तथा हि । वातो गुणवचनादित्यत्र नायं गुणः प्रातिपदिकाधिकारात् । स्त्रीत्वस्य च धर्मत्वाद् द्रव्याभिधाययेव किं चित्प्रातिपदिकं गुणवचनाद् गृह्यते । गुणयुक्तत्वात्गुणवचन इति पट्टवादिभ्यो गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेभ्यः प्रत्ययः । गुणश्चात्रोपसर्जनभूतो न संसर्गादिलक्षणो, जातिशब्देभ्योऽपि प्रसङ्गादिति परिभाषितोऽसौ गृह्यते सत्त्वे निविशते चेतीत्यादिः । नन्वेवं वैशेषिकप्रणीतस्यैव गुणस्य ग्रहणं स्यादिति पट्टी मृद्वीत्यादावीकारो न स्यान्नैष दोषः । पाटवादीनामप्यस्य लक्षणस्य सम्भवादेतदर्थमेव हीयं परिभाषा ऽऽच्छेद्या । अन्यथा प्रतीतिषलादेव रूपादीनां गुणत्वमितीयमनर्थका स्यात् । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यत्रापि पारिभाषिक एव गुणो गृह्यते । तथा हि वाक्यकारेण अर्थवत्प्रातिपदिकगुणवचनसंज्ञाया हि बाधिकाः समासकृतक्षित्ताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपदेशिनीसंज्ञादिरिति समासादिसंज्ञाः समारब्धाः । तथा च समासाविविक्तं प्रातिपदिकं ण्यतमुत्पादयति । अत एव च ब्राह्मणादिग्रहणमप्युपपद्यते । ब्राह्मणशब्दस्य तद्धितान्तत्वाद् गुणवचनसंज्ञाभावान्माणवशब्दोऽपि तद्धितान्तो मनोरपत्यमिति । तथा वाडवशब्दोऽपि वडवाया इवे वाच्य इति । अर्हतां नुमिति तु, कृदन्तत्वात् । एवमन्यदपि ब्राह्मणादिगणे गुणवचनसंज्ञासाधकं याज्यमिति । तत्रापि ण्यद्यथास्यादिति ब्राह्मणादिग्रहणम् । ये चाव्ययी बाधकाः प्रत्ययाः तानपि बाधित्वा ण्यद्यथास्यादित्यपि ब्राह्मणादिग्रहणमुपपद्यते । तथा हि ब्राह्मणशब्दस्याव्युत्पत्तिपक्षे प्राणभृज्जातीत्यण् प्राप्तः । माणववाडवयोर्गोत्रत्वाद् गोत्रचरणादिति बुद्ध्वा प्राप्नोतीत्येवमन्यत्राप्युक्तम् । येषां तु च तद्धितादिसमावायी कश्चिदपवादः तेषामत्र प्रपञ्चार्थः पाठः । सूत्रकारमते तु गुणयुक्तत्वात्गुणवचन इति गुणोपसर्जनद्रव्यवचनो वचनग्रहणाद् गृह्यते । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेत्यत्रापि खण्डादिस्तृतीया-

यैकतः कश्चिदेव गुणोपसर्जनो द्रव्यविशेषो गृह्यते । अण्डनगुण-
योगादि द्रव्यं अण्डशब्दाद्यम । संख्याया गुणस्य निमान इत्यत्र
समभागो गुणो ग्राह्यः । न यथोक्तलक्षणः नापि सर्वत्र निविशत इ-
त्यादिलक्षणः । द्विमयमुद्भिदिनि द्वौ समौ भागौ यवानां निमा-
नमेकस्योद्भिदः क्रीयमाणस्येत्यर्थः । साऽपेक्षत्वे ऽपि गमकत्वाद्
वृत्तिः । इष्टश्च समवायवचनो गुणशब्दः । यथा त्रिगुणा रज्जुरिति ।
गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगित्यत्र मत्वभिन्नरूपो गुणमभिधाय तद्वति
वर्तने शब्दशक्तिस्माभाव्यात् । गृह्यन्ते शुक्लादयः । तथा चाव्यतिरेकात्
सिद्धमिति प्रकृत्याख्यातमभेदाद्वाचारयोग्यताभ्रयेण । तेन रूपादय-
स्तद्योस्या निवर्त्तिता भवन्तीति मत्वर्थीयोपात्ता एव तद्वर्तने साधवो
रूपवान् घट इत्यादि । प्रकारेण गुणवचनस्येत्यत्र सर्वस्यैव पदस्य द्वि-
वचनमिति स्वतन्त्राङ्गुणोपसर्जनं द्रव्यं पदवादि गृह्यते । पूरणगुणेत्यत्र
गुणशब्देनार्थग्रहणाभिसम्बन्धादेतेषां तावत्प्रत्ययनं नास्ति । आश्रित-
मात्रस्या ऽपि धर्मस्य संसर्गादिलक्षणस्य परिग्रहे द्रव्यसामर्थ्याद्य-
सिद्धिः । तस्मात्सत्त्वे निविशत इत्यादिलक्षणो गुणो गृह्यते । स च वै-
शेषिकशास्त्रप्रसिद्धः । तथा हि पार्थिवार्थिनां रूपादीनामाप्य संयोगाद्-
पजनापायौ द्रव्ये स्तः । कालाकाशात्मसु परममहत्त्वादीनां चाक्रिया-
जन्मत्वमपीति, व्याप्यते तेन लक्षणपदार्थः । तथा च रूपादिभिरपि प्र-
तिषेधः प्राप्तः, तस्यैव गुणैरिति प्रतिप्रसव आरभ्यते । तद्वर्तने सह
विधेरसम्भवाद्भेदेनायं शब्दस्य व्यपदेशः । तस्मिन्गुणात्मनि ये गुणा
व्यवस्थिताः तद्वाचिमिरिति । द्रव्यपारतन्त्र्याच्च गुणानां वास्तवस्वा-
त्मन्यवच्छिन्नत्वं नोपपद्यते इत्यभिधाय्यापाराभयो ऽर्थे व्यवहारः ।
शब्देन केषां चिद् गुणानां स्वात्मप्रतिनिष्ठानां प्रत्यायनात् । स चायं
रूपादिशब्दानां द्रव्यशब्दैरसमानाधिकरणानां प्रकारो घटने, द्रव्यं
प्रति गुणभावाप्रतिषेधे । इत्थं घटरूपं कपित्थरसः अन्धनगन्धः यव-
नस्पर्शः कन्यास्नन इत्यादिसमासः साधुः । ये तद्द्रव्योपसर्जनत्वेनो-
च्यमाना दृष्टाः ते तत्स्थविशेषणेन व्यवच्छिद्यन्ते शुक्लादयः । शुक्लः पट
इति हि द्रव्यसामानाधिकरण्येन प्रयोगो ऽस्ति । ततश्च ते प्रतिषेधविष-
याः । पटस्य शुक्ल इति षष्ठ्या विशेष्यमाणस्य सर्वस्यैव गुणस्य स्वा-
त्मनावस्थितत्वेन ग्राह्यात्सर्वव्याप्त्यसु न समाभ्ययणीयम् । शुक्लाद-
यश्च कश्चित्स्थान इति विधेरपाकृताः प्रतिषेधभाजः । एवं शौकल्यादयो

अपि शुक्लशब्दाद् गुणे भावप्रत्ययोत्पादाद् द्रव्योपसर्जनशुक्लगुणाभिधा-
नात् । यो हि कस्यां चिदप्यवस्थायां द्रव्योपसर्जनो गुणः सोऽत्र तत्स्थावि-
शेषणेनापक्रियते । तथा च शुक्लगुण इति शौक्ल्यशब्देनापि न तस्य प्र-
त्यायने व्यवच्छेद एवमुपलक्षणे शब्दभेदस्यानङ्गत्वाद्येवं रूपवान्प्रष्ट-
इत्यपि द्रव्यसामानाधिकरण्यात् । रूपादयो न तत्स्थाः । नैतदात्मन । न
रूपमात्राद् द्रव्यविशेषणं किं तु सम्बन्धो भेदविवक्षायां मत्वर्थसम्भ-
वादिशेषं न यन्नपि स्वातन्त्र्यधिकरण्येन गुणो, द्रव्यात्मनि अतदभा-
सात् न स्वात्मनि स्थितिं संहरति । न हि राजपुरुष इति राजपुरुषम-
वच्छिन्दन्नपि तन्मयतां भजते । तस्मात्तदस्य रूपमस्यास्तीति प्रती-
त्योरभेदात्सर्वदैव तत्स्था रूपादयः । सूत्रेण वचनशब्दस्यानुपादानात्
ये गुणमुक्त्वा तद्वति न वर्तन्ते अपि तु गुणमात्रमभिधत्ति ते सम्प्रति
स्वातन्त्र्याद्गुणा अपि वृत्त्यन्तरे दृष्टगुणाभावा गृह्यन्ते इति । शुक्ल-
द्वय एवैवंप्रकारा गृह्यन्ते न रूपादय इति सूत्रार्थः । एवं वाक्यनानन
व्याख्यानः । अत एव ब्राह्मणस्य शुक्ला इति प्रकरणापेक्षस्यैव निर्ज्ञात-
त्वात्सति सामर्थ्यं समासप्राप्तौ तद्वं साम्प्रतिकगुणरूपं प्रतिषेधोदाह-
रणमागुणमात्रवृत्तैर्गृहीतत्वात्तत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणमव युक्तमाद्युतस्य
तीव्रशब्दस्य मृदुर्गति प्रकरणादिषु शब्दादीनां विविधविशेषणत्वे
निर्ज्ञाते गन्धादेर्विशेष्यस्य तत्त्वात्तत्र तद्विशेषणस्यापि न तथात्वात्तद्व्या-
याम् । ननु तद्विशेषणैरित्यपरं वाक्यं तीव्रादयस्तीव्रं घृतमित्यादौ वृ-
त्त्यन्तरे द्रव्यसामानाधिकरण्यात्तत्स्वत्वाभावात्स्फुटीकरणाः । तेन
शुक्लादि तीव्रादि सौत्रप्रतिषेधविषय एवेति स्फुटीकृतं । ईषदकृते
त्यत्र वाक्यमीषद् गुणवचनेनेति । तत्र प्रसिद्ध एव गुणो प्राह्यः सूत्रा-
र्थप्रदर्शनं हीदृशमतया हि ईषच्छब्दोऽपहासवचन इति तद्वदभिधायिना
तस्य समासः । अपहासयोगी च क्रियागुणलक्षणोऽर्थः । जानिद्रव्ययोस्तद-
भावाज्जातेर्नित्यत्वाद् द्रव्यस्य सिद्धस्वभावत्वात्तत्राकृतेः परिपुष्टासा-
त्क्रियावाचिनां प्रहणमिति गुणवचनपरिग्रहः सूत्रार्थ एव । यद्येव-
मीषद्वगार्थ इत्यत्र नैवास्ति प्रसङ्गोऽपत्यजानेरपहासायोगादि-
तीव्र मा भूदीषद् गार्थ इति भाष्ये व्यवच्छेद्यं कथमुक्तम् । यथा कथं
चिरस्मर्यनीयमेतत्तथा हि । यथा गार्थतर इति प्रकर्षस्य जानेर-
योगादेर्कार्यसमवेतक्रियागुणनिमित्तत्वमवस्थाप्यते तथा । अपहासो
ऽपि सम्भाव्येतेति युक्तमेतत् व्यवच्छेद्यम् । एतन्तु न सङ्गः प्रकर्षस्य

श्रूयमाणार्गेगनत्वेनामम्भवाद्युक्तं, यत्प्रतीयमानक्रियागुणनिमित्तत्वं
 भू। समासस्वीयपिङ्गल इत्यादौ सावकाश इति कथमत्र प्रसज्यता यद-
 पि भाष्यम्, अकृतेति श्रुत्यमाने इह न स्यात्समासः ईषत्कडार इति
 तदापि कथम्। मात्रभाष्ये वा क्रियाकारकसम्बन्धः प्रतीयत इत्यव्यु-
 त्पन्न एवाऽमृत्कवलं स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञापनाय गडेः कडचेत्येवमसत्येव
 व्युत्पात्तराश्रितम्। तस्मात्सूत्रार्थदर्शनपरत्वेनैवैतद् भाष्यं व्याख्येयम्।
 गुणवचनत्वादत्र समास इति। अजादीगुणवचनादेवेत्यत्र स्वत्वे नि-
 विशत इत्येवं लक्षणो गुणो गृह्यते न तु संसर्गादिलक्षणः। एवं
 हि सर्वस्य उपाधिविशिष्टार्थाभिधायकत्वात्प्रातिपदिकमात्राप्रत्यये
 गुणवचनग्रहणमनर्थकं स्यात्। नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यहंहितालम-
 र्थास्तद्धिता इत्यत्र संसर्गादिरूप एव गुण आश्रीयते। तथा हि नञ-
 उत्तराणि सम्पाद्यहार्थतद्धितप्रत्ययान्तानि गुणप्रतिषेधे नोदात्तानि
 भवन्तीति सूत्रार्थः। अत्र प्रतिषेधभाजश्चत्वारः, प्रकृत्यर्थः, प्रत्य-
 यार्थः, तदुपाधिः सम्बन्धो, वाक्यार्थरूप इति। तत्र गुणप्रतिषेध इति
 वचनादकार्णवेष्टिकं मुख्यमित्यत्र कर्त्तृकार्णवेष्टकादन्यदाश्रीयते नापि
 तदभावः किं तर्हि कर्णवेष्टकाङ्ग्यां न सम्पद्यते मुख्यमित्येवं रू-
 पस्य प्रतिषेधो नञा क्रियत इत्यस्य वाक्यार्थतया सौमुख्यस्य सम्प-
 द्यमानस्यावच्छेदिका समाप्तिरुपसर्जनमुपाधिभूता सा प्रतिषेधयते।
 तदा च प्रकृत्या कर्णवेष्टकशब्देन तस्यासम्बन्धादसमर्थसमासो
 ऽस्मादेव ज्ञापकादवसेयः। सत्यपि च प्रतिषेधे आद्यविधिपदोपा-
 सार्थनिबन्धनत्वात्तद्धितो भवत्येव। तदुत्तरकाले तु पदान्तराण्य नञा-
 प्रतिषेधो बहिर्भावकः शब्दसंस्कारस्यान्तर्गतस्य। तथा च ग्रामं न
 गच्छतीत्यादौ क्रियाप्रतिषेधे ऽपि कर्मादौ द्वितीयादयो भवन्त्येव। वा-
 क्यार्थस्य कर्णवेष्टकाङ्ग्यां सम्पद्यते मुख्यमित्येवं रूपस्य प्रातिषेधो
 नञा क्रियत इत्यन्ये। वाक्यार्थश्च सामान्ये वर्त्तमानानां पदानां वि-
 शेषे स्वस्थापकः सम्बन्धः। स च पदार्थविच्छेदकत्वात्तुपसर्जनं गुण
 इत्युच्यते। सम्बन्धेन निवर्त्तमाने प्रकृतिप्रत्ययार्थे ऽपि सम्बन्धितो
 निवृत्तिप्रतीतिः। अत्रापि पक्षे प्रकृत्यर्थसम्बन्धेन न समासो ऽस्मा-
 देव ज्ञापकाद्विज्ञेयः। अस्मादर्थे च प्रकृतेः प्रत्ययार्थसापेक्षतया। सापेक्ष-
 र्थसामर्थ्यात्प्रत्ययार्थसम्बन्धेत्यनेन दोषः। प्रधानं हि तदा प्रत्ययार्थः
 प्रधानस्य सापेक्षस्यापि भवत्येव वृत्तिः। अन्ये त्वाहुः। प्रकृत्यर्थो ऽत्र

प्रत्ययार्थे प्रत्युपसर्जनत्वाद् गुण इति भाष्यकारमतमुन्नयिते । तथा हि, न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादित्यत्र भाष्यकारेणोक्तम् । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति सर्व एव तद्धितः सापेक्षाद्भवतीति यदयं नञो गुणप्रतिषेधे
सम्पाद्यहेत्यादिकमाहेति । तथाहि, न पृथोर्भावो ऽर्थिवमप्रथिमिति
प्रकृत्यर्थः प्रतिषेधते तत्र । तथा चासामाख्यातद्धितो नैव स्यात्सम-
र्थानां प्रथमाद्वेति वचनात् । अतो ज्ञापकनायमर्थ उक्तः । तत्र च यथा
प्रतिषिद्धस्य पृथोर्भावः पृथोर्वा ऽन्यस्य भावः इत्ययमर्थः । तथा प्रतिषि-
द्धाभ्यां कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं ततो बान्धेन सम्पादीत्येवं प्रकृत्य-
र्थेन नञः सम्बन्धादिदमवसीयते प्रकृत्यर्थो गुणत्वेन भाष्यकारस्या-
भिमत इति । एतच्च न युक्तम् । प्रधानाप्रधानसंज्ञयौ प्रधान एव कार्य-
योग इति संपद्यमानार्थविषयः प्रतिषेधः सम्पत्त्युक्तो नाप्रधाने प्रकृ-
त्यर्थे । एक पदोपात्तो नार्थो ऽन्तरङ्गः संसर्गीभवतीत्यतो ऽपि सम्पत्ति-
रेव गुणो युक्तो न पदान्तरोपात्तः प्रकृत्यर्थो विप्रकृत्यज्ञापकं च न्या-
यानुवर्त्तकं न ज्ञापनकारकम् । ततश्च प्रधानाभिसम्बन्धे प्रकृत्या न स्या-
त्समासो ऽसामर्थ्यादिति ज्ञापकेन प्रकृतेर्गन्धतत्समासायाः प्रत्ययो ज्ञा-
पिनो भाष्यकारेण । तदेवं पूर्वदर्शित एव सूत्रार्थो युक्तः । अहैतक-
मित्यन्वार्थतद्धितो बोधाहार्यः । अवसीयते हेतुनाथे । असाम्परायिक-
मित्यत्र सत्त्वर्थे सम्परायाश्च प्रभवतीति तद्धितः । अनया दिष्टा अन्य-
त्रापि गुणप्रदेशे सूत्रवार्तिकेषु गुणस्वरूपं व्याख्येयान्निष्ठमात्रमिह
प्रदर्शितम् । अतिशयनसूत्रे भाष्यं, प्रातिपदिकार्थो वै द्रव्यं न च
द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्ति । एवं तर्हि गुणः प्रातिपदिकार्थः ॥ १ ॥

ननु षड्वयमपि प्रकृत्यर्थस्तत्र कुतः । एतस्य गुण-
स्य प्रकर्ष इति तत्रैतदुक्तम् । यस्यास्ति प्रकर्षः तत्प्रतिकर्षे भ-
विष्यतीति भयं वै प्रातिपदिकार्थ इति यल्लिङ्गसंसर्गादिलक्ष्णो
गुणो गृह्यते स हि द्रव्योपसर्जनभूतः शुक्लादिप्रातिपदिकेन प्रत्याख्य-
तोऽतश्च च गुणस्यैव प्रकर्षो ऽस्ति न द्रव्यस्येत्यत्र कारणं च वक्तव्यम् ।
यत्नेन विषयस्वरूपस्य द्रव्यवद् गुणस्यापि प्रतिपादनात्करणापन्नगुणा-
वयवगुणवत्कार्यद्रव्यमपि कथं न प्रकृत्येत्यत्र तथा गुणतः प्रतीयमानः
कश्चिदभिधीयगुणानपेक्ष एव द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यापि कारणं वक्त-
व्यम् । एकस्मिन्नवयवे बहुनरोपाधीनां सम्भवान्नियमनैकस्योपादान-
मयुक्तम् । सर्वत्र द्रव्यातिशयनास्पन्दं स गुणः सम्बन्धिनियत इत्ये-

तत्कथम् । न हि गुणो निर्गुण इति वचनेनात्सामान्येषु वा ऽवच्छेदको नास्ति । निः सामान्यानीनि सिद्धान्तात्तथा कर्मादिष्वपि नास्ति गुण इति तत्र किनिबन्धनः प्रकर्षो भवेत्कथं चाऽन्यस्मिन्प्रकृत्यमाद्ये ऽन्यस्य प्रकर्षो युक्त इत्येतदपि घटव्यम् । न अर्जुने शौर्येणैव चैत्रः । तथा द्रव्यं च प्रकृत्यमाद्यं लोकः प्रत्येति शब्दादित्येतान्विकल्पान् क्रमेण निवारयितुमाह ॥

द्रव्यस्याऽव्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षो ऽभिधीयते ॥ २ ॥

इहोपाधिविशेषेन निरूपयितुमेष न पार्यते द्रव्यं । न हि सामान्यदिपदार्थं विनाव्यक्षयितुमिदन्तया शक्यते । यद्वत्स्वेतेन रूपेण निरूपायतुमपि न शक्यते तत्कथं स्वतः प्रकर्षेण युज्यते अतो ऽव्यपदेशस्येति । स्वतः प्रकर्षाभावे सामानाधिकरण्यच्छलेन हेतुरुपात्तु । तदित्यं संसर्गिर्मनिमित्तः प्रकर्षः । गुणादिभिरेव संसर्गिभिर्विशेष्यमाणं द्रव्यं जातीयत्प्रकृत्यते । तत्र संसर्गिणो गुणाद्यो बहवः सन्निहिता इति किङ्करो ऽतिशय इत्याह । य उपादीयते गुणो भेदको व्यपदेशायेति । द्रव्यं व्यपदिष्टं व्यवच्छेदको ऽन्यस्माद्यो गुणानुपादीयत शब्देन गृह्यते तत्कृतः प्रकर्षः प्रत्ययवाच्यः । न त्वनभिधीयमानापरस्मिन्निहितगुणदिनिमित्तः । तस्य प्रतीयमानस्यानेकत्वाज्जियमकारणाभावत्प्रतीतेरुपप्लवमानत्वाद् बहिरङ्गत्वाद्भिधीयमानस्तु गुणो ऽन्तरङ्गो नियतप्रतीतिः । यदावेशेन हि द्रव्यमभिधीयते तदात्मन एवातिशयमानता नान्यायाः प्रकृत्यर्थत्वोपाधित्वादतिशयस्य । अभिधीयमानस्यैव च प्रकृत्यर्थत्वाद् गुणो भेदक इति स्वयात्प्रलक्षितं गुणरूपमत्र गृह्यते इत्याह । संसर्गि भेदकं यद्यदिति हि लक्षणम् । भेदकत्वं चात्र मुख्यं गुणलक्षणम् । असमवेतस्यापि दण्डस्य दण्डिद्रव्यवच्छेदेन । तदेवं शुश्लेतः पट इति शुक्लगुणनिमित्तो गन्धरसादिप्रतीयमानगुणनिमित्तः ॥ २ ॥

यथा च निरुपाधिता द्रव्यस्य प्रकर्षो नास्ति तथा द्रव्याभिच्छृष्टस्य स्वतन्त्रस्य गुणस्यापि शुक्लतरं रूपमिति स्वतः प्रकर्षो नास्ति अपि तु तद्वत्स्थायां द्रव्ययमाणत्वाद् गुणस्यापरसम्बन्धनिमित्त एव प्रकर्ष इत्याह ॥

सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना ।

प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम् ॥ ३ ॥

शुभो ऽपि प्रधानेन शब्देनाभिधीयमानो द्रव्यलक्षणमिदं त-
द्विति सर्वनामप्रत्ययमशेषां गत्यस्त्रभाषमनुपतनीति तस्य निरुपाधेर्य-
पदेशाविषयत्वाद्युपाधिर्यपदेशः, तन्निमित्त एव प्रकर्षः । तत्र जाति-
र्यपदेशहेतुरपि नूनं तत्प्रकर्षे स व्यापारसमानजातीयाधिप्रकर्षः ।
तत्र जातेरभेदः । अत एवोक्ते भाष्ये जननेन प्राप्यत इति जातिः ।
न चैतत्कार्यस्य प्रतिकर्षापकर्षो ह्यत इति जन्मकालसम्ब-
न्धः । जातिशून्ये ऽतिजन्मकालेऽपि तेनैव रूपेणासावस्थिता व्यक्ते-
रवियोगेन प्रवर्तमानतज्जातीयादेव व्यवच्छेदं प्रापयितुं शक्नोती-
त्यर्थः । अतश्च जातेरतिशायकत्वासम्भवात्तदेकार्थसमवायि भासुरत्वं
वेमल्यं रागान्तराव्यतिभिन्नतेत्येवमादयो विशेषाः प्रकर्षवृत्तिनिव-
न्धनम् । यद्यपि चाग्निसंयोगेन स्वत एव गुणस्य प्रकर्षो भवति । तथा
च व्यपदेशः परोपाधरेवेति तत्तन्निमित्त एव प्रकर्षो न्यायः । न हि
स्वगतो विशेषः शब्देन सर्वः शक्यते ऽभिधातुं, रूपादिशब्देन रूप-
त्वाद्विजातीयस्याविशेषेण सर्वस्याभिधानात् । एवं शुक्लादिविशेषशब्दे
नापि शुक्लत्वाद्विजातीयस्याविशेषेण प्रतिपादनात् । अत एव च यदा
भास्वरवादयो ऽपि प्राधान्येन व्यपदिश्यन्ते तदा तदाभितर्धर्मद्वारेणैक
एव प्रकर्षो विज्ञेयो भासुरतर इति । तत्रापि धर्मांतरस्य प्राधान्येन
तद्वपुराश्रितनिमित्त एव प्रकर्ष इति यावत् सम्भवति शब्दव्यापारः
तावदपर्यवसानमेव धर्माणामिति “गुणः प्रकर्षहेतुर्यः स्वानन्द्ये-
योपदिश्यते । तस्याभिनगुणादेव प्रकृष्टत्वं प्रतीयत” इत्युक्तमेव ।
अत एवात्र सर्वस्यैव प्रधानस्येति व्याप्तिरुक्ता सर्वप्रद्वेनेन । यदा
तु शब्दव्यापारोपरमः तदा धर्मांतरपर्यवणा पर्यवस्यति ॥ ३ ॥

ननु च भासुरत्वादयः शुक्लशब्दस्य न वाक्या इत्यशब्दवाक्य-
प्रतीयमानधर्मद्वारकः सन्निधानाद्विनियमः प्रसज्यत एवेत्याशङ्क्याह ।

विद्यमानाः प्रधानेषु न सर्वे भेदहेतवः ।

विशेषशब्दैरुच्यन्ते व्यावृत्तार्थाभिधायिभिः ॥ ४ ॥

इह प्रधानेषु द्रव्येषु वस्तुसन्तो बहवो ऽस्मात्सजातीयविजाती-

याव्यवच्छेदाद्योधर्माः । येते न सर्वज्ञेनावच्छेदेन शक्यन्ते अभिधातुम् ।
अनेकव्यावृत्तिनिवृत्त्यैकस्य शब्दस्याभावात् । एकैकव्यावृत्तिनिष्ठा हि
बहुवः शब्दा वस्तुनि प्रवर्तन्ते । तथा च तेऽप्रविशेषशब्दा इत्युच्यन्ते
प्रतिनियतविशेषाभिधायित्वात् । यदि सर्वविशेषविशिष्टं द्रव्यमेकेन
शब्देनाभिधीयेत, स्यादसावकः शब्दः साधारणः । नचैवम् । तस्मात्प्र-
तिनियतव्यावृत्तिविशिष्टार्थाभिधायिभिः शब्दैः सर्वविशेषाणामसं-
स्पर्शादुपासावशेषहेतुक एव प्रकर्षः । सूक्ष्माणां च विशेषणामसं-
विज्ञातपदानां भासुरत्वादीनामस्त्येवं शुक्लादिशब्दैर्वाच्यता तदुपा-
धिविविक्तस्य शुक्लस्य प्रधानस्य शब्दविषयाभाषोपगमायोगात् । संस-
र्गिरूपां सहितत्वाच्छब्दवाच्यस्य जातिहेतुकप्रकर्षासम्भवात् शुक्लतरं
रूपमित्यादिप्रयोगदर्शनाच्चात्र भासुरत्वाद्देहेतुकः प्रकर्षो निश्चीयते ।
न चाशब्दवाच्यधर्मनिमित्तं सं, अतिप्रसङ्गादित भासुरत्वादीना-
मपि प्रयोगप्रामाण्यादत्र शब्दवाच्यत्वं निश्चीयताम् ॥ ४ ॥

ननु भवतु स्वतोऽव्यपदेशस्य द्रव्यस्य संसर्गिधर्मनिमित्ता
व्यपदेशप्रवृत्तिः । तत्रैव तु व्यपदेशे संसर्गिण उपक्षयापकर्षेऽपि
कथं तस्य व्यापारः कल्प्यत इत्याह ॥

वस्तूपलक्षणे तत्र विशेषे व्यापृतो यदि ।

प्रकर्षो नियमाभावात्स्यादविज्ञानहेतुकः ॥ ५ ॥

वस्तुनिर्देशमात्रचरितार्थत्वे विशेषस्योपाधिभूतस्य यः शु-
क्लो दृष्टः स गरिमादिना प्रकृष्टः शुक्लतर इति प्रतीयते । तथा
च विशेषः प्रकर्षस्य निबन्धनं न ज्ञायेत । न चैवं प्रसिद्धिः शुक्लगु-
णानिमित्तस्यैव प्रकर्षस्यातोऽवगमात्ततश्च यथा प्रतीतिः यथा च
युक्तिः प्रकृत्यास्तत्तरत्वाच्छब्दवाच्यस्येति । तथा प्रकर्षे व्यपदेश-
हेतोरेव विशेषस्य व्यापारः कल्पयितुं न्याय्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इह कथं प्रकर्षप्रत्ययः निकृष्टतरः प्रकृष्टतर इत्याशङ्क्याह ॥

सर्वं च सर्वतोऽवश्यं नियमेन प्रकृष्यते ।

संसर्गिणा निर्मितेन निकृष्टेनाधिकेन वा ॥ ६ ॥

व्यपदेशहेतुप्रकर्षेऽर्थप्रकर्षप्रत्यय इति निकृष्टोपाधेरभिधाने

निकर्षापेक्ष एव प्रकर्षो वाच्यः प्रकर्षोपाध्नाभिधाने प्रकर्षापेक्ष इति सजानीयापेक्षायां सर्वस्य प्रकर्षसम्भवादेतदुपपद्यते । निकृष्टस्य निकृष्टत्वादेव प्रकृष्टस्य प्रकृष्टत्वादेवातिशयः सम्भवत्येव । एवं गुण-
प्राधान्येऽप्यपरधर्मनिमित्तः प्रकर्ष इत्यनवस्थां पूर्वप्रदर्शितामप्यने-
नाह । इह गौतरेति प्रयोगो हृदयते तत्र च न ज्ञेतिनिमित्तः प्रकर्ष-
इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

न चान्यत्र निमित्तान्तरमत्र सव्यापारं प्रतीयत इति निमित्तं प्रकर्षाद् द्रव्यस्य । एवं शुक्लतरादावपि भविष्यतीति किमिति गुण-
हेतुकः प्रकर्षः समुद्भास्यत इत्याशङ्क्याह ॥

नापेक्षते निमित्तं च प्रकर्षे व्यापृतं यदि ।

द्रव्यस्य स्यादुपादानं प्रकर्षे प्रत्यनर्थकम् ॥ ७ ॥

द्रव्यं निर्हासोपचयसम्बन्धायोग्यं स्वत इति न स्वनिमित्तं प्र-
कर्षमनुभवति । तद्यदुपाधिरूपनिमित्तं प्रकर्षे सव्यापारं नाङ्गीकरोति
तदा प्रकर्षे प्रतिपाद्ये तस्योपादानं निष्प्रयोजनम् । युक्ततर इत्यादिः
प्रयोग एव न स्यादित्यर्थः । तस्मात्प्रयोगप्रामाण्याद्यथो-
पपत्ति प्रकर्षोऽनुविधेय इति व्यपदेशहेतुः स्वसंसर्गिधर्मनिमित्तः
स व्यवस्थाप्यः । सर्वत्र जातिश्च व्यपदेशहेतुभूतायास्तदसम्भवे यथा
शुक्लतरं रूपमित्यप्रैकार्थसमवेतभासुरत्वादिधर्मद्वारकत्वात्प्रकर्षो
व्यवस्थाप्यते तथा गौतरेत्यत्राप्येकार्थसमवेताद्वाहदोहादेधर्मादसौ
व्यवस्थाप्यः । भासुरत्वादेरिव चात्र प्रयोगप्रामाण्याद्वाहदोहादेरपि
शब्दार्थत्वमवसेयम् । ततश्च प्रकृष्टत्वाद्वाहदोहा गौर्गौतरेति भण्यते इति
सर्वं सुखम् ॥ ७ ॥

प्रकरणार्थं समापयितुमाह ॥

सव्यापारो गुणस्तस्मात्स्वप्रकर्षनिबन्धनः ।

द्रव्यात्मानं भिनक्त्येव स्वप्रकर्षे निवेशयन् ॥ ८ ॥

द्रव्यस्य स्वतो निरतिशयत्वात्स्वनिमित्तभूः प्रकर्षः नोद्युक्तः ।
स सगुणः स्वातिशयहेतुकेन विशेषेणाश्रयान्तराद्व्यवच्छेदं विदधा-
ति, कथमन्यस्य प्रकर्षोऽन्यप्रकर्षमित्याशङ्क्याह ॥ ८ ॥

अक्षरं गुणरूपेण द्रव्यमाख्यायते षष्ठा ।

अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्याविद्यते तथा ॥ ९ ॥

निरूपस्य निरुपाधिना द्रव्यस्य शाब्दव्यवहारोपगमाद्यो-
गाद्युपाधिकपाधरितस्य तदुपगमे सर्वशब्दार्थपृष्ठपाती व्यवहारः
स्वोपाधिनियमितशरीर इत्यर्थः । उपाध्याधिमनोश्च विवेकस्य दु-
रवधारत्वात्सकुर इति व्यवहारेण गुणप्रकर्षो गुणिनि विधायति, न
गुणात्मन्येव निष्कृष्टगुणिनि व्यवतिष्ठते नापि गुण्यात्मन्येव नि-
ष्कृष्टगुण इति सिद्धम् । इति ॥ ९ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

गुणसमुद्देशः वक्ष्यमः ॥

सम्प्रत्येकयोगक्षेमास्पदाद्यान् तन्प्रेणोद्दिश्य क्रमेण विचार-
यितुमाह ।

शक्तिरूपे पदार्थानामत्यन्तमनवस्थिताः ॥ १ ॥

दिक् साधनं क्रिया काल इति वस्त्वभिधायिनः ।

दिगादिशब्दा अर्थसिद्धस्वभावद्रव्यधर्मतया स्वार्थं प्रति-
पादयन्तो यथा तं लक्षितादिगाद्यर्थसंस्पर्शविकल्पाः तथा
हि परोपाधिरूपाः शक्तयो दिगाद्याः पारतन्त्र्यं च शक्तिलक्षण-
मिति क्रिया ऽपि द्रव्यपरतन्त्रा शक्तिरिति व्यपदिश्यते । वै-
शेषिकनये च दिक् द्रव्यं नोपपद्यते । कार्यानुमयत्वेन पदार्थोपका-
ररूपस्य शक्तिव्यस्य न्याय्यत्वात् । एवं विधं शक्तिरूपं सिद्धस्व-
भाव एव वस्तुवाचकैः शब्दैः साक्षान्न स्पृश्यत इत्यसाधारणमेत-
त्पदार्थरूपं लक्षणेनावस्थापयितव्यम् । अस्ति ह्येषां शास्त्रे, ऽस्मिन्व्य-
वहारो दिक्पद्व्येऽयो विम्बेशकालेत्यादिः ॥ १ ॥

तच्च साधनादीनां शास्त्रानुमितमेव लक्षणं विभजनीयम् ।
दिक्कालादीनां तु स्वरूपं वक्तव्यम् । तन्न दिशस्तावत्स्वरूपं
लक्षयति ।

व्यतिरेकस्य यो हेतुरवधिप्रतिपाद्योः ।

ऋज्वित्येव यतोऽन्येन विना बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥ २ ॥

कर्मणो जातिभेदानामभिव्यक्तिर्यदाश्रया ।

सा स्वैरुपाधिभिर्भिन्ना शक्तिर्दिगिति कथ्यते ॥ ३ ॥

इदमस्मापूर्वं पञ्चाद्वैत्येवमस्मादित्यवधेरिदमिति प्रतिपाद्या-
वधिमतो व्यतिरेकः प्रातिपदिकार्थे भेदो ऽवश्यवधिमत्सम्बन्धो
पलक्ष्यः स पदार्थस्वरूपावनुपपद्यमानो निमित्तान्तरमावेक्ष्यते । त-
न्निमित्तान्तरं दिगिभ्युपपद्यते । न हि जात्यादिनिमित्तो ऽयं प्रत्ययः ।
तद्वनुपपद्यतीति । परिशेषादिनिमित्तः । यदाहुर्वैशेषिकाः । इत इ-
दमिति यतस्तद्विद्यो लिङ्गमिति । कार्यकल्प्यत्वे च सदैव पदार्थो-
पाधितया प्रवीतेः । स्वतन्त्रा द्रव्यरूपता चास्ति विविदाः । न हि पु-
थिव्यादिवदिगुपलभ्यते । अत एव कालो ऽपि शक्तिरिति वक्ष्यते ।
समवायश्च तां शक्तिमिति समवायस्यो ऽप्युक्तः । तस्या ऋजुपृष्ठयोः ऽ

वंश इति प्रत्ययोऽन्येन बिना ऽवधेरप्यनपेक्षणात्पृथिव्यादिनिमित्तान्त-
 रोपकारमन्तरेण जायते । स चैकदिक्कसमवयवानां प्रसरणादिदिक्-
 निमित्तकृद्धार्यस्यापलक्षणत्वाद् । यकादिबुद्धिरपि दिक्निमित्ता व्या-
 ख्येया । तथा कर्मलक्षिका निर्यगूर्ध्वमधश्च जायमानानां कर्मत्वमहासा-
 मान्यव्यतिरेकेण भ्रमगात्वोत्क्षेपणत्वाद्यपरजातिव्यक्तिर्दिङ्निमित्ता ।
 तथा ह्यूर्ध्वादिदिक्संयोगविभागकार्याः कर्मलक्षणाविशिष्टाः सन्तो
 नियतजातिव्यञ्जने समर्था भवन्ति । कर्मण इति कर्मसामान्यस्यावा-
 स्तरजातिभेदादुत्क्षेपणत्वादयः । जातात्रेकवचनं भ्रमणादिक्षणानां ये
 जातिभेदा इत्यर्थः । दिग्लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैका दिगिति
 काणादाः । एका ऽपि च दिक् निमित्तोपाधिप्रकल्पितत्वाद्दश-
 धा व्यवह्रियते । तथा च एवमाहुः । आदित्यसम्प्रयोगाद् भूतपू-
 र्वाद्भविष्यतो भूताश्च प्राचीनि । सवितुरहरादौ येन प्रकल्पितदिक्-
 प्रदेशेन संयोगो ऽभूद्भवति भविष्यति वा तस्मादादित्यसम्प्रयोगाः प्रा-
 चीनि व्यवदेशः । प्राच्युच्यत इति कृत्वा तथा दक्षिणाप्रतीच्युदीचीनां
 चेति सूत्रम् । तस्माद्वादित्यसंयोगाद्दक्षिणादिव्यपदेशः । तथा हि
 यत्र प्रतीपमञ्जल्यस्तगमनाद्भविः सा प्रतीची । मूर्त्तिपरिच्छिन्नेन ह्यादि-
 त्यमण्डलेन यः संयोगः स परिमितदशव्यापातेन चातीतेन भविष्यता
 वर्त्तमानेन वावच्छिन्नो नियतदिशामव्यवस्थापको भवतीत्यदृश्य-
 मानगमिक्रिया या परिहरति पृष्ठकरणेन सा दक्षिणा । या न परिहरति
 सा उत्तरा । मध्यान्हे रविर्बिम्बमुदङ्मुखमञ्जल्यतो ऽसावुदीचीत्यपि
 भण्यते । अनेनैव च प्रकारेण पूर्वदक्षिणादीन्यन्तरालरूपाण्यपि दि-
 गन्तराणि व्याख्यातव्यानीत्युक्तं सूत्रम् । एतेन दिगन्तराणि व्याख्या-
 तव्यानीत्युक्तम् । तथा हि मेरुं प्रदक्षिणमावर्त्तमानस्य सवितुर्लोक-
 पालपरिगृहीतप्रदेशसंयोगापेक्षो दशधा विभाग इति शास्त्रान्तरे
 विस्तरेण निर्णीतं तत एवावधार्यम् । इह त्वद्य ते परं दिगिति न विभ-
 ज्य कथ्यते । न चायमस्मादुपपन्नरितो भेद एतदुपचारस्य प्रत्यय-
 धर्मत्वाद्ध्येन समाविशेत्सूर्यसंयोगाद्विशेषं तु सहकारिमपेक्ष्य
 विचित्रकार्यं प्रभावयतीति कल्पनया मेरावपि दिशो व्यवदिश्यन्ते ।
 अत एव वास्तवे ऽपि भेदे ऽवश्यं सहकारिणो ऽभिव्यञ्जकत्वेनापेक्षा ।
 अत एव कार्यं भेदादपेक्ष्यन्त इति तस्याभ्यघोषपत्त्या दिश एकत्वमु-
 पेयते । एको हि प्रामाणिकः स कार्यस्य भेदमुपगच्छन् कारणनानात्वं

प्रत्याख्येति । चास्तवे च दिशो नानास्वे सर्वत्र कार्यदर्शनात्तात्मां विभुत्वात् पूर्वापरादिप्रत्ययाः सङ्कीर्णम् तस्माद्भावत एका दि-
क्कार्यवैचित्र्यं तु सहकारिभेदादित्येषमुक्तम् ॥ ३ ॥

न च सहकारिण एव दिगन्तपेक्षाकार्यं युक्तं तस्य स्वतोऽपूर्वापरादिरूपस्य तद्भावस्य दिक्सम्बन्धकत्वाच्च च तदनुपका-
रणमिति दिगेष प्रत्याख्येया पूर्वापरादिप्रत्ययालिङ्गं कालश्चेति त-
यो रन्यत्वे लिङ्गस्य विशेषमाह ॥

परापरत्वे मूर्त्तानां देशभेदनिबन्धने ।

तत एव प्रकल्प्येते क्रमरूपेऽनुकल्पतः ॥ ४ ॥

मूर्त्तिः सर्वगतद्रव्यपरिमाणम् । अभेदाध्यवसायाच्च धर्मिणोऽत्र निर्दिष्टाः । व्यापकादीनामाकाशादीनां परत्वापरत्वे न स्तः । पूर्वः पर इति भावेऽप्यव्यापकेषु पूर्वापरदेशसम्बन्धनिमित्तो व्यवहारः । देशस्यापि पूर्वापरत्वं दिङ्निमित्तमिति तत एव दिशः परत्वापर-
त्वे देशनिमित्ते तात्पर्यतः । पूर्वमभूद्भवित्यति परमिति तु क्रियापौ
र्वापर्ये कालशक्तिकृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञावशाद्भवतिष्ठत इति नास्ति
दिक्कालयोर्लिङ्गसंस्कार इत्याशयः ॥ ४ ॥

अमूर्त्तानामपि कादपनिके परत्वापरत्वे स्त इत्याह ॥

आकाशस्य प्रवेशेन भागैश्चान्यैः पृथक् पृथक् ।

सा संयोगविभागानामुपाधित्वाय कल्पते ॥ ५ ॥

संयोगिधर्मिभेदनाकाशस्य तेन सह मूर्त्तद्रव्यगतैर्भागैरव्या-
वृत्तत्वात् यथायथं ये संयोगविभागाः तेषां दिगवच्छेदाय पूर्वा-
परादिभिन्ना प्रभवतीति तदुपधिः प्रदेशानामाकाशस्य कल्पितानां
पूर्वापराद्रव्यवहारस्तथा च पूर्वाकाशसंयुक्तः पर इत्यादिमूर्त्तैषु
व्यवहारः सिध्यतीत्यमूर्त्तपूर्वकोऽभावित्यर्थः । इह देशानां दिक्कृता
पूर्वापराद्रव्यवस्था, दिशस्तु किंकृता अर्थान्तरनिमित्तत्वे तस्यापि कुत
इत्यनवस्था दिशः ॥ ५ ॥

अत एव पूर्वादित्वं देशैरपि किमपराद्धमित्याशङ्क्याह ॥

दिशो व्यवस्था देशानां दिग्व्यवस्था न विद्यते ।

शक्तयः खलु भावानामुपकारप्रभाविताः ॥ ६ ॥

देशानास्वनम्नं रूपमाधारादिस्वभावमर्प्यत इति तत्र पूर्वा-
परादिभावस्य स्वरूपादेवाभावादन्यन्निमित्तं दिगाख्यं कल्प्यते नै-
वोपकारेण । तत्र परतन्त्रस्वभावाकल्पनानापरं पूर्वादि परादि ताव-
त्स्वभावमवलम्बितुमुत्सहते । येन तन्नामस्थितस्वभावे देशवत्पूर्वा-
परादिभावार्थं निमित्तान्तरमेषणीयं स्यात् । यादृक्भावा हि साकार्य-
परिकल्प्या तावदेव तत्त्वं नापरं तत्र शक्तीनां पारतन्त्र्यस्यैवोपपत्तेः ।
शक्त्यन्तरकल्पने शक्तिमत्त्वापत्तेः । शक्तिमतोऽतिप्रसङ्गान्मूर्त्यसंयो-
गस्तु पूर्वापरादित्वं नापूर्वं तत्र धत्ते अपि तु स्वभाव एव शक्तिरित्-
विप्रायः ॥ ६ ॥

शक्तिस्वमेवास्याः स्वतन्त्रं भावरूपतायाः कारणाय पोषयितुमाह ॥

मसस्तरूपा भावेषु दिक् पूर्वैत्यभिधीयते ।

पूर्वबुद्धिर्यतो दिक् सा समाख्यामात्रमन्यथा ॥ ७ ॥

प्रत्यस्तमुपाधिन्वेन भावेषु समारोपितं रूपमस्याः तथाभूता
पूर्वा दिगिति व्यवह्रियते । तथा यस्याः सकाशात्पूर्वबुद्धिः पूर्वाऽय-
मर्थे इति ज्ञानं, पूर्वत्वमुपलक्षणं परत्वादिरपि गृह्यते दिक् सा परो-
पाधिकरूपेत्यर्थः । अन्यथा उपाधिरूपानपेक्षा अस्मात्तन्त्र्याश्रयणे भा-
वतो दिग् भवति अपि तु सा तदानीं समाख्यामात्रं दिगिति । नयति
स्वतन्त्रद्रव्यं त्रिषयं शब्दमात्रवस्तुसंस्पर्शं । तथा श्रुतं “ दिक् सा-
धनं क्रिया काल इति चस्त्वभिधायिनः । शक्तिरूपे पदार्थानामत्यन्त-
मनवस्थिता ” इति । तद्वत् नित्यपारतन्त्र्याया दिशः कार्यकल्प्यायाः
स्वतन्त्रपदार्थगतविकल्पानवसर इति स्वतो नानास्वभावे सहका-
रिसूर्यसञ्चारविशेषेण किमेकस्वभावं सेवासहकारिभेदोऽपि न
विचित्रे कार्यं कुर्यादित्येतदशक्यं वक्तुम् । यथा पूर्वापरादिप्रत्ययल-
क्षणेन कार्येणानुमितसत्त्वा तथाऽयुपगन्तव्या शक्तिरूपा दिक् ॥ ७ ॥

ननु च पूर्वापरादिप्रत्ययः सम्मुखादिनिमित्तो भविष्यति
तथा चोक्तं भारते यथाऽभिमुखं मक्ता ताः प्रविशन्ति सा पूर्वा
दिङ्मन्तर्ध्याते तथा छांकेऽप्यभिमुखः पुरावर्त्ता भव्यते पृष्ठतः

इह दृश्यवस्था या लोके न तस्यां नियता दिशः ।

ननु किं मुख्यादिद्विनि; वास्वमवधिमपेक्षया पूर्वादिभ्यवस्था तत्र
विधानं विधेयं न व्यतिष्ठति । पश्चान्मुखस्य यद्वस्तु हि पश्चादम्-
बुद्ध्याऽनुसृतत्वे तस्य पूर्वस्मिन्देश भवतीति प्राङ्मुख उद्गमस्यो-
क्तं न विधेयव्यवस्था न स्यात् । तस्मादनादिकटदिङ्निमित्तपूर्वा-
पक्षेऽप्यवस्था उपलब्धकार्या ॥ ८ ॥

सव्यवस्थानियमो दिक्षु न व्यतिष्ठते ।

प्रथमप्यपरत्वेन पूर्वोपस्थाभिधीयते ॥ ९ ॥

विष्णु दिङ्निमित्तं, पूर्वदेशदक्षिणापथोत्तरापथादीनां निय-
मो न विद्यमानः । तथा हि दिगपेक्षया पाञ्चास्योऽपि पूर्वदेश इति
कथयितुं तथा च दक्षिणापथात्पूर्वदेशं गच्छन् पूर्वप्रदेशं गच्छामी-
ति हि दिग्गन्धवत्त्वायां तु न भवतीति स्मात्पूर्वत्वादि दिगनपेक्षं सं-
सृज्य दिगनपेक्षया तु यथाद्रव्यं व्यवहारोऽत्राप्युपपद्यते । तथा
च स्मात्प्रभवति पश्चिम्निदेशे वसतीति भाष्ये चादित्यत्वा, नैव दोषो
देशाद्विषयमेतदिति परिहृतम् । नायं पूर्वशब्दो कठित्वादव्यपेक्षः
प्रतीयते । दिग्गन्धः सन् देशे वर्तते । देशसामान्यं तु देशशब्दाद-
व्यपेक्षितं विवेचयितुं । ततो दिक्शब्ददेशवृत्तेर्विधीयमानः प्रत्ययो
देशात्तदादि शब्दाद्भवतीति भाष्यार्थः । के विद्वयाचक्षते नायं पूर्वश-
ब्दो देशादेशरूपेण कथयति देशशब्देनैव तस्याभिहितत्वात् । दे-
शशब्दोऽस्मिन् कश्चिद्विशेषो देशशब्दादप्रतीयमानः पूर्वशब्देनाभि-
हितं विशेषावच्छेदनिबन्धन इति । एतदयुक्तम् । देशसामानाधिक-
रित्वसिद्ध्याः प्रत्ययस्येष्टः । अवश्यं दिक्कालयोर्व्यवच्छेदार्थं देश-
शब्दोऽवगच्छति इति तत्र प्रत्ययामावे को विषयः स्यात् । तदर्थं
विशेषो दक्षिणापथः इत्यादावनन्यापेक्षकटेऽपि पूर्वादिके

सहजे, दिङ्निमित्तमपरं रूपांतरमपि भवति । यथा स्वाङ्गनिमित्तो
ऽन्यथा व्यवहारो दिङ्निमित्तो ऽन्यथा व्यवहार इति मुख्यविङ्गि-
मित्तमत्र पूर्वादिभ्यमित्युपपादितम्, यथा च दिङ्प्रपञ्चोपादिनां पू-
र्वादीनां वृत्तिः देशे तद्विषयसम्बन्धादित भाष्येण ॥ ९ ॥

सम्पादयति ॥

अतो भाषितपुंस्कत्वात्पुंनद्भावो न मिद्व्यति ।

अस्मिन्नर्थे न शब्देन प्रसवः कश्चिदुच्यते ॥ १० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजित्यत्र भाष्यम् । अकारः किमर्थः । तसु-
रेव क्रियताम् । एवं च स्वार्थश्चकारो न कारिष्यते प्रत्ययस्वरेणैव
मित्तेः । तत्र उक्तं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दक्षिणाशब्दादप्ययं भवति ।
तत्रासत्यकार यस्यां लोपो न स्यादिति । अत्र प्रत्ययस्याकारमादिश्य
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया टाबन्ताभ्यां विधावसत्यकारे यस्येति लो-
पाभावाद्दक्षिण उत्तरत इति रूपं न सिद्ध्यति । असत्यकारे आका-
रलोपो न । तयोरकारस्तु श्रूयत इति । ननुक्तम् । समानायामाकृतौ
भाषितपुंस्कस्य पुंनद्भावः आकृत्यन्तरे चेतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षि-
णोत्तरा इति दिक्शब्दा, दक्षिण उत्तर इति व्यवसायशब्दविति । त-
देतद्भाष्यं रुढशब्दत्वे दिशि पूर्वादीनां युज्यते नान्यथा । तथा हि अ-
यमर्थः । भाषितः पुमान्वास्मिन्नित्यर्थे ऽन्यपदार्थः समाश्रीयते, स स-
र्वभिधयो नोपपद्यते । तस्य पदार्थ आत्मा स्वभाव इत्यन्ततो व्य-
पदेशेन भाषितपुंस्कं नाव्यभिचारिस्त्वमनेन व्यवच्छिद्येत । तत्तस्मा-
त्प्रवृत्तानिमित्तलक्षणो ऽर्थो अन्यपदार्थः । तत्रापि भिन्ने प्रवृत्तिनिमि-
त्ते सर्वत्रैवं भाषितपुंस्कता । ततो ऽर्थस्वभावादिशब्देनैकस्मि-
न्नावृत्तिनिमित्ते सामर्थ्याद्भाषितपुंस्कता समाश्रीयते । अत्र च कार्य-
स्यासम्भवादिभिधेयधर्मेण ननुचनः शब्दो भाषितपुंस्क इत्युच्यते,
इति प्रवृत्तानिमित्तस्यान्यपदार्थत्वे समानायामाकृतौ यो भाषित
पुंस्कः शब्दस्तस्य पुंनद्भाव इत्यर्थो ऽवतिष्ठते । दिशिच दक्षिणोत्त-
रेति स्वाभाविकत्वादभिधानस्य, अस्मिन्दिग्गलक्षणे ऽर्थे प्रसवः पुं-
स्त्वमाभ्यां शब्दाभ्यां न कश्चिद्विशयो अभिधीयते अपि तु दिङ्नि-
मित्तः यदादेशे तयोर्वृत्तिसत्ता व्यवसायशब्दौ प्रसवमभिधत्तः । परस्व-

तद्विधत्स्वनिर्दिष्टव्यवस्था । यथा दक्षिणरीलाभोग इत्युक्ते कुत इत्य-
वधिप्रतीतिः । तत्रैव तौ भाषितपुस्तकावित्याकृत्यन्तरं भाषितपुस्तक-
त्वादौकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तं तदभावात्पुंवद्भावो न भवत्यत्रासौ । स-
र्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इत्यौपसंख्यानिकं पुंवद्भावमाश्रित्य भ-
वतीत्यर्थात् दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामतस्तु चाऽकारं विनापि सिद्धः । श-
ब्दत्वं सर्वप्रत्ययो नेति विशेषणार्थो ऽकारो व्यवस्थापितः । अत्र तु
सोदितम् । ननु च दक्षिणोत्तरेत्येतावपि व्यवस्थाशब्दाविति । अयम-
र्थः । उत्तरा पूर्वति चोक्ते कुतश्चोत्तरेत्यवयवमन्वाधरेपेक्षणीयः । विना
तेन स्वार्यास्मवात्तया च दिश्यव्यवस्थेक्षत्वात्पूर्वादिशब्दानां प्र-
वृत्तत्वापि व्यवस्थाशब्दत्वमित्यस्यां व्यवस्थापकताऽस्त्विति भा-
षितपुस्तकत्वम् । केवलं च परंपाश्रयत्वादिशि वृत्तैर्देशशब्दभ्यां दिक्-
शब्दा भिद्यन्ते । अतः परमुक्तम् । दिक्शब्दकार्याण्येव न प्राप्नुवन्तीति
नामधेयत्वेन दिशामप्रवृत्तेस्ते ने दिक्शब्दाः स्युरित्याशयः । तत्रोत्तरं
दिशो यदा व्यवस्थां गृह्यसि ॥ १० ॥

यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तन्ते स स दिक्शब्दो रमणीया-
दिभूतिप्रसङ्ग इति । यथा हि पूर्वादयः शब्दा व्यवस्थानिमित्ता
देशकालसाधारणा अपि यदा दिशि वर्तन्ते तदा दिक्शब्दा इत्यु-
च्यन्ते । तथा रमणीयादयो ऽपि गुणनिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्-
शब्दाः स्युः । अत्र करिहार उक्तः । दिशि ह्यष्टः शब्दो दिक्शब्दः । दिशं
यो न व्यभिचरतीति । तत्र देशकालयोर्वाप्यव्यवस्थाशब्दाः पूर्वादयो
वर्तन्ते । तथा चाभेदेन दिक्शब्दभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्य इत्यु-
च्यत इति, कथं दिशं यो न व्यभिचरतीत्युक्तमित्येतद्भाष्यं समर्थ-
यितुमाह ।

दिक्क्षेत्राभिधानेन नियतं दिशि दर्शनम् ।

पूर्वादीनां यथा षष्ठेर्जीवितस्यावधारणे ॥ ११ ॥

यत्किमर्थेन तत्रार्थान्तरानपेक्षरूढानां पूर्वादिशब्दानां प्रवृ-
त्तिदेशकालयोस्तु तदुपधित्वाद्यावस्थानिमित्तेति सूचयति । तथा च कि-
मर्थमव्यभिचारि दिशि शब्दानां प्रयोगः । देशकालयोस्तु व्यवस्थानिम-
ित्तत्वेन ह्यः प्रयोगः पूर्वादिमित्युक्ते नामधेयत्वेनानवधि रूढप्रतीतिः ।
पूर्वो घट इति, कुत इत्यवधिप्रमेक्षते । घटशब्दाच्च स्वार्थे ऽवगते तदुपरि

व्यवस्थां गमयति पूर्वशब्दो न तु तस्य नामधेयम् । तथा दिक्शब्देभ्यो देशकालशब्दानामेषा भवति भेद एव, सादृश्यात्त्वभेदाध्यवसायः । न हि रुढानां नैमित्तिकैः सह भेदः सम्भवति । तथा च दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेष्वित्यत्र पूर्वादिशब्दानां कार्यभावेन विवक्षितत्वाद् शब्द-
ग्रहणसामर्थ्याद् दिक्शब्द इव शब्दो येषामिति देशकालग्रहणयो रू-
पसाम्यग्निरिच्छन्ते । सदृशानां च शब्दानां कचिद्विषये स्वभावाभिव्य-
क्तत्वेन शक्तिर्हृदयते । तद्यथा षष्टिभूतः षष्टिक इति जीविनपरि-
माणे प्रतिपाद्ये कालवाचिनियमेन संख्याशब्दः षष्टिशब्दः ।
तथा च कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति तमधी-
ष्टो भूतो भूतो भावीति । वृत्तिविषये न षष्टिशब्दो वाक्यसङ्ख्याशब्दे
ऽपि नियतं कालसङ्ख्येयमुपादत्ते शब्दशक्तिप्रतिनियमादतो हि शब्द-
(वृत्तिपरिव्ययं)? च कालो जन्मनः परिमाणं प्रतीयते । न च वृत्तौ काल
वचनः प्रयुज्यते येन तत्सामानाधिकरण्यात्कालवृत्तित्वं सङ्ख्याशब्द-
स्यापि प्रक्रियंतेति, मासादिशब्दवत्पदान्तरानपेक्षः काले प्रपञ्चोऽयं
रूढः । तथा च तदस्य परिमाणमित्यत्र जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थक-
वचनं कालादिति सिद्धत्वादित्युक्तम् । यो हि षष्टिवर्षाणि भूतस्तस्य
षष्टिर्जीवितपरिमाणं भवत्येवेत्युपसङ्ख्यानं नार्थः । नचैवं रमणीया-
दिष्वतिप्रसङ्गत्वेपाङ्गुले नियतत्वस्याप्रतीतेः । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्या-
नमिति लौकिकी प्रतीतिरनुसर्त्तव्या । तथा चोक्तं अनभिधानाद्रमणी-
यादिषूपपत्तिर्न भविष्यतीति । तदेवं यथा षष्टिशब्दः सङ्ख्याशब्दः स-
ङ्ख्येयविषयो व्यवस्थास्वभावात्काले सङ्ख्येये रूढः । तथा च पूर्वादि-
शब्दो यत्र देशे काले च व्यवस्थावचनोऽपि दिशि भभावानियमेन
रूढ इति युक्तं उक्तं दिशं यो न व्यभिचरतीत्यर्थः । इत्थं च दिशि
नियतत्वात्प्रयोगस्य, समानायामाकृतौ भाषितपुस्तकत्वाभावात्सर्ववृ-
त्तिमात्र इत्युक्तम् । व्यवस्थायामसंज्ञायामिति तु सर्वनामसंज्ञायामव-
धिनियमानुगमादिग्देशकालवचना अपि पूर्वादयो विशेषणविशेष्य-
न्ते । तथा हि अवधिना ऽयं प्रतिपादितो रूपावच्छेदः पूर्वादित्वम् । त-
स्यानुगमोऽस्ति । देशकालयोरिव दिक्षु व्यवस्थितार्थाभिधानात्पूर्वश-
ब्दादवधिभिन्नामेवावस्थितां दिशमाह । अवधिरुपाधित्वेन स्पृशति
यथा शोणशब्दो लोहित एवार्थे वर्त्तते । अथ लौहित्यं प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वेन चापेक्षते । कृष्णशब्दश्च भगवति काष्ठदेवे वर्त्तते । न च कृष्णं गुणं

निमित्तत्वेनोपादत्ते । तदित्यमन्तर्भावितावधयो दिक्शब्दाः पूर्वादयो
कदाः । देशकालयोस्तु शब्दोपात्तावध्यपेक्षा, इत्येतावान् विशेषः ।
अवधिनिमित्तमस्तु समान इति व्यवस्थायामित्यपि विशेषणाद्दिग्वाचिनां
पूर्वादीनां सर्वनामसंज्ञाकार्यं प्रवर्त्तत एव ॥ ११ ॥

इदानीं कार्यान्तरमपि दिशः प्राह ॥

छायाभाभ्यां नगादीनां भागभेदः प्रकल्पने ।

अतद्धर्मस्वभावेषु भागभेदो न कल्पते ॥ १२ ॥

छाया निरालोकः । आभा आलोकः । दिनकरकरोत्तेजितः प-
र्वतशिखर एको, बहुलच्छायाच्छुरितश्चापर इत्यवयवविभागः, छाया-
तपाभ्यामुपक्षितोऽस्त्यां दिशि न कल्पते पूर्वापरावधित्वाभावात्तदु-
पाधिकावयवनानात्वात् । तथा ह्यविषहमानः स दिगुपाधिको धर्मः
पूर्वापरादित्वं येषां मूर्त्तीनामध्यान्तरेष्वेवंविधावयवभेदाभावात्तदुपा-
धिकावयवनात्वाभाव इति दिक्सम्बन्धनिमित्तोऽवयवभेदोऽपि
दिग्लिङ्गमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा हि मूर्त्तीनां प्रथमत एव भागभेदः प्रकल्पते दिगायत्त
इत्याह ॥

परमाणोरभागस्य दिशा भागो विधीयते ।

भागप्रकल्पनाशक्तिं प्रथमान्तां प्रचक्षते ॥ १३ ॥

अकृतक्षतानां नित्यानां निरवयवानामपि परमाणूनां पार्श्वचतु-
ष्टयमूर्च्छाधोभागरूपं च दिशा परिकल्प्यते । न हि परमाणोरभागस्य
वास्तवो भागभेद इति दिगाहित एव सः । तथा च तत्रस्यैः षड्भिः
परमाणुभिर्योगो भवति । सति च योगे द्व्यणुकादिक्रमेण कार्यमाजा-
यते । ततश्च तत्रापि पूर्वापरादिव्यवहारः । असत्यां तु दिशि षड्भिर्यो-
गेऽपि निरवयवस्यापि तस्याणुमात्रक इति स्थूलावयवस्य व्युत्पत्तिर्न
स्यात्तस्माद्व्युत्पत्तिप्रकृतिभागस्मारोपे प्रथमा दिशामेव शक्तिरिति
विधिः । सर्वे पदार्था मूर्त्ती भागभेदप्रकल्पनेनोपक्रियन्ते । अन्ये नगा-
दीनां स्थावयवानां छायातपाभ्यां भागभेदः प्रकल्पते । येषां तु निरव-
यवत्वात् छायातपनिमित्तः स न भवति तेषां परमाणूनां दिङ्निमित्त
इति न्यायज्ञेयो तथा हि यत्र निमित्तान्तरं नास्ति तत्रातद्धर्मसु निर-

वयवेषु दिशां व्यापारो, यत्र त्वन्यधिमित्तमस्ति भागभेदस्य ज्ञापकं
छायातपादिकं सावयवादीनां पर्वतादीनां, तत्र तदेव भागभेदव्यवहा-
रप्रवर्त्तकं, एतस्मिन्प्रथमश्लोकेनोक्तम्। दिग्व्यापारस्तु द्वितीयश्लोकेन
कथितः। तथा हि यतो निरवयवत्वाच्छायाभादिको भागभेदप्रकल्पको
ऽतोऽत्र परमाणौ दिक्पदार्थेन भागो ऽभिधीयते । भागव्यवहारः पू-
र्वादिकः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । यदि वा यथा हेत्वन्तरकृतो भागभेदव्य-
वहारः पर्वतादिषु, परमाणुष्वपि छायातपाभ्यां संयोगविभक्तोषु निमि-
त्तान्तरमेवणीयम् । तद्यदिति दृष्टान्तो ऽयमुपन्यासो ऽयमहमहमिकया
कृत इत्यपरे व्याचक्षते । तदेतत्सर्वमनुपपन्नम् । तथा हि ये घटस्यैक-
स्मिन् पार्श्वे सूर्यरश्मयः पतन्ति ते तद्देशैः कपालैरेव सम्बध्यन्ते ।
तदन्यपार्श्वे च छायाया कपालानामेव संयोग इति घटस्य च्छायातपा-
भ्यामसम्बन्धः । अथ तद्देशत्वात्सन्निहितमवयवि द्रव्यमपि सम्बध्यते।
तदभिन्नदेशत्वमवयविनो न स्यादातपेन संयुक्तत्वात्संयुक्तश्चेदवयवो
ऽपि वावयवीति तन्नापि छायादिसम्बन्धो ऽवयवानामेवानेन न्यायेना
तन्नाप्यवयवान्तराणामिति परमाणुपर्यन्तं न । ततश्च दिव्यसम्बन्धा-
देव परमाणुवत्स्थूलो ऽपि पदार्थः पूर्वापरादिभागमुच्चनीचत्वादित्वं
च प्रतिपद्यते। तथा च निर्भागात्मकता तुल्या परमाणोर्घटस्य चे-
त्यादि वक्ष्येव ॥ १३ ॥

ननु स्वत एव पदार्था विशिष्टसंस्थानाः प्रभवन्ति, क एषां दि-
क्कृत एकाक र इत्याशङ्क्याह ॥

अदेशाश्चाप्यभागाश्च निष्क्रमा निरुपाश्रयाः ।

भावाः संसर्गिरूपात्तु शक्तिभेदः प्रकल्पते ॥ १४ ॥

प्रकल्पते, विभूनामाकाशादीनां नास्ति देशः पृथिव्यादीनां तु
मूर्त्तानामवयविनामात्मभूतदेशाभावः । उभयेषामपि च कल्पिता दे-
शाः संयोगिनः समवायिनश्च । एवं स्वतः पदार्थानामवयवा न सन्ति,
कल्पितास्त्वर्थान्तरभूताः संसर्गिणः । अवयवभेदाभावाच्च क्रमो ऽप्य-
मुख्यभेदाधिष्ठानत्वात् क्रमस्य । तथा अविद्यमान उपाश्रय उपाधि-
त्वाभावादन्यथात्वापादको येषां ते निरुपाश्रयाः । एवं भूता अपि च
भावाः संसर्गिरूपोपहितेन शक्तिभेदेनासत्यपि स्वरूपान्यथात्वे न प्र-
तीयन्ते । तथा ह्यपरया दिशा योगासम्बन्धाविशेषे ऽपि कश्चिदाधा-

रतां च प्रदिश इति दिङ्निमित्तो देशव्यवहारश्च । एवं च देशः सम-
वायवशेन तिरोहितभेद इति भागे ऽवयवभेदश्च व्यवहियते । तद्वशेन
च क्रमेण व्योत्पत्तेः । क्रमावभासो गुणविभिन्नश्च समवायाद्भेदापोहे
विशिष्टावसाय इति संसर्गिनिमित्तो भावानां व्यवहारः । आत्मा तु
तेषां तत्र योगास्वभावः ॥ १४ ॥

तदेवं यथादेशादिकार्यमदेशाद्या अपि भावाः । संसर्गिभेदभि-
न्नः प्रतीयमानावयवो महापरिमाणो घटादिरवयवी दृश्यत इति कथं
तत्रादेश इहाप्युपपद्यत इत्याशङ्क्याह ॥

निर्भागात्मकता तुल्या परमाणोर्घटस्य च ।

भागः शक्त्यन्तरन्तत्र परिमाणं च यत्तयोः ॥ १५ ॥

स्वभावभूता ऽवयवशून्यता घटारमाण्वोः समाना । दिग्लक्षणेन
शक्तिविशेषेण तु प्रकल्पितपैर्वापर्याः स्वाधारभूता एव समवायव-
शादविवेकेन भासमानाः शक्तिनिमित्तत्वाच्छक्तिव्यपदेशस्याभागा
इति व्यवहियन्ते । स्वतो भागवत्त्व एकत्वायोगादर्थान्तरसम्बन्धनि-
मित्ता च भागवत्ता न मुख्या, परमाणोरपि प्रसङ्गात्तत्रापि परिणाम-
कृतो मुख्यो भागभेदः परिमाणस्यापि तयोर्घटाद्ययोर्महत्त्वाणुत्वलक्ष-
णस्य भावादर्थान्तरत्वान्महदणुप्रत्ययहेतुर्हि शक्तिविशेषः परिमा-
णम् । अत एव परिमाणविशेषात् घटाद्यव्यतिशेषः ॥ १५ ॥

नन्ववयवसम्बन्धासम्बन्धाभ्यामित्युपाधिसम्बन्धानपेक्षायाम-
व्यतिदेशं वस्तु ब्रह्मकल्पं सर्वं समानम् । न चापि वस्तूनामुपाधिनि-
हितो भेदः स्वरूपसमवायीत्याह ॥

यतः प्रकल्प्यते भेदो ऽभेदस्तत्रापि दृश्यते ।

अदृष्टोपरतिं भेदमतो युक्ततरं विदुः ॥ १६ ॥

अवयवैरवयविनां भेदः अवयवानामपि स्वावयवैः तेषामपि
स्वावयवैरिति यावत्परमाणुपर्यन्तं प्राप्तः । तत्रापि दिशा भागभेद-
प्रकल्पनमादिगाद्यनाश्रितभेदः कथं भेदायोपकल्पेन । दिग्भेदां ऽपि सू-
र्यसंयोगादाहितः । ते ऽपि सूर्यसंयोगा मेरुप्रदेशभेदास्तत्राप्यवयवभे-
दाभेदः । तत्राप्यवयवभेदाभेदः तत्राप्यवयव इति पुनर्दिश्येत्तावस्था-
नम् । तत्राप्येवमिति अकतुल्यमिदमित्यदृष्टा उरपरतिर्निष्ठा यस्य

भेदस्य भेदमवस्थादिव्यवृत्तिशयनादुपपन्नं प्रत्यक्षम् । न केवलं घनो
भेदो युक्तो भावानां यावत्प्राप्तिनामप्यव्यपिक्त्वात्पर्यवसितो भेदः
सुभ्यो भावभेदेन गोलामित्यदि । तदेव तु देशादिभेदस्य भावेषु
स्वतः उपाधिवशादप्ययोगाच्च ह्यारम्भात् साधुनेन रूपेण प्रकटमश-
क्यापमृष्टमिति निगमयन्तानि चैतन्यवदित्यादिना ॥ १६ ॥

सम्प्रति व्यापकत्वामूर्तत्वे विधाः प्राह ।

मर्नत्र तस्य कार्यस्य दर्शनाद्विभूरिष्यते ।

विभुत्वमेतदेवाहुरन्यः कार्यवतां विधिः ॥ १७ ॥

व्यतिरेकादेशे पूर्वोक्तस्य कार्यस्य सार्वत्रिकत्वाद्यापिनी
दिग्निभुस्वभावा । अमूर्त्तानां तु घरीरिणामवयवैर्विततदंशव्याप्तिर्वि-
भुत्वम् ॥ १७ ॥

इदानीं पूर्वोक्तं निगमयति ।

चैतन्यवत् स्थिता लोके दिक्कालपरिकल्पना ।

प्रकृतिं प्राणिनां तां हि कोऽन्यथा स्यादपिष्यति ॥ १८ ॥

सन्नपि हि पदार्थो यावन्न संवेद्यने तावदप्राप्तत्वादेव नार्थक्रिया-
यां प्रयुज्यत इति चैतन्यं ज्ञानं सर्वेषादिभिरशक्यापह्नवम् । आत्मा चैत-
न्यम् । यथाहुः सांख्याः, चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । तच्छाशक्याप-
ह्नवम् । तद्वदनुपपद्यमानभेदापि दिक्कालयोः परिकल्पना यथाप्रतीति
रूढा । भावानां हि परमार्थतः पूर्वोक्तभेदमयेन भेदाभेदभावादिरूपैरयो-
गादनादिप्रकटाविद्यावशादिविज्ञो व्यवहारो रूढः प्रकृतिं स्वभावमिव
व्यवहर्तॄणां प्राप्त इति तद्विज्ञिरपि तथा तत्त्ववेदिभिरन्यथा व्यवस्था-
पयितुं न पार्यते । तथा हि चैतन्यं स्वभावभूतम् । एवं सर्वव्यवहारार्थां
पूर्वापरविद्येन दिक्कालावपि रूढौ भावाग्नरेणार्थक्रियानिषत्तेः । प्राणि-
त्वमेव विप्रदंतेति प्राणिग्रहणमेव सूचयति । (यतिवति)? व्यवहारे च
यथाप्रतीति पदार्थप्रत्याख्यानं न युज्यते ॥ १८ ॥

स्मात् ॥

कूरो व्यवहारार्थां प्रकृतेः स्याद्विपर्यये ।

परिष्वज्जिमाग्भावात्पुनरेवावकाशते ॥ १९ ॥

दृष्टादृष्टकला व्यवहाराः प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत, अपराङ्क्षे श्राद्धं कुर्यादित्यादयः, प्रत्याख्याने दिक्कालयोर्न कल्पेरन् । प्रकृतेः स्वाभाविकरूपरूपतां प्राप्ताया दिक्कालकल्पनाया विपर्यये, वैपरीत्ये, अपूर्वा-परादिनिमित्तत्वे ऽङ्गीक्रियमाणे मिश्रीभावोऽनवस्थितत्वं प्रत्यक्षागमक-ढानां सन्ध्योपासनादिरूपाणां व्यवहाराणां स्यात्तस्माद्यद्यप्यपूर्वापरं हीदं विश्वं, मूर्तिनः क्रिया न तत्र, तथा ऽपि चिद्वान् व्यवहारपतितः व्य-क्तप्रपञ्चावभासो ऽपि प्रपञ्चमवलम्बन एव, इमान् दिक्कालप्रकारा-नर्थान्बोधकानां सोपन्यासेन निराकुर्वन्नप्यवलम्बते । तदुपाधिप्रत्य-यस्यानिवार्यत्वात् ॥ वृद्धवचनेन नावयव्यादिरप्यर्थो ऽशक्यपरित्या-गो व्यवहारे इति दर्शयति । त्यजन्नवलम्बत इति । समानकालत्वेन त्यागावलम्बनयोरतिशयोक्त्या युगपद्विरुद्धाख्यायाभ्युपगमात्परस्य स्ववचनविरोधं ध्वनयति ॥ १९ ॥

यथा च कालो ब्रह्मणः शक्तिभावेषु प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाव्यापा-रोऽव्यस्तनानात्वात्तथा दिगपि स्वोपाधिभिन्ना पूर्वापरादिभावभे-दव्यवहारनिबन्धनीत्याह ॥

तस्यास्तु शक्तेः पूर्वादिभेदो भावान्तराश्रयः ।

भिन्ना विक्तेन भेदेन भेदायैवोपकल्पते ॥ २० ॥

सा स्वैरुपाधिभिर्भिन्नेन सामान्येनोक्ते ऽपि पूर्वोदितया वि-शेषरूपेण भेदः पुनरिहोपात्तः । सूर्यसंयोगश्च भावान्तराव्याख्यातः । भेदायैव तत्तद्विशेषणोपरक्तविशेष्यप्रत्ययजननायेत्यर्थः । अवधारेणेन भिन्नविशेष्यप्रत्ययकाल एवोपाधिकं भेदं समवलम्बते ना-भ्यदा स्वतो भिन्नादिमित्याह ॥ २० ॥

इदानीं दिङ्निमित्तं शास्त्रं कार्यमाह ॥

अवधित्वेन वापेक्षायोगे दिग्लक्षणो विधिः ।

पूर्वमस्यात् षष्ठ्येव दृष्टा धर्मान्तराश्रये ॥ २१ ॥

इदमस्मात्पूर्वं परमिति मर्यादारूपेणापेक्षणं लौकिकं कार्यं, तत्रैव शाब्दीयं दिग्योगलक्षणपञ्चमी विशेषविषया । कथं तस्मात्त्र वि-षये षष्ठी दृश्यत इत्याह । पूर्वमस्येति षष्ठ्येव दृष्टेत्यादि । अवध्यव-

धिमत्सम्बन्धः स्यादक्षतः पञ्चमीति तथा षष्ठी तत्रैवाप-
ते । धर्मान्तरस्यावयवत्वस्य त्वपेक्षायामवयविनि षष्ठ्येष भवति पूर्व-
कायस्येति । न ह्यन्नावधित्वेनावयविनोऽपेक्षेति दिग्योगपञ्चम्या अवि-
षयोऽयम् । अवयवावयविसम्बन्धे तु न पञ्चमी किं त्ववध्याधम-
त्सम्बन्धः । अत एव चावयवान्तरापेक्षा । अवयवान्तरस्य तु पूर्वतति-
सम्बन्धिभेदादविरोधे विभक्तिद्वयोपपत्तिः । समासविधौ एकदेशि-
नेत्यवयवपरिग्रहे हि पूर्वतानाश्रीयते ॥ २१ ॥

शब्दव्यवहारे त्वपूर्वादिभावः पूर्वादिदिङ्निमित्तोऽर्थां-
न स्थाननिमित्त इति नानवास्थत इत्याह ॥

पूर्वादीनां विपर्यासो दृष्टश्चावध्यसङ्करे ।

ऋज्वेतदस्येत्येतच्च लिङ्गं न व्यतिकीर्यते ॥ २२ ॥

अवधेरपेक्षणीयस्यासङ्कुरे अमा नियताभावे पूर्वादीनां विप-
र्यासो दृष्ट इति, व्यवस्थित एवायं व्यवहारस्तथा हि, यदपेक्ष्य पूर्वत्वं
व्यवह्रियते तदेवापेक्ष्य तस्यैवापरत्वमिति परत्वापरत्वे दि-
क्कृते अनियते एव । अस्य वंशस्य ऋजु स्पष्टं मूलं इत्येतदपि दिशो
लिङ्गं न व्यतिकीर्यते । अवधेरवानपेक्षणादवध्यपेक्षायां हि सा-
ङ्कुर्य सम्भाव्येतापि । अवधेरनवस्थितत्वात् चाल्लिङ्गे अवध्यपे-
क्षेत्यव्यतिकीर्णा एव दिशः । इत्थं च स्वाङ्गादपि व्यवस्थानेऽवधि-
नियमासाङ्कुर्यमेव । दृष्टादृष्टप्रयोजनस्तु व्यवहारोऽनादिसिद्धादित्य-
सम्प्रयोगाख्यावधिनित्यन्धनदिग्व्यवस्थानियत एवैषणीय इति न यः
कक्षनावधिराश्रयणीयः ॥ २३ ॥

एवं तावद्वाह्यार्थनयेन दिक्समर्थिता । इदानीमन्तःक्षेपनये-
नाह ॥

अन्तःकरणधर्मो वा बहिरेवं प्रकाशते ।

अस्यां त्वन्तर्बहिर्भावः प्रक्रियायां न विद्यते ॥ २४ ॥

अन्तरवस्थितं करणं व्यापारो यस्येति चैतन्यमेवेत्युच्यते ।
तस्य ह्यनाद्यविद्यावशात्स्वरूपनिष्कर्षेणैवमिति बहिराकारावभासे
ऽपि परमार्थतो बाह्यस्यायोगात्स्वभावे च जगत्प्रत्यवभासते इत्य-

स्तरवस्थितस्यैव व्यापारस्तथा च वक्ष्यति “द्यौः क्षमा वायुरादित्यः
सागराः सरितो दिशः । अन्तः करणतत्त्वस्य भागा बहिरवस्थिताः ” ।
इति तस्यान्तः करणतत्त्वस्यायं धर्मो बाह्यार्थानपेक्षो विद्यावशात्स्व-
भावभूतो ऽवभासः, एवं पूर्वाद्याकारेण बहिरध्यवसीयतोऽस्तसि बाह्ये
कथं बहिरित्युच्यत इति चेदाह । अस्यामविद्यावशादवभासस्यैव बा-
ह्यत्वावभासरूपायां कलनायामन्तारूपता बहीरूपता वचनमुत्था ।
परानुरोधेन प्रतिभासवशेनैवमुच्यत इत्यर्थः । असति हि बाह्ये तद-
पेक्षमान्तरत्वमपि मुख्यमिति काल्पनिको ऽन्तर्बहिर्भावः । एवं च पूर्वाप-
रत्वमविद्याध्यस्तं भावेषु अन्तारूपेषु अनादिमिथ्याभासवासनालक्ष-
णान्तःकरणधर्मरूपं च कास्तीति न बाह्या क्ती चिद्विद्यस्ति ॥ २३ ॥

अतश्चैकत्वनानात्वाविचारोऽपि निष्फल एवेत्याह ।

एकत्वमासां शक्तीनां नानात्वं वेति कल्पने ।

अवस्तुपतिते ज्ञात्वा सत्यतो न परामृशेत् ॥ २४ ॥

नानोपाधिरूपाणां पूर्वादित्वेन भिन्नानां दिक्शक्तीनां मुख्यमेकत्वं,
उपाधिभेदात् नानात्वमा मुख्यमेव चानादिसिद्धमेकत्वं, नानात्वं भि-
न्नकार्यानुमेयमित्येते द्वे कल्पने अवस्तुपतितोऽदिशः परमार्थतोऽवस्तु-
त्वाद्भिन्नाननये व्यतिरिक्तवस्त्वभावादित्यवस्तुविषये, बुद्ध्या परमार्थ-
तो न विचारणीये इत्यर्थः । यथाप्रतीति व्यवहारसिद्धेः । अत
एव सम्बेद्यमानत्वम् । प्रतीतिभेदात्तत्त्वं अभिप्रेत्यासामिति बहुत्वेन
निर्देशः ॥ २४ ॥

न च पदार्थाविचारे किं चित्प्रयोजनमस्ति । तथा हि ॥

विकल्पातीततत्त्वेषु सङ्केतोपनिबन्धनाः ।

भावेषु व्यवहारा ये लोकस्तत्रानुगम्यते ॥ २५ ॥

इह पदार्थास्तीर्थिकपरिकल्पितनियतसङ्केतपरिघटितशरीरा-
स्ते तीर्थिकपरिकल्पितान्विकल्पानतिक्रम्य भावतो वर्तन्ते । न हि प्र-
तिदर्शनदर्शितविरुद्धरूपयोगवत्त्वं भावानाम् । तस्माद्विचारितरमणी-
या लोकसिद्धाः पदार्थाः समाश्रयणीया विद्वद्भिरपि । अतोऽलं
प्रतिष्ठितानिमित्तैः तर्कविकल्पैस्तथा च लोके प्रसिद्धा दश दिशः
सिद्धाः ॥ २५ ॥

तर्कविकल्पैस्तु भेदाभेदोऽपि न व्यवतिष्ठत इत्याह ॥

नैकत्वमस्ति नानात्वं त्रिनैकत्वेन नेतरत् ।

परमार्थे तयोरेष भेदा ऽस्यन्तं न विद्यते ॥ २६ ॥

अन्योन्याश्रयश्च रूपस्यैकासिद्धावितरासिद्धप्रसङ्ग इति त्रि-
शमेकत्वनानात्वे न व्यवतिष्ठेते । व्यवहारे गजनिमिलतेन तु यथाव
भासं लौकिको व्यवहारो रुढः । परमार्थविचारे तु परस्परप्रतियो-
गिनोर्भेदाभेदयोरप्यसत्यता, मुख्याभिन्नस्य परस्यैव तत्त्वरूपत्वा-
दित्यर्थः । किं च परोपाधितया शक्तिर्दिगित्युक्तम् ॥ २६ ॥

शक्तेश्च भेदाभेदविचारा न सन्तीत्याह ॥

न शक्तीनां तथा भेदो यथा शक्तिगतां स्थितिः ।

न च लौकिकमेकत्वं तासामात्मसु विद्यते ॥ २७ ॥

शक्तिमतां स्वतन्त्राणां पदार्थानां पृथगेवावधारणाद्भेदो नि-
श्चीयते न शक्तिनामाधारवारतन्त्र्येणावभासमानानामस्मादाधारात्प-
रतश्च भेदः प्रत्यक्षसिद्धः । न चापि स्वतन्त्रस्याशक्तिमतो यथा भेदो,
घटादरेकत्वं लोकप्रसिद्धं भेदावभासात्तथा शक्तिमतां कार्यनाना-
त्वोक्षीयमानभेदानां स्वत आधाराच्चाभेदो ऽस्तीत्यनिर्वाच्या एव
भेदाभेदाभ्यां सर्वाः शक्तयः । अत एवाविद्याशक्तिब्रह्मणोर्भेदो न
द्वेतापत्तिः ॥ २७ ॥

यदुक्तं नैकत्वमस्ति नानात्वमित्यादि तद्देवाव्यवस्थितत्वेन, नि-
शमयैस्तार्किकाणामेकवत्तावलम्बनं न युक्तमित्याह ॥

नैकत्वं व्यवतिष्ठेत नानात्वं चेन्न कल्पयेत् ।

नानात्वं चावहीयेत यद्येकत्वं न कल्पयेत् ॥ २८ ॥

प्रतियोगिभूतं नानात्वं यदि बुद्ध्या न कल्पयेत् नाश्रयेत्
एकत्वं कर्तुं, तदा न स्वरूपमनियतं लभेत । एवं नानात्वमपि यदि
प्रतियोगिभूतं नाश्रयेत् तदा तदपि नावतिष्ठेनेति परस्परापेक्षत्वा-
दनयोर्नैकत्वाद्यवस्थानुं पायेते इत्यविचारितरमणीया दिगाश्रयणी
या लौकिकीति सिद्धम् ॥ २८ ॥

इति श्रीभूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

दिवसमुद्देशः षष्ठः ॥

निरन्तराऽथस्तात् दिक् साधनमिति दिशोऽनन्तरं साधनमु-
द्दिष्टं लक्षयितुमाह ॥

स्वाश्रये समवेतानां तद्देवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ॥ १ ॥

क्रियानिर्वृत्तौ द्रव्यस्य शक्तिः, साधनं साध्यते ऽनेन क्रियेति
भाष्यकारप्रभृतयो विदुः । तथा हि गुणः साधनमिति भाष्य उक्तम् ।
शक्तिरेवात्राधारपारतन्त्र्यादन्यस्माच्च स्वाश्रयस्य भेदकत्वाद् गुण-
शब्देनोक्ता कदाख्याताभिहितयोर्भावयोर्भेदाभिधानप्रसङ्गहेतुः । य-
द्भाष्यं क्रियाभिनिर्वृत्तिं प्रति साधनभावमुपैतीति तदन्यत्राह । नित्य-
द्रव्यस्य साधनत्वे (कदा सा)?च्छक्तिव्यधानाश्रयेण भवितव्यम् । शक्यं
हि द्रव्यं साधनं, न तु निराधारा शक्तिः सम्भवति । परोक्षे लिङित्य-
त्रापि यदि गुणसमुदायः साधनं, साधनमप्यनुमानगम्यम् । अथान्य-
द् गुणेभ्यः साधनं, भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायाः सम्भव इति यद्भाष्यं
तदेवं नेतव्यं, शक्तेर्नित्यपरोक्षत्वात् । क्रियावद्विशेषणमव्यभिचाराद्यु-
क्तमिति परोक्षताविशेषणसामर्थ्यात् शक्त्या विशिष्टद्रव्यं साधनमु-
पन्यस्तम् । एवमुपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ इति साधने यद्भवद्विद्वत्स-
ङ्ख्याभ्यां शोभन इति भाष्ये साधनशक्तिविशिष्टे द्रव्ये इति व्याख्ये-
यम् । तथा हि धातावित्येवोक्ते शब्दे वृत्त्यसम्भवात् क्रियाप्रतिपत्तौ
सिद्धायामर्थप्रहरणाद्धातुकृतो ऽर्थ इति समासप्रतिपत्त्यर्थं द्रव्य-
माश्रितम् । वस्तुपर्यायो ऽर्थशब्दः । द्रव्यस्य च स्वरूपेण सिद्धस्वभा-
वत्वात् क्रियायाः करणानुपपत्तेः, कर्मादिकारकरूपेणैव तस्य करण-
त्वम् । क्रिया हि कारकाणि करोति तदपेक्षत्वात्तद्व्यवहारस्येति साध-
नात्मना द्रव्यस्य क्रियया करणादेवमुक्तम् । धातुरर्थः प्रयोजनमप्येत-
त्तु भाष्यव्याख्यानमयुक्तम् । एवं हि शक्तेरेव क्रियासाध्यत्वेन प्रयोजनमि-
ति द्रव्यं न प्रत्याख्येत । यत्त साधनं वै द्रव्यं, न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ
स्तः । द्रव्यं द्रव्यप्रकर्षव्याख्यानम् । भाष्ये द्रव्यस्य साधनत्वाभिधानं त-
च्छक्तिशक्तिमतोर्भेदाविवक्षयेत्यवगन्तव्यम् । तथा हि तिङन्तक्रिया-
साधनाभिधायिनः प्रकर्षे प्रत्यय इति, शक्तिः क्रियालक्षणकार्यानुमे-
या कार्याद्वारणेवै प्रकर्षकार्यम् । प्रकर्षे प्रत्ययस्य स्पष्टसङ्गहे द्र-

व्याधारत्वशक्तेः कार्यमुखवत्कारणभूतद्रव्यमुखेनापि कथं न प्रकर्ष इत्याशङ्क्य द्रव्यस्य तदभाव इत्येतदभिधानुमेतदुक्तमिति व्यतिरेकोऽनाहतः । तत्र कर्तृकर्मणोः क्रिया समवैतीति स्वाश्रयसमवेतक्रियानिष्पत्तौ तयोः, क्तादिकृतां करणादीनां तु पराश्रयसमवेतायां क्रियायां साधनभावः । न हि करणादिषु क्रिया समवैति । क्रियाणामिति व्यक्तिभेदापेक्षं बहुवचनम् । गुणक्रियापेक्षया वा सर्वेषां स्वाश्रयसमवेतक्रियापेक्षं साधनत्वम् । गुणक्रियायां हि कर्त्तारः सर्वे । अकिञ्चित्करस्य साधनत्वानुपपत्तेः । अत एव करणं कारकमित्यादिसाधनसामाधिकरण्योपपत्तिः । इत्थं च क्रियाणामिति बहुवचनं सुष्ठु गमितं भवति । कर्तृकर्मस्या तु प्रधानक्रिया करणादीनामाश्रयान्तरसमवेता ॥१॥

कथं पुनरेतदवगम्यते शक्तिः साधनं न पुनर्द्रव्यमित्याशङ्काह ।

शक्तिमात्राममूहस्य विश्वस्यानेकधर्मिणः

सर्वदा सर्वथाभावात्क चिर्लिक चिद्विवक्ष्यते ॥ २ ॥

घटादयो भावा विश्वशब्दवाच्याः ते च तत्तदुदकाहरणादिकार्यसाधिकानां शक्तीनां समूहरूपाः । अत एव ताः शक्तयः तत्र मात्राभागा इति शक्तिसमाहारमात्रं घटादयः । ताश्च शक्तयोऽनेकविधाः । काश्चित् स्वहेतोरेव दैवात् भवन्ति, आश्रयादिनाशं मत्वेव न च विनश्यन्ति । यथा बोधप्रदीपानां प्रकाशशक्तयः । काश्चित्पौरुषेऽप्यन्तःस्थिता एवाश्रये निरुध्यन्ते । यथा बाधाविशक्तयः । ता हि समभ्यासेन हृष्टद्रव्योपयोगेन जायन्ते । अन्याः सत्यो वा अपरपुरुषप्रयत्नेन विध्वंस्यन्ते । यथा विषस्य मारणशक्तिः । बीजस्याङ्कुरजननशक्तिः । अन्याः प्रभावातिशयवता विपरिवर्त्यन्ते । यथा योगिना सर्वभाषानां रूपपरिवृत्तिराधीयते । काश्चित्कालपरिवासेन व्यज्यन्ते । यथा धर्मो धर्मशक्तिः फलदान इत्याद्यनेकविधमुन्नेयम् । एवमनेकस्वभावत्वे शक्तिसमुदायस्य विचित्रे कार्ये यथाशक्ति भेदविषक्षायां प्रतिनियतसाधनभावोपपत्तिः । द्रव्यस्य तु साधनत्वे तस्यैकरूपत्वात् कार्यवैचित्र्यं न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये गुणसमुदायः साधनमिति । प्रधानक्रियाया एकैकशक्तिसाध्यत्वाभावात् समुदायग्रहणम् । गुणक्रियापेक्षया तु

प्रत्येकं शक्तेः साधनता । तस्याश्च प्रधानक्रियापेक्षया वेचिज्यात् । कर्माकर्मादिविरूपताया वा प्रत्येकं साधनत्वेऽपि समुदायग्रहणं शक्तीनां साधनत्वेनासां भेदादेकस्य कार्यभेदोपपत्तिव्याख्यापनार्थम् । तेनानेकशक्तेरपि पदार्थस्य सत्येव तथा स्थानेऽपि काचिच्छक्तिः क्वचिदुद्भूता विवक्ष्यत इति घटं पश्य घटेनोदकमानय घटे उदकं निधेहीत्यादिकर्मकरणादिभावो नियमेनोपपद्यत इति न कारकसादूर्यप्रसङ्गः । द्रव्यस्य त्वेकस्वभावत्वात् कर्मकरणादित्वं नोपपद्यत इति गर्भीकृतेयमत्र शक्तिः शक्तेः साधनत्वे बोद्धव्या ॥ २ ॥

ननु च यत्र सन्ति शक्तयः तत्र युक्तं यत् नियमेन विवक्षा । हृदयन्ते पुनरसत्यस्तत्र कथं तासां विवक्षा । तद्यथा शक्तिमादधाति शक्त्या साधयति शक्त्या वर्तते शक्तेर्व्यभ्येतीति । न हि शक्तेः शक्त्यन्तरयोगः अनवस्थापातात् । तथा धनविनाशं करोति धनाभावो न युक्त इति निरूपाख्ये भावे का शक्तिः । स्थाल्यां पचति स्थाल्या पचति स्थाल्याः पचतीति च सम्भवनधारणोपकारा स्थाली करणाधिकरणभिन्ना कथमित्याशङ्क्याह ।

साधनव्यवहारश्च बुध्यवस्थानिवन्धनः ।

सन्नमन्वार्थरूपेषु भेदो बुध्या प्रकल्पते ॥ ३ ॥

विवक्षारूपाया बुद्धेः शब्दनिमिता येऽवस्थाविशेषाः प्रतिनियतशब्दनिबन्धनाः तदाश्रयः कर्त्रादिकारकव्यवहारस्तथा हि । निरूपितेऽर्थे शब्दप्रयोगाद्यथानिरूपणं शब्दोपपत्तिः । निरूपणं चानपेक्ष्यापि बाह्यार्थं स्वातन्त्र्यपरिकल्पापत्तिनम् । ज्ञानार्थविशेषात् । तथा हि सत्यपि वस्तुनि यावद् बुध्या निरूपणं नास्ति तावद्विषयः शब्दानामव्यवहार्य इति व्यवहारेषु बुद्धिरेव प्रभवतीति । सन्निति दर्शनगर्भमभिधानम् । तत्र शक्तेर्द्रव्यायमाणाया बुद्ध्याः स्वातन्त्र्येणानिरूपणाच्छब्देनाभिधाने शक्त्यन्तरयोगो विरुद्धः । न हि तदा शक्त्यवस्थायामेव तस्या योगो येनानवस्था स्यात् । अपि तु द्रव्यावस्थायामभावोऽपि बुध्या निरूपिताकारो द्रव्यायमाण एव शब्दापवाच्यः । एवं तनुनरकपालत्वात् स्थालीपाकोऽनपेक्षितकर्तृविनियोगास्वातन्त्र्येण विवक्षित इति कर्त्रा इन्धनोपकारानपेक्षया तस्या एव

साधकमत्वविवक्षायां तु करणं, वास्तवाधारविवक्षायां त्वधि-
करणमिति सर्वमुपपद्यते । अत एव इत्यात्मानमात्माना, आत्मनः
स्वात्मनि व्यवस्थितमित्यादयो ऽपि प्रयोगाः प्रथितसाधनाः । वक्ष्यति
चैतत् । बुद्ध्यैकं भिद्यते भिन्नमेकत्वं चापगच्छतीत्यादि । इद्व्यविक-
थोरभेदाध्यवसायेन व्यवहारोपपत्तेः बहिरन्याव्यावृत्तिपरतया सम-
न्वयो ऽत्र समर्थनीयः । स्वात्मनि नान्यस्मिन् । स्वात्मन एव नापरस्या-
वस्थानमित्यादि । यथा शिलापुत्रकस्य शरीरमिति । इत्थं वाक्यादपो-
द्धृतस्यापि पदस्य संस्कारे प्रथमत एवाप्रयुक्तपदान्तरे विवक्षितस्या-
पि विशेषस्य रूपसामान्यादनवधारणे सम्भवत्येव, पदावधिकमन्वा-
ख्यानम् । सन्निबन्धिसामान्यापेक्षितोऽन्यथा बुद्ध्या नियतमर्थरूपं
क्रियादिसम्बन्धपेक्षं कथं निरूप्येत । अनपेक्षितसम्बन्धरूपस्यार्थ-
सामान्यस्याभावादभ्युपगमने च पदावधिकमन्वाख्यानम् । शास्त्रे धा-
तुसम्बन्धे प्रत्यया इत्येवमादीनामप्रत्याख्यानात् । यत्तु च सर्वथा
ऽसङ्गतिः स्थालीमोदनेन काष्ठे पचतीत्यादौ, तद्वाक्यमेव न भवतीति
कथं वाक्यादपोद्धृतानां पदानामन्वाख्यानप्रसङ्गः । अथ एव चा-
क्षिणीभेददर्शनायेत्यादेर्विप्रयोगस्य निवृत्तये शास्त्रं सामर्थ्यवद्वेव । सा-
मान्यमपि हि पदार्थरूपमर्थान्तरसंसर्गयोग्यमेव । संस्क्रियत्वेन त्वङ्गु-
ल्यग्रे करिशतमास्त इत्याद्यसमुचितमेव । एवं च कृत्वा छन्दसि, च
षालं ये अश्वयूपाय तक्षतीत्यादावसावेकत्वशङ्क । यत्तु तत्र व्यत्ययो
ऽर्थवानेव नियतानुपूर्वीकस्य छन्दोवाक्यस्यासम्भवात्तत्तत्तयैव
पदापोद्धारस्य न्याय्यत्वात् । लोके नावस्थितं नियतानुपूर्वीकमस-
ङ्गतं वाक्यमिति न ततो ऽपोद्धारप्रसङ्गः । तस्माद्वाक्यादपोद्धृत्य
पदानुशासने ऽपि निर्दोषमेव पदावधिकमन्वाख्यानम् । तत्र च सम-
स्तविशेषणविशिष्टस्यार्थस्य निरन्तरत्वादपोद्धारो सामान्यमात्राधि-
कल्पितशरीरैव । उपक्रमे एव तु विशेषपेक्षायां वाक्यावधिकमन्वा-
ख्यानं कथ्यते । न तु वाक्यस्यानन्त्यात् साक्षादन्वाख्यानं युज्यते ।
प्रकृतिप्रकृत्ययादिविभागकल्पनया हि पदस्यैवानुशासनमुपपद्यते ।
तस्य च केषलस्य च सम्भवाद्वाक्यस्यैव सम्बन्धिसामान्यापेक्षायां
पदावधिकं तद्वाक्योपात्तसम्बन्धविशेषापेक्षायां तु वाक्यावधिकम-
न्वाख्यानमितीयाननयोः पक्षयोः विशेषः ॥ ३ ॥

बौद्धे साधनव्यवहारे भाष्यकाराभ्युपगमं संवादकमाह ।

बुद्ध्या समाहितैकत्वान्पञ्चालान् कुरुभिर्यदा ।

पुनर्विभजते वक्ता तवा ऽपायः प्रतीयते ॥ ४ ॥

कुरुभ्यः पञ्चाला अभिरूपतरा इति पञ्चमी विभक्त इति पञ्चम्यर्थं
सुत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं, बौद्धस्यापायस्य सम्भवादपादान इत्येव सि-
द्धेः । तथाष्टाभिरूप्येण समानगुणेन कुरुभिः सह पञ्चालान् बुद्धयैक-
त्वं समुदायभावमापाद्य अतिशयाभिरूपतावशात् कुरुभ्यः पञ्चालाः
पृथक् क्रियन्त इत्यस्ति संश्लेषपूर्वको विश्लेषो ऽपायः । तदुक्तं भाष्ये
यस्मैः साम्यं गतवान् एवं प्रयुङ्क्त इति । तैः कुरुभिः पञ्चालानां सा-
दृश्यसम्प्रधारणमर्थादाभिरूप्येण प्रथमं यो गतवानित्यर्थः । अनेन
चैकबुद्धिनिवेशित्वेन कुरुपञ्चालानां देशप्रत्यासत्तिमाह भाष्यकारः ।
तत्पूर्ववस्तुनः सातिशयस्य निरतिशयाद्विभागात्पञ्चमीशब्दोऽपादा-
नसंज्ञात्वाभोक्तो भाष्यकृता । सूत्रारम्भवादिनामपि निर्धारणाश्रय-
त्वेनैषां बुद्ध्यैव समुदायभावो ऽसमानगुणात्वादाश्रयणीयः । अन्यथा
निर्धारणाधिकारादेव विभागे लब्धे विभक्तग्रहणादत्यन्तविभागप्रती-
तौ न वास्तवः समुदायभावो युज्येत । तदेवं बौद्धः साधनभावो
यस्मादवसीयते, कारकप्रकरणे च तमग्रहणात् प्रकर्षो न विवक्ष्यत
इति गौणे ऽप्यत्रान्वये ऽपादानसंज्ञा भवति ॥ ४ ॥

अन्यमपि भाष्योक्तं संवादमाह ।

शब्दोपहितरूपंश्च बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥ ५ ॥

हेतुमति चेत्पञ्चाख्यानात्कृतस्तदाचष्ट इत्येवमाद्युपसङ्ख्यानानेन वा
सामान्यतोषिचः कृतत्वाच्चेतुमतीत्यविशिष्टमित्येवं प्रत्याख्यातम् । चि-
त्रगुरित्यादौ हि प्रकृतिरूपस्य प्रयोज्यप्रयोजकभावाध्यवसायात्, कंसं
घातयति, बलिं बन्धयतीति सिद्धम् । एवं कृतानुकरणेनाद्ये ऽपि (महान-
यनां) कंसवासुदेवानुकारेण सादृश्यात्तद्रूपतोपपत्तिः । तत्र ग्रन्थिकेषु
कथमिति चोदितम् । तत्र ग्रन्थिकाः कथकायत इति वृत्तिरूपेणैव कं-
सवधाद्याचक्षते । तत्र च प्रकृतिरूपस्याभावात् कथं प्रयोज्यप्रयो-
जकत्वमिति पर्यनुयोगः । तत्र परिहार उक्तः । ते ऽपि हि तेषामुत्पत्ति-
प्रभृत्याविनाशाद् बुद्धीर्व्याचक्षाणाः सन्तो बुद्धिविषयान्प्रकाशयन्ती-

ति चिरकालातीतत्वात् कंसादीनां बहिरसत्वात् बुद्धिगोचरतया सतो विद्यमानांस्तान्प्रकाशयन्ति, शब्देनावभासयन्ति । बुद्धिप्राग्भा-
स्येव ह्याकारः शब्दार्थो न वस्त्वर्थः । तथा च कथकः श्रोतरि कंसा-
द्याकारप्रत्ययजननात् बुद्धिवासुदेवेन बुद्धिकंसं घातयतीति प्रयोज-
कत्वसमारोपात् प्रयोगोपपत्तिः । तथा हि कथको ऽतीतशब्दसामर्थ्यो-
पक्षयात् रूपविशेषान् श्रोत्रबुद्धिगोचरमापतितान् सव्यापाररूपान्
कंसादीन् कर्मादिसाधनतया भाष्यकारो मन्यत इति बुद्धवस्था-
निबन्धनः साधनव्यवहारः सिद्धः । गौणे ऽपि च प्रयोजके कारक-
प्रकरणे प्रकर्षानाश्रयाद्धेतुसंज्ञायां तद्व्यापारे ऽत्र णिचि सूत्राप्रत्यक्ष-
मित्यव्ययीभावः । तत्र क्रियाविशेषणं चैतत् । इन्द्रियनिमित्तेन ज्ञानेन
परिस्फुटार्थं नावधारयतीत्यर्थः । एतच्च वृद्धीव्योचक्षणा इति भा-
ष्यस्याभिप्रायाद्व्याख्यानम् । प्रभावातिशययुक्ते हि वस्तुन्यादव-
शात् स्पष्टरूपः प्रत्ययः प्रस्तूयते । स्पष्टे च ज्ञाने ऽवभासमान आकारो
बाह्यात्मको ऽवसीयते ॥ ५ ॥

तदेवं बुद्ध्या साधनव्यवहारोपपत्तावेकस्यापि वस्तुनः श-
क्तिनानात्वं बौद्धं उपपद्यत इति निगमयति ।

बुद्धिप्रवृत्तिरूपं च समारोप्याभिधानृभिः ।

अर्थेषु शक्तेर्भेदानां क्रियते परिकल्पना ॥ ६ ॥

बुद्धेः प्रवृत्तिर्व्यापारः परिच्छेदलक्षणः तस्या रूपमाकारो विषय
आभासमानस्तमर्थेषु बाह्येष्वध्यस्यतेषां शक्तिनानात्वं परिकल्प्यते व-
क्तृनाम् । अयमर्थः । इदमेविकल्पयोरभेदाध्यवसायात् बौद्धः शक्तिभेदो
बाह्य एवेत्याभिमानः । तत्र चित्रं साधनभावमभिमन्यते । बुद्धिप्र-
तिभासस्य स्वप्रतिष्ठत्वेनानवगमात्तत्तद्विक्रियाभेदं प्रतिवक्तृव्यपेक्षां
खानुवर्त्य वस्त्वेव नानाशक्तिकमवगम्यत इति बहिरर्थे शब्दः प्रमा-
णम् । क्रियाकारकसंसर्गस्य बाधकाभावात् सति संवादे च वाक्यस्य
प्रामाण्यमुपयन्ति व्यवहर्तारः । सौगतानां तु विकल्पप्रतिबिम्बस्य भे-
दानध्यवसायात् बहिःप्रवृत्तिः । माध्यं तु वक्त्रभिप्राय एव । शब्दानां तु
बाह्ये व्यभिचारशङ्कनादन्यथावृत्तिमात्रनिष्ठता तु बहिः । वैय्याक-
रणानां तु व्यावृत्तवस्तुविषयता तथाध्यवसायात्तत्रैव च प्रामाण्य-
मिति निदर्शनभेदः । नियतोपाधिनियमत्वाच्च न सार्ङ्ग्यम् । उपका-

रिकाश्च शक्तयः प्रत्युपाधिभिः संमूर्च्छितशरीरत्वाद्भस्तुनस्तस्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्या इति नानोपाध्युपकाराद्भत्वादेरप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

बुद्ध्यावस्थासमाश्रये च साधनभावे सतीदमपि सिद्धं भवतीत्याह ।

व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः ।

साधनत्वं तथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितम् ॥ ७ ॥

जातौ पदार्थे तज्जातीयाभेदेनानागतं निरूप्य योग्यसाधनविनियोगाज्जातिद्वारेण क्रियासिद्धावङ्गता, व्यक्तिद्वारेण तु निर्वर्त्यमानता कर्मणो युज्यत इत्युक्तं, निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनमिति । व्यक्तौ तु पदेन प्रत्याय्यायां शब्दं जनयति संयोगं करोतीत्यादौ जन्यमानस्य निर्वर्त्यस्य शब्दादेरेतत्कर्मणो ज्ञागतस्यापि वर्त्तमानत्वम् । व्यक्तिसारूप्यादसत्यपि जातेः प्रत्यायने भेदाध्यवसायो बुद्ध्याकारमुल्लिख्य योग्यसाधनविनियोगात् । बौद्धस्यैव बहीरूपता चाध्यवसायात् । बाह्येन तु रूपेण निर्वर्त्यमानता । बौद्धो न तु साधनभावो युज्यत इत्यर्थः । जन्यमानस्येत्येतेन विकार्यप्राप्त्ययोर्व्यवच्छेदः ॥ ७ ॥

विकार्यं हि प्रकृतिरूपेण स्थितमेव । प्राप्यमपि स्थान एव क्रियाद्वारा बुद्ध्याऽन्वारोप्यत इति व्याप्तिमाह ।

इत्तन्त्रपरतन्त्रत्वे क्रमरूपं च दर्शितम् ।

निरीहेष्वपि भावेषु कल्पनोपनिबन्धनम् ॥ ८ ॥

सदसत्पक्षभेदेन कार्यकारणभावस्य निराकृतत्वात् सर्वभावाः क्रियारहिताश्चेष्टा अन्यास्तत्र क्रियायां स्वातन्त्र्यपास्तन्त्र्यलक्षणं कर्तृकरणदिरूपं कारकत्वं, क्रियारूपमेव च क्रमवत्त्वं यथाभासमनादि मिथ्याभ्यासवासनावशेन कल्पनाबुद्ध्युपचरितसत्त्वम् । अपूर्वादस्यापि भावतो विश्वरूपपरतया स्वातन्त्र्यादिना स्वभासनादिति मिथ्यावभासोऽयमर्थेषु क्रियाकारकभाव इत्यर्थः । अत्र द्वैतनये हि सर्वमुपप्लवते असत्यत्वादिति विकल्पपरिघटितः शाब्दो व्यवहारो यथाप्रतीत्यविचारितसिद्धोऽप्युपगन्तव्य इति दिगादिपदार्थवत् साधनपदार्थसिद्धिः । दर्शितमित्यद्वैतनयावलम्बिभिर्भाष्यकारप्रभृ-

तिभिः कूलं पिपतिषतीत्यादिप्रयोगप्रसिद्ध्यर्थमाख्यातमित्यर्थः ॥८॥
 एवं तावद् द्रव्यव्यतिरिक्तशक्तिदर्शनेन साधनं लक्षितं,
 अव्यतिरिक्तशक्तिदर्शनेनाप्याह ।

शक्तयः शक्तिमन्तश्च सर्वे संसर्गवादिनाम् ।

भावास्तेष्वस्वशब्देषु साधनत्वं निरूप्यते ॥ ९ ॥

समवायवशाद्धर्मधर्मिणोरभेदमिव भेदमपि ये वदन्ति सं-
 सर्गवादिनो वैशेषिकास्ते च स्वरूपं सहकारिणश्च भावनां स्वकार्य-
 जनने शक्तिरिति प्रतिपद्यन्त इत्यसहकारिणः शक्तिः पदार्थव्यतिरि-
 क्ता विद्यते। एवमपि साधनत्वं भावानामपादानादिशब्दैर्न प्रत्याख्यते,
 अपि तु विभक्तिभिरेव । तथा च प्रत्यायनयोग्यतामात्रेण त्वपादाना-
 दिशब्दप्रवृत्तिः। घटं पश्यतीत्यादावेव द्वितीयादिभिर्महत्वाधारनियतं
 प्रत्याख्यमानं शक्तिसाधनं भवति आधारानवच्छिन्नम् । स्वमहत्वादि-
 कर्मत्वादिशब्दवाच्यो न किं तव । नापि साधयतीति तद्भावो विभ-
 क्त्येकसमाधिगम्यः । प्रातिपदिकादाधारवाच्यस्य उत्पत्तेः । आधार-
 समवाये साधनत्वस्य संस्पर्शानुपकारावस्थायां च शक्तित्वं च
 उपकार्यावस्थायां तु शक्तिमत्त्वं प्रमाणदृष्टमिति न काचिदनुपपत्तिः ।
 सत एव शक्त्यवस्थायां शक्त्यन्तरेणायोगादनवस्था ऽपि नास्ति । अ-
 भावस्यास्मिन्दर्शने सप्तमपदार्थरूपत्वेन भाव्यत्वात् अशक्तियोगो
 विरुद्धः ॥ ९ ॥

तत्र को भावः कस्य क शक्तिरित्युदाहरणमाह ।

घटस्य दृशिकर्मत्वे महत्त्वादीनि साधनम् ।

रूपस्य दृशिकर्मत्वे रूपत्वादीनि साधनम् ॥ १० ॥

घटं पश्यतीति दर्शनाक्रियाकर्मभावापन्नस्य घटस्य द्रव्यत्वरूपणि-
 शक्तिस्वसमवेतानि साधनं कर्मकारकं । तथा हि कणादसूत्रं । मह-
 त्यनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपान्नोपलब्धिरिति। अस्यार्थः । अनेकद्रव्यं समवायि
 कारणं यस्य तदनेकद्रव्यं दृश्यणुकादि । तद्यस्यास्ति तदारब्धस्य
 तदनेकद्रव्यवत् तद्भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोरुपलब्धिर्महति द्रव्ये । तेन
 बहुव्रीहिणा मनुष्या च द्वौ मत्वर्थानुक्तौ, तत्रैकेन परमाणोर्व्यवच्छेदा-
 न्नहारूपवानप्यनेकस्य द्रव्यस्यारम्भकाभावान्नोपलभ्यते । अपरेण

तु मत्वर्थेन द्व्यणुकादेर्व्यवच्छेदः । अत एव सूत्रान्तरमुक्तं, द्रव्यत्वा-
त्परमाणवनुपलब्धिरिति । परमाणुग्रहणमत्र दृश्यमानस्योपलक्ष-
णार्थम् । महति दृश्यमाने चानेकद्रव्यवत्त्वं दर्शनहेतुरिति व्यणुकस्य
कारणबहुत्वप्रचयेभ्यो महत्वस्योत्पत्तिरिति त्रिभिर्द्व्यणुकैरारम्भा-
न्महतोऽनेकद्रव्यवत्त्वेऽपि तदभावः । महतां हि दृश्यमानस्यानुवादे-
नेदं विधीयत इत्यहदयेना(पवेरस्मौनास्या)? दृश्यताक्षतिः । न हि मत्व-
र्थेन दर्शने कारणं विधीयते । एवं होकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोग
इति न्यायप्रक्रमभावेदार्थं पञ्चम्येव क्रियते । अनेकद्रव्यवतश्च म-
हत्वाव्यभिचारान्महतीति न हेतुनिर्देशः, अपि तु विषयोपलक्षणमेव ।
रूपादिति च द्वितीयो दर्शनहेतुः । नीरूपस्य वायोर्महतोऽनेकद्रव्य-
वतश्चाप्यनुपलम्भात्तदुक्तं सूत्रं, रूपसंस्काराभावाच्च वायावनुपल-
ब्धिरिति, हेतुत्वं न महत्त्वस्यापि । ततो द्वयोरेव व्यतिरेकाप्रदर्शनम् ।
महत्त्वस्याकारणत्वेऽपि च तद्विषयत्वाददर्शनस्य पारम्पर्येणोपयो-
गान्महत्त्वादीनि साधनमिति बहुवचनम् । यत्त्वद्रव्यत्वादीनां सामान्य-
विशेषाणामप्यादिशब्देन सङ्ग्रहणात् बहुवचनमत्र सामान्यम्, विशे-
षादि प्रधानं दर्शननिबध्नं, तदुपाधिकत्वेनार्थानां, पररूपव्यावृत्त-
स्यात्मन उपलम्भात् । महतीत्येव तूक्ते व्यभिचार आकाशादिनेत्यने-
कद्रव्यवत्त्वादिति मतुपाऽवयविद्रव्ये प्रतीतिरभिव्यज्यते । अनेकद्रव्य-
वत्त्वादिति पुनरुच्यमाने तत्पुरुषसम्भावनया द्रव्यप्रचयमात्रं गम्यते ।
तत् रूपं पश्यतीत्यत्र रूपस्य दर्शनक्रियायां रूपत्वं स्वसमवेतं सामा-
न्यमनेकद्रव्ये च समवायः साधनं च । तथा सूत्रे अनेकद्रव्ये रोगस-
मवायाद्रूपविशेषारूच रूपोपलब्धिरिति । अनेके यस्यावयवा अवयवि
द्रव्यस्य तदनेकद्रव्यं तेन समवायात् तत्र समवेतत्वाद्रूपस्य वि-
शेषतद्भूतत्वम् । अतो न्यायेन अस्मिन् रूपं तेन सद्रव्येणाभि-
भूतमपोह्यते । अन्ये तु रूपं विशेष्यते व्यावर्त्यतेऽनेनान्यस्माद्र-
सादेरिति रूपत्वमेव सामान्यविशेष एवमपरिहृतं, इति वर्णयन्ति ।
अनेकद्रव्यत्वाभावाच्च परमाणोस्तद्वतरूपस्यादृश्यतया योग्यदेश-
त्वाद्योऽपि सामर्थ्यात्साधनमिति बहुवचननिर्देशः ॥ १० ॥

स्वैः सामान्यविशेषैश्च शक्तिमन्तो रसादयः ।

नियतग्रहणा लोके शक्तयस्तास्तथाश्रयैः ॥ ११ ॥

सामान्यविशेषाः समवेता रसादीनां रसनादिक्रियासाधनं ।
 तथा हि ते स्वैर्नियतग्रहणाः । नियतं स्वजातिबलादेव दृश्यन्ते न तु
 द्रव्यत्वादनियतग्रहणाः । द्रव्यं हि कदाचित्सामान्योपाधिना गृह्यते ।
 द्रव्यमिति, कदा चिद् गुणेन शुक्लमिति, कदा चित्कर्मणा गच्छती-
 ति । रसत्वादीनां तु शक्तीनां स्वाधारा एवावच्छेदकाः स्वरूपग्रहणे
 शक्तिः । यथा हि रसोपलम्भे रसत्वमण्युपलभ्यते तर्हि शिष्टस्य
 तस्योपलम्भादित्याश्रित्याश्रयः । तथा रसत्वोपलम्भेऽपि स्वाश्रया-
 श्रयः । तथा रसत्वोपलम्भे तदाश्रयद्रव्यमपि शक्तिरित्यपि हेतुः ।
 पूर्ववत्त्वेनेकद्रव्ये समवायो गृह्यते परमाणुगतस्य रसादेरनुपल-
 म्भात् । एवं शेषेष्वपि वाच्यं । इत्थं परस्परशक्तिमन्तो भावाः । तथा
 च न का चिन्नियता शक्तिः । संसर्गिणां परस्परं तत्त्वात् अन्यस्य
 च योग्यदेशादेः सहकारिणः ॥ ११ ॥

तथा चादितम् ॥

इन्द्रियार्थमनः कर्तृसम्बन्धः साधनं क चिद् ।

यद्यदा यदनुग्राहि तत्तदा तस्य साधनम् ॥ १२ ॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् ज्ञानं निष्पद्यते रूपादाविति
 संयोग एव साधनम् । सुखादौ त्वात्मान्तःकरणसंयोगादिति क
 चिदित्याह । किं च तत्र परिगणनया यद्यत्रोपकरोति तत्तत्र सा-
 धनमिति यथायोगं सर्वे भावाः शक्तिमन्तः । तथा हि । संख्याः परि-
 माणानि पृथक् संयोगविभागौ कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात्ताद्रू-
 पाण्युक्तानि । अवयवानामवयविनिष्पत्तौ संयोगशक्तिमुक्तानिष्पन्नौ
 ऽवयविसमवायः शक्तिरिति परोपकारि परतन्त्रं सर्वं शक्तिलक्ष-
 णमनुपपत्ति ॥ १२ ॥

सा च स्वकीयपरतन्त्रावस्था साधनादिना सिद्धस्वभावाया-
 मिधायिना शब्देन नाभिधायितुं शक्यते, अपि तु यथायथं वि-
 भक्त्यादिरस्याः प्रत्यायने समर्थ इत्याह ॥

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्यादिभिरेवासाधुपकारः प्रतीयते ॥ १३ ॥

स धर्मः क्रियां प्रति शेषभावः । कारक साधनमपादानमित्य-

विशब्दैः क्रियोपकारोपलक्षितं द्रव्यमभिधीयते । सामान्येन क्रियोप-
कारलक्षणसाधनभावः समुद्भूतोऽस्मात्प्रतीयते । तथा ऽन्यत्रापि
द्रव्यरूपतया साधनममुखीकरोति । क्रियोपकारलक्षणो धर्मो द्वितीयां
प्रातिपद्यत इति परिगृहीतक्रियोपकारद्वितीयादिविभक्तिप्रतिपा-
द्यमस्त्विति शक्तिर्विभक्तिवाच्या । क्व चित्ताद्धतवाच्या । शतेन क्रीतः
शतयः शतिक इति क्रये साधकतमत्वं प्रत्ययवाच्यं । यत्र तत्रेत्याधा-
रभावो वाच्यः । पयः पयो जरयति, मधु निरीक्षते, दधि अश्नातीति
प्रातिपदिकादेव शक्तिः प्रतीयते । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलु-
रित्यन्तराशब्दो व्यपोधिकरणमाहेत्यादिग्रहणम् ॥ १३ ॥

कः पुनरासामुपकारलक्षणो धर्मः, साधनमित्याह ॥

निमित्तभावो भावानामुपकारार्थमाश्रितः ।

नतिरावर्जनेत्येवं सिद्धः साधनीमण्यते ॥ १४ ॥

साध्यस्वभावानां क्रियाणामुपकाराय सिद्धस्वभावानां
भावानां निमित्तभावो हेतुभावः । नतिर्नमनमुपकाराभिमुख्यं, आवर्ज-
नमङ्गभावेन स्वात्मनः प्रत्यर्पणं क्रियोपजननमतात्पर्यत, इति शब्दः
प्रकार इत्येवमादिभिः शब्दैरभिधीयमानो ऽन्यो ऽपि सिद्धो निष्पन्नः
तथा प्रतीयमानेन एवम्भूतेन वा धर्मेण निश्चितवस्तुसम्भवमा-
त्रेण साधनमित्युच्यते ॥ १४ ॥

एवं मीमांसकवैशेषिकदर्शनेन शक्तिः साधनमित्युपपाद्य व्यति-
रेकाव्यतिरेकग्रहं त्यजति ॥

स तेभ्यो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा ।

व्यतिरिक्तमुपाश्रित्य साधनत्वेन कल्प्यते ॥ १५ ॥

स इति हेतुभावः शक्त्यपरपर्यायः । शक्तयः सर्वभावानां का-
र्यापत्तिगोचरा इत्यतीन्द्रियाः । पदार्थाव्यतिरिक्ताः शक्तयः केषां
चिद्भवन्तु । सहकारिसमवधानोपकृतो भावः स्वरूपेणैव कार्यजन-
कः, किमहृष्टशक्तिपरिकल्पनेनेत्यात्मैव भावानां शक्तिः । संसर्गिणः
सहकारिणो वा ऽर्थान्तरभूताः । स्वकारणपरम्परया हि पदार्थः
समुपजायते विशिष्टो, यस्तत्सहकारिसम्पर्के तत्तत्कार्यजननशक्ति-
रिति किमहृष्टव्यतिरिक्तया शक्त्या । तत्कल्पने तस्या नियमहेतुर्भा-

वस्वभावात् एव वक्तव्य इति परं स एवास्तु । तदत्राव्यतिरेकवादी वा
ऽस्तु व्यतिरिक्ता वा शक्यः सन्तु, नास्माकमत्र कश्चिद्ब्रह्मो व्यति-
रेकवादेशब्दप्रमाणका हि वर्यं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । श-
ब्दश्च पदार्थानां व्यतिरिक्तमेव साधनभावं प्रत्याययति । घटस्य हासिक-
यायां कर्मभाव इत्यादाविति, व्यतिरेकोपाश्रयः शब्दनिबन्धनो व्यव-
वहारः । तथा च प्रातिपदिकेन द्रव्ये ऽभिहिते यत्कौ कृतपदबन्धा
विभक्तिः प्रवर्तते ॥ १६ ॥

यद्यदा यदनुगृहीतस्तदा तत्र तत् साधनमिति (व्यपिमुक्तां)?
क्रियाया अपि साधनत्वं भाष्यकाराभिमतं संवादयितुमाह ।

संदर्शनं प्रार्थनायां व्यवहारे त्वनन्तरा ।

व्यवसायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन्साधनं मता ।

सन्दर्शने तु चैतन्यं विशिष्टं साधनं विदुः ॥ १७ ॥

सम्प्रदानसंज्ञायां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम् । इह
कश्चित्कंचिदर्थं सम्पद्यति । स हृष्टा प्रार्थयमानः, व्यवसायं
करोति । अध्यवसाये प्रारम्भः प्रारम्भे फलप्राप्तिरिति सन्दर्शनादिभि-
राप्यमानत्वात् क्रिया अपि कृत्रिमं कर्मेति भाष्य उक्तम् । तत्र साध्यस्वभा-
वाया अपि सन्दर्शनादिक्रियायाः साधनत्वमापेक्षिकम् । सम्यक् सम-
न्ताद्वा दर्शनफलविषयः सङ्कल्पः, तत्प्रार्थनायां फलोपायविषये ऽभिला-
षे साधनत्वाय कल्पते साधनं भवति । (अथ दर्शमाह सत्यकिपि भा-
वोत्पत्तिः)? । व्यवसायात् इदमाहितक्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वेन
निश्चयः । तत्रानन्तरा प्रार्थना साधनं अभिलाषे सति निश्चयकरणात् ।
व्यवसायश्चरम्भक्रियायां (मानस्यां)? प्रवृत्तौ साधनं, व्यवसायभाव-
भेदार्थं क्रियाकरणारम्भात् । तथा च क्रियायाऽऽप्यमानत्वात् भौतिकी
क्रिया कर्म भवति सङ्केपतः । पूर्वस्मिन् या परापेक्षिता या कर्त-
र्यत्वात्, सैव पूर्वस्मान्निवृत्ता पूर्वकालभाविता क्रिया परस्मिन्नुत्तरो-
त्तरभाविनि साध्ये साधनं भवति । तदात्मलाभे सिद्धत्वोपयोगात् । त-
द्व्यमर्थः । पूर्वस्मिन् दर्शने क्रिया या प्रार्थनादिका सैवोत्तरां प्रति
साधनं मता । अथ दर्शनक्रियायां क्रिया साधनमित्याह । सन्दर्शनं तु चै-
तन्यमिति । तुर्विशेषद्योतकः । अस्मिन्मध्यमन्यायो भक्षभावात्निवृत्तेऽस्य

फलाभिलाषयोग्यता । यद्यपि च क्रिया साध्यस्वभावा निष्पन्ना, तथा-
पि निष्ठावस्थायां सिद्धत्वात्साधनशब्देन च शक्तेस्तत्रासमवायोऽपि
व्यतिरेकेणाश्रयाद्युक्तः । साधनं निष्पादकं भवति । तदा हि कर्तुः क्रिया-
निष्पत्तौ कारणान्तरं नास्ति । भावानां नांशो, न तेनांशेनाप्यमानत्वात्कर्म
भवति । कर्त्ता हि क्रियादीप्सितं, तत्कर्म विक्रियान्तर एवेप्स्यते । अपरेण
सिद्धेर्न क्रियांशेनेत्यारम्भेण मानसव्यापारेणाप्यमानत्वात् भौतिकी
क्रिया कर्मेति तेनाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं सिद्धमाशुद्धाय संश्रय-
ते, आश्रयाय निगल्भत इति । गत्यर्थधातुविषये सन्दर्शनादीनां भेदाभे-
दविवक्षा, पच्यादावभेदविवक्षैव, आश्रयाय निगल्भत इत्यादौ भेदवि-
वक्षेवेति च वक्ष्यते । तदेवम् “व्यतिरेकमुपाश्रित्य साधनत्वेन कल्प-
त” इति क्रियाया अपि साध्यसाधनभावो व्यतिरेकाश्रयेणोपकार्यो-
पकारकभावेन भाष्योक्त उदाहृत इति स्थितमेतत् ॥ शक्तिव्यतिरेका क्रि-
योपकारार्थमाश्रिता साधनमिति सामान्येनोच्यत इति वास्तिकका-
रमतमिति, संज्ञा संज्ञिनिर्देशेन कर्तव्या । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्साधकस्य
लाभ इति ॥ १७ ॥

नन्वन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिरित्युक्तम् । तत्राक-
र्तरि करणादिकर्तृशब्दस्य कारक इत्यस्य चोपपत्तिं समर्थयितुमाह ।

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः ॥ १८ ॥

सामग्रीसाध्यत्वात् सर्व एव कारकत्वं क्रियानिष्पत्तिविषयमभे-
देन प्रतिपद्यन्त इति । यदा तु कः कथं पचतीति विवक्षा तदा
प्रधानक्रियानिष्पादनात् विचित्रव्यापाराणि यथास्वं व्यापारातिशयव-
शेन करणादिसंज्ञाः प्रतिलभन्ते । तथा हि । साधनान्तरवियोगव्यापारः
कर्त्ता निवृत्तिविकारप्राप्त्याहितसंस्कारः । कर्तुः क्रियेप्सिततमं कर्म ।
हेतुतामनुभवत् कारकान्तरव्यापारैरव्यवहितव्यापारं करणम् । प्रेर-
णानुमननानिराकरणव्यापारकर्मणा सम्बन्ध्यमानं सम्प्रदानम् अपायः
भवधिभावोपगमनेन साध्यदपादनम् । कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाऽऽधारक-
मधिकरणम् । स्वतन्त्रः प्रेषयन्हेतुरिति । सामान्यपूर्वकत्वाच्च विशेषस्या-
धान्तरव्यापारेऽपि कारकत्वमनुवृत्तिकरणं कारकमिति करणं का-
रकमिस्थानि सामानाधिकरण्योपपत्तिः । अकारकस्य च विशेषसं-

ज्ञाभावः । वृक्षस्य पर्णं पततीति । अनपेक्षिते च कर्तृव्यापारे, स्थाली प-
चति, पद्माः पचन्ति, असिच्छिनत्तीति, प्रधानक्रियायामेवेषां कर्तृत्वम् ।
सम्प्रदानापादानयोः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षा नास्ति । द्वितीय-
स्याऽऽदातुरपगन्तुश्चापेक्षणात् । अत एव सिद्धं तु पचाद्दीनां प्रतिकारकं
क्रियाभेदादिति प्रधानक्रियार्थेषु यथास्वं कारकव्यापारेषु पचाद्दीनामेव
निवृत्तिर्वर्णिता । तदेतद्भाष्य उक्तं, “सामान्यभूता क्रिया या वर्तते तस्या
निवर्तकं कारकमिति” ॥ १८ ॥

अत्रैव दृष्टान्तमाह ॥

पुत्रस्य जन्मनि यथा पित्रोः कर्तृत्वमुच्यते ।

अयमस्यामियं त्वस्मादिति भेदो विवक्षया ॥ १९ ॥

पितरौ पुत्रं जनयत इत्यविवक्षिते जननव्यापारभेदे जनिक्क्रि-
याकर्तृत्वमुभयोः प्रसिद्धं । कः कथं जनयतीति भेदविवक्षायामपि
पिता बीजमाधदस्यां मातारं गर्भमाधत्ते । इयं तु माता ऽस्मा-
त्पितुः पतद् बीजं धारयतीति क्रियाकर्तृत्वमनुभवतीत्यधिक-
रणत्वं मातुः, पितुः कर्तृत्वमपादानत्वं च पितुः कर्तृत्वं मातुरिति-
भिद्यते प्रवृत्तिः । सामान्यपूर्वकत्वाच्च विशेषस्य, जनिः सामान्येना-
त्मलाभवचनो विशेषविषये पोषणबीजधारणबीजच्युतिवचनः ।
यद्वा प्रकृत्यर्थो ऽशिष्टः प्रत्ययार्थस्तु लर्थो जनयतीति प्रेषणा-
यत्रायं विभागः । साध्यपक्षक्षिप्तमपीदं प्रसिद्धत्वादिदर्शनम् ॥ १९ ॥

तदेवं प्रधानक्रियायामेव सामान्यविशेषभावेन कारकं कर-
णमित्यादि सामानाधिकरण्यमुपपादितम् । इदानीं गुणक्रियापेक्षया
स्वातन्त्र्यं प्रधानक्रियापेक्षया पारतन्त्र्यं सत्यनपगतमिति प्रकारा-
न्तरेण सामान्यभूता क्रिया वर्तते इत्येतद्भाष्यं गमयितुमाह ॥

गुणक्रियाणां कर्तारः कर्त्रा न्यक्कृतशक्तयः ।

त्यक्तायामपि सम्पूर्णेः स्वैर्व्यापारैः समन्विताः ॥ २० ॥

करणत्वादिभिर्ज्ञाताः क्रियाभेदानुपातिभिः ।

स्वातन्त्र्यमुत्तरं लब्ध्वा प्रधाने यान्ति कर्तृताम् ॥ २१ ॥

ज्वलनाद्यवान्तरव्यापाररूपाणां गुणक्रियाणां स्वातन्त्र्या-

स्मर्य कर्तारः, प्रधानक्रियाविषये तु कर्त्रा, स्वतन्त्रेण विनियो-
क्त्वा न्यक्कृता तिरस्कृता शक्तिः स्वातन्त्र्यमेषामिति । तेन यथायथं
न्यग्भावमस्वातन्त्र्यमापादिताः सन्तः, त्यक्तायां न्यग्भावेऽपि स्वव्या-
पारे स्वातन्त्र्यानपगमादकिञ्चित्करस्य क्रियासिद्धौ हेतुभावानुपप-
त्तेर्यथास्वं व्यापारानुष्ठानेन स्वभावक्रियाङ्गभावागमनात्कर्तृविनियो-
गेऽपि यथायथमात्मीयैः सर्वैरेव ज्वलनादिव्यापारविद्युत्क्रिया-
विशेषविषयैः करणादिसंज्ञारूपैरधिगताः सन्त्यर्थं जनयन्ति । योगो-
त्तरकालमपि स्वव्यापारानुष्ठानलक्षणं स्वाधीनत्वमासाद्य यस्मिन् क्रि-
याभेदे स्वतन्त्राः प्रधानक्रियायामेव कर्तृनां कारकत्वं भजन्त इति करणं
कारकमित्याद्युपपत्तिरित्यर्थः । करणानि हि कर्तृप्रैषेऽन्यसूतानि स्व-
व्यापारमनुनिष्ठान्ति, तथा भवन्तीति, कर्त्ता स्वव्यापारे कर्तृत्वायंभै-
षान्नियोगानां नियुक्तानां सतां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमनुभवतां करणा-
दित्वे प्रधानक्रियानिष्पत्तिरिति, धियोधात् स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः, यदेव
हि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं तदेव प्रधानक्रियायां पारतन्त्र्यं तान्यत्किञ्चित्
तच्च कर्तृविनियोगे सत्युत्तरकालमेव भवति। पूर्वतः कर्तृविनियोग्यता-
प्राप्तेन स्वातन्त्र्यमुच्यते । इत्थं च करणं कारकमिति विषयभेदोऽपि
नास्ति । स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यस्यैव प्रधानक्रियायां करणादित्वात् । त-
देतदुक्तम् । सिद्धं प्रति कारकं क्रियाभेदात्।पचादीनां करणाधिकर-
णयोः कर्तृभाव इति “तत्राधिश्रयणादिकाले च ने”त्यादिना । कर्तृकर-
णाधिकरणादीनां गुणक्रियामुक्त्वाऽपादानानां त्वप्रसिद्धिमिति पुनश्चो-
दितेन वा स्वतन्त्रपरतन्त्रात्तयोः पर्यायेण वचनं, वचनाश्रयात्, संक्षेपेति
पुनः सिद्धान्तितम् । तथा हि बलाहका विद्योतत इति विद्युदभेदविव-
क्षायां प्रयोगात् स्वव्यापारेऽस्त्येवापादनस्य स्वातन्त्र्यमित्याहुः ॥ ग्रा-
म आगच्छतीत्युक्तेऽर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायात्प्रयो-
गाभावः । अस्ति तु ग्रामस्यापादानस्य क्रियासिद्धौ किञ्चिद्व्यापारोऽ-
वधिभावापत्तिलक्षणः । अन्यथा ग्रामस्य समीपादागच्छतीति-
षत् ग्रामादागच्छतीत्यत्रापि किं ग्रामस्य कारकत्वं स्यात् ।
सम्प्रदानस्याप्यनिराकरणात् कर्तुः प्रेरणानुमतिभ्यां च तत्त्व-
मित्यस्येव स्वव्यापारः । ब्राह्मणो ददातीति तु प्रयोगाभावः । सम्प्रदा-
नत्वे ब्राह्मणस्यास्माद्विवक्षितार्थानवसायात्।अत एवापादानमात्रम्प्र-
दानव्यापारे धातोर्न वृत्तिः, अपि तु कर्मकरणादिव्यापार एव, पच्यते

भोदनः स्वयमेव, असिश्छिनत्ति, स्थाली पचतीत्यादौ। तदेवं सर्वत्र क्रियाभेदसम्भव इति तत्र स्वातन्त्र्यात्करणादित्वेऽपि कर्तृशब्दः प्रवर्तते । यद्येवं करणादित्वेऽपि स्वातन्त्र्यात्कर्तृसंज्ञा स्यात् । नैतदस्ति । कारकाधिकारालुब्धे स्वातन्त्र्ये स्वतन्त्रः कर्त्तेति पुन श्रुतिः पारतन्त्र्यानाच्छ्रुतस्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थेति, मुख्य एव स्वतन्त्रे कर्तृसंज्ञा ऽवतिष्ठते। एवमपि परत्वात् करणादीनां करणादिसंज्ञाबाधितत्वात् कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति। नैव दोषः। करणादिसंज्ञानामनवकाशत्वात्, ताभिः कर्तृसंज्ञाया अत्र बाधनात्। कारकाव्यपदेशस्त्वनुवृत्तिसामर्थ्यादेवेति। अथ वा स्वातन्त्र्यनिमित्ता कारकसंज्ञेति नात्र बाध्यबाधकभावो निमित्तनिमित्तिनोः । अत्र हि स्वातन्त्र्यनिमित्तं पारतन्त्र्यमिति करणादिभावेऽप्यनुमितस्वातन्त्र्यं निविशत एव । कारकसंज्ञेत्यपादानादिसंज्ञाभिः समावेश एवास्याः। अत्र तु पारतन्त्र्यविवक्षा नान्तरायिका स्वातन्त्र्यविवक्षायाः तत्र करणं पराणि बाधन्त इत्युच्यते। तद्यथा धनुर्विध्यतीति । तत्र हि धनुषः साधकतमत्वाविनाभाविनी भाविनी स्वातन्त्र्यविवक्षा । स्वतन्त्रः कर्त्तृत्वमत्र च नैवमवधार्यते यत्सर्वास्वव्याप्तुं स्वतन्त्रमिति, अपि तु यत्स्वतन्त्रमेवेति स्थाली पचतीत्यादावपि कर्तृसंज्ञासिद्धिः । अधिकारसामर्थ्याच्च करणाद्यवस्थायामप्यनुमितस्वातन्त्र्यहेतुककारकशब्दप्रवृत्तिरविरुद्धेति सर्वं सुस्पष्टम् । तदेवं पूर्वक्रियाया अभेदमाश्रित्य निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वमिति सामान्यभूतक्रिया निष्पत्तिमात्रस्वभावा ॥ २० ॥ २१ ॥

व्यापारे पारतन्त्र्ये दृष्टान्तमाह ॥

यथा राज्ञा नियुक्तेषु योद्धृत्वं योद्धृषु स्थितम् ।

तेषु वृत्तौ तु लभते राजा जयपराजयौ ॥ २२ ॥

तथा कर्तृनियुक्तेषु सर्वेष्वेकार्थकारिषु ।

कर्तृत्वं करणादित्वैरुत्तरं न विरुध्यते ॥ २३ ॥

यथा राज्ञा स्वामिना नियुक्तेषु प्रेषितेषु योद्धृत्वं व्यवस्थाविभागादिना योद्धृषु स्थितम् । तेषु युज्यमानेषु च या वृत्तिः शत्रुभङ्गदेशोत्सादनादिका, तस्यां कृतायां, राजा जयं पराजयं वाऽपि पर्यायेण लभते । एतदाह । योद्धारो योद्धृत्वे कर्त्तारः । पूर्वं तद्व्यापारस्य

तत्र सत्त्वात् । पुनः अनियोगात्स्वतन्त्राः । पुनश्च तन्नियोगनि-
रपेक्षाः स्वतन्त्रा एव कर्त्रा नियुक्तेषु सम्भूयार्थं पाकादिकं कुर्वन्तु
भृत्येष्विव करणादिषु यत्स्वातन्त्र्यं ज्ञायते नियोगादुत्तरकालमयं
तत्कारणत्वादिभिर्नियोगादुत्तरकालमात्रे निगमनं विद्यत इत्यर्थः । त-
देवं कारक इति संज्ञानिर्देशस्येव संज्ञिनो ऽपि निर्देशः । इतरथा ह्य-
निष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्येत्यादिना साधकं
वा निवर्तकं बोध्यम् । निर्देष्टव्यमिति चोदित इत्यन्वये संज्ञाविज्ञाना-
द्विशिष्टसंज्ञिसिद्ध्या परिहृते ऽधिकारेणोत्तरत्रानुवृत्तेः कारकसंज्ञायाः
करणादिष्वनुपपन्नत्वात्तद्भावितायां निष्पत्तिमात्रापेक्षया कर्तृत्वा-
श्रयणेन प्रतिकारकं क्रियाभेदेन गुणक्रियाणां स्वातन्त्र्याश्रयणेन च
परिहृतमिति प्रकरणार्थः ॥ २३ ॥

यत्स्वन्वर्थसंज्ञाश्रयेण क्रियानिर्वर्तकस्य साधकत्वे ऽभिहिते हे-
तुरपि क्रियानिर्वर्तक इति करण इत्येव सिद्ध्यायां तृतीयस्यां किम-
र्थं हेताविति पुनर्विधानमित्याशङ्क्य हेतोः साधनाद्व्यतिरेकं द-
र्शयति ॥

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ।

आश्रितावधिभावं तु लक्षणे लक्षणं विदुः ॥ २४ ॥

व्यापारमनाश्रित्य विवक्षितत्वार्थसिद्धौ योग्यतामात्रेण नि-
मित्तत्वेनाश्रीयते यः स हेतुः । स च कारकविभक्तेः शेषलक्षणाया
विषयः, तृतीयस्याः सम्बन्धषष्ठाभाधिकायाः । तद्यथा अध्यय-
नेन वसतीति । अध्ययनहेतुर्वासो हेतुमात्र । तयोः सम्बन्धे शेषषष्ठ्यां
प्राप्तायां हेतौ तृतीया । नैयायिकास्त्वाचक्षते । गुणद्रव्ययोर्यन्नि-
मित्तं स हेतुः । स च कारकविभक्तेर्विषयः । यत्तु क्रियापदोपात्तायाः
क्रियाया निमित्तं तत्कारकमेव । यथा विद्यया वसनीत्यादाविति ।
अनुलक्षण इत्यत्र हेतोरपि लक्षणशब्देनाख्यानाद्विशेषमनयोः स-
म्भाव्यापाकरोत्याश्रितेत्यादिना । लक्षण इत्यत्र लक्षणशब्दो भावसा-
धनः । लक्षणं विदुरित्यत्र तु करणसाधनः । लक्षणे लक्ष्यमाणवस्तुप्र-
काशने हेतुः । आश्रितावधिभावम्, आश्रितो ऽवधिभावो मर्यादा-
रूपं यत्र, लक्ष्यते तेनेति लक्षणं ज्ञापकं विदुर्जानन्ति तद्भावाः । यत्रा-

वधिर्न प्रज्ञायते तावपि तल्लक्षणं । अत एव तुर्विशेषावद्योतकः । अन्ये
 त्वाहुः । कार्योत्पत्तावुपयोगो हेतोः प्रत्ययोत्पत्तौ तु लक्षणस्येति तद्-
 सत् । हेतोरपि प्रत्ययोत्पत्तौ व्यापारदर्शनाद्विद्यादेरपि हि वासादि-
 निश्चयो व्यापारालक्षणे वस्तूपजने योग्यतामनादव्यभिचित्वेनाश्रितो
 जनको भवतु मा वा भूदिति लक्षणम् । तद्यथा वृक्षमनु विद्योतते वि-
 द्युदितिविद्युतो वृक्षो लक्षणं विद्योतनरूपः । वृक्षं प्राप्य विद्योतत इत्यर्थः
 कथं तर्ह्यनुलक्षण इत्यत्र शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्धदित्युदाहरणम् ।
 यावता संहिता नावधिमात्रेण वर्षणस्य परिच्छेदिका प्रतीयते । अपि
 तु जनकत्वेन । जनकश्च हेतुर्न लक्षणमिति हेतुर्वात्र ज्ञेयत्वसा-
 मान्याल्लक्षणशब्देनोक्तव्यविशेषः । ननु च धूमो ऽग्निना प्राप्त-
 साहचर्यो ऽसकृद्दर्शनावधृतः । केवलो ऽप्यदृश्यमानमग्निं कारणान्त-
 रप्रभवं लक्षयतीत्येव लक्षणं स्यात् । संहिता तु प्रथममेव दृश्यमा-
 ना, न तस्या असकृद्दर्शनं दर्शनावृत्तिरस्तीति कथमसौ लक्षणां
 स्यात् । अत्रोच्यते । यद्यप्येतदस्ति लोके । येनासकृदलक्ष्यते तल्लक्षणमिति
 तथापि प्रवर्त्तते कार्योदये शक्तियस्य कारकस्य तथाविधमपि कारणं
 लक्षणं भवति । कार्यस्य हि यः परिच्छेदः तत्र हेतुभावेन कारणमपि
 लक्षणां कार्यपरिच्छेदकत्वात् । तथैव हि भूयो दर्शनेन गृहीताविना-
 भावो ऽन्यं गमयति । तथा हेतुरपि परानपेक्षो जननकार्यस्याव्यभि-
 चारात् परिच्छेदकत्वेन भवति लक्षणमायथा मेघोदयो वृष्टेः कारण-
 स्त्वेन नियतो ऽतो ऽस्त्यामपि वृष्टौ तत्परिच्छेदक इति लक्षणां भवति ।
 लोको मेघं दृष्ट्वा वृष्टमनुमिनोति । एवं अन्वयव्यतिरेकबलाद्धेतुत्वं
 निश्चीयते यस्मिन्सति यद्भवति । अन्यस्मिन्स्तु सत्यपि, विना वा तेन
 भवति स तस्य हेतुः । अन्वयव्यतिरेकौ सकृद्दर्शनाद्भवतः । सकृद्दर्शने
 अन्वयव्यतिरेकयोरनिश्चयात् । संहिताऽपि यद्यपि कारणं प्रवर्षणस्य
 तथा ऽपि सकृत्प्रधानैः निश्चीयते तत्र कारणम् । तत्काले संहि-
 तार्थान्तरादपि कदाचित्कार्योत्पत्तेः सद्भावात् । एवं च मेघोदय-
 बल्लक्षणमसौ युज्यते । अत्र भूमः । सकृद्दर्शनादपि हेतुभावो ग-
 म्यते । यस्य हि यज्जनकं भवति तस्मात्सकृदपि तत् न दृश्यते ।
 यथा शाल्यङ्कुरो यवानाम् । न च तत्कालभावो ऽन्यो जनक-
 ऽन्यदा तस्माद्दृष्टः । तथा चाहुः । यस्मिन्सति भवत्येव यत्तेभ्यो ऽन्य-
 स्य कल्पनं । तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिरिति । न च काकताली-

दन्यायेन तदुत्पत्तिः । अतः स्वभावस्य सकृदप्यजननात् । संहिता च प्रत्यक्षेण दृश्यते वर्षे जनयन्तीति सकृदज्ञानादपि हेतुभावो ऽत्र निश्चीयते । किं चागमादपि हेतुत्वमत्र निश्चीयते संहितायाः प्रवर्षण इति हेतुरेवात्र ज्ञापकत्वसामान्याल्लक्षणमित्युक्तः । तदुक्तं भाष्ये लक्षणेन हेतुमपि व्याप्नोति । लक्षणस्य व्यापकत्वात् । कारणमपि हि कार्यं लक्षयति लक्षणं भवति यथा मेघोदयो वृष्टेः । न च व्यभिचारः । समप्र-
स्याविकलस्य जनकत्वात् । तथा विवेचने वा व्यभिचारात् प्रायेण श-
क्तिश्च प्रामाण्यं न प्रमैवेति न्यायः । यदि तर्हि लक्षणशब्देन पदार्थान्त-
रपरिच्छेदहेतुभावो वर्ण्यते तदा श्रितावधिभावमित्येतत्कथम् । आश्रि-
तावधिभावेन लक्षणे परिच्छेदहेतुत्वमेव लक्षणमन्यथा कथमलक्ष्य-
ल्लक्षणं स्यात् । इयांस्तु विशेषः । यद्वृक्षो ऽवधिभावेन परिच्छेदहेतुः, सं-
हितादेस्त्ववधित्वस्यानाश्रये ऽपि ज्ञानत्वसामान्याल्लक्षणत्वमावहुधा
हि लक्षणं भवति क्व चिदवधिभावेन । यथा विद्योतमानायां विद्युतां
(वनस्पतिसवसाय निबन्धने) ? । क्व चित्करणविच्छेदेन, यथा धूमो
वह्नेः । क्व चित्कार्यपरिच्छेदहेतुनया यथा मेघोदयो वृष्टेः । सं-
हिता ऽपि चोक्तेन प्रकारेण लक्षणं हेतुश्चेति । यद्येवं लक्षणेत्यभू-
ताख्यानेत्यादिना सामान्यलक्षणेनैव सिद्धायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
यामनुलक्षण इति पुनर्विधानमनर्थकं वः, सामान्यकृतत्वादिति । अ-
त्रोत्तरं हेत्वर्थं तु वचनमित्युक्तम् । नायमभिधापर्यायो ऽर्थशब्दः किं
तु निवृत्तिवचनः कार्यं तु कारणशब्दमुपचर्य हेतुशब्देन हेतुतृतीयो-
क्ता बाध्या ऽपि बाध्या नान्येति हेतुरेवार्थो निवर्त्यो यस्येति स-
मासः । तेन हेतुतृतीयाबाधनार्थं पुनः संज्ञाविधानमित्युक्तं भवति । ननु
च पुनः संज्ञाविधानात् प्रदशेषु संज्ञिप्रत्ययास्थिरत्वं भवेत्तृतीया तु
कथं बाध्येत । परत्वेन हि बाधिका ऽसौ । नैतत् । असकृद्विधीय-
माना संज्ञा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यादिप्रदेशे द्विरुपतिष्ठते ।
तन्नैकमुपस्थानं द्वितीयार्थं । यत्तु द्वितीयमुपस्थानमनुलक्षण इति तद-
नर्थकं माभूदिति हेतुतृतीयां बाधित्वा द्वितीयामेव स्थिरयति । ननु
च द्विरुपस्थानात् संज्ञिप्रत्ययो द्विर्भवेत् । न तु द्वितीयाविधिः (प्रचय-
मनुधिः) ? । भवति कार्यार्था संज्ञागुणभूताकार्यं द्वितीयाख्यं प्रधानम् ।
ननु च गुणभेदे प्रधानभेदः किमर्थम् । न हि गुणो द्विरुक्तो निरर्थको
भवाति न द्वितीयां प्रधानमावर्त्तते । यद्यपि च प्रधानमात्मसंस्का-

रार्थे गुणदेशं गच्छति । यत्तां गत्वा तृतीयां बाधते । ननु च प्रधानमन्तरेण गुणानां स्वरूपावहानप्रसङ्गात् गुणान्तरमकृतार्थं प्रधानान्तरमाभिर्भाष्येत । यथा ऽमात्या राजाभावे स्वात्मनो गुणरूपमीहमाना राजान्तरं स्थापयन्ति । तत्स्थापने तेषामात्मरूपं सम्पद्यते । राजानमन्तरेण अमात्यादेरभावात् । नैतत्समानं, राजांमात्ययोः परस्पररोपकारकभावात् । गुणप्रधानभावादिप्रपञ्चस्यैव निश्चयात् । तथा हि राजा प्रकृतिर्धर्मशास्त्रोक्तायां मर्यादायां स्थापयति । स्वयं ता अनुवर्तते ताः प्रकृतयो ऽपि राजानं विनयन्तीति प्रधानभेदादेव तत्र गुणभेदः । एवं तर्ह्युपायविधिरेषोपेयविधिर्भवति । तद्यथा अनीकस्या भवेत्युक्ते अनीकस्य ता हस्तिराश्वयसरक्षासम्पादनेन कृतेति अनीकस्य ताविधानवदेव कार्यं भवति । एवं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानद्वारेण तत्कार्यं द्वितीयाख्यमेव विहितं भवति । तथा च पुनर्द्वितीया विधीयमाना बाधकबाधनार्था जायते, येन नाप्राप्तिन्यायेन । सम्बन्धेन षष्ठी प्राप्ता तस्या बाधिका कर्मप्रवचनीयद्वितीया तस्या अपि हेतुतृतीया तस्यां प्राप्तायामनुलक्षण इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानद्वारेण द्वितीया येन नाप्राप्तिन्यायेन । चतुर्थसंस्थानप्राप्तौ कष्टबला बाधिका । अत्र प्रवचनसामर्थ्ये निबन्धनम् । अन्यथा पुनः संज्ञाविधानमेव द्वितीयाविधानार्थं कथमुपपद्यते । इत्थं च कृत्वा कल्पनान्तरमप्युपपद्यते । गुणभेदे प्रधानभेद इति वचने न्यायस्य बाधनात् । तथा च भाष्यम् । दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्त्तको भवति । यद्वा संज्ञाभेदादनुशाब्दः संज्ञाभिद्यते । ननु द्वितीयाविधिः प्रधानभूतः येनान्याय्यो गुणभेदात्प्रधानभेदो भवेत् । संज्ञिभेदाच्च बलातिशयो द्वितीयाविधिस्तृतीयाविधि बाधते । यथोद्देशपक्षे च गुणदेशं गच्छत्प्रधानमेकेन गुणेन कृतार्थं भवति । तत्प्रकरणगतेन सर्वेणार्थित्वात् सम्बन्धस्य विशेषात् । अत एव प्रधानान्तरं गुणो ऽकृतार्थः कल्पयतु राजान्तरं यथा प्रकृतयः । न च वै सादृश्यं, प्रकृतीनां राजकृतोपकारापेक्षित्वे ऽपि सर्वथा गुणत्वात् तद्भूमावपरिपोषार्थमेव हि तत्र कृतोपकारापेक्षणम् । ननु स्वप्रधानार्थं कार्यकालपक्षे ऽपि कार्यवाक्ये संज्ञाद्वयं, भेदेन च संज्ञिद्वयमुपस्थापयति । तस्मात्पुनः संज्ञाविधानलक्षणाद्वचनसामर्थ्यात् प्राप्तातिशयः कक्ष्यान्तरप्राप्तौ द्वितीयाविधिः परमपि तृतीयाविधिमपसारयतीत्येवमुक्तम् । तथा च वक्ष्यति । हेतुमतोयोगपरिच्छेदे ऽनुना कृते भार-

स्माद् बाध्यते प्राप्ता हेतुलक्षणा तृतीयेति । तद्विध्यमनुलक्षण इत्यत्र हेतुरेव लक्षणव्यापकत्वं कथयितुं लक्षणान्तरोपात्तः सत्यप्यवान्तरभेदे तयोः । तथाहि लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यत्र लक्षणाङ्गत्वेन जनकत्वाविवक्षया हेतुरूपादेरत्र तदेव निमित्तसामान्यं त्रिधा विभक्तम् । स्वरूपपदेन क्रियानिर्वर्तकं कारकं, सामान्येन जनको हेतुः, ज्ञापकं लक्षणमिति ॥ २४ ॥

जनकत्वसाम्येऽपि हेतुसाधनयोर्विषयभेदात् भेदमाह ।

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ।ऽऽ

द्रव्यगुणक्रियासाधनमर्थवस्तु द्रव्यादीनां हेतुः । तथा बीजेनाङ्कुरः, धनेन कुलं, कन्यया शोकः, विद्यया यशः, शिल्पाभ्यासेन नैपुण्यं, अग्निना पाकक्रियासाधनमर्थवस्तुनाश्रितव्यापारं हेतुरेवेति । पाकादयो यद्यपि क्रियाः, तथा ऽप्यत्रोपरतव्यापाराणां सन्निधानमात्रोपकारितया तेजःप्रभृतीनां विवक्षितत्वादविद्यमानकरणभावा पते तु तृतीयया सम्बध्यन्ताधनेन सह सम्पात्तिक्रियाप्रभावितः कुलस्य सम्बन्धः, कुलस्य हि धनेन प्रसिद्धिरुपजन्त्यते । तत्र चोपरतव्यापारं धनं योग्यतामाह कुलस्य । हेतुरिति शेषशृङ्गीवाधिकया हेतुतृतीयया संयुज्यते । कन्यापि जनयितुः शोकस्य हेतुरिति प्राप्तिक्रियाजनितोऽत्र शेषसम्बन्धः । एवमन्यत्रापि यथायोगमभ्यूह्यम् । शिल्पाभ्यासेन नैपुण्यमध्ययनेन वसतीति गुणक्रियाविषयता हेतोः । क्रियासाधननियतं तु कारकम् । तत्र हि क्रियैव विषयभूता । विषयता व्यापाराविष्टत्वं च स्वरूपभेदः ।

कस्य चित्तु व्यापारविशिष्टस्यापि क्रियाविषयस्य शास्त्रार्थं हेतुत्वमुक्तमित्याह ॥

कर्त्ता कर्त्रन्तरापेक्षः क्रियायां हेतुरिष्यते ॥ २५ ॥

कर्त्ता प्रयोजकः प्रबोज्ये कर्तृशक्तिव्यवधाने क्रियायामुपयुज्यमानः प्रयोज्यकर्त्तारं प्रवयंस्तत्प्रयोजको हेतुरिति शास्त्रे हेतुत्वेनेष्यते । वचनात्कारकविशेषो ऽपि न त्वयं रूढो हेतुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

इदानीं क्रियाविषयत्वे समाने ऽपि हेतुकारणयोर्विशेषमाह ।

क्रियायै करणान्तस्य दृष्टः प्रतिनिधिस्तथा ।

हेत्वर्था तु क्रिया तस्मान्न स प्रतिविधीयते ॥ २६ ॥

क्रियासाधनाय प्रकृष्टोपकारकं कारणप्रधानं क्रिया तु साध्यस्व-
भावा प्रधानमात्र एव प्रधानानुरोधित्वाद् गुणानां, मसति श्रुते करणे
शिष्टैः प्रतिनिधिराचरितः । प्रधानभूता हि क्रिया साध्यत्वाद् योग्यसा-
धनापेक्षासमर्थेति साधनसामान्यस्याक्षेपेऽध्यवसायार्थं श्रुतसाधनवि-
योग इति । तदसम्भवेऽपि प्रधानेन क्रियास्वरूपेण यदाक्षिप्तं साधन-
सामान्यं तद्विशेषान्तरणापि परिपोष्यमाणां न श्रौतार्थत्यागाय प्रभ-
वति । सामान्यस्यापि श्रुतत्वात् तस्य च सर्वविशेषेषु स्वीकारयोग्य-
त्वादिति प्रतिनिध्युपपत्तिः । पूर्वमेव चर्वितो विस्तरः । अङ्गभ्रेषोऽपि
प्रधानानुच्छेदाच्च प्रधानक्रियास्वरूपसंरक्षणाय । शिष्टैः सम्प्रदायपा-
रम्पर्यावगतं सदृशमङ्गं मुख्यबुद्ध्यैवापाधीयत इति क्रियायाः प्राधान्य-
स्यैतत्फलम् । अत एव केचित्करणशब्दोऽत्र सर्वकारकवचनो, जातौ
वैकवचनमिति सर्वाणि कारकाणि गुणभूतानीति तस्य प्रतिनिधिप-
पद्यत इति व्याचक्षते । अध्ययनेन वसतीति तु वसतिक्रियाऽऽख्यातात्त-
था प्राधान्येनापि प्रतीयमाना वस्तुसामर्थ्यादध्ययनाख्यहेतुपरतन्त्रा ।
तथा ह्याध्ययनार्थो ममात्र वास इति वक्तारो भवन्ति न च गुणान्तरोऽप्र-
धानमित्यध्ययनाभावे वा समर्थमन्यत्किं चिदत्र प्रतिविधातुं युक्तम् ।
अन्यस्याप्युपादाने तादर्थ्यं क्रियायाः प्रतीयते, इदानीं स एव मुख्यो हेतुः
स्यात् । तस्मादध्ययनमेव सम्पाद्य प्रधानमिति निर्व्यापारं योग्यता-
मात्रेणाहं इयमध्ययनं वासस्य हेतुस्तेन वासो न निर्धर्त्यते अपि तु वास-
स्याध्ययनमेव हेतुः । व्यापाराविशिष्टत्वेऽध्ययनस्य, वासं प्रत्यानुकूल्य-
विवक्षायां भिक्षादिवत्तत्समर्थाचरणात् प्रयोजककर्तृत्वं, अध्ययनं वा-
सयतीति । तदेव कारकविषये क्रियाप्रधानं कार्यपरकं गुणभूतम् ।
हेतुविषये तु स विपर्यय इत्यनेनापि विशेषेण कारकाद्धेतोर्व्यतिरेक
उक्तः ॥ २६ ॥

इदानीं चतुर्थो विषये तादर्थ्यं तृतीयविषयाद्धेतोर्व्यतिरेचयितु
माह ।

प्रातिलोभ्यानुकूल्याभ्यां हेतुर्थस्य साधकम् ।

तादर्थ्यमानुलोभ्येन हेतुत्वानुगतं तु तत् ॥ २७ ॥

अपचीयमानावस्थो हेतुरविततमेव कार्यं जनयत्यप्रातिलोभ्यो
पलक्षितः । तद्यथा जलमानय संसर्गवशोपजनाय पचतिरूपमुत्तरो-

त्तरं पचतितरां, पचनितमाम् । लक्षणावस्थापरम्परासादनानुगुणमर्था-
न्तरसंसर्गोपचीयमानरूपविशेषं तु कार्यमुपचिततरमेव जनयत् कार-
णमानुकूल्योपलक्षितो हेतुः । न यथा बीजमुदकात्पसंयोगाद्विहितविशेषमु-
च्छ्रूयन्तरनमावस्थमङ्कुरप्रसवसमर्थम् । इत्थं द्विप्रकारो हेतुः । तद्विशेषस्तु
तादर्थ्यम् । आनुकूल्येकानियतमर्थसिद्धिनिमित्तमानुकूल्ये यद्धेतुजनक-
त्वं तदनुगतहेतुविशेषरूपम् । तादर्थ्यं कार्यकारणसम्बन्धस्याद्भुतं रूपमि-
त्यर्थः । अत्र चतुर्थीकुण्डलाय हिरण्यमिति तस्माद् इदं तदर्थमिति इदमो-
पकारस्य निर्देशः । तच्छब्देनोपकार्यस्य समासाद्भावप्रत्ययेन सम्बन्ध-
स्याद्भूतरूपमभिधानमात्रं चोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य प्रज्ञापनी-
यत्वेन प्राधान्यात्तच्छब्दवाच्ये गुणोऽसम्बन्धः पदं बध्नाति । तत्र ह्यसा-
द्यद्भूत इति तादर्थ्यकारणस्यापकारित्वे गम्यमाने कार्यकारणसम्ब-
न्धोद्भवे चतुर्थी विधीयमाना कार्यवाचिन एव भवति । तथैव कारण-
गतस्यापि सम्बन्धस्य निर्भागात् । कारणवचनात्तृतीया न भवति का-
र्यमेव प्रयोजकतया परिणतं तदर्थमित्युच्यत इत्युक्तमभिधानम् । उत्तर-
पदार्थप्रधानत्वात्तदर्थशब्दस्य कारणचवनता न्याय्या यतः, अत एव हे-
तुत्वानुगतं तादर्थ्यम् । कारणविशेषो न कार्यम् । यदर्थमस्य गमनं तद-
नेन साधितमित्यत्र उपसर्जनस्यैतच्छब्देनोच्छिष्टस्य सामानाधिक-
रण्ये शब्देन निर्देशात् सर्वनामार्थः कार्ययोगीत्युक्तः ॥ नत्वेतावतेदं
सर्वनामार्थस्य प्राधान्यमुत्तरपदार्थं गुणात्वात् ॥ २७ ॥

एवं कारकं हेतुत्वालक्षणं तादर्थ्यमिति निमित्तसाम्येऽपि प्र-
विभक्तस्वरूपविषयाः पदार्था इति न तत्र लक्षणसाङ्कर्यप्रसङ्ग इत्या-
नुषङ्गिकेऽर्थे निर्णीते प्रस्तुतमेव कारकविषयं विचारं प्रस्तावयति ॥

सर्वत्र सहजा शक्तिर्यावद्द्रव्यमवस्थिता ।

क्रियाकाले त्वभिव्यक्तेराश्रयादुपकारिणी ॥ २८ ॥

अनित्यानां पदार्थानां स्वतनोरेव शक्तानामुद्भव इति सहजता
शक्तेः । न ह्यनाश्रयातिशयत्वात् भावानामशक्तस्योत्पत्त्यनन्तरमाधानुं
शक्यते शक्तिः । नित्यानां तु स्वाभाविकी शक्तिः ।
आश्रयसमवेतास्तु शक्तयः, तदपाये निराधारा नावस्थातुं पार-
यन्तीति यावद्द्रव्यभाविन्यः । एवमपि सहकारिसन्निधाने कार्योद्यु-
क्ताः शक्त्यभिव्यक्तमाश्रयन्ते भावा इत्यभिव्यक्तिकाः । त एव कार्यो-

पकारित्वात् साधनमित्युच्यन्ते नाभ्यदा सत्त्वेऽपि ॥ २८ ॥

तथा हि

कुड्यस्यावरणे शक्तिरस्त्रादीनां विदारणे ।

सर्वदा स तु सन् धर्मः क्रियाकाले निरूप्यते ॥ २९ ॥

आवारकं कुड्यं विदारकं च शस्त्रं, छेद्यावरीनव्यवस्तुसन्निधा-
ने ज्ञाप्यत इति विद्यमानशक्तिविषयापपन्नाऽभिप्रेत्यक्तिः । परिच्छिद्य-
ते त्रिकालाऽप्यर्वाग्दर्शनेऽपादाननियमाधिकायां पूर्वमपि श-
क्तिरतस्त्वं ? पुनरपि कार्यकरणादुत्तरकालमपि ॥ २९ ॥

आगमेनाप्येतत्सम्बाध्यति ।

स्वाङ्गमयोगिनः पाशा दैत्यानां वारुणा यथा ।

व्यज्यन्ते विजिगीषूणां द्रव्याणां शक्तयस्तथा ॥ ३० ॥

दैत्यानां स्वकर्मनिर्माणा वारुणाः पाशाः स्वहस्ततलाञ्जलिताः
सदा सन्निहिताः शक्तिरूपेणेत्यागमहेतुपरसैन्यायत्तजयवेला-
यामभिव्यज्यन्त इति श्रूयते । एवं द्रव्याणां सदा सन्निहिताः शक्तयः
स्वकार्यनिष्पादनकाले प्रकाशन्त इत्यपि युक्तम् ॥ ३० ॥

यदुक्तमस्त्रादीनां विदारणे शक्तिरिति तदेव प्रतन्यते ।

तैक्ष्ण्यगौरवकाठिन्यसंस्थानैः स्वैरसिर्यदा ।

छेद्यं प्रति व्याप्रियते शक्तिमानृण्यते तदा ॥ ३१ ॥

निबिडतरं संहननानामवयवानां क्रमेणाग्रे सूक्ष्मीभवनां तनुत्व-
प्रकर्षस्तैक्ष्ण्यं छेदनिमित्तो धर्मः, भिन्नजातीयावयवसंभेदविच्छेदे वि-
च्छिन्नान्तरार्धानामवयवानामुपचयात् गौरवं नियतं न हेतुधर्मः । पा-
षकोत्तेजिनानां लोहावयवानां निबिडत्वं काठिन्यं नाम धर्मो यतः
प्रहारविशेषो निष्पद्यते । संनिवेशविशेषो मण्डलाप्रादिव्यपदेशनिबन्ध-
नमस्यन्तराद्विभागहेतुः संस्थानम्, यतः प्रहारविचित्रता जायते । त-
देतैर्धर्मैरसिर्यद्विच्छेद्यभिपाटवमारभमाणा शक्तिमती निगद्यते । व्या-
पारशून्या तु सत्यप्येतेषु धर्मेषु न तथा व्यवसीयते । एवमग्रेषामपि
पदार्थानां यथायोगं वाच्यम् । असेरुपलभ्यात्वात् ॥ ३१ ॥

पक्षान्तराययत्र साधने सम्भवन्तीत्याह ।

प्राङ् निमित्तान्तरोद्भूतं क्रियायाः कैश्चिद्विद्यते ।

साधनं सहजं कैश्चित् क्रियान्यैः पूर्वमिष्यते ॥ ३२ ॥

सिद्धिसत्त्वे व्यक्तिप्रतीक्षा साधनम् । सत्त्वमेव तु शक्तीनामर्था-
नुमेयत्वात् क्रियातः पूर्वमसिद्धमिति क्रियायाः पूर्वमपेक्षणीयनिमि-
त्ताच्छक्तयो द्रव्याणां क्रियानुगुणा जायन्त एव । सत्त्वे ऽप्यभिव्य-
क्तिनिमित्तमपेक्षणीयमिति तदेव जनकम् । तथा हि सहकारिसव्य-
पेक्षाणां भावानां जनकत्वात् परस्पराहितशक्तयस्ते स्वकार्ये हेतव्य
इत्युपनीयन्ते केवलानामजनकत्वात् । न तदा निःशक्ता इति न स्वाधा-
रजनकादेव शक्तिजन्म अपि तु निमित्तान्तरादेव । प्रत्यभिज्ञायमान-
त्वाच्च शक्ताशक्तत्वे ऽपि न वस्तुभेद इति केचित् । अत एवोपादाननि-
यमो ऽपि योग्यतावधारणात्सिद्धः । अन्ये तु शक्तिर्वस्तुनो ऽनन्यत्वात्
स्वभावभेद एव । शक्तत्वे ह्यन्यैः सहजं कैश्चित्साधनं शक्तिद्रव्या-
णामिष्यत इति पूर्वप्रतिपादितपक्षानुवादः । कं चित्तु येनैव कारणेन
क्रिया जन्यते न तेनैव साधनं, अपि त्वन्येनैवेति क्रियापेक्षया निमि-
त्तान्तरत्वं मन्यमानाः सहजत्वमपि क्रियापेक्षयैव व्याचक्षते । तथा च
येऽय एव क्रिया ज्ञायते तेऽय एव शक्तय इति सहजत्वम् । तदुप-
जानशक्तयस्तु लक्षणान्तरे निवर्तका इति साध्यसाधनभावे नास्ति
क्षतिः । न हि साध्यसाधनयोः सदसम्भवः प्रमाणोपपन्नः ॥ ३२ ॥

अभेदे तु साधनात्पूर्वप्रभाषिणी क्रिया इत्याह ।

प्रवृत्तिरेव प्रथमं क्वचिदप्पनपाश्रिता ।

शक्तिरेकाधिकरणे स्रोतोवदपकर्षति ॥ ३३ ॥

अनपेक्षितत्वे तु सा क्रियाऽनपाश्रिता क्व चिदपि भण्यते । स्वा-
धये तु समवेतैव । अत एव तत्राश्रयं सा न शक्तिराविर्भावयति प्रति-
नियतस्वकार्यसम्पादिका । अन्ये त्वनाश्रितैवेत्याहुः । स्रोतोव्यापारप्रव-
हद्रूपा नदी प्रवाहवत्पणलतादीन् साधनाशक्तीः प्रवृत्तिलक्षणा
क्रियाऽपकर्षति वहन्तीति केषां चिज्जरन्मीमांसकानामागमः । इतो
लक्षणा वा प्रवृत्तिर्नित्या सर्वभावेष्वनुयायिनी स्वकार्यप्रसवमर्या का-
र्याणि जनयतीति साङ्ख्यनयः । व्यापाराविष्टस्य सर्वस्य कार्यजनक-
त्वाच्च व्यापारः पूर्वभावी समवास्थितः, तेनैव च शक्त्याक्षेप इति युक्तम् ।

केयं प्रवृत्तिरनपाश्रया नित्येत्याह । ॥ ३३ ॥

इतो ग्रन्थपानसन्धानाय फुल्लराजकृतिर्लिख्यते । इदानीं मता-
न्तरानुसारेण साधनस्वरूपं वर्णयितुमाह ।

अपूर्वं कालशक्तिं वा क्रियां वा कालमेव वा ।

तमेव लक्षणं भावं के चिदाहुः कथंचन ॥ ३४ ॥

अपूर्वं धर्माधर्माख्यमदृष्टसंज्ञकं केचिदेवंरूपं सामर्थ्यलक्षणं
भावमाहुः । अदृष्टवशाद्धि सर्वं भवति वा न वेत्यदृष्टमेव सर्वकार्या-
णां निमित्तं बांद्धव्यम् । केचित्तु वादिनः कालशक्तिमेव भगवतो ब्र-
ह्मणः सम्बन्धिन्तः साधनमाहुः । कालशक्त्यनुप्राणितं हि सर्वं क्रियायै
प्रभवति । क्रियां वा राजसीमन्तरांप्रवर्णितस्वरूपां साधनमाहुः । नत-
त्तरकालभावि किंचन साधनं नाम शक्यं निरूपयितुमासर्वक्रियामूलं
साधनं व्याख्यातम् । अधुना क्रियैव साधनमिति विशेषः । सैव हि स्वयं
प्रतिभानाविशेषा भवतीति कालमेव वा नित्यमेकमित्यादिलक्षणल-
क्षितं द्रव्यकालवादिनः साधनमाहुः । कालवशाद्धि सर्वे भावाः प्रभ-
वन्ति कार्यसम्पत्तये इति काल एव साधनम् । यदावक्ष्यति, यदि न
प्रतिबध्नीयादिनि ॥ ३४ ॥

अथ शक्तः सामर्थ्यादिलक्षणायाः साधनत्वेन पूर्वं निरूपि-
तायाः सङ्ख्याविचारं कर्तुमाह ।

नित्याः षट् शक्तयोऽन्येषां भेदाभेदसमन्विताः ।

क्रियासंमिद्धयेऽर्थेषु जातिवत्समवस्थिताः ॥ ३५ ॥

अन्येषां मते चार्थेषु नित्याः षट् शक्तयः पृथग्लक्षणलक्षिताः क-
र्माद्या व्यवस्थिता इति । ताः कीदृश्यां भेदाभेदसमन्विताः, एकान्तेन
योऽर्थस्तद्भेदसमन्विताः अभिधीयेरन् । अर्थस्य शक्तिवैकल्याग्रीरूपता
स्यात् । अथाभिज्ञाः कथ्यन्ते तर्हि विभिन्नकार्योदया नावतिष्ठन्ते ।
नन्मात्कथं चित्तं भेदेनेति भेदाभेदाऽयां समन्विताः शक्तयोऽर्थजा-
तिवदवस्थिताः यथा सद्रव्यत्वगोशावलेह्यादिजातयः सततं भे-
दाभेदसमन्वयेनार्थेष्वित्येके मन्यन्ते ॥ ३५ ॥

तासां च द्रव्यभेदेनान्त्येऽपि षट्त्वमेव षड्विधत्वमेव तत्त्वं
नाभिधत्ते इत्याह ।

द्रव्याकारादिभेदेन ताश्चापारमिता इव ।

दृश्यन्ते तत्त्वमासां तु षट् शक्तीर्नातिवर्तते ॥ ३६ ॥

द्रव्यभेदेन भिन्ना शक्तिः । यथा दाप्रमन्यार्थं छिनत्ति खण्डो-
ऽन्यथेति । आकारभेदेन खण्डो ऽन्यथा ऽवयवी ह्यन्यथेति । आदिग्रह-
णाहंशकालभेदेन सैव दहनशक्तिर्ग्राहवैचित्र्यमुपपादयन्ती वस्तुत-
त्त्वरूपं नातिक्रामति ॥ ३६ ॥

अथैकैव शक्तिर्निमित्तभेदाद्विशेषरूपतया षोढात्वमापन्ना वा
साधनमित्याह ।

निमित्तभेदादेकैव भिन्ना शक्तिः प्रतीयते ।

षोढा कर्तृत्वमेवाहुस्तत्प्रवृत्तेर्निवन्धनम् ॥ ३७ ॥

यस्मात्कर्तृत्वमेव निमित्तभेदेनैष्टनमत्वादिना, ज्वलनत्वादिभा-
वः षोढा ऽवस्थितः सन् तत्प्रवृत्तेः शक्तिभेदप्रवृत्तेः कारकव्यवहा-
रभेदस्य निवन्धनं निमित्तभूतं बोद्धव्यम् । यथोक्तं यथा पच्यन्तां वि-
कलृप्त्यै, एषा ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनं क्रियाकरणस्य पाक इत्यादि-
न्यायेन कर्तृत्वमेवावान्तरव्यापारविवक्षया करणादिव्यपदेशरूपतां
भजते ॥ ३७ ॥

तदेवमेकानेका वा शक्तिरुपपादिता । अथासौ व्यतिरिक्ता-
ऽव्यतिरिक्ता वेत्याशङ्क्याह ।

तत्त्वे वा व्यतिरेके वा व्यतिरिक्तं तदुच्यते ।

शब्दप्रमाणको लोकः स शास्त्रेणानुगम्यते ॥ ३८ ॥

भेदाभेदाभ्यां तावदनिर्वाच्यासौ केवलं भेदाभेदसमन्विते त्यु-
क्तम् । अथात्र (निष्ठुणिकां)? करोषि तत्त्वया सहास्माकं किं प्रयोजनम् ।
सर्वथा शक्तिमतोरेकान्तेन तत्त्वमव्यतिरेको वा भेदः । एवं च वैय्या-
करणनयानुसारिभिरस्माभिस्तत्सामर्थ्ये व्यतिरिक्तमेवोच्यते । य-
स्मात् शब्दप्रमाणको लोकः । शास्त्रेण चानेन स एवानुगम्यत इत्याह ।
शास्त्रेणानुगम्यते । लोकप्रतीत्यनुसारेण हि शब्दस्यार्थो वितन्यते ।
शेकश्च शब्दक्रियानिमित्तायाः शक्तेर्व्यतिरेकमेवानुगच्छति । अव्यति-
रेकं हि सततं क्रियानिष्पत्तिप्रसङ्ग इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

अथ परमार्थपर्यालोचनां विना निर्वृत्तिमुपलभन्ते ते तदोच्य-
ते किं चिदित्याह ।

परमार्थे तु नैकत्वं पृथक्त्वाद्भिन्नलक्षणम् ।

पृथक्त्वैकत्वरूपेण तत्रमेव प्रकाशते ॥ ३९ ॥

पृथक्त्वाद्भिन्नलक्षणां पृथक्त्वव्यतिरिक्तं नैकत्वमस्ति पृथक्त्वे-
कत्वरूपेण हि तत्त्वमेव प्रकाशते । अविद्याव्यवहारदशायां पृथ-
क्त्वेन प्रकाशते । अविद्याविलये त्वेकत्वेन प्रकाशत इति बोद्ध-
व्यम् ॥ ३९ ॥

एतदेव व्याख्यातुमाह ।

यत्पृथक्त्वमसन्दिग्धं तदेकत्वान्न भिद्यते ।

यदेकत्वमसन्दिग्धं तत्पृथक्त्वान्न भिद्यते ॥ ४० ॥

असन्दिग्धं यथा तथाऽवगमात् सन्देहं विना कृतं पृथक्त्वं तदे-
कत्वान्न भिद्यते । यदेकत्वमसन्दिग्धं विगतभ्रमं तत् पृथक्त्वान्नाना-
त्वान्न भिद्यते ॥ ४० ॥

तथा च यदेकत्वं काष्ठामनुप्राप्तं तदा सर्वत्र तदेव प्र-
कार इत्याह ।

द्यौः क्षमावायुरादिसः सागराः सरितो दिशः ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य भागा बाहिरवांस्थिताः ॥ ४१ ॥

अथवाऽऽत्मा कतिपयवस्तुविषय एकत्वादेकत्वविचारः ।
चरमे द्यौर्भाकाशं पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ महत्यौ महाभूत-
संज्ञके जलद्युती तदन्तरे च वायुरपि तृतीयः । यदादित्यल-
क्षणमपि सकलतेजसां प्रधानं दिव्यतेजः, आपः सरितः समुद्रः गौर्वा-
विततरा, सर्वाण्येधेनानि महाभूतानि सकलजगज्जीविनभूतानि द्रियो
वा, लोकव्यवहारनियमनिमित्तभूतः कालश्च वक्ष्यमाणः तत्रेतत्सर्व-
मन्तःकरणतत्त्वस्येति । अन्तःकरणत्वेनान्तररूपतया प्रतिभासमानं यत्र
तस्यैवेते भावाः प्रतिबिम्बकाः, आभासा बहिरवस्थिताः । परमार्थे तु
कीदृशोऽन्तर्बाहिर्भावः । एकमेव सच्चिन्मयं परं शब्दब्रह्म यथातथाव-
स्थितमिति कारिकार्थः ॥ ४१ ॥

महाभूतरूपत्वं दिग्भूतताश्चाभिधाय कालरूपतां तस्यैव प्रति-
पादयन्नाह ।

कालविज्जेवरूपेण तदेवैकमवस्थितम् ।

स ह्यपूर्वापरौ भागः पररूपेण लक्ष्यते ॥ ४२ ॥

स ह्यपूर्वापरः परमार्थनः । अथ वा कालशक्तिवशात् चिरक्षिप्रादिक्रमेण
लक्षितं तदेव पदार्थसामर्थ्यलोकप्रसिद्धं वैय्याकरणमतेन साधनम् । अथ
वा बुद्धिप्रकल्पनारूपं विज्ञानवादाभिप्रायेण, संसर्गिरूपं वा पदार्थान्तर-
भूतं संसर्गवादानुसारेण, महत्त्वलक्षणमपूर्वशब्दवाच्यं वा मीमांसकह-
ृद्या, ब्रह्मसम्बन्धिनी वा कालशक्तिरद्वैतदर्शनेन, क्रिया राजसी प्रकृ-
तिरूपा वा साङ्ख्यदर्शनानुसारेण, नित्यमेकं द्रव्यलक्षणं वा कालरूपं
द्रव्यकालवादिनां मतेन विश्लेष्यम् । साधनप्रस्तावेन च कारकशब्दवि-
चारस्तत्प्रसङ्गेन च हेतुलक्षणकारककरणतादृश्यानां भेदपूर्व निरूपण-
म् । पूर्वकाले कृतः स्वरूपमुक्तम् । ततः शक्तेः किं सह प्रागुत्तरकालं
वा भाव इति कालविकल्पः । सा च किं कर्मादिभेदेन भिन्नैवाहो स्त्रि-
देकैव सैव तथा परिकल्प्यत इति सङ्ख्याविकल्पः । सा च किं पदार्थ-
स्वरूपाद्व्यतिरिक्ताऽव्यतिरिक्ता वेति व्यतिरेकाव्यतिरेकौ । व्यतिरेकं
विना तत्प्रस्तावे तु ब्रह्मस्वरूपनिरूपणमिति प्रकरणसमुदायार्थः ॥ ४२ ॥

इदानीं प्रकृतं वैय्याकरणमतमेवानुबन्धयञ्छक्तेः व्यतिरेक-
मेवान्वयव्यतिरेकमुखेन परिघटयन् सद्भावमुपपादयितुमाह ।

दृष्टो ह्यव्यतिरेके ऽपि व्यतिरेको ऽन्वये सति ।

वृक्षाद्यर्थान्वयस्तस्माद्विभक्त्यर्थो ऽन्य इष्यते ॥ ४३ ॥

अव्यतिरेके अभेदे ऽपि प्रकृत्यर्थस्य वृक्षे वृक्षायेत्यादौ विभ-
क्त्यर्थस्य साधनलक्षणस्य व्यतिरेकः । तथा तत्र च विभक्त्यर्थस्यास-
त्पत्वम् । येन प्रातिपदिकार्थे ऽस्यान्वये ऽनुगमो दृष्टः, ततो मन्थामहे
ऽस्ति कश्चिद्व्यतिरिक्तः प्रत्ययार्थभूतो ऽनपह्नवनीयः साधनलक्षणश-
क्तिशब्दवाच्यो ऽर्थ इति साधनसिद्धिः ॥ ४३ ॥

इदानीं व्याख्यातस्योपसंहाराय व्याख्येयस्योपक्रमाय कारि-
कामाह ।

सामान्यं कारकं तस्य सप्ताद्या भेदयोनयः ।

षट् कर्माख्यादिभेदेन शेषभेदस्तु सप्तमी ॥ ४४ ॥

सामान्यं कारकमिति व्याख्यातार्थोपसंहारः । तस्य सप्ताद्या इत्यादि-
ना व्याख्येत्यर्थोपोद्घातः । तत्राद्याः प्रधानभूताः सामान्यसाधनापे-
क्षया । भेदरूपाश्च ता योनयः स्वकानां भेदानामिति भेदयोनयः ।
अथान्याः सप्त भेदानां च स्वकानां योनयः कारणानि । कथमित्याह ।
षट् कर्माख्यादिभेदेनेत्यादि । कर्मादिव्यपदेशभेदेन सप्तप्रकारकशक्त-
यो लक्ष्यन्ते ऽधुनेति साधनसमुद्देशसङ्कतिः ॥ ४४ ॥

कर्मादिभेदेन सप्तभेदभिन्नं तावत्कारकमुद्दिष्टम् । अथ तदनु-
क्रमेण कर्म तावत् संख्याभेदप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यातुमाह ।

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं च त्रिविधं मतम् ।

तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्थं ऽन्यत्तु कल्पितम् ॥ ४५ ॥

कारकविशेषनिर्देशश्च विभक्त्यनुक्रमानुसारं स्पष्टं प्रदर्शितः ।
सूत्रेषु तु विप्रतिषेधपरिभाषामनुरुध्यापादानादिक्रमणोक्तम् । तत्र वि-
भक्तयः स्वौजसमाद्याः । कारकमभिहितमनभिहितं च भवति । तत्र
प्रथमा अभिहितकारकविभक्तिः प्रातिपदिकार्थमात्र एव विधीयते ।
द्वितीयाद्यश्च सर्वा अनभिहितकारकविभक्तय इत्येकप्रक्रमत्वाद् द्विती-
याद्यर्थानुसारणैवोपक्रमन्ते । द्वितीयाद्यर्थश्च कर्मादिः । यदुक्तं कर्मणि
द्वितीयेत्यादि । अतः कर्मण एवादौ व्याख्यातसरे सूत्राद्यनुसारणात्
कर्तुः क्रियया यदीप्सिततममाप्नुमिष्यमाणातमं तदेव लक्षणम् प्र-
थमसूत्रनिर्दिष्टम् । कर्म त्रिभिः प्रकारैः निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यरूपैर्मिश्र-
जनेकन्तावन्निर्दिष्टं बोद्धव्यम् । अथान्यत् सूत्रान्तरनिर्दिष्टमपि
भेदमिममाह । चतुर्थं ऽन्यत्तु कल्पितमिति ॥ ४५ ॥

कथमित्याह ।

औदासीन्येन यत् प्राप्तं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्य्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥ ४६ ॥

औदासीन्येन तात्स्थ्येन यत्प्राप्तम् । यथा प्राप्तं गच्छन् वृक्षं स्पृशति

तथा यच्च कर्तुरनीप्सितम् । चोरविषादि । एतत्तथायुक्तं चानीप्सित-
मातं द्वितीयसूत्रानिर्दिष्टम् । तच्च द्विविधम् । तथा च येनैव प्रकारेण क-
र्तुरीप्सितमेव चेदनीप्सितमीप्सितादध्ययथा विषादि । इतरञ्च यदा-
दानीन्त्येन प्राप्तं बृक्षमूलाद्युक्तम् । तथा संज्ञान्तरैरपादानादिसंज्ञाभि-
रनाख्यातमपि क्रियानिमित्तमेतदकणितमिति तृतीयसूत्रनिर्दिष्टं वे-
दितव्यम् । तथा यच्चाण्यन्यपूर्वकमिति । अन्यत्कारकं पूर्वं यस्य । यथा
देवदत्तमभिक्षुष्यति देवदत्तमभिद्रुह्यतीति । अत्र हि कुशद्रुहोरुपसृष्ट-
योः उपसर्गसम्बन्धयोः यं प्रतिकोपः, तत्कारकं पूर्वसूत्रेण संप्रदा-
नसंज्ञमपि कर्मसंज्ञमेष भवति । तथा ऽक्षान्दीव्यति इत्यत्र दिवः कर्म
ष्वेत्यनेन दिवः साधकतमं यत् पूर्वसूत्रेण तत्करणसंज्ञमपि कर्मसंज्ञं
भवति ॥ ४६ ॥

अथ निर्वर्त्ये द्विविधमुद्दिष्टं व्याख्यातुमाह ॥

सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥ ४७ ॥

यस्य निर्वर्त्यस्य घटादेः प्रकृतिः सती वा यथा मृदादि-
का अविद्यमाना वा यथा शब्दसंयोगादेः ॥ परिणाममापादिता
अभेदेन नाश्रीयते मृदो घटं करोतीत्याद्येवंरूपतया न विवाक्षता
किं तर्हि मृदा घटं करोति इत्यादिभेदेनैव ॥ यदा प्रकृतेस्तु विष-
क्षायां विकार्ये प्रकृतिः । कारणस्य परिणामित्वेन यदा विषक्षा
क्रियते मृदा घटं करोति, काशैः कटं करोति, अङ्गारान् भरुम करो-
तीत्यादि । तदा विकार्ये कर्म प्रचक्षते ॥ ४७ ॥

अथापरथा मतान्तरोपन्यासच्छलेन प्रकारभेदकथनवाञ्छया
निर्धृत्यविकार्ये निरूपयितुमाह ।

प्रकृतस्तु विवक्षार्था विकार्ये कैश्चिदन्यथा ।

निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितम् ॥ ४८ ॥

कथमित्याह ॥

यदमज्जायते सद्रा जन्मना यत्प्रकाश्यते ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेषा व्यवस्थितम् ॥ ४९ ॥

यदसद् वैशेषिकाद्यनुसारेण जायते साङ्ख्यमनेन सदेव वा जायते तदुभयथापि जन्मना प्रकाश्यमानत्वात् निर्वर्त्य कथ्यते । एतदुक्तं भवति सत्कार्यवादिनामस्माकं निर्वर्त्य कर्मास्तीति वक्तव्यं पार्यते । सतीत्यस्य प्रकृतिर्भवत्वसती वा । सर्वथा जन्मना प्रकाश्यमाना । न वै निर्वर्त्यस्य न काचित् क्षतिः । सदसद्वा जन्मना यत्प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्य । असज्जायत इत्यविद्यमानप्रकृतेः कर्मणा निर्वर्त्यमानमित्यतः पूर्वोक्तेनैवान्तरितो ऽसज्जन्मना प्रकाश्यत इति । अयमत्र विशेषः । तद्यथा पुत्रं प्रसूने शब्दं प्रयुङ्क्ते इत्यत्र कुक्षिस्थस्य सत एव पुत्रस्य विवक्षितस्य च शब्दस्य प्रसवयोगाभ्यां प्रकाशनम् । सतः प्रकाशनाद्वि जन्मात्रविवक्षितम् । जन्मग्रहणेन प्रकृतिविवक्षायां विकार्यतामाहा अन्यथा ऽभिव्यज्यमानस्य निर्वर्त्यकर्मता स्यात् । तद्भावमपि जन्मग्रहणेनाहातेन वेदमधीत इत्यादौ वेदादेरध्ययनेन प्रकाश्यमानस्य निर्वर्त्यकर्मताभावात् कर्मणि निर्वर्त्यमानो विक्रियमाण इति चेद्वेदाध्ययनादीनामुपसङ्ख्यानमित्युच्यते । इत्थं च प्रकृत्यर्थविवक्षायामेवैतन्निर्वर्त्य कर्मोक्तमिति कैश्चित् अन्यथेत्यसङ्गतम् । तस्मात्सदसत्कार्यवादिमतभेदेनैतद्व्याख्येयम् । पूर्वं लोकप्रतीत्यनुसारेणोक्तम् । इह तु तीर्थिकमताभयेणापीति विशेषः । विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रतिव्यक्ति लक्षणं प्रतिलक्षणं व्यक्तिभेदः ॥ ४९ ॥

पूर्वमुक्तं लक्षणमाह ।

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किं चित्काष्ठादिभस्मवत् ।

किं चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥ ५० ॥

निरन्वयविनाशात्प्रकृतेरुच्छेदः । यथा काष्ठादेर्भस्मादि । काष्ठानि भस्म करोति । पूर्ववत् प्रकृतिविकारयोः क्रियासम्बन्धो योज्यः । पूर्वैष तु लक्षणेन निर्वर्त्यमेतत्कर्म प्रकृतेरविवक्षया । विवक्षायां तु विकार्यम् । इह त्वविवक्षितायामपि प्रकृतौ भस्मादिकार्यं रूपविशेषादेव काष्ठादिकमुपमृद्योपजातमिति प्रतीतेर्विकार्यम् । पूर्ववत् प्रकृतिः साक्षाद्विकार्यकर्म, तदभेदे अविकारो ऽपि । इह तु साक्षाद्विकार एवेति विशेषः । काष्ठानि दहन्तीति तु प्रकृतिरेव शब्दवती सामर्थ्यगम्यस्तु विकारो भस्म । एवं काण्डानि लुनाति कर्म करोतीत्यादौ वेदितव्यम् । काष्ठेषु प्रकृतिरत्यजन्ती स्वरूपं संस्थानान्तरापस्या विकृतेत्युच्यते

इति गुणान्तरसन्निवेशादेर्धर्मस्योत्पत्त्योपलक्षितमपरं विकार्यं कर्म ।
तद्यथा सुवर्णं कुण्डले भवत इति । असत्कार्यतया यद्यप्यत्रापूर्वोत्प-
त्तिः तथापि प्रत्यभिज्ञानाल्लोके तत्त्वाध्यवसायात् गुणान्तरमात्रा-
पत्तिरुच्यते । एतच्च प्रकृतिविवक्षायां पूर्वलक्षणेनापि सङ्गृही-
तम् ॥ ५० ॥

इदानीं प्राप्यकर्मलक्षणमाह ।

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ ५१ ॥

निर्वर्त्यकर्मणि निवृत्तिरात्मलाभ एव क्रियाकृतो विशेषो द-
र्शनात्प्रत्यक्षादेवावधार्यते । विकार्येतु भस्मकुण्डलादौ विकारः क्रि-
याकृतो विशेषो ऽवधार्यते प्रत्यक्षेण । क्वचित्पुनरनुमानाद्विशेषाव-
सायो यथा प्रजानितानां सुखादीनां मुखप्रसादादिना लिङ्गेनाव-
सायः । जलावसेकादिक्रियावेशितश्च वनस्पतीनां विशेषः प्रतिजल-
मवाप्य जन्मसूक्ष्मत्वादुत्पत्त्यनन्तरमवसीयमानश्चरमावस्थायां प्रचि-
तततरविशेषदर्शनाद्वधार्यते । न ह्ययं प्रचिततरो विशेषो न वे-
क्षितकमो झटित्यशङ्कित एवोहितुं प्रभवतीति प्रतिक्षणमनुमीयमानः
सूक्ष्मरूपस्तस्य हि सूक्ष्मरूपस्य दुःखाधारत्वम् । तथा षट्जादिस्वरवि-
शेषयोरूपधोरातितारयोः । तदेवं विधो विशेष एव क्रियाकृतो न सं-
दृश्यते । कर्तुः क्रियाविषयभावमात्रेणोपसिततमत्वात्प्राप्यं कर्म । तद्यथा
आदित्यं पश्यति, नगरमुपश्रयति, वेदमधीत इत्यादावादिष्यादीनां
हि सम्दर्शनक्रियया कश्चिदाहितो विशेषो नावधार्यते । प्रमाणाऽयां
क्रियासम्बन्धमात्रं तु लक्ष्यते । न च स एव विशेषः । धृतं क्रियासम्ब-
न्धे वस्तुगतस्य भेदस्य निर्वर्त्यविकार्ययोर्दृष्टत्वात् । नगरे तु गमनक्रिया
जनितः संयोगो द्विष्टो विशेषो भवन्नपि । नगरस्य महापरिमाणत्वात्
अल्पपरिमाणेन देवदत्तेन हि भवद्गुलिसम्बन्धवदलक्ष्यः पृथिव्यक-
देशश्च स्वावयवापेक्षया कल्पितो विशिष्टस्वाधाराधेयरूपो न प्राप्य-
शब्दश्चाच्यः प्रसिद्ध एव वेति न कदाचिदनुपपत्तिः ॥ ५१ ॥

नास्त्येव प्राप्यकर्म सर्वत्र क्रियाकृतविशेषावधारणादिति के-
चित् । तथा हि ।

विशेषलाभः सर्वत्र विद्यते दर्शनादिभिः ।

केषां चित्तदभिव्यक्तिसिद्धिर्दृष्टिर्विषाविषु ॥ ५२ ॥

दर्शनादिक्रियाहितविशेषाद्यो विकारः सर्वत्र विद्यते सौक्ष्म्यात् नानाधार्यते । सर्वेति । केषां चिन्मतम् । तस्य विशेषस्य दृष्टौ विषं येषा-
न्तेषु तद्विषये ऽभिव्यक्तेर्निश्चयस्य सिद्धिः । दृष्टिविषैराहर्भिर्निरीक्षितो
विषयो ज्वलनज्वालालीढो लक्ष्यते तत्साधर्म्यादन्यत्रापि दर्शनादिना
हितः कश्चिद्विशेषो विषये समुज्जेयः । तेजसं हि चक्षुः प्राप्यकारीनि
तेन युक्तो विषयो ऽवश्यं क्रियते यथा दृष्टिविषदर्शनेन । इयांस्तु विशे-
षो दृष्टिविशेषः, तेजस्त्वुत्कटविषसम्पर्काद्विषयं दहति अन्यत्र तनुत-
रास्थितिः । आदिशब्देनायस्कान्तादीनां ग्रहणं । तत्सन्निधौ लोहं भ्रमात् ।
कतकफलसन्निधौ हि जलं प्रस्त्रवतीयास्त्वेव क्रियाकृतो विकारः ।
एतच्च शास्त्रकारकस्य मतम् । केषां चिदन्यतमत्वेनोपन्यासात् कचि-
द्विशेषदर्शनेऽपि हि न सर्वत्र तथाभावो दृश्यमानविशेषोऽपि युक्तः ।
किं च क्रियाफले ऽत्र विकारो ऽभिप्रेतः । परिदृश्यमानस्तु विषयो दृशि-
क्रियाया हेतुर्न फलम् । दृष्टिविषादावपि तेजः संयोगाद्विषये विकारो
न क्रियाबलात् । एवमयस्कान्तादेर्वस्तुस्वभावो ऽयं न तु क्रियाकृतो
विकारः कश्चित् (समादयेस्त्येवं) प्राप्यं कर्म क्रियाकृतोपकारा-
नपेक्षम् ॥ ५२ ॥

अ चेद्विकारयोगः प्राप्यकर्मणः कथमस्य क्रियासिद्धावङ्गभा-
वः साधनतासम्पत्त्यर्थः । उच्यते ॥

आभासोपगमो व्यक्तिः सोढत्वमिति कर्मणः ।

विशेषाः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ व्यवास्थिताः ॥ ५३ ॥

योग्यदेशावस्थानेन दर्शनपथमवतरति विषय इति योग्य-
देशतापत्तिराभासोपगमः । स्वभावदेशस्य दर्शनादुपकारः यो ऽन्य-
देशस्थितस्यापि गीहारादिप्रकाशप्रतिबिम्बकमानुप्रदीपादिनिमित्ता
व्यक्तिरङ्गं विषयस्य । प्रकाशयोग्यदेशस्थितस्य सत्यव्यापारको ऽदृश्य
स्वभावः पिशाचादिरिति सोढत्वम् । बाधक्षमतामदृश्यस्वभावताङ्गं
एतैरतिशयेर्दर्शनसाधनभावमनुभवति प्राप्यकर्म । एते च दर्शनक्रि-
याहेतवो न कृताः । ग्रामं गच्छतात्यादावपि यथायोगं सोढत्वा-

द्वयो भ्रामादेर्वाच्याः । समोदा विषयीकृता हि रामाद्वयो ऽवभासमा-
ना गमनादिसहाः साधयन्ति गमनादिक्रियामेवैमश्रियमानं वेदादि
अध्ययनसहम् । मातरं स्मरतीत्यपि माता कृतोपकारा क्रूरहृदयस्या-
पि स्मृतिपथमनुपतन्ती साधयति स्मृतिम् । ईप्सिततमत्त्वानपेक्षा-
यां तु सम्बन्धित्वसामान्यविवक्षायां शेषषष्ठी मातुः स्मरतीति ॥६३॥

एवं तावद्यथाविभागं कर्म लक्षितम् । इदं तु वक्तव्यं, पूर्वमु-
क्तं गुणक्रियाणां कर्तारः सर्वे साधनविशेषा इति तत्कथं कर्म
तात्पर्यम् इति कर्मकर्तृविचारपातनिकां करोति ॥

निर्वृत्त्यादिषु तत्पूर्वमनुभूय स्वतन्त्रताम् ।

कर्त्रन्तराणां व्यापारे कर्म सम्पद्यते ततः ॥ ५४ ॥

निर्वृत्तिः विक्रियाभासापत्तिः । क्रियासु यथासंख्यं निर्वर्त्य-
प्राप्यलक्षणं कर्म स्वातन्त्र्यकर्तृत्वमाश्रित्य तदपेक्षया त्वेषां निर्व-
र्त्यादिकर्मविषयत्वात् बहूनां कर्तृणां निर्वर्त्तनादिव्यापारे प्रैषलक्षणे
कर्म जायते तेनाप्यमानत्वात्तथा हि निवर्त्तते विकुरुते आभा-
समुपैति प्रकाशत इति कर्त्तरि स्वव्यापारे कथं भेदाः प्रधानकर्तृ-
व्यापारे विवक्षिते निवर्त्तयति विकारयति आभासादिविषयभावमा-
पादयतीति कर्तृप्रैषे स्वामिसन्निधाविव भृत्या न्यग्भवन्तः कर्मभा-
वमनुभवन्ति ॥ ५४ ॥

एवं तर्हि कर्माभूत कर्त्ता कथं भवतीति येन कर्मकर्तृसम्भव
इत्यत आह ॥

तद्व्यापारविवेके ऽपि स्वव्यापारे व्यवस्थितम् ।

कर्मापदिष्टान् लभते क्व चिच्छास्त्राश्रयान्विधीन् ॥ ५५ ॥

मिथ्यते कुसूलमित्यादौ यदा कर्तृप्रैषस्य निवृत्तिः कुसूलादे
विषाणरूपतया स्वयमेव मिदा तु भवति । लूयते केदार इत्या-
दावपि शुष्कतरत्वात् कर्तृप्रयत्नानपेक्षणात् । पच्यते ओदनः स्वय-
मेवेत्यादावपि सौकर्यातिशयवशात् कर्तुरनपेक्षणात्तदा स्वव्यापार-
त्वात्तन्त्र्याश्रये कर्तृत्वे शास्त्रेण यत् कर्मकार्यप्राप्त्यर्थं कर्मवद्भावो
विधीयत इति कर्मणि अपदिष्टान् विहितान्विधीन् कार्याणि कर्त्ता
ऽपि सन् प्राप्नोति । कर्मवत्तत्र व्यापारफलनेन हि स्वव्यापारे कर्तृ-

त्वात् कर्मकार्याणि न स्युरिति शास्त्रारम्भः । क चिदिति । कर्मस्व-
भावानां कर्मस्थक्रियाणां च धातूनां विषय इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु च कर्तृप्रेषे निवृत्ते तदायत्तं कर्मत्वमत्र माभूत् कर्तृत्व-
न्तु कथं येन कर्मकर्त्तेति व्यपदेशः । तथा हि सति प्रधानकर्त्तरि
कर्मणः स्वक्रियायां व्यापारो दृष्ट इति तदभावे कर्मत्ववत्ता । कर्तृ-
त्वमपि कुत इत्याशङ्क्याह ॥

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।

निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते ॥ ५६ ॥

धात्वर्थानुकूल्येन चेष्टनं कर्तुः प्रेषणं स्वव्यापारः । कर्त्ता
कारकविनियोगलक्षणाः, तदनभिधीयमानकर्त्तरि पच्यते ओदनः
स्वयमवेत्यादौ निवर्त्तते । कर्त्राश्रयस्य व्यापारस्य कर्त्तरि प्रत्य-
येनाभिधीयमाने धातुना ऽभिधीयमानत्वात् । प्रतीयमानत्वं तु तस्य
द्वयर्थः पचिरिति भाष्यविरोधादसङ्गतमेवाख्यातान्तानि धात्वन्त-
राणीति वक्ष्यमाणत्वाद्विषयविभागेन धात्वर्थता कर्तृव्यापारस्य ग्रन्थ-
कृतो ऽभिप्रेता । तस्मिन्निवृत्ते स्वस्मिन् क्रियावयवे प्रधानक्रियापेक्षया
गुणभूते स्वव्यापारे कर्म स्थितं, कर्तृभूतया भूतपूर्वगत्या तस्य कर्म-
व्यपदेशः । यद्यपि च कर्तृव्यापारे विवक्षिते स्वक्रियायामेवाव-
स्थानं तद्वारेण प्रधानक्रियानिवर्तनात् कारकं कर्मेति सामानाधिक-
रण्याच्च तथापि सामर्थ्यादत्र प्राधान्येनावस्थानं बोद्धव्यम् । अत एव
कर्तृव्यापारापेक्षस्य कर्मत्वस्य (निमित्तावात्मीये)? सर्वत्र भवति स्वक्रि-
याविषये कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते इति कर्तृव्यापारापेक्षया पूर्वकर्म भूत्वा
सौकर्यादिप्रतिपादनपरतया तद्विवक्षायां कर्त्ता सम्पद्यत इति
भवति कर्मकर्त्ता । अयं भावः । न केवलं कर्तृव्यापारस्याविवक्षामात्रे
कर्मकर्तृता, अपि तु तस्य स्वव्यापारे स्वातन्त्र्याविवक्षायामपि
सत्यम् । ततश्चाप्राप्तानि यगदीनि कर्मकार्याणि कर्मवस्तुल्यक्रिय इति
शास्त्रेण प्राच्यन्ते । तदुक्तं वार्तिककृता कर्मकर्त्तरि कर्तृत्वं स्वात-
न्त्र्यस्य विवक्षितत्वादिति । तत्र यदा यतो यजेरपि भिक्षादौ कुसुलादेः
परानपेक्षा प्रतिपादिता भाष्ये । यद्यं निवाते निरभिवर्षे चिरकृ-
तः कुसूलो मिद्यत इति । निवात इति समीरसम्पातनाप्येति
कर्तृव्यापारो व्युदस्तनिरभिवर्ष इति सलिलकलासंस्पर्शोऽव्युदस्तः

अखिरकृत इति कालान्तरपरिवासाधीयमानविशेषव्युदासः । एते हि पानहेतवः कुसुलस्य सम्भाव्येरन्निति व्युदस्ताः । एवं चाहदसन्निवेशत्वात् स्वयमेव शीर्यत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । यत्रापि, अत्र हस्ते देवदत्तः परिपतद् दृश्यते, लूयते केदारः स्वयमेवेति, अत्रापि तीमकरकिरणसम्पर्कसमुत्सारितक्षेहः परिजर्जरभुवनालेः स्वयमेव विशीर्यमाणः केदारः तात्स्थयाद् ग्रीहिरूपो लवने सुकरतामेति । सामप्रसाध्यत्वाच्च क्रियाणां प्रत्येकव्यापारोत्कर्षणार्थं स्वातन्त्र्याध्यारोपेणाप्युपपन्नः प्रयोगः, देवदत्तः छिनत्ति, असिः छिनत्ति, खाली पचतीत्यादिः । अत्र कर्मण एव कर्तुः कर्मवद्भावो नान्यस्य च्छिद्यते रज्जुः, पच्यते ओदनः स्वयमेवेति । तदेतदुक्तं भाष्ये । तत्रापि यासौ सुकरता नाम तस्या अपि नान्यः कर्तेति सौकर्यातिशयवशाद्व्यापारे केदारे समीहिते, न देवदत्तश्छेदस्य कर्तव्यपदेशं प्रतिपत्तुं योग्यो ऽपि तु केदार एवेत्यर्थः । ओदनविभक्तौ तु, छेदनकर्तृव्यापारोऽपि नावश्यमपेक्ष्यः । अनपेक्षितकर्तृप्रयत्ना एव हि तण्डुला विकलद्यन्ति । करणादिकारकविनियोग एव ह्यत्र मुख्यकर्तृव्यापारो लक्ष्यते ॥ ५६ ॥

ननु चैक एव पच्यादिधातुः कच्चित्कर्तृव्यापारे गुणभूतमर्थमाह, पचत्योदनं, भिनत्ति कुसुलं, लुनाति केदारं देवदत्त इति । कच्चित् कर्तृव्यापारे प्रतिपन्नगुणभावं स्वप्रतिष्ठार्थमाह, पच्यत ओदनः स्त्रप्रमेवेत्यादाविव रूपभेदे धातूनां विवेको दुर्लभ इति कर्तृप्रत्ययत्वरूपैव भावना भवत्वित्याशङ्क्याह ॥

तानि धात्वन्तराण्येव पचिसिद्ध्यतिवद्विदुः ।

भेदे ऽपि तुरूपरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना ॥ ५७ ॥

कर्मकर्तृविषयाणि पच्यादीनि विकलत्त्यादिमात्रवचनानि, तदुपसर्जनविक्लेदनादिव्यापारवाचिपच्यादिधातुभ्यो धात्वन्तराणि बोद्धव्यानि । अर्थभेदेन शब्दभेदात् । प्रधानं हि शब्दानां प्रतिपाद्योऽर्थः । प्रधानानुयायी च गुण इति न्यायात् प्रत्यर्थं भिद्यते शब्दः । तद्यथा पचेर्विक्लेदनवचनत्वात् सिध्यतिरन्यो धातुर्विकलत्ववचनः । धात्वन्तरत्वे हि चैकत्वेन रूपाभेदादुपदेशो धातुपाठे दुपचष्पाक इत्यादिभिन्नरूपो ह्येकत्वकल्पनासहस्तु । यत्र तूपदेशभेदे फलभेदो ऽस्ति

तत्र द्वित्रिरुपदेशः । तद्यथा हि पद्यादीनां विकरणाभेदात् क्षि क्षये भूवादौ, क्षि निघासगत्योरिति तुदादौ दिवादौ च, क्षि हिंसायामिति च क्रयादौ ॥ ५७ ॥

इदानीमेकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षका इति नयेनाह ॥

एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमान्विताः ॥ ५८ ॥

तुल्येनाभिज्ञेन रूपेण स्वभावेन युक्ता एते धातवो भिन्नाः । अत्राध्यमानस्यैकाकारप्रत्ययस्याभेदादेकत्वाद्नेकार्थत्वमेव बाधकमिति चेन्न । शक्तिभेदेन तदुपपत्तेः । अनेकार्थप्रतिपादनशक्तिर्ह्येकोऽपि शब्दः इष्टः । यथा ग्रामशब्दः शालासमुदायवाटपरिक्षिप्तदेशजनस्य वचनः । यथा चाक्षादिशब्दाः । तत्र कर्मकर्तृविषये विकल्प्तिमाप्रवचनः परिपच्यते ओदनः स्वयमेवेति । देवत्तस्य कर्तुः प्रत्ययेनानभिधानात्तद्व्यापारस्यात्र धातुवाच्यत्वाभावः । प्रधानभूतो हि धात्वर्थो विकल्प्तिः सर्वत्र सम्भवान् । अपेक्षितेऽपि हि कर्तृव्यापारे देवदत्तः पचनीत्यत्र विकल्प्त्यर्थत्वाद्विक्लेदस्य कर्तृव्यापारस्यार्थेन रूपेण विकल्प्तिरेव । प्राधान्यात्समूहे वृत्तत्वम् । अत्रैव वृत्तिरुक्ता । कर्मकर्तृविषये तु कर्तृप्रत्यस्याभावात् तद्व्यापारो भावना नाभिधीयते । कर्मैव कर्ता, तद्यापारश्च विकल्प्तिरेवेति सैवाभिधीयते । तद्यथा विक्लिद्यन्ति सिद्ध्यन्ति तण्डुला इति विकल्प्तिरेव कर्तृव्यापारस्याभिधानमा एव भिद्यते कुसूलं स्वयमेवेति द्विधाभावनं धात्वर्थः । भिनत्ति कुसूलं देवदत्त इति तदुपसर्जनं द्विधा भावनमित्याद्युदाहार्यम् ॥ ५८ ॥

तदेवं विचित्रशक्तिवशाच्छब्दानां विषयभेदेनार्थविवेकः समुदितः । इदानीं कर्मकर्तृप्रसङ्गेन णेरणौ यत्कर्मैत्यत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमित्युक्तत्वात् विचारयति ।

न्यग्भावनान्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते ।

न्यग्भावनान्यग्भवनं ण्यन्तेऽपि प्रतिपाद्यते ॥ ५९ ॥

अवस्थां पञ्चमीमाहुर्यन्ते तां कर्मकर्त्तरि ।

निवृत्तप्रेषणाद् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते ॥ ६० ॥

इहारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्ययं हस्तिव्यापाराभिधायी प्रयो-
गोऽस्ति कर्मकर्तृविषयः । तस्य च व्याख्यातोपायपरिकल्पना कर्त्तव्या ।
तत्र रूपसामान्यानुगमप्रवृत्तिः । तेन रेखापचयाद्वयवभावापोद्धारेणा
तदर्थश्रयणेन च आख्यानं प्रवर्त्तते । तथा च, यावतीषु सोपानस्थानी-
यास्वर्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्य इयं प्रयोजिका पर्यन्तभूमिः प्राप्य-
ते ता अन्तरा न भाविन्यो गण्यमाना भूमयो ऽवस्थाशब्दवाच्याः । त-
त्राद्ये भागे रुहिधातुः प्रत्यभिज्ञायते । तस्य चान्यत्रावस्थाद्वयरूपोऽर्थः
प्रसिद्धः स एवेहाङ्गीक्रियते । तदेतदाह । न्यग्भवनं रुही शुद्धं प्रतीयते ।
शुद्धं केवले निज्रहित इत्यर्थः । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र
न्यग्भवन्ते न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । अत्र च धात्वर्थमात्रप्रदर्शनं तात्पर्यम् ।
विकरणप्रत्ययाद्युपादानं तु नान्तरीयकम् । नान्यथा प्रयोगार्हः प्रद-
र्शकः शब्द उपपद्यते, इत्यारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यस्यैव धातोरयम-
र्थः प्रदर्शितो भवति । एवं च कृत्वा एकेन शब्देन धातुना ना-
न्तरीयकतयोपात्तप्रत्ययसहायेनावस्थाद्वयं न्यग्भवनन्यग्भावनालक्ष-
णमुपात्तम् । धातुभागाद्ध्वे चात्र गुणायत्नेशलक्षणकृतविकारो णिच्
प्रत्यभिज्ञायेत । स यदि यथास्थितप्रकृत्यर्थनिष्ठप्रयोजकव्यापारं व्या-
ख्यायते तदा न्यग्भावनिष्ठापरप्रयोजकव्यापारप्रतीतिप्रसङ्गात्
प्रकृतवैगुण्यं स्यात् । तेन रुहिधात्वर्थसङ्कोचलभ्यं मध्ये
ऽवस्थान्तरं प्रकृत्यर्थत्वेन णिच् आश्रीयते हस्तिव्यापारमात्ररू-
पम् । तत्पर्यन्ते पूर्वशङ्कुपरिहाराय दर्शितम् । निवृत्तप्रेषणादिन्यादि-
ना । ततस्तन्निष्ठे प्रयोजकव्यापारे प्रागवस्थापचयकारिणो स्मिन्नुत्पा-
दिनः केवलरुहिबुध्यर्थतां सम्पादयति । तदाह । न्यग्भावना न्य-
ग्भवनं ण्यन्ते ऽपि प्रतिपाद्यत इति । आरुह्यते हस्ती स्वयमेव । आरो-
हन्ति हस्तिपका इत्युदाहरणद्वयमत्र । एकं प्रयोज्यव्यापारेणात्र प्र-
कृत्यर्थरूपो दर्शितः । स च नान्यथा शक्यदर्शन इति यगात्मनेपद-
कर्मवद्भावाप्राप्तेः । नान्तरीयकतयोपात्ते द्वितीयेन, णिजर्थो हस्ति-
पकाव्यापारः प्रदर्शितः । स च प्रयोज्यव्यापारपृष्ठपातित्वेन शक्यद-
र्शन इति रुहिरुपात्तः । प्रत्ययाद्युपादानं तु नान्तरीयकतया पूर्ववत् । तदेता-
धतस्त्रो ऽवस्थाः । तत ऊर्ध्वमात्मनेपदसरूपो भागो हृदयते हस्तिव्या-
पारमात्रप्रतीतिश्च । एतच्च कर्मकर्तृवस्थामन्तरेणाशक्यमिति पूर्वाव-
स्थां सम्बन्धलभ्यामाश्रयते । तदाह । अवस्थां पञ्चमीमित्यादि । तद्वचं

कर्मकर्तृत्वादारोहयत इत्यात्मनेपदे सिद्धे णेरणावित्यत्र कर्मकर्तृत्वा-
त्सिद्धमिति चेद्यकिञ्चणोः निवृत्त्यर्थं वचनमिति वार्त्तिककारेणोक्तम् ।
तत्र न वा यकिञ्चणोः प्रतिषेधादित्यादिना कर्मवद्भावेनैवात्रात्मनेपदमि-
ति सिद्धान्तितम् । गणायति गणः स्वयमेवेत्यत्र तु आत्मनेपदनिवृत्त्यर्थं
नियमार्थतया णेरणावितिसूत्रं वार्त्तिककारेण स्थापितम् न्यग्भावनं
न विवृत्तिवत् कर्मस्थमिति रुहिः कर्मस्था क्रिया वाक्यकारस्य
कर्मवद्भावः । दृश्यते च धातूनां प्रकृत्यन्तरम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

प्यन्तानां केषां चित्समानो ऽर्थ इत्यत्र दृष्टान्तमाह ।

ब्रवीतिपचतेरर्थं सिद्धयतिर्न विना णिचम् ।

स प्यन्तः पचतेरर्थं प्रकृते व्यवतिष्ठते ॥ ६१ ॥

सिद्धत्योदन इति विवृत्तिमात्रवचनो धातुः । पचत्यो-
दनमिति विवृत्त्युपसर्जनं विवृत्तेर्नलक्षणं पचत्यर्थं णिच्सहितो
ऽभिप्रेत्ये साधयत्योदनमिति । एवमाहुर्हि ययन्तो अपि कचित्पदार्थं व-
र्त्तन्त इति । इदमत्र तात्पर्यमाभिप्रायेण रुही प्रकृत्यन्तप्यन्तरूपौ पचति
साधयतिवदेकार्यौ ययन्ते तु प्रैषस्य निवृत्तावारोहयते हस्ती स्वय-
मेवेत्यपि न्यग्भवनवचनो ऽन्य एव धातुरेवमुपायपरिकल्पनया व्यु-
त्पाद्येत । नन्वेवमत्र परमार्थतो णिच् येनार्थनिवृत्तौ कथमवतिष्ठते
इति चोद्यते । अन्वाख्येयं हि लौकिकं शब्दमुद्दिश्य प्रतिपादकपदनि-
ष्ठमुपायपरिकल्पनया प्रकृतिप्रत्ययविभागेनासत्येन सर्वत्रानुशासनं
लौकिकार्थानुसारेण नैवं क्रियते । नन्वेवमप्यसत्यस्यापोद्धारपदार्थ-
स्यासम्भवे कथं तच्छब्दः । एवं तर्हि कर्मव्यापारातिशयस्य णिच्प्र-
त्याख्यस्यास्ति सम्भव इत्यशेषः ॥ ६१ ॥

तदेवं प्रैषस्य निवृत्त्या कर्मणः कर्तृत्वमुपपाद्य प्रैषाध्यारोपे-
जाप्युपपादयितुमाह ॥

केषां चिदेवदत्तादौ व्यापारो यः सकर्मके ।

स यदा देवदत्तादेः कटादिषु विवक्ष्यते ॥ ६२ ॥

कटं करोमीत्यादौ सकर्मके धात्वर्थे देवदत्तादिप्रधानकर्तृ-
विषये प्रधानकर्तुः प्रयोजकस्य यः प्रैषलक्षणो व्यापारः, असौ यदा

सौकर्यातिशयविषक्षया कर्मणः, तदा कर्त्तारमन्तरेण तत्र कर्माणि विषक्ष्यन्ते । यथा हि देवदत्तः प्रयुङ्क्तं, एवं करोति देवदत्त इति भवति विषक्षणात् ॥ ६२ ॥

एतत् सामान्येनोक्तं प्रकृते योजयति ॥

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वस्य कर्तुः प्रयोजकम् ।

प्रेषणान्तरसम्बन्धे ण्यन्तत्वेनाभिधीयते ॥ ६३ ॥

कर्त्तृव्यापारः प्रैषः कर्मणोऽध्यारोपित इति निवृत्तप्रेषणं तद्विव-
क्षितप्रयोजकव्यापारं स्वातन्त्र्यापेक्षायामात्मीयस्य प्रयोजकनासौक-
र्यातिशयवशात्प्रतिपाद्यमानम् । तच्च कटादिकर्मसम्बन्धिनि देवदत्ता-
दिकर्तृविषये प्रेषणान्तरे प्रयोजकव्यापारान्तरे णिचि सति कार्यते
कटः स्वयमेवेति ण्यन्ताद्याकारेण कर्मकर्तृविषयग्राभिधीयत इति
णिजभिधेयः प्रैषोऽस्तीति भावः । अत्र चापायपरिकल्पना, प्रैषो णिचो
न तु अप्यन्ते तत्संभव इति प्रयोज्याक्षेपाभावः । तथा च प्रयोज्यकर्मस-
म्बन्धाद्विद्यमानकर्मान्तरसम्बन्धाद्धातोर्विधीयमानं गौरणावित्यात्म-
नेपदं कथमिति न चोदनीयम् । तथा हि सौकर्यातिशयप्रतिपादनात्कर्म-
णो वास्तवः प्रैषाध्यारोपोऽपि न, इति प्रतीयते । तस्मिन् प्रयोजकत्वस्यावि-
षक्षणात् । कर्मकर्तृत्वप्रतीतिसामर्थ्यास्तु भूतपूर्वप्रेषणावस्थाऽवगम्यत
इति तद्विषयो णिच् स्वयं निवर्त्तते । एवं कर्मकर्तृप्रसङ्गेन गौरणावित्यत्र
विचारितं त्यदादिषु दृशो नालोचने कञ् चेत्यत्र वार्तिके कृद्धानु-
पपत्तिरिति चोदितम् । कर्त्तरि कृदिति वचनात् कर्त्तरि प्रत्ययार्थेन
भाव्यम् । स चात्र नोपपद्यते । सदृशलक्षणं ह्यर्थे तादृशदयः शब्दाः
प्राहुः ॥ ननु दर्शनक्रियायां कर्त्तारमिति वार्तिकार्थः । तत्रोक्तं, इवार्थे
चायं तद्धित इति इवे प्रतिकृतावित्यत्र प्रकरणे ऽयं तद्धितसङ्गः प्र-
त्ययो वक्तव्यः । तथा च स इव तादृश इत्याद्यर्थसिद्धिरित्यर्थः । तच्च
वार्तिककारेण सिद्धान्तितम् । भाष्यकारस्तु कृद्धानुपपत्तिरिति
बोध्यम् । यथान्यासमेव परिहर्तुमाह । कर्मकर्तृत्वासिद्धेरिति । तत्र
दृशोः कर्तृत्वभावकत्वात् कर्तृव्यापारदर्शनमात्रवाच्यतया प्रैषस्या-
भावेन कथं कर्मकर्तृत्वसम्भवः । प्रेषणाध्यारोपे तु णिच् स्यात् । अ-
ण्यन्तस्यैव दृशिरुपात्तः ॥ ६३ ॥

अत्र निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वाक्रियावयवे स्थितं । निवर्त्तमाने कर्मत्वे
स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठत इति, अनेन न्यायेन कर्मकर्तृत्वं केचित्समर्थ-
यमानाः प्राहुः ।

सदृशादिषु यत्कर्म कर्तृत्वं प्रतिपद्यते ।

आपत्त्यापादने तत्र विषयत्वं प्रतिक्रिये ॥ ६४ ॥

सदृशतादृशादिशब्देषु व्युत्पाद्येषु यत्कर्म कर्तृत्वं प्रतिपद्यते
यत्कर्मणः कर्तृत्वमुक्तं तत्र दृशोर्विषयाभावावयवेच्छापात्त्यापादने क्रिये
ते इति वाच्ये इति तदाश्रयेण कर्मकर्तृत्वसमर्थना । तथा हि पश्यतीति
को ऽर्थः । विषयं घटादिकं दर्शनविषयभावमापाद्यमानमापादयतीति ।
तत्र विषयस्य परिच्छेद्यत्वेन व्यापार आपत्तिः कर्मभूतस्य तद्विषयमा-
पादनं कर्तृव्यापारो दृश्यर्थो न केवलः । तत्र च कर्तृव्यापारे आपत्ति-
लक्षणो विषयव्यापारो न्यग्भवतीति तत्सन्निधौ स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं
विषयस्य तिरोभवति । यदा तु योग्यदेष्टव्यस्थितः स्पष्टनरो लोकमध्य-
परिवर्त्ती विषयः तदा सुदर्शनो भवतु स्वयं दर्शनकर्तृविनियोगमु-
पकरोतीति स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यविषयायां कर्म भूत्वा कर्त्ता सम्प-
द्यत इति भवति कर्मकर्तृविषयः ॥

इह दृशोः कर्तृत्वं दर्शनमात्रं वाच्यं पश्यतीति । न ह्यतो विषय-
भावापीत्तरवगम्यते । किं तु विषयज्ञानमेव धात्वर्थः । विषयभावाप-
त्तिर्हि सर्वस्य धात्वर्थो ऽस्मीति विशिष्टमेव दर्शनं दृशेरभिधेयं न्या-
य्यम् । तत्र दर्शनं विषयप्रतिष्ठमित्यस्मात् कुतश्चित्सामर्थ्याद्विषयाक्षे-
पद्वारेण विषये भावोत्पादिपदाध्याहारेण विषयगतव्यापारप्रत्याय-
नात्तदुपसर्जनकर्तृव्यापारवाचित्वकल्पने दर्शनासनाद्यभिधायिनाम-
पि कर्मस्थभावकत्वमेव स्यादिति न कश्चिद्धातुः कर्तृस्थभावाक्रियो
नाम स्यात् ॥ ६४ ॥

इहापि पतितग्रन्थो हेलराजकृतिः फुल्लराजकृत्या सन्धीयते ॥
अथैतदयुक्तमिति प्रतिपादयितुमाह ।

कुतश्चिदाहृत्य पदमेवं च परिकल्पने ।

कर्मस्थभावकत्वं स्यादर्शनाद्यभिधायिनाम् ॥ ६५ ॥

आपाद्यमानमापादयतीत्येवं विचक्षणतया यतः कुतश्चिदध्या-

दृश्यं मयनेदमुपकल्प्यते । तदेवं सानि दर्शनाद्यभिधायिनां दृश्यादीनां धातूनां कर्मस्थभावकत्वं स्यात् । आदिग्रहणादासनाद्यभिधायिनामा-
सिप्रभृतीनामपि न चैतदुपपन्नं कर्तृस्थभावकत्वादृश्यादीनामिति । अत्र
कर्मस्थभावकत्वं स्यादित्यभिदधता कर्तृस्थभावकत्वं यदुपपन्नमेषां त-
देव विघटते इत्युक्तं भवति ॥ ६५ ॥

अथ कथं कर्तृस्थभावकत्वं विज्ञायेतेत्याशङ्क्य तद्व्याख्यातुमाह ॥

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । ५५

यत्र कर्त्तरि कर्मणि वा विशेषः कश्चित्परिदृश्यते तत्रैव क्रिया-
व्यवस्थितेति बोद्धव्यम् । सपरिस्पन्दसाधनसाध्या क्रिया अपरिस्प-
न्दसाधनसाध्यो भाव इति विशेषमनपेक्ष्य सूत्रकाराभिप्रायेण क्रियया
भावोऽभिधायत इति टीकाकारस्याभिप्रायस्तथा च लक्षणहेत्वोः
क्रियायाः, यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यादावभेद एव सूत्रका-
रस्य क्रियाभावयोश्चेतसि वर्त्तते ॥ ५५

अन्ये त्वेवं नेच्छन्तीत्याह ॥

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकाश्यते ॥ ६६ ॥

एतदुक्तम्भवति । येऽपि कर्मस्थभावकाः पञ्चादयः तथाऽपि
कर्त्तर्यपि परिभ्रमादिको विशेषः परिदृश्यते ततो नैतद्व्यवस्थापकम्,
विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्रेति । तस्माच्छब्दैरेव च यत्र विशेषः प्रका-
श्यते प्रतिपाद्यते तत्रैव क्रिया स्थितेति वक्तुं युक्तं । शब्दप्रमाणकानां
हि शब्द एव हि यथार्थमभिधत्ते तथैव तस्याभिधानमुपपन्नम् । न तु
वस्तुमुखप्रेक्षितया शब्दश्च पश्यति घटमित्यादिदृशिक्रियाविषयं वि-
शिष्टमेव प्रत्याययति । काष्ठं भिनत्तीत्यादौ तु भिदिक्रियाविषयं स-
विशेषमभिधत्त इति तद्वशेनैव कर्तृस्थभावकत्वं चाभिधानीयम् ।
एवं च दृश्यते स्वयमेवेति न भवत्येवेति मन्तव्यम् । यत्त्वपरिस्पन्द-
साधनसाध्यो भाव इत्यादि लक्षणमभिधाय, कर्मस्थः पञ्चतेर्भाव
इत्यादिकमभिदधति तद्व्यवस्थितमिव लक्ष्यते । तथा च पीलुपाके
घटे पचतीति घटस्यानलसम्पर्कादवयवक्रियाद्वारेणावयवसंयोगो वि-
नाशपूर्वकम् । पूर्वकार्यविनाशे उत्तरांतरकार्यद्रव्यविनाशात् परि-
स्पन्दपरमाणुविषयपरिक्रियाऽपि । ततश्चाव्यवस्थितमेवेतत् ॥ ६६ ॥

एवं तावत्प्रथमसूत्रलक्षितं निर्वर्त्यविचार्यप्राप्यभेदेन त्रिधा भि-
न्नं कर्म व्याख्याय तत्प्रसङ्गेन च निर्वर्त्यविषयं मतभेदेन निवृत्त-
प्रेषणव्यन्तधातुविषयमध्यारोपितप्रेषणं च कर्मकर्तारं प्रदर्श्य
प्राप्यविषयस्य प्रदर्शनपूर्वकं प्रत्याख्यानमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेनापि कर्म-
स्वभावकत्वकर्तृत्वभावकत्वे मतभेदेनैव व्यवस्थाप्य, इदानीं सू-
त्रान्तरनिर्दिष्टान्यापि कर्माणि व्याख्यातुमुपक्रमते । तत्राकथितसूत्रे
कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां देशश्चेत्युक्तं तावदना-
रम्भणीयमिति प्रतिपादयितुमाह ॥

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।

सर्वैरकर्मकैर्योगं कर्मत्वमुपजायते ॥ ६७ ॥

अकर्मकाणां कथं कर्मणा योगः स्यादिति कालादीनां तत्प्रयोगे
कर्मत्वं वक्तव्यमुपजायते । अब्रूच्यते । नात्र कर्मसंज्ञा वक्तव्या
यस्मात्कालादीनामकर्मकैर्धातुभिर्योगे कर्मत्वमुपजायत एव । कथ-
मिति विशेषयितुमाह । अन्तर्भूतक्रियान्तरैरेति । अन्तर्भूतं प्रधानक्रि-
यापेक्षया क्रियान्तरं येषामिति ते तथातै र्योगे सम्बन्धे सति । अत
अ क्रियान्तरापेक्षया तेषां कर्मत्वं सिद्धमेवेति किमुपसंख्यानान्न ।
तथा च मासमासं, गोदोहमासं, क्रौंशं खपिति, कुरु खपितीत्यादौ
मासादीन्व्याप्यास्त इति व्याप्यङ्गायामासनादिक्रियायां धातुवृत्तः ।
व्याप्यादिक्रियायाप्तुमिष्यमाणत्वात् कालादीनां स्फुटमेव कर्मत्व-
मिति यस्मान्तरणं नार्थः । यद्येवमिदानीमासिप्रभृतयः कालभावा-
ध्वमिः कर्मभिः सकर्मकाः संपन्नाः, ततश्च तेषु कालादिष्वेव
कर्मसु लक्ष्यकखलार्थाः प्राप्नुवन्ति न भावे । तत्र मासमास्यते दे-
वदत्तेनेति भावे लकारो न स्यात् । मासमासितव्यं, मासमासितं,
स्वासं मासमिति च लक्ष्यकखलार्था भावे न स्युः । भावे चाकर्मकेषु
इति वचनात्तत्रापि इष्यते । तस्मात्कालादिकर्मसंज्ञाबाधकर्मकत्वक-
थम्सकर्मकत्वे भावे लकारः कथमिति । उच्यते । द्विविधं कर्म अन्त-
रङ्गं बहिरङ्गं च तत्र द्रव्यकर्मान्तरङ्गं तेनैव च पूर्वं सम्बन्धः । बहिरङ्गं
कालादिलक्ष्यं कर्म । यद्युच्यते शक्तिप्रमाणेत्यादिभ्यो केनातत्र सकर्मकत्व
व्यपदेशोऽन्तरङ्गैव न्याय्यः । तथा चोक्तमकर्मकाणामित्युच्यत इत्या-
दिना भाष्येण । एवं च लादिभिरप्यन्तरङ्गतामेवाह । आधारेति । इतः

प्रकाश एवागोक्षोहं स्वापिति । यावता कालेन गर्वाक्षोहः समाप्यते इति कौशलादिः पुनः स्वकालपरिमाणेन क्रियान्तरं परिच्छिन्नसीति । देशोऽपि कुतश्चिद्वधेः प्राप्यमाणतया परिच्छिन्नसि इति कालादीनां सर्वैरेवाकर्मकैः सकर्मकैश्चापि धातुभिर्योगे प्राकृतमेव कर्मत्वमुपजायत इति नैषा कर्मसंज्ञोपसङ्गयेत्यर्थः । तथा हि । न द्वितीयाविधनार्थमेव कर्मसंज्ञोऽस्ति । अपि तु लाघर्याऽपि । तथा च कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्यत्र वार्तिकम् । अत्यन्तसंयोगे कर्म च लाघर्यमिति । लक्ष्यलक्ष्यलक्ष्यो अपि संज्ञाफलमिष्यन्त इत्यर्थः । अत्र क्रियान्तरस्य व्याप्तिरक्षणस्याप्याप्त्यादधातुभिरङ्गीकृतत्वाद्व्याप्तिरपि क्रियाविषयभावापगमनेन मासादिः प्राप्यं कर्मस्मिततममेवेति प्राकृतमेवेतत् कर्म यथा घटं करोति, शकटं करोतीति भाष्य उक्तम् । तथा हि । मासमास्ते, गोक्षोहमास्ते, कथं स्वापिति, कुरुन् स्वपितीति व्यापितां गोक्षोहमासामनादिधातुभिरभिधत्ते मासं व्याप्यास्ते, मासमासनया व्याप्नोतीत्यर्थः । एवमन्यत्र यथायोगं योज्यम् । यथा बलाहकाद्विद्योऽनेन विद्युदिति निःसरणाङ्गे विद्योतने धातुर्वर्तते तथा ऽत्र प्राप्यङ्गेऽपि धातोर्बुद्धिः । क्रियान्तरमेवेदमन्तर्भूतव्याप्तिकं कालादिविषयम् । एवं च किं करोति, आसत इत्यत्र तु व्याप्तिरहिते धातुरासनमात्रेऽस्ति । तदेतद्वाह ॥ एकदेये समूहे च व्यापाराणां पञ्चादयः । स्वभावः । प्रवृत्तन्ते तुल्यरूपसमाभिताः । पचति, पच्यते स्वयमेवेति तथा । अत्र बोध्यम् । एवं चोपसंख्यानस्य प्रत्याख्यानान्तरकर्मग्रहणमनर्थकं, कर्मकाणामपि मासमादेन पचतीत्यादौ मासादेर्व्याप्तिविषयत्वेन स्मृतासिद्धिः । मासमादेनपाकेन व्याप्नोतीत्यत्रार्थः । एतदर्थं चात्र चैवग्रहणं व्याख्यातमाकालादिकर्मणा पचतीत्यादीनां द्विकर्मकत्वेऽपि धाते द्व्यकर्मणि लादिविधिरुक्तः, प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्द्विकर्ममासमिति । सत्यपि वास्यादीनां व्याप्तिरक्रियान्तर्भावे कट आसत आदी कटादेरासनया व्याप्तिर्नास्ति, अपि तु मासादिरेवासनादिक्रियापरिच्छेदाद्योपादीयमानो व्याप्त इति तस्यैव कर्मता न तु कटादेरन्विष्टमात्रस्याधिकरणस्येति सर्वं सुखम् ॥ ६७ ॥

कथं पुनः कालादिकर्माप्रधानं द्व्यकर्म तु प्रधानमित्याह ।

अधिरत्नमिव मासास्ते पुनर्द्रव्यकर्मसु ।

कालादयो भिन्नकक्ष्यं यान्ति कर्मत्वमुत्तरम् ॥ ६८ ॥

कर्तृकर्मव्यवधानेनाधारः क्रियां धारयति यथा, एवं मासा-
द्विरपीत्याधारच्छायां लभते । तथा ह्युदिते जुहोति, रात्रौ भुङ्क्त इति
प्रयोगः । क्रोशं शोने कुरुन् स्वपितीति च स्फुटमेवाधिकरणत्वम-
ध्वदेशयो कर्तृधारणात् । मासमोदनं पचतीत्यादौ द्रव्यविषये च
द्रव्यकर्मधारणं स्फुटमेव । व्याप्तिविषयक्षायां तु कर्मत्वमाधारभाव-
स्यावगमादनीव शब्दः । यद्वा कर्तृकर्मव्यवधानेन यथाधारः क्रियायोगं
भजते तथा द्रव्यकर्मव्यवधानेन कालादीत्युपमार्थः । द्रव्यकर्मणा
च पूर्वं क्रियायोगः । तद्द्वारेण तु कालादिकर्मणेति भिन्ना कक्ष्यावस्था-
स्य कर्मत्वस्य । तथा हि । शक्तिः प्रमाणं संख्यादेर्द्रव्यधर्माद्विशिष्यते ।
क्रियासु कालयोगाक्तु प्रागयोगो द्रव्यकर्मणोऽत्युक्तमाकठिनपाकस्य द्र-
व्यस्य चिरेण निष्पात्तः, महापरिमाणस्य बहुसंख्याकस्य च विपरीतस्य
त्वचिरेण तत् द्रव्यकर्मापेक्षः कालादिविशेषः । एवं गोदोहं स्वपिति, इ-
षुपातं पचतीत्यत्रापि वाच्यम् । क्रोशमधीते स्नाध्यायं, कुरुन् पञ्चाला-
नधीनं इत्यध्ययनप्रचयापचयोपपत्तावध्वदेशयोर्बुद्धिहासाविति वि-
प्रकृत्यने कालादिक्रियासम्बन्धं प्रति द्रव्यकर्मोपेक्षया । अत एवो-
त्तरकालमवमेतेषां कर्मत्वमासमस्तसाधनसम्बन्धे हि वृत्तेः क्रियायाः
परिच्छेदकाः कालादयो ऽपेक्षन्त इति भिन्नकक्ष्यास्ते ऽकथितं चेत्यु-
त्तरं गंगेन कर्मसंज्ञां लभन्ते नेपिमतमत्वेन ह्येनाप्रकर्षाभावात् ।
तुल्यादिपरिगणने चाकथितसूत्रे कालभावाऽवगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्य-
कर्मणां देशश्चेत्यत्रैवोक्तम् । गुणप्रधानसंज्ञिधौ च प्रधानमेव कार्येण
युज्यते इति द्रव्यकर्मणि लादिविधिः । मासमोदनः पच्यते, पक्वः,
पक्तव्यः, सुपचः, क्रोशमधीयतेऽनुवाक इत्याद्युदाहार्ये । द्वितीया तु
भिन्नशब्दोपादाना कालादिकर्मण्यपि भवति । एका हि लादिगुणप्र-
धानभूतं कर्माऽयमशक्तोऽभिधातुमिति प्रधानकार्यसम्प्रत्ययः । भिन्नक-
प्राप्तपदिकद्वयान्तु विभक्तिरुत्पद्यमाना कर्मद्वयमपि प्रत्याययति ॥ ६८ ॥

यतश्च कालादीनां सर्वधातुवषयं भिन्नकक्ष्यं च कर्मत्वम्,

अतस्तः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः ।

लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते ॥ ६९ ॥

यत्रास्ति द्रव्यकर्म तत्र तदपेक्षया कालादिकर्मणोऽप्राधान्या-
 लादिसत्त्वं न भवति । यत्र तु द्रव्यकर्म नास्ति तत्र कालादावेव कर्मणि
 लादिः । लघ्वद्वयस्योपलक्षणायेत्वाच्च लक्ष्यकस्यार्थाः । आस्यन् मा-
 सः, आसितव्यः, स्वास इत्यादि। अकर्मकत्वव्यपदेशश्च धातूनां द्रव्यक-
 र्माभावे निमित्तः । कालादिकर्मणः सर्वत्र सम्भवात् । सम्भवव्यभिचा-
 राभ्यां विशेषणयोगादिति कालादिकर्मसम्भवेऽप्यकर्मकस्य देशस्य
 द्रव्यकर्माभावे निमित्तत्वाद्यावृत्तेर्भावे लकारः सिध्यति । मासमास्यते
 भवतेत्यादि। मासमाश्रितो देवदत्त इति चाकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । ग-
 त्यादिसूत्रे चाकर्मकत्वाभ्यां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा सिध्यति मास-
 मासयति देवदत्तामित्यादौ । अत एव क्त चात्ताकर्मकग्रहणे कालकर्म-
 णामुपसंख्यानम् । सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनानि वार्ति-
 कार्या न्यायसिद्धः । तथा च भाष्ये, न केचित्कालभावाध्वभिरक-
 र्मका अत एव विहास्यामः क्वचित्चिदकर्मका इति अथ वाच्येन कर्म-
 का सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेन कर्मणा । न चैतेन कर्मणा कश्चि-
 दप्यकर्मकः । अथ वा यत्कर्म भवति च न भवति, तेन कर्मणाऽकर्मक-
 णाम् । न चैतत्कर्म क्वचित्पि न भवति इति परिहारत्रये को विशेषः ।
 उच्यते शब्दकर्माकर्मकाणामित्यत्र अविवक्षितकर्मका अकर्मका-
 आश्रीयन्ते । एवं ह्यास्ते शेते इति क्रियामात्रविवक्षायां कालादि-
 भिरप्यकर्मकत्वं सम्भवति । तथैव पञ्चदीनामप्यविवक्षया कर्मस-
 म्वन्धोऽपाकृते आणि कर्तुंयोगी कर्मसंज्ञाप्रसङ्गात्तस्माद्यस्यान्तम-
 सम्बन्धः कर्मणा सोऽकर्मकः । स च यदि धात्वर्थ आश्रीयते तदा
 तस्य क्रियात्मनो विवक्षावशेन कर्मसम्बन्धाम्बन्धयोर्भेद काला-
 दिभिरप्यकर्मकत्वे च तस्य चरितार्थत्वं भवेत् । तस्माद्विद्यमानं
 कर्मास्थेति धातुरन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते । गत्यर्थत्वेनागौ श्मवांत
 सैव, विशेषणीयत्वेन प्रक्रमात् । अथ पाके पञ्च धाताः कर्म-
 योगे च रूपस्याविशेषात् अकर्मकत्वं नोपपद्यते, कालादिकर्मभिः
 सर्वेषां धातूनामवियोगात् । एवं च विशेषणमागम्याद्विशिष्टा
 एव धातवो द्रव्यकर्मसम्बन्धरहिताः समाश्रीयन्ते । द्रव्यकर्मवि-
 षये येऽकर्मका इति पूर्वपरिहारार्थः । द्वितीये तु परिहारे वर्त्तिप-
 दार्थस्य कर्मणः साक्षात् क्रियोपकारकत्वेनान्तरङ्गवविशेषमा-
 श्रितः । तृतीये तु परिहारे भवति न भवतीत्यभिनिषिध्यमानस्य

सम्बन्धस्य विशेष आधीयते न कर्मणा कदा चित्सम्बन्धो भवति ।
तेनैव द्रव्यकर्मणा नित्यसम्बन्धो न कालादिकर्मणेत्यर्थः । द्रव्यकर्मा-
पेक्षितत्वाच्च सकर्मकाकर्मकव्यपदेशस्य, उदञ्जरः सकर्मकमित्य-
मेन मासमुच्चरति धूम इत्यात्मनेपदं न भवतीत्याहुः ॥ ६९ ॥

न च कालादिकर्मैव भिन्नकक्ष्यमपीदृशम् ॥

सर्वं वा ऽकायितं कर्म भिन्नकक्ष्यं प्रतीयते ।

धात्वर्थोद्देशाभेदेन तन्नेप्सिततमं किल ॥ ७० ॥

गां दोषिष पयः, पौरवं गां याचते, गामधरुणाद्धि व्रजं, माणवकं
पन्थानं पृच्छति, बृक्षमवचिनोति फलानीत्यादि सर्वमेवापादानादि-
विशेषकथामिरकथितं द्रव्यकर्मापि गवादि पयःप्रभृतिप्रधानक-
र्मापेक्षयोपायभूतं नान्तरीयकम् । धात्वर्थस्य हि दोहोद्देश एव भेदो
विशेषस्तेन हेतुना गवादीप्साप्रकर्षराहितम् । पयः प्रभृति किलोद्दिश्य
धात्वर्थः प्रवृत्तः । तत्र तूपायभूता गवाद्यो नान्तरीयकाः । धात्वर्थेन
चोद्देशो विषयीकरणं तस्य भेदः पूर्वापरकालत्वं । पूर्वं हि धात्वर्थेन
प्रधानं पयःप्रभृति विषयीकृतं पश्चाद्विभिन्नभूतं गवादीत्यन्वर्थ
वा दोहादिकमुद्दिश्य यस्माद् गवाद्यो भेदेनोपायत्वेन प्रवर्तन्ते, अ-
तस्ते भिन्नकक्ष्याः । किलेवस्मिन्पक्षे ऽरुचि सूचयति । तथा भिन्नमेव
मिति सिद्धान्तयिष्यति । ननु कालादीनां द्रव्यकर्मायत्नत्वात् भवतु
भिन्नकक्ष्यत्वं तदाहौ तु विपर्ययात् कथमेतत् । तथा हि गवाद्यपेक्षा-
विषयः पयःप्रभृतीति कर्मणि । तथा चोक्तं गुणकर्मणि लादिष्विभिः पूर्व
गुणकर्मणा भवतियोगात् ॥ मुख्यकर्मप्रेप्सुर्यः स्याद् गव्येष यनंतं प्राक् ।
तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्धः । गोर्दुहिना पयसस्तु
प्राक्स्माद्दुह्यादयस्तस्मिन् इति सत्यमेतत् ॥ प्रधानाप्रधानकृतः क-
क्ष्याभेदः ॥ ७० ॥

तथाहि ।

प्रधानकर्म कथितं यत्क्रियायाः प्रयोजकम् ।

तत्सिद्धये क्रियायुक्तमन्यत्त्वकथितं स्मृतम् ॥ ७१ ॥

यदुद्दिश्य फलभूतक्रियाप्रवर्तने साधनानि सञ्जीमकन्ति यदा वा
तान्युदासते तदीप्साप्रकर्षगृहीतं प्रधानं कर्तुरीप्सिततमं कर्मसंज्ञायाः

प्रथममेव कथितमायतश्च पयः प्रभृति नर्धे तु यदनीप्सितमपि ना-
न्तरीयकं क्रियया समन्वेति, तदेवाप्तविशेष कर्म कथितं कर्म प्रधान-
त्वात् भिन्नकथ्यमित्यर्थः । तथा गवार्धः पूर्वं प्राधान्येऽपि चोपाय-
त्वात् प्रथमं क्रियायोगे लादिष्वथौ निमित्तत्वाय कल्पने । अनपेक्षिते
तु पर्याप्तौ गौरेव प्रधानं क्षीरविच्छेदस्तु तस्या मा भूदित्येवमनर्थपि
क्षीरेण सम्प्रति गोसंस्कारार्थं दोह प्रवर्तते इत्यपादानमुत्तराणि गां
दोग्धीत्युदाहरणमुपपद्यते । विप्रतिषेधे अन्यथा अकथितकर्मत्वे
अपादानसंज्ञाभावात् कथं विप्रतिषेधोदाहरणमेतत् । अपादानादि-
विशेषकथाभिरसंस्पृष्टं ह्यकथितं कर्म तदेव निमित्तभावेनावस्थित-
त्वात् । भिन्नकथ्यत्वे ऽकथितयोः कर्मणोरभेदाद्राप्ता गवादीनां
कर्मसंज्ञा अकथितश्चेत्येतेनारुध्यते इति स्थितम् ॥ ७१ ॥

इदानीं निबन्धाहरेन्ध्यापि गत्यर्थानां तथैव च द्विकर्मकेषु
ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चय, इति भाष्याक्तं व्याचष्टे ।

दुह्यादिवन्नयत्पादौ कर्मत्वमकथाश्रयम् ।

आख्यातमुपयोगे तु नियमाच्छेष इष्यते ॥ ७२ ॥

अजा नयति ग्रामं, एधाम्बहानं नगरं हरति भारं सुबाहं । ग-
त्यर्थग्रहणेन गतिवत्तद् गुणकर्म गवादि तदेव नान्तरीयकत्वाद्क-
थितकर्मैव द्रव्यः परिगणने । नतु नियमेनाख्यातानुपयोगे कर्मसंज्ञा-
यां व्यावर्त्तते । नटस्य शृणोतीत्यादौ च यदि उपयोगे विशेषकथाना-
कान्तत्वात् भवेद्कथितं कर्मेति परिगणनलक्षणात् नियमाच्छेषो ऽयं
षष्ठीविषयः ॥ ७२ ॥

तदेवं प्रधानेतरभावेन कर्मभेद उक्तः । केचित्तु प्रधान-
मेवेदं कर्मेत्याहुः ॥

तथा हि ।

अन्तर्भूतणिजर्थानां दुह्यादीनां णिजन्तवत् ।

सिद्धं पूर्वेषां कर्मत्वं णिजन्तनियमास्तथा ॥ ७३ ॥

अन्तर्भूतो वाच्यतया णिच्चा ऽर्थः प्रयोजकव्यापारः प्रेरणा-
येषां दुह्यादिप्रभृतीनां तेषां प्रयागे गां दोग्धि पय इत्यादौ कर्तृ-
रीप्सिततममित्यनेनैव गवादीनामपि सिद्धा कर्मसंज्ञा । तथा गमयः

ति ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तं, इत्यत्र णिजन्तविषये प्रयोऽयस्य प्रयोजक-
व्यापारेणाप्यमानत्वादिति नियमार्थं सूत्रं गम्यादीनामेव व्यन्तानां
प्रयोऽयः कर्म नान्वेषां पद्यादीनामित्यव्यन्तविषये न प्रवर्त्तते। तथा हि
गौः पयः क्षरति । तदेवदत्तः तां क्षरन्तीं क्षारयतीति दुहेरर्थः । तत्र
क्षरणोपसर्जनस्य क्षारणस्य शब्दार्थत्वात् गौरेव प्रधानं कर्मेति तत्रैव
लाक्ष्यः । क्षरणेनाप्यमानत्वात्पयः कर्म क्षारणेनाप्यमानत्वात् गौः। य-
द्यपि चार्थेन रूपेण पयः प्रधानभूतं तदुपायभूतस्तु गौः, तथा व्यभि-
धायनेन गौः पयः शोधव्या, दुग्धा, सुदोहेति । अप्रधाने दुहादीना-
मित्यर्थेन रूपेणाप्रधानमुच्यते । यद्यपि चापायविषयक्षया विनाका-
रेण नोपपद्यते तथा व्यपादानमुत्तराणीति कर्मसंज्ञा वा ऽत्र भवति
परत्वात् । यदि ह्यकथितसूत्रे कापि संज्ञा नाच्यते तदा व्यादानमुत्तरा-
णीति कर्मसंज्ञैवाकथितत्वात्कथितत्वेनासौ न स्यात् । पूर्वसूत्रेण तु
कर्मसंज्ञायामुभयसम्भवे परत्वाद् व्यादानमुत्तराणं गां दाग्धीत्युक्तम् ।
तथा व्यापादानविभावनेति समीचीनं । एवं पौरवं गां याचते दापय-
तीत्यर्थः । पौरवा गां ददाति तं प्रयुङ्क्ते। याचकश्चोपादानेनेति याच्ने-
व्यर्थः । प्रैषो वाच्यतान्तभूतः । तत्र दानस्य गौः कर्म प्रैषस्य पौरवः ।
गामवरुणश्च व्रजमिति प्रविशन्तीं प्रवेशयतीत्यर्थः । प्रवेशस्य तु
गौः ॥ यदा तु व्यापयतीत्यर्थः तदा व्रजस्याधिकरणत्वाद् उभयसंज्ञाप्रसङ्ग-
तु परत्वात्कर्मसंज्ञा उक्ता, अधिकरणं कर्म । गेहं प्रविशन्तीं प्रवेशो-
पसर्जनमत्र स्थानमर्थः । गेहप्रवेशनं व्यापृत एतीति निमित्तनिमित्ति-
भावेन प्रवेशस्थानं प्रतीयते । तत्र प्रवेशापेक्षया अधिकरणमित्युभयप्राप्तौ
परत्वात्कर्मादिह तन्माणवकं पन्थानं पृच्छति । माणवकः प्रयुङ्क्ते तमा-
ख्यापयतीत्यर्थः । आचिख्यासति माणवकः तं प्रयुङ्क्ते आचिख्यापय-
तीत्यर्थः । एवं यो गां दिस्सति तं प्रयुङ्क्ते याचक इत्यर्था ऽवगम्यते। एवं
भिक्षुरप्यर्थो वेदितव्यः । वृक्षमवचिनोति फलानीति । मुञ्चति फलानि
वृक्षः तं मोचयतीत्यर्थः । अपायविषयस्यापि अशदानमुत्तराणीति क-
र्मसंज्ञाऽत्र । माणवकं धर्मं ब्रूते प्रणिपादयतीत्यर्थः । तत्र प्रातपत्तधर्मः
कर्म, प्रेषणस्य तु माणवकः । माणवकमनुशास्ति धर्ममिति। शिश्रत धर्मं
माणवकः तं शिक्षयतीत्यर्थः । कर्मणा ऽभिप्रेयमाणस्य तु माणवकस्या-
त्र सप्रदानसंज्ञा न भवति । तदानीं कर्मत्वाभावात् सामान्ये । न तु
आव्यकारमतेन सप्रदानसंज्ञायां प्रधानव्यापारविषयता कर्मसंज्ञ-

चात्र वाध्यत इति वक्तव्यम् । यद्वा कर्तुरीप्सिततमं कर्म तेनाभिप्रेय-
माणस्य सम्प्रदानत्वम् । यद्योपाध्यायाय गां ददातीतिगौर्हि द्रातुर्व-
ह्यभा तत एव गुणवने दीयते धर्मस्तु कर्तुर्नाभिमतः पूर्वमेव सिद्धः ।
तेन तु माणवकोऽनुग्रहीतुमभिप्रेत इति प्रयोज्यस्यात्रेप्सिततमं कर्म
न प्रयोजकस्येति न सम्प्रदानसंज्ञाविषयोऽयमित्यन्ये । एवं नयत्या-
दावपि पूर्वैर्नैव कर्मत्वमाज्जां नयति ग्रामं प्रापयतीत्यर्थः । प्रापणेन
प्रधानेन सम्बन्धाद्वा प्रधानं कर्मेति प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाद्द्वि-
कर्मणामिति स्यादिति सिद्धम् । अजा नीयते ग्रामं, नेतव्या, नीता, सुनयेति ।
एवमन्यत्रापि यथायोगमुदाहार्यम् । सत्यपि चात्र व्यर्थान्तर्भावे ग-
त्यादिनियमेन प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा न व्यावर्त्यते सजानीयापेक्ष-
नियमस्यान्यत्र व्यन्ते एव तेन निवारणात् । अन्न प्रैषो व्यर्थो धातु-
नैव स्वीकृत इति शिञ्च न भवति । ननु वास्तवेन रूपेण पयसादेः
प्राधान्यात्तत्त्वैरेप्सिततमत्वं न्याय्यं, न तु गवादेः प्रतीयमानोपसर्जन-
भूतक्रियापेक्षमीप्सिततमत्वं युज्यते प्रधानसन्निधाने गुणस्येप्साप्रक-
र्षविषयत्वाभावात् ॥ ७३ ॥

न च कारकप्रकरणे साधकतमं करणमिति तमङ्गग्रहणात्
प्रकर्षो न विवक्ष्यत इति शक्यते तत्र वक्तुं, ईप्सिततममिति स्वा-
क्षात्प्रकर्षविषयार्थं तमप उपदानात् । लिङ्गस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वं च ।
गङ्गायां घोष इत्यादावधिकरणसंज्ञा यथा स्यादिति । भुन्या हि लिङ्ग-
बाधा । भुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानं पूर्वं पूर्वं बलीयो
ऽर्थत्रिप्रकर्षादिति न्यायविद्विरुक्तत्वात्कथं गवादेः पूर्वैर्न कर्मसंज्ञे-
त्याशङ्क्याह ।

करणस्य स्वकक्ष्यायां न प्रकर्षाश्रयो यथा ।

कर्मणोऽपि स्वकक्ष्यायां न स्यादतिशयस्तथा ॥ ७४ ॥

यथा कारकान्तरापेक्षया लङ्घ्यप्रकर्षस्य करणसंज्ञायां सजा
नीयकरणान्तरापेक्षया प्रकर्षो नाश्रीयते येन सर्वस्यैव कार्यं प्रवर्तते ।
अनेन यथा क्षीपिकया याति, पादाभ्यां व्रजति वलेन पादेनादत्त
इति । अन्यथा स्वादेरेव प्रकृष्टतमस्य भवेदिति । तथा कर्मणोऽपि क-
रणादीनामपि क्रियायामुपयोगादीप्सिततममिति कारकान्तरापेक्ष-

या साहितेऽप्ताप्रकर्षविषयभावस्य कर्मान्तरे ऽपक्षयात् अतिशयो
नाश्रियत इति सिद्धा निमित्तानिमित्तिभावास्थितस्यापि सर्वस्यैव
कर्मणः पूर्वैरेव योगेन कर्मसंज्ञेति मास्वकथितकर्मैत्येकीयमते ना-
स्योपपत्त्यासः ॥ ७४ ॥

एतत्तु न युक्तमित्याह ।

कर्मणस्त्वाप्तुमिष्टत्वे आश्रितो ऽतिशयो यतः ।

आश्रीयते ततोऽन्यन्तभेदं पूर्वैश्च कर्मणा ॥ ७४ ॥

इह साधनभावस्य सर्वकारकविषयत्वाधुक्तं यत्कारकान्तरापेक्षया
लब्ध्वातिशयसाधनभावकरणं स्वकक्ष्यागतं प्रकर्षं नाद्रियेत । कर्म
त्वीप्ताप्रकर्षविषयभावं कारकान्तरापेक्षया प्रतिपत्तुमसमर्थमानं हि
कारकाणामीप्सितानि । कर्त्ता क्रियया यदाप्तव्यं तदीप्सितं । कारका-
न्तराणि तु क्रियायै करणादीन्याप्तव्यानि । न तु क्रियया तस्मात्तुल्य-
जातीयपेक्षत्वादतिशयस्य कर्मण आप्तुमिष्टत्वे ईप्सित इत्येवमा-
प्तुमसिप्रतत्त्वं आश्रीयते । तमप उपादानादतिशयो यस्मादङ्गीक्रियते
तस्मादीप्सितार्थान्तरापेक्ष एवासौ प्रकर्षो ऽभ्युपगन्तव्य इति स्व-
कक्ष्याकृत एव सः । तथा च पयः प्रभृति गवादीप्सितापेक्षया प्रकृष्ट-
मीप्सितं पूर्वयोगस्य विषयो, गवादेस्तु पूर्वैणासिद्धायां कर्मसंज्ञाया
मकार्थन इत्यनेन सिद्धिरित्येव एव पक्षो व्याप्यः । नतश्च भिन्नकक्ष्यं
कर्मद्वयमेतत् । स्वकक्ष्यापेक्षेऽनाश्रिते तु कर्मणः प्रकर्षं तमव्यञ्जन-
मनर्थकं स्यात् । तथा चेऽप्सितमात्रस्य कर्मसंज्ञायां वारणार्थानामीप्सित
इत्यत्र यवेङ्ग्यो गां वारयति, कूपादमुं वारयति, अग्नेर्माणवकं वारय-
तीत्युदाहरणं । तस्मात् गवानेरपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गात् । ततश्चैतत्सूत्रं
निर्विषयं भवेदिति विषयविभागाद्यः कर्मापादानयोः स्वकक्ष्यागतः
कर्मणो ऽतिशयः सिद्धान्तिनः । तथा च वार्षिकं, वारणार्थानां कर्म-
ग्रहणानर्थक्यं कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मणि वचनात् । भाष्यमपि । यत्तु कथितं
पुरस्नादीर्घाप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धयर्थं ईप्सिततममिति । वारणार्था-
नामित्यनेनाधारादेरीप्सितेन कूपादिना युक्तस्य कर्मसंज्ञा न सिद्धा-
सीति ईप्सितमित्यनेन सिद्धयन्तिवर्थः । यत्पुनरीप्सितमात्रमपादान-
संज्ञाभिरकथितं तस्याकथितसूत्रेण गवादेः कर्मसंज्ञेत्यपि भाष्ये ऽभि-
हितम् । ईप्सितमेव तु यस्मात् तस्य भविष्यत्यकथितेनेति ॥ ७४ ॥

भित् । अनस्तस्य वाक्यस्य वाक्यार्थस्य वा दुहादिधातुना नास्ति सम्बन्धः । तस्मान्नात्र पयन्तान्तर्भाव इति क्रियाद्वयाश्रयेणापि कर्मविशेष-समर्थनं समीचीनम् । तदेतदेकैवयं विलक्षणा कर्मद्वयविषया क्रियेति, सर्वे चाकथितं कर्म भिन्नकथं प्रतीयते । धात्वर्थोद्देशभेदेन तन्नेप्सिततमं किलेत्येष पक्षो ऽवस्थापितः । अप्राधान्ये ऽपि चाकथित-कर्मणो वास्तवे ऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमं क्रियायोगालुदिविधिरुक्तः । नय-स्यादौ तु प्राधान्यमजादिरिति तत्रैव लादयः । ययन्ते तु पयर्थस्य प्राधान्यात्तेनाप्यमानत्वात् प्रयोज्यकर्तृव प्रधानं कर्मेति तत्रैव लादयः । ततश्च प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां । अप्रधाने दुहादीनां पयन्ते कर्तुंश्च कर्मण इति न्यायासिद्धमुदाहृतम् ॥ ७६ ॥

इदानीं सिद्धान्तमुद्घाटयति ॥

यथा चैकमपादानं शास्त्रे भेदेन वर्णितम् ।

तथैकमेव कर्मापि भेदेन प्रतिपादितम् ॥ ७७ ॥

ध्रुवमपाय इत्यनेनैव सर्वत्रापादानसंज्ञा भाष्येऽपि प्रतिपादिता । भीत्रार्थादिविषये ऽपि बौद्धस्यापायस्य भावात् । अबुध्वाधनार्थे हि भीत्रार्थानामित्यादिना भेदेन कथनम् ॥ तथा च वक्ष्यति, निर्धारणे विभक्ते यो भीत्रार्थानां च यो विधिः । उपात्तापेक्षितापायः सोऽबुधप्रतिपत्तय इति । एवं कर्मापीप्सिततममेकमेव, कर्तुः क्रिययाऽऽप्यमानत्वस्य सर्वत्र भावात् । मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय तूत्तरसूत्रप्रपञ्च इति कारिकार्थः । यद्यपि च पयःप्रभृत्यर्थे गवादेरुपादानं तथाप्यस्येवध्रात्वर्थेन तस्याप्यमानत्वं । तद्यथा तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र । तण्डुलानां हि विक्लृप्तिविशिष्टा विक्लेदना पचैरर्थः । न हि विक्लृप्त्याख्यगुणद्वारेण तण्डुला अपि कर्म विक्लेदनस्य, साक्षात्त्रोदनमत्र तण्डुलाविकलेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । इत्थं च गुणप्रधानभूतैकधातुवाच्यक्रियाभेदाश्रयेणात्र यथा कर्मभेदः, तथा क्षरणोपसर्जनक्षारणार्थतायां दुहर्गोपयसी सममेककर्मभावमनुभवतः । तथा च ययर्थान्तर्भावो ऽपि युक्तः । ययन्ते ऽपि प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य प्रत्ययार्थस्य प्राधान्याज्जिप्रियत्वं स्वतन्त्रस्य ॥ न ह्यत्र णिच् क्रियते येन सक्रियप्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच् इति न्यायो ऽनुवर्ण्यते । धातुवाच्यस्तु पयर्थः । तद्यथा साधयतीति पयर्थः पचतिवाच्यः,

भेदवाक्यं तु भवत्यदूरविप्रकृष्टं मित्रार्थमत्यन्तविशेषापेक्षया त्वे-
कार्थमेव राजपुरुषवृत्तिवाक्यवत् । तथा च प्रतीयत एवैकत्र तद्वा-
क्यार्थो ऽत्र प्रयोगे ॥ न चापि गवादीनां निष्क्रियत्वं न्याय्यं क्रिया-
समवायाभावे कारकत्वाभावात् । आरभ्यमाणे ऽप्यकथितयोगे
कर्मसंज्ञा न स्यात् । प्राक्प्रयोगान्निष्क्रियत्वमिति चेत् प्यन्ते
ऽपि समानमेतत् । यथा च तत्र सम्भावितक्रियस्य कर्तुः प्रयोजकः
इति तद्व्यापारोपपत्तिः, तथा ऽत्रैतन्न किञ्चिद्वद्यम् । तमग्रहणस्य च
प्रत्याख्यानान्निष्प्राप्रकर्षानाश्रयणम् । यत्तु तमग्रहणस्योदाहरणं दध्ना
भुञ्जीयेति, तत्र समकक्ष्यतया दध्नौदनस्येप्सितत्वे तमग्रहणमकि-
ञ्चित्करमभ्यर्हितत्वे हि दध्नस्तस्कृतस्यौदनस्येप्सितत्वमिति नास्त्येतदु-
दाहरणमातथा च भाष्यम् । तस्याप्यौदन एवेप्सितः न तु गुणेष्वव्या-
दर इति । यदपि कर्मापादनयोर्विषयविभागदर्शनार्थं तमग्रहणमित्युक्त-
मनन्नापि वारणार्थानां वारयितव्यानां वारणमर्थयन्त इति वारणयो-
ग्यानां यदीप्सितं तदपादानमित्येवं व्याख्यानाददोषः । तथा हि वा-
रयितव्याः प्रतिषेधयितव्याः गवादयः तेषामीप्सिता यवादय एवा-
पादानं तदेवैवमीप्सितमेवं सर्वं कर्म । इत्थं च दुह्याद्युदाहरणार्थं न
परिगणनमेतद् । नटश्च शृणोतिक्रियाया निमित्तमात्रं न त्वीप्सित-
त्वेन विवक्ष्यत इति कर्मसंज्ञाभावः । शृणोतिक्रियायां च सव्यापारो
नटः कारकमुपयोगग्रहजादपादानसंज्ञया व्युदस्यते । न चान्या सं-
ज्ञा ऽस्यविहितेति शेषो ऽयं षष्ठीविषयः । हेतुतृतीयायास्त्वयमविषयः,
अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते । द्रव्यादिविषयो हेतुः का-
रकं नियतक्रियमिति वचनात् ॥ ७७ ॥

ननु निर्वर्त्यादिभेदेन कर्म भिद्यत इति कथमेकमेव कर्म-
स्याशङ्क्याह ।

निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः ।

क्रियाणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपो ऽभिधीयते ॥ ७८ ॥

इह साधनाश्रयशक्त्याधारो निष्पन्नरूपो नामपरैरुच्यते ।
आख्यातपदैस्तु साध्यस्वभावः क्रियात्मार्थो ऽभिधीयत इति क्रिया-
द्रव्ययोः सिद्धसाध्यस्वभावरूपं शब्दप्रतिपाद्यं नद्रूपेण कस्यते ।
यद्भाष्ये, क्रियाच्चेद्यदि भाष्यते स्वभावसिद्धं द्रव्यत्वमिति । तथाच कटं

करोति तण्डुलानोदनं पचति सूर्यं पश्यतीति नामपदैः कर्म शक्त्याधा-
रमविलक्षणं सिद्धतया प्रत्याख्यत इति नास्ति तस्य स्वरूपमेवः स्वतः
क्रियार्थत्वाच्च वस्तुतः साधनानां क्रियाधर्मेण व्यपदेशः । निवृत्ति-
विपरिणतिप्राप्तिलक्षणा हि क्रियाः स्वग्रामव्यावृत्तमुपकारकं कर्म
निर्देशयन्त्यो विभिन्नव्यपदेशनिमित्ततामापादयन्ति । एवं च कृत्वा
शब्देन रूपेण सिद्धत्वात् कर्मणः साधनभावोऽप्युपपद्यते । क्रिया-
विशेषावेशितव्यपदेशभेदानाश्रये तु क्रियाविषयकारकनिमित्ततये-
प्सितमित्येव सामान्याख्यया सर्वं कर्म कथ्यत इति सिद्धम् ॥७८॥

गतमदः, इह कथमीप्सितत्वं, विषं भक्षयति चोरापश्यती-
त्याशङ्क्याह ।

ग्रहितेषु यथा लौढ्यात् कर्तुरिच्छोपजायते ।

विषादिषु भयादिभ्यस्तथैवासौ प्रवर्त्तते ॥ ७९ ॥

वाय्वादिधातुवैषम्यनिमित्तेषु यथाऽऽनुरस्य हितमिति भोजन-
नियमासहिष्णोरभिलाषो भवति तथा स्वाभ्यादिभ्यपरिपीडितस्य
क्षत्रियस्य व्याधितुःस्नानस्य वा घटं विषभक्षणमेव ज्याय इति मन्य-
मानस्य भवति विषं भक्षणेनेप्सितमिति तथा युक्तं ज्ञानीप्सितमि-
त्येतदपि कर्म पूर्वैरेव सिद्धं । तदाह भाष्यकारः । य एष मनुष्यो दुः-
स्नात्सौ भवति सोऽन्यानि दुःस्नान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव
ज्यायो मन्यते । लौढ्यादिति । न प्रेक्षापूर्वकारितार्घाटिता सर्वत्रेप्सा
अपि तु प्रकारान्तरेणापि सम्भवतीत्यर्थः । भक्षणक्रियाविषयभावा-
पत्तिरेवाज्ञेप्सितत्वं तथायुक्तग्रहणादेवावसीयते । सूत्रारम्भेऽपि परो-
पहितं चाविज्ञातविषभावं भक्ष्यमाणमीप्सितमेव । प्रवृत्त्यनुमेया वे-
प्सा सर्वत्र समानैव । भयादपि च पराशयानुवर्त्तनार्थं भक्ष्यमाणमी-
प्सितमेव विषम। एवं ह्यशिक्रियया वा चोराः । ईप्सितादन्यत्रैवेप्सितं
नानीप्सितं वृक्षमूलादि तदपि पूर्वमनभिसंहितमपि तदानीमुपसर्पण-
वेलायामीप्सितमेवान्यथोपसर्पणाक्रियाविषयभावात्तामेव नोपेयात् ।
तमग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति भ्रमापनोदार्थं ग्रामगमनेऽप्यन्तरा
वृक्षमूलोपसर्पणमभिसन्निहितमिति सिद्ध्यतीप्सितमात्रस्य कर्मसंज्ञा
पूर्वैरेवासंज्ञान्तरपूर्वकमपि कर्मेप्सितमित्येव सामान्यलक्षणेन सिद्ध-
म् । ग्राममभिज्ञेते नगरमुपतिष्ठतीत्यादावुपसर्गसम्बन्धे सकर्मकत्वा-

ज्ञातृनां परत्वात्कर्मसंज्ञायामधिकरणं कर्ममेहं प्रविशतीत्युक्तम् । अनुपसर्गत्वे अधिकरणसंज्ञा भवति । अक्षान् दीव्यतीति, विजिगीषो-
पसर्जनपातनवचने दीव्यतावीप्सितत्वेनाक्षाणां, क्रियार्थत्वे त्वक्षैर्दी-
व्यतीति करणताऽक्षाणामित्युभयसिद्धौ समावेशार्थं कर्मसंज्ञायामव-
काशो मनसा दीव्यतीत्यादि मनसादेव इति कर्मण्ययप्रत्ययः । करण-
संज्ञायां तु देवनोऽक्ष इति करणे ल्युङिति परत्वाद् द्वितीयां बाधित्वा
तृतीयैव स्यात्मानसस्तृतीयाया इत्यलुकि करणसंज्ञाया अवकाशो
मनसादेव इत्येतदेवोदाहरणम् । सूत्रारम्भे तु चकारसहिते संज्ञाद्व-
यसमावेशान्यथानुपपत्त्या द्वितीया तृतीयापि हि सिध्यति । एवं कु-
धदुहोरप्यनुपसर्गयोः सम्प्रदानता, उपसृष्टयोस्तु परत्वात्कर्मतेत्येवं
जातीयमेव कर्म प्राग्व प्रतिपादितमस्माभिः पुनरपि स्मारितम् ॥७९॥
गतमतेत् । इदानीं चिन्त्यते इह कर्मद्वययोगे प्रधानमर्थमाश्रित्य प्रधाने
लादिशक्तः द्वितीया तु प्रानिपदिकादिद्वयादप्युत्पद्यत इति तत्र गुणप्र-
धानभूतक्रियाद्वयविषयायामपि शक्तावेकस्यां लादिनोक्तायां परश-
क्त्यभिधानाय द्वितीया कस्मान्नोत्पद्यत इत्याशङ्क्याह ॥

प्रधानेतरयोर्यत्र द्वयस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥ ८० ॥

इहार्थानामेकवाक्योपात्तानां समन्वयो भवति । द्वयोः प्रधानयोः समत्वा-
त् मिथोऽङ्गाङ्गिभावो नोपपद्यते नापि द्वयोर्गुणयोर्गुणानां च परार्थ-
त्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति । गुणप्रधानभावेन तु समन्वयोपप-
त्तावेकवाक्यता भवतीत्याह । प्रधानेतरयोर्यत्रेति ॥ ८० ॥

तत्र प्रधानानुयायित्वाद् गुणानाम्प्रधानक्रियाविषयकर्मशक्त्य-
भिधाने द्वयस्य गुणस्य क्रियाप्यभिहितवत्प्रकाशत इति प्रधाना-
नुरोधं सामान्येनाक्तं व्याख्यातुमाह ।

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रकाशते ॥ ८१ ॥

प्रधानक्रियावाचिनो धातोरुत्पन्नेन प्रत्ययेन लादिना यदा
प्रधानक्रियाविषया कर्मशक्तिः प्रतीयते तदा गुणक्रियाविषया

साक्षादनुक्ता ऽपि तद्वत्प्रकाशत इतीयमनुक्तिः व्याख्याता ॥ ८१ ॥

अत्रोदाहरणमाह ॥

पचावनुक्तं यत्कर्म त्कान्ते भावाभिधायिनि ।

भुजौ शक्त्यन्तरे प्युक्ते तत्तद्धर्मः प्रकाशते ॥ ८२ ॥

पत्कौदनो भुज्यत इत्युदाहरणम् । अत्र, त्काप्रत्ययस्य तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारमतेन भावे विधानम् । वार्त्तिककारो त्त्वा च तुमुनः समानाधिकरणा इति यथावकाशं शकधृषेत्यादि विधीयमानादातुमुद्रप्रत्ययादनुप्रयोगधातुना समानाभिधेया णमुलादयः प्रत्यया वक्तव्या इति वार्त्तिकार्थः । तेन स्वावुद्धारं भुज्यते यवागूर्देवदत्तेनेति णमुला कर्माभिधानाद्यवागुशब्दात् द्वितीया न भवति । देवदत्तशब्दाच्च तृतीया भवति । अन्यथा कृत्वात्कर्त्तरि णमुलापत्तौ देवदत्ते तृतीया न स्यात् । अनेनैव न्यायेन पत्कौदनो भुज्यत इत्यत्रापि त्काप्रत्ययो भुज्यत इत्यनुप्रयोगधातुना समानाभिधेय एककर्मण्येवोत्पद्यत इति नास्ति कस्याश्चिदपि शक्तेरनभिधानं इति वार्त्तिककारमतेनैदमुच्यते । भाष्यकारस्तु पत्कौदनं गम्यते ग्राम इत्यत्रानेन न्यायेन द्वितीया न स्यादिति वार्त्तिकं व्याचष्टेतुमर्थग्रहणानुवृत्त्या णमुलादीनां भावे विधानं गम्यते । तुमर्थो हि भावः । कृत्वात्कर्त्तरि सिद्धे त्काप्रभृतीनां तुमर्थ इति वचनात् कर्त्तुरपकर्षो न वाच्यस्तुमुनोऽर्थो ऽनिर्दिष्ट इत्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति स्वस्याः प्रकृतेरर्थो भावः सिद्धः । एवं त्कान्ते पत्कृत्यस्मिन्भाववाचिनि पचिक्रियाविषयोदनस्य कर्मशक्तिरनुक्ता । भुजिक्रियाविषयायां कर्मशक्तौ लेनाभिहितायां तथैव तद्धर्मः तस्य प्रधानस्यैव धर्मः प्रत्यायितत्वलक्षणो यस्य तद्धर्मः प्रकाशत इति द्वितीया न भवत्योदनात् । पत्कौदनं भुङ्क्त इत्यत्र पचिक्रियापेक्षादेव देवदत्तात्कर्त्तुस्तृतीयापि न भवति । पत्कौदनं गम्यते ग्राम इत्यत्र तु गमिप्रत्ययेनोदनगता कर्मशक्तिर्नाभिहितेति भवति द्वितीया । यद्यपि च साधनैकार्थसमवेतायां सङ्ख्यायां भुज्यत इति विभाक्कृत्पद्यते, तथापि पचिविषयकर्मोपाधिसङ्ख्यानभिधानात् भवेत् द्वितीयेति न्यायो ऽयमुद्घोष्यते । एकत्वादिव्यपि हि विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मोदयो गत्वा नापेक्षणीया इति ॥ ८२ ॥

उदाहरणान्तरमप्याह ।

इषेष्ट गमिसंस्पृशद् ग्रामे यो लो विधीयते ।

तत्रेषिणैव निर्भोगः कृपते गमिकर्मणः ॥ ८३ ॥

इष्यते ग्रामो गन्तुं इत्युदाहरणम् । अत्रैपरुमे कर्मणी गमेग्रामे
एत्रेति ग्रामस्येषविषयायां कर्मशक्तावाभिहृतायां गमिविषया ऽपि त-
द्वत्प्रकाशतोतत्र गमनार्थमेषणम् तथा च क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे
तुमुनिनि फलभूताय गमः प्रधानं नेषिरिति शङ्कायामुदाहरणान्तरमिद-
म् । आख्यातपदवाच्ये ह्यर्थे ऽनियतत्वात् प्रधानता सर्वत्रापक्त्वा भुज्यत
इत्यत्र त्वार्थमपि प्राधान्यमस्ति । पाकस्य भोजनार्थत्वात् । गमिसंस्पृ-
शद्दिनि । इषेद्रव्याभिसम्बन्धः क्रियान्तरमुखेनैव सर्वदा भवति । तदिह
न दर्शनादिमुखेन ग्रामे इच्छा, अपि त्वेकवाक्योपात्तगमिद्वारेणेत्य-
र्थः । निर्भोगश्चर्वणमाख्यानमिति यावत् । इषिणै वेति । इषिप्रत्ययेण
लकारेण कर्मणि विहितेन तन्त्रेण शक्तिद्वयमप्यभिध्वाति प्रत्यय इति
वाक्यपदीये निर्णीतम् ॥ ८३ ॥

मतान्तरेणाप्यत्रोपपत्तिमाह ।

पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र केषां चित्रव्यपेक्षते ।

ओदनं पचतिः सो ऽसावनुमानात्प्रतीयते ॥ ८४ ॥

केषाञ्चिन्मते ऽत्र वाक्ये पचिक्रियौदनं नापेक्षते प्रथमान्तस्यौ-
दनस्य पक्केति सम्बन्धाभावात् । भुज्यते इत्यनेनैव तु सम्बन्धो
भवत्योदनस्येत्येकैव कर्मशक्तिः सा चाभिहितेति केदमुपतिष्ठ-
ते प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशत इति ॥
यदि तर्हि पचिनौदनस्यासम्बन्धः पक्कान्यत् किञ्चिदोदनो भुज्यत
इत्यर्थः स्यात् । तथा च विवक्षितमोदनपाकस्य भुज्यङ्गत्वं न प्रती-
येत इत्याशङ्काह । सो ऽसावनुमानात्प्रतीयते इति । स इति परामृ-
ष्टस्यौदनबुद्ध्या साक्षात् कृतस्यासाविति प्रत्यक्षानुकारेण प्रतिनिर्दे-
शः । साक्षात्पचिसमन्वययोग्यौदनः सामर्थ्यात्पचैरर्थोपेक्षणीयत्वेन
प्रतीयते । किं सामर्थ्यमिति चेत् एकवाक्यत्वमिति ब्रूमः । श्रुतसम्बन्धो
हाश्रुतसम्बन्धपरिकल्पनाल्लघुः । एतच्च सत्येन गुणप्रधानभावेनान्य-
थेति पूर्वोक्त एव न्यायो ऽप्राश्नयणीय इति पूर्वोक्तमेव न्याय्यम् ।
अत एवान्यमतत्वेनास्योपन्यासः । किल भूमिः पाकमपक्षत इति स-

ब्रिहितेनैवाकाङ्क्षा पूरयितव्या । पाकस्य भुज्यपेक्षया पूर्वकालस्येति
गुणप्रधानभावोपपत्तावेकवाक्यतोपपत्तिः ॥ ८४ ॥

न केवलं कर्मण्ययं कारकविषयो न्यायः यावत्कारकान्तरे
ऽपीति व्याख्येयमुदाहरणान्तरमाह ॥

तथा ऽभिनिविशौ कर्म यत्तिङन्ते ऽभिधीयते ।

त्कान्तेऽधिकरणत्वेऽपि न तत्रेच्छन्ति सप्तमीम् ॥ ८५ ॥

भुक्त्वा नगरमभिनिविशान इत्यत्राभिनिविशञ्चेति नगरस्या-
भिनिविशोराधारस्य कर्मसंज्ञायां तिङन्ते ऽभिनिविश्यत इत्यत्र प्रधान-
भूते विषये ऽभिहितेन कर्मशक्तिः । भुक्तेति त्कान्तविषये ऽधिकरण-
शक्तिरपि गुणत्वात् स्वकार्ये सप्तमीविभक्तिलक्षणं न प्रयुङ्क्ते । सप्त-
म्या चात्र प्रधानक्रियाविषया कर्मशक्तिर्न प्रतीयत इति प्रधानोपरोधो
गुणेन कृतः स्यात् । न चैष न्यायः प्रधानानुयायित्वाद् गुणानां प्रधानवि-
रोधिनि कार्ये उदासते एव ॥ प्राधान्यं च सर्वत्र तिङन्तार्थस्य शाब्दव्य-
वहारविवक्षितस्य वाक्यार्थभूतस्य । अनेनैव न्यायेन नगरे ऽभिनिविश्य
भुङ्क्ते इत्यत्र भुज्याभयेणाधिकरणत्वेन नगरस्याभिनिविधिकर्म-
त्वमापाद्यते । गतमेतत् । इह कथं कर्मत्वं गुडं भक्षयतीति गुडो ऽभिनिर्-
वृत्तः, भक्षणक्रियाकृतं न कंचन विशेषमाकाङ्क्षतीति तथेप्सितम् । अपि
तु भक्षणक्रियाया आश्रयविशेषदर्शनार्थमुपादीयत इति क्रियार्थमेतत् ।
द्रव्यसंस्कारार्था क्रिया दन्तावचूर्णनादिना लक्षणाक्रियाफलत्वं
अपि त्वन्नादिना रूपात् । एवं भावलक्षणस्य भक्षणस्य प्रीतिस्तृप्तिलक्ष-
णा फलमिति नास्ति क्रियाकृतो ऽत्र कश्चनोत्पत्त्यादिविशेषः ।
एतदुक्तं वार्तिके । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्म-
संज्ञाप्रसङ्गात् क्रियेप्सितत्वादिति । निर्वृत्तस्य निर्वर्त्यकर्मतां प्रतिक्षि-
पति । उपलक्षणं चैतत् । विकाराद्यभावात् कर्मान्तरतापि नास्ति ।
निराकाङ्क्षस्य धेत्यर्थः । कारकं च, इति क्रियासिद्धौ निमित्तभाव-
माह । लक्षणाक्रियानिष्पत्त्यर्थं गुडस्योपादानात् । अत एव भक्षणाय
गुड इति क्रियासन्दर्शनादिभिराप्यमानत्वाद्विप्सितं कर्म न तु ॥
द्रव्यभक्षणमात्रं हि गुडत्वेप्सितं न तु भक्षणप्रत्याख्यानान्यस्तृ-
तो विशेषः । अत्र वार्तिकपरिहार उक्तः, न वाभयोप्सितत्वादिति ॥ ८५ ॥

अथ कथं गुडादेरीप्सितत्वमिदमेतद्व्याख्यनुमाह ॥

यन्निवृत्ताश्रयं कर्म प्राप्तेरप्रचितं पुनः ।

भक्ष्यादिविषयापत्त्या भिद्यमानं तदीप्सितम् ॥ ८६ ॥

निवृत्ता निष्पन्नो ऽत एव निराकाङ्क्षः आश्रयो गुडादिद्रव्यं यस्य कर्मणः कर्मशक्तेरिति निर्वर्त्यकर्मताव्युदासः।विकारादीनामाकाङ्क्षणा च विकार्यता ऽपि व्युदस्ता । प्राप्तेरप्रचितमिति । प्राप्तभक्षणक्रियासम्बन्धाद्यो ऽपि प्रचयापचययोः विशेषः तेनाप्ययुक्तमप्रचितमिति प्राप्यकर्मता व्युदस्ता । पूर्वपक्षे आद्येन हि कारिकाधेन पूर्वपक्षवार्त्तिकार्थः संगृहीतः । द्वितीयेनार्थेनोत्तरवार्त्तिकव्याख्यानम् । भक्षिभुज्यादिक्रियाविषयीभावापत्त्या भिद्यमानं विशेष्यमाणं गुडादीप्सितं प्राप्यमेतत् कर्मस्थयः । तथा हि, न भक्षणादिक्रियैवात्रोप्सिता।एवं लोष्टमपि भक्षयित्वा कृती भवेत् । नापि गुडः क्रियान्तरत्वेनेप्सितः, अपि तु भक्षणाश्रयत्वेनेत्युभयभावमाश्रयाश्रयिभावेन समुदितमीप्सितम् । यस्य हि गुडभक्षणमीप्सितं तस्य गुडो ऽपीप्सितः । भक्षणक्रियासम्बन्ध एव चात्र क्रियाकृतो विशेषः प्राप्यकर्मणो विशेषान्तरस्यानापेक्षणात् । अन्यथा निर्वर्त्याविकार्यार्थां को विशेषः स्यात् । भक्षणस्य प्रात्यतिशयो ऽत्र फलमास च गुडस्य तत्सम्बन्धे सति घटत इत्ययमेव विशेषः । क्रियाकृतस्त्रानुरूपफलप्रभवयोग्यता हि संस्कारः । ननु च तृप्तिलक्षणायां प्राप्तौ गुडो ऽयमिति कथं, प्रधानकारकरूपं कर्मत्वं अस्याउच्यते।तृप्तौ जातायां गुडस्यासत्य इतिकर्तव्यताविशेषः यद्भक्षिक्रियाविषयीकरणं तां प्रति प्राधान्यं, नान्यथा तृप्तिः सम्पादयितुं शक्या।तदस्य तृप्त्यङ्गभावे ऽयं प्राथमकल्पको व्यापारः । तद्यथा गुरुः सेव्यमानो धर्मोत्पत्तावङ्गतामेति तच्चास्य परिचरणक्रियाविषयभावगमनमन्तरेण न घटनामेतीति गुरुं शुभ्रूषत इति प्राधान्योपपत्तिः । तदेवमत्र पूर्वपक्षे द्रव्येप्साराहित्येन क्रियामात्रस्येप्सा दर्शिता । यदि तर्हि क्रियाविषयभावमात्रगमनेन कर्मतासिद्धिः । तथा सति सर्वत्र क्रियामात्रे ऽपि सकर्मकता स्यात् । ततश्चाकर्मकव्यपदेशाः शास्त्रे विरुध्येरन् । न च विरुध्यन्ते । न ह्यवश्यं क्रियामात्रे बाह्यविषयसम्भवः । का चिद्धि क्रिया कर्त्तर्येव विश्राम्यति । न तु बाह्यभावमपेक्षते । तद्यथा आस्तं शेते इत्यादि । द्वयर्थः पचिरिति वचनात् सर्वधातुविषये ऽपि भावनालक्षणे व्यापारे धात्वर्थे एकत्र भावनापर्यवसानात् स एव भावः । आसनं करोति शयनं करोतीति । अत एवात्र बाह्यभावविषयः प्रश्नो नास्ति किमिति।यत्र बाह्य-

जानिष्ठा भावना तत्र तेन बाह्येन भावनेन कर्मणा सकर्मकत्वमात्रं
 च किमव्यनुयुज्यते। पञ्चति, किमोदनमित्यादि। धात्वर्थस्य हि सर्वत्रा-
 व्यभिचारात् भाव्यत्वेऽपि न तेन सकर्मकाकर्मकविभागः शक्यः।
 कालादिकर्मणोऽव बाह्यं कर्म । अत एव बाह्यनिष्ठायां भावनायां धा-
 त्वर्थः करणमिति न्यायविद्ः । तेनैदं भावयतीति वाक्यार्थः । य-
 दपीह दर्शने भावना धात्वर्थ एव, तथापि फलपर्यन्ताऽसौ कर्तृव्या-
 पाररूपा दीर्घतरावयवक्रियामात्रात् पृथग्व्यवहारसंज्ञा । एवं सर्वत्र
 योज्यम् ॥ ८६ ॥

कचित्पुनर्वस्तुतो बाह्यकर्मसङ्गावेऽप्यकर्मकव्यपदेशो भवतीत्याह ।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविषयताः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ ८७ ॥

प्रसिद्धादधादन्यत्रार्थे यदा धातुर्वेनेते तदा ऽस्य कर्मसमन्व-
 यरहिता क्रिया वाच्या प्रतीयते । तद्यथा वहतिर्देशान्तरप्रापणवचनः
 सकर्मकः प्रसिद्धो, भारं वहतीति, स यदा नदी वहतीत्यत्र स्यन्दन-
 क्रियामभिधत्ते तदा स्यन्दनस्य जलस्फूर्तिरूपस्य नद्यात्मभूतत्वात्
 किमित्यनुयोगाभावादकर्मक इति धात्वर्थमात्रोपेक्षये ऽयं भावना, व-
 हति स्यन्दनं करोतीति । यदापि धात्वर्थक्रियायां कर्मान्तर्भवति तदा
 ऽप्यकर्मकत्वमात्रं तथा जीवति प्राणान् धारयतीति ह्यत्रार्थ इति प्राण-
 लक्षस्य कर्मणोऽत्रान्तर्भावः। एवं म्रियते, प्राणान् जहातीति तथा ऽस्ति,
 आत्मानं विभर्त्सति । यत्राप्यव्यभिचारेण प्रतिनियतस्य कर्मणः प्रती-
 तिः, तत्राप्यकर्मका क्रियेति व्यवहारः । तद्यथा वर्षतीति । अत्र हि
 यथा वर्षणक्रियायामव्यभिचाराद्वः कर्त्ता प्रतीयते तथा कर्मापि
 जललक्षणमिति प्रसिद्धेः अकर्मकत्वमर्थः कर्त्तारि क्त उदाहृतः,
 वृष्टो देव इति। यत्त्वप्रसिद्धं कर्म तेन सकर्मकत्वमेवास्याः क्रियाया
 रुधिरं वर्षतीति लाजान्वर्षति। उपलो वृष्ट इति कर्मणि क्तः। विद्यमानो
 ऽपि वा यत्र कर्मसम्बन्धः क्रियामात्रप्रतिपादनतात्पर्यान्न विवक्ष्यते
 तत्राप्यकर्मकत्वं सम्भवति। तद्यथा नेह पच्यते, नेह भुज्यत इति। क्रि-
 याप्रतिषेधतात्पर्याद्भावे लकारः । दीक्षितो न ददाति, न पचति, न
 जुहोतीति । कर्मणो विवक्ष्य ऽत्र किमिति नापेक्ष्यते । क्रियाप्रतिषेधे
 लात्पर्यात् ॥ ८७ ॥

तदेवं चतुर्भिरपि प्रकारैरकर्मकव्यपदेशाः शास्त्रे भवन्ति । प-
चामस्येऽपि प्रकाराः सम्भवन्तीत्याह ।

भेदा य एते चत्वारः सापान्येन प्रदर्शिताः ।

ते निमित्तादिभेदेन भिद्यन्ते बहुधा पुनः ॥ ८८ ॥

य एते कर्मण्यपि धातूनामकर्मकत्वनिबन्धनभूता भेदाश्चत्वारो
विहिताः ते निमित्तादिभेदेनानकप्रकारा ज्ञायन्ते । निमित्तं सहाय उ-
पसर्गादिः । आदिशब्देन कालादयः । तद्यथा चरतिः देशान्तरगमनव-
चनः सकर्मक उद्गोर्ध्वगतिर्वात्सलक्षणेऽर्थान्तरे प्रयुक्तोऽकर्मकां निमि-
त्तस्य शब्दान्तरप्रयोगस्य सामर्थ्याद्भवति । बाष्प उच्चरति धूम उच्च-
रतीति । उच्छब्दवशात्तुरयमुद्ध्वं प्रवृत्तायकर्मकः । आदिग्रहणात्क
चिदात्मनेपदप्रयोगादकर्मकत्वाभिध्यक्तिः । उत्तपत इति । भासत इत्य-
र्थः । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते, भोजनकालं यावदुद्दीक्षत इत्यर्थः । अकर्मका-
न्वेत्यात्मनेपदम् । सर्पिवो जानीते मधुनो जानीत इति तेनोपायन प्रव-
र्त्तत इति ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ अत्र धातुर्वर्त्तते । अपहृवे क इत्यनुवृत्ता-
यकर्मकाच्चेत्यात्मनेपदम् । वाक्यसामर्थ्यात्कचिदकर्मकत्वाभिध्यक्तिः ।
तद्यथा नदी बहतीति । नदीलक्षणकर्तृविशेषसामर्थ्यात् स्यन्दनवच-
नतायामकर्मकत्वम् । एवं वायुर्वहतीति । तथा कर्मकर्तृविषयकर्मणः
कर्तृत्वप्रतीतिवशादेकदेशवचनतायां धातोरकर्मकत्वं, पच्यते ओदनः
स्वयमेवेति । एवं च कृत्वाऽकर्मकव्यपदेशनिमित्तं शास्त्रमत्र विशेषे
प्रवर्त्तते मुच्योऽकर्मकस्य गुणो वेति । मोक्षयते वत्सः स्त्रयमेवेति । एव-
मर्थान्तरे बृत्तेर्धातोरकर्मकत्वनिबन्धनं निमित्तादिभेदेन भिद्यते ।
धात्वर्थेनोपसंग्रहेऽपि निमित्तादिभेदेन भेदः । तद्यथा क चित्क्रिया
स्वरूपसामर्थ्यालक्षणा निमित्तानिरोहितभेदत्वेन कर्मणोऽन्तर्भावेऽक-
र्मकव्यपदेशो जीवत्यादौ । क चिदन्वाख्यानव्यवस्थया निर्धार्यमाणक-
र्मभेदस्त्वाप्यन्तर्भावः । तद्यथा पुत्रीयतौ पुत्रकर्मणः । परमार्थतोऽत्र
पुत्रलक्षणं कर्म क्रियाशरीरानुप्रविष्टं भेदेनासत्येन प्रक्रियायामन्वा-
ख्याननिमित्तमाश्रीयते । तथा च वक्ष्यति । पुत्रीयतौ न पुत्रोऽस्ति विशेषे
च्छा तु तादृशी । विनैव पुत्रानुगमात्पुत्रं व्यवनिष्ठत इति । क चित्पु-
त्रोपमा न कर्मान्नभूतम् । उपकार्यकर्मणा तु सकर्मत्वम् । पुत्रीयति-
च्छात्रमिति । मुण्डयति माणवकमिति । सामान्यकर्मान्तरभूतं, विशेषक-

मेणा तु सकर्मकत्वमाएवं मिश्रयति तिलानित्यादौ । वाष्पायते धूमायते
 रोमन्थायत इत्यादौ विशेषकर्मण एव निष्कारितरूपस्यान्तर्भावः । पचं-
 पार्थिवं भिदंश्च सावयवं कर्म प्रसिद्धं, न त्वन्तर्भूतमातस्य स्वशब्देनापि
 वचनात् । पचति पाक्यं, भिनसि भेद्यमिति । अन्तर्भावे तु स्वशब्देन नि-
 र्देशो न स्यात् । न च भवति जीवति प्राणानिति, जलं वर्षतीति तु
 भवति । अन्तर्भावाच्च कर्मणो नमस्यति देवानित्यत्र नमःशब्दयोगे
 चतुर्थी न भवति । तथा वार्त्तिकान्तररीत्या चोदायित्वा प्रकृत्यन्तरत्वा-
 त्सिद्धमिति परिहृतं । अनेनैवाशयेन धात्वन्तरमेव नमस्यति शब्दः, पू-
 जायौ न सम्भवत्येवात्र नमः शब्दो यावत् कल्पनाद्वारेणेत्येवं व्युत्पा-
 द्यत इत्यर्थः । भाष्यकारस्त्वस्यान्वाख्यानवेलायां नमसः प्रकृतित्वेन
 परिग्रहात् सम्भवं मन्यमानः पुनश्चोदयति । ननु नमस्यति शब्दे नमः
 शब्दो ऽस्ति तेन योगे चतुर्थी प्राप्नोतीति । परिहरति । वार्धवतो नमः
 शब्दस्य ग्रहणं, न च नमस्यति शब्दे नमः शब्दो ऽर्थवानिति । श्रुत्यानु-
 वृत्तिरियं । अत्र चोपसर्जनार्थः प्रत्ययार्थे गुणभूत इति नमो देवेभ्य
 इत्यत्र प्रधानभूतनमःशब्दयोगे सावकाशत्वात् चतुर्थी न भवतीति
 भाष्यार्थः । प्रसिद्धेरपि यत्राकर्मकत्वं तत्राप्यवान्तरो भेदो देशका-
 लवशात् जायते । तद्यथा, दक्षिणापथे पूर्वाह्णे पच्यतामित्युक्ते यवागूक-
 र्मकः पाको ऽवगम्यते । अपराह्णे पुनरोदनसाधनमांसाभूयिष्ठे देशे-
 मांसासाधनः पाकः प्रसिद्धः । क्रियास्वरूपसामर्थ्यात् क्वचित्प्रसि-
 द्धमित्यतः कर्म, वर्षति, जलं प्रतीयते । कर्तृसामर्थ्यादपि कर्म प्रसिद्धं ।
 यथा दुर्जनः करोतीत्युक्ते उपघातलक्षणं कर्म गम्यते । सज्जनः करो-
 तीति उपकारो ऽवगम्यते । गोष्ठीभेदेन देशभेदेन चापरिमिता प्रसिद्धि-
 रनुगन्तव्या यदुदाह्रियते । अविषक्षापि क्वचित्सादृश्यमात्रप्रति-
 पादनपरतया वाक्यस्य कर्मणो दृश्यते । तद्यथा ऽनुवदते कठः
 कलापेत्येव कठकलापयोर्भाषणसादृश्यं प्रतिपाद्यमिति कर्म
 न विवक्षितमातया कर्मविशेषप्रतिपादने देवदत्तः किं करोतीति प्रश्ने
 पचति ब्रवीति इति कर्मसम्बन्धो न विवक्ष्यते । क्रियाप्रबन्धाव्यु-
 परमप्रतिपादने ऽपि न विवक्ष्यते कर्म, पचत्येव ददात्येवेति यथा-
 योगमनुसरणीयं प्रयोगजातमिष्टम् ॥ ८८ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

साधनसमुद्देशे कर्माधिकारः

इह स्त्रादिविधिवाक्ये यथा ऽऽनुपूर्व्या विभक्तिप्रत्ययाः सन्निवि-
ष्टाः तदनुसारणं तदर्थानां कारकाणां विचारः । तत्र द्वितीयार्थे क-
र्मणि विचारिते तृतीयार्थः करणं पूर्वं विचार्यते । कर्त्ता तु व-
ष्ट्या अप्यर्थे इति साधारणत्वात् । न त्वेतस्य स्वं निरूपयिष्येनेति च
क्रियासंसिद्धौ सामग्र्याः साधनत्वात्कोऽतिशयः करणस्य येन त
त्साधकतमं स्यादित्याशङ्क्य लक्षणमाह ॥

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥ ८९ ॥

सन्निपत्योपकारिषु सर्वेष्वपि साधनेषु यद्व्यापारानन्तर-
भाविनी क्रिया लक्ष्यते तदेव सातिशयं साधकतमं करणम् । त-
द्यथा च्छेदने दात्रमनुप्रविश्य च्छेद्यावयवविभागं साधयत् प्रकु-
ष्टामुपकारकतामासाधयत्यधिकरणादिकारकान्तरेभ्यः । एवं दर्श-
ने चक्षुः प्रणिधीयमानं, इत्युदाहर्तव्यं । साधनव्यवहारस्य च बाह्य-
वस्तुसमाश्रयत्वाद्विवक्ष्यत इत्याह । विवक्षोपाकृष्टा एव ह्यप्येता
व्याकरणे ऽङ्गं न बाह्यवस्तुसत्ये इत्यर्थः । तथा च बलेन आलो-
केन पश्यतीत्यादावनाहत्य दात्रादिकं बलादि साधकतमत्वेन वि-
वक्षितं करणम् । तत्र साधनान्तराणां वास्तवेऽप्याधारादिभावे बुद्ध्या
ऽन्यथात्वं, यथा स्यात्वा पच्यत इत्यादौ । करणस्य तु रूपमेव विव-
क्षाधीनमिति । साधनव्यवहारश्च बुद्ध्यावस्थानिवन्धन इत्युक्ते ऽपि
विवक्ष्यते इति पुनरुक्तम् ॥ ८९ ॥

एतदेवाह ॥

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्यात्वा पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ ९० ॥

इदमेव नियतजातीयं उक्तं करणमित्येवं निरूपयितुं न श-
क्यते । यस्मान्न वस्तु व्यवस्थितं करणतयाभीष्टतममस्ति । प्रज्ञा-
ताधिकरणभावा ऽपि हि स्यात्वा तनुतरकपालत्वाच्छीघ्रतरपाक-
कार्यसाधनतया ऽनुभवस्येव वैवक्षिकं करणभावम् । तथा हि प्रयोगः
करणतृतीयान्तस्यात्वा पच्यते इति लोके प्रसिद्धः । आर्द्रेन्धनापेक्ष-

या हि सुसन्निवेशा खाली क्रियासिद्धौ प्रत्यासीदति ॥ ९० ॥

यतश्च क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकं करणम् । अतस्तत्र कर्तृणां संरम्भ इत्याह ॥

करणेषु तु संस्कारमारभन्ते पुनः पुनः ।

विनियोगविशेषाश्च प्रधानस्य प्रसिद्धये ॥ ९१ ॥

प्रधानस्य क्रियालक्षणस्यार्थस्य प्रसिद्धये प्रकृत्योपकारकस्य करणस्यैव फलार्थिनः संस्कारमुत्तेजनादिकमसकृद्व्यापारेण चारभन्ते । उपायद्वारेणोपेये प्रवृत्तेऽत्र काष्ठानामुपधानं संस्कारः । पुनः पुनश्चोपपत्त्यानं विनियोगः । दात्रस्य तीक्ष्णताधानं संस्कारः । उद्यमाननिपतने विनियोगः । चक्षुराऽऽज्जनादिः संस्कारः, प्राणिधानं विनियोगः, इत्याद्यभ्यन्तापि यथायोगं वक्तव्यम् ॥ ९१ ॥

इह कथमुपकारप्रकर्षो दीपिकादिकैः यातीति बहूना मेकः करणं विवक्ष्यत इत्याह ॥

स्वकक्ष्मासु प्रकर्षश्च करणानां न विद्यते ।

आश्रितातिशयत्वं तु परतस्तत्र लक्षणम् ॥ ९२ ॥

स्वस्यां कक्ष्यायां करणभावावस्थायां सजातीयापेक्षः प्रकर्षोऽत्र तमप्रत्ययवाच्यो नाभीयते, अपि तु साधनसामान्यस्यानुगतस्य कारकान्तरापेक्ष एव प्रकर्षस्तमप्रत्ययवाच्यः कारणत्वमावेदयते । साधकशब्दादि कारकसामान्यवाचिनः तमबुत्पन्नस्तत एव प्रकर्षं गमयति । परत इति साधनान्तरात् । एवं कारणज्जत्यपेक्षस्यातिशयस्यानाश्रयणादृद्धवादीनां सर्वेषामपि साधनान्तरापेक्षया प्रतिलब्धप्रकर्षाणां करणत्वमविरुद्धम् । तथा चाश्वो देशान्तरप्राप्तौ कर्त्राद्यपेक्षया प्रकृत्योपकारकः पन्था अपि साधुश्चोरवृथुपद्रवहरहितः । दीपिकाऽपि तमः संहतिमालोकेन निर्भस्तयन्ती प्रतिपद्यते साधनान्तरभ्योऽतिशयेन ॥ ९२ ॥

ननु च कर्तृविनियोगोत्तरकालं साधनानां प्रवृत्तेस्तदपेक्षया कर्तुरेव साधकतमत्वं न्याय्यमित्याह ॥

स्वातःश्रेयेऽपि प्रयोक्तारमारादेवोपकुर्वते ।

करणेन हि सर्वेषां व्यापारो व्यवधीयते ॥ ९३ ॥

यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत्करणमित्युक्ते कर्तुः करणत्वप्रसङ्गः । न हि कर्तृव्यापारानन्तरमेव क्रियासिद्धिः । साधनविनियोगो हि कर्तृव्यापारः । विनियुक्तेषु तु साधनेषु स्वव्यापाराविष्टेषु सत्सु क्रिया निष्पद्यते । तत्र चापि करणादीनामिव कर्त्तरि व्यापारो विप्रकृत्यते क्रियासिद्धौ प्रकृष्टतरप्रयोगाभावात् । पारतन्त्र्यायोगेऽपि साधनान्तराणां प्रयोक्तारः कर्त्तारः विनियुक्तसाधनान्तरव्यापारव्यवधानेन क्रियां दूरादेश साधयन्ति । करणव्यापारसमनन्तरमेव तु क्रियासिद्धिः ॥ ९२ ॥

अथ वा कर्त्ता सहातिशयचिन्ता सम्भवतीत्याह ।

त्रियासिद्धौ प्रकर्षो वा न्यग्भावस्त्वेव कर्त्तरि ।

सिद्धौ सत्यां हि सामान्यं साधकत्वं प्रकृत्यते ॥ ९३ ॥

इह क्रियासिद्धिविषये साधनान्तरेभ्योऽतिशयः करणस्य विवक्षितः । यदा च निवृत्तानि गृहीतव्यापाराणि कारकाणि तदा क्रियासिद्धिर्विषयीभवति । कर्तृविनियोगे त्वपेक्षिते कर्त्तरि न्यग्भवति । साधनान्यनाधिष्टव्यापाराणि स्वातन्त्र्यनिबन्धनसामान्यभूतं साधनव्यपदेशादिव नासादयन्तीति कुतः तदपेक्षया कर्तुरतिशयः स्यात् । तदाह । सिद्धौ सत्यां हि सामान्यं साधकत्वं प्रकृत्यते इति । यत्सिद्धौ सामान्यं साधनं तत्सिद्धौ निष्पत्तौ सत्यां प्रकर्षमासादयति । निष्पत्तिश्च तस्य कर्तृविनियोगादुत्तरकालं स्वव्यापारावेष्टे सति । तथा च तस्यां दशायामतिशयश्चिन्त्यमानोऽधिकरणादेस्तुल्यकक्षयात् करणस्यैवावतिष्ठने । ननु कर्तुः सद्भिः स्वामात्रात् प्रवृत्तिः । स्वतन्त्रो न नृपैः सह स्पर्शो धत्ते सजातीयापेक्षो हि प्रकर्षः कर्त्ता तु विजातीय एव, कारकान्तराणां स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यरूपत्वात् । एवं च कृत्वा कर्त्तरि पराधीनस्यापि करणस्य साधनत्वातिशयः कारकान्तरापेक्षो युज्यते भिन्नाविषयत्वादिति कथमस्वाधीनं प्रकर्षवत् साधनं स्यादिति न चोदनीयम् ॥ ९३ ॥

अदि तर्हि कर्तुः करणस्य च रूपविप्रकर्षः । कथमिदानीं करणस्यापि कर्तृत्वं असिद्धिश्च न सतीत्यादावित्याशङ्क्याह ।

अस्यादीनां तु कर्तृत्वे तैक्षण्यादि करणं विदुः ।

तैक्षण्यादीनां स्वतन्त्रत्वे द्वेधात्मा व्यवतिष्ठते ॥ ९४ ॥

यदा छिर्दिं प्रति सुतीक्ष्णधारत्वात् कर्तृविनियोगातिरस्कारेणासिः स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा सौकर्यमेव न भवति अपि तु यदनन्तरभाविनी क्रिया तस्यैव करणत्वं तैक्ष्ण्यगौरवकाठिन्यसंस्थानादेः । तस्यापि कर्तृत्वाविवक्षायां विवक्षाप्रापितरूपभेदाय करणभावः । तथा हि तैक्ष्ण्यं छिनत्ति स्वसामर्थ्येनेति शब्दभेदोपादितरूपभेदादेकमपि तैक्ष्ण्यं भेदेनैव कर्तृकरणते प्रतिपद्यते । स्वाधीनत्वेनाश्रितमात्मा कर्त्ता साधकतमत्वेनाश्रितः करणमिति द्वे वावस्थाने क्रियायाः करणाधिनाभावात् करणान्नव्यावृत्तिपरेयं चादना । तैक्ष्ण्यमेव च्छिद्दौ साधकतमं नान्यदिति तस्यातिशयपरिपोषे तात्पर्यं, तदेवं कर्तृकरणं भिन्ने एव ॥ ९४ ॥

यद्येवमेकदा प्राप्तौ संज्ञयोः करणं परमिति विप्रतिषेधः कथमुपन्यस्त इत्याह ।

आत्मभेदेऽपि सखेवमेकोऽर्थः प्राप्यते यदा ।

तदाश्रयत्वाद्भेदेऽपि कर्तृत्वं बाधकं ततः ॥ ९५ ॥

विवक्षाप्रापिते सत्यपि कर्तृकरणतया रूपभेदे स एकोऽर्थः शक्त्याधारस्थितो न प्रच्यवलेपादिरित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । तदाश्रयत्वादिति । कल्पनाश्रयत्वात् । काल्पनिको हि भेदो न वास्तवमेकत्वं सहत इत्यर्थः । यद्वा तदाश्रयत्वादिति तदेकार्थाधारत्वात् । कर्तृकरणसहाया इति केचिद् व्याचक्ष्णे । शक्तिभेदेऽपि तदाधारद्रव्यैकत्वाविवेकः संज्ञयोर्विप्रतिषेधविषय उपपद्यते । संज्ञा हि शक्तिविष्टस्य द्रव्यस्यैव । तदेवं वस्तुविद्यमानमेकत्वं यदा विवक्षोपादत्ते तदैक्यविषयत्वे विप्रतिषेधे परत्वात् कर्तृसंज्ञा करणसंज्ञा बाधत इत्युदाहृतमसि शिञ्छनत्तीति । अत्र हि साधकतमत्वविवक्षायां भाविस्वातन्त्र्यविवक्षासेरित्येकविषयत्वेऽनुभयसंज्ञाप्रसङ्गे परत्वात् कर्तृसंज्ञा । साधकतमत्वे हि सत्यसेः स्वातन्त्र्यमारोप्यते । यथा धनुषा विध्यतीत्यपायभावे सत्येव साधकतमेन धनुषा तत्क्रियां प्रति प्रकृष्टोपकारकं करणमिति स्थितम् ॥ ९५ ॥

उपकारश्च भवताऽर्थेन क्रियते, न त्वविद्यमानेनेत्वेतामाशङ्कामप्यपाकरोति ॥

यथा च सन्निधानेन करणत्वं प्रतीयते ।

तथैवासन्निधानेऽपि क्रियासिद्धिः प्रतीयते ॥ ९६ ॥

दात्रादयः सन्निहिताः क्रियोपकारानि शयमापादयन्तः कर-
णतया यथा प्रज्ञायन्ते, तथैव धनाभावेन मुक्त इत्यादावसन्निहित-
माभिर्धनं मुक्तिं साधयत् करणमेव प्रसिद्धम् ॥ ९६ ॥

अत्रैव सूत्रकारमतं संवादकमाह ॥

स्तोकस्य बाभिनिर्वृत्तेरनिर्वृत्तेश्च तस्य वा ।

प्रसिद्धिं करणत्वस्य स्तोकादीनां प्रचक्षते ॥ ९७ ॥

करणे च स्तोकाद्येत्यत्रोदाहरणं, लोकेन मुक्त इति । अत्र
स्त्ववचनानामपि स्तोकादीनां धर्ममात्राभिधानतात्पर्येण प्रयो-
गादस्त्ववचनतः । तत्र धर्ममात्रं स्तोकलक्षणं सदसद्वा मुक्तिक्रियाया-
मनिश्चयेनोपकारकं करणमित्युक्तम् । यस्मात्स्तोकं देयं वस्तु नो निष्पन्नं,
न चान्यत्सम्भवति निष्कञ्चनत्वात् । अतो मुक्तप्रापत्वात् स्तोकात् तदेयं
वस्तु नो विशिष्टमवसितं ततो मुक्तः । यदि च बहु देयं स्यात्, न मु-
च्येतेति स्तोकेनाभवता मुक्तः । एवमेकेन न विंशतिरेकान् विंशति-
रिति एकाभावां विंशतिनपेक्षस्य करणम् ॥ ९७ ॥

तदेवं विवक्षाधीनस्य साधनव्यवहारस्य, यद्यत्साधकतमत्वेन
विवक्ष्यते तत्तत्करणम् । तथा च ॥

धर्माणां तद्वत्ता भेदादभेदाच्च विशिष्यते ।

क्रियाऽवधेयवच्छेदावशेषाद्भिद्यते यथा ॥ ९८ ॥

आश्रितमात्रं धर्मशब्देनाह । तद्वत्ता आश्रयेण । तथा हि, देव-
दत्तः काष्ठैः पचतीति इन्धनगतस्य तेजसस्तदभेदविषयस्या प्रयोगः ।
तथा च देवदत्तकर्तृकं धनकरणिका च य पचिक्रिया । यदा तु
तेजो भेदेनेन्धनाद्भिद्यते तदा पद्माः पश्यन्ति तेजसेति तेजः
करणिकेन्धनकर्तृका च पचिक्रिया । यदा वौष्ण्यं तेजसो भेदेन

क्रियासिद्धाद्युपयोगप्रतिवक्ष्यते तदा तेजः पचत्यौष्येनेति, भिद्यते
साधनविशेषा क्रिया । ननु तथा ऽवधेर्ग्रामादेरवच्छेदविशेषाद्भेदवि-
शेषा क्रिया भिद्यते विशेप्यते । ग्रामादागच्छति ग्रामस्य समीपादा-
गच्छतीत्यादौ तद्वदत्रापि बाह्यव्याप्त्यर्थः । सारण्यके ससीमेके
सस्वपिडलके, ग्रामशब्दामिधेये भेदेन ग्रामादागच्छतीति प्रयोगः ।
बाह्यपरिक्षिते तु ग्रामशब्दामिधेये सीमादीनां भेदविषयेति ग्राम-
स्य समीपादागच्छतीति भिद्यते ऽवधिः । तद्वेदाच्च क्रिया विशि-
ष्यते । एवं चैव हि करणभेदाद्यपि यथाविषयमेव । तदेवं प्रधान
करणं तृतीयावज्ञातुपत्ययंत स्फुटं घटादावभिधीयते । पचनमे-
धः, पचनं तेज, पचनं स्थाली, पचनं औष्ण्यमित्यादि यथाविषयमु-
दाहार्यं प्रयोगजातमिष्टम् ॥ ९८ ॥

इति भूगिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे
साधनसमुद्देशे करणाधिकारः ।

तृतीयाद्यै करणे विचारिते सम्प्रति तदर्थः कर्त्ता विचार्यते ॥
तस्य लक्षणं स्वतन्त्रः कर्त्तैति । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य । करणा-
दीनां हि परः कर्त्तैव तन्त्रं प्रधानम् । क्रियासिद्धौ तेन प्रयोज्यत्वात् ।
कर्त्ता त्वनन्यप्रयोज्यः स्वतन्त्र इत्युच्यते । तत्र करणादीनामपि स्व-
व्यापारे स्वातन्त्र्यात् को प्रतिशयः कर्तुरित्याशङ्क्यापवादार्थात् ॥

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्यग्भावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ॥ ९९ ॥

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते ॥ १०० ॥

करणादिप्रवृत्तेः प्रागेवार्थितादेरन्यस्माज्जिम्बितात्, न तु सह-
कारिभ्य एव सामर्थ्यमासादयति । फलकामो हि कर्त्ता करणादी-
न्युपार्जयते । तथा च पूर्वमेव शक्तिमान्स्वतन्त्रः । करणादीनां तु
कर्तृविनियोगादेव स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं, तत्स्वन्यतः । अत एव कर्त्ता
न्यग्भावमात्माधीनतामापादयति ॥ तदायत्तव्यापाराश्च कर्त्ता तु फल-
मर्थमानेन स्वयं व्यापारावेशात् अतिष्ठयवृत्तानि च करणादीनि निव-
र्त्यन्ते । कर्त्ता तु फलप्राप्तौ स्वयमेव निवर्त्तते । चादितासम्भवे
करणादीनां प्रतिनिधिरुक्तः । कर्तुः स नास्ति । कर्त्रन्तरं हि क्रियां
निवर्त्तयता प्रतिनिहितं नोच्यते । तस्याप्यर्थिनः समर्थस्यापर्युद्-
स्तस्याधिकारात् । प्रविवेके च कारकास्तराणामभावे, इत्यने कर्त्तरि
क्रिया, अस्ति भवति विद्यत इत्यादौ । यद्यप्यत्राधिकरणावयः स-
म्भवन्ति तथा ऽपि नान्तरीयकास्ते शब्दव्यापारादप्रनीयमानाः । त-
न्माकर्तृकायां क्रियायां मानाभावात् सम्भूयकारिभ्यो विप्रिष्यते
कर्त्ता । एतेन हेतुकलापेन कर्तुः करणापेक्षया क्रियासिद्धौ विप्रकृ-
ष्टोपकारकत्वे ऽपि स्वातन्त्र्यं प्राधान्यनिबन्धनमुच्यत इति तस्यैव
कर्तृसंज्ञा न तु करणादेः स्वव्यापारे स्वतन्त्रस्यापीत्यर्थः । एतेन चेद्
भाष्यं व्याख्यातं, “यत्सर्वेषु साधनेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवतीति” ।
एतच्च भाष्यं गर्भीकृतनान्तरीयकार्यसहं संक्षिप्योक्तमिति गर्भीकृता-
र्थव्यक्तीकारेणात्र व्याख्यातम् । तथा हि तदधीनप्रवृत्तित्वादिभ्यनेन
साक्षात्प्रवर्तकत्वं व्याख्यातम् । सामर्थ्याक्षिप्तं च न्यग्भावनादि नि-

विष्टमात्राया हि प्रयोक्तृधीनत्वात्प्रवृत्तस्यैवभावः करणादीनां तन्ना-
र्थोक्तः । प्रवर्त्तना तु फलार्थमिति तत् प्रामावप्रतिप्रवृत्तौ निवर्त्तनाप्या-
क्षिप्ता । प्रवर्त्तयिता तावत्प्रवर्त्तन्यः प्राग्भन इति तदपि । व्याख्यातम् ।
असम्भवे च प्रवर्त्तयितुरेवाभाव इति प्रतिनिध्याभावः सामर्थ्योक्तो
ऽविकृतः साक्षात्समर्थस्य च कचिद्वनपेक्षणात् । प्रविचके च दर्शनसाम-
र्थ्यलब्धं व्याख्यातमिति समस्यामिहितं भाष्यं च व्याख्यातम् ॥ १०० ॥

अचेतनविषये तर्ह्येवंविधधर्मकलापात् कर्तुना न प्राप्नोतीत्या-
शङ्काह ।

धर्मैरभ्युदितैः शब्दे नियमो न तु वस्तुनि ।

कर्तुर्धर्मविवक्षायां शब्दात्कर्त्ता प्रतीयते ॥ १०१ ॥

अभ्युदितैरुक्तेरैः प्रागन्यतः शक्तिलाभादिभिः प्रवर्त्तयितु-
म्वादिभिः प्रवर्त्तयितृत्वादिलक्षणैर्धर्मैः स्वभावैरुपलक्षितः कर्त्ता,
इत्येवंलक्षणो नियमो ऽवश्यंभावः शब्दविषये समाश्रयणीयः । शब्देन
यस्यैते धर्मा प्रत्याग्यन्ते स कर्त्ता बोद्धव्यः । न तु वस्तुविषयतया
धर्माणामेवां सम्भवो ऽन्वेषणीयः । येनाचेतनविषये, प्रवर्त्तयिता, एधाः
पञ्चानि, स्थाली पचतीत्यादौ, कूलं पतति नदी वहतीत्यादौ च कर्तृत्वं
न स्यात् । एते धर्मा यदा कर्तृलक्षणाय विषय्यन्ते शब्देन च
यथाविवक्षं प्रत्याग्यन्ते तदा शब्दात् कर्त्ता सुप्रतिष्ठितलक्षणः प्र-
नीयत इति करणमिव कर्त्ता ऽपि वैवक्षिकः प्रातिपादितः । एवं च कृत्वा
चेतनेषूपचरितमपि न भवति कर्तृत्वम् । सर्वशास्त्रवृत्तित्वात्प्रयोगस्य
मुख्यतासम्भवात् । व्याकरणो हि शब्दार्थो ऽर्थः । न च स्वार्थः ततश्च
व्याकरणात् अर्थी कर्त्ता, तथायुक्तश्चेति लक्षणद्वयं चेतनाचेतनविषय-
तया तत्प्रणीतं तेन कौशलमिष्टयुक्तं भवति ॥ १०१ ॥

यदा च विवक्षाधीनं स्वातन्त्र्यं तद्वदपि सिद्धम्भवतीत्याह ।

एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदे च पारंकारिषते ।

कर्तृत्वं करणत्वं वा कर्तृत्वं बोधजायते ॥ १०२ ॥

हृन्व्याप्तमानमात्मनस्यैकस्यैवात्मनो विवक्षाप्रापितरूपभेदाद्वैतोः
कारकत्रययोगो दृश्यते । स वास्तवैकाकारव्यवहारो न घटेत । न ह्येकस्य
वस्तुनो युगपद्विवक्षानेकरूपता शक्या ऽवस्थातुम् । न चामूर्त्तस्यात्मनः

शस्त्रादिव्यापारजन्यवधसम्भवविनक्षा तु शब्दनिवन्धना न विदु-
न्यते । तत्र तथोर्हिबुद्धेरवस्था प्रतिहासे नानात्वं नदनुसारेण विवक्षया
भेदं परिकल्प्य शस्त्राद्युद्यमननिपतनव्यापारं द्रव्याणि हन्तीति हि
कर्त्तामैवात्र विषयभावापत्तिस्तत्रैव कर्ममौक्त्यान्तर्गतविषयविषय-
शस्त्रादिव्यापारनिरासे करणत्वमात्मनः । कर्मकरणे ह्यत्र भेदेन दृष्टे
इति तन्निरासाय कर्त्तैवात्र तथोच्यते भेदन । अत एव शक्तिके कर्म-
वद्भावो ऽनेन न्यायेन प्रत्याख्यातः । सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वादात्मसं-
योगे कर्मकर्तुः कर्मशानादित्यात्मानमात्मना हन्तीति ॥ १०२ ॥

अन्यद्वापि शब्दऽकर्मकत्वं सिध्यतीत्याह ।

उत्पत्तेः प्रागसद्भावो बुध्यवस्थानिवन्धनः ।

अविशिष्टः सता ऽन्येन कर्त्ता भवति जन्मनः ॥ १०३ ॥

अङ्कुरो जायत इति जनिकर्तृत्वं सतोऽसतो वा । तत्र “यदि स-
जायते कस्मादधामजायते कथं”मित्यादिना पूर्वं वास्तवरूपाश्रयेण
भट्टमत्पक्षभेदेनापि जनिकर्तृत्वमुक्तमित्युक्तम् । उपचारसत्ताश्रयेण
नूत्पत्तिः सिध्यति उपचर्य तु कर्त्तारमित्यादिना । अत्र वैवक्षिके
कर्तृत्वे उपचारार्थो ऽपि न कश्चिदित्युच्यते । तथा हि विवक्षारूपाया
बुद्धेः शब्दनिमित्ताया ये ऽवस्थाविशेषाः प्रतिनियतशब्दनिबन्धनाः,
तदाश्रयेणात्र क्रियान्तरकर्तृकत्वतुल्यं जनिकर्तृत्वं सिद्धम् । विवक्षा-
प्रापितसंज्ञिधाने ह्यर्थे ऽङ्कुर इति शब्दः प्रयुज्यते । स च संक्षेपवस्तु
दर्शयति । ततो जायत इति पदसमवधानावधारितजन्मना ऽस्य कुतः
सत्त्वमिति बुद्ध्या निश्चितसत्त्वस्य क्रियासिद्धावुपगृहीतसामर्थ्यस्य
बाह्येन रूपेण जन्मेति वाक्यार्थो ऽवतिष्ठते । ततश्च येन रूपेण सत्त्वं
न तेन कर्तृत्वं येन कर्तृत्वं न तेन सत्त्वमिति नेयं वास्तवी व्यव-
स्था अपि तु श्लाघ्येत्यर्थः । शब्दार्थ एव चार्थ इत्यसकृदुक्त-
त्वात् प्रयोगस्य मुख्यतैव संबन्ध, नोपचारार्थः कश्चित् ॥ १०३ ॥

इत्तच्चर्यायामपि अङ्कुरो जायत इति प्रयोग उपपन्न-
इत्याह ॥

कारणं कार्यभावेन यदा वा व्यवतिष्ठते ।

कार्यशब्दं तदा सन्ध्या कार्यत्वेनाथ जायते ॥ १०४ ॥

कार्यमुखेन कर्तृता जन्म च सदसत्पक्षभेदेन नीपपद्यत
इति बुद्ध्यावस्थासमाश्रयेण पूर्वमुपपादितम् । इदानीं कारणमुखेन प्र-
तिपाद्यते । अत एव पक्षान्तरसूचको वा शब्दः । तत्र कारणात्पृ-
थगेव कार्यमाजायते इति पूर्वपक्ष उक्तम् । परिणामदर्शने त्वभेदपक्ष
इदं कथ्यते । कार्यकारणयोः प्रकृतिविकाररूपतया क्षीरं दधि स-
म्पद्यते, बीजमकुरो जायत इत्यभेदेन व्यवहारादेकस्यावस्थातुरव-
स्थाविशेषस्वीकरणमात्रं सत्तन्त्रमिति कार्योन्मुखतायां विशिष्टविका-
राभिनिर्मुक्तिप्रक्रमे विशिष्टोत्तरावस्था विशेषगतवाचकाध्यासात् । का-
रणमेव सत्पुपकर्तुं भवदुस्तरावस्थासाधनलक्षणं जन्म प्रतिपद्यत
इति युज्यते जायते ऽकुर इति प्रयोग इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

युक्तं चैनद्यदुत्तरकारणमेव कार्यभावेनावतिष्ठत इति स्व-
सिद्धान्तनैतदुपपादयितुमाह ॥

यथाऽहः कुण्डलीभावो व्यग्राणां वा समग्रता ।

तथैव जन्मरूपत्वं सतामेके प्रचसते ॥ १०५ ॥

पूर्वं सदसत्पक्षभेदेन कार्यकारणभावास्सम्भवं प्रतिपाद्य [त्वा-
ज्जतास्थियं अति]?रित्यादिना विवर्त्तनयेन सिद्धान्तितम् । तत्र त-
वामेव जन्मार्थो विचार्यमाणो ऽवतिष्ठते । यदुत तथा तथा मांश-
वेशमात्रम् । तद्यथा सर्पस्य कौटिल्यमनर्थान्तरभूतम् । पृथग्भूतानां
आङ्गुल्यादीनां सङ्घातो मुष्ट्यादिरित्यवस्थाविशेषमात्रसारः कार्य-
कारणभाव इत्यवस्थातुरभेदादवस्थास्वनुगमात्सत्त्वं जनिकर्तृतासि-
द्धिः ॥ १०५ ॥

इदानीं कार्यकारणयोर्भेदवादे अपि वास्तवेन रूपेण जनिकर्तृ-
त्वं प्रतिपादयितुमाह ।

विभक्तयोनिं यत्कापि कारणोभयः प्रवर्त्तते ।

स्वा जातिर्व्यक्तिरूपेण तस्यापि व्यवतिष्ठते ॥ १०६ ॥

विभक्ता व्यतिरिक्ता योनिः कारणमस्य तस्यासतो ऽपि
कार्यमात्रस्य कारणेभ्यः सकाशाद् व्यतिरिक्तत्वात्पक्षः । पूर्व व्य-
क्तिरूपेणासत्त्वे अपि जात्यात्मना सत्त्वात् सज्जायते । या निरूप्य सा-
धनविनियोगात् जातिरेव कारणानां आभिषङ्गकसत्त्वस्यैव प्रयो-

जिकेति सैव व्यक्त्वात्मना जायत इति व्यवहाराज्जातिरूपेण कर्तृ-
त्वं व्यक्तिरूपेण जन्यत्वमिति अत्यन्तं व्यतिरेकाभावाज्जातिव्यक्तयोः
सामानाधिकरण्यादुपपद्यत इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

इदानीं शब्दार्थोऽर्थ इति स्वसिद्धान्तं निगमयितुमाह ॥

मानेष्वेव पदव्यासः प्रज्ञाया वाच एव वा ।

नास्तीतिपक्षपक्षे नास्ति न चामद्विद्यते सतः ॥ १०७ ॥

आकारावग्रहेण ज्ञानशब्दयोः प्रवृत्तेः, निरालम्बनतायोगात्प्र-
तीयमान एवाकारो भावशब्दवाच्यः सदैव विषय, पदविन्यासस्थानं
तयोः । तथा हि नास्तीत्यनालम्बनैकत्वे परपरिकल्पितं स्वयमु-
त्प्रेक्षितं वाक्यमवलम्ब्य जायते येन सदाकारावलम्बनाभ्यां ज्ञानश-
ब्दाभ्यामनयोर्विशेषाभावः स्वाकारग्रहसाम्यादिति व्यवहारे सर्वमे-
व भावाभावजातं समानम् । वहिर्वस्तुचर्चा तु नाङ्गं इत्यत एव व्यव-
हारप्रतिसमाप्तेरिति सदाकारावग्रहप्रवृत्तौ जायते ऽङ्कुर इति प्रयोगः
सूपपाद इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

बुद्धिशब्दविषयभावाव्यतिरेकेण व्यवहारे वस्तूनां बाह्या स-
त्ता न काचन विद्यत इत्याह ॥

बुद्धिशब्दौ प्रवर्त्तते यथा भूतेषु वस्तुषु ॥

तेषामन्येन तत्त्वेन व्यवहारो न विद्यते ॥ १०८ ॥

अभिधानप्रत्ययावेव व्यवहार इति । तत्र यथाप्रत्ययं यथा-
भिधानं च पदार्थतत्त्वमेषणीयं, नान्यपदार्थस्वरूपमप्रतीयमानम-
नाभिधीयमानं चाश्रित्य प्रत्ययस्येयमित्यर्थः । तथा चार्थोल्लेखरहिताया-
बुद्धेरयोगात्तत्सिद्धेन सत्त्वेन जायमानः कर्त्ता निरूपितश्चाभिधी-
यते । यद्वा नास्तीति प्रत्यये बहिरसन्नपि पदार्थोऽनियतदेशकाल-
योर्निविष्टमानो देशकालान्नरोपलब्धेन नानाकारेणावभासमानः क-
र्तृप्रत्ययेनाभिधीयते । तथा कार्योन्मुखतायामभिगतमपि वस्तु तज्जा-
तीयानुभववासनया बुद्धावभिमुखीभवत्समर्थहेतुवशाज्जायत इति
अभ्यस्तः कर्तृत्वेनाभिधीयत इति प्रकरणार्थः ॥ १०८ ॥

इदानीं सम्बन्धसमुद्देशोक्तं न्यायं चेत्तस्य सन्निधेयत्वाद्देतनये-
न जन्मनायाससम्भवं प्रतिपादयति ॥

आकाशस्य यथा भेदश्छायावाञ्छलनं यथा ।

जन्मनाशावभेदे ऽपि तथा कैश्चित्प्रकल्पितौ ॥ १०९ ॥

निष्प्रदेशस्याकाशस्य नित्यसंयोगिपदार्थप्रतिभागेन देशभेदाध्यारोपो न भेदपरिकल्पनेत्युक्तम् । तासामभावरूपायाः छायावाञ्छलनिष्क्रियत्वे ऽपि वारकद्रव्यक्रियानुगामितसक्रियत्वाध्यारोपः । एवमभावस्य पूर्वं निराकृतत्वात् जन्मानि कारणव्यापारस्य च निषेधात् विनाशे ऽपि तदनुपपत्तेश्चेदितत्वात् । निर्हेतुकविनाशप्रतिषेधाच्चाभिन्नस्याद्वयस्य तत्त्वस्य नित्यस्य जन्मनाशयोगाद्विद्यावशात् प्रतिभासमात्रनिष्ठजन्मनाशप्रशेन परिकल्पितभावाभावरूपतया व्यवहार इति सम्बन्धममुद्देश एव विस्तरतो निर्णीतम् । एवं च भावाभावव्यवहारवज्जायत इत्यर्थो ऽपि चारितरमणीयः सिद्ध इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

तत्र कल्पितत्वमुपपादयितुमाह ॥

यथैवाकाशनास्तित्वमसन्मूर्त्तिनिरूपितम् ।

तथैवमूर्त्तिनास्तित्वममदाकाशनिश्चयम् ॥ ११० ॥

व्यापकस्याकाशस्य सर्वत्र भवतो वस्तुनो न कश्चिदभावः । ततश्चासद्व्याकाशनास्तित्वं परिमितदेशघटादिमूर्त्तिवत्सम्भवतो न कल्प्यते । यत्र हि घटाद्यस्तत्रासदाकाशमिति व्यवहारः । एवं मूर्त्तिनामपि पटादीनां कश्चित् नास्तित्वं भावतो विद्यमानमपि । अस्त्रभावस्य स्वरूपावनाशयोगादसत्त्वभावत्वे कदाचिदप्यभावादिना आपादकाकाशस्यान्नराले दर्शनादध्यवसीयते । अन्नराले हि मूर्त्तिनां सत्तायास्तिराश्रान्ते गगनमेव, तद्गहितमवधारयन्तो ऽर्वावर्शना नास्तीत्यध्यवस्यन्तीति । आविर्भावसत्तायाः स्वदेशे ऽवश्यं ते जन्मप्रतिपद्यन्त इत्येतत् प्रकरणादवगन्तव्यम् । तथा च द्वयोरपि जन्मनाशयोः कल्पितत्वमुपापादितं भवति । यथाध्यवसायं च व्यवहारजन्मनिरोधो एव पदार्थाः सिद्धाः । न ह्याकाशमभावो वस्तुनः पदार्थानामभावभावं च स्वैवावस्थानाज्जन्मार्थो ऽपि न कश्चित् ॥ ११० ॥

इदानीं चास्तत्रे ऽपि जन्मानि, प्रकारान्तरेण जायत इति प्रयोगं समर्थयितुमाह ॥

यथा तदर्थैर्व्यापारैः क्रियात्मा व्यपदिश्यते ।

अभेदग्रहणादेव कार्यकारणयोः क्रमः ॥ १११ ॥

कारणं कार्यभावेनेत्यादिना कार्यकारणयोर्व्यावहारिकमभेदमा-
श्रित्य समर्थितम् । अधुनातूपचरिताभेदाश्रयेणोच्यते । यथा हि पचे-
र्विकल्प्तिः प्रधान्यो इति तदर्थे गुणव्यापारेऽधिभ्रयणोदकासेचना-
दिभिः कर्मादिगतेस्तदभेदमध्यारोप्य प्रधानक्रियारूपमुच्यते ।
अधिभ्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणाः क्रियाः प्रधानस्य
कर्तुः । पाकः, काष्ठानि प्रचन्ति, आविक्लिद्यन्ते ज्वलन्तीति करणस्य
पाक इत्यादिना । तथा कार्यार्थत्वात् कारणस्यैवानुपूर्विकमेऽभेदेन
व्यवहारे । तथा च कारणमेवादङ्कुरशब्दाभिधेयं सत्कर्तृ कार्यत्मना
जायत इति युज्यते व्यपदेशुमित्यर्थः ॥ १११ ॥

ननु च कार्यकारणयोरभेदाध्यारोपेऽपि जन्मतः कर्तृत्वं कार्य-
स्यैव युज्यते न तु कारणस्य सिद्धत्वादित्याद्यङ्ग प्रकृतिविकार-
विषयपर्यायतः कर्तृत्वं कार्यकारणयोः प्रयोगभेदेनावस्थापयितु-
मुपक्रमते ॥

विकारो जन्मतः कर्त्ता प्रकृतिर्वेति संशये ।

भिद्यते प्रतिपत्तृणां दर्शनं लिङ्गदर्शनैः ॥ ११२ ॥

इह प्रकृतिविकारविषयसामानाधिकरण्यं दृश्यते क्षीरं
दधि सम्पद्यत इत्यादौ । अत्र सन्देहः । तथा हि । गुणप्रधा-
नभावस्य समन्वयान्यथानुपपत्त्यवश्यंभावात् किमत्र प्रकृतिः
प्रधानं विकारोऽङ्गं, उत विपर्ययः । तत्र प्रधानस्य कर्तृत्वं जनिं प्रति ।
अङ्गस्य तु प्रधानद्वारको जनिस्संस्पर्श इति सामानाधिकरण्यमायदा
रूपभेदेन निर्देशो बीजादङ्कुरो जायत इति तदाऽसंशयमेव विकारस्य
कर्तृत्वम् । अपादानतया प्रकृतेर्निर्देशात् । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति । तत्र
विकारकर्तृणामाशयः । आत्मलाभस्य जन्माख्या असत्ता चात्मा ल-
ब्धव्यः । तथा च विकार इति स एवात्र कर्त्ता युक्तः । प्रकृतिकर्तृका-
स्तु मन्यन्ते । असतो विकारस्यात्मलाभं प्रत्याभिमुख्यायोगात्तल्ल-
क्षणे-जन्मनि कर्तृतानुपपत्तिः । आत्मलाभोन्मुखतो हि जन्म सिद्धा-
न्तयिष्यते । प्रकृतिरूपेण चात्मनो लब्धत्वावुत्तरावस्थालक्षणात्मला-

भौमुत्थमवतिष्ठत इति तत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमुचितमिति ॥ ११२ ॥
तदेतद्दर्शनद्वयं लिङ्गदर्शनैः प्रयोगभेदस्त्रभावेर्विषयविभागे-
नापेक्षायितुमाह ॥

क्लृपिसम्पद्यमाने या चतुर्थी सा विकारतः ।

सुवर्णपिण्डप्रकृतौ वचनं कुण्डलाश्रयम् ॥ ११३ ॥

क्लृपिसम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्येति वार्तिकस्यायमर्थः ।
सम्पादनक्रियाकर्तरि चतुर्थी विधेयेति प्रयोगमूलत्वात् स्मृतेर्विकार-
वचनाच्च चतुर्थी भूयमाणाविकारस्यैव सम्पत्तिक्रियाकर्तृत्वमावे-
दयते । सूत्राय सम्पद्यते यथागूर्मुत्रं जायत इत्यर्थः । प्रकृतेरन्न
विकारद्वारेण क्रियासमन्वयो न साक्षात् । भेदविषक्षायां तु जनिक-
तुः प्रकृतिरित्यपादानपञ्चम्येवात्र कारकविभक्तिः । यथाग्वा मूर्धं जा-
यत इति अभेदविषक्षायां तु चतुर्थ्या अवकाशः । अत एव तत्र सन्देहे
सत्ययं निर्णयो व्यवसायापि । तथा पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरप-
रयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णो कुण्डले भवत इत्यत्र भाष्यप्रयोगे
सुवर्णपिण्डस्य प्रकृतित्वेऽपि न तद्गतमेकत्वं दृश्यते, अपि तु वि-
काररूपकुण्डलद्वित्वाश्रयं भवत इति द्विवचनं कर्तृप्रत्ययरूपं द-
ृश्यत इत्यस्मादपि लिङ्गाद्विकारस्य कर्तृत्वावसायः ॥ ११ ॥

लिङ्गान्तरं विषयभेदेन प्रकृतिविकारयोः कर्तृत्वानुमाप-
कमाह ॥

वाक्ये सम्पद्यतेः कर्त्ता सङ्गच्छन्तस्य कथ्यते ।

वृत्तौ सङ्गीभवन्तीति ब्राह्मणानां स्वतन्त्रता ॥ ११४ ॥

अभूततद्भावे कृश्वस्तिविषक्षायां सम्पद्यकर्त्तरि चिद्विधीयते
तस्याथप्रदर्शनाय यद्वाक्यं क्रियते तत्र विकारस्य सम्पद्यकर्तृत्वं दृश्यते ।
तथा हि असङ्को ब्राह्मणाः सङ्को भवतीति सङ्गतैकत्वप्रत्ययस्य
वचनस्य च दर्शनात् सङ्ग एव कर्त्ता । वृत्तौ तृच्यते सङ्गीभवन्ति
ब्राह्मणा इत्यत्र प्रकृतिभूतब्राह्मणगतवहुवचनदर्शनात् प्रकृतेः कर्तृ-
त्वावसायः । तदेवं प्रयोगभेदेन प्रकृतं प्रकृतिविकारयोः कर्तृत्व-
मुच्येत ॥ ११४ ॥

इदानीं प्रकृतेः कर्तृत्वे भाष्यकारोक्तं लिङ्गमाह ॥

स त्वं सम्पद्यते यस्त्वं न तस्मिन्पुष्पदाश्रया ।

प्रकृतिः पुरुषस्यास्ति प्रकृतेः स विधीयते ॥ ११५ ॥

अत्वं त्वं सम्पद्यते त्वद्भवतीति भाष्य उदाहृतम् । अत्र युष्मदर्थो विकारः । न च तदाश्रयो मध्यमः पुरुषो हृदयेन आपे तु भवतीत्युष्म-
दर्थप्रकटप्रकृतिगतप्रथमपुरुषदर्शनात्, प्रकृतेरेव कर्तृत्वावसायः ११५
तदेतद्विशयभेदेन प्रयोगप्रामाण्यादवस्थितं कथं युज्यत इत्य-
त्रोपपत्तिमाह ॥

पूर्वामत्रस्थामजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

सम्मुखिच्छत इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥ ११६ ॥

इह न स्वयैव निष्पत्त्या जायत इत्यभिधीयते ऽपि तु पूर्व-
कारणावस्थामविजहदित्यर्थात् प्रकृतेरेव कर्तृत्वसम्भावना नापि
सर्वात्मनोदासीनोऽपि तूत्तरावस्थाविशेषं संस्पृशन्नासादयन्निति
विकारस्यापि कर्तृत्वसम्भावना । एवं पूर्वापरावस्थोपाध्यवच्छिन्नमेकं
पूर्वावस्थानुगुण्येनोत्तरावस्थासादनोन्मुखं प्रचीयमानरूपमिवाध्यव-
सीयमानं जायत इति धात्वर्थप्रत्ययोपजनगुणमासादयति । तथा च
प्रकृतिविकारयोः सामानाधिकरण्यं, उभयोरपि च कर्तृत्वमु-
पपद्यते ॥ ११६ ॥

यथैवं सर्वत्रैवोभयोः कर्तृत्वे स्यादित्याशङ्क्याह ॥

सव्यापारतरः कश्चित्काचिद्धर्मः प्रतीयते ।

संयुज्यन्ते च भावानां भेदवत्प्यो ऽपि शक्तयः ॥ ११७ ॥

द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योरुक्तेन न्यायेनभेदापत्त्या जनिस्-
मन्वयसहत्वे ऽपि कर्तृप्रत्ययोत्पत्तौ कचिद्विकारः सव्यापारः क चि-
त् प्रकृतिरित्युक्तमप्यवमपि च विशयविभागो न जायत इत्यत्र
यथोक्तेन प्रकारेण द्वयोरपि कर्तृत्वमुपादितम् । यतो भावानामन्यत्र
मिक्ता अपि शक्तयः क चित्संसर्गमपि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा
सर्वत्रैव द्वयोरपि कर्तृत्वमेकस्य तु साक्षादिति प्रकरः सव्यापारतर
इत्युक्तः प्रकृतिविकृत्योर्हि सामानाधिकरण्यान्वधानुपपत्त्या एकस्य ज-

निकर्तृत्वे नान्तरीयकं अपरस्यापि तद्वेदितव्यम् । यो हि विधेयः स प्रधानभूतः प्रकर्षेण जनितव्यापारवान् अन्यस्त्वनूद्यमानो गुणो ऽप्रकृष्ट-
व्यापारः ॥ ११७ ॥

तथा च संसर्गः कर्तृशक्त्योर्यदि तर्हि संसर्गः त्वद्भवतीत्यत्र
विकारावस्थाश्रयः पुरुषः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह ।

विपरीतार्थवृत्तित्वं पुरुषस्य विपर्यये ।

गम्येत साधनं ह्यत्र सव्यापारं प्रतीयते ॥ ११८ ॥

अत्वं त्वं सम्पद्यसे त्वद्भवसीत्येवं युष्मदर्थश्रयेन मध्यमे पुरुषे
विवक्षिते ऽर्थो न प्रतीयते।अयुष्मदर्थः प्रकृतिः युष्मदर्थो विकृतिरि-
ति । युष्मदर्थः प्रकृतिः सव्यापारा प्रत्ययोत्पत्ताविति तस्यान्या वि-
कृतिः प्रतीयते। सम्पद्यत इति हि साधनं युष्मदर्थः, सव्यापारं प्रती-
यत इति तस्य फलवत्तायाः विकारान्तरमनुषज्यते। तथा च युष्मदर्थ
स्तद्विपरीतमस्मदर्थभावमापद्यत इति विज्ञायेत । तस्मादयुष्मदर्थस्य
प्रकृतेः सम्पद्यमानत्वसंप्रत्ययार्थं प्रथम एवात्र पुरुषो न्याय्यः ॥११८॥

विपरीतार्थवृत्तित्वं मेव व्याचष्टे

त्वमन्यो भवसीत्येषा तत्र स्यात्परिकल्पना ।

राज्ञो भृशत्वपापञ्चे यथा तद्गतिर्भवेत् ॥ ११९ ॥

यथा राजा सम्पद्यस इत्युक्ते राजार्थस्य प्रकृते युष्मदर्थस्या-
ख्यातपदेन प्रत्यायनात् सव्यापारस्य स्वर्याविपरीतभृत्यभावेन सम्प-
त्तिक्रियाकर्तृत्वं प्रतीयते । तथा त्वद्भवसीत्युक्ते ऽन्यावस्थासाधने यु-
ष्मदर्थस्य कर्तृत्वावसायात् विवक्षितोऽर्थोऽयुष्मदर्थस्य युष्मदर्थता-
वसिलक्षणो न प्रतीयतेति तत्सम्प्रत्ययार्थं प्रथमपुरुषो ज्यायान् ।
न ह्यन्यदभिधित्सन्नन्यदभिधातीत्यम, सुवर्णपिण्डः कुण्डले भव-
त इत्यत्र तु विकारस्यापि कर्तृत्वम् । कुण्डले सुवर्णपिण्डात्मतया
परिणमेते इति विपरीतार्थवृत्तित्वं न भवति । भवतौ कर्तृत्ववश्यं वि-
कारापेक्षामावात् । उच्यते पृथक् हि कर्तृत्ववश्यं विकारान्तरावेशः
कथ्यते । यस्मात्प्रकृतिविषक्षायां द्विविधीयते तेनात्मना च सिद्धा
प्रकृतिरिति विकाररूपा साध्यमाना सव्यापारा विशिष्टविकार-
निवृत्तिप्रतिपत्तये विकारशब्दमिषेया कर्त्ता व्याख्या । उच्यते तस्य
क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात् । गतेः क्रियाविशेषणत्वात् । असत्त्व

अनेन कर्तृवायोगात् प्रकृतेरेव कर्तृत्वमुचितं विकाररूपगतिसंज्ञ
त्वान्तावयविशेषणविशिष्टायां क्रियायाम् । त्वद्भवति सङ्गिभवन्ति
ब्राह्मणा इति वाक्ये तु तस्य प्रकृतिविकृत्योः स्वशब्देनोपादानाद्य-
थाविषयं गुणप्रधानभावात् उभयोः कर्तृत्वनियमः । तथा हि
कदाचित्प्रकृतेर्निजमेव तत्त्वं सम्पदौ व्यापृतं प्राधान्येन विवक्षितं
भवति । कदा चित् समारोपितविकाररूपम् । तद्यथा महद्भूतश्चन्द्रमा
इत्यत्रामहर्दर्थप्रकृतिरूपस्य कर्तृत्वात् स एव महत्शब्देन विकार-
वाचिना विधीयत इति गौणत्वान्महर्दर्थस्यात्वं न भवतीत्युक्तम् । म-
हद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु विकारस्यैव महर्दर्थस्य भावित्वेन कर्तृत-
या विवक्षितत्वात् समानाधिकरण्यलक्षणो भवत्येव पुंस्त्वभाव
इत्युक्तम् ॥ ११९ ॥

गतमानुषाङ्गिकम् । इदमिदानीं वक्तव्यम् । प्रागन्यतः शक्ति-
लाभादित्यादिना स्वातन्त्र्यं व्याख्यातं तच्च प्रयोज्यकर्तृनोपपद्यते ।
स हि करणादिषु प्रयोजकव्यापारे न्यग्भवन्न स्वतन्त्रः सत्यपि स्व-
व्यापारे स्वातन्त्र्ये । ततश्च स्वातन्त्र्यनिबन्धना कर्तृसंज्ञा न स्यादस्येति
पाचयत्योद्गं देवदेतेन यद्भदत्त इत्यत्र देवत्वात्प्रयोज्यकर्तृस्त्वनीया
न स्यात् । तथा च वार्त्तिकम् । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपस-
ङ्ग्यान्मस्वतन्त्रत्वादिति हेतुः प्रयोजकः तद्वति प्रयोज्य इत्यर्थः । हेतु
संज्ञायास्त्वध्येषणे स्याद्विषयो यत्र नियुज्यमानस्यापि स्वातन्त्र्या-
नपायात् तत्प्रयोजकत्वं न विरुध्यते इति हेतुमतीत्युपलक्षणं युक्तम् ।
अत्र परिहारावश्यकं, न वा स्वातन्त्र्यादिति । स्वव्यापारे ऽस्त्येव
प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमिति सिद्धा कर्तृसंज्ञा । न न्वेवङ्करणादीना-
मपि स्यात् । नैतदस्ति । तेषां यथास्वं करणादिसंज्ञाविधाना-
त् । प्रयोज्यस्य तु न कदा चिदन्या संज्ञाकोक्ति कर्तृसंज्ञैव ।
एवं स्थिते प्रयोजकायत्तत्वात् प्रयोज्यप्रवृत्तेः कथं स्वातन्त्र्यमि-
त्याशङ्कोपपादयति ।

सम्भावना क्रियासिद्धौ कर्तृत्वेन समाश्रितः ।

क्रियायामात्मसाध्यायां साधनानां प्रयोजकः ॥ १२० ॥

प्रयोगमात्रे न्यग्भावं स्वातन्त्र्यादेव निश्चितः ।

अविशिष्टो भवत्यन्यैः स्वतन्त्रैर्मुक्तसंशयैः ॥ १२१ ॥

यस्तावदप्रवृत्तक्रियः प्रयोज्यः सो ऽनुमितक्रियासामर्थ्ये एव प्रयुज्यते । अन्यथा प्रयोग एव न स्यात् । न ह्यशक्तः कस्यां चि-
क्रियायां केन चिद्विनियुज्यते सचेतसा । ततश्चावधूतशक्तिः स-
म्भावितक्रियः कर्तैव स्वतन्त्रो विनियुज्यते । यो ऽप्यात्मसाध्यायां
क्रियायां प्रवृत्तः, स्वव्यापारः करणादिकारककार्यप्रयोजनमन्तरैव
प्रवृत्तक्रियः सन् प्रयुज्यते विरामाशङ्कायां मा विरंसीदिति बुध्या,
सो ऽपि स्वतन्त्रः कर्तैव प्रयोज्यः, स्वव्यापारस्वातन्त्र्यादेव च प्रयो-
गमात्रे प्रयोजकप्रेषात् न्यग्भावमायत्ततां विनिश्चितः प्राप्तः । क्रिया-
सिद्ध्ये हि प्रैषः । एवं च क्रिया सिध्यति । यदि साधनान्तरविनि-
योगलक्षणां स्वातन्त्र्यं प्रयोज्यः प्रतिपद्यते नान्यथेति न प्रयोगेण
स्वातन्त्र्यं विरुध्यते । विषयभेदाच्च प्रयोगे पारतन्त्र्यं स्वव्यापारे
स्वातन्त्र्यमिति । उपाये एव च स्वव्यापारे स्वतन्त्र्यः प्रयोगे पार-
तन्त्र्यस्य । एवमन्यप्रयोज्यतया स्वाधीनतया निश्चितैरपरैः समानः
स्वतन्त्रः प्रयोज्यःसिद्धः । तदुक्तं वार्तिके । इतरथा ह्यकुर्वन्त्यपि
कारयतीति त्याज्यं कुर्वन्तीति चेत् स्वतन्त्र इति । उद्सनिस्याप्यस्या-
शक्तस्य प्रयोगानुपपत्तेः । सम्भावितस्वातन्त्र्य एव प्रयोज्य इत्यर्थः ।
यद्येवं स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतुरित्येव स्वव्यापारे स्वतन्त्राणां क-
रणादीनामपि प्रयोजकस्य प्रयोज्यस्य कर्तुः हेतुसंज्ञाप्रसङ्गः । भवतु
को दोष इति, हेतुविषय एव प्रैषो धात्वर्थे ऽन्तर्भवेत् फलार्थत्वात्
कर्तृभावनाया धात्वर्थस्य कर्मणश्च तथा संस्पर्शात् । अकर्मकत्वात्
विषयेषु कारणादिविषयो नियोगो वस्तुतः सम्मन्यनवधारित इ-
ति तत्प्रत्यायनाय निजुत्पद्यते । शब्दाद्विशिष्टसाधनक्रियाभावना-
भावो गम्यते । न तु करणादीनां प्रवणत्वम् । किं च प्रयोज्यस्यापि
हेतुसंज्ञायां तत्प्रयोजक इति तच्छब्देन स्वतन्त्रस्य प्रत्यक्षमर्थो ऽन्-
तर्यकः । करणादिप्रयोजकस्यावृत्तये हि सः । तस्यापि तु करणादेः
स्वव्यापारस्वातन्त्र्याभवेण प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञायामन्तर्यकः प्रत्य-
क्षमर्थः । किं च हेतुसंज्ञैवानधिकारः । कर्तृमात्रस्यैव तस्य
कर्तृमति निजित्येवास्तु । तथा च भीष्म्योर्हेतुभये भियो हेतुभये
पुक् विमेतेर्हेतुभय इति अत्र कर्तृभय इति वक्ष्यते ऽनिरुद्धं स्यात् ।
तस्मात्स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति करणादिप्रयोजकस्य हेतुसंज्ञाव्यु-
दासे प्रयतनीयम् । अत्रोच्यते । तस्य प्रयोजक इति सर्वनाम्नानुगवा-

तु कर्तृसंज्ञस्य स्वतन्त्रस्य परामर्शादप्रतिलब्धकर्तृसंज्ञानां कर-
णादीनां प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञा न । तथा हि स्वव्यापारे स्वतन्त्र-
त्वे ऽपि करणादेः प्रधानव्यापारे पारतन्त्र्यात् कर्तृसंज्ञा न भव-
ति । स्वतन्त्रभुतिसामर्थ्यात्तु विप्रकृष्टं सामर्थ्यं विवक्षितम् । करणा-
दीनां त्वनुपकुर्वाणानां कारकत्वायोगात् तदन्यथानुपपत्त्यानुमीयमा-
नस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं यदि परं कारकसंज्ञायामुपयुज्येत । न तु
कर्तृसंज्ञायां, प्रधानविनियोगेनाभिभूतत्वात् प्रकृष्टस्य स्वातन्त्र्यस्या-
भावात् । तत्रञ्च न ते कर्त्तारः सन्तः प्रेष्यन्ते । प्रयोज्यस्तु प्रयुक्तो ऽपि
साधनान्तरविनियोकतृत्वलक्षणं प्रकृष्टसाधनत्वं नैव त्यजतीति
सर्वथा ऽसौ कर्त्तैव प्रयुज्यते । अत एवोक्तं कर्तृत्वेन समश्रित इति ।
भूनेन भाविना वा सम्भाव्यमानेन बुद्ध्याभिसंहितेन कर्तृत्वेनेति सि-
द्धमिष्टम् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

उक्तमिदं प्रयोगमात्रे न्यग्भावः स्वातन्त्र्यादेव निश्चित इति तदपि
वा नास्तीत्याह ।

निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधे ऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये ॥ १२२ ॥

स्वार्थलिप्सया सर्वः प्रवर्त्तमानः पराधीनतां प्रवृत्तौ नापा-
द्यति । केवलं कस्य चित्प्रवृत्तिः कस्य चिदर्थसिद्धये ऽप्यङ्गमित्ये-
तावता भूत्यादिः स्वाभ्यासाशयान् प्रवर्त्तते इति न प्रयोज्यता कथ्यते ।
निर्वेशमिमित्ता हि भूत्यानां प्रवृत्तिः स्वार्थसाधना । वीतरागाणा-
मपि परोपकारात्प्रवृत्तेः । परार्थसम्पादनमेव स्वार्थः फलदृष्टलक्ष-
णत्वात्तस्य । तदेतज्ज्ञाप्ये ऽभिहितं सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्ते नेह
कश्चित्परो ऽनुगृहीतव्य इति । स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तमानेषु कः प्रयोज्यार्थ
इति बोद्धे समाधानमप्युक्तं यदभिप्रायेषु सज्जत इति प्रयोजका-
भिप्राया क्रिया सम्पादनान्तस्तदर्थः । फलाभिसन्धानेन प्रवर्त्तमानो
ऽपि प्रयोज्यः साध्यत्येव । एवं च कृत्वा हेतुमति चेत्यत्रोपसङ्गत्या-
नानि प्रत्याख्यातानि । न वा सामान्यकृच्छेतुनो ह्यविशिष्टमितिस्वर-
संप्रवृत्तित्वात् । सूर्यस्य माहिष्मत्यामुत्तमनं कस्याभिप्रेतं काकतालीया
त्सम्पन्नमित्यभिप्रायानुवर्णनात् सूर्यः प्रयोज्यो भवतीत्यादिना पूर्वं
मेव समर्थितम् । अचेतनविषये ऽपि तर्हि भिक्षा वासयतीत्यादौ दासा-

द्यानु कूट्याभिप्रायाध्यारोपात् प्रयोजकत्वसमर्थनाय एवं योग्यतामा-
त्रेण निमित्तमात्रहेतुप्रयोजक इत्युक्तम् । निमित्तेभ्य इति वार्तिके-
ऽप्युक्तं हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रं भिक्षाविषदृशनादित्येवं सति
न विचारः कर्तव्यः ॥ १२२ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्ण-
प्रकाशे कर्त्रधिकारः ।

कर्तैव प्रयोजकः सन् हेतुरिति कर्तृविचारानन्तरं हेतुं विचारयति ।

प्रेषणाध्येषणे कुर्वस्तत्समर्थानि वाचरन् ।

कर्तैव विहितां शास्त्रे हेतुसंज्ञां प्रपद्यते ॥ १ ॥

संज्ञापुरःसरा व्यापारणा प्रेषणं, निकृष्टविषयो नियोग इत्यर्थः । यत्पुनरभ्यर्हितं व्यापारयति तदध्येषणं, अभ्यर्हितविषयं प्रबोधनमित्यर्थः । तत्समर्थानि प्रयोज्यक्रियासम्पत्त्यनुकूलानि चेष्टितानि । अयमेव च मुख्यः प्रयोजकव्यापारः, यत्प्रयोज्यक्रियासम्पत्तिसमर्थाचरणं व्यापकत्वाद् भिक्षादिष्वपि भवति । अस्यैव निकृष्टोत्कृष्टविषयतया प्रेषणाध्येषणरूपेण प्रविभागः । तथा च गोबलीवद्वैतन्यायेन तत्रिलक्षणं तत्समर्थाचरणं भिक्षाविषयमत्राभिप्रेतम् । व्यवहारभेदाभेदेनैषामुपादानमायथा त्वमिप्रायानुविधानं प्रयोज्यत्वमुक्तं, तथा स्वाभिप्रायप्रकाशने प्रयोजकत्वमिति तत्समर्थाचरणमेव । सर्वत्र प्रयोजकव्यापारः कर्तैवेति तत्प्रयोजको हेतुश्चेति संज्ञासमावेशार्थं चकार व्याचष्टे । असति चकारे तदत्रैकसंज्ञाधिकारात् कर्तृसंज्ञा न स्यादिति समावेशार्थं ऽसौ । तदुक्तं वार्तिके, कर्तृसंज्ञायां प्रयोज्यस्य ग्रहणमिति । विहितां शास्त्र इति । प्रदेशे स्वस्यैव ग्रहणं कृत्रिमतया तथा स्यादित्यर्थः । फलसाधनयोग्याः पदार्था हि लौकिको हेतुर्द्रव्यादिविषयः । तस्याप्ययं विशेषः । क्रियाविषयत्वेन कारकं हेतुः प्रयोज्यप्रयोजकः । अन एव कारकत्वनिबन्धनः प्रेषणादिः स्वव्यापारोऽस्य निर्दिष्टः । तत्र हेतुमति च, भियो हेतुभय, इत्यत्र कृत्रिमस्य हेतोर्ग्रहणमातृतीयाविधौ तु हेतावित्यत्र प्रयोजके कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेर्लौकिकस्य हेतोर्ग्रहणमापञ्चमीविधौ व्यप्यकस्तीति परिभाषितः पयुर्वस्यने । लक्षणहेत्वाः क्रियाया इत्यत्रापि प्रयोज्यस्य कारकत्वात् क्रियायोगाव्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यात् द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वेन सम्भवव्यभिचाराभ्यां लौकिक एव हेतुर्गृह्यते । तथा धात्वधिकाराच्चान हि धातुः साधनरूपे हेतौ वर्त्तते । एवं हेतुहेतुमतोर्लङ्घित्वापि हेतोर्धात्वर्थविशेषात् साधनस्य चाधात्वर्थत्वाभावात् लौकिक एव हेतुः । कृञो हेतु ताच्छील्यानुलोभ्येष्टित्यत्रापि न प्रयोजको हेतुः । तत्र णिज्विधानात् । कृञ इति च णिजराहितनिर्देशात्तेनात्र कृत्वा प्राप्तस्य कर्तृलौकिको हेतुर्विशेषणम् ।

तेन च विरोधाभावात् निवर्त्यते कर्त्ता ॥ योग्यतारूपेणैव च कृद्भिः
कर्त्तुरभिधानादिमित्तमात्रं हेतुरुपादीयमानो विशेषणं पुनः श्रुते-
रवधारणं प्रकल्पयति, हेतुरेवेति । तेनाव्याभिचारकारणं विद्यायशः
प्रभृतिषु प्रतिपादितं भवति । एते चात्र हेत्वादयः कर्तृविशेषप्रतीति-
सामर्थ्यात् गम्यमानाः परम्परया पदार्था एव । अन्यथा वाक्याव-
स्थायां प्रतीयमानाः पदावधिकस्य व्याख्याङ्गस्य निमित्तभावं नोपे-
युः । इह प्रैषातिसर्गेत्यादिसूत्रकारेण समुच्चितो लोडिति प्रैषे णिल्लो-
टोर्बिधानाद्विकल्पप्रसङ्ग इति भाष्ये चोदितम् । पृच्छतु मा भवान्
अनुयुक्तान् मा भवानित्यत्र णिञ् कस्मान्न भवतीति । आत्मनिर्देशेन
प्रयोजकाश्रितं प्रैषं दर्शयन् णिञः प्राप्तिं परिपुष्णातीति । अत्र प-
रिहारो भाष्ये ऽभिहितः, अकर्तृत्वात् इति स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको
हेतुरिति तस्य कर्तृत्वाभावात्तत्प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञाभावात्त-
द्व्यापारे प्रैषे णिञ् न भवतीत्यर्थः । चोदकस्तु कालादेः प्रक्षान्त-
शक्तस्य प्रयोज्यत्वात्प्रवृत्तस्य च नियोगानर्थक्यात्सम्भावितक्रियत्वेन
कर्तुः प्रेषणमिदमित्याशङ्काह । किं च भोर्वर्तमानाया एव क्रि-
यायाः कर्त्ता भवितव्यं न भूतगविष्यत्कालाया इति । अत्रोत्त-
रमभिसम्बन्धस्तत्र क्रियत इति । सामर्थ्यं सम्भावितो भूतगविष्य-
क्रियाविषये क्रियाकारकावः । तत्र च लोडविषये प्रयोज्यक्रियैवैका
सम्भाव्यता इति क्रियायां कर्त्ता भवति प्रयुज्यते । न त्वपरः प्रयोज्य-
व्यापारविषयः प्रयोजकव्यापारोऽस्ति । अनन्तरं भाष्यम् । यद्यकर्त्ता
कथं प्रत्ययेनोच्यते इति । अस्योत्तरं कथमस्ति न पृच्छति वर्तत
इति । तदुक्तं, अभिसम्बन्धस्तत्र क्रियते इमां क्रियां कुर्विति । अनन्त-
रमुक्तं कर्त्तापि तर्ह्यभिसम्बन्धः क्रियते । अस्यां क्रियायां कर्त्ता भवे-
ति । तथा च वयान्न सम्प्रत्यपृच्छत्यपि पृच्छक्रियाभिसन्धानेन पृच्छि-
धांतुर्वर्तते, तथा तत्कर्त्ताप्यभिसम्बन्धात्कर्तृप्रत्ययो लोटि क्रियत इति
कर्त्तापि तर्ह्यभिसम्बन्धः क्रियत इत्युक्तम् । एवं वदता भाष्यकारेण
! सम्प्रत्यकर्तृत्वाद्वा णिञ् न भवति इत्युक्तं भवति । तथा हि नवमेवा-
स्याधीयमानकर्तृत्वं न तु विद्यमानम् । क्रियायां कर्त्ता भवेति प्रेष्य-
ते न तु कर्त्तव्यं सद् । तेन कर्तुः सतः प्रैषः । प्रयोजकसमवायात् णि-
ज्विषयो लोटप्रत्ययस्तु कर्त्तादिषु विधीयते । धात्वर्थोपाधिस्तु तस्य
प्रैष्यः । स च न धातुप्रत्ययवाच्यः, अपि तु सामर्थ्यात्कर्त्तव्यं प्रयोजको

ऽवतिष्ठत इति तद्धर्मः प्रैषो ऽवतिष्ठमानो धातुप्रत्ययेन नियतकालतया-
ब्रवीतिष्ठते । तथा च सम्प्रत्यपृच्छत्यपि पृच्छत्विति प्रयोगः । णिचस्तु
प्रैषो वाच्य इति शब्दोपादानत्वाद्भिधेयधर्मो भवन् नियतकालाभि-
धीयिना प्रत्ययेन लडादिना कालनियमेनावच्छिद्यते । शब्देन हि ण्य-
न्तावृत्तपन्नेन कर्तृवाचिना लकारेण तृजादिनोपात्तो यः कर्त्ता प्रयो-
जकस्तस्य सम्बन्धी प्रतीयते ऽसौ विलम्बिधेयधर्मः । द्विविधो ह्यर्थः
शास्त्रे व्याख्यानाङ्गभावितोपाधीयते । कश्चित्प्रयोक्तृधर्मो यथा वी-
प्साद्रोहेर्ष्यासूयाकुत्सनादिः । अन्यः प्रतिपाद्यधर्मः । तत्रायं लो-
ङ्गविषयः प्रैष आवाधादिवत् प्रयोक्तृधर्म इत्यभिधेयधर्मत्वाद् व्या-
वृत्तः ॥ १ ॥

तदेतच्चात्पर्येण प्रतिपादयति ।

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छ्यादेर्लोङ्ग विधीयते ।

सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः ॥ २ ॥

प्रवृत्तक्रियस्य द्रव्यमात्रस्याप्रतिलब्धकर्तृभावस्य कर्तृत्वार्थ-
एव प्रैषे द्योत्ये लोङ्गुपदिश्यते । पृच्छचनुयुज्यादेशोतोः परः प्रत्ययः
कर्त्रादिकारके वाच्य । प्रवृत्तक्रियस्य तु विरामाशङ्कायां मा विरं-
सीरित्यभिसन्धाय कर्त्तुरेव स्वतन्त्रस्य प्रयोजकहेतुव्यापारे णि-
च्वाचक उपदिश्यते । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो हि हेतुमति चेत्यत्र
सिद्धान्तितः । तथा च वार्त्तिकं हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्य-
यपरिग्रहार्थमिति । तदेवं णिजलोङ्गवाच्यतया धर्मभेदालोङ्गविषय-
स्य द्योतकत्वेन प्रयोक्तृधर्मत्वेन च भेदादत एव तु शब्दद्वयेन पर-
स्परस्य शब्दः पूर्वस्मादपहृष्य सक्रियस्येत्यनेन सम्बन्धीयः । पृच्छ-
तु मा भवानित्यादौ न प्रैषकर्तृवाचकः कश्चाद्विद्यते । केवलमुच्चा-
रयितैव कर्त्ता सामर्थ्यात्प्रतीयते इत्यभिधेयमात्रप्रैषात् प्रयोक्तृ-
धर्मत्वेनावधादिवत् प्रतीयते प्रैषो न त्वस्य वाचकः कश्चिदस्ति ।
यदि तर्ह्येवमनयोः प्रैषयोः स्फुटो भेदः कथं भाष्ये चादितं इह-
कस्माच्च णिज् भवति पृच्छतु मा भवानिति । लोकव्यवहारमाधग-
म्या ऽयं त्रिभागः कृत इति प्रैषमात्रं समानं मत्वा पूर्वपक्षः ॥ २ ॥

गतमेतत्, इह प्रयोज्यस्य प्रेषणाध्येषणादिना सर्वस्य प्रयो-
जकव्यापारेणाप्यमानत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याशङ्काह ।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥ ३ ॥

स्वतन्त्रं नाम परित्यजन्नेव प्रयोज्यः प्रयोजकव्यापारे पा-
राधीन्यं प्रतिपद्यते । न ह्यस्य प्रयोजकेन स्वातन्त्र्यस्त्रण्डना क्रियत
इत्युक्तम् । इतरथा ह्यकुर्वन्नपि कारयतीति स्यादिति । तथा च प्रैषे
ऽपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्कर्तृसंज्ञा भवत्येव । कर्मसंज्ञा तु प्रैषेणा-
प्यमानत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना नियमिता । गत्यादिधातुविषय एव
प्रयोज्यः कर्मसंज्ञो नान्यत्रेति पाच्यत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्ते-
नेत्यादौ स्वधर्मेण कर्तृत्वेन प्रयोज्योऽभिधीयते इत्यर्थः ॥

ननु च प्रैष एव कार्यं प्रयुङ्क्ते न तु गुणशक्तिरिति प्रागेव प्र-
तिपादितम् । तत्र धातुवाच्यः प्रयोज्यव्यापारो ण्यर्थविशेषणत्वाद्प्र-
धानं, प्रयोजकव्यापारस्तु णिज्वाच्यः प्रधानम् । प्रकृत्यर्थावच्छिन्नत्वा-
द्धि प्रत्ययार्थः सर्वत्रैव प्रधानं, प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह भूत इति ।
अतश्चात्र प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्तदपेक्ष्यकर्मशक्तिरेव स्वकार्यं
प्रापयति । न तु स्वव्यापारविषया कर्तृशक्तिस्तथौदनस्य विकल्पात्
स्वातन्त्र्ये ऽपि न कर्तृसंज्ञा अपि तु विक्रेदनेन देवदत्तव्यापारेणे
ऽस्तितमत्त्वात् कर्मसंज्ञैव पच्यत्योदनमिति । तदेवमत्रोभयप्रसङ्गा-
भावे विप्रतिषेधाभावात् कर्तृसंज्ञाप्राप्त्या सिद्धैव गत्यादिविषयेऽपि
कर्मसंज्ञेति नियमाद्यं आरम्भः । तथा च पच्यत्यादिविषये नियमेन
प्रधानकार्यं प्रसारिते निःप्रतिपक्षं गुणक्रियायाः स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं
कर्तृसंज्ञां प्रवर्तयत्येवेति सिद्धम् ॥ ३ ॥

प्रयोजको हेतुरित्युक्तं कर्मणाश्चापि फलभूतस्य क्रियां प्रत्य-
स्येव प्रयोजकत्वमिति तस्यापि हेतुत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य हेतुकर्म-
णोर्भेदं दर्शयति ॥

क्रियायाः प्रेरकं कर्म हेतुः कर्तुः प्रयोजकः ॥

कर्मार्था च क्रियोत्पत्तिः संस्कारप्रतिपत्तिभिः ॥ ४ ॥

निवृत्तिविकारप्रतिपत्तिभिर्यथाक्रमं निर्वृत्यादि त्रिविधं कर्म
सम्पादकत्वात् क्रियाफलम् । कर्मात्मसम्पत्त्यर्थं क्रियां प्रयुङ्क्ते हेतुः
पुनः क्रियार्था साधनविनियोगे कर्तारं प्रयुङ्क्ते न तु साक्षात् क्रिया
तत्परिशेषाय हि कर्तुः प्रवृत्तिः । तस्य कर्तुः प्रयोजक इति वचना-

द्विषयित्वात्तु कर्मणोः प्रयोजकत्वस्य स्वरूपभेदः स्फुट इ-
त्यर्थः । स्वशब्दो हेतौ यस्मादुत्पत्त्यादिभिरुपकारात् क्रिया
कर्मायां ततः कर्म क्रियायाः प्रयोजकम् । यद् अर्थं तन्नस्य प्रयोज-
कमिति व्यपदिश्यते । तदुद्देशेन तत्प्रवृत्तेः । कारकान्तराणि तु क्रि-
यार्थानि न तु तदर्थं क्रियेति न तानि तस्याः प्रयोजकानि । न हि
करणाद्यर्थत्वमवसितविचारो हेतुः ॥ ४ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
साधनसमुद्देशे हेत्वधिकारः ।

विभक्तिविधानक्रमेण भाधनानां विचारे तृतीयाये कर्त्तरि-
निर्णीते चतुर्थये सम्प्रदानं विचारयितुमाह ।

अनिराकरणात्कुत्तुस्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥ १ ॥

अन्वर्थत्वात्सम्प्रदानशब्दस्य त्यागाङ्गमिति लक्षणा लाभः ।
त्यागो दानं दीयमानस्य स्वत्वनिवृत्त्या परस्वत्वापादनं । तत्र चाङ्ग-
निमित्तकारणमित्यर्थः । तथा च कर्मणा यमभिप्रेतीति लक्षणात्
परिग्रह एव त्यागः कथं कारकविशेषरूपं लभते इत्याशङ्क्य कारक-
त्वनिबन्धनं व्यापारं क्रियासिद्धौ निर्दिशति । अनिराकरणमित्यादि-
ना । उच्यते । तदभिप्रायेणैव त्यागात्तदेवं विधत्त्यागाङ्गं, स चोपाध्या-
यः तदभिसम्बन्ध्यमानं न निराकरोति, नापि तस्यकुतुर्मा त्याक्षीरि-
ति निराकरणं क्रियते । यदि हि निराकुर्यात् त्याग एव सम्पद्ये-
त । परस्वत्वापत्तिपर्यंतत्वात्तस्यानुमन्यते च दीयमानं तथा दीय-
मानं न निराकरोति । बलयादिदेवतादीनि तद्विक्रियायां वा पूर्वके
ऽवदाने प्रेरणमङ्ग्यर्थतया दानं प्रवर्तमानमपि सम्प्रदानव्यापारः । तथा
च त्यागोपकारित्वात् त्यागाङ्गं भवत्येव कारके सम्प्रदानम् । न
तु च दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्यं चतुर्थीप्रयोगात् किमर्थं सम्प्रदानसं-
ज्ञा । नैतन्याय्यम् । दानक्रियार्थं हि सम्प्रदानं न तु दानक्रिया तदर्थं,
कारकाणां क्रियार्थत्वात्सम्प्रदानार्थं तु दीयमानं कर्मेति वाक्या-
र्थभूताया दानक्रियाया अतादर्थ्यात्तादर्थ्यं चतुर्थ्या अप्राप्तौ त-
दर्थ्या संज्ञा न्याय्या । रजकस्य वस्त्रं ददाति, घृतः पृष्ठं ददातीत्या-
दौ तु तदर्थो नास्ति । यो हिंसते न च हानात्मकेन ममताविच्छेदस्या-
क्षेपादेव परोपकारत्वापयोगाभिसम्बन्धेन परस्वत्वापादनमपि स्वीकृ-
तं अत्र च तदभाव इति गौणोऽयं ददातेः प्रयोगः । तत् देवताविषये
तु दाने दातुः अस्वामिकत्वसङ्कल्पो विद्यते एव । एवमरोचकिते
ऽन्नं ददातीत्यादौ । उपयोगाभावस्तु शानच् । शुद्राय मतिं ददाती-
त्यत्रापि मतिसन्तानस्यापक्रामतोऽस्त्येव परोपयोगः । तथा चो-
पाध्यायादागमयतीत्यध्ययनसन्तानस्यापक्रामतो भवत्यपादानमुपा-
ध्यायः । मतिसन्तानस्य चैकदेशस्त्यज्यमान इति स्वत्वनिवृत्त्यपर-
स्वत्वापादनलक्षणां मुख्य एव ददात्यर्थः । अन्ये तु मतेः दानसं-

स्वस्थानवगमाद्गौण इत्याहुः । कन्यां ददातीति जन्यजनकभावा-
व्यापकत्वादपि स्वस्वामिसम्बन्धस्य निवृत्तेर्मुख्य एव ददात्यर्थः । ख-
ण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यादौ वस्तुनो ऽस्त्यपि च-
पेटादिस्त्राम्ये तदुपकारितया दातुः स्वामित्वाभिसन्धिरस्त्येव । य-
द्यपि प्रतिकूलरूपत्वाच्चपेटायास्तदानीमुपयोगो नास्ति तथा अपि फ-
लद्वारेणास्त्येव परोपयोगित्वम् । चपेटासहत्वे शास्त्राभ्यासयोग-
त्वात् फलाव्याप्तेः । मृजिरस्मायविशेषेणोपदिष्ट इति तु तादर्थ्यं
चतुर्थी । अविशेषेण गणपाठितो मृजिर्माज्जकशब्दार्थोऽपि भविष्यती-
त्यर्थः ॥ १ ॥

तदेवं प्रथमं सम्प्रदानं व्याख्यातम् । इदानीमुत्तरं व्याख्या-
तुमाह ।

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम् ।

रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते ॥ २ ॥

यथा संज्ञान्तरपूर्वकं कर्म प्रागुक्तं तथेदमपि सम्प्रदानम-
न्यपूर्वकं शास्त्रेण रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यादिना व्याख्यातम् । तथा
हि देवदत्ताय रोचते मोदक इत्यत्रान्यकर्तृकामिलापो रुच्यर्थे इत्य-
मिलावविषयभावमापद्यमानं मोदकं देवदत्तः प्रयुङ्क्तं लौल्यास्त-
दानुगुण्यमाचरतीति हेतुसंज्ञायां प्रयोजकस्य देवदत्तस्य प्राप्तायां स-
म्प्रदानसंज्ञा कथ्यते । तथा हि हेतुसंज्ञाभावे णिचोऽभावाच्चेतुसम-
वायिन्या द्वितीयस्याः क्रियायाश्च प्रतीतेर्मोदकः स्वक्रियायां धातु-
वाच्यायां कर्त्ता भवति न कर्म । रोचते मोदकः । हेतुसंज्ञासन्निभ्युक्ता-
याः कर्तृसंज्ञाया अपि देवदत्तस्य बाधनात्कर्त्तुः क्रिययेत्ततमत्वा-
भावात् । स्वातन्त्र्योपलक्षणायांयामपि कर्तृश्रुतौ सार्थाद्धीयत इति
प्रतीयते, तत्र भवेत्तदाश्रयं कर्मत्वं, यथा हीयत इति ज्ञानं शब्दोपात्तं
सा ऽर्थस्येति तदाश्रयावधिकस्य कर्मसंज्ञा । इह तु शब्दोपात्तायां मो-
दकक्रियायां रोचत इत्यस्मान्न देवदत्तस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीयते । स्वा-
तन्त्र्यस्य कारकमात्रविषयत्वात् कर्तृश्रुतिरनर्थिका स्यात् । यदा
तु देवदत्ताय रोचते मोदक इत्ययमर्थो देवदत्तं मोदकः प्रीण-
यति तथा च प्रीयमाण इति सांज्ञविशेषणं तदा कर्मसंज्ञायां प्राप्ता-
यां सम्प्रदानसंज्ञारम्भः । धातोरर्थान्तरं हि वृत्तौ सकर्मकत्वम् । एवं

देवदत्ताय श्लाघते इति गुणोत्कर्षेण देवदत्तः शंस्यमानगुणवत्तया
तत्समर्थोच्चरणाद्व्यारोपितप्रयोजकभावो हेतुसंज्ञः प्राप्तो गुणा-
ख्याने वा ज्ञापयितुमिष्टो ज्ञानेनाप्यमानत्वात् कर्मसंज्ञ इति श्लाघ-
न्हुङ्कित्यादिना सम्प्रदानसंज्ञः कथ्यते । एवं ह्यैतिप्रभृतीनां यथायोगं
वाच्यम् । ह्यैतिप्रभृतयो ह्यत्र स्वार्थोपसर्जनज्ञापनवचनत्वात्सक-
र्मकाः । तथा च ह्यैत्यमान इति संज्ञिविशेषणमुपात्तम् । देवदत्ताय
ज्ञातं धारयतीति स्वरूपे ऽवतिष्ठमानं ज्ञातमवस्थापयत्यधमर्णो धा-
रयति । अक्षोत्तमर्णो देवदत्ता दानक्रियाद्वारेण निमित्तं धारणस्य ।
यतो ऽसौ ददाति ज्ञातं न च तत्र ददातिक्रिया भूयत इत्यभूय-
माणाक्रियाविषये ऽत्र कारकशेषं षष्ठ्यां प्राप्तायां धारेरुत्तमर्ण-
इति सम्प्रदानसंज्ञा । यथासम्भवमिति हेतुत्वादित्रयं प्राप्तमुच्यते न
तु प्रत्येकं । पुण्येभ्यःस्पृहयतीति पुष्पाणामीप्सिततमत्वात्कर्मसंज्ञाप्र-
सङ्ग उक्तः । बुद्ध्यादौ तु कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । द्रोहस्यापकारत्वात्तद्व्या-
सकर्मकाः । एवमीर्ष्यासूर्यार्या अपि । देवदत्ताय राध्यतीक्षते इति
तु देवं पर्यालोचयन्तं गणकं देवदत्तः प्रयुङ्क्ते इति हेतुसंज्ञायां प्रा-
प्तायां राधीक्ष्योरिति सम्प्रदानता । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोतीत्यत्र
तु देवदत्तो याञ्जया गां प्रतिज्ञानात् प्रयुङ्क्त इति हेतुसंज्ञायां प्रा-
प्तायां प्रत्याङ्क्ष्यां भुव इति सम्प्रदानता । पूर्वस्य हि धात्वधेस्य
याचनलफस्य देवदत्तः कर्त्ता भवन् प्रतिश्रवे ऽङ्गीकारे प्रयोजको भ-
वति।होत्रे ऽनुगृणाति प्रतिगृणानीत्यत्रा ऽपि होतारं शंसिता प्रोत्सा-
हयतीति हेतुकर्मसंज्ञाप्रसङ्गे ऽनुप्रतिगृणञ्चेति सम्प्रदानता । शताय
परिक्रीतो ऽनुग्रहीति साधकतमस्य परिक्रयणो नियतकालस्त्रीकारे
सम्प्रदानता विकल्पेनोक्ता । तत्र रुच्यादिभ्वित्यादिशब्दोपात्तस्य
सुज्ञानत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्गो नोक्तः । विशेषाविवक्षाया अभावे चात्र
सर्वत्रैव क्रियानिमित्तत्वाश्रयेण शेषत्वे प्राप्ते सम्प्रदानतोदाहा-
र्या । बुद्ध्यादिपारगणनाद्व्याप्यकर्मतात्र नमस्ति । ननु च पूर्व-
मपि सम्प्रदानशाल्मेणैवोक्तं कर्मणाभिप्रेतीति, तत्कथमत्र शाल्मे
णैतीति विशेष्यमणितिरुच्यते । अन्वर्थत्वात्सम्प्रदानशब्दस्य लौ-
किक एव सम्प्रदानार्थः पूर्वमुक्तः । इह तु रुच्यर्थविषये तद-
र्थाभावाच्च शब्दसंस्कारमात्रप्रतिपादनाय शास्त्रारम्भसामर्थ्यात्स-
म्प्रदानत्वमुच्यते इति शास्त्राय लौकिकभेदेन द्विविधं व्याख्यातम् ।

इह साध्याय निगृह्यते, युद्धाय संनह्यते, पत्ये शेते इत्यकर्मकधातु-
विषये कर्मणो ऽभावात्तेनाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानता न सिध्यती-
ति क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति धार्ष्टिकं ऽभिहितम् । क्रिययाभिप्रे-
यमाणस्य स्यात्सम्प्रदानसंज्ञा । एतद्भाष्ये प्रत्याख्यातं, क्रिया ऽपि क्रि-
ययाप्यमानत्वात्कृत्रिमं कर्म । साध्याय निगृह्यते इत्यादौ च कया क्रि-
यया क्रियाप्यमानेत्युक्तं संदर्शनादिक्रियाधीनभेदेन धातुनाभि-
धानात् ॥ २ ॥

कथमभेदाभ्यः क्रियाकारकभावो युज्यते इति समर्थयि-
तुमाह ।

भेदस्य च विवक्षायां पूर्वा पूर्वा क्रियां प्रति ।

परस्याङ्गस्य कर्मत्वान्न क्रियाग्रहणं कुतम् ॥ ३ ॥

संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियाभेदापेक्षयोत्तरोत्तर
स्याङ्गस्य प्रधानक्रियार्थस्य कर्मत्वमविरुद्धं पूर्वपूर्वक्रिययाप्यमा-
नत्वादिति क्रियाया अपि कर्मतायां तथापि अभिसम्बध्यमानस्य
सूत्रेणैव सम्प्रदानता सिद्धेति क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातमाहदाति कर्म-
णेत्ययं तु विशेषो नाङ्गीक्रियते । तदत्र धातुना प्रधानक्रियैवोच्यते ।
सामर्थ्यप्राप्तास्तु संदर्शनादयः, ततो भिन्ना इति क्रियाकारकभावोप-
पत्तिः । तद्यथा । सार्थाङ्गीयते इति प्रतीयमानं सार्थस्य स्वात-
न्त्र्यं कर्मत्वानिमित्तम् । यदि वा तादर्थ्यात्प्रधानक्रियाणां प्राप्ताभेदा-
नां धातुभिरभिधाने ऽपि न सर्वथैव भेदतिरस्कार इत्यभेदाव्यक्ता-
र्यानुमितप्रतीत्या कर्मतोपपत्तिः ॥ ३ ॥

यद्येवमोद्धनं पचतीत्यादावपि क्रियाकर्मणाऽभिप्रेयमाणस्य स-
म्प्रदानसंज्ञा स्यात् । ओद्नादेः कर्मसंज्ञा तु क्रियाकर्मसु सावय शे-
त्यत आह ॥

क्रियाणां समुदाये तु यदैकत्वं विवक्षितम् ।

तदा कर्म क्रियायोगात्स्वरूपयैवोपचर्यते ॥ ४ ॥

संदर्शनादिक्रियासमुदायः परस्परमङ्गाङ्गीभावमनापन्नः स-
मकक्षनया समुच्छ्रियमाणरूपो यदैकफलत्वाद्भेदेन धातुनाङ्गीक्रियते
तदा भेदनिवन्धनस्य क्रियाकारकभावस्याप्रतीतेरप्रतिषेद्धकर्मभावया

क्रियया सम्बन्धमानमोदनादिकर्म स्वावययैव क्रिययेत्तिततमं निमित्त-
भूतञ्च कर्मसंज्ञयैव व्यवह्रियते न तु सम्प्रदानसंज्ञयेत्यर्थः । समुच्चये-
नाभिधानादङ्गाङ्गिभावाभावात् क्रियाकर्मरूपता नास्त्वत्र पक्षे ॥ ४ ॥

भेदविवक्षायां तर्हि सम्प्रदानता स्वादित्याद्यङ्गाह ।

भेदाभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थाप्यता ।

तस्माद् गत्यर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ॥ ५ ॥

लौकिकप्रयोगः प्रसिद्ध इति तमुद्दिष्ट्यान्वाख्यानं यथाप्रयोग-
मुपायपरिकल्पनादानीयते भेदाभेदविवक्षेत्यर्थः । एवं च गत्यर्थक-
र्मणि द्वितीयाच्चतुर्थ्यावपि उभयविवक्षाश्रयेण सिद्धे इति
नार्थस्तदारम्भेण । अन्यत्र भेदविवक्षानियमाद्व्यभिचारोऽतिप्रसङ्गो
नास्ति ॥ ५ ॥

एतदेवागमेन ब्रूयति ।

विकल्पेनैव सर्वत्र संज्ञे स्यातामुभे यावि ।

आरम्भेण न योगस्य प्रत्याख्यानं सम्भवेत् ॥ ६ ॥

भेदाभेदविवक्षानियमानाश्रयेण सर्वत्र कर्मसम्प्रदानसंज्ञयो
र्भावाश्रयमार्यं गत्यर्थकर्मणीत्यादि सूत्रं भाष्यकारो न प्रत्याचक्षीत ।
प्रत्याख्यानं ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् । यदा तु विवक्षानियमश्चेतसि भाष्य-
कारस्य स्फुरति तदारम्भप्रत्याख्यानयोरविशेषं मन्यमानो युक्तं यत्प्र-
त्याचक्षीत । तदेवं गत्यर्थविषये विवक्षेयम् । शास्त्रे निगदत इत्येवमादौ
तु भेदविवक्षैव । पञ्चत्योदनमित्यादावभेदविवक्षैव । वेष्टायामनध्वनी-
त्येतत् प्रत्युदाहरणयोरपि चाऽभेदविवक्षैव । मनसा पाटलिपुत्रं
गच्छत्यन्वानं गच्छतीति । सूत्रारम्भे स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रस-
ङ्गे, सिद्धं स्वप्राप्तवचनादित्युक्तम् । असङ्गगमनेनासम्बन्धात् क्रमात्तत्र
द्वितीयाच्चतुर्थ्यौ वक्तव्ये । अजातस्त्योस्तु सम्प्राप्ते कर्मणीत्यतिप्रसङ्गो
न भवति । एवं च विशेषसूत्रारम्भे प्रतिषेधो न वक्तव्यः । अजा हि
सम्प्राप्तकर्मात्र प्रतिषेद्धुमभिप्रेतं, तस्य चासम्प्राप्तवचनादेव
व्युदासः सिद्धः । अत एव भाष्येऽभिहितं, भाषितप्रतिषेधो वक्तव्य
इति ॥ ६ ॥

त्यागरूपं प्रहातव्ये प्राप्ये संसर्गदर्शनम् ।

आस्थितं कर्म यत्तत्र द्वैरूप्यं भजते क्रिया ॥ ७ ॥

अध्वन्यर्थप्रहणमिति वचनादध्वपर्यायेऽप्योऽपि प्रतिषेधः
पन्थानं गच्छतीत्यादौ । आस्थितः आक्रान्तो गमिक्रियया अध्वाऽऽदाह-
रणप्रवृत्ता गमिक्रिया सा द्विरूपाभावमतिक्रान्तस्य पर्यायो भवति ।
कामाख्यां यो भागः तत्र त्यागरूपं हीनरूपं, क्रियायाः प्राप्ये त्वासा-
दनीये भागे संसर्गरूपं प्राप्तरूपमिति त्यागोपादानलक्षणावयवभेदात्
क्रिया द्विविधा । तथा च त्यागोपादानरूपाविच्छिन्नप्रवाहगमिक्रि-
याक्रान्तोऽध्वा क्रियाविषयभावमात्रविधीयमानकर्मसंज्ञागोचरो न तु
क्रियया कर्मभूतया ऽभिसम्बध्यते क्रियाभेदाभावादिति सम्प्रदानसं-
ज्ञाभावः । ग्रामादेरेव तदुपायप्राप्यसाधनाध्वरूपस्य तद्योगः । यस्तु
नास्थितो ऽध्वा तत्र विभक्तिर्भवति । कथं वा नास्थितो,
ऽध्वा भवति यथोत्पत्त्येन प्राप्नोति पन्थानं, पथे गच्छतीति ।
तदेव सूत्रारम्भे विशेषी वक्तव्यः प्रत्याख्यानं तद्विवक्षानियमेनैवेष्टं
सिद्धम् ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

सम्प्रदानाधिकारः ।

इदानीं विभक्तिविधानक्रमेण तदर्थविचारे चतुर्थ्यर्थे निरूप्यते
प्राप्तावसरं पञ्चम्यर्थमपादानं विचारयितुमाह ।

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधा ऽपादानमुच्यते ॥ १ ॥

अपाये साध्ये यद् ध्रुवमेकरूपमनाविष्टापायलक्षणक्रियम-
स्मिन्नपायेनाविष्टेऽपि तत्साधनमपादानमित्यवधिविशेषापेक्षत्वात्
संरब्धोदासीनं भवतु, को ऽपादानोपादनस्य विषयः कथ्यते। स निर्दि-
ष्टः स्वशब्दः तस्य तदेकमपादानं। यथा ग्रामादागच्छति पर्वताद्वरोह-
तीत्यादि । उपात्तः क्रियास्तरस्य गणभावेन प्रधानभावेन वा
यत्रापायलक्षणो विषयः तद्व्यवहारात्तत्तद्विषयमपादानम् ।
तद्यथा बलाहकाद्विद्योतने, कुसुलात् पचति, ब्राह्मणात् शंस-
तीति । अत्र हि निःसरणाङ्गे विद्योतने विद्योतनाङ्गे च निःसरणे
विद्युतिर्वर्तते इति निःसरणलक्षणो ऽपायो विद्यते तस्य गुणप्रधानभा-
वेनोपात्तः । बलाहकात् निःसृत्य ज्योतिर्विद्योतने, बलाहकाद्वा विद्यो-
तमानं निःसरतीत्यर्थः। कुसुलादादाय पचतीत्यपादानाङ्गे पाके पचिः।
ब्राह्मणात् गृहीत्वा शंसतीति ग्रहणाङ्गे शंसने शंसिर्वर्तते। पञ्चमीप्रक-
रणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानमित्यलुक्। तत्र वार्तिककारस्य द्वि-
तीयार्थे पञ्चम्येषाभिमतता । यदाहान्यथैतानि ब्राह्मणानि ग्रन्थवि-
शेषरूपाणि यः शंसति स कथ्यते ब्राह्मणाच्छंसीति वृत्तिविषये ऽत्र
द्वितीयार्थे पञ्चमी वक्तव्या । भाष्यकारस्तु ब्राह्मणाद् गृहीत्वा आहत्य
शंसतीत्याहरणाङ्गे शंसने शंसिर्वर्तते इति उपात्तविषयमेवापा-
दानं मन्यते। अपेक्षितक्रियं स्वपादानं, यत्र सर्वथैव क्रियाशब्दस्या-
नुपलब्धेरभूता क्रियाऽनुमीयमाना सम्बन्धिषु द्रव्येषु संज्ञाविशेषहे-
तूनां शक्तिभेदानामविर्भावनिमित्तत्वाय कल्प्यते । तद्यथा माथुराः
पाटलिपुत्रकंज्य आल्यतरा इति । अत्र हि प्रकर्षप्रत्ययसामर्थ्यात्
त्रिभागहेतुरनुमीयमानापकर्षाक्रिया ऽपायलक्षणेऽपेक्षिता । मेघत उ-
पात्तनः चैत्रतः पाकनिरसनयोः शंसतीत्यादौ विद्योतनादिमात्रव-
चनत्वे ऽपि अन्यत्र निःसरणाद्यङ्गवृत्तेरविरोधात् पञ्चमीधृतिसाम-
र्थ्यात् अपायोऽत्र प्रतीयते। स च निःसरणाद्यङ्गत्वे धात्वर्थस्योपपद्यते

नाभ्यधेति तदर्थतानिश्चयः ॥ १ ॥

किं ध्रुवमपाये, किमङ्गमात्रं नेत्याह ।

संयोगिभेदाद्भिन्नात्मा गमिरेव भ्रमिर्यथा ।

ध्रुवावधिरपायो ऽपि समवेतस्तथा ध्रुवम् ॥ ॥

ध्रुवे संयोगेन साहचर्याद्भिन्नागो ऽप्यवधिः स्वीकृतः । तेन दि-
ग्विशेषावच्छिन्नसंयोगविभागकार्यम् । यथा गमनमेव भ्रमणमिति व्य-
पदिश्यते यथा च गमनग्रहणाद् भ्रमणरेचनस्पन्दनादयो गृह्यन्ते न
जात्यन्तराणीति काणादाः, एवं ध्रुवमचलमनाविष्टापायमवधि-
र्यस्याध्रुवे चले समवेतोऽसौ संरब्धोदासीनसाधनसाध्यस्याग-
स्तुभयकारकगतिविभागलक्षणफलोपायाभ्यो गतिविशेषो बो-
द्धव्यः । गन्तारि समवेतापीयं क्रिया ऽवध्यपेक्षणादपायाभ्यां लभत
इति तत् ध्रुवस्य क्रियासिद्धौ निमित्तस्वकारकत्वमुपपद्यते इत्याशयः ।
स चापादानसंज्ञाया विषयभावेनावस्थितोऽपायो धातुना ऽभिधीय-
मानानुमीयमानो वा ध्रुवमपादानसंज्ञमपाये साध्यत इति तत्र-
निमित्तत्वं ध्रुवस्य कारकस्य । एवमपायो व्याख्यातः । ध्रुवं तु
स्थिरमचलं लोके प्रसिद्धम् । ततश्च वार्तिके चोदितकृतियुक्तेष्वपादा-
नसंज्ञा नोपपद्यते ध्रुवत्वादिति । धावतो ऽश्वात्पतितः सार्थाद्गच्छतो
हीन इत्यादौ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञिषु ध्रुवत्वस्य स्थिरत्वस्याच-
लत्वस्याभावात् संज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र परिहारो हि उदितः, न
चाध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादिति ॥ २ ॥

तद्व्याख्यातुमाह ।

द्रव्यस्वभावो न ध्रौव्यमिति सूत्रे प्रतीयते ।

अपायविषयं ध्रौव्यं यत्तु तावद्विवक्षितम् ॥ ३ ॥

ध्रुवं कूटस्थं निष्क्रियमिति द्रव्यस्वभावो ध्रौव्यं सूत्रे न प्रत्येकव्यं
अपि त्वसंसृष्टवचनो ऽत्र ध्रुवशब्दः । तथा ह्यपाये साध्ये यद्भुवं
तेनापायेनासंसृष्टमित्येषो ऽर्थः । एवं च कृत्वा धावतो ऽश्वात्पततीत्यत्र
पतने स्वकर्तृकत्वाभावादेवानाविष्टाघनस्याद्वयस्य तन्नास्त्येव
संरब्धोदासीनसाधनसाध्यो ह्यपायः । तत्राश्व उदासीनः अपायातु-

संबद्धः । ग्रामादागच्छति यथा पर्वतमितिरूपः । करणस्य पर्वतस्य क-
र्मणोऽपायेनावेशाद् ध्रुवतायां सस्यामपि परत्वात् करणादिसंज्ञामिर्वा-
धनादपादानं संज्ञा न भवति । तथा च वार्त्तिकं अपादानमुत्तराणि ।
धनुषा विध्यति, कंसपाश्यां भुङ्क्ते, गांश्चोदि, धनुषा विध्यतीति ।
तदेवमपायाविषयस्य भ्राज्यस्याभयणात् अद्वयस्यापायेनावेशादस्तु
तद्विषयभ्रौव्यं भवेदेवाविबक्षितमिति वार्त्तिकार्थः ॥ ३ ॥

तथा हि ॥

सरणे देवदत्तस्य भ्रौव्ये पाते तु वाजिनः ।

आविष्टं यदपायेन तस्वाभ्रौव्यं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

सरणेऽश्वसमवायिभ्यां वेगितायां गतौ यथा देवदत्तस्य भ्रौ-
व्यं तस्य सरणेनानावेशात् तथा देवदत्तसमवेते पाते पतनक्रियायां
वाजिनोऽश्वस्य तयानावेशात् भ्रौव्यामेति दृष्टास्तद्व्याप्तिकाभावेने-
दमुदाहरणं । हेतुत्वेन स्वपायोऽनावेशात् व्यतिरेकमुखेनोभयत्रापि
भ्रौव्य उपात्तः । यद्यपि गतिं विना स्वविधिना नापाय इति गम्यत इति
वक्ष्यमाणत्वाद्बिभागेन देवदत्तस्यानुपादानात्तद्व्याप्त्यापदाने भवत्येव
समानो देवदत्तः ॥ ४ ॥

उभावप्यध्रुवो मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे ।

विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र विवक्षिते ॥ ५ ॥

ततश्च ॥ ५ ॥

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥

इतरेतरक्रियेतरेतरस्यानावेशात् अन्यक्रियायामन्यस्य भ्रौ-
व्यं अक्रियायां तु कर्तृत्वं द्वयोरपि । यदा तु परस्परमवधिभाषो
न विवक्ष्यते अपि त्वेकशब्दोपादाने द्विगते अपि क्रिये विवक्ष्येते ॥ ६ ॥

तदा ॥

अभेदेन क्रियैका तु द्विसाध्या चेद्विवक्षिता ।

मेषावपाये कर्तारौ यद्यन्यो विद्यतेऽवधिः ॥ ७ ॥

मेवावपसर्पेत इत्याख्यातपदने कर्तृद्वये निर्वर्त्यक्रियापेक्षेण प्रत्यायि-
ते तद्वयोरपि मेवयोः क्रियाविशेषकर्तृत्वमपायेन त्वकस्यावधित्वामित्य-
पादानता न भवति । एवं च कृत्वा ऽप्रायकर्तृत्वं मेवयोर्मेवति । यद्य-
न्यः पर्वतादिरवधिः भ्रुवलक्षणो ऽत्र भवति । तथा च तस्यापादान-
स्तथा । पर्वतादपावर्त्तत इति परस्परतो मेवावपसर्पेत इत्येवमभिधाने
मेवान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं द्वयोरैव क्रियापेक्षं सर्वं कर्तृत्वमुक्तम् ।
कर्तृमेवाद्यत्र क्रियामेदानुमानमाख्यातादेकेनापि प्रतीयते ॥ ७ ॥

यद्यन्यो विद्यते ऽवधिः तदा तेषामप्रायकर्त्तरि नाभ्ययेत्येतत्
माष्यं ग्रन्थसंवादेनोपपाद्यितुमाह ॥

गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति गम्यते ।

वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्ये निर्दिशितम् ॥ ८ ॥

कारकसूत्रे संक्षिप्तिर्देशः कर्त्तव्यस्तथा चोदितं साधकं का-
रकमिति वक्तव्यम् । अन्यथा अक्रियानिमित्तस्यापि कारकसंज्ञाप्रसङ्ग
इत्यनिष्टप्रसङ्गोपादानं च । वृक्षस्य पर्णं पततीत्याद्युदाहृतं वार्त्तिकं च
भाष्यमिति । भाष्य इत्याह । एतच्च ततः सावधिकाया अपायत्वे न
लिङ्गे अपि त्वस्य परिहाराया तत्रापायस्याविवक्षितत्वाविति । यदुक्त
मित्यनेन भाष्यप्रबन्धो ऽत्र निर्दिष्टः प्रपञ्चार्यः । वृक्षसम्बन्धिनः
पर्णस्य पातो वाक्यार्थो विवक्षितः, इति वृक्षस्यावधिना विवक्षात्र ना-
स्ति । तथा आपायो ऽयं न भवति । अपायत्वेनावधपेक्षारूपेणाविवक्षि-
तत्वादित्यत्रापादानता वृक्षस्य न भवति । यदि त्वपायो ऽत्र विव-
क्ष्यते तदा वृक्षस्यावधित्वात् वृक्षात्पर्णं पततीति भवति । ततश्च न
ज्ञायेन कस्य सम्बन्धि पर्णकं वृक्षस्य चान्यस्य वेत्युक्तम् । तस्मा-
त्पर्णाविशेषणत्वेन वृक्षस्य विवक्षितत्वात् वृक्षमत्यजदपि पर्णमा-
त्रं भूमिस्पृशति इति प्रयोगो भवत्येवेत्यपायाविवक्षोक्ता । तस्माच्चाव-
सीयते सावधिकगतिरपायो न श्रद्धाजन्यया ऽवध्यविवक्षया
ऽप्यत्रापायसम्भवात्पादानत्वं स्यादेवेति ज्ञापकमेतत् । एतच्चापायेनैवा
वधेराधेपातस्यैव विशेषणम् । शब्दवत्संक्षिप्तप्रतिपत्त्यर्थं भ्रुवग्रहणं संर-
ब्धोदासीनोभयसाध्यनामपायस्य दर्शयितुमिति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

गतमङ्गः इदमिदानीं वक्तव्यं अपादानमुत्तराणीति विप्रति-
षेधः कात्ययनेनोक्तः तथाचोक्तैः कारकैरपादानस्य बाधितत्वात्,

बलाहकाद्विद्योतते बलाहको विद्योतते बलाहके विद्योतत इति भाष्ये
संज्ञासमावेशो दर्शितो विरुद्ध इत्याशङ्क्य भाष्यं समर्थयितुमाह ।

भेदाभेदौ पृथक्भावः स्थितिश्चेति विरोधिनः ।

युगपन्नविवक्ष्यन्ते सर्वे धर्मा बलाहके ॥ ९ ॥

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सङ्कातो बलाहकः, तन्नावयवस्य
ज्योतिषो विद्योतनं । तच्च ज्योतिर्यदा तस्मात्समुदायात्मनो बलाह-
कात् भेदेन विवक्ष्यते तदा भेदविवक्षायां पृथग्भावेनैव वा विवक्ष्यते
तन्नावस्थानेनैव वा ॥ यदा पृथग्भावेन विवक्ष्यते तदा बलाहको
ऽवधिः पृथग्भावलक्षणस्यापायस्येत्युपात्तविषयमिदमपादानं व्याख्या-
तम् । बलाहकाद्विद्योतते विद्युज्ज्योतीरूपेति बलाहकात्पृथग्भूय निः-
सृत्येति निःसरणाङ्गे विद्योतने धातुः । यदा तु निराधारस्य तेज-
सो ऽवस्थानाभावाद् बलाहकः स्थितिहेतुत्वाद्धारभावेन विवक्ष्यते
तदाधिकरणसंज्ञो ऽसौ जायते बलाहके विद्योतत इति, बलाहके स्थि-
त्वा प्रकाशत इत्यर्थः । अविविधनत्वाद्देष्टुतस्य जातवेदसो बलाहको जल-
पूर्णो ऽप्याधारो युज्यते । स्वस्योदकसम्भेदात् पार्थिवेन धूमेन वा
विलीकारात् बलाहकाङ्गो नास्ति । नास्ति तावत्तेजसः प्रकाशकर्तृ-
त्वाभाव इति भेदविवक्षायां शक्तिद्वयाविर्भावो बलाहके दर्शितः ।
पृथग्भावे स्थितौ च भिन्नविषये एव । यदा तु स्वच्छत्वाद्बलाहकाद्द्र-
व्यस्य तत्रत्यात्रत्यमुदकादितेजसः प्रकाशे प्रतिबन्धकं न भवतीत्य-
भेदेन बलाहकाख्यः समुदायस्तेजोवयववशाद्विद्योतनसमर्थो विव-
क्ष्यते तदात्र कर्तृशक्तिरेवाज्जृम्भते बलाहको विद्योतत इति अवय-
वनिबन्धनाद्बि समुदायमनुगतमिति व्यपदेशाः । तद्यथा किसलयि-
तमुपवनमिति वृक्षसमुदायस्योपवनशब्दवाच्यत्वेन तदवयवानां स-
ञ्ज्ञातकिसलयत्वं समुदायस्तथा व्यपदेशार्हः । तदेवं विषयभावेदात्प-
यायेण भिन्नशक्तिबलाङ्गाख्य उदाहृतः । ननुयुगपच्छक्तिविवक्षाया-
मिति भवति प्रतिषेधे वचनेनास्य विरोधः काङ्क्षत् ॥ ८ ॥

यत् विप्रतिषेधोदाहरणं तत्र युगपदेव शक्त्यो विषक्षेत्याह ।

धनुषा विध्यतीत्यत्र विनापायीविवक्षया ।

करणत्वं यतो नास्ति तस्मात्तदुभयं सह ॥ १० ॥

धनुषा विध्यतीति परत्वात्करणसंज्ञाऽपादानसंज्ञां बाधत
इत्युदाहरणम् । नत्र युगपत्प्राप्तिरेव नैकस्य संज्ञयोरिति तद्व्यंसाधक-
त्वमपायश्च सहैकस्मिन् द्रव्ये वर्त्तते । यतोऽपायविवक्षामन्तरेण
साधकतमत्वं व्यधने धनुषो नास्ति । न हि दण्डेनैव धनुषा विध्यते
ऽपि तत्संपत्करस्यावधिभावमुपयज्यनुव्यधननिमित्ततां प्रतिपद्यत इति
युगपदुभयविवक्षायां भिन्नविषययोरपि शक्त्योऽनिमित्तनिमित्तभा-
वेनावस्थानादेकत्र द्रव्ये समावेशात् सनिमित्तसंज्ञाद्वयहेतुत्वे युगप-
देकस्मात्प्रातिपदिकात् तत्कार्यविभक्तिद्वयोत्पत्त्ययागात् एकसंज्ञा-
धिकारोपनीते विरोधे परत्वात्करणसंज्ञानिमित्ता विभक्ति-
र्भवति । शक्त्योर्हि नास्ति अत्र विरोधः भिन्नविषयत्वात् । शरणिः सरणे
ह्यापादानं व्यधने तु करणं धनुः, आविष्टशक्तिं द्रव्यमेव संज्ञावि-
षय इति तद्वेषेक्षयैव च प्राप्तिः । तथा हि विभक्तिविधाने अपादाने
करण इत्यादिसंज्ञाविशेषेण द्रव्यत्वमेव विशिष्यते । एकस्यानेकसं-
ज्ञाप्रवृत्तावपि नास्ति विरोध इति संज्ञाकार्यविभक्तिमुखेन विरोधो
ऽत्र व्याख्येयः । एतच्चोदाहरणमुपलक्षणार्थमुपात्तमन्यत्रा-
पि विप्रतिषेधोदाहरणमुभयविवक्षा योज्येति । यथा हि कंस-
पाश्यां भुङ्क्ते इत्यत्रास्वादानादिरूपाया भुजः कंसपात्री धारयन्त्यत्र
मन्त्राधारः । स चाप्याधारभावस्तावन्नोपपद्यते यावदपादानता ना-
स्ति कंसपाश्यामन्नमुद्धृत्य भुज्यत इत्यपादानम् । न हि पर्णपुटेन
(संहानमभ्यवहारोतोऽस्यादस्तत्र) ? भुङ्क्ते इति भवत्याधारसम्प्रत्य-
यः । यदि च कंसपात्री न भवेदन्नादस्यावाधिस्तदा भुजिर्नैव निष्पद्ये-
तेत्यपायविवक्षां विना ऽत्र करणत्वाभावः । उभयोर्युगपद्विवक्षायां
संज्ञाद्वयप्रसङ्गे ऽपादानमुत्तराणीति अधिकरणसंज्ञया परया पू-
र्वाऽपादानसंज्ञा बाध्यते एव । गां दोग्धीति क्षारणवचने दुहौ ना-
न्तरीयकोपायः । न हि गोस्तनपतितपयसः क्षारणं संपद्यत इति
अपादाननान्तरीयका कर्मशक्तिः गोः परत्वात् कार्यं प्रयुङ्क्ते ।
एवं धनुर्विज्यतीत्यपायविवक्षां विना व्यधने धनुषः स्वातन्त्र्यं ना-
स्तीत्युभयसंनिधौ चापादानमुत्तराणीति परा कर्तृसंज्ञैव भवति ।
एवमत्र विषये द्वे शक्ती अभ्युपगम्ये ॥ १० ॥

नान्तरीयकत्वादेकत्र द्रव्ये समावेशे संज्ञाद्वयप्राप्तौ विभक्त्या-
व्यकार्यद्वारेण विरोधे सति परत्वेन व्यवस्थांता ॥ सम्प्रति शक्त्य-

मेदमश्रित्य संज्ञयोरभिन्नविषयोपनिपातमाह ।

एकैव सा सती शक्तिद्विरूपा व्यवतिष्ठते ।

निमित्तसंज्ञयोस्तत्र परया बाध्यते ऽपरा ॥ ११ ॥

परा मिश्रक्रियाविषया ऽपि द्रव्यस्यैकैव शक्तिः । तथा हि न द्रव्यं क्रियाद्वयं सम्पादयतीति तत्र क्रियाद्वयविषये अपादानकरणादिमंज्ञाद्वयं लभत इति एकत्र शक्तौ मंज्ञाद्वयप्राप्तौ परसंज्ञया न परा अपरा पूर्वा संज्ञा बाध्यते विरोधादेकसंज्ञाधिकारानिमित्तादित्यर्थः । शरानस्सरणे ऽध्व-
ध्रिभावां धनुषः साधकत्वशक्त्यन्तर्भावितः । तेन विनापायोऽपीति तावत्स्यैकैव शक्तिर्भेदात् परस्परनिरपेक्षस्य कार्यद्वयस्य प्रावि-
भक्तरूपशक्तिद्वयपरिकल्पकस्याभावात् । व्यधनक्रियया हि शराप-
गमक्रियाऽत्र गुणभूतेऽपि पृथगात्मानि शक्त्यन्तरं नाक्षिपति । क-
वलमेकैव शक्तिप्रवृत्तप्रधानभूतक्रियाद्वयविषयतया मिश्ररूपेण च-
कांत । द्रव्यमेव तर्ह्येकं क्रियाद्वयाद् द्वयं सम्पादयत् साधनमस्तु
किं शक्तिपरिकल्पनेनेति । नैतदुपपद्यते । अभिन्नस्वभावत्वादस्या
नानाक्रियाविषयतायां गात् । शक्तिस्तु सामर्थ्यमनेके कार्यमपि
भवति । तद्यथोक्तं, न शक्तीनां तथा भेदो यथा शक्तिमतां स्थिति-
रिति । यद्येवं पक्षवैदो भुज्यतामित्यत्राप्येकैव शक्तिरस्तु नैव-
मुपपद्यते । अन्तर्भूतेनापायेन पृथगात्मानमलभमानेन ह्यनिमित्तश-
क्तिभेदस्यानाक्षेपादिति स्थितम् ॥ ११ ॥

पूर्वं तु गुणप्रधानभावानाश्रयेण क्रियाद्वयमात्राविषयं
शक्तिद्वयमुक्तम् । तद्वत्तद्विदानीं भुवमपायेऽपादानमित्यनेनैव लक्षितं
सर्वमपादानमस्यैवामी विषया अपरस्तु ॥

निर्धारणे विभक्तेऽयो भीत्रार्थानां च यो विधिः ।

उपात्तापेक्षितापायः सो ऽबुधप्रतिपत्तये ॥ १२ ॥

पञ्चमी विभक्त इति विभक्तविशिष्टे निर्धारणे न-
म्यमाने पञ्चमीलक्षणां यो विधिरुक्तः सोऽपेक्षितापायः ।
अपास्वानुमीयमानस्यापेक्षणादित्यपादानसंज्ञयैव सिद्धः । तस्य

हि माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आकृत्यतरा इत्येतदु-
दाहरणम् । अत्र निर्धारणस्य विभक्तविषयत्वात्स्येन विभक्त-
ताप्रतिपत्त्यर्थं विभक्तग्रहणमिति पृथग्भूता एव प्रतिपाद्यमाना
एतस्य विषयः । ननु गवां कृष्णा सर्वास्तकरितमेत्यादि गोत्वेनापृ-
थग्भावात् नत्वात्मनि विभागेऽपि विवक्षिते पूर्वमाकृत्येन बुद्ध्या सा-
म्यमवस्थापेक्षमात्रया ह्याकृत्येन समानेन गुणेन बुद्ध्यैकत्वमागच्छानि-
क्षयविशिष्टाकृत्यवशात् पृथक्क्रियेत्यास्तं बुद्धिसंश्लेषपूर्वको त्रि-
श्लेषोऽवाचाकृत्य इत्येव सिद्धाऽत्र पञ्चमी अपेक्षनक्रियं च स्तनदपा-
दानम् । तदुक्तं भाष्ये, यस्तैः सत्यं गतवान् स एवं प्रयुङ्क्त इति ।
कारकाधिकारे तमग्रहणमतिशयस्येन विवक्ष्यत इति गौणं ऽप्यत्र
बौद्धेऽप्यप्ये अपादानता विरुद्धा । तेष्वप्यादिकारकव्यवहारो बुद्ध्य-
वस्थानिवन्धन एव सर्वः । उक्तं प्राक् । बुद्ध्या समीहितैकत्वा-
न् पञ्चालान् कुरुभिर्घटा । पुनर्विगजतं वक्ता तदापायः
प्रतीयत इति । एवं सामान्येनैव सिद्धे सूत्रारम्भे बौद्धमपायं प्रति-
पाद्यमानं प्रति विवक्षानियमायं अपायविवक्षेवात्र कर्तव्येत्यर्थः ।
तथा भीमार्थानां भयहेतुः, पराजेरसोढ इत्यादिश्च यो विप्रश्नप-
दानसंज्ञास्वक्षणः सोऽप्युपासो गुणभावेन विषयोऽप्यलक्षणीकया येन
स एवं विध्य इति उपासविषयोपदानभेदोदाहरणरूपः पूर्ववादो
ऽनुबोधवार्थ एव । तथा हि वृक्षेभ्यो भयं चोराद् विभेतीति य एव
मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स तु बुद्ध्या चिन्तयति यदि मां वृक्षाः
प्राप्नुयुः ध्रुवमनिष्ठापात इति इत्येवं बुद्ध्या वृक्षान् प्राप्य बुध्यन्तरेण
ततो विभागं प्रतिपद्यत इति भयपूर्विकायां निवृत्तौ विभेतिवर्तनाद-
स्येवापायः । एवं चोरेभ्यस्त्रायत इत्यत्राप्यनर्थप्रतिघातवचने
त्रायनावनर्थचोदकत्वं बुद्ध्या निश्चित्य ततः स्वमपनयनि सह
इति सम्भाव्योपायः । अध्ययनात्पराजयत इत्यध्ययनाभ्यासपरि-
श्रान्तो गुरुपर्युपासनायां (स नायासनीरूपः प्रागिवाध्ययनं) ? ततो
निवर्तत इत्यस्येवापायः । पराजयनिश्चाऽत्र खेदपूर्वके निवर्तने
वर्तने क्षिप्तः सञ्चिर्त्तन इत्यर्थः । पूर्वमेवाप्रवृत्तौ तु खेदा बुद्ध्या
समीहितः । एके (घतयसानित्यं) ? हृष्टोपचरतो गुरुन् । यवभ्यो गां-
वारयतीति यद्यमुख्य एवापायः । कूपादन्धं वारयति अन्धेमांजनवर्कं
वारयतीति बुद्ध्या कूपाग्निसम्प्राप्तिमनिष्ठहेतुभूतां गन्धमानो ऽनु

कम्पया ततो निवर्तयतीनि बुद्धिसंश्लेषको ऽपायः । उपाध्याया-
दन्तर्हित इत्युपाध्यायसमीपप्राप्तौ प्रेषणोपालम्भादि दुःकं मन-
सि निश्चित्य ततो ऽपैतीत्यपायः । उपाध्यायादधीत भागमयती-
नि च ग्रन्थम्, इत्युपाध्यायमुक्तोद्गीरिता हि शब्दाः सन्तानेन
वर्त्तमानाः शिष्यमनुप्रविशन्तीत्युपाध्यायादध्याख्यानोपात्तेशामपक्व-
मो ऽवसीयते । तदुक्तं भाष्ये संवादिन्यनुपयोगे तु नटस्य शृ-
णोतीत्यपायो न विवक्ष्यते । न हि नटादयमादत्ते, अपि तु
नटसम्बन्धिः शृणोत्येतावद्वार्थसतत्त्वम् । शृङ्गाच्छरो जायत इति
निःसरतीत्येवं लोकस्य प्रतिपत्तेरित्यस्येवापायः । शाले च पदा-
र्थो लौकिकः प्रविभज्यत इत्युक्तमिति निर्विकल्पिते प्रक्रियानादरः ।
तीर्थिको नहि केवाञ्चित्कार्यकारणयोः परिमाणाभयेण भेद इति
विभागभावः । हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति स्मृतौ कृपा गङ्गा ततः प्र-
सर्पतीति मुख्य एवापायः । गौणं चापायमाभित्य जुगुप्साविराम-
प्रमादार्थानामुपसंख्यानं प्रत्याख्यातम् । तथा हि अधर्माज्जुगुप्सते
विरमन्तीत्यास्तिकः । परत्र दुःखानुबन्धिनमधर्ममवगत्य जुगुप्सापूर्व-
कतया ऽपैतीत्यस्यपायः । नास्तिकः पुनरिहैककलेशफलं धर्म-
मवगत्य ततः प्रमादेन निवर्त्तत इति प्रमाद्यतीत्युच्यत इति सर्वत्र
पूर्वेणैवापादानसंज्ञायामुत्तरो विधिः प्रपञ्चार्थः । लक्षणप्रपञ्चाभ्यां
हि व्याकरणं यथोक्तं त एव विधय इत्यादीनि सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति भूनिराजनमयहेलाराजर्कुने प्रकीर्णप्रकाशे
साधनसमुद्देशे ऽपादानाधिकारः ।

इदानीं विभक्तिविधानक्रमायात् षष्ठ्यर्थे शेषलक्षणमतिक्रम्य
कारकविशेषप्रक्रमायात्मधिकरणे सप्तम्यर्थे विचारयति ॥

कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रे ऽधिकरणं स्मृतम् ॥ १ ॥

लोके ऽधिकरणमविशेषेण द्रव्यगुणक्रियाविषयमधीयते ।
शास्त्रे त्वस्मिन् कारकप्रकरणात् क्रियामेवोपकारविशेषेणाधारण
लक्षणेनाधिकरणसंज्ञा अवतिष्ठते । तत्र क्रिया कर्तरि कर्मणा वा-
वतिष्ठत इति तयोः क्रियाधारणादधिकरणसंज्ञा वचनात्पर्यायेण
स्यात्कर्तृकर्मक्रियाविषया वा कर्तृसंज्ञा कर्तृत्वक्रियाविषया वा कर्मसं-
ज्ञा स्यादिति तत्र यथायोगं कर्तृकर्मसंज्ञा नाधिकरणसंज्ञा प्रस-
ज्यत इत्याशङ्क्योक्तं कर्तृकर्मव्यवहितमित्यादि ॥ कटे आस्ते स्ना-
ह्यां पञ्चतीति कर्तृकर्मधारणं तत्समवेतायां क्रियायामुपकारकम-
धिकरणं पारम्पर्येण । असतीत्याधारे कर्तृकर्मणी क्रियापकारं न
प्रतिपद्येयातामिति तद्योगो नालीत्याधारोपकारपरत्वात्कर्तृकर्मसं-
ज्ञे एव । कारकाणां च क्रियानिमित्तत्वं, यथा ऽपि तान्नदाश्ची-
यत इति व्यवधानात् क्रियोपकारकत्वमविरुद्धम् । व्यवहित-
मित्युक्ते ऽप्यसाक्षादिति वचनं लोकानुसारेणापि पदार्थव्यव-
स्थायामधिकरणस्य क्रियाधारणं प्रति व्यवधानपरिपोषणार्थम् ।
तथा हि शब्दात्प्रतीयमानो ऽर्थो लौकिकः संस्कारनिमित्तमुच्य-
ते । पृथिव्यां शेते, स्नाह्यां पच्यत इत्यादौ साक्षात् शब्दात् क्रि-
याविशिष्टे कर्तृकर्मणी प्रतिपद्येते नाक्रियामात्रं तनो निरुष्ट-
पमिति क्रियाभयधारणादेव लोके ऽधिकरणस्य क्रियोपकारः
प्रतीयते न साक्षात् । ॥ १ ॥

इदानीमौपश्लेषिकादिभेदो ऽप्यधिकरणस्य । सामान्यभेदल-
क्षणमनुगतमित्याह ॥

उपश्लेषस्य चाभेदीस्तलाकाशकटादिषु ।

उपकारास्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवायिनाम् ॥ २ ॥

उपश्लेष आधारस्याधेयेन सम्बन्धः । यन्नशदसावाधारः ।

तस्य त्रिष्वधिकरणेषु भेदः । अन्यथा तु संयोगिन्याधारे सम्बन्धः । अन्यथा तु समवायिनीति सम्बन्धभेदश्चित्रत्वेन व्यप-
देशः । तथा हि कटे भास्ते देवदत्त इति संयोगनः कटस्य सकलावयवव्याप्या देवदत्तोपभूतो न दृश्यते अपि तु कतिप-
यावयवव्याप्येत्यविशेषादौपम्येविक इति सामान्यसंज्ञाया आधारेऽप्यमुच्यते । तिलेषु तैलमिति तु समवायिना तैलत्वेन तिला-
नां समस्तावयवव्याप्या लोकप्रसिद्धा सम्बन्धाद्यापकमधिकरणम् ।
के शकुन्तल इत्यत्र आकाशस्य तात्त्विकावयवभाषात्कटिपतप्रदेशत-
या सम्बन्धाद्वैषयिकमेतदधिकरणमनन्यभावश्चात्र विषयार्थः एवं
(अमत्स्या) ? इति आधारप्रदेशापेक्षया चैतदौपम्येविकमधिकरणम् ।
गुरौ वसतीति शिष्याणां गुरुधिपानां नावृत्तौ वैशिकमधिकरणं
गुरुः । उपभूतेऽप्यत्र बौद्धः । युद्धं सन्नहतीति युद्धाभिसम्बन्धितः
सन्नहनस्य तनुत्रादिबन्धनरूपस्य प्रवृत्तेः युद्धं विषयाधिकरणम् ।
गङ्गायां गाव इति गङ्गाशब्दः सामीप्यात् प्रदेशवृत्तिरित्यौपम्येविक-
मधिकरणम् । शत्रोरभावे सुखमित्यादावस्य बौद्धं कारकत्वमिति
प्रागेव निर्णीतम् ॥ २ ॥

के पुनरुपकारा इत्याह ।

अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता ।

दिग्विशेषादवच्छेद इत्याद्या भेदहेतवः ॥ ३ ॥

अविनाशस्तैलस्य तिलकृत उपकारः । तिलविनाशो हि तैलं
विकीर्णं नश्येत् । पर्यङ्के घृत इति शयितुर्गुरुत्वप्रतिबन्धे स्वतन्त्रः
कर्ता आधारः । अन्यथा गुरुत्वात्पक्षो भवेत् । के शकुन्तादय इत्यादौ
केन शकुन्तादेर्(धनावारदिशः) ? सम्बन्धस्याप्यवर्तनमित्ययमेव त-
स्याभेदोपयोगः । आदिशब्दाच्छकटादिनाधारेण देशविशेषसमा-
प्तिः । गुरुणा शिष्याणां संस्कारातिशयः पर्यङ्कादिना चैकस्थित्य-
मित्यवमादय उपकाराः प्रतिपाद्यन्ते । प्राच्यामादिस्य उदेति प्रती-
च्यामस्तमेति दक्षिणस्यामगस्य उत्तरस्यां भुव इति दिग्विशेष-
सम्बन्धप्रतिपादनमात्रांपयोगमेतदधिकरणम् ॥ ३ ॥

मूर्त्तानां सर्वेषामन्याधीनायां स्थितौ मूर्त्तस्याधारस्याप्यपर-
मधिकरणमिति पर्यस्तवर्ति मुख्यमधिकरणं किम्रत्याह ॥

आकाशमिव केषां विदेशभेदप्रकल्पनात् ।

आधारशक्तिः प्रथमा सर्वसंयोगिनां मता ॥ ४ ॥

ग्रहनक्षत्रविमानादीनां तावदाकाशमेवाधिकरणं प्रसिद्धमेव
मन्यन्नापि पृथिव्येकदेशो रथादीनामधिकरणं तेषामपि तस्य
पृथिव्येकदेशस्याकाशाधारत्वात्पारंपर्येणाकाशमेवाधार इति स-
र्वप्रहेणाह । समवायिनां तु स्वावयवे आधार इति मुख्याधा-
रशक्तिराकाशाश्रया । भावानां चैकदेशतया संकरः संयोगि-
भिरपरिमितदेशमुख्यभागकल्पने भिन्नतयाकाशदेशभावं प्रतिप-
द्यते यत्तत्तदुक्तं देशभेदप्रकल्पनादिति । संयोगिनां देशतया व्यव-
हियमाणस्याकाशभेदस्य तैरेव संयोगिभिरव्यापकैः पारिकल्पनादा-
काशं सर्वेषामसङ्करेणाधिकरणमित्यर्थः । केषां चित्, ये ह्याकाश-
मप्युपयन्ति संसर्गादिनां तेषां मने इत्यर्थः । तत्रैतत्स्यात् किमि-
दमनध्यक्षमाण आकाशे नामशब्देन गुणेन गुपयंशोऽनुमीयत
इति चेदाकाशगुणत्वस्यैवासिद्धेः । शब्दस्यानमप्येतत् न स्पर्शवद्वि-
शेषगुणः शब्दः । अथावद्द्रव्यभावितादाश्रयादन्यत्रोपलब्धभाविता-
द्विहेतूपन्यासो वायं न्यायरूपादीनामपि ॥ ४ ॥ (सत्यप्याश्रये नि-
मित्तान्तराप्रवृत्तदर्शनादाकाशस्य च द्रव्यत्वासिद्धौ शब्दाश्रयत्वस्य
विवादास्पदत्वादयावद्द्रव्यभावितात्वं शब्दे असिद्धं कर्णशक्त्यव-
च्छिन्नाकाशदेश एवोपपन्नोऽश्रयावदन्यत्रोपलभ्यमानत्वाप्रतिपक्षसमा-
तेन्द्रियप्राणलक्षणकानेकविशेषगुणयोगित्वमपि स्पर्शवभावसङ्क-
ता तनिर्यामित्याशङ्क्याकाशसदृभावे लोके प्रसिद्धं लिङ्गमाह ॥) ?

इदमत्रेति भावानामभावाच्च प्रकल्पते ।

व्यपदेशस्तमाकाशनिमित्तं संप्रचक्षते ॥ ५ ॥

इहाधारशक्तिरेवान्यथानुपपत्तेराकाशसद्भावं गमयति । तथा
हि शब्दप्रमाणाकानां शब्दार्थोऽर्थः । अस्ति चायं शब्दः इदं नक्षत्रमत्र-
निष्ठमिति । (अत्रेति यं निर्दिष्टमस्ति न वस्तु भवत्पृथि-
व्यादृश्यत्वादाकाशमवलम्बता जघावस्त्वेतत् सर्वसामर्थ्याविरहल-
क्षणाद्वस्तु न सर्वविध्यव्यपदेशाभावाभिरूप्य हि व्यपदेशो निरु-

पणवस्तुनि वद्वावहानिरूपितस्यैव वस्तुत्वादत् एव शङ्कोरभावे
सुखमित्यादौ निरूप्यमाणस्याभावस्याप्याधारभाव इत्यस्ति लो-
कप्रसिद्धव्यवहारनिमित्तमाकाशमाधारापन्नमन्) ? । परमार्थविचारे
प्रपञ्चरूपमसद्व्ययस्यैव सत्त्वादित्यविचारितरमणीयलौकिकपदा-
र्थाभयलक्षणप्रवृत्तिरेव विदुस्तेत्याशयः ॥ ५ ॥

आकाशस्य सर्वभावाधारत्वं यदुक्तं तत्सिद्धस्य भावविषयं,
साध्यस्य भावविषयं तु कालस्याधारत्वमित्याह ।

कालात्क्रिया विभज्यन्ते आकाशात्सर्वमूर्तयः ।

एतावांश्चैव भेदाऽयमभेदोपनिबन्धनः ॥ ६ ॥

प्रतिबन्धाभ्यनुष्ठाभ्यां ते न विभज्यन्त इति वक्ष्यमाणनयेन ज-
गत्स्थितिबिरोधप्रविभागेन आरावप्युपकुर्वन्कालः क्रियास्वाधारभावो-
पगमनेन प्रविभागमवस्थापयति । आकाशत्वं सर्वगतद्रव्यपरिमाणं
पदार्थसंयोगादि तु प्रविभागमसकुरेणाधारभावः (मुपपमियतदेशे तथा
तपदार्थव्यक्तिर्विभज्यते) ? मूर्तिाक्रयाविषयैरूपञ्चैव विश्वं भेदावभा-
सबहुलं (लक्ष्मणेत्यवहारे) ? (यथायथमाद्यायां दशायामभिनमतीत्ये-
वपेक्षककालाकाशाभ्यामेदनिमित्तकालाकाशयोरभेद उपनिबन्धनं
निमित्तमस्य मुक्तियाविधस्तस्यैवैव्यक्तिः । दशायामभिनमभी-
दर्थोदये क्षयाकालकाशाभ्यामेदनिमित्तः । तस्याधिनेषक्ती य-
था क्रियेने इत्युपपादितं प्रथमकाण्डे) ? उपान्वध्याङ्गवस इत्यु-
पादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मसहः । तत्र वार्तिककार आह ।
वसतेरद्वयस्य प्रतिषेध इति ग्राममुपवसतीति यथा
तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तिश्चिष्टमवस्थानमाह । एवं भोजननिवृत्तिवि-
शिष्टवास्तुपवसतिरिति वार्तिककारो मन्यते । तथा च ।
वसेस्तु तिष्ठान्तं वस्तु (ग्रामेजास्ति सवधि) ? इति प्राप्ता
कर्मसंज्ञा निवर्त्तयते विचक्षणैः । (अनेन वार्तिकेना भवेत्यवमप्रा-
मां चिकरणां किं तर्ह्येव तु पूर्वस्य ग्रामे सौ वासेस्मिरात्रमुपव-
सतीति तत्रायमाद्ययो भाष्यकारस्य) ? इह कालविशेषोऽतरङ्ग प्रकु-

तमेव कर्म । प्रभुञ्जानस्य चावस्था न निश्चयेनोपपद्यते इत्याधारोऽपेक्षितो नियतः । तत्रोपपूर्वस्य वसेर्न ग्रामस्याधिकरण्याभावात् कर्मसंज्ञा ॥ ६ ॥

नद्येवमपि यदाकाशवद्देशोऽपि नियतोऽपेक्षितः; तीर्थे उपवसन्तीत्यादौ तदास्त्येवोपवसंदेश इति न कुतः कर्मसंज्ञेत्याशङ्क्य भाष्यं समर्थयितुमाह ॥

यद्यप्युपवसिर्देशविशेषमनुरुध्यते ।

शब्दप्रवृत्तिधर्मात् कालमेवावलम्बते ॥ ७ ॥

तीर्थादिदेशविशेषमवलम्ब्य भोजननिवृत्तावमिसंहितायां देशविशेषेण सम्बन्धो यद्यप्युपपूर्वस्य वसेरस्ति तथापि नासौ शब्दसामर्थ्येऽपि निपतितो देशसम्बन्धः । भोजननिवृत्तिमात्रं ह्युपवासार्थः । स चानियतकालो नोपपद्यत इति कालविशेषोत्तरयोगोऽभीयुक्तः । शब्द एव शब्दस्य वृत्तिरभिधानव्यापारः शब्दस्य धर्मस्वभावः शब्दशक्तिरिति यावत् । देशस्तु देवदत्तसत्ताया निराधाराया अनुपपत्तेरपि संहितोऽपि तीर्थादिभिः शब्दार्थे नान्तर्भवति, भोजननिवृत्त्या देशस्य सम्बन्धाभावात् । तत्र त्वङ्गभूतो यो वासः तेनैव देशस्यामिसम्बन्धः । यथा (वाङ्मनवसति) । क्रियाद्वारेणोपवासेऽधिकरणतां देशः प्रतिपद्यते साक्षात्कालनैव तथास्या योगः । भोजननिवृत्तेर्नियतकालत्वाकालव्यवधाने भोजनरूपत्वात्तस्यास्तदन्तेवासो नियतदेश इति तद्द्वारेणात्र देशोऽधिकरणम् । अत एव भाष्ये ग्रामे यास्त्रिरात्रमुपवसतीति उपवासाङ्गस्य वासरेण ग्रामस्य सम्बन्धो दर्शितो न रूपत्वात्तस्यैव साक्षात्त्वात् । अत्र वसतिक्रियाङ्गभूतत्वादाक्षिप्तवेति तद्द्वारेणेष्यते क्रियाकारकसम्बन्धः । वसत्यादेर्भोजननिवृत्तिर्नियतकाला उपवसेरर्थः । अतश्च ग्राम उपवसतीति उक्ते गम्यते वसति क्रियापेक्षया देशस्याधिकरणता ॥ ७ ॥

प्रधानभूतभोजननिवृत्त्यपेक्षया च कालस्याप्रयुज्यमानस्यापि कर्मता प्रतीयत इत्याह ॥

वसतौ च प्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरणं ततः ।

अप्रयुक्तं विरात्रादि कर्मोपवसतौ स्मृतम् ॥ ८ ॥

भाष्य इति शेषः । भूयमाणोपवासाक्रिया सा चानहंत्वाद् ग्रामादिसा-

मन्वेप्राप्तार्था प्रयुज्यमानायामपि वसतिक्रियायामधिकरणं साधनं
 क्षिभूयमाणासम्बन्धयोग्यां क्रियामाक्षिपति । प्रविश पिण्डमिति भ-
 क्षिक्रियाकर्म । अत्र च विशेषप्रतिपत्तिनिवन्धनाभावादभ्यभिचरि-
 तसम्बन्धसामान्यरूपेण सत्ता प्रतीयते । यस्य चेष्टा अधिकर-
 णसत्ता ग्रामे ऽसौ वसतीति वासं प्रत्यधिकरणं ग्रामादिदेशो
 ऽवतिष्ठते । भूयमाणाया उपवसतीति क्रियायाः काल एवान्त-
 रङ्गो ऽधिकरण्यामित्यप्रयुज्यमानमप्येतद्योगादक्षिप्यते प्रवेशनक्रि-
 ययेव गृहं । तत्र च सा उपवसत्याधार(वृत्तायो)? कर्मसंज्ञाअङ्गभू-
 तवसतिक्रियाद्वारा यात्वा आचारग्रामाधिदेशलक्षणां (निविमाह)? ।
 प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् कारकाधिकारे च कार-
 कात्साक्षात्कारकाणां(प्रवर्त्तों)? नाप्रियते । ननु क्रियासम्बन्धनिमित्ता-
 म्तरङ्गवहिरङ्गभावो न देशे ऽन्यथा स्वध्यापारे स्वात्म्यत्वात्कर्मणःकर्तृ-
 संज्ञा स्यात् । कर्मसंज्ञा सन्दर्शनादिभिरीप्सिततमायां क्रियायां
 सावकाशा यदावा विशेषस्य उपादिशब्देन द्योतनादास्त एव
 विशिष्ट उपवसत्यर्थः, तदा कर्मसंज्ञा देशे ऽपि चरितार्था ग्राम-
 मुपवसतीति अधितिष्ठतीत्यर्थः । अतश्च भोजननिवृत्त्यर्थतायामुप-
 वसतेःसाक्षात्काल आधारः, कर्मसंज्ञादेस्त्वभिसंहितो ऽसौ वसिष्ठा-
 रेणैवाधारो न साक्षादिति स्थितम् । यस्तु निवृत्तिरूपत्वादुपवसे
 राधारे सम्बन्ध इति व्याचष्टे तस्य कालेनाधारेण सम्बन्धोऽत्र-
 स्यात् । अस्ति च निवृत्तिप्रचनस्यापि उपवसेराधारेण सम्बन्धः ।
 स्वध्यापारोपरमलक्षणश्च वासः । ग्रामे तिष्ठति ग्रामक्रिया सह-
 भेदावभासकद्वय आस्त इति नियतकालभोजननिवृत्तेश्च क्रियात्वमु-
 पवसन्त्याः क्रियात्वमाविरुद्धमेव । कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषः फ-
 लानुमेयः । क्रियासत्ता च नियतकालभोजननिवृत्तिरूपस्फुटवचना-
 पिसंकल्पविशेष एव । स चात्र व्यापारो निवृत्तिः सन्दर्शनादीनां
 प्रधानक्रियया सह भेदाभावाद् युद्धाय संनह्यते इत्यादावेव भेदवि-
 धक्षेयुक्तम् । तथा चात्र सङ्कल्पपूर्वककर्तृव्यापारो नियतकालव्यव-
 धिमाह, भोजनादिरूपोपादानादिति नान्तरीयककालाव्याधारस-
 म्बन्ध एव कर्मसंज्ञाविधिरिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

इति मूर्तिराजतन्त्रवेदलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

साधनसमुद्देशेऽधिकरणाधिकारः ॥

इदानीं षष्ठ्यर्थः कारकभेदो विचार्यते स च शेषलक्षणः
सम्बन्धः । तस्य कथं कारकभेदत्वं कथं च शेषत्वमित्ये-
तदुपपादयितुमाह ।

सम्बन्धः कारकेभ्यो ऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सो ऽभिधीयते ॥ १ ॥

कारकेभ्यो ऽन्यः कर्मादिविशेषलक्षणेभ्यः षड्भ्यो ऽन्यो ऽहं
सम्बन्धः स शेष इत्युपयुक्तेर्भिन्नवचनशेषशब्दाश्रयेण कारकाणा-
मविवक्षा शेष इति भाष्यं व्याख्यातम् । क्रियाकारकपूर्वं इत्यनेन
कारकत्वं व्याचष्टे शेषस्या तथा हि राज्ञः पुरुषो वृक्षस्य शाखा प-
शोः पादः पितुः पुत्र इत्यादावश्रूयमाणक्रियाविषये स्मरामि-
भाषावयवावयविभावजन्यजनकभावभेदौ सम्बन्धः (इदं ददाति चिह्न-
निजनादि क्रियाप्रविभोत)? पूर्वभावि कारकत्वं उत्तरावस्थायामप्यनु-
गतामति भवत्येव शेषः । कारके राजादिपुरुषाय ददाति । अत्र
राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिभावो ऽवतिष्ठते । तत्र क्रियाकारकस-
म्बन्धः कारणभूतः । शेषसम्बन्धस्तु फलभूतः । क्रियाकारक-
सम्बन्धो हि वृत्तः स्वाश्रये शेषसम्बन्धफलं निवेद्योपरमते ।
तत्र पूर्वं कर्तृसम्प्रदानरूपौ राजपुरुषावभूतां, शेषसम्बन्धकाले
कर्त्रादिविशेषरूपनानवगम इति तच्छेषभूतं समान्यकारकत्वमव-
तिष्ठत्येव । करणादिसाधनभेदोपाख्यानिमत्ताभावात् कारकेभ्यो
ऽनु कारकाणां अविवक्षा शेषः । कारकपूर्वं इत्यत्र च कारकत्वैकार्थ-
समवायिनः करणादयः साधनभेदाः कारकशब्देनोच्यन्ते । न तु
कारकसामान्यमपि । द्रव्याणां हि सिद्धस्वभावानामयः शलाकाक-
रणां परस्परसम्बन्धाभावात् क्रियाकर एव सः । क्रिया हि निःश्र-
यणीव द्रव्याण्युपश्लेषयति । तथा च भाष्यम् । प्रातिपदिकार्थानां क्रिया-
कृत विशेवा उद्भवन्ति, कर्म, करणमित्यादि । तत्र कर्मादिरूपव्याप-
रंकेणान्यविशेषस्य दृष्टेः शेषाख्यः सम्बन्धः कर्मादिरूपो ऽवतिष्ठमा-
नो ऽनुभूतकर्मादिविशेषे स्वाधारे वदमुपनिघ्नपि विवक्षितकर्मा-
दिभेदरूपमात्मानमुपदर्शयति । तत्र च राजपुरुषयोर्वर्तमानत्वसं-
दानत्वे एककलावस्थायामनुद्विक्तस्वस्वरूपसामान्यरूपे सम्बन्ध इति
व्यपदेशमर्हति । तथा चानुल्लिङ्गितविशेषरूपा सप्तमीयं कारकयो

निःपक्षिण्यते शब्दार्थसम्प्रत्ययभेदात् । अन्वो हि सम्प्रत्ययो राज्ञा पुरुषाय ददातीति । न ह्यस्माकियमेव स्वस्वामिभावादिनिमित्तं दानं प्रतीयते । करणादिनापि निमित्तेन दानसंभवात् । अन्यस्तु राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिभावावयवमानूनम् । अतश्च प्रतीतिभेदानन्य स्वे सिद्धे कर्मादिविशेषणैष शेषावयवनाप्यनेनैव प्रातिपदिकार्थो-
 भिद्यमानो ऽभिधीयते । तदयं ध्यमाणाक्रियाविषयः सम्बन्धः स्व-
 स्वामिभावादिनिमित्तानां दानादिक्रियाणामभ्युनेः । सम्बन्धलक्षण
 कार्यान्यथानुपपत्त्याऽनुमीयमाना स्वादानादिक्रिया संनिहिता एवेति
 सर्वमुपपद्यते । ग्रामस्य समीपादागच्छति वृक्षस्य पर्णं पतनीत्या-
 दौ आगमनादिक्रियां प्रति तु ग्रामादेरप्यस्येव समीपभावा-
 दौ सम्बन्धे क्रियाकारकपूर्वत्वम् । समीपस्य हि ग्राम आश्रयः । ए-
 वं पर्णस्य वृक्ष इत्ययमेव सर्वत्र न्यायः । आगमनादिक्रियां प्रति
 तु ग्रामादेरकारकत्वमुच्यते । भूयमाणक्रियाविषयस्तु सम्बन्धः कार-
 कभेद एवावक्षितकर्मादिविशेषः सम्बन्धसामान्यस्वभावः क्रिया-
 कारकसम्बन्ध एव स इति नैतत्पूर्वकः । तद्यथा नटस्य शृ-
 णोतीत्यादि । करणादिसंज्ञानामत्र निमित्ताभावादप्रवृत्तेः । दृष्ट्यादिप-
 रिगणनादकथितकर्मत्वाभावात् । कारकेभ्योऽन्योऽयं शेषः कारकएव ।
 तथा चोपयोगग्रहणमर्थवदित्युक्तं । एवं मातुः स्मरति न माषाणा-
 मङ्गीयात् सर्पिषो जानीत इत्यादौ कर्मादिकारकभेद एवा-
 विवक्षितरूपः शेष इत्युक्तः । अत्र च शेषपट्टीप्रसङ्गे
 प्रतिषेधः कार्य इत्यर्थविभक्तिरुक्ता । सम्बन्धस्य द्विष्टत्वा-
 च्चाश्रयामपि सम्बन्धिभ्यां पट्टीप्रसङ्गे इति चोदितं, पट्टी-
 शेष इति चेत् विशेष्ये प्रतिषेध इति । राज्ञः पुरुष इति पुरु-
 षशब्दादपि पट्टीप्रसङ्गे प्रतिषेधः कार्य इत्यर्थः । सम्बन्धस्य
 चोद्भूतत्वात् विशेष्ये प्रथमानं प्राप्नोतीति सा विशेष्येत्युक्तं, तत्प्रथ-
 माविधिरिति । अत्रोभयत्रापि परिहारायोक्तं पूर्वणेत्याभिहितमाप्राति-
 पदिकार्थसूत्रं पदसामानाधिकरण्य उपसंख्यानमधिकत्वादिति चो-
 दिते, न वा वाक्यार्थत्वादिति उक्तमनन्वेनाप्रातिपदशायानूदितमात्रात्
 इत्येतत्सम्बन्धसमन्वयवशेन पुरुषस्य सम्बन्धित्वं अवगम्यत इति
 वाक्यार्थो ऽत्र सम्बन्धोऽन्तरङ्गे पदार्थभावाभ्यं संस्कारे निर्गतं भव-
 तिनवदिरङ्ग इति वीरः पुरुषो नीलमुत्पलमित्यादिष्वत्र अत्र पञ्चभा-

कः प्रधातसिद्ध इत्यर्थः । यद्येवं राजशब्दादपि श्रीराशिशब्दादिवा-
नेन न्यायेन षष्ठी न स्यात् । नैतदस्ति विशेष्यगतस्यैवाधिक्यस्य
वाक्यार्थत्वात् । तद्धि प्रधानं प्रथममजहृत्स्वरूपमेव उपकार्यतामा-
क्षिपति गुणे समापद्यत इति तस्यैवाधिक्यं वाक्यार्थः कथ्यते । गुणस्य
तु प्रधानोपकाराय प्रवर्त्तमानस्य स्वात्मप्रतिष्ठस्योपकारकत्वास्मभ्या-
नुपक्रम एव प्रधानोपयोगक्षमं सम्बन्धिसामान्यापेक्षया रूपान्तर-
विपरिवर्त्तते । तदुक्तं अर्थरूपमेवैतज्जातीयकमिति । तथा च गु-
णाच्छेपे षष्ठी न्याय्या । समानाधिकरणं तु विशेषणं तालाद् प्रधाने-
नोत्पलादिना सहकार्यमिवापाद्यमानं न व्यतिरेकं भजन इति न
तत्र षष्ठी भवति ॥ १ ॥

एतद्वस्तु सतत्त्वं प्रतिपादयति ।

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥ २ ॥

द्विष्टः एकः सम्बन्धः तत्र एकैव षष्ठी न्याय्या । षष्ठीद्वये
सम्बन्धद्वयं प्रतीयते । तथाचैका षष्ठी भवन्ती गुणादिव भ-
वति न प्रधानात् । यस्मादसौ सम्बन्धो द्वयोरपि सम्बन्धिनोः
स्थितः तयोर्गुणप्रधानभावेनेकवाक्यत्वात्, प्रधानानुरोधित्वाद् गुणा-
नामेव रूपपरिवर्त्तनस्यौचित्यात् । तत्रैव फलतीति गुणादिव सम्ब-
न्धकार्या षष्ठी न्याय्या । तथाच गुणेषु व्यतिरिक्तमाधिक्यं दर्शयति ।
सम्बन्धस्वरूपं प्रधानं तु स्वरूपाद्प्रचयवमानमेव सम्बन्धमनुभवति ।
इदं हि तस्य प्राधान्यं भवति । यदि गुणानुरोधेन रूपपरिवर्त्तनं
नासादयति गुणाश्रयतया च सम्बन्धस्याभिधाने षष्ठ्याः प्रधान-
गतमपि रूपमुपभुक्तं स्पष्टमेवाभिहितमेवेत्यर्थः । एतत्तुच्यते
प्रधानगतस्याधिक्यस्य वाक्यार्थत्वं गुणसम्बन्धेन प्रतीयते । परस्पर-
रसाकाङ्क्षस्य वाक्यत्वाद्वाह इति हि स्वात्मत्वमवगम्यमानमन्य-
थानुपपत्त्यैव गमितत्वात्प्रातिपदिकार्थमेवाधिक्यं सा । ननु प्रवेशात्
मस्या पुरुषेऽपि स्वत्वलक्षणमतिरेकमावेदयते । तथा च पुरुषा-
दन्तरङ्गात् प्रथमेव भवतीति बहिरङ्गस्य सम्बन्धस्य पदान्तरसम-
न्वयान्मथानुपपत्त्यैव गमितत्वात् प्रातिपदिकार्थ एवाधिक्यं सा न तु
प्रवेद्यात् । यदा तु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पुरुषस्य राजे-

त्युच्यते तद्वा गुणात्पुरुषादेव षष्ठीति न व्यभिचरति लक्षणम् ॥ २ ॥

उक्तमिदं क्रियाकारकपूर्वकः सम्बन्ध इति, तत्र क्रियाकारकसम्बन्धोऽस्य निमित्तं । स च फलभूतात्सम्बन्धादनुमीयमानो न विशेषेणानुमातुं पार्यते, अपि तु सामान्येन एवंस्वभावत्वाद्नुमानस्येति कुतोऽयं विशेषावसाय इत्याह ॥

निमित्तनियमः शब्दात् सम्बन्धस्य न गृह्यते ।

कर्मप्रवचनीयैस्तु स विशेषेऽनुरुध्यते ॥ ३ ॥

पितुः पुत्रः, पशोः पदं, इत्यादौ सम्बन्धस्वरूपविशेषावधारणादेव नियतस्थितिजननादिक्रियाभावाश्रितत्वं सम्बन्धस्य प्रतीयते । राक्षः पुरुष इत्यादौ तु (अन्वादिभि मपापहारप्रभृतिभिरपि)? स्वस्वामिभावस्य सम्भवाद्यपि निर्यतनिमित्तत्वं नावधार्यते, तथापि दानादीनामन्यतमात्रिणाभावात् क्रियानुमितस्वसम्बन्धिस्वरूपादिति नायं कर्मप्रवचनीयविषयः । क्वचित्तु शब्दसामर्थ्याश्रितमित्तविशेषो नावधार्यते निमित्तसामान्यावधारणं तु सोऽयमेवविशेषो विषयः कर्मप्रवचनीयानां तैरन्वादिभिर्निवृत्तनियमएव च क्रियते सम्बन्धः । तथाहि शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षादित्यत्र संहिताप्रवर्षणयोः हेतुहेतुमद्भावो निशामयनिक्रियाजनित इति अनुना वद्यते । तथा क्रिययान्यत्रानुनिशम्येत्यादौ साहचर्योपलब्धेः कर्मप्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयेष्वतिक्रान्तक्रियाप्रकाशनां (पीयकारान्)? सम्प्रति क्रियामयं नह्येव भवति । नापि तद्वाचकक्रियापदस्याधुनि स्तेभ्योऽभिधायकत्वाभावात् नियमद्योतकत्वाभावात् । स्वरूपेण तु सम्बन्धो विभक्त्यैव प्रतिपाद्यत इति नापि तद्वाचकक्रियापदाक्षेपेऽनुशब्दस्य सामर्थ्ये कारकविभक्त्यभावादिनि सम्बन्धविशेषावद्योतकत्वं स्थापितं कर्मप्रवचनीयानान्तनुक्तमनन्तरकाण्डे । क्रियाद्योतको न सम्बन्धस्य वाचकः । नापि क्रिया पराक्षेपात् सम्बन्धस्य तु भेद इति । एवमपि ब्रह्मदत्तं पञ्चाला इति परिपालनादिक्रियाया निमित्तत्वं स्वस्वामिभावस्याऽधिना वेद्यताभिमतः पुरजनेभ्यः प्रतीति परपराजयनादिक्रियावृत्तेरनुकार्यानुकरणभावो जगामिहः सम्बन्ध इति प्रतिना प्रकाशयते । एवमन्यत्रापि यथायोगमनुगन्तव्यम् । तद्व्यमधुनक्रियाविषयसम्बन्धे कर्मप्रवचनीयानां महिमाम्

क्रियाविषये तु श्रूयमाणेषु क्रिया नियतनिमित्तमवधार्यत इति ॥ ३ ॥

मन्विद् विचार्यते । शेष इत्येवं सिद्धायां षष्ठीयां अधोगर्थेत्यादिना पुनर्विधानं किमर्थं, कर्मणि शेषे इति च सामानाधिकरण्येन विधे-
षणानुपपत्तिः । कर्मत्वाविषयायां हि न शेषः कारकाणामविषया शेष
इत्युक्तफलभूतः शेषविषया अतिरोहितत्वात् कर्मत्वस्येत्याशङ्क्याह ।

साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ ४ ॥

कर्मादीनि साधनानि शेषस्य व्यपदेशार्थान्यत्रोपादीयन्ते
न तु स्वार्थशेषे षष्ठी । कस्मिन् शेषे, कर्मणि, करण इति वा भूताव-
स्थानागतकर्मत्वादिरूपाश्रयेण शेषस्य विशेषणात् कर्माद्येकार्थस-
मवायेति फलभूते शेष इत्यर्थोऽवतिष्ठते । तथा च विशेषणोपपत्तिः ।
षष्ठी तु सिद्धापि प्रतिपदमधोगर्थेत्यादिना नियतविषया पुनः
विधीयते, समासो यथा निवर्त्ततेति पुनः प्रवृत्तिर्हि नियमार्था ।
तथा च षष्ठ्यत्र भवतीति वाक्यार्थः । नियमे चान्यनिवृत्तिः प्रधानं
अन्यथा प्रतियोगं व्यवच्छेद्यः । स चात्र षष्ठ्यभावः स चासमासे
भवतीति सामर्थ्यात् समासनिषेधो भवति षष्ठ्याः । तदुक्तं प्रतिपद-
विधाना च षष्ठी न समस्यत इति सूत्रव्यापार एवानेन वार्त्तिकेन च
दर्शितो नापूर्वार्थः ॥ पुनरयं समासप्रतिषेधो यत्र समासस्य प्राप्तिः ।
क्व च प्राप्तिः सुवन्तेषु मातुः स्मृतमिति ॥ ४ ॥

तथा च ।

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।

शेषलक्षणाया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते ॥ ५ ॥

कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इत्युक्तं । तथा च कर्तृकर्मणोः कृतीति
या षष्ठी तत्र भयत्येव समासः । धर्मस्मरणं मनुस्मरणमित्यादौ न
शेषषष्ठीनियमः । कर्तृकर्मणोः कृतीति पुनः कर्तृकर्मग्रहणाच्छेष-
ग्रहणनिवृत्तेरित्यपूर्वविधानमिदं । तेन षष्ठ्येवंति षष्ठी नियमद्वारेण स-
मसप्रतिषेधमावेद्यते । मातुः स्मृतमित्यादौ तु निष्ठाप्रयोगे न लो-
काव्ययेत्यादिना कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी निषिद्धस्य अधोगर्थे-

येषां कर्मणीत्यनेन कर्मणि शेषत्वेन विशिष्टे षष्ठीति सामान्येन सिद्धायां पुनर्विधानात् समासप्रतिषेधार्थं विज्ञायते । ननु च कस्य च वर्तमाने, नपुंसके भाव उपसंख्यानमित्यनेनात्र षष्ठी ॥ नैतत् । शेषविधानात् सिद्धमित्यस्य प्रत्याख्यानच्छेषवच्छेदवेयं पुनर्विधानेन समासाभावं ज्ञापयति । एवमपि मातुः स्मृतमिति प्रयोगानुपपत्तिः । स्मृतः सकर्मकत्वात् कर्मणि निष्ठाप्रसङ्गान्मातृसामानाधिकरण्यान्माता स्मृतेति स्यात् । सम्बन्धान्तरापेक्षायां तु मातुः स्मृताया अपि इति प्रयोगो ग्राह्यः । सत्यमेतत् । कर्मादिष्वकर्मबहुचनमिति तूक्तम् । तथा चात्रकर्मवद्भावे प्रत्यये तेन कर्मणाऽनभिधानाच्छेषविवक्षया तत्र षष्ठी पुनर्विधानाभावात् समासप्रतिषेधाय सम्पद्यत इति स्थितमेतत् । एवं होऽविद्यस्य करण इत्यादौ प्रतिपदविधाने सर्पिषो ज्ञानं, मधुनो ज्ञानमित्यादिः समासप्रतिषेध उदाहार्यः । ननु चात्र समासे कृते सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, न तु करणपूर्वकः सम्बन्ध इति प्रह्लादवाक्यान्विधाने सामर्थ्याभावात् समासो न भविष्यतीति किमन्येन यत्नेन । स्ववाक्येऽपि नाशाब्दः सम्बन्धविशेषावसायः सादृश्यात् । तथा हि कर्मवष्ट्यामपीदृशमेव वाक्यम् । तत्र यथाप्रकरणादिना जानातेर्विद्यस्य च सम्प्रत्यये कर्मवष्ट्या अपि भवेत्समासः सत्वज्ञानं, घणंज्ञानमित्यादौ, तथा सर्पिषो ज्ञानमित्यत्रापि करणाद्रीदृशस्य सम्प्रत्यये करणवष्ट्या अपि भवेत्समास इति शेषग्रहणानुवृत्त्याऽत्रापि वष्ट्याः पुर्विधानमाश्रित्य परिहरणीय इति स्थितम् । विभक्तावधानस्य च स्वादिविधिनैकवाक्यत्वेऽप्यवयववाक्यानां स्वाद्यापारस्य निवृत्तेः प्रतिपदविधानं न का विदनुपपत्तिः । द्विष्टः सम्बन्धो गुणं व्यतिरेक्यत इत्युक्तम् । गुणप्रधानभावस्य चैकत्र विरोधात् भाष्य उक्तम्, न हीदानीं भवति राक्षः पुरुषस्येति तत्र प्रतिसमाधानमुक्तं भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्यति ॥५॥

एतज्ज्ञाप्यं व्याख्ये ।

on 17-11-19

No. 16

No. 32847

अन्यत्र व्यपदिष्टस्य यत्रान्यत्रोपजायते ।

व्यतिरेकः स धर्मो द्वौ लभते विषयान्तरे ॥ ६ ॥

राक्षः पुरुषस्य कश्चल इत्यादौ राक्षो विशेषणेन व्यपदिष्टस्य विशेषणस्य अपि कश्चल इत्यादौ कश्चलस्य नाम कश्चलादौ प्रतियोगिनि

